ISSN 2029-431X

ŠIAURĖS LIETUVOS KOLEGIJA
NORTHERN LITHUANIA COLLEGE

STUDIJOS ŠIUOLAIKINĖJE VISUOMENĖJE

STUDIES IN MODERN SOCIETY

Mokslo darbai

Academic Papers

Nr. 7 (1)

Šiauliai 2016

Atsakingas redaktorius / Executive Editor

Aistė Dzimidaitė, *Šiaurės Lietuvos kolegija (Northern Lithuania College)*

Redaktorių kolegija / Editorial Board

Prof. habil dr. Margarita Teresevičienė, *Vytautas Magnus University* (Lithuania)
Prof. habil. dr. Laimutė Kardelienė, *Klaipėda University* (Lithuania)
Prof. dr. Daiva Beržinskienė-Juozainienė, *Northern Lithuania College* (Lithuania)
Prof. dr. Skaidrė Žičkienė, *Šiauliai University* (Lithuania)
Prof. dr. Vilma Žydžiūnaitė, *Vytautas Magnus University* (Lithuania)
Prof. dr. Milda Vainiutė, *Mykolas Romeris University* (Lithuania)
Doc. dr. Airina Volungevičienė, *Vytautas Magnus University* (Lithuania)
Doc. dr. Artūras Blinstrubas, *Šiauliai University* (Lithuania)
Doc. dr. Saulius Vaivada, *Northern Lithuania College* (Lithuania)
Doc. dr. Donatas Dervinis, *Šiauliai University* (Lithuania)
Doc. dr. Lukasz Furman, *University of Rzeszów* (Poland)
Doc. dr. Jolita Vveinhardt, *Vytautas Magnus University* (Lithuania)
Doc. dr. Mykolas Dromantas, *Northern Lithuania College* (Lithuania)
Doc. dr. Tomas Butvilas, *Mykolas Romeris University* (Lithuania)
Doc. dr. Klavdija Kruminienė, *Šiauliai University* (Lithuania)
Doc. dr. Renata Veršinskienė, *Northern Lithuania College* (Lithuania)
Doc. dr. Vilma Živilė Jonynienė, *Mykolas Romeris University* (Lithuania)
Doc. dr. Asta Slotkienė, *Šiauliai University* (Lithuania)
Doc. dr. Jūratė Butvilienė, *Vilnius Business College* (Lithuania)
Doc. dr. Egidijus Paliulis, *Šiauliai University* (Lithuania)
Doc. dr. Dariusz Żak , *John Paul II Catholic University of Lublin* (Poland)
Lekt. dr. Andrius Rakickas, *Šiauliai University* (Lithuania)
Lekt. dr. Jūratė Valuckienė, *Šiauliai University* (Lithuania)
Lekt. dr. Kristina Matuzevičiūtė, *Šiauliai University* (Lithuania)
Lekt. dr. Lina Garšvienė, *Šiauliai University* (Lithuania)
Dr. Simona Ramanauskaitė, *Vilnius Gediminas Technical University* (Lithuania)
Dr. Piotr Lenik, *State Higher Vocational School in Krosno* (Poland)

Mokslinis leidinys „Studijos šiuolaikinėje visuomenėje“ leidžiamas nuo 2010 metų, jis yra įtrauktas į Lietuvos mokslinių periodinių leidinių sąrašą, publikuojamas tarptautinėse EBSCO Publishing Education Research Complete ir Index Copernicus duomenų bazėse.
Straipsnių rinkinys leidžiamas 1 kartą per metus. Straipsniai recenzuojami ir spausdinami lietuvių, anglų kalbomis.

The scientific publication “Studies in Modern Society” has been published since 2010 and it is added to the list of Lithuanian scientific periodical publications and included into the international EBSCO Publishing Education Research Complete and Index Copernicus databases.
The collection of articles is published once a year. All the articles are reviewed and published in Lithuanian and English.

Redakcijos adresas:

VšĮ Šiaurės Lietuvos kolegija
Tilžės g. 22, LT-78243 Šiauliai
Tel./faks. +370 41 52 51 00
El. p. dzimidaite.aiste@slk.lt
http://www.slk.lt

Address:

Northern Lithuania College
Tilžės st. 22, 78243 Šiauliai, Lithuania
Tel./Fax: + 370 41 525 100
E-mail: dzimidaite.aiste@slk.lt
http://www.slk.lt

Visos leidinio leidybos teisės saugomos. Šis leidinys arba kuri nors jo dalis negali būti dauginami, taisomi ar kitaip platinami be leidėjo sutikimo.

All rights of the publication are reserved. No reproduction, copy or transmission of this publication may be made without publisher’s permission.

© Šiaurės Lietuvos kolegija, 2016
ISSN 2029-431X

TURINYS

VADYBOS MOKSLO IR PRAKTIKOS SĄSAJOS, JŲ KŪRIMAS BEI STIPRINIMAS.....7

Andrius Lazauskas, Antanas Ūsas. DAUGIAMETIS SPORTININKŲ RENGIMAS: SISTEMINIS POŽIŪRIS.....9

Aslıhan Kaya. VEIKSNIAI, ĮTAKOJANTYS VARTOTOJO TARPTAUTINIŲ PREKINIŲ ŽENKLŲ PASIRINKIMĄ: CORUMO PROVINCIJOS (TURKIJA) PAVYZDYS.....18

Edgaras Abromavičius, Antanas Ūsas, Agnė Barzdaitė. E-WOM KOMUNIKACIJOS BRUOŽAI: TEORINIS ASPEKTAS.....34

Lina Pilelienė, Edgaras Abromavičius. PRODUKTŲ DEMONSTRAVIMO SPORTO RUNGTYNIŲ METU IR VAIZDO ŽAIDIMUOSE VEIKSMINGUMO VERTINIMAS.....43

Renata Veršinskienė. SAMDOMŲ VADOVŲ MOTYVACIJA: ŠIAULIŲ MIESTO VERSLO ĮMONIŲ ATVEJO ANALIZĖ.....54

Šarūnas Banevičius. INOVATYVIŲ POKYČIŲ VERTINIMAS VERSLO ORGANIZACIJOSE.....63

Viktorija Navickienė, Liutauras Dockevičius, Renata Sedliorienė. ĮMONIŲ SOCIALINĖS ATSAKOMYBĖS ĮTAKA VARTOTOJŲ PIRKIMO ELGSENAI.....75

EKONOMIKOS IŠŠŪKIAI GLOBALIZACIJOS PROCESŲ KONTEKSTE.....87

Agnė Nikšaitė. INVESTICINIŲ PROJEKTŲ EKONOMINIO EFEKTYVUMO VERTINIMO YPATUMAI LIETUVOJE IR UŽSIENIO ŠALYSE.....89

Erika Besusparienė. PROFESIONALAUS BUHALTERIO VAIDMUO APSKAITOS PASLAUGŲ ĮMONĖJE.....98

Esref Savas Basci. AR VERTYBINIAIS POPIERIAIS PAKEISTI DERIVATYVAI DIDINA RINKOS KAPITALIZACIJĄ: PASAULIO FONDŲ BIRŽOS ANALIZĖ.....112

Ieva Stankevičiūtė. SAVIVALDYBIŲ APSKAITOS INFORMACIJOS ATSKLEIDIMO KOKYBĖS VERTINIMAS.....118

Ieva Vaičiulytė, Kristina Rudžionienė. KONSERVATYVUMO PRINCIPAS APSKAITOS KOKYBĖS KONTEKSTE.....128

Indrė Šikšnelytė. BALTIJOS ŠALIŲ ELEKTROS ENERGIJOS RINKŲ ATVĖRIMO POVEIKIO ELEKTROS ENERGIJOS KAINOMS VERTINIMAS.....137

Jūratė Marcišauskienė. VERTYBINIŲ POPIERIŲ PORFELIO ATRANKOS KRITERIJŲ ANALIZĖ.....153

Vakaris Atkočiūnas. KORUPCIJĄ LEMIANTYS VEIKSNIAI ŠALYSE SU SKIRTINGAIS KORUPCIJOS LYGIAIS.....162

TEISĖS NAUJOVĖS IR PROBLEMATIKA: LYGINAMOSIOS TEISĖS ĮŽVALGOS.....171

Dovilė Pranauskienė, Aušra Šikšnienė. LR DARBO KODEKSO PROJEKTO NUOSTATŲ POVEIKIS DARBO RINKAI: DARBO LAIKO REGLAMENTAVIMAS.....173

Edita Gruodytė, Saulė Milčiuvienė. AR LIETUVOJE TAIKOMAS TEISMŲ PROCESINIŲ SPRENDIMŲ NUASMENINIMAS NEPAŽEIDŽIA VISUOMENĖS INFORMAVIMO PRINCIPO?.....184

Simona Dementavičienė. ATSTOVAVIMO PAGAL PAVEDIMĄ RIBOJIMAI IR SIEKIMAS JUOS APEITI 197

PAŽANGIOSIOS INFORMACINĖS KOMUNIKACINĖS TECHNOLOGIJOS IR JŲ TAIKYMO GALIMYBĖS 207

Chris Hales. SOCIALINĖ SĄVEIKA KINE 209

Donatas Dervinis. STUDENTŲ AKADEMINĖS DUOMENŲ BAZĖS STRUKTŪROS AUGIMO DINAMIKA IR OPTIMIZAVIMO GALIMYBĖS 219

Liudvikas Kaklauskas, Danutė Kaklauskienė. INTERAKTYVIŲ E.STUDIJŲ PRIEMONIŲ PANAUDOJIMO VIRTUALIOJE APLINKOJE TYRIMAS 226

Mantas Pilipavičius, Liudvikas Kaklauskas. TUNELIAVIMO METODŲ TYRIMAS, UŽTIKRINANT SAUGIUS INFORMACIJOS MAINUS TARP NUTOLUSIŲ ĮMONĖS PADALINIŲ 233

Monika Kovarova-Simecek, Tassilo Pellegrini. FINANSINĖS ATSKAITOMYBĖS TENDENCIJOS IR XBRL PRITAIKYMAS AUSTRIJOS PASKELBTŲ ĮMONIŲ TARPE 240

Tomas Šiukšteris, Liudvikas Kaklauskas. INTERAKTYVI VAIZDO STEBĖJIMO SISTEMA 251

Uğur Yildiz, Umut Altinişik, Serdar Solak, Melih İnal. ATVIRO KURSO MEDŽIAGOS INTERAKTYVIAM TURINIUI MODELIS: LIBRE OFISO PAVYZDYS 259

MODERNIOS STUDIJOS IR NUOLATINIS MOKYMASIS ŽINIŲ VISUOMENĖJE 267

Daiva Abromavičienė. MOKYTOJŲ IR ADMINISTRACIJOS ĮSITRAUKIMAS Į TECHNOLOGIJOMIS GRINDŽIAMO MOKYMO(SI) DIEGIMĄ: PROFESINIO MOKYMO ORGANIZACIJOS ATVEJIS 269

Jonas Lebedžinskas, Laimutė Bobrova, Arūnas Grabauskas. JAUNŲJŲ FUTBOLININKŲ ASMENINĖS KOMPETENCIJOS RAIŠKA 279

Laima Kuprienė. MEDIJŲ RAŠTINGUMO UGDYMAS AUKŠTOJOJE MOKYKLOJE 293

Laimutė Kardelienė, Kęstutis Kardelis, Žydra Kuprėnaitė. NUOLATINIŲ STUDIJŲ AUKŠTOJOJE NEUNIVERSITETINĖJE MOKYKLOJE VERTINIMAS STUDENTŲ POŽIŪRIU 303

Marija Stonkienė. MODERNIOS AKADEMINIŲ BIBLIOTEKŲ PASLAUGOS: AKADEMINIŲ BIBLIOTEKŲ VEIKLOS KAITOS UŽTIKRINIMAS AUTORIŲ TEISĖS NORMOMIS 310

Rasa Jodienė, Dalia Stunžėnienė. STUDENTŲ UŽSIENIO KALBOS MOKYMOSI PATIRTIES ANALIZĖ KAIP SĄLYGA SĖKMINGAM NUOLATINIAM MOKYMUISI 319

Renata Kondratavičienė. PRADINIO UGDYMO PEDAGOGO INTERNETO SVETAINĖS NAUDOJIMAS PRADINIO UGDYMO PROCESE 326

Saulius Vaivada, Vilma Žydžiūnaitė. ASMENS SVEIKATOS UGDYMO(SI) KRYPTYS NEVYRIAUSYBINĖSE ORGANIZACIJOSE 336

CONTENTS

MANAGEMENT SCIENCE AND PRACTICE INTERFACES, THEIR DEVELOPMENT AND STRENGTHENING 7

Andrius Lazauskas, Antanas Usas. A LONG-TERM ATHLETE DEVELOPMENT: SYSTEMATIC APPROACH 9

Aslıhan Kaya. FACTORS THAT EFFECT CONSUMERS' CHOICE OF INTERNATIONAL BRANDS: ÇORUM PROVINCE (TURKEY) SAMPLE..... 18

Edgaras Abromavicius, Antanas Usas, Agne Barzdaite. E-WOM COMMUNICATION FEATURES: TEORETICAL ASPECT 34

Lina Pileliene, Edgaras Abromavicius. ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF PRODUCT PLACEMENT IN SPORTS GAME AND SPORTS VIDEO GAME 43

Renata Versinskiene. MOTIVATION OF PRIVATE BUSINESS EXECUTIVES: CASE ANALYSIS OF SIAULIAI CITY COMPANIES 54

Sarunas Banevicius. THE ASSESSMENT OF INNOVATIVE CHANGES IN ORGANISATION.....63

Viktorija Navickiene, Liutauras Dockevicius, Renata Sedlioriene. IMPACT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY ON CONSUMERS' BUYING BEHAVIOUR 75

THE ECONOMIC CHALLENGES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION PROCESSES 87

Agne Niksaite. THE EVALUATION OF ECONOMIC EFFICIENCY OF INVESTMENT PROJECTS IN LITHUANIA AND FOREIGN COUNTRIES 89

Erika Besuspariene. PROFESSIONAL ACCOUNTANTS ROLE IN ACCOUNTING SERVICES COMPANY 98

Esref Savas Basci. DO SECURITIZED DERIVATIVES INCREASE MARKET CAPITALIZATION: AN ANALYSIS FOR WORLD STOCK EXCHANGE 112

Ieva Stankeviciute. EVALUATING ACCOUNTING INFORMATION DISCLOSURE QUALITY IN MUNICIPALITIES.....118

Ieva Vaiciulyte, Kristina Rudzioniene. CONSERVATISM PRINCIPLE IN THE CONTEXT OF ACCOUNTING QUALITY.....128

Indre Siksnelyte. ELECTRICITY MARKET OPENING IMPACT ON ELECTRICITY PRICES IN BALTIC STATES.....137

Jurate Marcisauskiene. SECURITIES PORTFOLIO SELECTION CRITERIA 153

Vakaris Atkociunas. DETERMINANTS OF CORRUPTION IN COUNTRIES WITH DIFFERENT CORRUPTION LEVELS 162

LEGAL DEVELOPMENTS AND PROBLEMS: COMPARATIVE LAW INSIGHTS.....171

Dovile Pranauskiene, Ausra Siksniene. PROVISIONS EFFECT OF THE LABOUR CODE OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA ON THE LABOUR MARKET: WORKING TIME REGULATION 173

Edita Gruodyte, Saule Milciuviene. DOES ANONYMIZATION OF JUDICIAL DECISIONS IN LITHUANIA COMPLY WITH THE PRINCIPLE OF FREEDOM TO RECEIVE INFORMATION? 184

Simona Dementaviciene. LIMITS OF REPRESENTATION IN ACCORDANCE AND THE INTENTION OF THEIR BYPASS 197

ADVANCED INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES AND THEIR APPLICATION POSSIBILITIES 207

Chris Hales. SOCIAL INTERACTION IN THE CINEMA 209

Donatas Dervinis. THE DYNAMIC INCREASE OF STRUCTURES OF PROGRAM "STUDENTS ACADEMIC DATABASE" AND OPTIMIZATION OPPORTUNITIES 219

Liudvikas Kaklauskas, Danute Kaklauskiene. RESEARCH OF USES OF INTERACTIVE TOOLS IN VIRTUAL ENVIRONMENT 226

Mantas Pilipavicius, Liudvikas Kaklauskas. RESEARCH TUNNELING TECHNIQUES WHICH ENSURE SECURE INFORMATION EXCHANGE BETWEEN REMOTE ENTERPRISES BRANCHES 233

Monika Kovarova-Simecek, Tassilo Pellegrini. FINANCIAL REPORTING TRENDS AND ADOPTION OF XBRL AMONG AUSTRIAN LISTED COMPANIES 240

Tomas Šiukšteris, Liudvikas Kaklauskas. INTERACTIVE VIDEO MONITORING SYSTEM 251

Uğur Yildiz, Umut Altinişik, Serdar Solak, Melih İnal. DESIGN OF OPEN COURSE MATERIAL FOR INTERACTIVE CONTENT: SAMPLE OF LIBRE OFFICE 259

MODERN STUDIES AND LIFELONG LEARNING IN A KNOWLEDGE SOCIETY 267

Daiva Abromaviciene. INVOLVEMENT OF TEACHERS AND ADMINISTRATION EMPLOYEES IN IMPLEMENTATTION OF TECHNOLOGY ENHANCED LEARNING: VOCATIONAL TRAINING ORGANISATION CASE STUDY 269

Jonas Lebedzinskas, Laimute Bobrova, Arunas Grabauskas. EXPRESSION OF YOUNG FOOTBALL PLAYERS' PERSONAL COMPETENCE 279

Laima Kupriene. MEDIA LITERACY EDUCATION IN A HIGHER EDUCATION INSTITUTION 293

Laimute Kardeliene, Kestutis Kardelis, Zydra Kuprenaite. ASSESSMENT OF THE STUDIES AT THE HIGHER NON-UNIVERSITY SCHOOL IN THE STUDENT'S APPROACH 303

Marija Stonkienė. CONTEMPORARY SERVICES OF ACADEMIC LIBRARY: CHANGES OF ACTIVITIES OF ACADEMIC LIBRARIES IN RELATION WITH CHANGES IN LEGISLATION (COPYRIGHT LAW) 310

Rasa Jodiene, Dalia Stunzeniene. THE ANALYSIS OF SECOND LANGUAGE LEARNING EXPERIENCE OF THE STUDENTS AS A PRECONDITION FOR SUCCESSFUL LONGLIFE LEARNING 319

Renata Kondrataviciene. PRIMARY EDUCATION TEACHER'S WEBSITE'S USABILITY 326

Saulius Vaivada, Vilma Zydziunaite. TRENDS OF PERSONAL HEALTH (SELF)EDUCATION WITHIN THE NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS 336

VADYBOS MOKSLO IR PRAKTIKOS SĄSAJOS, JŲ KŪRIMAS BEI STIPRINIMAS

MANAGEMENT SCIENCE AND PRACTICE INTERFACES, THEIR DEVELOPMENT AND STRENGTHENING

DAUGIAMETIS SPORTININKŲ RENGIMAS: SISTEMINIS POŽIŪRIS

Andrius Lazauskas, Antanas Ūsas
Lietuvos sporto universitetas

Anotacija. Straipsnyje analizuojamas sisteminis požiūris į daugiametį sportininkų rengimą. Tyrime taikyti mokslinės literatūros šaltinių analizės, dokumentų analizės ir apibendrinimo tyrimo metodai. Mokslinės literatūros analizė atskleidė, kad daugiametis sportininkų rengimas sėkmingas bus tik tuomet, kai bus laikomasi ilgalaikės strategijos ir sportinio rezultato siekiama sistemingai, o ne spontaniškai. Daugiametis sportininkų rengimas vertinamas kaip sudėtingas procesas, nes jo metu sportininkas vystosi kaip asmenybė, kuri susiduria su įvairiais sunkumais, siekiant sportinio rezultato.

Pagrindiniai žodžiai: daugiametis sportininkų rengimas, sportininkų rengimo sistema, didelio meistriškumo sportas.

Įvadas

Daugiametis sportininkų rengimas suprantamas kaip ilgą laiko tarpą vykstantis procesas, kurio metu parengiamas didelio meistriškumo sportininkas (Balyi, Hamilton, 2004). Kiti tyrėjai atskleidė, kad daugiamečio sportininkų rengimo rezultatas nebūtinai yra didelio meistriškumo sportininkas ir siūlo tai suprasti kaip procesą, trunkantį ilgus metus ir tinkamą visoms amžiaus grupėms ar skirtingo sportinio meistriškumo žmonėms (MacPhail et al., 2010).

Daugiametis sportininkų rengimas turi tam tikrus būdingus požymius (Bailey et al., 2011). Svarbiausi požymiai, būdingi daugiamečiam sportininkų rengimui, yra: taikoma treniravimo programa (Vilches, 2015) ir sportinio rezultato siekimas (Stambulova et al., 2014).

Didelio meistriškumo sportininkas Lietuvos Respublikos teisinėje sistemoje suprantamas kaip sportininkas, kurio ugdymas vyksta sudarant specialias sąlygas rezultatams pasiekti. Tai gebėjimas pakelti tokius pratybų ir varžybų krūvius, kurie leistų įgyti fizinį, techninį, taktinį ir psichologinį parengtumą, reikalingą siekiant pačių geriausių sporto rezultatų (Lietuvos Respublikos Kūno Kultūros ir Sporto įstatymo pakeitimo įstatymas, 2008).

Šiuolaikinė rinka verčia sportą taikytis prie naujų sąlygų, kurias sąlygoja politiniai sprendimai ir auganti konkurencija sportininkų tarpe (Green, Oakley, 2001). Kiekviena valstybė ieško naujų būdų, kaip pasiekti aukščiausių sportinių rezultatų tarptautinėse arenose, o ypatingai olimpinėse žaidynėse (De Bosscher et al., 2006). Deja, kol kas nėra vienintelės taisyklės, kaip sėkmingai valdyti didelio meistriškumo sportininkų rengimo procesus. Manoma, kad priklausomai nuo šalies dydžio, skiriasi didelio meistriškumo sportininkų rengimo sistemų homogeniškumas ir heterogeniškumas (De Bosscher et al., 2006).

Šiandien sportininkų rengimo sistemos yra orientuotos į didelio meistriškumo sportininko rengimą, kuris gali pasiekti aukščiausių sportinių rezultatų tarptautinėse arenose. To pasekoje, formuojamos sporto sistemos, orientuotos į sporto renginius (Chin, Green, 2008) ir aukščiausius rezultatus (Bullock et al., 2009). Daugiametis sportininkų rengimas trunka ilgus metus ir yra suprantamas kaip procesas. Šiuo atveju atsiranda **mokslinė problema –** *kaip sistemiškai valdyti daugiametį sportininkių rengimą ir kryptingai siekti numatytų aukščiausių sportinių rezultatų?* **Tyrimo objektas** – didelio meistriškumo sportininkų rengimo sistemos. **Tyrimo tikslas** – atskleisti sisteminį požiūrį į daugiametį sportininkų rengimą. Tyrimo tikslui pasiekti iškelti sekantys **uždaviniai:** 1) apžvelgti istorines prielaidas daugiamečiam sportininkų rengimui; 2) apibūdinti daugiamečio sportininkų rengimo sistemos principus; 3) atskleisti ir palyginti sportininkų rengimo sistemas Jungtinėse Amerikos Valstijose, Kinijoje ir Europos Sąjungoje.

Taikyti tyrimo metodai: mokslinės literatūros šaltinių, dokumentų analizė ir apibendrinimo metodai, siekiant atskleisti sisteminį požiūrį į daugiametį sportininkų rengimą. **Tyrimo apribojimai:** šiame straipsnyje aptariama sportininkų daugiamečio rengimo koncepcija apsiriboja olimpinėmis sporto šakomis.

Istorinės prielaidos daugiamečiam sportininkų rengimui

Daugelį metų vykstantis sportininkų rengimas vainikuojamas olimpinėse žaidynėse (Green, Oakley, 2001). Olimpinės žaidynės – svarbiausias sporto renginys sportininkui, siekiančiam pripažinimo visame pasaulyje. Olimpinės žaidynės pritraukia labai daug žiūrovų ir vis daugiau sportininkų. Daugumai

šalių olimpinės žaidynės tapo politiniu įrankiu ir pajamų šaltiniu. Žvelgiant į olimpinių žaidynių istoriją, galime matyti, kad dauguma šalių tam skiria ypatingą dėmesį (Holt, 2007).

Daugiametis sportininkų rengimas suaktyvėjo po 1952 metais įvykusių vasaros olimpinių žaidynių Helsinkyje, Suomijoje (Green, Oakley, 2001). Sovietų Sąjungos sportininkai Helsinkio olimpinėse žaidynėse iškovojo 71 apdovanojimą (22 aukso, 30 sidabro ir 19 bronzos medalių), o tai įrodė sėkmingą sportininkų rengimo sistemą (Green, Oakley, 2001). Šios olimpinės žaidynės laikomos nauja „Rytų bloko“ sporto sistemos dominavimo pasaulyje pradžia (Green, Oakley 2001). Mokslininkai įrodė, kad Rytų Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sportininkų rengimas apėmė tam tikrus specifinius bruožus: centralizuotą kontrolę, technologinį rengimą, medicininį rengimą (įskaitant dopingą) ir ideologijos sklaidą (Green, Oakley, 2001). Kinija sportininkų rengimo sistemoje akcentuoja karinės ideologijos svarbą (Chin, Green, 2008). Tokia sportininkų rengimo sistema buvo veiksminga atsižvelgiant į rezultatus olimpinėse žaidynėse, tačiau buvo pamirštamas sportininko kaip asmenybės ugdymas.

Sovietų Sąjungos įtaka didelio meistriškumo sportininkų rengimui buvo juntama ne tik Europoje, bet ir Kinijoje. Kinijos valdžios buvo nutarta, kad Kinijos sporto politika ir sistema turi remtis Sovietų Sąjungos pavyzdžiu (Green, Oakley 2001; Chin, Green, 2008). Vertinant tai, kad 1945 m. Sovietų Sąjungos karinės pajėgos užėmė dalį centrinės ir rytų Europos, pasikeitė politinės įtakos pusiausvyra (Arnaud, Riordan, 2013).

Šiandien, Sovietų Sąjungos sportininkų rengimo sistema Europoje jau yra žlugusi, tačiau Kinija, Kuba ir Šiaurės Korėja dar vadovaujasi šios sistemos elementais, kurie taip pat aptinkami Albanijoje, Vietname ir Kambodžoje. Svarbu pažymėti tai, kad Sovietų Sąjungos ir Rytų Vokietijos sporto sistema ne tik konkuravo su Vakarų Vokietijos ir Jungtinių Amerikos Valstijų sporto sistemomis, bet ir bandė įrodyti komunizmo sistemos pranašumus prieš kapitalistines valstybes (Arnaud, Riordan, 2013).

Kinijos didelio meistriškumo sportininkų atranka jau daugelį metų remiasi natūralios atrankos principais (Chin, Green, 2008), kuomet surenkama daug vaikų ir atrenkami tik patys stipriausi ir ištvermingiausi. Krasilshchikov (2011) nuomone, tokia sporto sistema įmanoma tik turint didelį gyventojų skaičių, todėl remiantis šalies gyventojų skaičiumi, galima numanyti, kokia sportininkų rengimo programa buvo taikoma. Pagal Green ir Oakley (2001), šalies sėkmingą dalyvavimą olimpinėse žaidynėse galima nusakyti ne tik pagal iškovotų olimpinių medalių skaičių, bet ir pagal olimpinių medalių skaičių, tenkantį milijonui gyventojų. Šiuo metu Kinijos Liaudies Respublika olimpinėse žaidynėse pagal medalių skaičių pirmauja jau kelias olimpines žaidynes iš eilės (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. **Kai kurių šalių užimta vieta olimpinėse žaidynėse 1952-2012 m.**

	Vieta vasaros olimpinėse žaidynėse															
	1952	1956	1960	1964	1968	1972	1976	1980	1984	1988	1992	1996	2000	2004	2008	2012
JAV	1	2	2	2	1	2	2	*	1	3	2	1	1	1	1	1
Kinija									8	7	4	4	3	3	2	2
Lietuva											42	65-69	39	54	40	39
Rusija											1	3	2	2	3	3
Rytų Vokietija					6	3	3	2	*	2						
Vakarų Vokietija					4	4	4	*	2	4						
Vokietija	5	5	3	3	4						3	2	5	4	6	5
Sovietų sąjunga	2	1	1	1	2	1	1	1	*	1						

** - Nedalyvavo dėl politinių nesutarimų.*

Šaltinis: sudaryta autorių, remiantis olimpinės statistikos duomenų baze - www.databaseolympics.com

Olimpinėse žaidynėse 2016 metais dalyvaus daugiau nei 200 valstybių. Jų metu visi tarptautiniai nesutarimai ir geopolitiniai ginčai bus pakeičiami sportu. Iš 1 lentelėje pateiktų duomenų apie 10 pastarųjų olimpinių žaidynių rezultatus, galima pastebėti keletą dalykų:

„Medalių infliacija“. Prieš 40 metų buvo išdalinami 600 vasaros olimpinių žaidynių medalių. 2008 metais šis skaičius išaugo iki 951. Taip nutiko dėl olimpinių rungčių skaičiaus didėjimo nuo 21 (1972 metais) iki 28 (2008 metais). Per pastaruosius 40 metų buvo išdalinti apie 7700 medalių, į juos pretendavo 85500 sportininkų. Apytiksliai 9 procentai visų sportininkų gavo medalius.

Daugiau šalių laimi medalius. 2008 metais buvo 86 šalys, kurios mažiausiai laimėjo 1 medalį per vasaros olimpines žaidynes Pekine 2008 m. – tai yra olimpinių žaidynių rekordas.

Mūsų dienomis, sporto mokslo tyrėjai (De Bosscher et. al., 2006) išskiria sėkmingus Australijos, Didžiosios Britanijos ir Kanados sporto rezultatus ir sieja juos su sėkmingai veikiančia sporto sistema bei sporto mokslo integravimu į sporto politiką (Norris, 2010; Ford et al., 2011).

Sportininkų rengimo sistemos principai

Didelio meistriškumo sportininkų parengimui sudaromos programos (Balyi, Hamilton, 2004), kurių dėka atrenkami talentingi vaikai, turintys potencialą tapti elitiniais sportininkais (De Bosscher et al., 2006) ir formuojamos sporto organizacijos efektyvumo sistemos (Chelladurai, 2012). Nauji sporto vadybos iššūkiai turės spręsti uždavinius, kaip sėkmingai valdyti organizacijų efektyvumą ir lyderystės procesus, kurie turės prisitaikyti prie didelio meistriškumo sportininkų rengimo programų (Balyi et al., 2013). Ankstesnės didelio meistriškumo sportininkų rengimo programos buvo paremtos Rytų Vokietijos ir Tarybų Sąjungos sukurtais modeliais (Green, Oakley, 2001), bet vykstant sporto komercializacijai jos keitėsi ir prisitaikė prie naujų rinkos sąlygų, todėl atsirado poreikis ieškoti naujų sporto sistemų sprendimų (Chelladurai, 2012).

Šiuo metu mokslinėje literatūroje aptinkame skirtingą būtiniausių elementų skaičių, reikalingą sėkmingam daugiamečio sportininkų rengimo organizavimui (Green, Oakley, 2001; Böhlke, Robinson, 2009). Didelio meistriškumo sportininkų rengimo sistemos įgavo naujų makro, mikro ir mezo lygio elementų (De Bosscher et al. 2006), be kurių veikimo negalima formuoti ilgalaikės valstybės sporto politikos (Green, Oakley, 2001). Chelladurai (2012) nuomone, sėkmingam sporto organizacijų efektyvumui pasiekti būtina taikyti daugialypius modelius ir atskirti sportą kaip „malonumo siekimą“ ir sportą kaip „tobulumo siekimą“. Dauguma tyrėjų (De Bosscher et al. 2006; Böhlke, Robinson, 2009) sutinka, kad didelio meistriškumo sportininkų rengimo sistemą turėtų sudaryti tokie elementai: talentų identifikavimas ir atranka, sporto mokslas, trenerių edukacinės sistemos, antidopingo programos, varžybų sistemos, sportininkų gyvenimo būdo ir karjeros palaikymas. Pagal De Bosscher ir kt. (2006), pagrindą aukštiems tarptautinio lygio rezultatams turi: finansinė parama, organizacijos politika ir struktūra, tačiau šalies pranašumas formuojamas individualių sportininko gebėjimų pagrindu.

Sportininkų rengimas Europos Sąjungoje

Sportas Europos Sąjungoje (ES) suprantamas kaip svarbus reiškinys, kuris mažina nusikalstamumą ir netoleranciją (European Commission, 2011). Sportininkų rengimas Europos Sąjungoje remiasi „piramidine“ struktūra, kurioje dominuoja vertikali integracija, leidžianti aukščiausių sportinių rezultatų siekti nuosekliai – nuo klubinės sporto veiklos iki nacionalinio ar tarptautinio lygio (Parrish, 2005). ES propaguoja fizinį aktyvumą, skleisdama ir skatindama valstybių narių ir suinteresuotųjų šalių gerąją patirtį. Bendrasis Europos Sąjungos sporto politikos tikslas, susijęs su fiziniu aktyvumu, turėtų būti visų visuomenės sluoksnių įtraukimas į kokybišką sportinę veiklą (Eurobarometer, 2014).

Galima teigti, kad Europos Sąjungos politikoje daugiametis sportininkų rengimas labiau akcentuojamas kaip sveikatinimo priemonė, o ne didelio meistriškumo sportininko parengimo rezultatas (MacPhail et al., 2010).

Europos Sąjungoje populiariausia sporto šaka – futbolas (Brown, 2000). Futbolas kaip populiariausia sporto šaka įvardijama Ispanijoje, Vokietijoje, Italijoje. Futbolo populiarumą visoje Europoje sėkmingai skatiną Europos futbolo asociacijų sąjunga (EUFA – angl. *Union of European Football Associations*) ir EUFA čempionų lygą. Žinoma, Europos sportas neapsiriboja tik futbolu. Čia taip pat labai populiarus krepšinis ir tenisas (European Commission, 1999).

Europos Sąjungoje kol kas nėra politinių įrankių ir galimybių vieningam daugiamečio sportininkų rengimo sistemos integralumui. Tai vyksta dėl kelių priežasčių – pirmiausia, vieningos sporto politikos nebuvimas (Henry, 2009). Atskiros Europos Sąjungos šalys-narės turi vieningą fizinio aktyvumo strategiją ar iniciatyvą (European Commission, 2013), tačiau, deja, yra narių, kurios dar nėra parengusios vieningų sportininkų sistemai būdingų principų. Pagirtina, kad šalys-narės sutaria, jog būtina skatinti didelio meistriškumo sportininkus, suteikiant jiems dvigubos karjeros galimybes (Ryba et al., 2015). Dvigubos karjeros galimybės leidžia didelio meistriškumo sportininkui siekti aukščiausių sportinių rezultatų ir, tuo pačiu, studijuoti universitete.

Europos Sąjungos vieningos sporto politikos trūkumus galime įvardinti dėl kelių priežasčių – tai kultūros ir tradicijų skirtumai, skirtingas ekonominės integracijos lygis, sporto politikos skirtumai, prioritetinių sporto šakų skirtumai. Atsižvelgiant į mokslininkų rekomendacijas (Krasilshchikov, 2011), taip pat galima teigti, kad daugiamečio sportininkų rengimo principai bus nevienodi dėl gyventojų skaičiaus skirtumų Europos Sąjungos šalyse.

Sportininkų rengimo sistema Jungtinėse Amerikos Valstijose

Visame pasaulyje valdžia (ypatingai federalinė/centrinė) yra įsitraukusi į profesionalių sportininkų ugdymą (Chalip et al., 1996; Green, Houlihan, 2005). Išskyrus JAV – vietinė valdžia sukūrė schemas, kurios padeda subsidijuoti didelio meistriškumo sportininkų veiklą. JAV yra laikomos geriausia sportininkų „kalve“. Jungtinės Amerikos Valstijos dominuoja olimpinėse žaidynėse jau kelerius dešimtmečius (žr. 1 lentelę). Valdžia nesikiša į profesionalių sportininkų rengimą, šią funkcija perleisdama sporto organizacijoms, kurių atstovai deleguojami čempionatams ir olimpinėms varžyboms (Bowers et al., 2010).

Atletų rengimas jaunystėje JAV nėra griežtai kontroliuojamas, tačiau turi struktūrizuotą kelią į aukščiausias lygas (Bowers et al., 2010). JAV sportinės karjeros galima siekti jau mokykloje, vėliau universitete ir pereiti į profesionalias komandas. To pasekoje, kelios profesionalios sporto lygos turi savo sporto rengimo sistemas. Visos profesionalų lygos JAV ir Kanadoje turi sistemą, kurioje dalis naujokų pašaukiami į lygą „naujokų biržose“. Pvz., Nacionalinė krepšinio lyga (NBA) turi „draftus“ (šaukimus), į kuriuos gali būti pašaukti jaunuoliai iki 24 metų amžiaus. Taip JAV jaunimas skatinamas sportuoti profesionaliai.

Kiekvienas universitetas turi specifinį sportininkų ruošimo modelį, kurį taiko studentams. Dažnai studentai, atstovaudami universitetus. dalyvauja šalies pirmenybėse, kuriose įvykdo olimpinius normatyvus ir iškovoja teisę dalyvauti olimpinėse varžybose.

Jaunimas sportininko kelią išsirenka sporto mokyklose arba yra pastebimi bendrosiose lavinimo mokyklose. Valdžios skatinimas rinktis profesionalaus sportininko kelią pasireiškia per stipendijas, kurios mokamos profesionaliai sportuojantiems studentams. Profesionalų lygos skatina jaunų sportininkų konkurenciją. Pvz., Nacionalinėje krepšinio lygoje (NBA – angl. *National Basketball Association*) naujokų „šaukimuose“ pirmieji 20 pašauktų jaunuolių gauna garantuotus kontraktus (Bowers et al., 2010).

JAV mokyklose ir universitetuose skatina sportuoti įvairias sporto šakas, tačiau profesionalo karjera galima tik žaidimų lygose arba olimpinėse žaidynėse (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. **Populiarios sporto šakos JAV**

Populiariausios sporto šakos JAV universitetuose	**Populiariausios sporto šakos JAV universitetuose (profesionalo karjero galimybės)**	**Populiarios sporto šakos JAV (profesionalo karjero galimybės)**
Šuoliai į vandenį	Lengvoji atletika	Boksas
Fechtavimasis	Beisbolas	Dviračių sportas
Gimnastika	Krepšinis	Triatlonas
Irklavimas	Amerikietiškas futbolas	Ilgų nuotolių bėgimas
Imtynės	Tenisas	Krepšinis
Plaukimas		Beisbolas
Tinklinis		Amerikietiškas futbolas
		Ledo ritulys

Šaltinis: sudaryta pagal Green, Houlihan (2005).

JAV sporto žaidimai organizuojami 4 profesionalų lygose: Aukščiausios beisbolo lygos (MLB – angl. *Major League Baseball*), nacionalinės futbolo lygos (NFL – angl. *National Football League*), nacionalinės krepšinio asociacijos (NBA) ir nacionalinės ledo ritulio lygos (NHL – angl. *National Hockey League*) ir yra orientuoti į maksimalios ekonominės naudos gavimą. Šiose lygose žaidžiantys klubai dažniausiai priklauso vienam savininkui ar kompanijai, kuri klubą valdo kaip įmonę, siekdami maksimizuoti pelną. Klubai organizuoja papildomas veiklas (suvenyrų prekyba, internetinės parduotuvės, dalyvauja socialinėse programose), taip marketingo pagalba siekdami gauti pajamų.

Sportininkų rengimo sistema Kinijoje

Kinijos sėkmę sporto pasaulyje lemia unikali sporto sistema, kuri pavertė mažus vaikus į sporto žvaigždes (Hong, 2004). Lu Li, olimpinė gimnastė, aukso medalio laimėtoja, pradėjo lankyti sporto mokyklą nuo 6 metų. Kai ji iškovojo aukso medalį 1992 metų Barselonos Olimpinėse žaidynėse, jai buvo tik 13, o 14 metų ji patyrė traumą, kuri privertė ją pasitraukti iš sporto. Lu Li buvo pakeista kita sportininke ir tapo nereikalinga kaip sportininkė. Toks likimas nutinka daugeliui Kinijos vaikų dar nesudalyvavus olimpinėse žaidynėse (Donnelly, Petherick, 2004).

1949 metais komunistai nugalėjo nacionalistus ir perėmė Kinijos valdžia. Šalis buvo paskelbta Kinijos liaudies respublika (angl. *People Republic of China*). Lapkričio 15 dieną 1952 metais Kinijos sporto ministerija paskelbė formalią valdžią atsakingą už sporto propagavimą ir kontrolę. 1956 metais sporto ministerija paskelbė „Kinijos varžybinio sporto sistemą“. Nuo 1957 iki 1962 profesionalių sportininkų sistema buvo nuolat tobulinama. Kinijos „Didžiojo ekonomikos pertvarkymo“ planinės ekonomikos tikslas buvo per 7 metus aplenkti Didžiosios Britanijos, o per 15 metų JAV ekonomikas.

1958 metais Kinijoje buvo 16.000 mokyklų su 770.000 jaunaisiais atletais (Chin, Green, 2008). Jaunųjų atletų paieška buvo išplėtota į visas provincijas, buvo pasirinktos 10 prioritetinių sporto šakų (atletika, gimnastika, plaukimas, futbolas, krepšinis, stalo tenisas, badmintonas, šaudymas, svorių kilnojimas ir slidinėjimas). 1980-siais sporto ministerija parengė „Olimpinę strategiją“ ir tikslus, kuriuose numatoma tapti sporto „super“ valstybe iki 20 amžiaus pabaigos. Pasiekti šitą tikslą valdžia naudojo visus savo resursus, kad galėtų užtikrinti specialias ir intensyvias treniruotes potencialiems aukso medalių laimėtojams (Hong, 2004).

Vaikai nuo 5 iki 6 metų yra atrenkami į sporto mokyklas, kur papildomai rengiamos sporto treniruotės. Treniravimosi metodai perimti iš „Žmonių išvadavimo armijos“ (angl. *People's Liberation Army*) 1963 metų ir paremta disciplina, intensyviu režimu, treniravimusi ir praktika. Beveik kiekvienas vaikas, kuris buvo sporto nacionalinėje arba vietinėje komandoje, treniravosi po 10-12 valandų per parą, įskaitant atletiką, gimnastiką, plaukimą, futbolą, krepšinį, tinklinį, badmintoną ir stalo tenisą. Vaikai izoliuojami socialiai, ko pasekoje, pažeidžiama pilnavertė vaiko raida (Meng, Wang, 2009).

Viena iš išskirtiniausių Kinijos sporto savybių yra aistra patriotizmui. Tikima, kad sėkmė bet kokiu atveju ateis, jeigu būsi susikoncentravęs ir visą energiją atsiduosi paskirtai užduočiai. Neretai toks atsidavimas peržengia leistinas normas ir pradedami vartoti neleistini preparatai (dopingas). Vienas pagrindinių šiandienos klausimų, kaip apsaugoti Kinijos jaunuosius sportininkus nuo dopingo, kuris yra propaguojamas. Hong (2004) teigimu, treneriai ir sportininkai verčia jaunuosius atletus vartoti dopingą, vardan medalio nacionalinėse ar tarptautinėse varžybose.

3 lentelė. **Kinijos olimpiniai pasiekimai 1984-2012 m.**

Žaidynės Šaliai	Metai	Miestas	Aukso medaliai	Sidabro medaliai	Bronzos medaliai	Bendras medalių skaičius	Vieta olimpiniam reitinge
1	1984	Los Angeles	15	8	9	22	4
2	1988	Seulas	5	11	12	28	7
3	1992	Barselona	16	22	16	54	4
4	1996	Atlanta	16	22	12	50	4
5	2000	Sidnėjus	28	16	15	59	3
6	2004	Atėnai	32	17	14	63	2
7	2008	Pekinas	51	21	28	100	2
8	2012	Londonas	38	27	33	88	2

Šaltinis: sudaryta autorių remiantis Green, Houlihan, 2005; databaseolympics.com.

Dvidešimtame amžiuje vakaruose tokia Kinijos strategija buvo kritikuojama ir kalbama apie vaikų teises ir išnaudojimą. Anot kritikų, tokia sistema yra aukščiau įstatymų ir žmogaus teisių. Pagal Hong (2004), Kinijoje buvo ir yra taikoma piramidinė sistema, kurios pagrindas yra jauni vaikai iš sporto mokyklų, tačiau tik 1 iš 10 vaikų pavyksta tapti olimpiniu atletu, likusieji atstumiami, o kai jau nebegali sportuoti, visiškai užmirštami.

Kinijos sporto pasiekimai šiuo metu yra vieni aukščiausių pasaulyje (žr. 3 lentelę), tačiau tas pasiekimas galimas dėl didelio gyventojų skaičiaus, taikomos daugiametės treniravimo sistemos kariniu pagrindu. Neišspręsta dopingo problema, senieji treneriai ir sportininkai vis dar toleruoja ir propaguoja dopingą.

Sportininkų rengimo sistemų palyginimas

Šiuo metu labiausiai išvystyta daugiamečio sportininkų rengimo sistema yra Jungtinėse Amerikos Valstijose (JAV) (Mostafavifar et al., 2012). JAV sėkmę olimpinėse žaidynėse lemia šalyje taikoma sporto sistema ir finansavimo mechanizmai atitinkamoms sporto šakoms (Green, Houlihan, 2005). Pagrindinės JAV ir Europos Sąjungos sporto modelio charakteristikos yra: griežtas padalinimas tarp mėgėjiško ir profesionalaus sporto, orientacija į maksimalų pelną, komercializuota varžybų struktūra,

įėjimo barjerai, kurie užtikrina klubų konkurencingumą ir finansinį pajėgumą (European Commission, 1999).

Valstijose narėse sportas organizuojamas nacionalinių federacijų sistema. Tik didžiausia įtaką turinčios federacijos (dažniausiai viena šalis) yra susijusios su Europos ir kitomis tarptautinėmis federacijomis. Iš esmės ši struktūra primena piramidinę hierarchijos sistemą (Siekmann, 2011). Politiniu lygmeniu, diskutuojant apie sportą Europoje, didelė reikšmė dažnai teikiama vadinamajam „Europos sporto modeliui“ (European Commission, 1999). Europos komisija (toliau – Komisija) mano, kad reikia puoselėti tam tikras Europos sporto vertybes ir tradicijas. Tačiau, atsižvelgdama į Europos sporto struktūrų įvairovę ir sudėtingumą, Komisija mano, jog siekti nustatyti bendrą Europos sporto organizavimo modelį yra sunkiai įgyvendinama užduotis. Galima teigti, kad daugumoje valstybių narių vykstantys ekonominiai ir socialiniai pokyčiai veikia ir sporto sistemas.

Europos Sąjungoje piramidinė struktūra numato skirtingų lygių nepriklausomybę, ne tik organizaciniu požiūriu, bet ir varžybiniu, nes varžybos organizuojamos skirtinguose lygmenyse. Pvz., futbolo klubas, žaidžiantis regioniniame lygmenyje, gali dalyvauti nacionaliniame čempionate ar net tarptautiniame lygmenyje tik tada, kai yra vietinės lygos čempionas ir atitinka keliamus reikalavimus (biudžeto ir stadiono) (Parrish, 2005). Visais kitais atvejais nacionalinės federacijos (esančios piramidės viršūnėje) priklauso Europos ir tarptautinėms federacijoms, kurios organizuoja tarptautinius ir Europos čempionatus (European Commission, 2007).

Lyginant sportininkų rengimo sistemas įvairiose šalyse, matome, kad jos yra pakankamai skirtingos (žr. 4 lentelę). Europoje labai populiarus futbolas ir sportininkų rengimas remiasi talentų paieška bei atranka. Europos Sąjungos šalys narės turi skirtingas sportininkų rengimo sistemas ir jas reikėtų analizuoti ir lyginti atskirai.

4 lentelė. **JAV, Kinijos ir Europos Sąjungos sportininkų rengimo sistemos**

	JAV	**Kinija**	**Europa**
Išskirtinumas	4 didžiosios profesionalų žaidimų lygos (European Commission, 1999)	Orientuota į olimpines žaidynes (Meng, Wang, 2009)	UEFA (Bosshardt et al., 2013)
Rengimo sistema	Nuosekli nuo mokyklos iki universiteto ir iki profesionalios lygos (Bowers et al., 2010)	Sporto mokyklos ir natūrali atranka (išlieka stipriausi). Piramidinė sistema, paremta natūralia atranka (Hong, 2004)	Rengimo sistema remiasi talentų paieška ir nuosekliu jų rengimu (Reilly et al., 2000)
Dominuojančios sporto šakos	Krepšinis, Amerikietiškas futbolas, Beisbolas, Ledo ritulys (Green, Houlihan, 2005)	Stalo tenisas, gimnastika, dailusis čiuožimas (Hong, 2004)	Futbolas, krepšinis, tenisas (European Commission, 1999)

Šaltinis: sudaryta autorių.

Kinija, turėdama didelį gyventojų skaičių, gali remtis natūralios atrankos principais, kuomet išlieka tik patys stipriausi. JAV vykdo nuoseklią sportininkų rengimo programą nuo pat mokyklos ir (kartu su Kanada) garsėja keturiomis didžiausiomis žaidimų lygomis pasaulyje.

Išvados

Daugiamečio sportininkų rengimo istorinės prielaidos susiformavo olimpinėse žaidynėse, siekiant įrodyti, kad viena ar kita šalis yra pranašesnė sporto arenose. Galima pripažinti, kad Sovietų Sąjungoje taikomi sportininkų rengimo metodai buvo vieni efektyviausių pasaulyje, tačiau dėl humaniškumo trūkumo jie pripažinti netinkamais, nors kai kurios šalys sėkmingai tuo vadovaujasi ir mūsų dienomis. Mokslinėje literatūroje galima rasti įvairių sportininkų rengimo sistemų, kurios orientuojasi į sportininko rengimą, tačiau nėra vieningos nuomonės, kuri sistema būtų efektyviausia. Šiuo metu vieni iš plačiausiai paplitusių daugiamečio sportininkų rengimo principų yra sukurti Kanadoje ir integruojami į beveik į visas sporto šakas.

Didelio meistriškumo sportininkų parengimas tampa vis svarbesnis kiekvienai valstybei, ko pasekoje, būtina sėkmingai valdyti šiuos procesus ir taikyti geriausią užsienio šalių praktiką. Naujai kuriamos sporto sistemos turi atsižvelgti į sėkmingą praktiką ir patirtį bei nuolatos tobulinti kuriamus modelius pagal naujausius sporto mokslo pasiekimus. Šiuolaikinė sporto vadybos užduotis – kaip sustiprinti sporto sistemos veikimą taip, kad ji generuotų aukščiausio lygio sportinius pasiekimus.

Išanalizavus JAV ir Europos sportininkų rengimo sistemas, galima teigti, kad pagrindiniai skirtumai susidaro dėl vietinės valdžios įtakos ir indėlio į sportą. JAV sportininkų rengimo sistema yra

nuosekli ir sudaro galimybes siekti profesionalios sportinės karjeros nuo pat mokyklos, tuo tarpu Europoje yra kuriamos nacionalinės akademijos ir sporto centrai. Kinijoje sportininkų rengimas remiasi natūralia atranka ir griežtais ugdymo metodais. Kinijos sporto sistema orientuojasi į olimpines žaidynes ir kuo didesnį medalių skaičių. Remiantis paskutiniais olimpinių žaidynių pasiekimais, galima teigti, kad Kinijos sportininkų rengimo sistema yra veiksminga.

Literatūra

1. Arnaud, P., Riordan, J. (Eds.). (2013). *Sport and International Politics: Impact of Facism and Communism on Sport*. Routledge.
2. Bailey, R., et al. (2011). *Models of young player development in sport*. In I. Stafford (Ed.), Coaching children in sport (pp. 38–56). London, England: Taylor and Francis Group.
3. Balyi, I., Hamilton, A. (2004). *Long-term athlete development: Trainability in childhood and adolescence*. Windows of opportunity, optimal trainability. Victoria: National Coaching Institute British Columbia and Advanced Training and Performance Ltd, 194.
4. Balyi, I., Way, R., Higgs, C. (2013). *Long-term athlete development*. Human Kinetics, 296 p.
5. Böhlke, N., Robinson, L. (2009). Benchmarking of elite sport systems. *Management Decision*, 47(1), 67-84.
6. Bosshardt, A., et al. (2013). *Football Money League 2013*. Football Money League.
7. Bowers, M. T., Chalip, L., Green, B. C. (2010). *Youth sport development in the United States and the illusion of synergy*. Routledge handbook of sports development, 173.
8. Brown, A. (2000). European football and the European union: Governance, participation and social cohesion—towards a policy research agenda. *Soccer and Society*, 1(2), 129-150.
9. Bullock, N., et al. (2009). Talent identification and deliberate programming in skeleton: Ice novice toWinter Olympian in 14 months. *Journal of Sports Sciences*, 27, 397–404.
10. Chalip, L., Johnson, A., Stachura, L. (1996) . *National sports policies: an international handbook*. London: Greenwood Press.
11. Chelladurai, P. (2012). Models and measurement of leadership in sport. *Measurement in sport and exercise psychology*, 433-442.
12. Chin T., Green M. (2008). Analysing China's Drive for Olympic Successin 2008. *The International Journal of the History of Sport*, 25:3, 314-338
13. De Bosscher, V., et al. (2006). A conceptual framework for analysing sports policy factors leading to international sporting success. *European Sport Management Quarterly*, 6(2), 185-215.
14. Donnelly, P., Petherick, L. (2004). Workers' playtime? Child labour at the extremes of the sporting spectrum. *Sport in society*, 7(3), 301-321.
15. Eurobarometer (2014). *412-Sport and Physical Activity*. Belgium: European Comission.
16. European Commission. (2011): *Communication on Developing the European Dimension in Sport*, COM(2011).
17. European Commission. (1999). *The European Model of Sport*. Brussels: Consultation Paper of DGX of the European Commission.
18. European Commission. (2007). *White Paper on Sport* (No. COM(2007) 391 final). Brussels: European Commission. European Council of Ministers.
19. European Commission/EACEA/Eurydice (2013). *Physical Education and Sport at School in Europe Eurydice Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
20. Ford, P., et al. (2011). The long-term athlete development model: Physiological evidence and application. *Journal of Sports Sciences*, 29(4), 389-402.
21. Green, M., Houlihan, B. (2005). *Elite sport development: Policy learning and political priorities*. Psychology Press.
22. Green, M., Oakley, B. (2001). Elite sport development systems and playing to win: Uniformity and diversity in international approaches. *Leisure Studies*, 20(4), 247-267.
23. Henry, I. (2009). European models of sport: governance, organisational change and sports policy in the EU. *Hitotsubashi journal of arts and sciences*, 50(1), 41-52.
24. Holt, D. T. (2007). The official statistics Olympic challenge: Wider, deeper, quicker, better, cheaper. *The American Statistician*, 61(1), 1-8.
25. Hong, F. (2004). Innocence lost: child athletes in China. *Sport in society*, 7(3), 338-354.
26. Krasilshchikov, O. (2010). Talent Identification and Development – International Trends and Principle Models. *Buletin Kejurulatihan Majlis Sukan Negara Malaysia*, 5–15.
27. Li, H., Meng, L., Wang, Q. (2009). The government's role in China's Olympic glory. *Applied Economics*, 41(25), 3313-3318.
28. Lietuvos Respublikos Kūno Kultūros ir Sporto įstatymo pakeitimo įstatymas // Valstybės žinios, 2008-04-24, Nr. 47-1752.
29. MacPhail, A., et al. (2010). A framework for lifelong involvement in sport and physical activity: the Irish perspective. *Leisure Studies*, 29(1), 85-100.

30. Mostafavifar, A. M., Best, T. M., Myer, G. D. (2012). Early sport specialisation, does it lead to long-term problems? *British Journal of Sports Medicine*, bjsports-2012.
31. Norris, S. R. (2010). Long-Term Athlete Development Canada: Attempting System Change and Multi-Agency Cooperation. *Current Sports Medicine Reports* (American College of Sports Medicine), 9(6), 379-382.
32. Parrish, R. (2005). *Professional Sport in the Internal Market*. Project Report. European Parliament, Brussels.
33. Reilly, T., et al. (2000). A multidisciplinary approach to talent identification in soccer. *Journal of Sports Sciences*, 18(9), 695-702.
34. Ryba, T. V., et al. (2015). Dual career pathways of transnational athletes. *Psychology of Sport and Exercise*, 21, 125-134.
35. Siekmann, R. C. (2011). The specificity of sport: sporting exceptions in EU law. *The International Sports Law Journal*, (3-4), 75.
36. Stambulova, N. B., et al. (2014). Searching for an optimal balance: Dual career experiences of Swedish adolescent athletes. *Psychology of Sport and Exercise*.
37. Vilches, F. (2015). An athlete's long term development „The integral preparation of the developing player". *Coaching and Sport Science Review*, (66), 5-6.

A LONG-TERM ATHLETE DEVELOPMENT: SYSTEMATIC APPROACH

Summary

Research aim – to present a systematic approach to the long-term athlete development. The following research methods were applied: analysis of scientific literature and documents, generalization methods to disclose the peculiarities of a long-term athlete development. The analysis of scientific literature has revealed that a long-term athlete development is a long and purposeful process. During the process of a long-term athlete development various training programs combined with factors educating athlete's personality are being taken into account. A long-term athlete development can be estimated as a complicated process, during which an athlete is being trained as a personality facing diverse difficulties while seeking the results in sport.

Competition is rising in all processes of an elite athlete system development – starting from talent detection, identification, organization and ending with financial support. System of elite athlete development became less predicted and all new factors needs to be put into perspective – how to produce not just an elite athlete, but also the socialized personality.

The analysis of scientific literature has revealed the long-term athlete development is linked to variety of systems that can be analyzed with respect to either technological aspect of sport development, or social education aspect of the athlete. However, majority of scientists acknowledge the systematic development is a basis for the high performance athlete development. There were various multi-year athletes development programs adopted in the world aimed at selection of those talented in sports, their development, and sustainability of their mode of living. Though, current competition among the athletes forces the existing programs to be modified on a constant basis while making them market-oriented. The country level multi-year sport development program can be developed with respect to demographics, peculiarities of a specific sport, individual potential of the athletes, the selection methods of sports talents, and the applied sport system.

Keywords: long-term athlete development, athlete development system, high performance sport.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Andrius Lazauskas.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: vadybos ir verslo administravimo magistras, doktorantas .
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Lietuvos sporto universitetas, asistentas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: daugiametis sportininkų rengimas, didelio meistriškumo sportas.
Telefono nr. ir el pašto adresas: +37065277378, andrius.lazauskas@gmail.com.

Autoriaus vardas, pavardė: Antanas Ūsas.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Socialinių mokslų (vadyba ir verslo administravimas) magistras.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Lietuvos sporto universitetas, laborantas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: IT komunikacijos valdymas, vadyba.
Telefono nr. ir el pašto adresas: +37062627380, antanas.usas@lsu.lt.

COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Andrius Lazauskas.
Science degree and Academic title: master of management and business administration, Phd student.

Workplace and position: Lithuanian Sports University, asistant.
Authros's research interrests: long-term athlete development, high performance sport.
Telephone number and e-mail addres: +37065277378, andrius.lazauskas@gmail.com.

Author name, surname: Antanas Ūsas.
Science degree and Academic title: Master's Degree of Social Sciences (management and business administration).
Workplace and position: Lithuania Sport University, Research Associate.
Authros's research interrests: Information communication technology and management.
Telephone number and e-mail addres: +37062627380, antanas.usas@lsu.lt.

FACTORS THAT EFFECT CONSUMERS' CHOICE OF INTERNATIONAL BRANDS: ÇORUM PROVINCE (TURKEY) SAMPLE

Aslıhan Kaya
Hitit University

Abstract. In today's competitive market, companies have to compete with other companies, not only in their own country, but also with foreign companies around the globe. Companies are looking for ways to retain customers, and to ensure the continuity of their shares in the existing markets. Thus, brand, and customer loyalty subjects are the main issues which companies are focused on. Companies conduct research to gather information about consumer demand and they use this information from production to marketing. There are a lot of factors that effect consumer purchasing behaviors, such as demographic factors, socio-cultural and socio-economic characteristics, religious, beliefs and etc.

This study was conducted in order to determine why consumers choose global brands instead of the local brands. The research was conducted in the Çorum Province (of Turkey). For the research, the data collected was through a questionnaire with 24 questions, and 389 consumers were interviewed. The statistical analysis was used to analyze the data and to draw a conclusion. The results show that there is a meaningful relationship between choosing global brands and their level of income. Also not only the characteristics of the consumer, but also the characteristics of the products have significant effects for their choice of international brands for example, consumers choose global brands on advanced technology products. A significant majority of participants prefered the local brands with high quality. The consumer preferences have revealed that quality plays an important role in their choice.

Keywords: International brands, Local brands, Brand Preferences.

Introduction

It is important for enterprises to have a competitive power and a bigger share in today's competitive market. The growing number of enterprises within a market leads to a decrease in the market share on one hand; globalization makes it easier for the foreign enterprises to compete for share in the same market on the other hand. In order to prevent the decrease in the profit share and keep their customers, enterprises try to increase the dependency of their customers to their products. To do this, it is required for enterprises to make productions in accordance with the needs and desires of the consumers. Given the final goal of marketing is to access consumers, it is obvious that it is required to prioritize the preferences of consumers. Consumers are more likely to prefer the products prepared in accordance with the desires and the needs of consumers and branded (Keskin&Yildiz, 2010:239).

Customer satisfaction is an important factor for repurchases, therefore, marketing strategies focus on customer satisfaction (Bennett&Thiele, 2004). The brands are first shaped according to the needs of consumers and occur as an identity. It then takes some time for consumers to perceive and decide purchasing them. The decision process includes the stages such as the needs of consumers, the beliefs and positions about the brand, and the purchase of the brand (Aktuglu, 2004:36). Individual characteristics, age, gender, income level, marital status, having/not having a child/children, education and life style appear as the leading factors that affect the purchasing decisions of consumers within this process (Mucuk, 1999:86).

There is a highly competitive environment which occurs as a consequence of the introduction of the international enterprises to the local markets. There are some important points that have consumers prefer the international brands instead of the local brands in this competitive environment. This study examines why consumers prefer the international brands. It first addresses the previous studies. 389 volunteer participants living in Çorum answer the questions based on the previous studies. The data gathered from the participants are analyzed statistically and included in the study as research findings.

Literature Review

International firms make strategic assessments by taking the demographic characteristics, shopping attitudes, and preferences of consumers into consideration before presenting their services and products to the international markets. The consumer profile of a foreign market (the proportion of the young population, beliefs, cultural values, professions, gender, marital status, and etc.) is among the most important factors affecting the retail of a product (Hollensen, 2004:209; Karafakioglu, 1984:14). Therefore, the assignment of a brand which is the distinctive feature of a product requires a fussy study.

The enterprises, that particularly aim to compete in the international markets, pay attention to assign a brand for their products that will appeal to worldwide consumers and meet their needs. However, not only the features of a product and brand but also the demographic, social, and economic factors effect the preferences of consumers; cultural values also affect customers' decision process in their preferences and shopping.

Although the studies show that store design, services, customer loyalty, and discounts affect the preferences of customers, it is stated in these states that the individual characteristics of consumers, ethnicity, religious beliefs, socio-cultural values, socio-economic factors, habits, and life styles are particularly effective in the preferences of consumers (Hofstede, 2001; Slowikowski&Jarratt, 1997; Johnson et al., 2006).

In a study regarding the importance of and reason for loyalty in preferring a store and product, Khare (2014) searched why consumers in India prefer local stores rather than international stores. In this study, the researcher examined store loyalty of consumers that comes out as a result of their demographic characteristics, purchasing types, habits of expenditure, social and cultural values. The researcher identified that some of the demographic characteristics (age, gender, marital status, the number of children) and cultural factors have increased the loyalty to local stores and products.

Some studies on brand dependency address the factors effecting the preferences of consumers. Keskin&Yildiz (2010), in their study, applied a survey in Trabzon about the effects of the value of brand and its components on the preferences of consumers. They searched for why some consumers in Trabzon prefer and are dependent on a sport shoes brand preferred in the international markets through the answers of 325 people participated in the survey. The findings of the study showed that the social, psychological, and personal characteristics of the participants have positively affected them in perceiving the aforementioned foreign sport shoes as a good quality product and a valuable brand. It is seen that cultural values and beliefs are likely to be more effective in purchasing the local products (Khare, 2014:339), while seeking for quality and trust are likely to be more effective in purchasing the foreign products (Keskin ve Yıldız, 2010: 239).

Gavcar and Didin (2007), in a field study in Mugla, found a significant relationship between the education level and tendency of consumers for purchasing a trademark product. In another study, Yılmaz (2009) identified that the price of a product rather than its quality has been more effective for consumers in preferring a brand due to the impact of their income level. The answers of 287 consumers participated in the study also suggested that there is an association between the education level and professions of participants and the frequency of purchasing trademark products.

Eroğlu and Sarı (2011) examined the relationship between ethnocentrism of consumers and brand dependency by applying a survey to 208 students from college and undergraduate programs. They tried to find how significant the relationship between ethnocentrism and brand dependency is. According to the findings of the study, there is a weak significant relationship between the perceived ethnocentrism and brand dependency. The average of the answers of the students suggests that the students think that consumers should prefer local products. The answers also suggest that the participants think that the purchase of Turkish products will diminish the unemployment. It is seen that the tendency of the participants to be dependent on a foreign product is affected by the variety of the local product options.

Marangoz (2006) applied a survey to 471 undergraduate students to find out to what extent the international cell phone brands affect the purchasing attitudes of the consumers participated in the survey. Repeated purchases have important role for brand dependency for enterprises to sustain the profitability of their products. The findings of the study showed that there is a relationship between repeated purchases and brand composing factors (quality, warranty, individual-social identity and status) which the worldwide cell phone brands with a large market share have. The study states that the consumers perceive international cell phone brands as good quality products which then contribute to brand dependency by building confidence among the consumers. Additionally, Lee and Yun (2015) state that ulitirian, confidence and hedonic factors of the products affect the customer's preferences and behaviors while shopping. The study by Jayasingh and Eze (2009) indicates that the customers'perceived usefulness and credibility of products influence their shopping behavior and intention. Customers prefer brand name product rather than less known brand (Alamgir, Nasir & Shamsuddoha, 2010:142-143).

Demir (2012) mentions about first the behavioral scales basing purchasing attitude, second the behavioral scales basing the purchasing intention and third the combined brand loyalty scales as three different approaches that can be used to define and measure brand loyalty. He compared the behavioral scale based on purchasing order and the behavioral scale based on the purchasing intention. The findings

of the study showed that the cell phone brands like Nokia and Samsung with the highest market share are preferred in both scales.

Gürbüz&Doğan (2013) applied a survey in Safranbolu a town of Karabuk to find out the relationship between confidence and dependency of consumers to the brands they purchase. 450 consumers participated in the survey. The findings of the study indicate that there is a relationship between confidence and brand dependency. They tested their hypotheses with a model built in accordance with a scale including the factors such as gender, age, marital status, income level, education level, profession, and place of residence.

The remaining chapters of the study include the survey questions based on the literature and the analysis of the data gathered.

The Purpose and Methodology of the Study

The literature suggests that some factors such as demography, economy, and culture are effective in the local, or foreign, product/brand preferences of the consumers. This study aims to address how the consumers in Çorum perceive international brands to determine the reasons why the consumers prefer the international brands or the different aspects of the factors effecting the decision making process for purchasing. Also, that study provides better and deeper understanding about customers' behaviors and preferences that live in Çorum while shopping. Additionally, there is limited study in Turkey. Therefore, this study or any study will be contributed to related literature. It is expected that the study helps us to compare similar studies and encourages the researchers to do comperative studies in Turkey. To do this, the study applies a survey. The survey was used at related topics at the literature as one of the most preferred data collection methods by the researchers.

The questions of the survey are based on the literature and asked to the randomly selected 389 volunteer consumers. The survey questions are composed of three sections. The first section includes 6 questions regarding the demographic characteristics of the participants; the second section includes 4 questions regarding the allocations for consumption from the monthly income of the participants; and the third section includes 14 questions to measure the perceptions of the participants on the factors affecting the behavior of the participants to purchase international brands.

The data gathered from the answers of the participants are statistically tested and 12 hypotheses are built to find out how the demographic characteristics and other factors affect the participants in preferring the products which have international brand value. In order to use the most appropriate quantitative research method, the variables used in the study are classified within themselves orderly. The participants-related variables: demographic characteristics (7 variables) and expenditure related characteristics (4 variables) are classified as categorical variables. The study uses the quantitative research method ANOVA to test whether there is statistically significant difference among demographic characteristics (gender, age, education, marital status, profession, and monthly income) of the participants in perceiving the behaviors of the participants to purchase the products bearing international brands. The use of ANOVA helps to compare more than two groups. In other words, it demonstrates any significant diffrences at the means of between goups or variables. Also it provides opportunity to test the study hypothesis.

The study resorts to Likert Scale with 5 different levels to analyze how some factors (14 variables) affect the perceptions of the consumers participated in the survey in preferring the international brands. The scale is as follow: 1= totally disagree, 2= disagree, 0= indecisive, 3= agree, 4=totally agree). Categorical variables are classified as nominal (assigned/dummy-dual/sample, gender/marital status etc.) and ordinal (education: primary and secondary school=1, high school=2, college=3, undergraduate=4, graduate=5 etc.). Data are gathered from the frequency tables to firstly address the demographic characteristics of the participants. The variance analysis (F test/ANOVA) is used to test 12 hypotheses in order to see whether there is a significant difference among the groups. The hypotheses are as follow:

H_1: *There are statistically significant differences among the consumers' spending ratio from their monthly income on clothing products.*
H_2: *There are statistically significant differences among the consumers' spending ratio from their monthly income on the electronic products according to the occupations.*
H_3: *There are statistically significant differences among the consumers' spending ratio from their monthly income on spending on food products according to the marital status.*
H_4: *There are statistically significant differences among the consumers' spending ratio from their monthly income to international brand products on clothing according to the consumers' gender.*

H_5: *There are statistically significant differences among the consumers' spending ratio from their monthly income to the preferred international electronic products according to the age of consumers.*
H_6: *There are statistically significant differences among consumers' preferences based on their occupation while buying international brand products on computer and mobile phone.*
H_7: *There are statistically significant differences among consumers' preferences on buying bags which are international brand products according to the gender differences of consumers.*
H_8: *There are statistically significant differences among consumers' preferences on buying clothes which are international brand products according to their income.*
H_9: *There are statistically significant differences among the consumers' preferences on buying international sportwear brand products according to the education level of consumers.*
H_{10}: *According to their income, there are statistically significant diffrences among the consumers' preferences on international brands products due to better quality.*
H_{11}: *According to their education level there are statistically significant differences among the consumers' preferences due to warranty and service network of international brand products.*
H_{12}: *According to their occupation there are statistically significant differences among the consumers' preferences the international brand products if not necessary.*

The study data were evaluated and the accuracy of the hypotheses was tested in the next section.

Research Findings

The frequency distribution of the data on demographic characteristics gathered from 389 consumers in Çorum is listed in Table 1.

Table 1: **The Demographic Features of Participants (n=389)**

Demografic Features		Total		Demografic Features		Total	
		n	%			n	%
Gender	Female	69	17,7	**Marital status**	Married	218	56
	Male	20	82,3		Single	171	44
Age	20 - 29	171	44	**Income Level**	500 - 999	161	41,4
	30 - 39	24	6,2		1000 - 1999	80	20,6
	40 - 49	110	28,3		2000 - 2999	105	27
	50 - 59	73	18,8		3000 - 3999	35	9
	60 - +	11	2,8		4000 - up	8	2,1
Education Level	Primary& Secondary Sch.	99	25,4	**Occupation**	Official	77	19,8
					Worker	52	13,4
					Independent Business	36	9,3
	High Sch.	82	21,1				
	College Degree	158	40,6		Retired	47	12,1
					House Wife	8	2,1
	Bachelors Degree	39	10		Teacher	3	0,8
					Academician	10	2,6
	Garduate Degree	11	2,8		Student	116	29,8
					Other	40	10,3

As it is seen in Table 1, 17.7% and 82.3 % of the randomly selected volunteer participants are female and male respectively. 56% and 44% of the participants are married and single respectively. The distribution of the participants according to the age ranges is as follow: 44% (20-29 ages - the highest participation), 28.2% (40-49 ages), 18.8% (50-59 ages), and 2.8% (66 and more ages – the lowest participation). 40.6% of the participants are graduated from a 2-year college (the most crowded group). 25.4% of the participants are graduated from primary school. 21.1% and 12.8% of the participants are graduated from high school, and undergraduate and graduate schools respectively. The distribution of the participants according to their professions is as follow: student (29.9%), public officer (19.8%), worker (13.4%), retired (12.1%), tradesman (9.3%), university faculty (2.6%), housewife (2.1%), teacher (0.8%), and other (10%). The distribution of the participants according to their monthly income is as follow: TRY500- TRY999 [41.1% (29.8% - 116 students)], TRY2000- TRY2999 (27%), TRY1000- TRY1999 (20.6%), TRY3000- TRY3999 (9%), and TRY4000 and more (2.1%).

It is seen that one of approximately every 3 female participants spends 0%-%10 (21 people), 11%-20% (17people), and 21%-30% (20 people) of her monthly income for wearing (dress, bag, shoes

etc.) when the data are crossly tabulated. It is also seen that one of approximately every 3 male participants spends 0%-%10 (109 people), and 11%-20% (123 people) of his monthly income for wearing. As for the distribution of the spending for wearing in terms of the ages of the consumers, it is seen that the people in 20-29 ages spend much for wearing (31%-40% and much of their monthly income) than the other age groups. One of every 2 participants who is 60 or older spend lowest amount (0%-10%) of their monthly income for wearing. This is the age group which spends less than the other age groups for wearing. One of every 3 married and single participants stated that he/she allocates 0%-10% and 11%-20% of his/her monthly income to wearing.

One of every 2 participants mentioned that he/she spends 10% of his/her monthly income for electronic products (53% of males, 62% of females). The participants in 5 different age groups (52% of the participants in 20-29 ages, 58% of the participants in 30-39 ages, 48% of the participants in 40-49 ages, 72% of the participants in 60 and older ages) allocate 10% of their monthly income to purchasing electronic products. The comparison of gender, education level, monthly income, and marital status of the participants and how much they allocate to purchasing electronic products is seen in a similar table. (The proportion of monthly income allocated to electronic products is between 0%-10% for all groups.)

The findings of the survey suggest that one of 2 females and males primarily prefers purchasing dresses bearing international brands. The participants in 20-29 ages are the ones who prefer purchasing dresses bearing international brands more than (40.4% - agree, 19.3% - totally agree) the other age groups. The participants who are 60 or older do not prefer the international brands. 2 of every 3 participants with a monthly income of TRY4000 or higher, one of every 2 participants with a monthly income of TRY3000-TRY3999, TRY2000-TRY2009, and TRY500-TRY999, and one of every 3 participants with a monthly income of TRY1000-TRY1999 agree or totally agree to prefer international brands in purchasing dresses.

59.4% of females (41 people) and 55% of males (176 people) totally disagree or disagree to prefer purchasing food products bearing international brands. 44.9% of females (31 people) and 47.5% of males (152 people) disagree to prefer purchasing furniture bearing international brands. It is seen that the participants mostly prefer purchasing local food products and furniture.

The proportion of the female participants (24.6% - agree, 8.7% - totally agree) who prefer purchasing bags bearing international brands are more than the proportion of the male participants (16.3% -agree, 9.1% - totally agree). The proportion of the participants in both genders who are indecisive about purchasing bags bearing international brands is approximately 40%. While 70% of the public officers and university faculty prefer purchasing sportswear and sport shoes bearing international brands, housewives are the ones that least prefer purchasing sportswear and sport shoes bearing international brands (25%).

Approximately, 80% of the female and male participants agree or totally agree to prefer purchasing PCs and cell phones bearing international brands (males: 47.2% - agree, 31.6% - totally agree; females: 50.7% - agree, 29% - totally agree). One of every 3 participants who are 60 or older prefers purchasing PC and cell phones bearing international brands. One of every 2 participants in other age groups prefers purchasing PC and cell phones bearing international brands. 90% of the single participants (45% - agree, 36.8% - totally agree) and approximately 80% of the married participants (50% - agree, 26.6% - totally agree) agree or totally agree to prefer purchasing PCs and cell phones bearing international brands.

44% of the participants (171 people) agree and 12.1% of the participants (47 people) totally agree to prefer international brands due to their warranty policies and service networks. 21.3% of the participants (83 people) are indecisive about it. One of every 3 participants (120 people) prefers Turkish products since they are cheaper. 44% of the participants (167 people) are indecisive about it. Approximately, one of every 2 participants (202 people – 54%) does not prefer the international brands unless needed. Most of the participants (43% - 168 people – agree, 37% - 147 people – totally agree) prefer the Turkish products in case they believe that they are of good quality.

The Analysis of the Study

F test or the variance analysis (ANOVA) is used in this part of the study to test 12 hypotheses built to determine the reasons why the consumers prefer the international brands or the different aspects of the factors affecting the decision making process for purchasing. The study aims to find out whether there is statistically significant difference among demographic characteristics (gender, age, education, marital status, profession, and monthly income) of 389

participants in perceiving the behaviors of the participants to purchase the products bearing international brands.

The 12 hypothesis are as follow:

H_1: *There are statistically significant differences among the consumers' spending ratio from their monthly income on clothing products.*

Descriptives

Income

	N	Mean	Std. Deviation	Std.Error	%95 Confidence Interval Lower Bound	%95 Confidence Interval Upper Bound	Minimum	Maximum
.00	1	2.0000	.	.	.	.	2.00	2.00
%0-10	130	1.9846	1.09957	.09644	1.7938	2.1754	1.00	5.00
%11-20	139	2.1727	1.10943	.09410	1.9866	2.3587	1.00	5.00
%21-30	79	2.3924	1.10265	.12406	2.1454	2.6394	1.00	5.00
%31-40	28	1.7500	1.00462	.18986	1.3604	2.1396	1.00	4.00
%40 and more	12	1.3333	.77850	.22473	.8387	1.8280	1.00	3.00
Total	389	2.0977	1.10562	.05606	1.9875	2.2079	1.00	5.00

ANOVA

Income

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept	Between Groups	19,710	5	3,942	3,321	,006
	Within Groups	454,577	383	1,187		
	Total	474,288	388			

Test of Homogeneity of Variances

Income

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
1,508[a]	4	383	,199

The differences among the surveyed participants' spending ratio from their monthly income on clothing products are statistically significant (F=3.321, p=0.006). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p= 0.006 (p<0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=3.321 and p<0.05), H_1 was accepted. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.199 (p>0.05), therefore variances are homogeneously dispersed.

H_2: *There are statistically significant differences among the consumers' spending ratio from their monthly income on the electronic products according to the occupations*

Descriptives

Occupation

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	%95 Confidence Interval Lower Bound	%95 Confidence Interval Upper Bound	Minimum	Maximum
%0-10	213	5.1549	2.96034	.20284	4.7551	5.5548	1.00	9.00
%11-20	101	4.2475	3.08352	.30682	3.6388	4.8563	1.00	9.00
%21-30	45	4.5333	3.10132	.46232	3.6016	5.4651	1.00	9.00
%31-40	21	4.3333	3.42540	.74748	2.7741	5.8926	.00	9.00
%40 and more	9	7.3333	2.39792	.79931	5.4901	9.1765	1.00	9.00
Total	389	4.8535	3.06066	.15518	4.5484	5.1586	.00	9.00

ANOVA

Occupation

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept	Between Groups	4,652	4	1,163	2,591	,036
	Within Groups	172,366	384	,449		
	Total	177,018	388			

Test of Homogeneity of Variances

Occupation

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
3,319	4	384	,011

The differences among the surveyed participants' spending ratio from their monthly income on electronic products are statistically significant (F=2.591 p=0.036). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.036 (p<0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=2.591 and p<0.05), H_2 was accepted. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.011 (p<0.05), therefore variances are not homogeneously dispersed.

H_3: *There are statistically significant differences among the consumers' spending ratio from their monthly income on spending on food products according to the marital status*

Descriptives

Marital status

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	%95 Confidence Interval		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
.00	1	.0000	.	.	.	.	.00	.00
%0-10	64	.6563	.47871	.05984	.5367	.7758	.00	1.00
%11-20	94	.5106	.50257	.05184	.4077	.6136	.00	1.00
%21-30	121	.3223	.46931	.04266	.2378	.4068	.00	1.00
%31-40	60	.3000	.46212	.05966	.1806	.4194	.00	1.00
%40 and more	48	.4792	.50485	.07287	.3326	.6258	.00	1.00
8.00	1	1.0000	.	.	.	.	1.00	1.00
Total	389	.4396	.49698	.02520	.3900	.4891	.00	1.00

ANOVA

Marital status

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept	Between Groups	9,192	6	1,532	3,487	,002
	Within Groups	167,826	382	,439		
	Total	177,018	388			

Test of Homogeneity of Variances

Marital status

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
2,124[a]	4	382	,077

According to marital status, the differences among the surveyed participants' spending ratio from their monthly income on food products are statistically significant (F=3,487, p=0,002). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.002 (p<0.05). According to the international brand preferences of consumers (F = 3.487 and p<0.05), H_3 was accepted. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.077 (p>0.05), therefore variances are homogeneously dispersed.

H_4: *There are statistically significant differences among the consumers' spending ratio from their monthly income to international brand products on clothing according to the consumers' gender*

Descriptives

Gender

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	%95 Confidence Interval		Mimimum	Maximum
					Lower Bound	Lower Bound		
.00	1	1.0000	.	.	.	.	1.00	1.00
%0-10	130	.8385	.36945	.03240	.7744	.9026	.00	1.00
%11-20	139	.8849	.32031	.02717	.8312	.9386	.00	1.00
%21-30	79	.7468	.43760	.04923	.6488	.8449	.00	1.00
%31-40	28	.7143	.46004	.08694	.5359	.8927	.00	1.00
%40 and more	12	.6667	.49237	.14213	.3538	.9795	.00	1.00
Toplam	389	.8226	.38248	.01939	.7845	.8607	.00	1.00

ANOVA

Gender

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept	Between Groups	1,677	5	,335	2,332	,042
	Within Groups	55,084	383	,144		
	Total	56,761	388			

Test of Homogeneity of Variances

Gender

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
10,533[a]	4	383	,000

According to gender, the differences among the surveyed participants' spending ratio from their monthly income on clothing products are statistically significant (F=2,332, p=0,042). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.042 (p<0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=2.332 and p<0.05), H_4 was accepted. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.000 (p<0.05), therefore variances are not homogeneously dispersed.

H_5: *There are statistically significant differences among the consumers' spending ratio from their monthly income to the preferred international electronic products according to the age of consumers*

Descriptives

Age

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	%95 Confidence Interval		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Lower Bound		
%0-10	213	2.3756	1.31743	.09027	2.1976	2.5535	1.00	5.00
%11-20	101	2.3564	1.23761	.12315	2.1121	2.6008	1.00	5.00
%21-30	45	2.2667	1.25045	.18641	1.8910	2.6423	1.00	5.00
%31-40	21	1.9524	1.16087	.25332	1.4240	2.4808	1.00	4.00
%40 and more	9	1.0000	.00000	.00000	1.0000	1.0000	1.00	1.00
Toplam	389	2.3033	1.28051	.06492	2.1757	2.4310	1.00	5.00

ANOVA

Age

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept	Between Groups	19,332	4	4,833	3,008	,018
	Within Groups	616,874	384	1,606		
	Total	636,206	388			

Test of Homogeneity of Variances

Age

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
13,605	4	384	,000

According to age, the differences among the surveyed participants' spending ratio from their monthly income on electronic products are statistically significant (F=3,008, p=0,018). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.018 (p<0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=3.008 and p<0.05), H_5 was accepted. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.000 (p<0.05), therefore variances are not homogeneously dispersed.

H_6: *There are statistically significant differences among consumers' preferences based on their occupation while buying international brand products on computer and mobile phone.*

Descriptives

Occupation

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	%95 Confidence Interval		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Lower Bound		
Neutral	20	6.3000	2.69698	.60306	5.0378	7.5622	1.00	9.00
Stronghly Disagree	22	4.9545	2.81961	.60114	3.7044	6.2047	1.00	8.00
Disagree	40	4.8500	2.76934	.43787	3.9643	5.7357	1.00	9.00
Agree	186	4.7796	3.13305	.22973	4.3263	5.2328	.00	9.00
Strongly Agree	121	4.7107	3.12100	.28373	4.1490	5.2725	1.00	9.00
Total	389	4.8535	3.06066	.15518	4.5484	5.1586	.00	9.00

ANOVA

Occupation

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept	Between Groups	45,555	4	11,389	1,218	,302
	Within Groups	3589,093	384	9,347		
	Total	3634,648	388			

Test of Homogeneity of Variances

Occupation

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
3,110	4	384	,015

According to occupation, the differences among the surveyed participants' preferences on buying international brand products on computer and mobile phone are not statistically significant (F=1,218, p=0,302). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.302 (p>0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=1.218 and p>0.05), H_6 was rejected. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.015 (p<0.05), therefore variances are not homogeneously dispersed.

H_7: *There are statistically significant differences among consumers' preferences on buying bags which are international brand products according to the gender differences of consumers.*

Descriptives

Gender

	N	Mean	Std. Deviation	Std. error	%95 Confidence Interval		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Lower Bound		
Neutral	73	.8082	.39643	.04640	.7157	.9007	.00	1.00
Stronghly Disagree	66	.8939	.31027	.03819	.8177	.9702	.00	1.00
Disagree	146	.8288	.37801	.03128	.7669	.8906	.00	1.00
Agree	69	.7536	.43406	.05225	.6494	.8579	.00	1.00
Strongly Agree	35	.8286	.38239	.06463	.6972	.9599	.00	1.00
Total	389	.8226	.38248	.01939	.7845	.8607	.00	1.00

ANOVA

Gender

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept	Between Groups	,686	4	,172	1,175	,322
	Within Groups	56,075	384	,146		
	Total	56,761	388			

Test of Homogeneity of Variances

Gender

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
4,916	4	384	,001

According to gender, the surveyed participants' preferences on buying bags in international brand products are not statistically significant. There are no meaningfull differences among participants' buying behavior (F=1,175, p=0,322). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.322 (p>0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=1.175 and p>0.05), H_7 was rejected. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.001 (p<0.05), therefore variances are not homogeneously dispersed.

H_8: *There are statistically significant differences among consumers' preferences on buying clothes which are international brand products according to their income.*

Descriptives

Income

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	%95 Confidence Interval		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Lower Bound		
Neutral	42	1.9524	1.16770	.18018	1.5885	2.3163	1.00	5.00
Stronghly Disagree	50	1.8400	1.05676	.14945	1.5397	2.1403	1.00	4.00
Disagree	114	2.1930	.99447	.09314	2.0085	2.3775	1.00	5.00
Agree	130	2.0769	1.11797	.09805	1.8829	2.2709	1.00	5.00
Strongly Agree	53	2.3019	1.26468	.17372	1.9533	2.6505	1.00	5.00
Total	389	2.0977	1.10562	.05606	1.9875	2.2079	1.00	5.00

ANOVA

Income

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept	Between Groups	7,508	4	1,877	1,544	,189
	Within Groups	466,780	384	1,216		
	Total	474,288	388			

Test of Homogeneity of Variances

Income

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
2,095	4	384	,081

According to income, the surveyed participants' preferences on buying cloths in international brand products are not statistically significant. There are no meaningfull differences among participants' buying behavior (F=1,544, p=0,189). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.081 (p>0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=1.544 and p>0.05), H_8 was rejected. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.081 (p>0.05), therefore variances are homogeneously dispersed.

H_9: *There are statistically significant differences among the consumers' preferences on buying international sportwear brand products according to the education level of consumers.*

Descriptives

Education

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	%95 Confidence Interval Lower Bound	%95 Confidence Interval Lower Bound	Minimum	Maximum
Neutral	73	2.3699	1.03423	.12105	2.1286	2.6112	1.00	5.00
Stronghly Disagree	66	2.2121	1.08861	.13400	1.9445	2.4797	1.00	5.00
Disagree	146	2.3904	1.02636	.08494	2.2225	2.5583	1.00	5.00
Agree	69	2.6812	1.11794	.13458	2.4126	2.9497	1.00	5.00
Strongly Agree	35	2.7143	1.01667	.17185	2.3650	3.0635	1.00	5.00
Total	389	2.4370	1.06213	.05385	2.3311	2.5429	1.00	5.00

ANOVA

Education

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept	Between Groups	10,788	4	2,697	2,426	,048
	Within Groups	426,919	384	1,112		
	Total	437,707	388			

Test of Homogeneity of Variances

Education

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
,226	4	384	,924

According to education level, the surveyed participants' preferences on buying sportwear in international brand products are statistically significant (F=2,426, p=0,048). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.048 (p<0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=2.426 and p>0.05), H_9 was accepted. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.924 (p>0.05), therefore variances are homogeneously dispersed.

H_{10}: *According to their income, there are statistically significant diffrences among the consumers' preferences on international brands products due to better quality*

Descriptives

Income

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	%95 Confidence Interval Lower Bound	%95 Confidence Interval Lower Bound	Minimum	Maximum
Neutral	80	1.8375	1.03659	.11589	1.6068	2.0682	1.00	5.00
Stronghly Disagree	29	1.6207	.94165	.17486	1.2625	1.9789	1.00	4.00
Disagree	91	2.0769	1.07735	.11294	1.8526	2.3013	1.00	5.00
Agree	155	2.2323	1.09793	.08819	2.0580	2.4065	1.00	5.00
Strongly Agree	34	2.5588	1.25990	.21607	2.1192	2.9984	1.00	5.00
Total	389	2.0977	1.10562	.05606	1.9875	2.2079	1.00	5.00

ANOVA

Income

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept Between Groups	22,090	4	5,523	4,690	,001
Within Groups	452,198	384	1,178		
Total	474,288	388			

Test of Homogeneity of Variances

Income

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
1,417	4	384	,227

According to income, the surveyed participants' preferences on buying international brand products due to better quality are statistically significant (F=4,690, p=0,001). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.001 (p<0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=4.690 and p<0.05), H_{10} was accepted. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.227 (p>0.05), therefore variances are homogeneously dispersed.

H_{11}: *According to their education level there are statistically significant differences among the consumers' preferences due to warranty and service network of international brand products.*

Descriptives

Education

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	%95 Confidence Interval Lower Bound	%95 Confidence Interval Lower Bound	Minimum	Maximum
Neutral	80	2.5750	1.05272	.11770	2.3407	2.8093	1.00	5.00
Stronghly Disagree	29	2.4138	1.01831	.18909	2.0265	2.8011	1.00	5.00
Disagree	91	2.3077	1.15174	.12073	2.0678	2.5476	1.00	5.00
Agree	155	2.4516	1.02687	.08248	2.2887	2.6146	1.00	5.00
Strongly Agree	34	2.4118	1.04787	.17971	2.0461	2.7774	1.00	4.00
Total	389	2.4370	1.06213	.05385	2.3311	2.5429	1.00	5.00

ANOVA

Education

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept Between Groups	1,620	4	,405	,357	,839
Within Groups	436,087	384	1,136		
Total	437,707	388			

Test of Homogeneity of Variances

Education

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
2,108	4	384	,079

According to education level, the surveyed participants' preferences on buying international brand products due to warranty and service network are not statistically significant (F=0,357, p=0,839). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.839 (p>0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=0.357 and p>0.05), H_{11} was rejected. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.79 (p>0.05), therefore variances are homogeneously dispersed.

H_{12}: *According to their occupation there are statistically significant differences among the consumers' preferences the international brand products if not necessary*

Descriptives

Occupation

	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	%95 Confidence Interval Lower Bound	%95 Confidence Interval Lower Bound	Minimum	Maximum
Neutral	65	5.8769	2.98699	.37049	5.1368	6.6171	1.00	9.00
Stronghly Disagree	26	4.6154	2.78678	.54653	3.4898	5.7410	1.00	9.00
Disagree	96	4.6354	3.15935	.32245	3.9953	5.2756	1.00	9.00
Agree	164	4.5366	3.07451	.24008	4.0625	5.0107	.00	9.00
Strongly Agree	38	5.1842	2.77883	.45079	4.2708	6.0976	1.00	9.00
Total	389	4.8535	3.06066	.15518	4.5484	5.1586	.00	9.00

ANOVA

Occupation

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Self-Concept	Between Groups	94,748	4	23,687	2,570	,038
	Within Groups	3539,900	384	9,218		
	Total	3634,648	388			

Test of Homogeneity of Variances

Occupation

Levene Statistic	df1	df2	Sig.
1,795	4	384	,129

According to occupation, the surveyed participants' preferences on buying international brand products if not necessary are statistically significant (F=2,570, p=0,038). According to the results of F test with 95% confidence interval level, the significant value is p=0.038 (p<0.05). According to the international brand preferences of consumers (F=2.570 and p>0.038), H_{12} was accepted. Also, the table of the test of the homogeneity of Variances is indicated that the significant value is p=0.129 (p>0.05), therefore variances are homogeneously dispersed.

Conclusion

It is emphasized in the studies made in different countries that demographic characteristics have important impact on the behaviors of the consumers to prefer and purchase the international brands. There are field studies on the perceptions of the consumers about trademark products, why they prefer the international brands, and the decision making process of the consumers for purchasing. Aside from the studies made in different cities of Turkey, this study is significant and contributes to the literature since there are few studies made toward the consumers living in Corum. The analysis of this study shows that the demographic characteristics of the consumers in Corum affect the relationship between preferring the international brands and purchasing behavior.

The analysis of this study also suggests that not only the features of a product (electronic, wearing or food) but also the characteristics of the consumers are important in preferring the international brands. It is seen that the consumers living in Corum spend different amounts of money for wearing and electronic products in terms of their monthly income. Their gender or marital status leads them make different preferences in purchasing the international brands (food and wearing in particular). The females who prefer the international brands to purchase dress are 20% more than the males and they spend bigger proportion of their monthly income than the males to purchase dress bearing international brand.

There is a direct relationship between the income level of the consumers and their preference for the international brands. There are significant differences between their expenses for electronic products, and PCs and cell phones bearing international brands in terms of their ages and professions. The impact of education level of the participants on purchasing sportswear bearing international brands is significant. There is not a significant relationship between preferring the products bearing foreign brands and the warranty policy or service networks. Gender is a leading factor in preferring the international brands to purchase dress. However, gender does not significantly affect the consumers to prefer the international brands to purchase bag.

It is thought that the consumers prefer the local food products since they trust them due to some reasons such as religious beliefs, and differences in the cultural values. It is understood from the findings of the study that income level is an important factor to prefer the international brands. Furthermore, there are a great number of participants who will prefer the Turkish products in case they are of good quality. It suggests that quality is an important factor affecting the purchasing behaviors of the consumers.

It is believed that this study will make a deeper contribution to the literature in understanding deeper the behaviors of the consumers living in different cities and countries in preferring the international brands to purchase products by comparing the studies about the behaviors for purchasing the trademark products or perceptions toward the foreign trademark products.

References

1. Aktuğlu, Işıl Karpat (2004). *Marka Yönetimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
2. Alamgir, M., Nasir, T., Shamsuddoha (2010). Influence Of Brand Name On Consumer Decısıon Makıng Process – An Empırıcal Study On Car Buyers, The Annals of The "Ştefan cel Mare" University of Suceava. *Fascicle of The Faculty of Economics and Public Administration*, Vol. 10, 2(12), 142-153.
3. Bennett, R. S., Rundle-Thiele (2004). Customer Satisfaction Should not be Only Goal, *Journal of Services Marketing*, 18 (7), 514-523.
4. Demir, Mehmet Özer (2012). Marka sadakatinin ölçülmesi: Niyete bağlı tutumsal ölçek ile satın alma sırasına dayalı davranışsal ölçeğin karşılaştırılması, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi,* 41(1), 103-128.
5. Eroğlu, Ahmet Hüsrev, Sema Sarı (2011). Tüketici Etnosentrizmi ve Marka Bağlılığı Arasındaki İlişki. *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 3 (2), 39-55.
6. Gavcar, Erdoğan, Saliha Didin (2007). Tüketicilerin 'Perakendeci Markalı' Ürünleri Satın Alma Kararlarını Etkileyen Faktörler: Muğla İl Merkezinde Bir Araştırma, *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 3 (6), 21-32.
7. Gürbüz, Ahmet, Melek Doğan (2013). Tüketicilerin Markaya Duyduğu Güven ve Marka Bağlılığı İlişkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi,* 9 (19), 239-258.
8. Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across cultures*. Thousand Oaks, CA: Sage.
9. Hollensen, S. (2004). *Global Marketing, A Decision-oriented Approach*. Prentice Hall.
10. Jayasihgh, S., Eze, U. C. (2009). An Empirical Analysis of Consumer Behavioural Intention towards Mobile Coupons in Malaysia. *International Journal of Business and Information*, Vol. 4 (2), 221-242.
11. Johnson, K. P., et al. (2006). Multi-channel shopping: channel use among rural consumers. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 34 (6), 453-466.
12. Karafakioğlu, M. (1984). *Uluslararası Pazarlama Yöntemi: Teori, Uygulama ve Örnek Olaylar, 1. Baskı*. İstanbul: Dünya Yayınları.
13. Keskin, H. Dilara, Salih Yıldız (2010). Tüketicilerin Marka Tercihinde Etkili Olan Faktörler ile Marka İmajı'nın Marka Değeri Üzerindeki Etkileri: Trabzon Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, N: 27, 239–254.
14. Khare, A. (2014). Influence of Cultural Values on Indian Consumers' Local Store Loyalty. *Journal of International Consumer Marketing*, 26, 339-343.
15. Lee, H. J., Yun, Z. S. (2015). Consumers' Perceptions of Organic Food Attributes And Cognitive And Affective Attitudes As Determinants Of Their Purchase İntentions Toward Organic Food. *Food Quality & Preference*, Vol. 39, 259-267.

16. Marangoz, M. (2006). Tüketicilerin Marka Fonksiyonu Algılamaları İle Satın Alma Sonrası Davranışları Arasındaki İlişki, *D.E.Ü.İ.İ.B.F.Dergisi,* 21 (2), 107-128.
17. Mucuk, İ. (1999). *Pazarlama İlkeleri*. İstanbul: Der Yayınları.
18. Özçelik, Duygu Güngör, Ömer Torlak (2011). Marka Kişiliği Algısı ile Etnosentrik Eğilimler Arasındaki İlişki: Levis ve Mavi Jeans Üzerine Bir Uygulama. *Ege Akademik Bakış,* 11 (3), 361-377.
19. Slowikowski, S., Jarratt, D. G. (1997). The impact of culture on the adoption of high technology products. *Marketing Intelligence and Planning*, 15 (2), 97-105.
20. Yılmaz, Ö. (2009). Demografik Faktörlerin Perakendeci Markası Seçim Sürecine Etkileri Üzerine Bir Uygulama. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İsletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

VEIKSNIAI, ĮTAKOJANTYS VARTOTOJO TARPTAUTINIŲ PREKINIŲ ŽENKLŲ PASIRINKIMĄ: CORUMO PROVINCIJOS (TURKIJA) PAVYZDYS

Santrauka

Labai svarbu, kad įmonės galėtų konkuruoti bei užimtų didesnę dabartinės konkurencinės rinkos dalį. Rinkoje augantis įmonių skaičius iš vienos pusės sumažina rinkos dalį; iš kitos pusės, globalizacija sudaro geresnes sąlygas užsienio įmonėms konkuruoti dėl savo dalies toje pačioje rinkoje. Siekdamos išvengti pelno dalies sumažėjimo ir išlaikyti savo klientus, įmonės mėgina padidinti jų klientų priklausomybę nuo jų siūlomų produktų. Norint tai įgyvendinti, įmonės privalo gaminti tokius produktus, kurie atitiktų jų klientų norus ir poreikius. Egzistuoja visa eilė veiksnių, įtakojančių vartotojo pirkimo elgseną, kaip pavyzdžiui, demografiniai veiksniai, sociokultūriniai ir socioekonominiai ypatumai, religija, įsitikinimai ir pan. Atlikdamos įvairius tyrimus, įmonės mėgina suprasti vartotojų pirkimo elgseną.

Šis tyrimas buvo atliktas siekiant nustatyti, kodėl vartotojai pasirenka pasaulinius, o ne vietos prekinius ženklus. Tyrimas buvo vykdomas Corumo (Çorum) provincijoje, Turkijoje. Duomenys buvo surinkti remiantis klausimynais, kuriuose buvo pateikti 24 klausimai; iš viso buvo apklausti 389 vartotojai. Duomenų išanalizavimui ir išvadai naudota statistinė analizė. Rezultatai parodė, kad egzistuoja reikšmingas ryšys tarp pasaulinių prekinių ženklų pasirinkimo ir vartotojo pajamų lygio. Vartotojų nurodytos pirmenybės atskleidė, kad jų pasirinkime kokybė vaidina gana svarbų vaidmenį. Šio tyrimo analizės rezultate taip pat buvo nustatyta, kad ne tik produkto ypatumai (elektronika, rūbai ar maistas), tačiau taip pat ir vartotojų asmenybės bruožai yra svarbūs tarptautinių prekinių ženklų pasirinkime. Šis tyrimas bus nemažas įnašas į literatūrą, skirtą geresniam vartotojų, gyvenančių skirtinguose miestuose ir šalyse, elgsenos supratimui, renkantis tarptautinius prekinius ženklus ir perkant atitinkamus produktus, lyginant su elgsenos, įsigyjant prekinio ženklo produktus ar užsienio prekinio ženklo produktų įvaizdį, tyrimais.

Pagrindiniai žodžiai: tarptautiniai prekių ženklai, vietiniai prekių ženklai, prekių ženklų pasirinkimas.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Aslıhan Kaya.
Science degree and name: Management Phd. Candidate.
Workplace and position: Hitit University, Lecturer.
Author's research interests: Management and Organization, Finance, Marketing and Civil Aviation Management.
Telephone and e-mail address: (+90 364) 222 15 55-3680, aslihankaya@hitit.edu.tr.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Aslıhan Kaya.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: magistras.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Hitit universiteto lektorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: vadyba ir verslo administravimas, finansai, marketingas.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: (+90 364) 222 15 55-3680, aslihankaya@hitit.edu.tr.

E-WOM KOMUNIKACIJOS BRUOŽAI: TEORINIS ASPEKTAS

Edgaras Abromavičius, Antanas Ūsas
Lietuvos sporto universitetas

Agnė Barzdaitė
Kauno technologijos universitetas

Anotacija. Straipsnyje išskiriama „iš lūpų į lūpas“ (angl. *word of mouth arba WOM*) samprata. Lyginama naujoji elektroninė ir klasikinė WOM komunikacija. Atskleidžiami e-WOM (angl. *electronic-word-of-mouth* arba *e-WOM*) sklaidos kanalai. Nagrinėjami vartotojų motyvai, renkantis e-WOM komunikaciją.

Kadangi elektroninė „iš lūpų į lūpas“ komunikacija pradėta naudoti neseniai, tyrimu siekiama nustatyti šios marketingo komunikacijos tendencijas ir perspektyvas. Siekiant tyrimo tikslo, atlikta mokslinės literatūros analizė ir sintezė.

Tyrimo rezultatai atskleidė, kad elektroninė „iš lūpų į lūpas“ komunikacija galima apibrėžti kaip visi virtualūs vartotojų atsiliepimai apie produktus, skaitomi potencialių pirkėjų, kurie yra suinteresuoti gauti daugiau informacijos iš žmonių, kurie perka ir naudoja juos dominantį produktą. E-Wom pagrindiniai kanalai – socialiniai tinklai, komentarų skiltys, forumai, blogai. Motyvai, skatinantys vartotojus įsitraukti į elektroninę „iš lūpų į lūpas“ komunikaciją: teigiamų ir neigiamų jausmų išliejimas, rūpinimasis vartotojais, patarimų ieškojimas.

Pagrindiniai žodžiai: WOM, e-WOM, komunikacija, vartotojų motyvai.

Įvadas

Šiandieninėje vartotojų visuomenėje galimai vis didesnę įtaką daro tam tikri atsiliepimai apie konkrečias prekės ar paslaugas. Vartotojai dalinasi savo įspūdžiais ir patirtimi apie savo įsigytus produktus. Iki skaitmeninio laikotarpio visa tai vyko žodžiu. Anot M. R. Jalilvand ir N. Samiei (2012), tokie pokalbiai akis į akį paprastai būna privatūs. Kintančiame ir tobulėjančiame pasaulyje, atsiradus virtualiems įrankiams, vartotojas prisitaiko prie to ir ima keisti savo įpročius. Galimi pašnekesiai tapo visiems prieinami ir darantys įtaką. Visi virtualūs vartotojų atsiliepimai apie produktus, skaitomi potencialių pirkėjų, kurie yra suinteresuoti gauti daugiau informacijos iš žmonių, kurie perka ir naudoja juos dominantį produktą.

Interneto atsiradimas ir plėtra, anot T. F. Hening-Thurau ir kt. (2004, 2011), C. Tseng ir kt. (2013), A. Yayli ir M. Bayram (2010), renkant informaciją apie produktus išplėtė vartotojų galimybes atsižvelgti į kitų vartotojų atsiliepimus ir komentarus, paskelbtus internete, ir suteikė patiems vartotojams galimybę su kitais pasidalyti savo pačių asmenine patirtimi, įsitraukiant į elektroninę komunikaciją „iš lūpų į lūpas“ (angl. electronic word of mouth arba e-WOM). Tai ypač aktualu, kai socialinių tinklų populiarumas kasmet auga ir pritraukia vis daugiau naujų vartotojų. A. Yayli ir M. Bayram (2010) teigimu, elektroninę WOM komunikaciją galima apibrėžti kaip visą neformalią komunikaciją, nukreiptą į vartotojus, per internetu grįstą technologiją, susietą su vartojimu, tam tikrų prekių ir paslaugų savybėmis ar jų pardavėjais. Anot J. Huang ir kt. (2012), interneto atsiradimo dėka, naudojantis elektronine WOM komunikacija, kiekvienas gali dalytis savo mintimis apie prekes ar paslaugas su milijonais interneto vartotojų ir daryti įtaką kitų vartotojų sprendimams.

Atsižvelgiant į tai, kad mokslinių tyrimų, kurie aiškiai išnagrinėję e-WOM komunikacijos kanalus, vartotojų motyvus, yra nepakankamai, keliamas **probleminis klausimas**: kokie yra e-WOM komunikacijos bruožai?

Tyrimo objektas – e-WOM komunikacijos bruožai.

Tyrimo tikslas – išanalizuoti e-WOM komunikacijos bruožus.

Tyrimo uždaviniai:

1. Atskleisti e-WOM komunikacijos sampratą.
2. Nustatyti galimus e-WOM komunikacijos kanalus.
3. Išanalizuoti e-WOM vartotojų motyvus.

Tyrimo metodai. Siekiant tyrimo tikslo, atlikta mokslinės literatūros analizė. Teoriniam tyrimui atlikti naudoti bendrieji moksliniai tyrimo metodai – mokslinės literatūros loginė analizė ir sintezė. Siekta atskleisti skirtingų mokslininkų požiūrį į WOM ir e-WOM komunikacijos sampratą, nustatyti galimus kanalus, vartotojų motyvus.

E-WOM (elektroninė „iš lūpų į lūpas“ komunikacija) sampratos genezė

Šiandien internetas vartotojams suteikia galimybę dalytis patirtimi bei nuomonėmis apie produktą, naudojantis elektronine komunikacija iš lūpų į lūpas. Elektroninės WOM komunikacijos reiškinys pakeitė žmonių elgseną. Anot C. Dellarocas ir kt. (2007), žmonės dažnai padaro savarankiškus sprendimus, remdamiesi informacija internete; be to, jie linkę remtis kitų vartotojų nuomonėmis, priimdami sprendimus. A. Yayli ir M. Bayram (2010) teigimu, internete vartotojai rašo atsiliepimus apie produktus, kurie daro įtaką potencialių vartotojų elgsenai.

Anot T. F. Henning-Thurau ir kt. (2004), M.R. Jalilvand ir N. Samiei (2012), M. Lopez ir M. Sicialia (2014), C. Tseng ir kt. (2013), F. Tseng ir F. Hsu (2010), internetas ir virtualios bendruomenės tapo populiaria vieta, kur vartotojai ieško ir renka informaciją apie kitų vartotojų apsipirkimo patirtį, įvertinimus ir nuomones. Ieškodami informacijos apie produktus internete bei virtualiose bendruomenėse, vartotojai patys tampa virtualių bendruomenių dalimi ir veikia kaip referentai, vertindami pateiktos informacijos kokybę. J. Huang ir kt. (2012) teigia, kad virtualios bendruomenės daro poveikį vartotojų suvokimui apie produktą ir veikia vartotojų elgseną. Autorių teigimu, interneto atsiradimas paskatino virtualių bendruomenių populiarumą. Pastaruoju metu žmonės praleidžia vis daugiau laiko internete, bendraudami su internetinėmis grupėmis. Bendraudami jie ugdo priklausymo ir ryšio su virtualiomis bendruomenėmis jausmą. Kai žmonės dalyvauja virtualiose bendruomenėse, jie jaučiasi bendruomenės dalimi. Šis virtualios bendruomenės pojūtis (angl. *SOVC – sence of virtual community*) yra priklausymo jausmas ir prisirišimas prie virtualios bendruomenės. J. Huang ir kt. (2012) atlikto tyrimo rezultatai rodo, kad virtualios bendruomenės pojūtis (SOVC) sustiprina internetinių atsiliepimų įtaką vartotojų požiūriui ir sprendimui pirkti.

Ankstesni J. Huang ir kt. (2012), C. Tseng ir kt. (2013) autorių tyrimai rodo, kad didesnę vertę vartotojai gauna iš kitų vartotojų rekomendacijų, nei rekomendacijų iš profesionalių apžvalgininkų. A. Yayli ir M. Bayram (2010) aiškina, kad vartotojų randamos kitų vartotojų nuomonės yra mažiau šališkos.

Kaip teigia T. F. Henning-Thurau ir kt. (2004), palyginus su tradicine WOM komunikacija, elektroninė WOM komunikacija siejama su galimybe plačiai skleisti informaciją, akimirksniu gaunamu, greitu ir dideliu informacijos kiekiu, yra anoniminė ir peržengia laiko bei atstumo ribas.

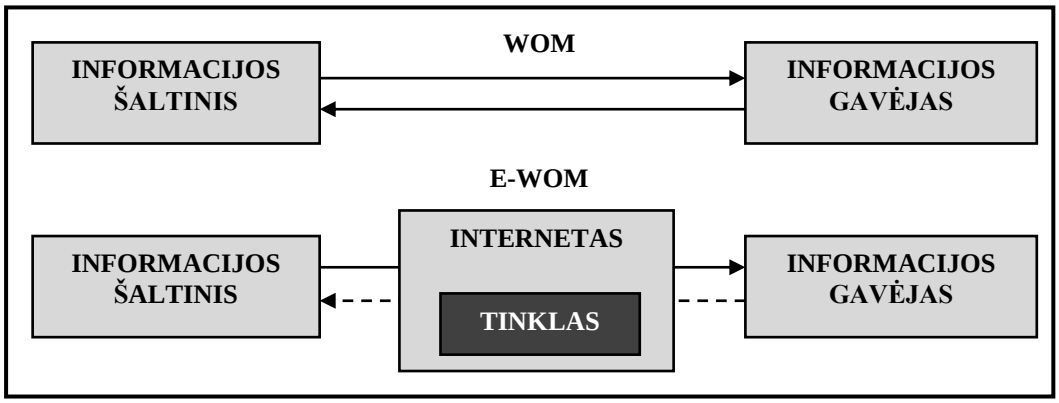

1 pav. **Tradicinės komunikacijos „iš lūpų į lūpas“ ir elektroninės komunikacijos „iš lūpų į lūpas“ palyginimas**
Šaltinis: M. Lopez, M. Sicilia (2014)

WOM komunikacijoje dalyvauja dvi šalys: informacijos šaltinis (asmuo teikiantis informaciją) ir informacijos gavėjas (asmuo priimantis informaciją iš informacijos šaltinio). M. Lopez ir M. Sicialia (2014) teigimu, dažniausiai WOM komunikacija vyksta akis į akį, kai vartotojai kalbasi apie produkto ar paslaugos vartojimo patirtį. Anot M. R. Jalilvand ir N. Samiei (2012), toks pokalbis akis į akį paprastai būna privatus. Informacijos šaltinis ir gavėjas paprastai yra draugai, giminės ar pažįstami. Pagrindinis WOM komunikacijos bruožas yra tas, kad informacijos šaltinis yra nepriklausomas – jis neturi komercinio intereso skleisti WOM, ir todėl toks komunikacijos procesas yra labiau patikimas, nei įmonės teikiama informacija. Elektroninėje WOM komunikacijoje dalyvauja tos pačios dvi šalys – informacijos šaltinis ir informacijos gavėjas, tačiau komunikacija tarp šių šalių vyksta ne akis į akį, bet interneto pagalba.

C.M. Cheung ir D.R. Thadani (2010), norėdami palyginti tradicinę WOM komunikaciją su elektronine WOM komunikacija, teigia, kad jas skiria kelios dimensijos (žr. 2 pav.):

- Pirmiausia, priešingai nei tradicinės WOM komunikacijos, elektroninės WOM komunikacijos procesas yra *lankstus ir greitai sklindantis*. C.M. Cheung ir D.R. Thadani (2010) teigia, kad

tradicinėje WOM komunikacijoje informacijos dalijimasis vyksta tarp mažų grupių ar asmenų (sinchroninis būdas). Tuo tarpu K.H. Hung ir S. Yiyan-Li (2007) teigia, kad elektroninė WOM komunikacija įtraukia keitimąsi informacija įvairiomis kryptimis (asinchroninis būdas). Anot C.M. Cheung ir D.R. Thadani (2010), įvairių informacinių technologijų, tokių, kaip internetiniai diskusijų forumai, elektroninės skelbimų lentos, naujienų grupės, blogai, atsiliepimų svetainės ar socialiniai tinklai naudojimas palengvina informacijos keitimosi tarp komunikuojančių šalių procesą.

- Antra, priešingai nei tradicinėje WOM komunikacijoje, elektroninė WOM komunikacija yra *ilgiau prieinama ir išliekanti.* C.M. Cheung ir D.R. Thadani (2010) teigia, kad didžioji dalis tekstu grindžiamos informacijos, pateikiamos internete, yra archyvuojama ir dėl šios priežasties tampa prieinama neribotą laiką. Priešingai, tradicinėje WOM komunikacijoje informacija išlieka ribotą laiką.
- Trečia, elektroninė WOM komunikacija yra *labiau išmatuojama* nei tradicinė WOM komunikacija. C.M. Cheung ir D.R. Thadani (2010) pabrėžia, kad internete pasiekiama elektroninė komunikacija „iš lūpų į lūpas“ yra žymiai didesnės apimties kiekybės atžvilgiu nei ta, kuri gaunama iš tradicinės WOM komunikacijos realiame pasaulyje.
- Ketvirta, C.M. Cheung ir D.R. Thadani (2010) teigimu, tradicinėje WOM komunikacijoje informacijos siuntėjas yra žinomas informacijos gavėjui. Dėl šios priežasties informacijos siuntėjo ir žinutės *patikimumas* informacijos gavėjui yra žinomi. Priešingai, elektroninėje WOM komunikacijoje daugelis programų pašalina informacijos gavėjo gebėjimą spręsti apie siuntėjo patikimumą ir jo ar jos pranešimą.

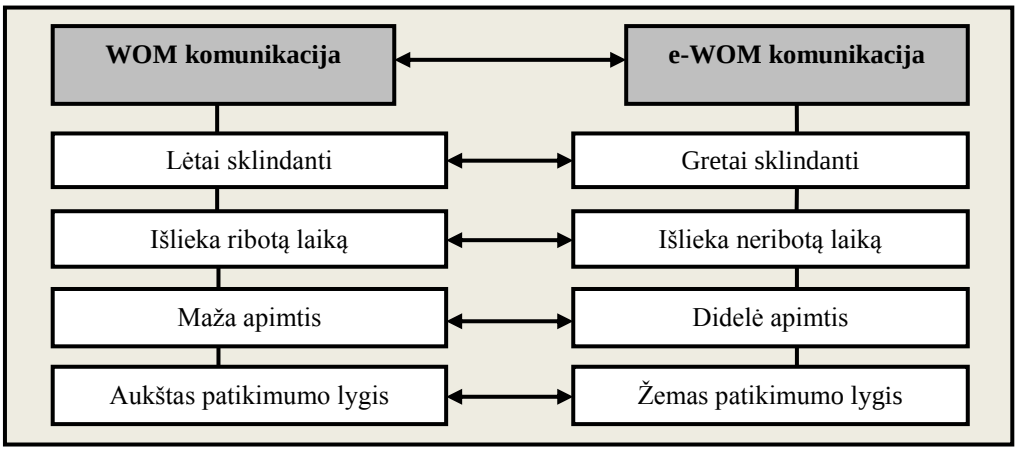

2 pav. **Tradicinę komunikaciją „iš lūpų į lūpas“ ir elektroninę komunikaciją „iš lūpų į lūpas“ skiriančios dimensijos**

Šaltinis: sudaryta pagal Cheung ir Thadani (2010)

Anot N. Kaijasilta (2013), atsižvelgiant į tai, kad elektroninė WOM komunikacija yra naujas reiškinys, jos apibrėžimas dar nėra nustatytas. Tos pačios grupės – tai pačiai grupei komunikacija (angl. peer-to-peer communication) sukėlė mokslinį susidomėjimą apie mįslingą elektroninės WOM komunikacijos procesą. T.F. Henning-Thurau ir kt. (2004) elektroninę WOM komunikaciją apibrėžia kaip teigiamą arba neigiamą potencialių, esamų ar buvusių vartotojų pareiškimą apie produktus ar įmonę, kuris yra prieinamas daugeliui žmonių ir įstaigų interneto dėka. A. Yayli ir M. Bayram (2010) teigimu, elektroninė WOM komunikacija – tai visi neformalūs ryšiai, nukreipti į vartojus per internetu grįstą technologiją, susijusią su tam tikrų prekių ar paslaugų naudojimu, savybėmis, arba jų pardavėjais. Lentelėje pateikiamos skirtingų užsienio autorių išskiriamos tradicinės WOM komunikacijos ir elektroninės WOM komunikacijos sampratos (žr. 1 lent.).

1 lentelė. **Tradicinės komunikacijos „iš lūpų į lūpas“ ir elektroninės komunikacijos „iš lūpų į lūpas“ sampratos**

WOM komunikacijos ir e-WOM komunikacijos SAMPRATOS			
WOM komunikacijos sampratos		***e-WOM komunikacijos sampratos***	
Autorius, metai	**Teorinis aiškinimas, apibrėžimas**	**Autorius, metai**	**Teorinis aiškinimas, apibrėžimas**
R.A. Westbrook (1987)	Vartotojo elgsena po pirkimo, kai vartotojas iš lūpų į lūpas perduoda informaciją, kuri susideda iš neformalių ryšių, nukreiptų į kitus vartotojus, apie tam tikrų prekių ir paslaugų naudojimo, ir/ar apie jų pardavėjų charakteristikas.	T.F. Henning-Thurau ir kt. (2004)	Teigiamas arba neigiamas potencialių, esamų ar buvusių vartotojų pareiškimas apie produktus ar įmonę, kuris yra prieinamas daugeliui žmonių ir įstaigų interneto dėka.
J.E. Swan ir R. I. Oliver (1989)	Vartotojų komunikacija po pirkimo, apimanti teigiamus (pagyrimas) ir neigiamus (nusiskundimas) atsiliepimus, kurie nukreipti į tris mainų subjektus (t.y. pardavėjas, prekybos agentas, gamintojas).	A. Yayli ir M. Bayram (2010)	Elektroninė WOM komunikacija apibrėžiama kaip visa neformali komunikacija, nukreipta į vartotojus per internetu grįstą technologiją, susietą su vartojimu, tam tikrų prekių ir paslaugų savybėmis ar jų pardavėjais.
K. M. File ir kt. (1994)	Informacijos skleidimo priemonė, kuria remiantis, produkto pirkėjas dalinasi informacija su kitais vartotojais, ir taip skleidžia informaciją apie produktus visoje rinkoje.	M.R. Jalilvand ir N. Samiei (2012).	Visi virtualūs vartotojų atsiliepimai apie produktus, skaitomi potencialių pirkėjų, kurie yra suinteresuoti gauti daugiau informacijos iš žmonių, kurie perka ir naudoja juos dominantį produktą.
P.F.Bone (1992)	WOM komunikacija yra suvokiama kaip grupės reiškinys – keitimasis komentarais, mintimis ir idėjomis tarp dviejų ar daugiau asmenų, kurioje nei vienas iš asmenų neatstovauja rinkodaros šaltiniui.	C. Tseng ir kt. (2013)	Atsiliepimai apie prekes, kuriuos vartotojai rašo internete.
W.G. Kim ir kt. (2001)	Komunikacija iš lūpų į lūpas yra tarpasmeninis bendravimas tarp dviejų ar daugiau asmenų, tokių kaip, referentinės grupės ar klientai ir pardavėjai.		

Šaltinis: sudaryta pagal Goyette ir kt. (2010), Henning-Thurau ir kt. (2004), Jalilvand ir Samiei (2012), Tseng ir kt. (2013), Yayli ir Bayram (2010).

E-WOM komunikacijos elementai ir kanalai

Mokslinėje literatūroje egzistuoja nuomonė, kad elektroninė WOM komunikacija yra gana naujas reiškinys, todėl stokojama išsamaus ir bendro požiūrio į jo sampratą. Bus remiamasi M.R. Jalilvand ir N. Samiei (2012) pateiktu elektroninės WOM komunikacijos apibrėžimu, kuris teigia, kad elektroninė WOM komunikacija – visi virtualūs vartotojų atsiliepimai apie produktus, skaitomi potencialių pirkėjų, kurie yra suinteresuoti gauti daugiau informacijos iš žmonių, kurie perka ir naudoja juos dominantį produktą.

Tam, kad geriau suvokti elektroninės WOM komunikacijos esmę, išskiriami pagrindiniai devyni elektroninės WOM komunikacijos elementai (žr. 3 pav.).

3 pav. **Pagrindiniai elektroninės komunikacijos „iš lūpų į lūpas“ elementai (Kaijasilta, 2013)**

Remiantis N. Kaijasilta (2013), elektroninė WOM komunikacija yra nuomonių apie patirtį tarp vartotojų dalijimasis, kur nuomonių lyderiai atlieka svarbų vaidmenį turinio dalijimosi procese. Sąveika vyksta internetu/keliose interneto platformose, veikia tinklo pagrindu ir yra nukreipta į daug žmonių. Elektroninės WOM komunikacijos sąveika vyksta be laiko ir vietos apribojimų, ir dažniausiai yra anonimiška. Dėl to, kad elektroninė WOM komunikacija vyksta internetu, vartotojai susiduria su informacijos patikimumo problema. Visgi, elektroninė WOM komunikacija dažniausiai dalyvauja sprendimų pirkti priėmimo procese.

Anot J.A. Chevalier ir D. Mayzlin (2006), kompiuterinių technologijų pažanga leido vartotojams dalytis su produktu susijusia informacija per internetą, tokiu būdu didindama potencialų elektroninės WOM komunikacijos poveikį. Pagal pateiktą 3 paveikslą matyti, kad elektroninė WOM komunikacija yra sudėtingas procesas, kurio funkcionavimą nulemia daug skirtingų elementų.

Siekdami atskleisti elektroninės WOM komunikacijos esmę, S.W. Litvin ir kt. (2008) pateikia elektroninių kanalų tipus, kurių pagalba vartotojai skleidžia elektroninę WOM komunikaciją. Informacijos sklaidos kanalai skirstomi pagal komunikacijos apimtį (vienas-vienam, vienas-daugeliui, daugelis-daugeliui) ir sąveikos lygį (asinchroniniai ir sinchroniniai). Sinchroninis sąveikos lygis apima tokius sklaidos kanalus, kaip greiti pranešimai (angl. instant messaging), pokalbių svetainės, naujienų grupės; asinchroninis sąveikos lygis – elektroninis paštas, internetinių atsiliepimų apie produktą svetainės, blogai ir virtualios bendruomenės. Vieni ryšiai dvi komunikuojančias šalis jungia, pavyzdžiui, elektroniniu paštu – vienas-vienam; kiti – pavienį vartotoją sujungia su daugeliu kitų (tinklapiai). Daugelis-daugeliui komunikaciją apima blogai ir virtualios bendruomenės bei naujienų grupės.

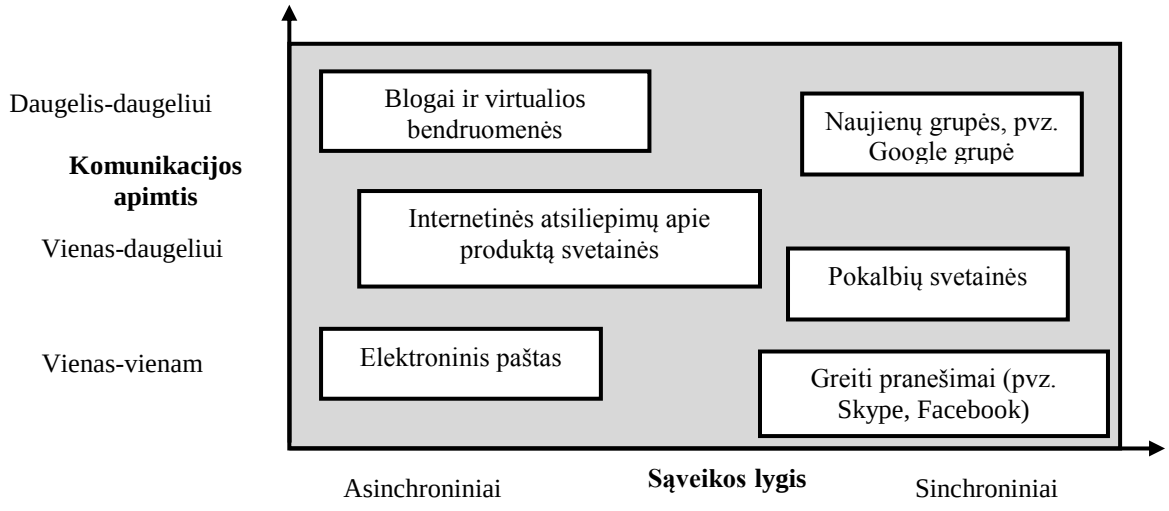

4 pav. **Elektroninės komunikacijos „iš lūpų į lūpas“ sklaidos kanalai (Litvin ir kt., 2008)**

Vartotojų motyvai, įtraukiantys į e-WOM ir WOM komunikaciją

Mokslininkai T.F. Henning-Thurau ir kt. (2004), E. Jeong ir S. Jang (2011), gilinasi į elektroninę WOM komunikaciją ir teigia, kad labai svarbu yra aparti motyvus, skatinančius vartotojus įsitraukti į šio tipo komunikaciją. T.F. Henning-Thurau ir kt. (2004) teigimu, atsižvelgiant į konceptualų elektroninės WOM komunikacijos ir tradicinės WOM komunikacijos glaudumą, mokslinėje literatūroje identifikuojami vartotojų įsitraukimo motyvai svarbūs tradicinėje WOM komunikacijoje, taip pat yra lengvai pritaikomi ir elektroninėje WOM komunikacijoje. Autoriai T.F. Henning-Thurau ir kt. (2004), E. Jeong ir S. Jang (2011) pabrėžia, kad motyvai, įtraukiantys vartotojus į teigiamą WOM komunikaciją gali skirtis nuo motyvų, įtraukiančių vartotoją į neigiamą WOM komunikaciją. D.S. Sundaram ir kt. (1998) pabrėžia, kad vis dėlto, tik nedaugelis tyrimų detaliai nagrinėjo specifinius motyvus, kuriais grindžiamas WOM komunikacijos elgesys.

2 lentelė. **Motyvai, skatinantys vartotojus įsitraukti į tradicinę komunikaciją „iš lūpų į lūpas“ ir elektroninę komunikaciją „iš lūpų į lūpas“**

MOTYVAI, SKATINANTYS ĮSITRAUKTI Į WOM IR e-WOM KOMUNIKACIJĄ			
WOM komunikacija			**e-WOM komunikacija**
E. Dichter (1966)	**J.F. Engel ir kt. (1993)**	**D.S. Sundaram ir kt. (1998)**	**T.F. Henning-Thurau ir kt. (2004)**
• Įsitraukimas į produktą; • Saviraiška; • Noras dalintis informacija su kitais; • Rėmimo veiksmų sukelta diskusija.	• Įsitraukimas; • Savęs tobulinimas; • Rūpinimasis kitais; • Intriguojantis pranešimas; • Disonanso sumažinimas.	• Altruizmas (teigiamas WOM); • Įsitraukimas į produktą; • Savęs tobulinimas; • Pagalba įmonei; • Altruizmas (neigiamas WOM); • Nerimo sumažinimas; • Kerštas; • Patarimo ieškojimas.	• Platformos parama; • Neigiamų jausmų išliejimas; • Rūpinimasis vartotojais; • Saviraiškos stiprinimas; • Socialinė nauda; • Ekonominiai stimulai; • Pagalba įmonei; • Pastangų dėjimas įmonės atžvilgiu; • Teigiamų jausmų išreiškimas; • Patogumas, siekiant žalos atlyginimo; • Patarimų ieškojimas.

Šaltinis: sudaryta pagal Henning-Thurau ir kt., 2004; Dichter, 1966; Engel ir kt., 1993; Sundaram ir kt., 1998.

E. Jeong ir S. Jang (2011) teigimu, tradicinė WOM komunikacija ir elektroninė WOM komunikacija turi savitų skirtumų, grindžiamų fizinėmis komunikacijos priemonėmis, tačiau, nepaisant to, jų pagrindinis vaidmuo tarpasmeniniame poveikyje išlieka toks pat.

Mokslininkų E. Dichter (1966), J.F. Engel ir kt. (1993), D.S. Sundaram ir kt. (1998) bei T.F. Henning-Thurau ir kt. (2004) skiriami motyvai, skatinantys įsitraukti į tradicinę WOM komunikaciją, gali būti lengvai pritaikomi ir elektroninės WOM komunikacijos kontekste, nes pastebimas konceptualus tradicinės WOM komunikacijos ir elektroninės WOM komunikacijos glaudumas. Kadangi tradicinė WOM komunikacija autorių nagrinėjama jau seniai, lyginat su elektronine WOM komunikacija, mokslinėje literatūroje skiriami motyvai, skatinantys įsitraukti į tradicinę WOM komunikaciją ir elektroninę WOM komunikaciją, nepaisant jų konceptualaus glaudumo.

Žymiausias tradicinės WOM komunikacijos motyvų tyrimas buvo atliktas E. Dichter (1966), kurio metu buvo identifikuotos keturios pagrindinės motyvacijos kategorijos teigiamoje WOM komunikacijoje: įsitraukimas į produktą, saviraiška, noras dalintis su kitais, rėmimo veiksmų sukelta diskusija. J.F. Engel ir kt. (1993) modifikavo E. Dichter (1966) iškirtus motyvus, juos pervadino ir įtraukė papildomą – disonanso sumažinimas, kurį jie apibūdina kaip neigiamą WOM komunikaciją sukeliantį motyvą. Iki pastarojo meto atliktus tyrimus apibendrino, identifikuojant aštuonis, ir išsamiausiai WOM komunikacijos motyvus ištyrė D.S. Sundaram ir kt. (1998). Išskirtus motyvus autoriai skirsto į dvi kategorijas: paaiškinančius teigiamą WOM komunikaciją (altruizmas, įsitraukimas į produktą, savęs tobulinimas, pagalba įmonei), ir paaiškinančius neigiamą WOM komunikaciją (altruizmas, nerimo sumažinimas, kerštas ir patarimo ieškojimas). T.F. Henning-Thurau ir kt. (2004) skiria vienuolika motyvų kategorijų, skatinančių įsitraukti į elektroninę WOM komunikaciją: platformos parama, neigiamų jausmų išliejimas, rūpinimasis vartotojais, saviraiškos stiprinimas, socialinė nauda, ekonominiai stimulai, pagalba įmonei, pastangų dėjimas įmonės atžvilgiu, teigiamų jausmų išreiškimas, patogumas, siekiant žalos atlyginimo, patarimų ieškojimas.

Išvados

Elektroninė komunikacija „iš lūpų į lūpas“ mokslinėje literatūroje autorių apibrėžiama, kaip visi virtualūs vartotojų atsiliepimai apie produktus, skaitomi potencialių pirkėjų, kurie yra suinteresuoti gauti daugiau informacijos iš žmonių, kurie perka ir naudoja juos dominantį produktą.

Elektroninė ir tradicinė komunikacija „iš lūpų į lūpas“ turi savitų skirtumų, grindžiamų fizinėmis komunikacijos priemonėmis. Elektroninėje komunikacijoje „iš lūpų į lūpas“ dalyvauja dvi šalys – informacijos šaltinis ir informacijos gavėjas. Komunikacija tarp šių šalių vyksta interneto pagalba per skirtingus elektroninės komunikacijos „iš lūpų į lūpas“ sklaidos kanalus: socialinius tinklus, komentarų skiltis, forumus, blogus. Naujųjų technologijų kanalai leidžia e-WOM komunikacijai būtų atvirai ir laisvai pasiekiamai.

Motyvai, skatinantys vartotojus įsitraukti į elektroninę „iš lūpų į lūpas“ komunikaciją: teigiamų ir neigiamų jausmų išliejimas, rūpinimasis vartotojais, patarimų ieškojimas. Taip pat reikėtų atsižvelgti ir į asmeninius vartotojų bruožus. Žmogus gali anonimiškai laisvai pasidalinti savo patirtimi ir už tai nesusilaukti tiesioginės gyvos neigiamos reakcijos iš paslaugų tiekėjų. Šie e-WOM komunikacijos bruožai galimai leidžia jai būti viena populiariausių komunikacijos priemonių tarp vartotojų ir reklamos užsakovų.

Literatūra

1. Bone, P.F. (1992). Determinants of word-of-mouth communications during product consumption. *Advance in Consumer Research*. 19 (6), 579-583.
2. Cheung, C.M.K., Thadani, D.R. (2010). The Effectiveness of Electronic Word-of-Mouth Communication: A Literature Analysis. 23rd Bled eConference e-Trust: Implications for the Individual, Enterprises and Society. Žiūrėta 2015, spalio 10 per internetą: <https://domino.fov.uni-mb.si/proceedings.nsf/0/7d01f166eebae8e3c1257757003c5e98/$FILE/24_Cheung.pdf>.
3. Chevalier, J. A. Mayzlin, D. (2006). The effect of word of mouth n sales: online book reviews. *Journal of Marketing Research (JMR)*, 43 (3), 345-354.
4. Dellarocas, C., Xiaoquan, Z., Awad, N. F. (2007). Exploring the value of online product reviews in forecasting sales: the case of motion pictures. *Journal of Interactive Marketing*, 21 (4), 23-45.
5. Dichter, E. (1966). How Word-of-Mouth Advertising works. *Harvard Business Review*, 44, 147-166.
6. Engel, J.F., Blackwell, R.D., Miniard, P.W. (1993). *Consumer Behavior*. Fort Worth: Dryden Press.
7. File, K.M., Judd, B.B., Prince, R.A. (1994). Interactive Marketing: The Influeance of Participation on Positive Word-of-mouth and Referrals. *Journal Of Servicies Marketing*. 5, 27-36.
8. Goyette, I., Ricard, L., Bergeron, J., Marticotte, F. (2010). e-WOM Scale: Word-of-Mouth Measurement Scale for e-Services Context. *Canadian Journal of Administrative Sciences/Revue cannadiene des sciences de l'administration*, 27 (1).
9. Henning-Thurau, T. F., et al. (2004). Electronic word-of-mouth via consumer-opinion platforms: what motivates consumers to articulate themselves on the internet? *Journal of Interactive Marketing*, 18 (1), 38-52.
10. Huang, J., Hsiao, T., Chen, Y. (2012). The effects of electronic Word of Mouth on Product Judgment and Choice: The Moderating Role of the Sense of Virtual Community. *Journal of Applied Social Psychology*, 42 (9).
11. Hung, K.H., Yiyan-Li, S. (2007). The Influence of eWOM on Virtual Consumer Communities: Social Capital, Consumer Learning, and Behavioral Outcomes. *Journal of advertising research*, 47 (4), 485-495.
12. Yayli, A., Bayram, M. (2010). eWOM: The effects of online consumer reviews on purchasing decision of electronic goods. *Marketing-trends-congress*. Žiūrėta 2015, spalio 20 per internetą: <http://www.marketing-trends-congress.com/archives/2010/Materiali/Paper/Fr/Yayli_Bayrami.pdf>.
13. Jalilvand, M.R. ir Samiei, N. (2012). The effect of electronic word of mouth on brand image and purchase intention. *Marketing Intelligence & Planning*, 30 (4), 460-476.
14. Jeong, E., Jang, S. (2011). Restaurant experiences triggering positive electronic word-of-mouth (eWOM) motivations. *International Journal of Hospitality Management*, 30 (2), 356-466.
15. Kaijasilta, N. (2013). The conceptualization of electronic word-of-mouth (EWOM) and company practises to monitor, encourage, and commit to EWOM – a service industry perspective. *International Design Business Management (IDBM)*. Žiūrėta 2015, spalio 26 per internetą: <https://aaltodoc.aalto.fi/bitstream/handle/123456789/11860/hse_ethesis_13398.pdf?sequence=1>.
16. Kim. W.G., Han, J.S., Lee, E. (2001). Effect of Relationship marketing on repeat purchase and Word of Mouth. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 25 (3), 272-288.
17. Litvin, S.W, Goldsmith, R. E., Pan, B. (2008). Electronic word-of-mouth in hospitality and tourism management. *Tourism Management*, 29 (3), 459-468.
18. Lopez, M., Sicilia, M. (2014). Determinants of E-WOM Influence: The Role of Consumers' Internet Experience. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 9 (1), 28-43.

19. Sundaram, D.S., Kaushik, M., Webster, S. (1998). Word of mouth communication: a motivational analysis. *Advances in Consumer Research*, 25 (1), 527-531.
20. Swan, J.E., Oliver, R.I. (1989). Postpurchase communications by consumers. *Journal Of Retailing*, 65 (2), 16-33.
21. Tseng, C., Kuo, H., Chen, J. (2013). The relationship among advertisement, electronic word of mouth, and purchase intention of virtual community members. *Proceedings for the Northeast Region Decision Sciences Institute (NEDSI)*. 129-148. Žiūrėta 2015, spalio 18 per internetą: <http://www.nedsi.org/proc/2013/proc/p121101001.pdf>.
22. Tseng, F., Hsu, F. (2010). The influence of eWOM within The Online Community on Consumers' Purchasing Intention – The Case of The Eee Pc. *The 2010 International Conference on Innovation and Management*, Penang, Malaysia. Žiūrėta 2015, spalio 22 per internetą: <http://www.yzu.edu.tw/admin/rd/files/%E5%AD%B8%E7%94%9F/%E5%BE%90%E8%8A%B3%E7%91%9C%20%E8%AB%96%E6%96%87.pdf>.
23. Westbrook, R.A. (1987). Product/Consumpion-base Affective Responses and Postpurchase process. *Journal of Marketing Research.* 24, 258-270.

E-WOM COMMUNICATION FEATURES: TEORETICAL ASPECT

Summary

The paper excludes the concept of WOM (word of mouth) communication. The research reveals differences between electronic WOM and a classic WOM. It shows channels of distributions of e-WOM and analyses the motivation of customers to choose WOM communication.

Many years consumers delivered news about new products or services in real talk. It was until information technologies rise: internet, social media, smartphones or blogs. Customers began to share their expierence in the virtual world. As the electronic "word of mouth" communication is a new tool for organizations and consumers, the study aims to identify this marketing communication trends and prospects. There was used analysis and synthesis of scientific literature.

Results of research revealed that electronic "word of mouth" communication can be defined as all virtual consumers` comments about products which are read by potential customer who are interested in receiving more information about the product from people who buys and uses it. Analysis showed several main differences between classic word of mouth and electronic WOM edition. Firstly e-WOM`s process is more flexible and faster. Electronic age helps to deliver news faster than a simple talk between group people. Furthermore, e-WOM`s information is available for a longer period of time. Customers can find other customers`` expierence about most of products which are bought in the past years. Companies are committed to serve best expierence for users. Finally, marketing managers can more simply to measure e-WOM`s effectivinness than WOOM. Electronic word of mouth marketing communication`s main channels are: social networks, comments, users` forums and blogs. Reasons which encourage consumers to engage in an electronic "word of mouth" communication: the positive and negative feelings, the care of customers, the search for advices. Users especially share their feelings about products than they don`t need to reveal their identification. E-WOM is fast and growing tool for customers and companies. It helps to increase a competition among companies and create a greater quality for a customer.

Keywords: WOM, e-WOM, communication, channels, customer motvies.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Edgaras Abromavičius.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Socialinių mokslų (Vadyba ir verslo administravimas) magistras.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Lietuvos sporto universitetas, laborantas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Vartotojų elgsena, sporto marketingas, sporto komunikacija.
Telefono nr. ir el pašto adresas: +37037302662, edgaras.abromavicius@lsu.lt

Autoriaus vardas, pavardė: Antanas Ūsas.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Socialinių mokslų (Vadyba ir verslo administravimas) magistras.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Lietuvos sporto universitetas, laborantas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: IT komunikacijos valdymas, vadyba.
Telefono nr. ir el pašto adresas: +37062627380, antanas.usas@lsu.lt.

Autoriaus vardas, pavardė: Agnė Barzdaitė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Socialinių mokslų (Marketingo valdymas) magistras.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Kauno technologijos universitetas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Verslo marketingas, komunikacijos vadyba.
Telefono nr. ir el pašto adresas: +37069225244, agne.barzdaite@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Edgaras Abromavičius.
Science degree and Academic title: Master's Degree of Social Sciences (Management and Business Administration).
Workplace and position: Lithuania Sport University, Research Associate.
Authros's research interrests: Sports marketing, sports communication.
Telephone number and e-mail addres: +37065502190, edgaras.abromavicius@lsu.lt.

Author name, surname: Antanas Ūsas.
Science degree and Academic title: Master's Degree of Social Sciences (Management and Business Administration).
Workplace and position: Lithuania Sport University, Research Associate.
Authros's research interrests: Information communication technology and management.
Telephone number and e-mail addres: +37062627380, antanas.usas@lsu.lt.

Author name, surname: Agne Barzdaitė.
Science degree and Academic title: Master's Degree of Social Sciences (Marketing management).
Workplace and position: Kaunas University of Technology.
Authros's research interrests: Business marketing and communication.
Telephone number and e-mail addres: +37069225244, agne.barzdaite@gmail.com.

PRODUKTŲ DEMONSTRAVIMO SPORTO RUNGTYNIŲ METU IR VAIZDO ŽAIDIMUOSE VEIKSMINGUMO VERTINIMAS

Lina Pilelienė
Vytauto Didžiojo universitetas

Edgaras Abromavičius
Lietuvos sporto universitetas

Anotacija. Straipsnyje siekiama pristatyti produkto demonstravimo veiksmingumo indikatorius ir pateikti atlikto lyginamosios analizės tyrimo rezultatus. Analizės metu produkto demonstravimo veiksmingumas buvo vertinamas lyginant tiriamuosius, žiūrėjusius sporto rungtynių transliaciją ir žaidusius sporto vaizdo žaidimą. Tiriamieji įsiminė ir atpažino prekės ženklus, kuriuos pastebėjo sporto rungtynių transliacijos metu ar vaizdo žaidime. Tyrimo rezultatai patvirtino, kad vartotojai, žaidę sporto vaizdo žaidimą, geriau įsiminė demonstruotus prekės ženklus ir galėjo nusakyti tikslesnę jų demonstravimo vietą nei tiriamieji, kurie stebėjo sporto varžybų transliaciją. Prekės ženklų atpažinimo, jų pirkimo intencijos ar nuostatos prekės ženklų atžvilgiu tarp minėtų dviejų grupių tiriamųjų reikšmingai nesiskyrė. Pagal nustatytą kognityvinės reakcijos lygį galima teigti, kad produkto demonstravimo veiksmingumas yra didesnis žaidžiant sporto vaizdo žaidimą, nei stebint sporto rungtynių transliaciją. Tyrimo rezultatų pagrindu daroma prielaida, kad virtualusis sporto komunikacijos kanalas bus aktyviau panaudojamas ir jo komercinis potencialas ateityje augs, nurungdamas tradicinę sporto rungtynių transliaciją, kaip marketingo komunikacijos priemonę.

Pagrindiniai žodžiai: produkto demonstravimas, prekės ženklas, produktas, sportas, vaizdo žaidimai.

Įvadas

Produktų demonstravimas – tai inovatyvi marketingo komunikacijos forma, suteikianti galimybę organizacijoms įtikinamai įterpti savo produktus ar prekės ženklus vartotojo kasdieninėje aplinkoje, tokiu būdu sukeliant produkto autentiškumo pojūtį. Šiuolaikiniai vartotojai, jau įpratę skeptiškai reaguoti į reklamą, jos nepaisyti, produkto demonstravimą laiko aplinkos detale, nepriskirdami pastarajai reklamos bruožų.

Produkto demonstravimas kaip marketingo komunikacijos priemonė plačiai naudojamas ne tik televizijos eteryje ar filmuose, bet ir masinio informavimo priemonėse. Viena iš naujausių produkto demonstravimo vietų – kompiuteriniai žaidimai (Lamb ir kt., 2011; Walsh ir kt., 2008). JAV 155 milijonai gyventojų žaidžia kompiuterinius žaidimus ir vienas populiariausių žanrų – sportas (Entertainment Software Association, 2014). Panašiai kaip ir filmuose, kompiuterinių žaidimų kūrėjai numato tam tikras erdves, kurias tikisi sėkmingai parduoti organizacijoms marketingo komunikacijai palaikyti (Yang ir kt., 2006). Laikoma, kad pirmasis produkto demonstravimas sporto vaizdo žaidime įvyko 1987 metais, kai kompiuterinio žaidimo metu banglentininkas propagavo vieną sporto prekių parduotuvę (Glass, 2007). Atsižvelgiant į tai, kad mokslinių tyrimų, pagrindžiančių produktų demonstravimo vaizdo žaidimuose naudą, vis dar nepakanka, straipsniu siekiama atsakyti į **probleminį klausimą**: kokie produktų demonstravimo vaizdo žaidimuose aspektai padaro šią marketingo komunikacijos priemonę veiksmingesnę už reklamą?

Straipsnio objektas – produkto demonstravimo veiksmingumas.

Straipsnio tikslas – įvertinti produkto demonstravimo sporto rungtynių metu ir vaizdo žaidimuose veiksmingumą.

Tyrimo metodai. Siekiant straipsnio tikslo, atlikta mokslinės literatūros analizė. Teoriniam tyrimui atlikti naudoti bendrieji moksliniai tyrimo metodai – mokslinės literatūros loginė analizė ir sintezė. Empiriniam tyrimui atlikti pasitelkta lyginamoji analizė, kurios metu analizuotas produkto demonstravimo veiksmingumas NBA sporto rungtynių transliacijų ir „NBA 2K14“ vaizdo žaidimų metu.

Produkto demonstravimo etiniai aspektai

Produkto demonstravimui sporto rungtynių metu ir vaizdo žaidimuose yra nustatyti ir keliami tam tikri etiniai reikalavimai. Tad ši marketingo komunikacijos priemonė nėra laisva veikla. P. B. Gupta ir S. J. Gould (1997) išskiria du pagrindinius etinius reikalavimus:

1) *Bendroji produkto demonstravimo etika*. Vartotojai nežino, kad mato produkto demonstravimą, o produkto demonstravimas suprantamas kaip natūralus vaizdas. Mokslinėje literatūroje toks produkto demonstravimas apibūdinamas kaip produkto integravimas vaizde – paslėpta reklama (Keith, 2008). Vaizdo žaidimų atveju, produktas gali būti ne tik matomas, bet netgi ir interaktyviai naudojamas. Tokiu

būdu vartotojai yra savotiškai apgaunami, nes jiems pasiūlomas jau iš anksto parinktas produktas, nesuteikiant galimybės rinktis. Z. Glass (2007) teigimu, žaidimo metu vartotojas „pasiduoda“ žaidimo sukeliamoms pozityvioms emocijoms ir nesupranta, kad jo sąmone yra manipuliuojama žaidime integruotų prekės ženklų pagalba. Sporto vaizdo žaidimuose žodžio „reklama“ nėra. Kiek kitokia praktika taikoma sporto rungtynių metu: jų metu marketingo specialistai naudoja *reklamos užsklandos metodą* (Cianfrone ir kt., 2008), kuris yra tiesioginės reklamos forma, tačiau greta gali būti naudojama ir netiesioginės reklamos forma, kuomet žiūrovo sąmone taip pat gali būti manipuliuojama rungtynių metu integruotų prekės ženklų pagalba;

2) *Specifinių produktų demonstravimas*. F. Chan (2012), Sh.-H. Ho ir kt. (2011) išskiria specifinių produktų kategorijas: cigaretes, alkoholinius gėrimus, vaistus, greitąjį maistą, ginklus, kurių propagavimas yra apribotas. Autoriai nurodo, kad ginklų demonstravimas sukelia neigiamus atsiliepimus dėl smurto kurstymo (Valenti, 2000). E. J. Jeong ir kt. (2011) atkreipia dėmesį, kad vieni populiariausių vaizdo žaidimų rinkoje yra visgi smurto žaidimai, kuriuose plačiai naudojami įvairiausių rūšių ginklai, o jų naudojimas pateikiamas kaip įprastas veiksmas.

F. Gregorio ir Y. Sung (2010) nerimauja dėl vienos labiausiai pažeidžiamos demografinės vartotojų grupės – vaikų, kurie ne tik mėgsta žiūrėti sporto rungtynes, bet taip pat yra itin aktyvūs vaizdo žaidimų vartotojai. Minėti autoriai teigia, kad veiksmingas kai kurių nederamų produktų demonstravimas gali būti žalingas jauniausiajai vartotojų grupei, atsižvelgiant ir į tai, kad vaikai turi pakankamai laisvą prieigą prie kompiuterinių žaidimų ir filmų. K. Williams ir kt. (2011) pastebi dar ir tai, kad vaikai dėl menkos sąmonės brandos sunkiai atskiria produkto demonstravimo žalingumą, tačiau fiksuoja tokių produktų pateikimą programos turinyje. Europos Komisija (2006) yra pateikusi pasiūlymą drausti produkto demonstravimą vaikų televizijos programose, tačiau nepasisako dėl kompiuterinių vaizdo žaidimų turinio. Marketingo specialistai ir žaidimų leidėjai susiduria su sunkumais parenkant produktų demonstravimo metodą vaikams, siekiant nuo mažumės veiksmingai formuoti produktų vartotojų populiaciją ir kartu išvengti galimo vaikų pažeidžiamumo ir neigiamos produkto demonstravimo įtakos.

Atsižvelgiant į produkto demonstravimo kaip marketingo komunikacijos priemonės naudojimo paplitimą, būtinybė apibrėžti etines jo taikymo normas tampa akivaizdi. Netinkamai naudojamas produktų demonstravimas (pvz., alkoholinių gėrimų prekės ženklo pateikimas vaizdo žaidime, skirtame nepilnamečiams) gali ne tik nepaskatinti produktų pardavimų, bet ir iššaukti neigiamą visuomenės reakciją prekės ženklo atžvilgiu.

Produkto demonstravimo veiksmingumo indikatoriai

Produkto demonstravimu organizacijos siekia savų veiklos tikslų, kurie paprastai susiję su apyvartos didinimu (vartojimo augimu). Savo ruožtu, produkto demonstravimo veiksmingumas gali būti įvertintas kaip informacija žmogaus atmintyje, kuri nulemia sprendimus ir polinkį vartoti (Seung-Chul, Pena, 2011). Mokslinėje literatūroje (Mackay, 2009; Lee, Faber, 2007; Nelson, 2002) aptinkami tokie produkto demonstravimo veiksmingumo indikatoriai:

1) *Prekės ženklo atsiminimas*. Šis indikatorius nurodo vartotojo, kuris matė tam tikrą produkto rėmimo ar kito pobūdžio informaciją apie produktą, atsiminimo lygį. Tokiam atsiminimui įtakos gali turėti tiek verbaliniai, tiek vizualiniai elementai, padedantys geriau prisiminti produktą ar prekės ženklą (angl. *aided recall*), arba iš viso užuominų į produktą nepateikiantys elementai (angl. *unaided recall*) (Lewis, Porter, 2010). Taip pat produkto demonstravimo veiksmingumas gali būti matuojamas pasitelkiant porinį asociacijos prisiminimą (angl. *paired recall*), kai vartotojui pateikiamos produktų poros, siūlant išsirinkti matytąjį (Sternberg, Mio, 2009);

2) *Prekės ženklo atpažinimas*. Šis indikatorius nurodo, ar vartotojas suvokia, jog yra matęs prekės ženklą anksčiau (Boshoff, Gerber, 2008). Nagrinėjant produktų demonstravimo vaizdo žaidimuose veiksmingumą, prekės ženklo atpažinimo lygis nustatomas tiriamiesiems pateikiant sąrašą ženklų ir prašant nurodyti, kuriuos iš jų matė žaisdami;

3) *Pirkimo intencija*. Indikatorius naudojamas, siekiant įvertinti vartotojo atminties nulemtą produkto demonstravimo veiksmingumą (Ho, Yang, 2007). Matuojant pirkimo intenciją, tiriamųjų yra klausiama, kokia tikimybė, kad ateityje jie įsigis matytus prekės ženklus.

R. Terlutter ir M. L. Capella (2013) išskiria dar tris psichologinius indikatorius, kurie taip pat pagrindžia produkto demonstravimo veiksmingumą:

1) *Kognityvinė reakcija*. Kognityvinė reakcija nurodo prekės ženklo atpažįstamumo lygį. Šį produkto demonstravimo veiksmingumo indikatorių plačiai naudoja M. R. Nelson (2002), B. A. Cianfrone ir kt. (2008). M. R. Nelson (2002) tyrė produkto demonstravimą vaizdo žaidimuose. Eksperimente dalyvavo 36 studentai, kurių buvo prašoma nurodyti matytų prekės ženklų atkartojimo lygį

tikrajame ir bandomajame vaizdo žaidimuose. Rezultatai atskleidė, kad studentai matytą prekės ženklą klausimyne nurodė geriau įsiminę iš karto po žaidimo, nei atsakinėdami į tą patį klausimą praėjus nustatytam laiko tarpui. Taigi, matuojant kognityvinę reakciją, yra tiriamas vaizdo žaidimuose matomas produkto demonstravimo veiksmingumas;

2) *Afektas*. Afektas atspindi požiūrį ir įsitikinimus prekės ženklo atžvilgiu. J. Matthes ir kt. (2007) tyrė nuomonę apie demonstruotą prekės ženklą, kuris buvo integruotas vienoje televizijos laidoje. Eksperimente dalyvavo 155 studentai, o rezultatai parodė, kad dažniau rodomas prekės ženklas yra vertinamas palankiau, net ir tais atvejais, kai tiriamieji neatsimena jį matę;

3) *Konatyvinė reakcija*. Konatyvinė reakcija nurodo vartotojo ketinimą ateityje pirkti prekės ženklą. B. A. Cianfrone ir kt. (2008), lygindami produkto demonstravimo vaizdo žaidimuose su reklama ir be jos veiksmingumą, siekė įvertinti pirkimo intenciją. Tyrimo metu buvo lyginami dabarties ir praeities sporto vaizdo žaidimai (amerikietiškojo futbolo). Eksperimente dalyvavo 89 studentai. Rezultatai parodė, kad studentai yra linkę pirkti matyto prekės ženklo produktus.

Mokslinėje literatūroje galima aptikti tyrimų, kurių metu vertinami visi trys psichologiniai indikatoriai (Hang, 2012; Yang ir kt., 2006). Būtent visų trijų indikatorių įtraukimas, atliekant produkto demonstravimo veiksmingumo vertinimą, leidžia tiksliau nustatyti, kaip ir kur demonstruojamas produktas geriausiai paveiks vartotojo nuostatas ir elgseną.

Produktų demonstravimo veiksmingumo tyrimo metodika

Produktų demonstravimo sporto rungtynių metu ir vaizdo žaidimuose veiksmingumui įvertinti buvo nuspręsta atlikti lyginamąją analizę, kurioje dalyvavo dvi tiriamųjų grupės: pirmoji (I) grupė – Lietuvos sporto universiteto (LSU) treniravimo sistemų studijų programos studentai, antroji (II) grupė – viešosios įstaigos (VšĮ) „Žaidimų lyga“ žaidėjai. Eksperimento dalyvių grupės buvo formuojamos „gniūžties“ principu (Kardelis, 2007). Iš pradžių tyrime dalyvauti buvo pakviesti šeši VšĮ „Žaidimų lyga“ žaidėjai ir septyni LSU treniravimo sistemų studijų programos studentai. Pakviestieji sudomino dar atitinkamai 24 ir 23 potencialius tiriamuosius, kurie įsitraukė ir taip pat dalyvavo tyrime. Iš viso tyrime dalyvavo 30 VšĮ „Žaidimų lyga“ žaidėjų ir 30 LSU treniravimo sistemų studijų programos studentų, iš viso – 60 tiriamųjų. Toks tiriamųjų kiekis yra pakankamas tam, kad gautieji rezultatai galėtų būti vertinami statistiškai (Kardelis, 2007).

Siekiant įvertinti produktų demonstravimo sporto rungtynių metu ir vaizdo žaidimuose veiksmingumą, atsižvelgiant į atliktą literatūros analizę, buvo suformuluotos penkios hipotezės:

H1. Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pasiekiamas demonstruotų prekės ženklų įsiminimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai.

H2. Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pasiekiamas konkrečioje vietoje demonstruotų produktų įsiminimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai.

H3. Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pasiekiamas demonstruotų produktų atpažinimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai.

H4. Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime susidaromos nuostatos prekės ženklų atžvilgiu skiriasi statistiškai reikšmingai.

H5. Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime susiformuojantis pirkimo intencijos lygis demonstruotų produktų atžvilgiu skiriasi statistiškai reikšmingai.

Hipotezės buvo suformuluotos remiantis P. Walsh ir kt. (2008), kurie vertino produkto demonstravimo veiksmingumą sporto rungtynių transliacijų metu ir sporto vaizdo žaidime. Minėtieji autoriai, tirdami vieną iš NASCAR lenktynių vaizdo žaidimų ir NASCAR lenktynių transliacijas per televiziją, nustatė, kad sporto rungtynių transliacija pasiekiamas didesnis produktų demonstravimo veiksmingumas nei žaidžiant vaizdo žaidimus produktų įsiminimo lygio prasme, tačiau nenustatė produktų demonstravimo veiksmingumo skirtumo produktų atpažinimo lygio prasme. B. A. Cianfrone ir kt. (2008), tirdami produktų demonstravimo veiksmingumą, siekė jį įvertinti ne tik produktų įsiminimo ir atpažinimo lygių prasmėmis, bet taip pat siekė atskleisti produktų demonstravimo vietos įtaką demonstravimo veiksmingumui. Šiuo tyrimu siekiama įvertinti sporto transliacijos ir sporto vaizdo žaidime esančio produkto demonstravimo veiksmingumą ir jį palyginti visais trimis minimais matavimo aspektais.

Tyrimui buvo parengtos dviejų tipų anketos: pirmajai tiriamųjų grupei (I), žiūrėjusiai NBA krepšinio rungtynių transliaciją, ir antrajai tiriamųjų grupei (II), žaidusiai NBA „2K14“ vaizdo žaidimą. Pirmoji tiriamųjų grupė stebėjo NBA krepšinio rungtynių tarp „Heat“ ir „Spurs“ transliacijos vieną kėlinį. Antroji tiriamųjų grupė žaidė vaizdo žaidimą „NBA 2K14“ (vienerios rungtynės, 4 kėliniai po 3 min.). Tiriamiesiems nebuvo atskleistas tyrimo objektas ir tikslas. Iš karto po transliacijos ir vaizdo žaidimo

pabaigos buvo atliekama tiriamųjų anketinė apklausa, susijusi su produktų demonstravimu konkrečios priemonės metu.

Rengiant anketas tyrimui, jas sudarantys klausimai buvo suskirstyti į tris klausimų grupes, remiantis B. A. Cianfrone ir kt. (2008):

1) Demografiniai duomenys (lytis, amžius, pajamos, gyvenamoji vieta);

2) Vartotojo elgsena, susijusi su „NBA 2K14“ vaizdo žaidimu ar NBA sporto lyga;

3) Produktų demonstravimo veiksmingumas NBA rungtynių transliacijos metu ar NBA 2K14 vaizdo žaidime.

Kiekvieną klausimyną sudarė po 12 klausimų: 2 – uždaro tipo, 2 – daugkartinio pasirinkimo tipo, 2 – atviro tipo, 3 – intervalinės skalės tipo ir 3 – ranginės skalės tipo klausimai.

Produktų demonstravimo veiksmingumą atskleidžiančius klausimus galima surūšiuoti į tris grupes:

1) *Kognityvinę reakciją* atspindintys klausimai. Jais iš pradžių tiriamųjų buvo prašoma laisvai išvardyti (nepadedantis atsiminimas) visus produktus ar prekės ženklus, kuriuos matė priemonės (žaidimo/rungtynių) metu. Po to tiriamiesiems buvo pateiktos penkios aplinkybės (padedantis atsiminimas) iš priemonės, pasiūlant tiriamiesiems nurodyti matytuosius produktus. Galiausiai tiriamiesiems buvo pateikti aštuoni prekė ženklai (prekės ženklo atpažinimas), iš kurių du buvo demonstruoti priemonės metu, kiti du – tos pačios produktų kategorijos, kaip ir demonstruotieji priemonės metu, bei dar keturi – nedemonstruoti NBA rungtynių metu. Tiriamųjų buvo prašoma pažymėti „matė“, „nematė“ ar „neatsimena“ pateiktuosius aštuonis prekės ženklus;

2) *Afektą* atspindintys klausimai. Šiais klausimais buvo siekiama nustatyti tiriamųjų nuostatas apie nurodytus minėtus aštuonis prekės ženklus penkių balų skalėje nuo „labai nepatinka“ iki „labai patinka“;

3) *Konatyvinę reakciją* atspindintys klausimai. Šie klausimai padėjo įvertinti tiriamųjų pirkimo intenciją pateiktųjų aštuonių prekės ženklų atžvilgiu penkių balų skalėje nuo „tikrai nepirkčiau“ iki „tikrai pirkčiau“.

Tipinis tiriamasis ir jo vartotojiška elgsena – vyriškos lyties studentas, gyvenantis mieste, gaunantis iki 450 eurų pajamas, kuris domisi NBA ir stebi 1-2 rungtynes per savaitę arba turi 1-2 „NBA 2K“ vaizdo žaidimo versijas.

Gautų duomenų analizei buvo naudojamos *Office Excel 2010* ir *SPSS* (*Statistical Package for Social Science) 17.0* programos. Programos *Office Excel 2010* pagalba buvo sudaryti grafikai, vaizduojantys tiriamųjų atsakymus į demografinius ir vartotojo elgsenos klausimus, taip pat sudaryti produktų įsiminimo, atpažinimo, pirkimo intencijos skirstiniai. Programos *SPSS 17.0* pagalba buvo atlikta gautųjų duomenų statistinė analizė, pasirenkant 0,05 statistinio reikšmingumo lygmenį.

Produktų demonstravimo sporto rungtynių metu ir vaizdo žaidime veiksmingumo vertinimo rezultatai

Paprašius tiriamųjų prisiminti produktus, kuriuos matė priemonės (žiūrėtų sporto rungtynių ar žaisto vaizdo žaidimo) metu, abi tiriamųjų grupės nurodė po 11 matytų prekės ženklų (žr. 1 pav.). Geriausiai tiriamieji (16 – iš pirmosios grupės, 10 – iš antrosios grupės) įsiminė matytus „Adidas“ ir „Nike“ prekės ženklus, be to pirmojoje grupėje tai buvo labiausiai įsiminti prekės ženklai. Antrojoje grupėje tiriamieji labiausiai įsiminė dar ir „Jordan“ bei „Sprite“ prekės ženklus (atitinkamai 17 ir 16). Tokie rezultatai patvirtina, kad abiejų grupių tiriamieji geriausiai įsiminė sporto prekių gamintojų prekės ženklus.

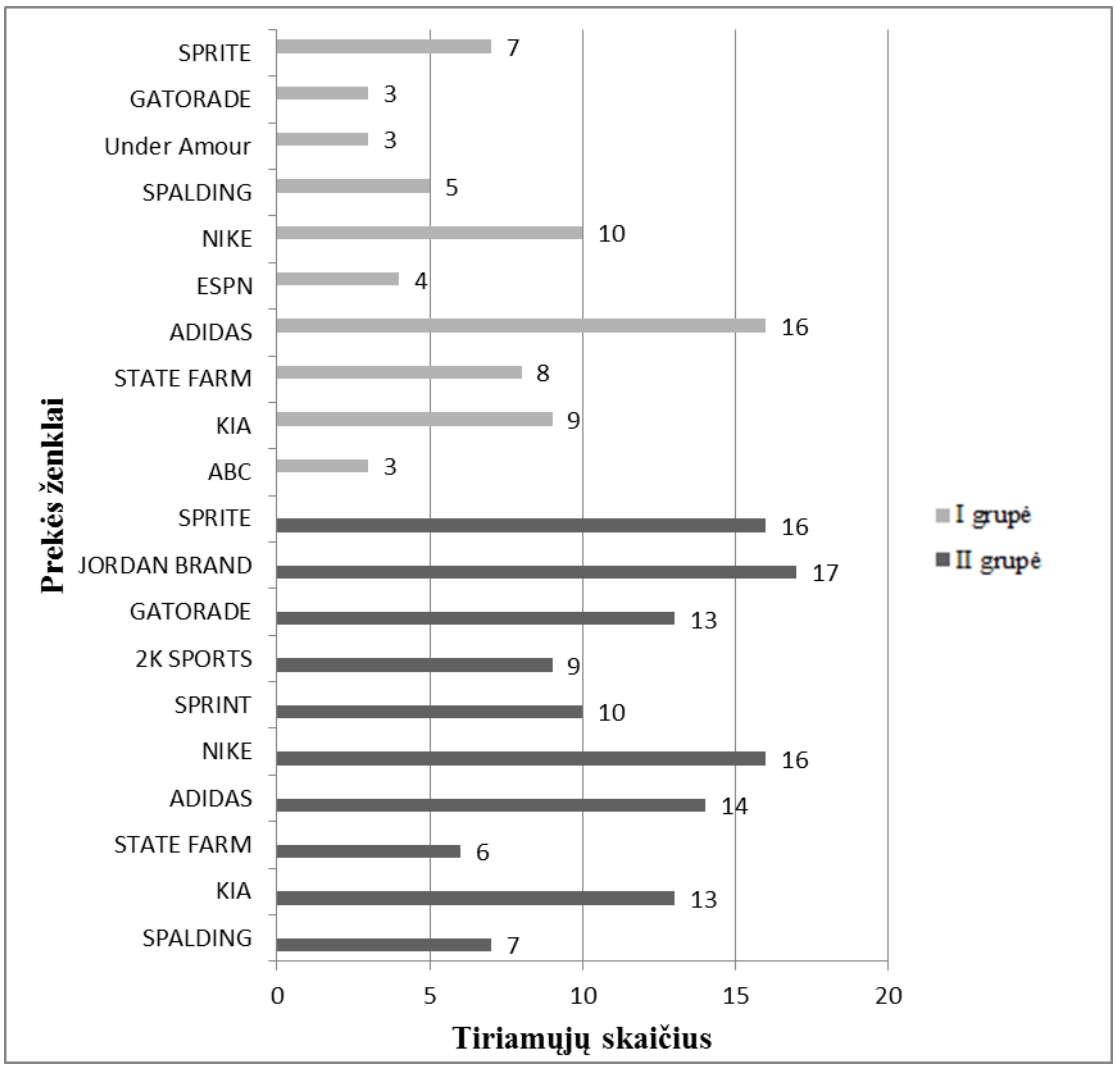

1 pav. **Prekės ženklų įsiminimo skirstinys**

Siekiant patikrinti hipotezę *H1: „Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pasiekiamas demonstruotų prekės ženklų įsiminimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai“*, buvo lyginami pirmosios ir antrosios tiriamųjų grupių po priemonės naudojimo apklausų rezultatai: prekės ženklų įsiminimo reikšmių vidurkiai pagal t-testą (žr. 1 lentelę). Rezultatai parodė, kad pagal t-kriterijų statistinis skirtumo reikšmingumas yra 0,00 ir tai yra mažiau už 0,05. Tai rodo, kad skirtumas tarp reikšmių vidurkių yra statistiškai reikšmingas. Vadinasi, sporto rungtynių transliacijos ir sporto vaizdo žaidimo metu pasiekiamas demonstruotų prekės ženklų įsiminimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai – **hipotezė H1 pasitvirtino**.

B. Cianfrone ir kt. (2008), tyrinėdami tą patį aspektą su amerikietiško futbolo vaizdo žaidimu, gavo panašius rezultatus. Vidutiniškai buvo atpažįstami 5-4 prekės ženklai, kai „NBA 2K14“ vaizdo žaidime eksperimentinė grupė vidutiniškai įsimindavo 3,96 prekės ženklo.

1 lentelė. **Demonstruotų prekės ženklų įsiminimo lygio reikšmių vidurkių palyginimas**

I grupė (N=30)		**II grupė (N=30)**		**Skirtumo statistinis reikšmingumas (t-kriterijus)**
Vidurkis	**Stand. nuokrypis**	**Vidurkis**	**Stand. nuokrypis**	
2,36	0,88	3,96	1,47	0

Tiriamieji atsakė į klausimą apie prekės ženklų vietą NBA varžybų transliacijos ir „NBA 2K14“ vaizdo žaidimo metu (žr. 2 pav.). II tiriamųjų grupėje, kuri žaidė vaizdo žaidimą, net 26 respondentai įsiminė „Adidas“ prekės ženklą, kuris buvo naudojamas ant krepšinio žaidėjų marškinėlių žaidimo

„apšilimo“ stadijoje. I tiriamųjų grupėje, kuri žiūrėjo sporto varžybų transliaciją, 24 respondentai geriausiai įsiminė „Jordan brand“ prekės ženklą, kuris reprezentavo naudingiausiojo žaidėjo apdovanojimą „NBA 2K14“ vaizdo žaidimo, kurį žaidė II tiriamųjų grupės respondentai, pabaigoje.

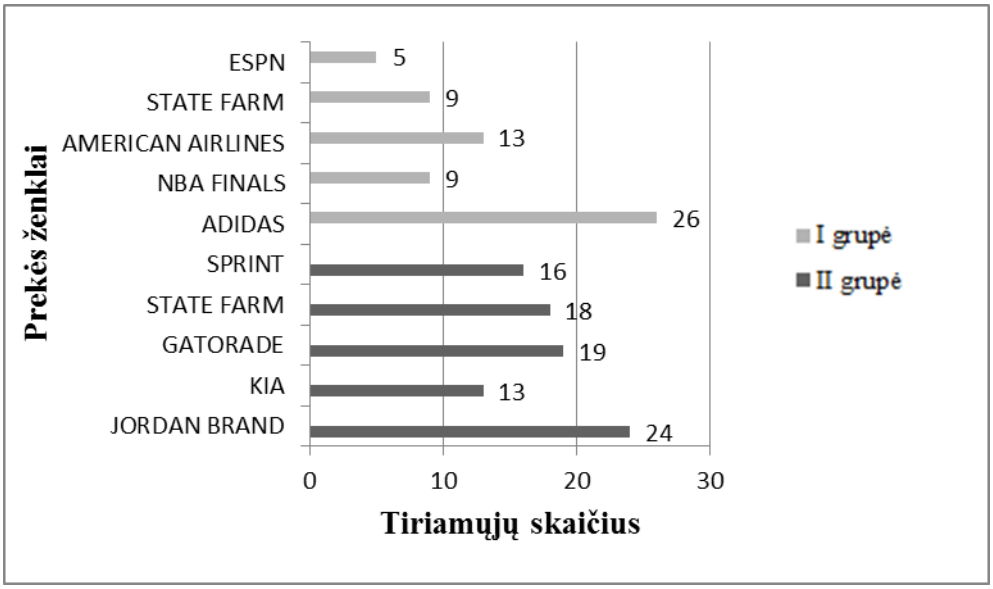

2 pav. **Prekės ženklų įsiminimo konkrečioje vietoje skirstinys**

Siekiant patikrinti hipotezę *H2: „Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pasiekiamas konkrečioje vietoje demonstruotų produktų įsiminimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai“*, buvo lyginami pirmosios ir antrosios tiriamųjų grupių po priemonės naudojimo apklausų rezultatai: prekės ženklų naudojimo vietos įsiminimo reikšmių vidurkiai pagal t-testą (žr. 2 lentelę). Rezultatai parodė, kad pagal t-kriterijų statistinis skirtumo reikšmingumas yra 0,00 ir tai yra mažiau už 0,05. Tai rodo, kad skirtumas tarp reikšmių vidurkių yra statistiškai reikšmingas. Vadinasi, sporto rungtynių transliacijos ir vaizdo žaidimo metu pasiekiamas konkrečioje vietoje demonstruotų prekės ženklų įsiminimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai – **hipotezė H2 pasitvirtino**.

P. Walsh ir kt. (2008), lygindami golfo varžybų transliacijos ir golfo vaizdo žaidimo produkto demonstravimo veiksmingumą, gavo tą patį rezultatą, kad lygiai per įsiminimą konkrečioje vietoje skiriasi statistiškai reikšmingai. Vis dėlto jų rezultatai atskleidė, kad tiriamieji, stebėdami sporto transliaciją, geriau įsiminė prekės ženklus. Mūsų tyrime aukštesnį lygį pasiekė antroji grupė, kurios dalyviai žaidė NBA vaizdo žaidimą.

2 lentelė. **Konkrečioje vietoje demonstruotų prekės ženklų įsiminimo lygio reikšmių vidurkių palyginimas**

I grupė (N=30)		**II grupė (N=30)**		**Skirtumo statistinis reikšmingumas (t-kriterijus)**
Vidurkis	**Stand. nuokrypis**	**Vidurkis**	**Stand. nuokrypis**	
2,1	1,12	3,03	1,27	0

Demonstruotų prekės ženklų atpažinimo lygiui įvertinti buvo pateikti 2 rungtynių transliacijoje ar vaizdo žaidime naudoti prekės ženklai ir 6 nenaudoti prekės ženklai. Gautieji rezultatai patvirtina, kad tiek pirmosios, tiek antrosios grupės tiriamieji dažniausiai teisingai pasirinkdavo priemonėse matytus prekės ženklus. Pažymėtina, kad visi tiriamieji, kurie stebėjo krepšinio rungtynes, teisingai pastebėjo „KIA“, o žaidusiųjų grupėje geriausiai atpažino „State Farm“ prekės ženklą (žr. 3 pav.).

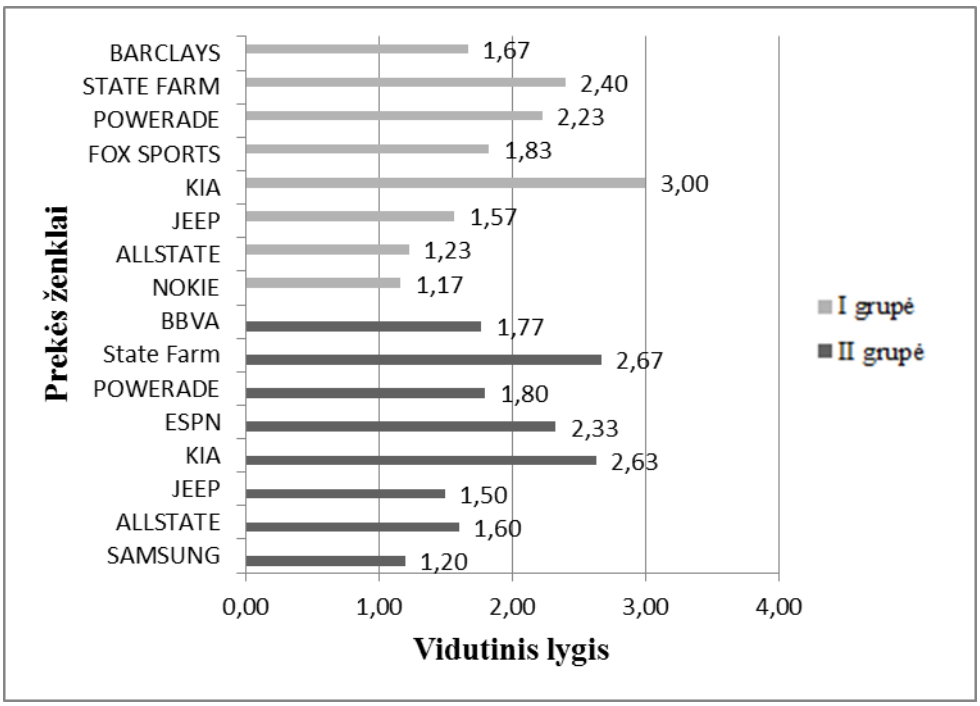

3 pav. **Demonstruotų prekės ženklų atpažinimo skirstinys**

Hipotezei *H3: „Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pasiekiamas demonstruotų produktų atpažinimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai“*, patikrinti buvo naudojama *Pirsono* χ^2 *p* reikšmė, kuri buvo apskaičiuota tiriamųjų grupėms pagal tiriamųjų atsakymus į apklausos klausimus apie demonstruotus prekės ženklus „Kia“ ir „State Farma“. Apskaičiuota *Pirsono* χ^2 *p* reikšmė 0,52 yra didesnė už 0,05 ir tai patvirtina, kad tiek pirmajai, tiek antrajai tyrimų grupėms taikytose priemonėse demonstruotų prekės ženklų atpažinimo lygis skiriasi statistiškai nereikšmingai. Vadinasi, sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pasiekiamas demonstruotų produktų atpažinimo lygis skiriasi statistiškai nereikšmingai – **hipotezė H3 nepasitvirtino**.

Tyrimo metu buvo siekiama nustatyti tiriamųjų nuostatas prekės ženklų atžvilgiu. Pirmosios grupės tiriamieji buvo teigiamiausiai nusiteikę demonstruotajam „Kia“ prekės ženklui, kurio vertinimo vidurkis – 3,70 balo, „State Farm“ prekės ženklui – 3,50 balo. Antrosios grupės tiriamųjų palankumas demonstruotajam „Kia“ prekės ženklui įvertintas 3,47 balo, o „State Farm“ prekės ženklui – 3,40 balo (žr. 4 pav.).

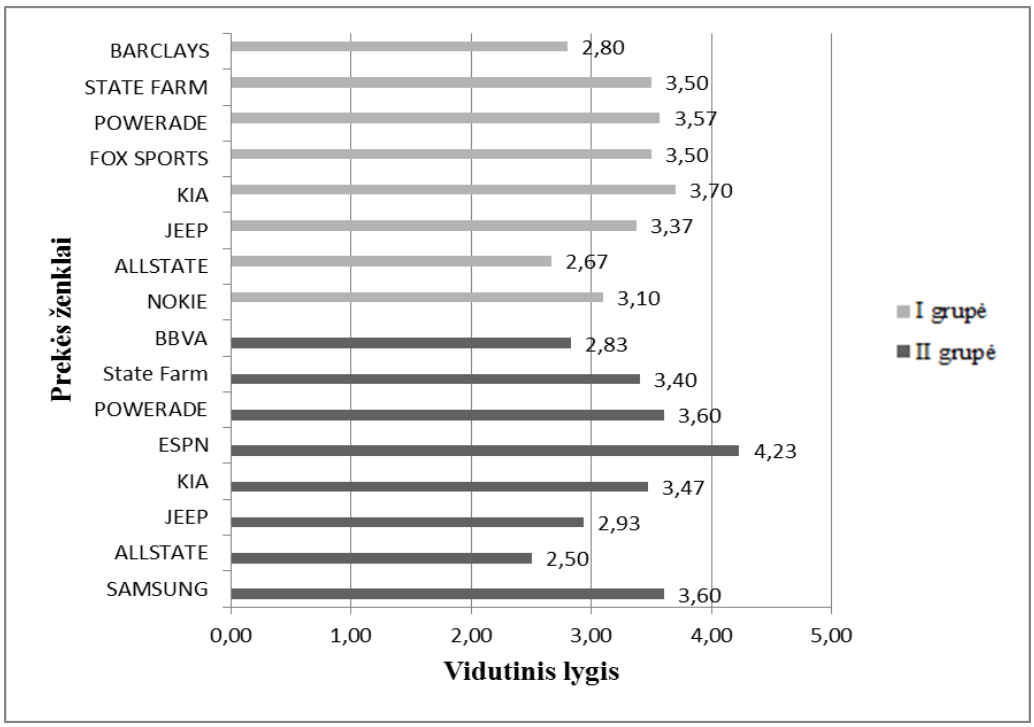

4 pav. **Tiriamųjų nuostatų prekės ženklų atžvilgiu skirstinys**

Hipotezei *H4: „Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime susidaromos nuostatos prekės ženklų atžvilgiu skiriasi statistiškai reikšmingai“*, patikrinti taip pat buvo naudojama *Pirsono χ^2 p* reikšmė, kuri buvo apskaičiuota tiriamųjų grupėms pagal tiriamųjų atsakymus apie jų nuostatas demonstruotų prekės ženklų „Kia“ ir „State Farma“ atžvilgiais. Apskaičiuota *Pirsono χ^2 p* reikšmė 0,12 yra didesnė už 0,05 ir tai patvirtina, kad tiek pirmajai, tiek antrajai tyrimų grupėms taikytose priemonėse tiriamųjų nuostatos demonstruotų prekės ženklų atžvilgiais skiriasi statistiškai nereikšmingai. Vadinasi, sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime susidaromos nuostatos prekės ženklų atžvilgiu skiriasi statistiškai nereikšmingai – **hipotezė H4 nepasitvirtino**.

B. Cianfrone ir kt. (2008), vieni iš nedaugelio autorių, kurie tyrė produkto demonstravimo veiksmingumą per nuostatą apie prekės ženklą, gavo vidutinį lygį: 4,3 balus iš 7 galimų, kai mūsų tyrimo vidurkis buvo 3,4 iš 5. Galima pastebėti, kad „NBA 2K14“ žaidėjų nuostata apie buvusius prekės ženklus pozityvesnė nei amerikietiško futbolo vaizdo žaidimo vartotojų. J. Mathes ir kt. (2007) tyrė žiūrovų nuostatą apie prekės ženklus, integruotus vienoje televizijos laidoje, ir gauti rezultatai parodė, kad 155 tiriamieji tai įvertino teigiamai. Lyginant su NBA varžybų transliacija, akivaizdaus skirtumo nėra. Visi tiriamieji teigiamai pasisakė apie transliacijos metu buvusius prekės ženklus.

Pagal gautus duomenis apie produkto demonstravimo NBA rungtynių transliacijos metu veiksmingumo lygį, vertinamą pirkimo intencija, susijusia su prekės ženklu, rezultatai pasiskirstė taip: pirmojoje grupėje aukščiausius rezultatus pasiekė „Powerade“ ir „Kia“, vidutiniškai 3,90 ir 3,87 balai. Antrosios grupės tiriamieji rinkosi „ESPN“ ir „SAMSUNG“, kurie buvo įvertinti vidutiniškai po 3,87 ir 3,50 balus (žr. 5 pav.).

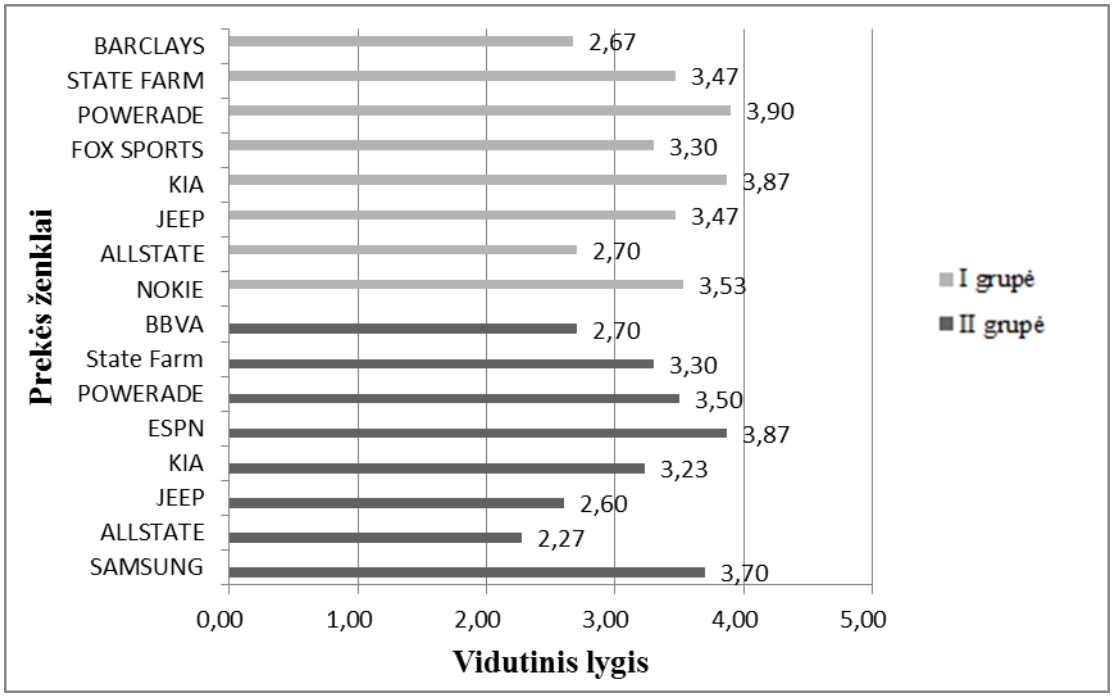

5 pav. **Tiriamųjų pirkimo intencijų prekės ženklų atžvilgiu skirstinys**

Hipotezei *H5: „Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime susiformuojantis pirkimo intencijos lygis demonstruotų produktų atžvilgiu skiriasi statistiškai reikšmingai“*, patikrinti buvo naudojama *Pirsono χ^2 p* reikšmė, kuri buvo apskaičiuota tiriamųjų grupėms pagal tiriamųjų atsakymus apie jų pirkimų intencijas demonstruotų prekės ženklų „Kia“ ir „State Farma“ atžvilgiais. Apskaičiuota *Pirsono χ^2 p* reikšmė 0,06 yra didesnė už 0,05 ir tai patvirtina, kad tiek pirmajai, tiek antrajai tyrimų grupėms taikytose priemonėse tiriamųjų pirkimų intencijos demonstruotų prekės ženklų atžvilgiais skiriasi statistiškai nereikšmingai. Tai leidžia teigti, kad sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime susiformuojantis pirkimo intencijos lygis demonstruotų produktų atžvilgiu skiriasi statistiškai reikšmingai – **hipotezė H5 nepasitvirtino**.

B. Cianfrone ir kt. (2008) ištyrė, kad 89 studentai, matę reklamuojamus prekės ženklus sporto vaizdo žaidime, yra linkę juos pirkti. Tokia pati situacija ir su „NBA 2K14“ vaizdo žaidimo vartotojais. Jie yra linkę pirkti matytus prekės ženklus. Svarbu paminėti tai, kad „State Farm“ nėra Baltijos rinkoje, bet žaidėjai vis tiek norėtų įsigyti produktų, pažymėtų šiuo prekės ženklu.

Produktų demonstravimo sporto rungtynių metu ir vaizdo žaidimuose veiksmingumui vertinti buvo suformuluotos penkios hipotezės, kurių tikrinimo rezultatai apibendrintai pateikiami 3 lentelėje.

3 lentelė. **Hipotezių tikrinimo rezultatai**

Kodas	Hipotezė	Pirsono χ^2 p	Rezultatas	Indikatorius
H1	Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pasiekiamas demonstruotų prekės ženklų įsiminimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai.	0,00 < 0,05	Pasitvirtino	Kognityvinė reakcija
H2	Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pasiekiamas konkrečioje vietoje demonstruotų produktų įsiminimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai.	0,00 < 0,05	Pasitvirtino	Kognityvinė reakcija
H3	Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pasiekiamas demonstruotų produktų atpažinimo lygis skiriasi statistiškai reikšmingai.	0,52 > 0,05	Nepasitvirtino	Kognityvinė reakcija
H4	Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime susidaromos nuostatos prekės ženklų atžvilgiu skiriasi statistiškai reikšmingai.	0,12 > 0,05	Nepasitvirtino	Afektas
H5	Sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime susiformuojantis pirkimo intencijos lygis demonstruotų produktų atžvilgiu skiriasi statistiškai reikšmingai.	0,06 > 0,05	Nepasitvirtino	Konatyvinė reakcija

Iš penkių suformuluotų hipotezių pirmosios dvi pasitvirtino tyrimo metu, likusios trys – nepasitvirtino. Abi pasitvirtinusios hipotezės yra susijusios su įsiminimo lygiu. Tai patvirtina produkto demonstravimo vaizdo žaidime pranašumą, lyginant su reklama.

Išvados

Produkto demonstravimo veiksmingumui įvertinti gali būti pasitelkiami indikatoriai, atspindintys vartotojo kognityvinę reakciją, afektą ir konatyvinę reakciją į matomą produktą, o pats produkto demonstravimo veiksmingumo vertinimas yra patikima priemonė, siekiant numatyti vartotojų elgseną potencialioje rinkoje.

Produkto demonstravimas sporto rungtynių transliacijų metu ir vaizdo žaidimuose yra veiksmingas. Tyrimo apimtyje veiksmingumas pasireiškė per vartotojų atmintį, kurioje išliko sporto rungtynių transliacijos metu ir vaizdo žaidime pastebėti prekės ženklai, šių ženklų demonstracijos vieta (zona). Tyrimo rezultatai patvirtino, kad vartotojai, žaidę sporto vaizdo žaidimą, geriau įsiminė demonstruotus prekės ženklus ir galėjo nusakyti tikslesnę jų demonstravimo vietą nei tiriamieji, kurie stebėjo sporto varžybų transliaciją. Prekės ženklų atpažinimo, jų pirkimo intencijos ar nuostatos prekės ženklų atžvilgiu tarp minėtų dviejų grupių tiriamųjų reikšmingai nesiskyrė. Pagal nustatytą kognityvinės reakcijos lygį galima teigti, kad produkto demonstravimo veiksmingumas yra didesnis žaidžiant sporto vaizdo žaidimą, nei stebint sporto rungtynių transliaciją. Tai rodo, kad aktyvus įsitraukimas į veiklą gali būti reikšmingas tirto veiksmingumo prasme. Vartotojai nori interaktyvių pramogų, tai jiems leidžia daryti įtaką matomame vaizde ir jaustis reikšmingiems.

Galima daryti prielaidą, kad virtualusis sporto komunikacijos kanalas bus aktyviau panaudojamas ir jo komercinis potencialas ateityje augs, nurungdamas tradicinę sporto rungtynių transliaciją, kaip marketingo komunikacijos priemonę. To pasėkoje, sporto organizacijos turėtų vis glaudžiau bendradarbiauti su IT atstovais ir ieškoti būdų, kaip rungtynių transliacijas paverti interaktyviomis arba didžiąją dėmesio dalį skirti naujosioms pramogų formoms plėtoti.

Literatūra

1. Boshoff, C., Gerber, C. (2008). Sponsorship recall and recognition: The case of the 2007 Cricket World Cup. *South African Journal of Business Management*, 39(2), 1-8.
2. Chan, F. (2012). Product placement and its effectiveness: A systematicreview and propositions for future research. *The Marketing Review*, 12(1), 39-60.
3. Cianfrone, B. A., et al. (2008). Effectiveness of In-Game Advertisements in Sport Video Games: An Experimental Inquiry on Current Gamers. *International Journal of Sport Communication*, 1(2), 195-218.

4. Europos Komisija. (2006). *The Commission Proposal for a Modernisation of the Television without Frontiers Directive: Frequently Asked Questions*. Žiūrėta 2015, spalio 7 per internetą: <http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-06-208_en.htm?locale=fr>.
5. ESA. (2014). *Essential facts about the computer and video games industry.* Žiūrėta 2015, spalio 9 per internetą: <http://www.theesa.com/facts/pdfs/esa_ef_2014.pdf>.
6. Glass, Z. (2007). The Effectiveness of Product Placement in Video Games. *Journal of Interactive Advertising*, 8(1), 1-27.
7. Gregorio, F., Sung, Y. (2010). Understanding Attitudes Toward and Behaviors in Response to Product Placement. *Journal of Advertising*, 39(1), 83-96.
8. Gupta, P. B., Gould, S. J. (1997). Consumers' Perceptions of the Ethics and Acceptability of Product Placements in Movies: Product Category and Individual Differences. *Journal of Current Issues & Research in Advertising*, 19(1), 37-50.
9. Hang, H. (2012). The implicit influence of bimodal brand placement on children. *International Journal of Advertising*, 31(3), 465-484.
10. Ho, Sh.-H., Yang, Y. T. (2007). *The Effects of Product Placement on Memory and Attitude in Video Game*. Žiūrėta 2015, spalio 13 per internetą: <http://99.140.126.12/ACMEProceedings08/ACME2008%20accepted%20papers%20with%20PDF/C2902.pdf>.
11. Ho, Sh.-H., Yang, Y. T., Lin, Y. L. (2011). In-game advertising: Consumers' attitude and the effect of product placements on memory. *African Journal of Business Management*, 5(24), 10117-10127.
12. Yang, M., et al. (2006). The Effectiveness Of „In-Game" Advertising. *Journal Of Advertising*, 35(4), 143-152.
13. Jeong, E. J., Corey, B., Frank A. (2011). Brand Logo Placements in Violent Games. *Journal of Advertising*, 40(3), 59-72.
14. Kardelis, K. (2007). *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*. Lietuva: LUCILIJUS.
15. Keith, M. (2008). Product placement: facing yet another dark art. *Teacher Librarian*, 35(3), 66-70.
16. Lamb, Ch., Hair, J., McDaniel, C. (2011). *Essentials of Marketing*. Canada: Cengage.
17. Lee, M., Faber R.J. (2007). Effects Of Product Placement In On-line Games On Brand Memory. *Journal of Advertising*, 36(4), 75-90.
18. Lewis, B., Porter, L. (2010). In-game advertising effects: Examining player perceptions of advertising schema congruity in a massively multiplayer online role-playing game. *Journal of Interactive Advertising*, 10(2), 46-60.
19. Mackay, T., et al. (2009). The effect of product placement in computer games on brand attitude and recall. *International Journal of Advertising*, 28(3), 423-438.
20. Matthes, J., Schemer, Ch., Wirth, W. (2007). More than meets the eye. Investigating the hidden impact of brand placements in television magazines *International Journal of Advertising*, 26(4), 477-503
21. Nelson, R. M. (2002). Recall of Brand Placements in Computer/Video Games. *Journal Of Advertising Research*, 42(2), 80-92.
22. Seung-Chul, Y., Pena, J. (2011). Do Violent Video Games Impair The Effectiveness of In-Game Advertisements? The Impact of Gaming Environment on Brand Recall, Brand Attitude, and Purchase Intention. *Cyber Psychology, Behavior & Social Networking*, 14(7/8), 439-446.
23. Sternberg, R. J., Mio, J. S. (2009). *Cognitive psychology*. Australia: Cengage Learning/Wadsworth.
24. Terlutter, R., Capella, M. (2013). The Gamification of Advertising: Analysis and Research Directions of In-Game Advertising, Advergames, and Advertising in Social Network Games. *Journal of Advertising*, 42(3), 95-112.
25. Valenti, F. M. (2000). *More than a movie: Ethics in entertainment*. Colorado: Westview Press.
26. Walsh, P., Kim, Y., Ross, S. D. (2008). Brand Recall and Recognition: A Comparison of Television and Sport Video Games as Presentation. Modes. *Sport Marketing Quarterly*, 17(4), 201-208.
27. Williams, K., et al. (2011). Product Placement Effectiveness: Revisited and Renewed. *Journal of Management & Marketing Research*, 7, 1-24.

ASSESSMENT OF THE EFFECTIVENESS OF PRODUCT PLACEMENT IN SPORTS GAME AND SPORTS VIDEO GAME

Summary

Product placement is an innovative form of marketing communication which provides companies an opportunity to persuasively incorporate their products or brands into consumer-familiar environment in the authentic way. Even contemporary customers who are already used to sceptically react to advertising or even ignore it, consider product placement as an element in the environment and do not suspect it to be a kind of advertisement. Therefore, the article identifies the ethical problems related to the usage of product placement; even being a relatively new measure of marketing communication product placement faces some problems of its application.

Despite the latter problems, product placement is gaining its popularity in television shows, movies and video or computer games; thus, a discussion on its effectiveness becomes relevant. Accordingly, the article deals with a scientific problem: what aspects of product placement in video games make this tool of marketing communication effective? The article aims at assessing the effectiveness of product placement during the sports game and video game.

The article determines the indicators of the effectiveness of product placement and provides the results of a comparative experiment. During the experiment, the effectiveness of product placement was assessed by comparing the results of two groups of participants: the first group was watching a broadcast of a sports game, and the second group was playing a sports video game.

The research results revealed that research participants recalled and recognized product brands provided during the sports game broadcast and sports video game. Moreover, the group which was playing a video game better recalled the brand and the place where they were provided in comparison to the group which was just watching a game. However, the results of brand recognition, purchase intention and brand attitude were similar between groups, statistically significant differences were not observed. Based on the level of cognitive reaction it can be stated that the effectiveness of product placement in video game is higher than the advertisements seen during the game broadcast. Based on the research results it can be concluded that the potential of virtual sport as a channel of marketing communication will grow in the future gaining its positions from a traditional advertising.

Keywords: brand, product, product placement, sports, video games.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Lina Pilelienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: socialinių mokslų (vadyba ir administravimas) daktarė, docentė.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Vytauto Didžiojo universiteto Ekonomikos ir vadybos fakulteto Marketingo katedros docentė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: neuromarketingas, vartotojų elgsena, vietovės marketingas.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: tel.: +370 37 327856, faksas: +370 37 327857, el. paštas: l.pileliene@evf.vdu.lt.

Autoriaus vardas, pavardė: Edgaras Abromavičius.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Socialinių mokslų (Vadyba ir verslo administravimas) magistras.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Lietuvos sporto universitetas, laborantas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Vartotojų elgsena, sporto marketingas, sporto komunikacija.
Telefono nr. ir el pašto adresas: +37037302662, edgaras.abromavicius@lsu.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Lina Pilelienė.
Science degree and Academic title: Doctor of Social Sciences, Associate Professor.
Workplace and position: Associate Professor at Marketing Department, Faculty of Economics and Management, Vytautas Magnus University.
Author‘s research interests: Neuromarketing, Consumer Behaviour, Place Marketing.
Telephone number and e-mail address: tel.: +370 37 327856, fax: +370 37 327857, e-mail: l.pileliene@evf.vdu.lt.

Author name, surname: Edgaras Abromavičius.
Science degree and Academic title: Master’s Degree of Social Sciences (Management and Business Administration).
Workplace and position: Lithuania Sport University, Research Associate.
Authros‘s research interrests: sports marketing, sports communication.
Telephone number and e-mail addres: +37065502190, edgaras.abromavicius@lsu.lt.

SAMDOMŲ VADOVŲ MOTYVACIJA: ŠIAULIŲ MIESTO VERSLO ĮMONIŲ ATVEJO ANALIZĖ

Renata Veršinskienė
Šiaurės Lietuvos kolegija

Anotacija. Šiuo straipsniu siekiama atkreipti dėmesį į samdomų vadovų motyvaciją. Daugelis mokslininkų aptaria bendrąją darbuotojų motyvaciją, tačiau pasigendama kryptingesnės, esmingesnės teorinės analizės apie samdomų vadovų motyvaciją. Samdomas vadovas taip pat yra darbuotojas, tačiau, ar gali savininkas jam taikyti tuos pačius motyvavimo būdus, priemones kaip ir kiekvienam darbuotojui, nes samdomas vadovas yra atsakingas už visą valdymo procesą organizacijoje, o darbuotojai – už tam tikras veiklas pagal funkcines pareigybes. Tikėtina, kad samdomas vadovas, kaip ir kiekvienas organizacijos darbuotojas, nepateisinęs savo lūkesčių, gali palikti organizaciją arba būti nelojaliu organizacijai. Ar samdomų vadovų motyvacija turėtų būti kitokia, atsakymui rasti ir buvo atlikta teorinė mokslinių šaltinių analizė motyvacijos tematika, atlikta kokybinio tyrimo, grupinės diskusijos, analizė Šiaulių miesto verslo įmonių samdomų vadovų nuomonių kontekste.

Pagrindiniai žodžiai: motyvacija, darbuotojų motyvacija, samdomų vadovų motyvacija.

Įvadas

Straipsnio aktualumas ir problema. Motyvavimo tema yra sulaukusi daug psichologų, sociologų, vadybininkų dėmesio. Patys naujasi tyrimai yra susiję su mokslininkų V. Gražulio, E. Markuckienės darbais, kurie išanalizavo motyvacijos priemones, aktualias darbuotojų motyvacijos ir lojalumo stiprinimui plėtojant atitinkamas profesines kompetencijas (Gražulis, Markuckienė, 2013). J. Palidauskaitė, I. Segolovienė išanalizavo motyvus, paskatinusius asmenis pasirinkti valstybės tarnautojo pareigybes, bei veiksnius neigiamai veikiančius valstybės tarnautojų veiklą (Palidauskaitė, Segolovienė, 2008), o F. Klupšas aptarė gamybos darbuotojų motyvacijos stiprinimo aktualijas besikeičiančiomis sąlygomis, motyvavimo sistemų kūrimo principus. I. Norkūnienė, I. Žukaitė atskleidė darbuotojų motyvacijos specifinius bruožus Skandinavijos, Baltijos, Beniliukso šalių atvejo kontekste (Norkūnienė, Žukaitė, 2012). D.Viningienė aptarė darbuotojų darbo motyvacijos ir pasitenkinimo darbu sąsajas (Norkūnienė, Žukaitė, 2013).

Pasak Robbins (2003), „neretai tenka išgirsti patyrusius vadybininkus skundžiantis, jog žmonės tiesiog nebejaučia motyvacijos dirbti. Jei tai tiesa, kalti tikrai ne darbuotojai, o vadybininkai“. Galima teigti, kad kalti vadybininkai, nes jie tiesiog nesidomi darbuotojų motyvacija. Kodėl šiandieninis vadybininkas, kaip samdomas vadovas, nėra suinteresuotas, neturi motyvacijos domėtis, rūpintis savo darbuotojais?

Kas laukia organizacijos ateityje, jei darbuotojai neturi motyvų stengtis dirbti, nes samdomi vadovai jų tinkamai nemotyvuoja, o ir samdomi vadovai nerodo jokių iniciatyvų darbinėje veikloje, nes tam tiesiog neturi motyvų? Galima teigti, kad samdomų vadovų nesuinteresuotumas savo darbuotojais slepia esamas problemas organizacijoje, viena iš jų – tai pačių samdomų vadovų motyvacija.

Tyrimo tikslas – atskleisti Šiaulių miesto verslo įmonių samdomų vadovų ypatumus.

Tyrimo objektas – samdomų vadovų motyvacija.

Tyrimo metodai: mokslo šaltinių analizė, grupinė diskusija, kokybinė ir kiekybinė turinio analizė.

Tyrimo rezultatai. Šiaulių verslo įmonių samdomų vadovų nuomonių kontekste savininkai motyvuoja samdomus vadovus taip pat, kaip ir darbuotojus, samdomų vadovų poreikis motyvacijos būdams ir priemonėms yra skirtingas, samdomi vadovai tinkamai nemotyvuoja savo darbuotojų komandos, kadangi nėra patys tinkamai motyvuojami savininkų.

Motyvacijos samprata, teorijos. Samdomų vadovų motyvacijos būdai ir priemonės

„Motyvacijos sąvoka bendrąja prasme reiškia asmens psichologinę būseną (vidinę paskatą arba poreikį), kurį lemia jo „įsipareigojimo laipsnį“ veikti kažko siekiant“ (Bakanauskienė, 2008; Gražulis, 2005). Motyvacija gali būti poreikis, susidomėjimas, emocijos, siekiai, idealai (Lieliūgienė, 2003). „Motyvacija – vienas iš keleto veiksnių, sąlygojančių asmens veiklos rezultatus, tai yra priemonė, su kurios pagalba vadovai gali sutvarkyti darbo santykius organizacijose, tai yra psichologinė savybė, lemianti asmens įsipareigojimo laipsnį, kad motyvacija – tai valdymo proceso dalis, reiškianti poveikį žmonių elgesiui darymą“ (Stoner, 1999). Felser (2006) teigia, kad motyvacija – tai procesas, susijęs su asmens veiksmų kryptingumu, energija, aktyvumu, entuziazmu. Pasak Petkevičiūtės (2006), motyvacija yra stipri nematoma jėga, kuri veikia visas darbo sritis (gamybą, aprūpinimą, planavimą) ir darbuotojų

santykius (darbo klimatą, požiūrį, moralę, kūrybingumą, organizavimą, problemų sprendimą, vadovavimą). Baršauskienė ir Janulevičiūtė (1999) teigia, kad motyvacijos pagrindas – žmogaus poreikiai. Šiai mokslininkių Baršauskienės ir Janulevičiūtės minčiai pritaria ir O. P. Robbins, teigdamas, kad „motyvacija yra noras kažką padaryti ir jį lemia veiksmo galimybė patenkinti poreikį“ (Robbins, 2003). Motyvacija – priemonės, kurios daro poveikį darbuotojams, jų elgsenai (Leonienė, 2001), pasak Chmiel (2005), motyvacija yra procesas, kurio tikslas – stiprinti darbuotojų asmeninio pasitenkinimo ir pasiekimo jausmus, o Butkus (2003) yra įsitikinęs, kad motyvacija – darbuotojų noro sužadinimas daryti tai, ko reikia organizacijai. Kasiulis, Barvydienė (2001) mano, kad „motyvacija – elgesio (veiksmų, veiklos) skatinimo sistema, kurią sukelia įvairūs motyvai“ (Kasiulis, Barvydienė, 2001). Anot Juozaitienės ir Staponkienės (2002), motyvacija – „savęs bei kitų skatinimas tam tikrai veiklai, siekiant indivdualių bei organizacijos tikslų (Juozaitienė, Staponkienė, 2002). „Motyvacija – tai savęs ir kitų pažinimo veiklai procesas“ (Damašienė, 2002), o Jucevičienė (1996) motyvaciją taip pat apibrėžia kaip procesą, apimantį veiksmus, kurie sužadina elgesį, norint pasiekti tikslą. Lipinskienė (2012) motyvaciją apibrėžia kaip:

- vidinę jėgą, kuri skatina individą pasiekti asmeninių ir organizacijos tikslų;
- jėgą, veikiančią žmogaus viduje arba išorėje ir skatinančią tam tikrą jo elgseną;
- elgesio, veiksmų, veiklos skatinimo procesą, kurį sukelia įvairūs motyvai.

Apibendrinant galima teigti, kad motyvacijos samprata yra susijusi su asmens psichologine būsena, t. y. vidine paskata arba poreikiu, kuri lemia jo priežastinį norą siekti asmeninių arba organizacijos tikslų.

Pasak Lipinskienės (2012), kokius tikslus nori pasiekti darbuotojai, kokias veiklos alternatyvas jie mato ir kokie jų poreikiai, siekia paaiškinti motyvacijos teorijos. O. P. Robbins (2003) motyvacijos teorijas grupuoja į pagrindines/ankstyvąsias ir šiuolaikines (žr. 1 ir 2 lenteles).

1 lentelė. **Pagrindinių/ankstyvųjų motyvacijų teorijų klasifikavimas pagal O. P. Robbins (2003)**

TEORIJOS PAVADINIMAS	TEORIJOS CHARAKTERISTIKA
Maslowo poreikių hierarchijos teorija	Daroma prielaida, kad kiekviename žmogaus žingsnyje egzistuoja penkių poreikių hierarchija: *Fiziologiniai poreikiai*: alkis, troškulys, būsto ir kt. poreikiai; *Saugumo poreikiai*: saugumas ir apsisaugojimas nuo fizinės bei emocinės žalos; *Socialiniai poreikiai*: prisirišimas, priklausymo jausmas; *Pagarbos poreikiai*: savigarba, pripažinimas; *Savirealizacijos poreikiai*: savojo potencialo siekimas.
Teorija X ir teorija Y	Yra išskiriami du vadovo požiūriai į darbuotoją: *Pagal teoriją X vadovas daro prielaidas*: darbuotojai iš prigimties nekenčia darbo, juos reikia kontroliuoti ir gąsdinti bausmėmis; *Pagal teoriją Y vadovas daro prielaidas*: darbuotojai darbą laiko natūraliu dalyku, žaidimu, jie patys save kontroliuoja, siekia atsakomybės.
Herzbergo dviejų veiksnių (higienos veiksnių) teorija	Yra išskiriami: *Higienos veiksniai*, darantys poveikį nepasitenkinimui darbu: vadovavimo kokybė, atlygis, kompanijos politika, fizinės darbo sąlygos, santykiai su kitais, darbo užtikrintumas; *Motyvacijos veiksniai*, darantys poveikį pasitenkinimui darbu: galimybės kilti pareigose, galimybės asmeniškai tobulėti, pripažinimas, atsakomybė, laimėjimai.

Mokslininkas O. P. Robbins (2003) ankstyvosioms/pagrindinėms teorijoms priskiria: *Maslowo poreikių hierarchijos teoriją, Teoriją X ir teoriją Y, Dviejų/higienos veiksnių teoriją*. O. P. Robbins (2003) atkreipia dėmesį, kad vadovai turėtų pripažinti darbuotojų skirtingumą poreikių kontekste, kad poreikių prioritetai priklauso nuo ekonominės šalies padėties ir nuo kultūrinės aplinkos. Siekiant tinkamos motyvacijos, svarbus yra darbuotojų dalyvavimas priimant sprendimus, atsakingi ir įdomūs darbai, geri santykiai grupėje, todėl svarbu stiprinti pasitenkinimui turinčius poveikį veiksnius, stengiantis pašalinti nepasitenkinimą darbu sukeliančius veiksnius.

2 lentelėje matyti, ką O. P. Robbins (2003) priskiria šiuolaikinėms motyvacijos teorijoms. *McClellando poreikių teorija*, *Tikslų iškėlimo teorija*, *Paramos teorija*, *Teisingumo teorija*, *Lūkesčių teorija* pateisina konkretesnių priemonių taikymą darbuotojų motyvacijos procese.

2 lentelė. **Šiuolaikinių motyvacijų teorijų klasifikavimas pagal O. P. Robbins (2003)**

TEORIJOS PAVADINIMAS	TEORIJOS CHARAKTERISTIKA
McClellando poreikių teorija	Išskiriami trys pagrindiniai darbo motyvai/poreikiai: pasiekimų, valdžios, poreikis priklausyti.
Tikslų iškėlimo teorija	Ketinimai – išreikšti kaip tikslai – gali tapti vienu svarbiausių motyvacijos šaltinių.
Paramos teorija	Parama sąlygoja elgesį.
Teisingumo teorija	Darbuotojų nuomone indėlio ir atlygio santykis turi būti teisingas.
Lūkesčių teorija	Konkrečiai pasielgti intensyvumas priklauso nuo lūkesčio, kad šį veiksmą lydės konkretus rezultatas ir nuo šio rezultato patrauklumo.

N. Chmiel (2005), V. Gražulis (2005) darbo motyvacijos teorijas skirsto į turinio teorijas ir proceso teorijas (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. **Darbo motyvacijų klasifikavimas pagal N. Chmiel (2005), V. Gražulį (2005)**

TEORIJOS PAVADINIMAS	PRISKIRIAMOS TEORIJOS
Turinio teorijos	Maslowo poreikių hierarchijos teorija
	McClellando poreikių teorija
Proceso teorijos	Lūkesčių teorija
	Tikslų iškėlimo teorija
	Herzbergo dviejų veiksnių (higienos veiksnių) teorija
	Lūkesčių teorija
	Teisingumo teorija

Galima pastebėti, kad turinio teorijos remiasi bendrosios motyvacijos priežastimis (Maslow, McClelland), kurios, pasak N. Chmiel (2005), „neduoda lengvai patikrinamų prognozių, o proceso teorijos pabrėžia motyvaciją arba pasitenkinimą darbu“. N. Chmiel (2005) šalia minėtų teorijų išskiria septynis praktinius darbuotojų motyvacijos padidinimo būdus:

- pasirūpinti, kad darbuotojų motyvai ir vertybės būtų tinkami jų darbams;
- padaryti darbus patrauklius ir atitinkančius darbuotojų motyvus bei vertybes;
- apibrėžti darbo tikslus taip, kad jie būtų aiškūs, menantys iššūkį, patrauklūs ir įgyvendinami;
- suteikti darbuotojams išteklius, užtikrinančius jų veiksmingumą;
- sukurti palaikančią socialinę aplinką;
- skatinti gerą darbo atlikimą;
- harmoningai sujungti šiuos elementus į nuoseklią socialinę-techninę sistemą.

D. Lipinskienė (2012) teigia, kad motyvuojant darbuotojus galima skatinti jų tokį elgesį, kuriuo galima būtų pasiekti aukštus organizacijos rezultatus, todėl vadovai turi suprasti, kad motyvuoja darbuotojus jų atliekamų vaidmenų kontekste. Tai reiškia, kad siekiant motyvuoti ir išlaikyti darbuotojus, išsimokslinusius darbininkus bei kitus atitinkamus specialistus, kurie sėkmingai atlieka savo darbą ir teikia organizacijai sėkmę, vadovai turi žinoti, kas šiuos darbuotojus laiko jų organizacijoje ir kas galėtų pastūmėti juos išeiti. Darbuotojų motyvacijai organizacijos naudoja įvairius atlygius, įvairias materialines ir moralines priemones, kurios, darbuotojo požiūriu, tampa atlygiais.

D. Lipinskienė (2012) siūlo motyvavimo priemones grupuoti į dvi grupes (žr. 4 lentelę).

4 lentelė. **Motyvavimo priemonių klasifikavimas pagal D. Lipinskienę (2012)**

Materialinės motyvavimo priemonės	Moralinės motyvavimo priemonės
Darbo užmokestis (pastovioji ir kintamoji dalys)	Dalyvavimas valdyme, galimybė save realizuoti
Premijos	Pripažinimas ir įvertinimas
Dalyvavimas dalijantis pelną	Darbo pobūdis, režimas
Su darbu susijusių išlaidų kompensavimas	Dėmesys darbuotojams, pasitikėjimas
Dovanos	Organizacijos prestižas, įvaizdis
Draudimas	Informacija ir komunikacija
Fizinės darbo sąlygos	Konfliktų valdymas
Įmonės akcijos	Karjeros galimybės
Įmonės automobilis	Tobulėjimo galimybės
Laisvalaikio organizavimas įmonės lėšomis	Palankus psichologinis ir socialinis klimatas
Papildomos atostogos	Vadovo asmenybė, elgesys, valdymo stilius

D. Lipinskienė (2012) materialines motyvavimo priemones dar kitaip vadina atlygio už darbą modeliais. Tai būtų tokios priemonės, kurias galima išreikšti pinigine verte ir kurios yra susijusios su išorine motyvacija, o moralines motyvavimo priemones įvardija kaip sunkiai pinigine verte išreiškiamą psichologinį poveikį.

R. Korsakienė ir kt. (2011) siūlo, klaifikuojant motyvavimo priemones, materialines motyvavimo priemones skirstyti į pinigines ir nepinigines (žr. 5 lentelę).

5 lentelė. **Motyvavimo priemonių klasifikavimas pagal R. Korsakienę ir kt. (2011)**

Materialinės		**Psichologinės**
Piniginės	**Nepiniginės**	Dalyvavimas valdyme Darbo įvertinimas Darbo pobūdis, režimas Dėmesys darbuotojams, pasitikėjimas Įmonės prestižas, užimtumo garantijos Informacija ir komunikacija Konfliktų valdymas Kvalifikacijos tobulinimo galimybės Palankus psichologinis klimatas Vadovo asmenybė ir elgesys, valdymo stilius
Dalyvavimas pelno pasidalinime Darbo užmokestis Premijos Su darbu susijusių išlaidų kompensavimas	Dovanos Draudimas Fizinės darbo sąlygos Įmonės akcijos Įmonės automobilis Laisvalaikio organizavimas įmonės lėšomis Papildomos atostogos	

Apibendrinant motyvacijos teorijas, galima teigti, kad jos pabrėžia būtinumą, kad darbdavys ar vadovas būtų ne vien tik finansinio atlyginimo šaltinis, bet taip pat suprastų ir darbo jėgos poreikius, atsižvelgtų į darbo struktūros klausimus ir gerintų savo pavaldinių savijautą. Aptartos motyvacijos teorijos, priemonės yra susijusios su darbuotojų motyvacija, samdomas vadovas yra taip pat darbuotojas, jo atsakomybės lygmuo yra žymiai svaresnis nei paprasto darbuotojo, jis taip pat turi atitinkamus savuosius poreikius. „Samdomas vadovas atsiskaito už veiklos rezultatus savininkui (-ams) (Ковров, 2004)“. Ковров (2004), Харковский (2003), teigia, kad samdomas vadovas nesistengs rūpintis tinkama savo darbuotojų komandos motyvacija, jei jis pats neturės motyvo tinkamai valdyti organizaciją. Pasak autorių Ковров (2004), Харковский (2003), Изотов (2004), Калабин (1999), kalbant apie samdomų vadovų motyvaciją galima įžvelgti sudėtingą motyvacijos grandinę: savininkas/samdomas vadovas/darbuotojas. Jie visi tarpusavyje susiję, tačiau jiems būdingi skirtingi poreikiai. Samdomas vadovas, darbuotojas žino, kad savininkui svarbiausia – pelnas, bet ar savininkas žino, tinkamai identifikuoja samdomų vadovų, darbuotojų poreikius (Ковров, 2004; Харковский, 2003; Калабин, 1999). Росс (2000) akcentuoja, kad naujo vadovo, kaip ir kiekvieno darbuotojo, mokymo, adaptacijos, socializacijos procesai yra brangūs. Tinkamas kelias – kryptinga motyvacija (Росс, 2000). Харковский (2003) akcentuoja samdomų vadovų, kaip darbuotojų, lojalumo organizacijai priklausomybę nuo atitinkamų motyvacijos būdų ir priemonių. Mokslininkas Харковский (2003) siūlo samdomų vadovų motyvacijos būdus suskirstyti į dvi grupes: „primityvūs“ ir šiuolaikiniai. „Primityviems“ motyvacijos būdams autorius siūlo priskirti šias priemones: pinigai, „sėkmė ir laimėjimai“, kūrybinis darbas, „prestižas ir pripažinimas“, o šiuolaikiniams – pareiginė rotacija, laisvė priimti sprendimus ir opcioninė motyvacija (Харковский, 2003). Remiantis Харковский (2003), Gobdulina (2006), pinigais motyvuoti samdomą vadovą yra tiesiog primityvu, kadangi samdomo vadovo atsakomybė yra didelė, todėl ir darbo užmokestis turėtų būti „neprimityvus“. Motyvavimo priemonė „sėkmė ir laimėjimai“ yra susijusi su savininko leidimu rašyti knygą apie tą organizaciją, kurioje samdomas vadovas dirba. Ši motyvavimo priemonė yra siejama su informacinio verslo principais. Motyvavimo priemonės „prestižas ir pripažinimas“ turinys yra susijęs su savininko rekomendacijos rengimu atitinkamoms verslo asociacijoms, klubams ir pan., į kuriuos negali patekti samdomas vadovas, jei neturi savininko rekomendacijos. Šiuolaikinio motyvavimo būdo priemonė „pareiginė rotacija“ taikytina tuomet, kai verslo įmonė turi filialus, kai samdomas vadovas, pasiekęs puikių rezultatų viename įmonės filiale, yra perkeliamas į kitą tikslu taip pat pasiekti puikių rezultatų. Opcioninė motyvacija – aukščiausia motyvacijos forma, samdomas vadovas tampa bendrasavininkiu.

Apibendrinant, galima teigti, kad samdomi vadovai, kaip darbuotojai, taip pat turi sulaukti iš savininko motyvacijos priemonių, identifikavus poreikius, taikymo kontekste. Atsižvelgus į mokslininkų

siūlomas motyvacijos priemones samdomiems vadovams skatinti, galima įžvelgti jų specifiškumą paprastų darbuotojų motyvavimo priemonių kontekste.

Tyrimo metodologija

Šiaulių miesto verslo įmonių samdomų vadovų nuomonių analizei atlikti buvo pasirinktas ir atliktas kokybinis tyrimas, taikomas grupinės diskusijos metodas (angl. *focus group*). „Pagrindinis privalumas – grupės dalyvių sąveika, kuri atskleidžia jų pasaulėžiūrą, tiriamos problemos suvokimą, įsitikinimus, vertybes. Sąveika padeda dalyviams išsakyti savo nuomones, reaguoti į kitų nuomones, kelti savo klausimus ir atsakyti į kitų dalyvių klausimus, stebint ir klausantis kitų suvokti savo nuostatas, motyvus ir kartu skatinti suvokti savo nuomones, požiūrius, vertinimus, įsitikinimus" (Bitinas, Rupšienė, Žydžiūnaitė, 2008).

Analizė buvo atliekama siekiant sistemiškai atsakyti į klausimus:

- Kokius žinomus dalykus patvirtino arba paneigė grupinės diskusijos metu gauti duomenys?
- Kas naujo išryškėjo?

Grupinėje diskusijoje dalyvavo 9 samdomi vadovai, iš jų:

- 4 moterys ir 5 vyrai;
- 2 samdomi vadovai, dirbantys statybos srityje, 1 – gamybos srityje ir 6 – prekybos srityje;
- pagal amžių samdomi vadovai pasiskirstė: 2 samdomi vadovai pateko į 51 m. ir daugiau amžiaus grupę, 2 – į 41–50 m. amžiaus grupę, 3 – į 31–40 m. amžiaus grupę ir 2 – į 21–30 metų grupę;
- pagal darbo stažą samdomi vadovai pasiskirstė: 2 samdomi vadovai dirba daugiau 10 metų, 2 samdomi vadovai – 6–10 metų, 1 samdomas vadovas – 4–5 metai, 3 samdomi vadovai – nuo 1–3metų ir iki 1 metų darbo stažą turėjo vienas samdomas vadovas;
- pagal darbo vietų kaitą samdomi vadovai pasiskisrstė: 5 samdomiems vadovams buvo antroji darbo vieta, 1 samdomas vadovas buvo nepakeitęs darbo vietos ir 3 samdomi vadovai buvo pakeitę daugiau nei dvi darbo vietas.

Atliekant tyrimą, buvo atsižvelgta į Tamošiūno (2003) aprašytus etinius principus: sąžiningumo, geraviškumo, tikslaus paaiškinimo, pagarbos asmens orumui, teisingumo, geranoriškumo.

Grupinės diskusijos metu buvo pateikti šie klausimai:

- Kokiomis motyvavimo priemonėmis esate motyvuojamas(-a): pinigais, „sėkme ir laimėjimais", „prestižu ir pripažinimu", kūrybiniu darbu, pareigine rotacij /horizontalia rotacija, laisve priimant sprendimus, opcionais?
- Kokiomis nepaminėtomis motyvavimo priemonėmis esate motyvuojamas(-a)?
- Kokiomis motyvavimo priemonėmis norėtumėte būti motyvuojamas(-a)?
- Ar esate patenkintas(-a) gaunamu darbo užmokesčiu?
- Kaip apibūdintumėte gaunamą darbo užmokestį?
- Ar esate suinteresuotas savo komandos narių motyvacija?
- Ar esate lojalus(-i) savo organizacijai?

Šiaulių miesto verslo įmonių samdomų vadovų kokybinio tyrimo rezultatai ir jų aptarimas

Analizuojant samdomų vadovų nuomones apie tai, kokiomis motyvacinėmis priemonėmis yra muotyvuojami, buvo išskirtos atitinkamos kategorijos ir subkategorijos (žr. 6 lentelę).

6 lentelė. **Samdomų vadovų motyvavimo būdai ir priemonės**

Kategorijos	Subkategorijos	Subkategorijų apibūdinimas
Primityvūs motyvavimo būdai	pinigai	Tikrai taip (2), taip (2), mane taip pat (1), na taip, sutinku (1), gerai, kad pinigais (1)
	„sėkmė ir laimėjimai"	Nesąmonė (1), net nesugalvočiau (1), ne (5), tai ne man (1), nesutikčiau (1)
	„prestižas ir pripažinimas"	Ne (9)
	„kūrybinis darbas"	Būtų gerai (1), ne (5), tikrai ne (1), reikia pasitarti ir įrodyti (1), neapsimoka siūlyti, nesutiks (1)
Šiuolaikiniai motyvavimo būdai	pareiginė rotacija / horizontali rotacija	Ne (6), aš nesutikčiau (2), būtų įdomu (1)
	laisvė priimant sprendimus	Būtų gerai (3), reikia viską derinti iki smulkmenų (2), reikia derinti, bet laukiu ilgai atsakymo (1), pas mus autokratas (1), galiu (1), negaliu (1)
	opcionai	Net nėra minčių (1), būtų gerai (2)

Populiariausia motyvacijos priemonė – pinigai (primityvus samdomų vadovų motyvavimo būdas). Motyvacijos priemonė „sėkmė ir laimėjimai“ (primityvus samdomų vadovų motyvavimo būdas) nėra taikoma, bet patys samdomi vadovai net ir nesutiktų, jei ji būtų taikoma. Savininkai nesiūlo, nerengia rekomendacijų „prestižas ir pripažinimas“ (primityvus samdomų vadovų motyvavimo būdas) kaip motyvavimo priemonės samdomiems vadovams priklausyti atitinkamiems profesiniams klubams ar asociacijoms. Įdomi samdomiems vadovams būtų pareiginė rotacija/horizontali rotacija (šiuolaikinis samdomų vadovų motyvacijos būdas), svarbios motyvacijos priemonės samdomų vadovų motyvacijoje būtų galimybė laisvai priimti sprendimus (primityvus samdomų vadovų motyvavimo būdas), tapti bendrasavininkiais – opcioninės motyvacijos taikymas (šiuolaikinis samdomų vadovų motyvavimo būdas).

Analizuojant samdomų vadovų nuomones apie tai, kokiomis nepaminėtomis motyvacijos priemonėmis yra muotyvuojami, buvo išskirtos atitinkamos kategorijos ir subkategorijos (žr. 7 lentelę).

7 lentelė. **Samdomų vadovų motyvavimo būdai ir priemonės**

Kategorijos	Subkategorijos	Subkategorijų apibūdinimas
Ankstyvosios teorijos arba pagrindinės	Savininko padėka žodžiu	Džiaugiuosi, kad vertina. Malonu girdėti.
	Savininko padėka raštu	Tai būna per metus kartą.
	Pasitikėjimas – maža kontrolė	Gerai, kad galiu ramiai dirbti, be streso.
	Nereikia dirbti viršvalandžių	Kitose įmonėse dirba viršvalandžius, savininkai nemoka už juos.
	Svarbu turėti darbą	Nes daugiau nėra kito pasirinkimo.
Šiuolaikinės motyvacijos teorijos	Nereikia dirbti savaitgaliais	Galiu planuoti laisvalaikį.
	Turiu galimybę daryti tai, ką sugebu	Turiu gerą komandą.
	Turiu gražų kabinetą, modernų kompiuterį	Mane tai „veža“.

Šiaulių miesto samdomi vadovai akcentavo, kad yra motyvuojami savininko padėkomis raštu ir žodžiu, modernia darbo vieta, maža kontrole (priemonėmis, kurios priskiriamos pagrindinėms motyvacijos teorijoms /būdams), samdomi vadovai vertina tai, kad jiems nereikia dirbti viršvalandžių, savaitgaliais, gali „daryti tai, ką sugeba“ (priemonėmis, kurios priskiriamos šiuolaikinėms motyvacijos teorijoms/būdams).

Analizuojant samdomų vadovų nuomones apie tai, kokiomis motyvacijos priemonėmis norėtų būti motyvuojami, buvo išskirtos atitinkamos kategorijos ir subkategorijos (žr. 8 lentelę).

8 lentelė. **Pageidaujami samdomų vadovų motyvavimo būdai ir priemonės**

Kategorijos	Subkategorijos	Subkategorijų apibūdinimas
Primityvūs motyvavimo būdai	Pinigai	Daugiau uždirbti, didesnės algos, normalaus darbo užmokesčio, darbo užmokestis turi atitikti statusą.
	Daugiau pagarbos, etikos	Kad nežemintų, o vertintų.
Šiuolaikiniai motyvavimo būdai	Įgaliojimų suteikimas	Reikia, kad būtų daugiau pasitikėjimo iš savininko/galimybės priimant sprendimus.
	Norėčiau turėti įmonės akcijų	Norėčiau labiau įsipareigoti, jaustis šeimininku.

Šiaulių miesto samdomi vadovai pageidauja būti motyvuojami pinigais, norėtų daugiau pagarbos (priemonės, kurios priskiriamos primityviems motyvavimo būdams), taip pat pageidauja būti motyvuojami opcionais, norėtų, kad būtų suteikiama daugiau įgaliojimų veikti (priemonės, kurios priskiriamos šiuolaikiniams motyvavimo būdams). Galima įžvelgti skirtumus tarp taikomų savininkų motyvavimo priemonių ir pageidaujamų motyvavimo priemonių samdomų vadovų motyvacijai.

Paklausti, ar yra patenkinti gaunamu darbo užmokesčiu, Šiaulių miesto samdomi vadovai atsakė, kad nėra patenkinti, o paklausti, kaip apibūdintų gaunamą darbo užmokestį, samdomi vadovai įvardino kaip vidutinio dydžio.

Analizuojant samdomų vadovų suinteresuotumą motyvuoti savo savo komandą/darbuotojus, buvo išskirtos atitinkamos kategorijos ir subkategorijos (žr. 9 lentelę).

9 lentelė. **Samdomų vadovų komandos/darbuotojų motyvacija**

Kategorijos	Subkategorijos	Subkategorijų apibūdinimas
Komandos nariai motyvuojami	Suinteresuotumas komandos narių motyvacija	Stengiuosi, kiek galiu.
		Kaip savininkas liepė, taip ir darau.
		Stengiuosi nors žodžiu pagirti, padėkoti.
		Tai labai svarbu.
Komandos nariai nemotyvuojami	Nesuinteresuotumas komandos narių motyvacija	Nemanau, kad tai mano reikalas, mane ir darbuotojus turi motyvuoti savininkas.
		Juk gauna algą.
		Sunkūs dabar laikai.
		O kas manimi rūpinasi?
		O kokias aš turiu galimybes? – Jokių, juk pinigai tai ne mano kišenėje.

Šiaulių miesto samdomi vadovai motyvuoja darbuotojus/komandos narius tiek, kiek yra suinteresuoti verslo įmonių savininkai, patys stengiasi motyvuoti žodinėmis padėkomis. Galima pastebėti ir tai, kad samdomi vadovai neturi noro motyvuoti savo darbuotojų, kadangi patys nėra tinkamai motyvuojami savininkų.

Analizuojant samdomų vadovų lojalumą organizacijai, buvo išskirtos atitinkamos kategorijos ir subkategorijos (žr. 10 lentelę).

10 lentelė. **Samdomų vadovų lojalumas organizacijai**

Kategorijos	Subkategorijos	Subkategorijų apibūdinimas
Lojalumas organizacijai	Lojalus organizacijai	Nes turiu darbą, turiu geras darbo sąlygas.
		Lojalus tiek, kiek dirbsiu, gal rasiu geriau.
		Kur dirbi, ten ir turi būti lojalus / kaip moteriškei, tai man gerai.
	Nelojalus organizacijai	Jaučiuosi neužtikrintai, niekas nevertina, negerbia.
		Dirbu tik tiek, kas liepiama, negaliu jaustis gerai.

Šiaulių miesto samdomų vadovų lojalumas organizacijai yra laikinas, nes susijęs su darbo turėjimo trukme, su naujo darbo paieška. Lojalumas organizacijai būtų didesnis, jei samdomi vadovai jaustųsi gerbiami, vertinami.

Išvados

Išanalizavus mokslinius šaltinius apie motyvacijos sampratą, teorijas, samdomų vadovų motyvacijos būdus ir priemones, galima teigti, kad motyvacijos samprata yra susijusi su asmens psichologine būsena, t. y. vidine paskata arba poreikiu, kurie lemia jo priežastinį norą siekti asmeninių arba organizacijos tikslų, kad motyvacijos teorijos yra skirstomos į pagrindines/ankstyvąsias ir šiuolaikines arba į turinio ir proceso. Samdomų vadovų motyvacijos būdai yra grupuojami į „primityvius“ ir šiuolaikinius. „Primityviems“ samdomų vadovų motyvavimo būdams priskiriamos šios motyvavimo priemonės: pinigai, „sėkmė ir laimėjimai“, kūrybinis darbas, prestižas ir laimėjimai, o šiuolaikiniams samdomų vadovų motyvavimo būdams – pareiginė rotacija, laisvė priimant sprendimus, opcioninė motyvacija.

Kokybinio tyrimo, Šiaulių miesto samdomų vadovų grupinės diskusijos metu apie motyvaciją, sužinota, kad populiariausia motyvacijos priemonė, kuria savininkai motyvuoja Šiaulių miesto verslo įmonių samdomus vadovus, yra pinigai. Visiškai savininkai netaiko priemonės „prestižas ir pripažinimas“, opcioninės motyvacijos. Šiaulių miesto verslo įmonių samdomi vadovai nenorėtų, kad būtų taikoma „primityvaus“ motyvavimo būdo priemonė „sėkmė ir laimėjimai“. Šiaulių verslo įmonių samdomi vadovai yra nepatenkinti motyvacijos priemonėmis „laisvė priimant sprendimus“, „kūrybinis darbas“. Savininkai skatina Šiaulių verslo įmonių samdomus vadovus padėkomis žodžiu, raštu, kuria modernias darbo sąlygas, „neverčia“ dirbti viršvalandžių, dirbti savaitgaliais, tačiau samdomi vadovai pageidautų didesnio darbo užmokesčio, įgaliojimų suteikimo, tapti įmonės bendrasavininkiais. Galima pastebėti, kad savininkų taikomos motyvavimo priemonės tik iš dalies pateisina samdomų vadovų lūkesčius. Šiaulių miesto verslo įmonių samdomi vadovai nėra patenkinti gaunamu darbo užmokesčiu ir įvardija jį, kaip vidutinio dydžio, todėl primityvaus būdo (pinigai) taikymas išlieka aktualiu. Darbuotojų motyvacija Šiaulių verslo įmonėse labai priklauso nuo savininkų ir nuo tinkamos samdomo vadovo motyvacijos, t. y. kaip tinkamai savininkai motyvuoja samdomus vadovus.

Literatūra

1. Bakanauskienė, I. (2008). *Personalo valdymas*. Kaunas: VDU leidykla.
2. Baršauskienė, V. (2006). *Žmogiškųjų išteklių vadyba*. Kaunas: Vitae Litera.
3. Baršauskienė, V., Janulevičiūtė, B. (1999). Žmogiškieji santykiai. Kaunas: Technologija.
4. Butkus, F. S. (1998). *Personalo vadyba*. Vilnius: Eugrimas.
5. Bitinas, B., Rupšienė, L., Žydžiūnaitė, V. (2008). *Kokybinių tyrimų metodologija*. Kaunas: Socialinių mokslų kolegija.
6. Chmiel, N. (2005). *Darbo ir organizacinė psichologija*. Vilnius: Poligrafija ir informatika.
7. Damašienė, V. (2002). *Valdymo pagrindai*. Šiauliai: Šiaurės Lietuva.
8. Felser, G. (2006). *Motyvacijos būdai*. Vilnius: Alma litera.
9. Jucevičienė, P. (1996). *Organizacijos elgsena*. Kaunas: Technologija.
10. Juozaitienė, L., Staponkienė, J. (2002). *Verslo ir vadybos įvadas*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
11. Kasiulis, J., Barvydienė, V. (2001). *Vadovavimo psichologija*. Kaunas: Technologija.
12. Korsakienė, R., Lobanova, L., Stankevičienė, A. (2011). *Žmogiškųjų išteklių valdymo strategijos*. Vilnius: Technologija.
13. Klupšas, F. (2009). Gamybos darbuotojų motyvacijos stiprinimo aktualijos besikeičiančiomis sąlygomis. *Vadybos mokslas ir studijos – kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtrai*, 19.
14. Leonienė, B. (2001). *Darbuotojų vadyba*. Kaunas: Šviesa.
15. Leliūgienė, I. (2003). *Socialinio pedagogo (darbuotojo) žinynas*. Kaunas: Technologija.
16. Lipinskienė, D. (2012). *Motyvuojanti atlygio sistema*. Kaunas: Technologija.
17. Palidauskaitė, J., Segolovienė, I. (2008). Valstybės tarnautojų motyvacijos profilis Lietuvoje: empirinio tyrimo rezultatų analizė. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai*, 47, 73-90.
18. Petkevičiūtė, N. (2006). *Karjeros valdymas:asmeninė individualioji perspektyva: mokomoji knyga*. Vilnius: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
19. Robbins, S. P. (2007). *Kaip vadovauti žmonėms: visa tiesa, ir nieko, išskyrus tiesą*. Vilnius: Tyto Alba.
20. Robbins, S. P. (2003). *Organizacinės elgsenos pagrindai*. Vilnius: Poligrafija ir informatika.
21. Stoner, J.A.F., Freeman, R.E., Gilbert, D.R. (1999). *Vadyba*. Kaunas.
22. Maslow, A. H. (2006). Motyvacija ir asmenybė. Vilnius: Apostrofa.
23. Norkūnienė, I., Žukaitė, I. (2012). Global Blue darbuotojų motyvacijos tyrimas: Skandinavijos, Baltijos, Beniliukso šalių atvejis. *Magistro darbas*, Vilnius.
24. Tamošiūnas, T. (2003). *Socialinių tyrimų kvalifikacinis darbas*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
25. Gražulis, V. (2005). *Motyvacijos pasaulis*. Vilnius: Ciklonas.
26. Gražulis, V., Markuckienė, E. (2013). Darbuotojų motyvacijos ir lojalumo stiprinimas plėtojant kompetencijas. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*, 3, 142-151.
27. Viningienė, D. (2012). Darbuotojų darbo motyvacijos ir pasitenkinimo darbu sąsajos. *Regional formation and development studies*, 1(6).
28. Gobdulina, O, I. (2006). *Золотая книга руководителя*. Москва: Гранд – фаир.
29. Иванова О. М. (2007). *Современная организация*. Москва: Деловая Лига.
30. Изотов, V. (2004). *Лояльность персонала*. Žiūrėta 2016, sausio 22 per internetą: <http://www.loyalty-expert.ru/index.php>.
31. Калабин, А. (1999). Как расбить лояльность персонала // ЗАО «Фирма Камео». Žiūrėta 2016, sausio 22 per internetą: <http://www.kpd.com.uaarticles.php?id=180>.
32. Ковров, А. В. (2004). *Лояльность персонала*. Москва: Бератор.
33. Росс, Л. (2000). *Человек и ситуация*. Москва: Аспект – пресс.
34. Харковский, Х. (2006). *Лояльность персонала*. Žiūrėta 2016, sausio 23 per internetą: <http://www.loyalty-expert.ru/index>.

MOTIVATION OF PRIVATE BUSINESS EXECUTIVES: CASE ANALYSIS OF SIAULIAI CITY COMPANIES

Summary

Annotation. This article is to pay attention to the motivation of private business executives. Many scientists discuss the general motivation of staff, though the more objective and essential theoretical analysis on the issue of the motivation of private business executives is lacked. Private business executive is also a staff member; though the business owner can apply similar motivation aids and ways as for other workers, because the private business executive is responsible for the whole process of management within organisation while staff – for some appropriate activities under the functional workplace descriptions. It is credible that the private business executive as each staff member of the organisation that does not meet the requirements, can leave organisation or be disloyal for the organisation. The answer for the question if the motivation of private business executives should be different, was to be found by theoretical analysis of scientific sources on the issue of motivation as well as by analysis of the

qualitative survey, group discussion within the context of attitudes of private business executives in Siauliai city business companies.

Keywords: motivation, motivation of staff, motivation of private business executives.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Renata Veršinskienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Socialinių mokslų daktarė, docentė.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Šiaurės Lietuvos kolegija, dėstytoja.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Žmogiškųjų išteklių valdymas.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: (8 618) 29378, renata.versinskiene@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Renata Versinskiene.
Science degree and Academic title: Associated Professor, Doctor in Social Sciences.
Workplace and position: Lecturer at the Northern Lithuania College.
Author's research interests: Management of Human Resources.
Telephone number and e-mail address: +370 618 29378, renata.versinskiene@gmail.com.

INOVATYVIŲ POKYČIŲ VERTINIMAS VERSLO ORGANIZACIJOSE

Šarūnas Banevičius
Klaipėdos universitetas

Anotacija. XXI amžiuje Lietuvos verslo subjektams integruojantis į tarptautines rinkas, ypatingą reikšmę įgauna jų gebėjimas objektyviai ir operatyviai įvertinti inovacinę būklę. Įvertinimas organizacijai suteikia galimybę priimti atitinkamus sprendimus: modernizuoti gamybos (paslaugų teikimo) struktūras, kurti naujus bei tobulinti jau gaminamus produktus (prekes ir paslaugas), diegti naujas darbo organizavimo sistemas. Tokiu būdu organizacija gali tobulėti, augti ir vystytis, reaguodama į aplinkos metamus iššūkius ir diegti inovatyvius pokyčius. Straipsnyje teoriniu aspektu išanalizuoti autorių pateikti inovatyvių pokyčių vertinimo kriterijai atskleidžia, jog vieningo sutarimo tarp mokslininkų nėra, kokį modelį reikia naudoti vertinant inovatyvius pokyčius, kokie kriterijai turi būti parinkti, kuriuos būtų galima adaptuoti įvairiose organizacijose ir jos lygmenyse. To pasekoje organizacija patenka į dar didesnę neapibrėžtumo būseną, kuri iššaukia didelį pasipriešinimą diegiamiems inovatyviems pokyčiams organizacijos viduje ir stabdo organizacijos adaptacijos procesą. Todėl ši situacija reikalauja sukurti naują inovatyvių pokyčių vertinimo modelį, kuris minimizuotų pasipriešinimą kylantį organizacijoje, palengvintų priimamų sprendimų procesą ir padidintų organizacijos konkurencingumą ne tik nacionaliniu, bet ir tarptautiniu mastu.

Pagrindiniai žodžiai: inovatyvūs pokyčiai, vertinimas, valdymas.

Įvadas

Aktualumas. Nustatyta, kad šiuo metu pasaulyje visi procesai vyksta sparčiau, visas gyvenimo tempas daug greitesnis, negu buvo prieš kelis šimtmečius ir dešimtmečius. Anksčiau į pokyčius buvo galima reaguoti arba nereaguoti. Dabar pokyčių greitis ir dažnis toks, kad nekreipiant į juos dėmesio grėstų visiškas žlugimas. Tačiau kaip ir kokiomis priemonėmis reaguoti, suvaldyti šį procesą? Jei bus reaguojama nepakankamai greitai ar nepakankamai efektyviai, tai bus tas pat, kaip nereaguoti apskritai. O sureagavus ir įdiegus vieną inovatyvų pokytį, išsprendus vieną problemą, atsiranda kita, todėl organizacija turi vystyti inovatyvią organizacinę kultūrą, kurioje inovaciniai pokyčiai yra diegiami ne norint išlikti konkurencinėje kovoje, o tapti dominuojančia rinkos lydere.

Problema. Vertinant daugialypį fenomeną – inovatyvius pokyčius organizacijoje, ir nustatant organizacijos inovatyvumo lygį, pastebima, jog yra nepakankamas mokslinis ištirtumas, norint sukurti sisteminį, aukštą pritaikomumo laipsnį, turintį inovatyvių pokyčių vertinimo modelį.

Mokslinis ištirtumas. Jakubavičius ir kt. (2008) inovatyvius pokyčius vertina pagal tris kriterijus: novatoriškumas, aktualumas verslo plėtrai, įgyvendinimo ir lėšų poreikio pagrįstumas, bet šiuos kriterijus yra sunku išmatuoti, todėl Kirstukas ir kt. (2013), Galindo (2013) inovatyvius pokyčius organizacijoje vertina pasitelkdami ekonominius rodiklius (naudos ir kaštų analizės metodas), tačiau vertinant ekonominę naudą yra nemaža tikimybė, jog pasitaikys netikslumų. Stepanovas, Ostašenkovaitaitė (2013), Bartkus (2014) inovatyvių pokyčių vertinimą organizacijose transformuoja ir į vertinimo procesą įveda ne tik ekonominius, bet ir socialinius, ekologinius rodiklius, to pasekmėje inovatyvūs pokyčiai yra įvertinami tikslingiau ir detaliau. Vieningo sutarimo tarp mokslininkų nėra, kokį modelį reikia naudoti vertinant inovatyvius pokyčius, kokie kriterijai turi būti parinkti, kuriuos būtų galima adaptuoti įvairiuose organizacijose ir jos lygmenyse.

Darbo objektas – inovatyvių pokyčių kompleksinis vertinimas verslo organizacijose.

Darbo tikslas – sudaryti kompleksinį inovatyvių pokyčių reitingavimo ir vertinimo modelį inovatyvių pokyčių optimalios atrankos verslo valdymo procese.

Darbo uždaviniai:

1. Atlikti inovatyvių pokyčių valdymo proceso analizę, nustatant inovatyvių pokyčių diegimo organizacijoje kliūtis ir priežastis;
2. Sudaryti inovatyvių pokyčių optimalaus sprendimo atrankos vertinimo modelį, identifikuojant inovatyvių pokyčių vertinimo kriterijus;
3. Atlikti inovatyvių pokyčių vertinimo modelio praktinį pritaikymą verslo organizacijose.

Darbo metodai:

1. Mokslinės literatūros lyginamoji analizė ir sintezė;
2. Modeliavimo metodas – šio metodo pagalba yra išnagrinėtas inovacinių pokyčių diegimo procesas, išskirti pagrindiniai inovacinių pokyčių diegimo motyvai ir kliūtys; atskleisti pagrindiniai inovatyvumo vertinimo daliniai ir grupiniai kriterijai;

3. Formalizuotas ekspertinis prioritetų skirstymo ir parinkimo vertinimo metodas, kompleksiniam vertinimui ir reitingavimui atlikti.

Tyrimo rezultatai

Straipsnyje suformuluoti teoriniai argumentai bei empiriniu būdu pagrįsti faktai leidžia teigti, kad gauti rezultatai yra nauji ir reikšmingi kompleksiškai vertinant inovatyvius pokyčius, kurie turi reikšmingą indėlį problemos sprendimui.

Inovatyvių pokyčių diegimo proceso valdymas, kliūtys ir priežastys

Inovatyvūs pokyčiai yra svarbūs ne tik organizacijai, bet ir šalies vystymosi raidai bei jos konkurencingumui. Tai atskleidžia autoriaus nagrinėti ekonominiai rodikliai (BVP; BVP vienam gyventojui, PGP; investicijos į MTTP) Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje. Pastebima, jog Estijos investicijos į MTTP išsiskiria nuo kitų Baltijos valstybių du kartus, taigi ši šalis yra modernesnė, ji lengviau adaptuojasi prie aplinkos (išorinės, vidinės) metamų iššūkių, jos sukurtas produktas/paslauga generuoja didesnę pridėtinę vertę ir to pasekoje šios šalies konkurencingumo indeksas pasauliniu mastu, lyginant su kitomis Baltijos valstybėmis, yra akivaizdus (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. **Ekonominiai rodikliai ir pasaulinis konkurencingumo indeksas**

BENDRASIS VIDAUS PRODUKTAS (BVP) , mlrd. $						
	2009	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**
Lietuva	37,0501	36,7095	43,0831	42,3436	46,4032	48,1722
Latvija	25,8758	24,0097	28,4803	28,3726	30,9088	31,9208
Estija	19,6406	19,479	22,8034	22,6608	24,8803	25,9049
MTTP išlaidos proc. nuo BVP						
Lietuva	0,84	0,8	0,92	0,9	0,95	1,01
Latvija	0,46	0,6	0,7	0,66	0,60	≈0,63
Estija	1,41	1,62	2,37	2,18	1,74	≈1,80
BVP VIENAM GYVENTOJUI, JAV doleriais $						
Lietuva	18 093,44$	19 843,44	22 322,04	23 813,41	25 714,73	26 642,76
Latvija	16 863,32$	17 592,15	19 515,75	21 048,41	22 533,61	23 337,38
Estija	20 277,71$	21 085,2	23 579,75	24 352,03	25 823,39	26 355,37
PASAULINIS KONKURENCINGUMO INDEKSAS						
Lietuva	44	47	44	45	48	41
Latvija	54	70	64	55	52	42
Estija	32	33	33	34	32	29

Šaltinis: sudaryta autoriaus, remiantis http://www.worldbank.org/en/country/centraleuropeandthebaltics

Tačiau investicijos į MTTP dar neužtikrina sėkmingo organizacijos ar šalies vystymosi. Diegiant inovatyvius pokyčius nepakanka tik pagrindinių aspektų supratimo, reikia įvertinti inovatyvius pokyčius ir suvaldyti inovacinių pokyčių diegimo procesą.

Inovatyvų pokytį galima apibrėžti, kaip daugialypį fenomeną, akumuliuojantį dvi dedamąsias, tai – komercinį pritaikomumą ir naujumą. Inovatyvus pokytis apima daugelį gyvenimo sričių. Tai procesas, kuomet organizacija ar individas sukuria, įdiegia naują/modifikuotą produktą/paslaugą/technologiją, pereina iš vienos būsenos į kitą (kartais geresnę, kartais blogesnę). Įprastai inovatyvūs pokyčiai organizacijoje vykdomi siekiant tobulinti ar net iš esmės keisti vienus ar kitus organizacijos elementus ir, įgyjant konkurencinį pranašumą, užimti lyderio poziciją rinkoje. Inovatyvūs pokyčiai organizacijai (individui) reikalingi tam, kad organizacija sugebėtų pasiekti užsibrėžtus tikslus (Parlalis, 2011; Invernizzi, Romenti, 2012; ir kt.).

Inovacinis pokyčių diegimo procesas – tai naujovių kūrimas, gamyba, paplitimas ir naudojimas (vartojimas), turintis tam tikrą potencialą, kuris ir leidžia šiai naujovei kurį laiką tenkinti ne tik organizacijos, bet ir visuomenės poreikius. Kiekviena veikla, kiekvienas kuriamas ir diegiamas inovatyvus pokytis yra unikalus ir reikalauja individualaus pasirengimo. Tai imlus laikui ir finansavimui analitinis – tiriamas darbas. Tačiau dažnai nesudėtingos organizacijos veiksmingumui daro įtaką kitokie

veiksniai nei gamybos, kurioje naudojamos sudėtingos technologijos, nors diegimo inovacinio pokyčio specifiką lemia ir planuojamos veiklos mastas, struktūra bei eiliškumas (Kirstukas ir kt. 2013, Jakubavičius ir kt., 2008). Taigi, galima gerokai atpiginti ir palengvinti inovacinio pokyčio diegimo projektavimo ir valdymo darbus, taikant tipines inovacinės veiklos struktūras, kurių gausu įvairiuose informacijos šaltiniuose.

Australijos organizacija „Innovation Partners“, vadovaujasi 1 paveiksle pavaizduotu inovaciniu pokyčių diegimo procesu. Šis procesas iliustruoja, kaip inovatyvi organizacija padidina savo vertę per teisingai naudojamą intelektualinę nuosavybę ir sisteminį požiūrį į inovatyvaus pokyčio diegimo procesą. *Atskaitos tašku laikomas idėjų generavimas,* kuriam turi būti parenkami teisingi žmonės bei geriausios įmanomos idėjos. *Antras etapas yra planavimas* – idėjų pavertimas inovatyviais pokyčiais. Toliau *vyksta pokyčių įgyvendinimas bei mokymasis* ir adaptacija prie naujos būklės.

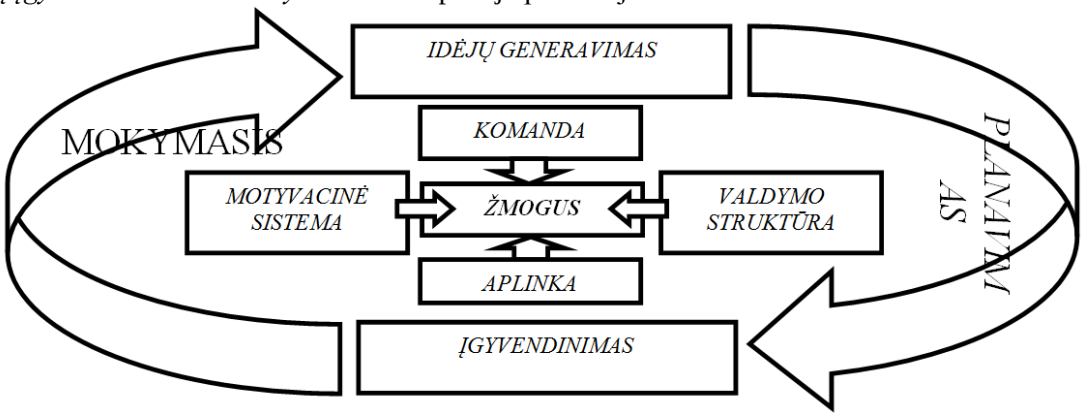

1 pav. **Inovacinis pokyčių diegimo procesas**
Šaltinis: modifikuota autoriaus (įvesti nauji dedamieji elementai: valdymo struktūra, motyvacinė sistema ir planavimas), remiantis http://www.innovationpartners.com.

Hamburgo technologijos universiteto Technologijų ir inovacijų vadybos institutas pateikia analogiškos sandaros inovacinį procesą, kaip ir organizacija „Innovation Partners“, dar pridėdamas problemų/poreikio/reikalavimų analizę prieš idėjų generavimą (žr. 2 pav.). Be to, minėtas institutas inovacinį procesą skirsto į tris fazes, tokiu būdų sukurdamas supaprastintą, aiškų inovacinio proceso modelį.

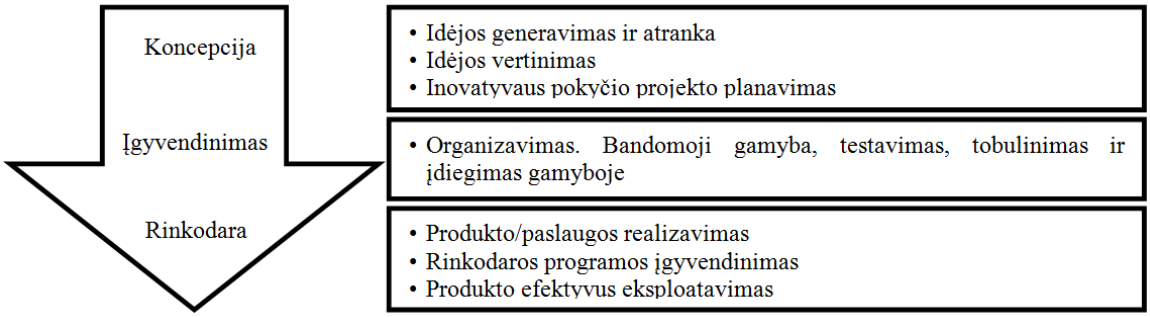

2 pav. **Trys supaprastinto inovacinio proceso fazės**
Šaltinis: Hamburgo technologijos universitetas http://global-innovation.net.

Inovacinių pokyčių diegimo proceso branduolys yra žmogus, nuo kurio viskas prasideda, kaip jis sugeba analizuoti didelius informacijos srautus, suvokti, kaip kiekvienas priimtas sprendimas, įvykęs pasikeitimas gali paveikti organizacijos būklę ir į kurią pusę ją pastūmėti.

Autorius nagrinėja dvi organizacijos vystymosi trajektorijas, kurios pateiktos 3 paveikslėlyje.

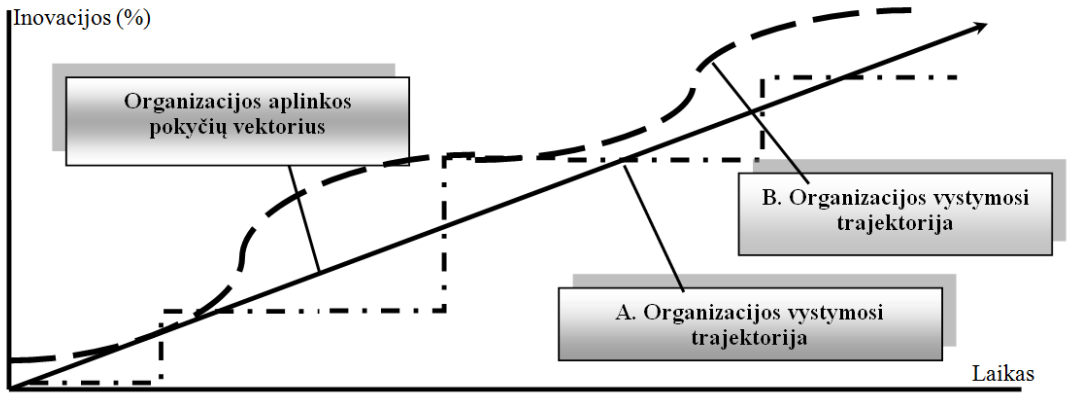

3 pav. **Adaptacinis organizacijų vystymas**
Šaltinis: modifikuota autoriaus, remiantis Zakarevičiumi (2003).

Adaptacinis vystymasis. Tokio vystymosi esmė – organizacija adaptuojasi prie išorės aplinkos, išlaiko vadinamąją dinaminę pusiausvyrą ir jos vystymosi trajektorija svyruoja apie aplinkos pokyčių vektorių. **A organizacijos** atveju vystymosi trajektorija yra vadinama evoliucine. Akivaizdu, kad pokyčiai organizacijoje nevyksta, kol nevyksta jos veiklai darantys įtaką pokyčiai aplinkoje. Toks vystymasis dar vadinamas pasyviuoju vystymusi ir šiandieninėmis sąlygomis daugeliu atvejų yra nepriimtinas. **B organizacija** yra aktyvesnė, kurioje inovatyvūs pokyčiai yra diegiami „užbėgant už akių“ rinkos dalyvėms, ko pasekoje organizacija pasiekia tiek trumpalaikiame, tiek ilgalaikiame periode konkurencinį pranašumą. Pagrindiniai A ir B organizacijų bruožų skirtumai pateikiami 2 lentelėje.

2 lentelė. **A ir B organizacijų bruožai**

Bruožai:	**A organizacija**	**B organizacija**
Pagrindiniai tikslai	➢ Išgyvenimas	➢ Vystymasis plačiąja prasme
Uždarumo ir atvirumo skalė (tikslų atžvilgiu)	➢ Uždara	➢ Atvira
Darbuotojų veiklos varomoji jėga	➢ Suvokta atsakomybė	➢ Vystymosi galimybė
Galimybės atsirasti vidiniams pokyčiams	➢ Specifinės galimybės	➢ Neribotos galimybės
Požiūris į riziką	➢ Minimizuotas	➢ Išskaidyti riziką
Iniciatyva	➢ Pripažįstama ir skatinama	➢ Būtinas veiklos elementas

Šaltinis: sudaryta autoriaus, remiantis Zakarevičiumi ir kt. (2004); Tumėnu (2010).

Pagrindinis A ir B organizacijų skirtumas yra jų tikslai: A organizacija renkasi išgyvenimą ir prisitaikymą, B organizacija – lyderės poziciją. Kiekviena organizacija turi matyti savo pagrindinę strateginę kryptį ir diegti sekančius prioritetus: veiklos kokybės užtikrinimas; kokybinis personalo augimas; darbo procesų našumo didinimas; poreikis didinti organizacijos lankstumą; perėjimas prie sistemiško klausimų sprendimo; kiekybinis plėtimasis; lankstesnės motyvavimo sistemos įdiegimas (Korsakienė, 2006).

Organizacija, kuri nuolatos tobulina savo veiklą, turi keistis, bet svarbu suvokti, kad diegiant inovacinius pokyčius ne visada sulaukiama norimo rezultato, organizacija gali ne tik laimėti, bet ir patirti nuostolių. Pasak Brown (2012), diegiant bet kokį pokytį organizacija turi išanalizuoti kas lemia sėkmę, kokie galimi trukdžiai ir šalinimo būdai. Inovaciniai pokyčiai sustiprina esamą padėtį bei padidina konkurencinį atotrūkį, tačiau, neteisingai valdant, gali padidėti išlaidos, sukelti darbuotojų nepasitenkinimą ar net organizacijos žlugimą. Norint užtikrinti sėkmingą pakeitimo įgyvendinimą, svarbu suformuluoti aiškią viziją, tikslą ir uždavinius tikslui pasiekti. Vadovai turi apibrėžti siekius, aktyviai dalyvauti inovacinio pokyčio procese bei įtraukti teisingus žmonės, kurie turi ne tik tinkamas žinias (kompetenciją) ir sugebėjimus, bet ir geba dirbi komandoje, į pokyčio įgyvendinimo procesą. Tik tada bus galima tinkamai valdyti ir diegti inovatyvius pokyčius.

Dauguma pokyčių žlunga dėl vadovų nesugebėjimo ar nenoro susidoroti su pasipriešinimu. Didelis vaidmuo suteikiamas lyderiams, kurie supranta pokyčio svarbą bei sugeba juos valdyti. Nuo tikrų lyderių sugebėjimo tinkamai valdyti pokyčius priklauso visos organizacijos narių nusistatymas pokyčio atžvilgiu. Pasak Kotter (2012), jeigu 75 procentai narių sutinka su pokyčio būtinybe, tai mažai kas gali stipriai pakeisti procesą.

Anot Lodienės (2005), viena iš svarbiausių problemų, su kuriomis susiduria organizacija planuodama pokyčius, yra pasipriešinimas. Organizacijos nariai, kaip ir pati organizacija, nenori keistis, net jei ir nevisai patenkinti esamu statusu. Netgi teigiami pokyčiai sukelia sąmyšį, sukelia praradimo ir netikrumo jausmą. Pasipriešinimo galima išvengti, aiškiai sukuriant pakeitimo viziją, apibrėžiant kiekvieno darbuotojo vaidmenį pakeitimo procese. Žmonės gerai susipažinę su inovacinio pokyčiu esme, suprasdami tikslą, labiau linkę priimti pakeitimus. Vadovai turi apgalvoti būdus, kuriais būtų galima sumažinti pasipriešinimą, įveikti kylančias kliūtis, sukuriant tinkamą aplinką pokyčių įgyvendinimui (žr. 3 lentelę). Svarbu kaupti patirtį ir nekartoti klaidų ateityje (Fugate, Kinincki, 2008, p. 31).

3 lentelė. **Inovacinių pokyčių diegimo motyvai, kliūtys ir pasipriešinimo šalinimo būdai**

Motyvai	**Kliūtys**
Padidinti produkcijos gamybos apimtis	Inovacijų diegimas per daug rizikingas organizacijai
Padidinti darbo našumą	Organizacija veikia sėkmingai ir nediegiant inovacijų
Pagerinti produkcijos kokybę	Trūksta laiko inovacijoms diegti
Pagerinti darbo sąlygas	Neturi idėjų, kokios inovacijos būtų naudingos organizacijai
Turėti išskirtinę prekę/paslaugą	Techninių galimybių trūkumas
Plėsti gaminių asortimentą	Klientų reakcija
Kurti naujas rinkas	Nėra finansavimo galimybių
Pasipriešinimo šalinimo būdai	
Formalūs	Darbuotojų kvalifikacijos tobulinimas, pokyčių svarbos ir objektyvaus neišvengiamumo aiškinimas leidžia įveikti pasipriešinimą.
Neformalūs	Organizacijos darbuotojai, suprasdami savo vaidmenį pokyčio procese ir, kad nuo jų požiūrio bei kompetencijos labai priklauso pokyčio veiksmingumas, jungiasi į draugijas, klubus, kuriuose keičiasi informacija, naujomis žiniomis.

Šaltinis: modifikuota autoriaus (įvesti nauji motyvai: mažinti žalą aplinkai, pagerinti darbo sąlygas; pasipriešinimo šalinimo būdai) remiantis, Vidickiene ir kt. (2013); Toločka (2006); Lodiene, (2005).

Diegiant bet kokį pakeitimą, organizacija turi išanalizuoti, kas lemia sėkmę, kokie galimi trukdžiai ir identifikuoti pagrindinius inovacinio pokyčio diegimo motyvus. Organizacijos narių požiūris į diegiamus pakeitimus, jų noras dalyvauti šiame procese turi didelę įtaką pokyčių įgyvendinimui. Organizacijos vadovybė turi sudaryti sąlygas mažinti darbuotojų pasipriešinimą, skirti išskirtinį dėmesį kliūčių nustatymui bei tinkamų veiksmų pasirinkimui.

Inovatyvių pokyčių vertinimas

Svarbus organizacijos vertės kūrimo veiksnys – gebėjimas nuolatos atsinaujinti, sukurti naujus produktus ir paslaugas, plėtoti organizaciją naujomis kryptimis. Inovacijos yra suvokiamos kaip pagrindinis ekonominio augimo variklis, leidžiantis pasiekti didelį verslo našumą ir pelningumą (Lietuvos inovacijų strategija 2010 – 2020 metams). Inovacijų atsiradimas – tai sudėtingas procesas, reikalaujantis kruopštaus ir sisteminio valdymo (Stripeikis, Ramanauskas, 2011). Inovacijos diegiamos, siekiant žymesnio ekonominio pranašumo galutinėse paslaugų rinkose, todėl visi inovacijos ciklo etapai veikiami informacinių, organizacinių, finansinių ir kitokių rinkos veiksnių (Povilaitis, Čiburienė, 2009).

Šiandien verslo subjektų vertybių sistema transformuojasi į bendruosius organizacijos tikslus (finansinius, ekonominius, socialinius, aplinkosauginius ir kt.), kurie dažniausiai įgyvendinami per diegiamus inovatyvius pokyčius. Todėl inovatyvių pokyčių veiksmingumas vertinamas naudojant ekonominius, finansinius, technologinius, aplinkosauginius, socialinius, vadybinius ir kitus veiksmingumo rodiklius (žr. 4 lentelę) Tačiau realioje situacijoje yra sunku priimti investicinius sprendimus, nes dažnai pagal vienus rodiklius pokytis gali būti naudingas ir veiksmingas, o pagal kitus – net netinkamas įgyvendinti.

4 lentelė. **Inovatyvių pokyčių veiksmingumą lemiantys veiksniai**

Veiksnių grupė	**Veiksniai**
Ekonominiai	• Sukuriama pridėtinė vertė; • Investicijų grąža; • Investicijų pelningumas ir kt.
Socialiniai	• Naujų darbo vietų kūrimas; • Socialinio mikroklimato gerinimas; • Darbo sąlygų gerinimas ir kt.

4 lentelės tęsinys. **Inovatyvių pokyčių veiksmingumą lemiantys veiksniai**

Veiksnių grupė	Veiksniai
Aplinkosauginiai ir ekologiniai	• Taršos mažinimas; • Energinių išteklių sunaudojimo mažinimas, alternatyvių energijos išteklių panaudojimas ir kt.
Technologiniai	• Našumo didėjimas; • Išteklių taupymas.
Vadybiniai	• Rizikos diversifikavimas; • Sėkmė ilgalaikiame periode; • Konkurencingumo didinimas.

Šaltinis: sudaryta autoriaus, remiantis Kirstuku ir kt. (2013), Tamošiūnienė ir kt. (2006).

Objektyvius atsakymus apie inovatyvių pokyčių veiksmingumą galima gauti juos vertinant ne vienu, o keliais aspektais ir naudojant ne vieną dominuojantį, o kelis rodiklius (daugiakriteriai būdai) (Tamošiūnienė ir kt., 2006). Daugiakriterio vertinimo pagrindas yra veiksnių sistemos formavimas. Vertinimas bus tikslesnis, kai į pačią sistemą bus įtraukti visi esminiai dydžiai, veikiantys nagrinėjamą reiškinį. Šiuo tikslu inovatyvių pokyčių vertinimas turėtų būti paremtas pokyčio vidaus ir išorės veiksnių palyginimu bei įvertinimu. Kuo daugiau veiksnių bus įtraukta į sistemą, tuo išsamiau bus įvertintas nagrinėjamas reiškinys, be to bus daugiau tokių veiksnių, kuriuos bus sunku formalizuoti ir nustatyti jų reikšmes bei reikšmingumą. Į sistemą įtraukiamų veiksnių skaičius negali būti nei per didelis, nei per mažas, nes abiem atvejais mažėja nagrinėjamo reiškinio perteikimo tikslumas: pirmu atveju dėl to, kad uždavinys tampa per daug sudėtingas, neįmanoma tiksliai įvertinti kiekvieno veiksnio poveikio galutinio rezultato, o antru atveju dėl to, kad tikrovė perteikiama neišsamiai ir gali būti neįvertinti labai svarbūs aspektai. Todėl labai svarbu, kaip iš didelio veiksnių skaičiaus pagrįstai atrinkti tuos, kurie yra esminiai vertinant inovatyvius pokyčius organizacijoje.

Siekiant gauti kuo informatyvesnių rezultatų, inovatyvių pokyčių daugiakriteris veiksmingumo vertinimas turėtų būti atliekamas laikantis tokio nuoseklumo kaip pateikta 4 paveiksle (Stepanovas, 2013).

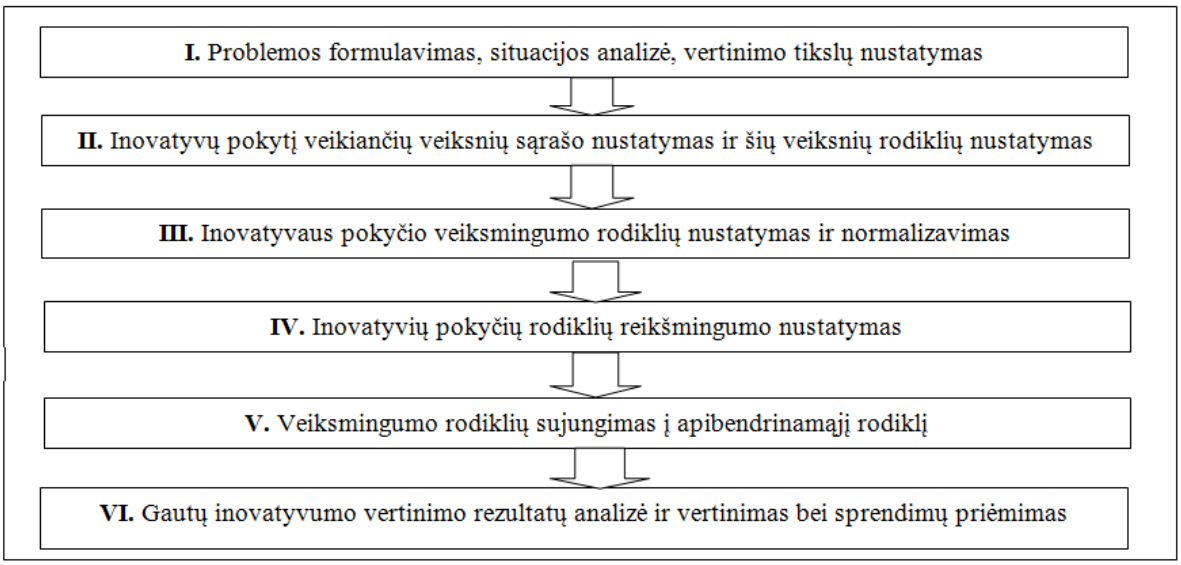

4 pav. **Inovatyvių pokyčių daugiakriterinio vertinimo etapai**
Šaltinis: Stepanovas (2013).

Sprendžiant šiandienines inovatyvių pokyčių veiksmingumo ir inovatyvumo vertinimo problemas, šio modelio taikymas turi keletą pagrindinių apribojimų (trūkumų). Nėra išskirti esminiai kriterijai, kuriais turėtų būti įvertinamas inovatyvus pokytis – tai didina neapibrėžtumą, t. y. didėja rizika, kad inovatyvaus pokyčio kriterijai bus neteisingai interpretuojami ir vertinimo rezultato paklaida bus didelė. Vertinant inovatyvius pokyčius pagal kelis efektyvumo rodiklius, gali būti taikomi specialūs metodai, leidžiantys šiuos rodiklius suvesti į vieną. Tokie gali būti atskirų rodiklių suma ar sandauga (apibendrintas rodiklis yra adityvus ar multiplikatyvus (dalinių rodiklių junginys). Tačiau bendrai tokio efektyvumo rodiklio išrinkimas yra vienas svarbiausių ir sudėtingiausių sprendimų ieškojimo etapų, iš

vertintojo reikalaujantis ne tik patyrimo ir nagrinėjamos dalykinės srities išmanymo, bet ir kūrybos elementų.

Esminis momentas, kuriant inovatyvių pokyčių vertinimo modelį, yra tikslinių kriterijų parinkimas, kad inovatyvumo vertinimas taptų tikslesnis, patikimesnis ir išsamesnis. Nustačius diegiamo pokyčio inovatyvumą organizacijai tampa lengviau priimti strateginius sprendimus, lemiančius sėkmingą organizacijos veiklą ilgajame periode. Taip pat organizacija identifikuoja savo stipriąsias ir silpnąsias puses, kurios daro įtaką organizacijos sėkmingam gyvavimui.

Išnagrinėjus inovatyvių pokyčių valdymo procesą ir diegimo organizacijoje kliūtis bei priežastis, o taip pat išanalizavus inovatyvių pokyčių vertinimo kriterijus, *manyčiau, kad tikslinga būtų atlikti kompleksinį inovatyvių pokyčių įvertinimą*, pateikiant teorinį vertinimo modelį.

Šiuo pagrindu siūlomas inovatyvių pokyčių vertinimo modelis (žr. 5 pav.), kurį naudodama organizacija savo veikloje gebės: atlikti siūlomų alternatyvių inovacinių pokyčių įvertinimą, juos reitinguojant ir išrinkti optimalų variantą; įvertinti diegiamų pokyčių inovatyvumą; identifikuoti esamą organizacijos inovatyvumo lygį; suteiks pagreitį organizacijos augime ir palengvins internacionalizacijos procesą, pasiekiant konkurencinį pranašumą rinkose.

Pateiktas modelis (žr. 5 pav.) sudaro **sąlygas kompleksiškai įvertinti inovatyvų pokytį organizacijoje ir pagrįsti galimybę priimti optimalų sprendimą** prioritetų tvarka ir pagal reikšmingumą įvertinti priimamo sprendimo poreikį, siekiant:

- valdyti organizacijos situaciją rinkoje ir palaikyti konkurencingumą;
- pamatuoti galimą pelningumą pagal investicijas, patiriamus kaštus, atsiperkamumą, periodinę grąžą;
- įvertinti galimą papildomą personalo poreikį;
- įgyti pranašumą diegiant naujas technologijas bei tobulinant gamybinius procesus.

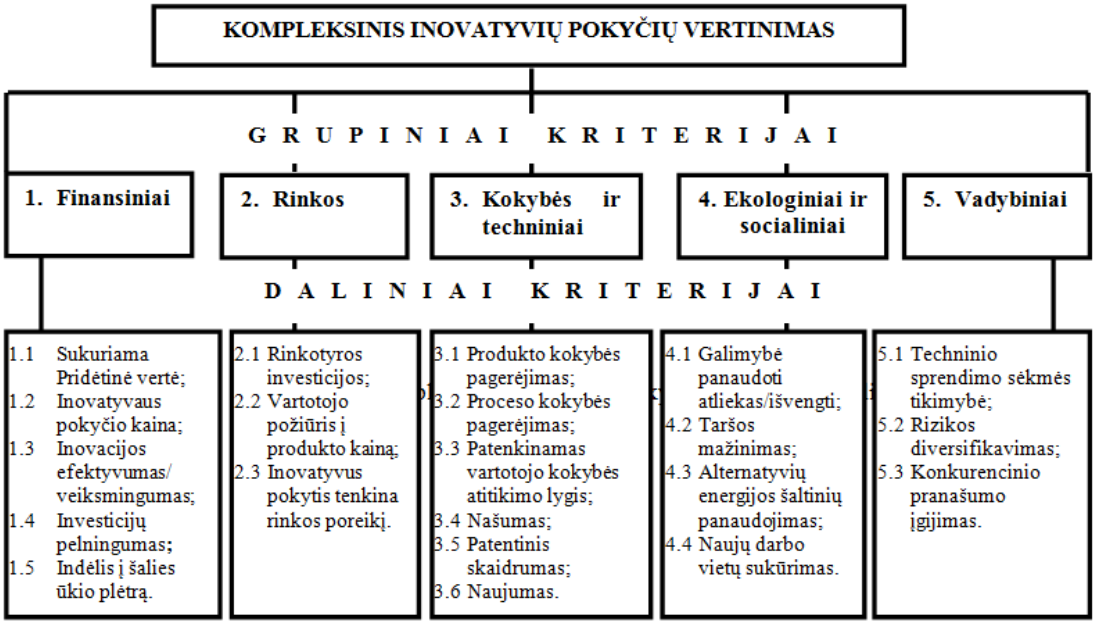

5 pav. **Kompleksinis inovatyvių pokyčių vertinimo modelis**
Šaltinis: sudaryta autoriaus, remiantis Jakubavičiumi ir kt. (2008), Toločka (2006).

Kiekvienas dalinis kriterijus pagal svarbumą ir būtinumą gali būti įvertinamas 10-balėje sistemoje – nuo 1 iki 10 balų (1- labai blogai, 2- blogai, ... , 9 - labai gerai, 10- puikiai) ar matematine ekspertine, statistine, ekonomine ar baline išraiška.

Mūsų atveju, kuomet reikia įvertinti dalinius kriterijus, naudosime ekspertinį 10-balį vertinimą. Kompleksiniam inovatyvaus pokyčio atrankos įvertinimui ir grupinių kriterijų svarbumui (reikšmingumui) nustatyti naudosime formalizuotą ekspertinį prioritetų skirstymo ir parinkimo (PSP) metodą (Žilinskas, Ziborova, 2010).

Kiekvienu konkrečiu atveju yra būtina akcentuoti kriterijų svarbą ir prioritetą bei pasiekimo reikšmę finansine ir moraline išraiška, patiriamą inovatyvaus pokyčio pridėtinę vertę ir naudą organizacinio valdymo poreikio prasme. Kiekvieno inovatyvaus pokyčio diegimo etapo metu yra būtina

adaptuoti ir akcentuoti rekomenduojamą sudarytą modelį vadovavimo ir organizacinei situacijai priklausomai nuo to, kokio specifinio pagrindimo reikalauja diegiamas inovatyvus pokytis. Privalomai *galima teigti*, - modelis, turintis statistinį pagrindimą, reikšmingumo išraišką, priklausomai nuo būtino priimti sprendimo, kurį padeda, papildomai išanalizuoti ir pateikti rekomenduojamus verslo žinomumui, konkurencingumui, pelningumui išlaikyti pagal priimamo sprendimo atsakomybės laipsnį ir jo formuojamą poreikį, pagal organizacijos valdymo struktūrą, valdymo schemą: nuo žemiausios grandinės vadovų iki aukščiausios grandines vadovų ir atvirkštine tvarka, bei įvertinant subordinacijos principą ir akcentuojant aukščiausio lygio vadovų priimamų sprendimų svarbą, ir įvertinant išorinių ekspertų/konsultantų rekomendacijas, įtakojančias organizacijos vystymo, pagal inovatyvių pokyčių poreikį/reikšmę sudaromas planas ir veiksmų etapai būtini sprendimui priimti.

Įvertinant rekomenduojamą kompleksinį inovatyvių pokyčių vertinimo modelį ir jo pritaikomumą, pagal organizacinio valdymo priimamų sprendimų reikšmę, prioritetų tvarka, galima teigti, kad organizacija, pritaikydama schemoje (5 pav.) nurodytus struktūrinius derinius ir autoriaus išskirtus (grupinius, dalinius) kriterijus, sudaro sąlygas pagerinti inovatyvių pokyčių atrankos ir reitingavimo procesą, gali pagrįsti inovatyvaus pokyčio svarbą, jo prioritetą. To pasekmėje,- suvaldomas kylantis pasipriešinimas organizacijos viduje, didėja konkurencingumas bei finansinis pranašumas rinkoje pagal naujumą. Diegiami inovatyvūs pokyčiai sudaro sąlygas ugdyti inovacinę kultūrą organizacijoje ir tapti B tipo organizacija (žr. 2 lentelę), kuriančią modernų produktą/paslaugą, kuris geba konkuruoti, vietiniu, regioniniu ir pasauliniu mastu. Verslo organizacija įgyja pranašumą rinkoje, kai kiti orientuojasi pagal juos siekdami rezultatų ,,žingsnis atgal, du priekyje".

Inovatyvių pokyčių vertinimo teorinio modelio praktinis pritaikymas

Praktinis teorinio modelio patikrinimas buvo atliktas Vakarų Lietuvos regione veikiančioje atliekų rūšiavimo ir tvarkymo organizacijoje.

Praktinio pavyzdžio inovatyvus pokyčio tikslas: modernizuoti miesto šiukšlių konteinerių stebėjimo sistemą ir taip gerinti miesto aplinkos sąlygas bei jos priežiūros išlaidas.

Praktinis inovacinis objektas: išmanioji šiukšlių konteinerių stebėjimo sistema.

Praktinio pavyzdžio metodas: formalizuotas ekspertinis – prioritetų skirstymo ir parinkimo (PSP) metodas, kuris įgalina įvertinti kompleksiškai nagrinėjamus inovatyvius pokyčius pagal kiekvieną atskirą grupinį kriterijų bei jų svarbumo reikšmę, panaudojant ekspertinį dalinių kriterijų įvertinimą. Taip sprendžiant gaunamas kiekvieno inovatyvaus pokyčio kompleksinis įvertinimas, juos reitinguojant ir išrenkant optimaliausią variantą (Žilinskas, 2009; Žilinskas ir kt. 2012).

Buvo parinkti UAB „X" organizacijos **5 ekspertai**: 1. Direktorius; 2. Technikos vadovas; 3. Finansų ir ekonomikos vadovas; 4. Atliekų skyriaus vadovas; 5. Rinkodaros vadovas.

Ekspertas – asmuo, kuris dėl savo profesinės ir gyvenimo patirties turi didžiausią kompetenciją ir patikimiausią bei pakankamai išsamią informaciją apie tiriamą problemą. Vykdant interviu su ekspertu tyrinėtojas užsibrėžia tikslą gauti maksimalią ir detaliausią informaciją apie tiriamą objektą, aptarti ir patikslinti tyrimo hipotezes, palyginti ir įvertinti įvairias tyrimų metodikas. Ekspertiniai vertinimai yra taikomi įvairių ūkio šakų tyrimuose (Maskeliūnaitė, 2009; Banaitienė, 2006; Bardauskienė, 2007; Burinskienė, 2009). Ekspertiniams vertinimams reikalingos specialios ekspertinės žinios ir ekspertinis patyrimas.

Grupinių vertinimo kriterijų (žr. 5 pav.) svarbumo reikšmei nustatyti sudaroma ekspertinio palyginimo sistema (žr. 5 lentelę).

Grupinius kriterijus pažymėsime: $\mathbf{Y_1}$ – finansiniai; $\mathbf{Y_2}$ – rinkos; $\mathbf{Y_3}$ – kokybės ir techniniai; $\mathbf{Y_4}$ – ekologiniai ir socialiniai; $\mathbf{Y_5}$ – vadybiniai.

Kiekvienas ekspertas, atlikdamas ekspertinį vertinimą, nesuteikia nagrinėjamiems objektams (grupiniams kriterijams) kokio nors kiekybinio įvertinimo, o tik poromis lygina objektus vieną su kitu pagal kiekvieną iš grupinių kriterijų, nustatydamas pranašumo santykį tarp jų **pirmumo ženklais**, kurie išreikšti kokybine forma: geresnis (daugiau - >), lygus (lygu - =), blogesnis (mažiau - <).

5 lentelė. **Ekspertinis grupinių kriterijų įvertinimas**

Lyginamieji objektai	Ekspertai					Modalinis įvertinimas
	1-as	2-as	3-as	4-as	5-as	
Y_1 ir Y_2	>	>	<	=	>	>
Y_1 ir Y_3	<	>	<	<	=	<
Y_1 ir Y_4	<	<	>	<	>	<
Y_1 ir Y_5	>	<	>	>	>	>
Y_2 ir Y_3	<	<	<	>	<	<
Y_2 ir Y_4	<	>	=	<	<	<
Y_2 ir Y_5	=	=	>	>	=	=
Y_3 ir Y_4	=	<	<	=	=	=
Y_3 ir Y_5	>	>	>	>	<	>
Y_4 ir Y_5	>	>	>	>	>	>

Šaltinis: sudaryta autoriaus, remiantis atlikto tyrimo rezultatais.

PSP metodu, remiantis ekspertų pateikta porinių palyginimų sistema (žr. 5 lentelę) pagal atskirus kriterijus, nustatomas modalinis įvertinimas ir sudaroma pirmumo matrica A= (a_{ij}), kurios pagrindu yra nustatomi santykiniai grupinių kriterijų prioritetai P^s i(j) tarp nagrinėjamų objektų (Žilinskas, 2004; Žilinskas ir Ziborova, 2010).

Pastaba: pirmumo matricos A elementas a_{ij} – tai pirmumo koeficientas, kuris nėra eksperto balinis įvertinimas, o tik skaitinis matas – analogas mūsų suvokimo apie pranašumą (*pirmumą*) vieno **i-tojo** objekto palyginimo prieš kitą **j-tąjį** objektą pagal kokį nors grupinį kriterijų. Lyginant du kokius nors **i** ir **j** objektus pagal konkretų požymį (grupinį kriterijų), būtina kiekvieno objekto požymio reiškinio laipsnį išreikšti pirmumo koeficientais a_{ij} ir a_{ij} , kurių suma, PSP metodu skaičiuojant, yra lygi dviem ($a_{ij} + a_{ij}$=2) ir jų reikšmės išdėstomos simetriškai vieneto atžvilgiu:

$$a_{ij} = \begin{cases} \sum 1+Z, & \text{kai } Y_i > Y_j \\ \sum 1, & \text{kai } Y_i = Y_j \\ \sum 1-Z, & \text{kai } Y_i < Y_j \end{cases}$$

Čia priimame Z=0,5 – bet kuris racionalus skaičius, pateiktame intervale 0<Z<1.

6 lentelė. **Pirmumo matrica grupinių kriterijų svarbumo reikšmei nustatyti**

i \ j	Y_1	Y_2	Y_3	Y_4	Y_5	Σa_{ij}	P_i	P_i^S
Y_1	1,0	1,5	0,5	0,5	1,5	5,0	22	0,184
Y_2	0,5	1,0	0,5	0,5	1,0	3,5	19,5	0,163
Y_3	1,5	1,5	1,0	1,0	1,5	6,5	31	**0,259**
Y_4	1,5	1,5	1,0	1,0	1,5	6,5	31	**0,259**
Y_5	0,5	1,0	0,5	0,5	1,0	3,5	16	0,133
$\sum$							**119,5**	1,000

Šaltinis: sudaryta autoriaus, remiantis atlikto tyrimo rezultatais

Skaičiavimo tvarka:

- kiekvienai iš palyginamų porų **i** ir **j** atitinkamos eilutės ir stulpelių susikirtime vietoje pirmumo ženklų (>;=;<), gautu modaliniu įvertinimu (žr. 5 lentelę) įrašomos skaitinės pirmumo koeficiento $\mathbf{a_{ij}}$ reikšmės (1,5; 1; 0,5).
- pagal eilutes sumuojamos pirmumo koeficiento $\mathbf{a_{ij}}$ reikšmės: $\sum_{i=1}^{m=5} aij=bi$

- prioritetams P_i rasti matricoje kiekvieną eilute dauginama iš vektoriaus stulpelio **bi,** o gautos reikšmės vėl pagal eilutes sumuojamos: $\sum_{i=1}^{m=5} a_{ik} \times b_k$
- normuotos santykinės prioritetų reikšmės P_i^S gaunamos: $P_i^S = P_i \ / \ \Sigma_{i=1}^{m=5} P_i$
- patikrinama, ar gautų reikšmių suma lygi vienetui: $P_i^S = 1{,}000$

Pastaba: jei ši suma nelygi vienetui, tai mažiausią iš sudedamųjų reikšmių padidinama arba didžiausia reikšmė sumažinama taip, kad būtų patenkinama ši sąlyga. Sprendimo būdu gauti santykiniai prioritetai P_{ij} ir yra grupinių kriterijų Y_i svarbumo reikšmės (žr. 6 lentelę).

Nustačius grupinių kriterijų svarbumo reikšmę, didžiausią svorinį koeficientą turi: kokybės ir techninis kriterijus (Y_3) ir ekologinis socialinis kriterijus (Y_4).

Nagrinėjamus **inovatyvius pokyčius** pažymėsime **X**. Taigi:

X_1 – palikti esamą šiukšlių (atliekų) konteinerių stebėjimą.

X_2 – šiukšlių konteineryje įdiegti **siųstuvą,** jo dėka visus konteinerius būtų galima suvesti į vieną sistemą, būtų užtikrinama veiksminga kontrolės funkcija, kurios dėka būtų matoma, ar šiukšlių konteineris buvo išvežtas į sąvartyną.

X_3 – šiukšlių konteineryje įdiegti **siųstuvą ir sensorių,** kurių dėka bus galima stebėti konteinerį ir nustatyti jo užpildymo lygį bei priimti sprendimą šiukšlių išvežimui.

Kompleksinio rodiklio (suminio prioriteto) $\mathbf{P_i^{komp.}}$ apskaičiavimas ir pirmenybinio objekto X_i (inovacinio pokyčio) reitingavimas ir optimalios alternatyvos išrinkimas.

Pagal kiekvieną grupinį kriterijų, kiekvienas **dalinis kriterijus** ekspertų bus vertinamas atskirai, suteikiant jiems 10-balinį įvertinimą. Kiekvienam iš jų apskaičiuojamas kompleksinis įvertinimo rodiklis (suminis prioritetas) Pi^{komp}, pagal kurį skirstomos galutinės reitingo vietos.

$$Pi^{komp} = \Sigma_{i=1,j=1}^{n=3,\ m=5} P_{ij}^S \times Y_j$$

Nagrinėjamų 3 inovatyvių pokyčių alternatyvų X_i, pateikiamas X_3 alternatyvos pavyzdinis skaičiavimas.

7 lentelė. **X_3 varianto praktinis vertinimas**

Finansiniai kriterijai	**Rinkos kriterijai**	**Kokybės ir techniniai kriterijai**	**Ekologiniai ir socialiniai kriterijai**	**Vadybiniai kriterijai**
1.1 – **7**	2.1 – **5**	3.1 – **7**	4.1 – **1**	5.1 – **7**
1.2 – **7**	2.2 – **3**	3.2 – **9**	4.2 – **7**	5.2 – **7**
1.3 – **8**	2.3 – **6**	3.3 – **7**	4.3 – **1**	5.3 – **9**
1.4 – **7**	**Σ =14x0,163=2,282**	3.4 – **6**	4.4 – **5**	**∫=23x0,133=3,059**
1.5 – **5**		3.5 – **8**	**Σ =14x0,259=3,626**	
Σ =33x0,184=6,072		3.6 – **9**		
		Σ =46x0,259=11,914		
Suminis įvertinimas:		**Σ =26,953**		

Atlikus kompleksinį alternatyvių inovatyvių pokyčių (objektų) (X1; X_2;X_3) vertinimą ir juos išreitingavus, matome, kad:

1. Alternatyva X_3= 26,953 balų; 2. Alternatyva X_2=21,645 balų; 3. Alternatyva X_1 =17,246 balų.

Taigi, šiuo atveju optimaliausias variantas yra **X_3** ir šį inovatyvų pokytį tikslinga diegti.

Apibendrinant atlikto teorinio ir praktinio tyrimo rezultatus, inovatyvių pokyčių vertinimo modelis turi savalaikį ir perspektyvinį pritaikomumą skirtingose verslo organizacijose. Pateiktas kompleksinis inovatyvių pokyčių vertinimo modelis yra aktualus efektyvinant ir siekiant optimizuoti organizacijos valdymo procesus, tokius, kaip: gamybiniai sprendimai; technologinis ir techninis procesų valdymas; žmogiškųjų išteklių tikslingas ir kryptingas naudojimas planuojant, organizuojant, valdant ir kontroliuojant darbinę veiklą.

Kompleksinis vertinimo modelis organizacijai suteikia ir konkurencinį pranašumą rinkoje. Padeda atrinkti optimaliausią valdymo sprendimą, atrenkant inovatyvių pokyčių alternatyvas.

Išvados

1. Manau, tikslinga teigti, kad inovatyvių pokyčių diegimo procesas tampa veiksmingu, kada yra laikomasi trijų etapų: pirma – *atskaitos tašku laikomas idėjų generavimas,* kuriame darbuotojai yra įtraukiami į idėjų generavimo procesą; antra – *planavimas* – idėjų pavertimas inovatyviais pokyčiais; trečia – *vyksta pokyčių įgyvendinimas bei mokymasis* ir adaptacija prie naujos būklės. *Inovacinio proceso diegime esančios kliūtys: ekonominio, techninio –*

technologinio, vadybinio, socialinio – psichologinio pobūdžio. Viena svarbiausių problemų, su kuriomis susiduria organizacija, planuodama inovatyvius pokyčius, yra *darbuotojų pasipriešinimas.* Išskiriami *formalūs ir neformalūs pasipriešinimo šalinimo būdai,* kurie didina darbuotojų įsitraukimą į diegiamą inovacinį pokytį.

2. Verslo organizacijai palaikant veržlų ir spartų inovatyvių pokyčių strateginį valdymą, pirminiame etape yra svarbus *grupinių kriterijų identifikavimas pagal prioritetinį aktualumą*, kai pirmoje vietoje valdymo procese orientuojamasi *į kokybinius ir techninius kriterijus*, antrame etape arba paraleliai – *ekologinius ir socialinius kriterijus*, trečiame etape arba sintezės pagrindu – *finansiniai kriterijai*, ketvirtame – *kryptingi vadybiniai sprendimai*, ir rezultate – viešojo organizacijos veido suvaldymas pagal *rinkos kriterijus*.
3. Atlikto tyrimo rezultatai atskleidžia, kad *kompleksinis inovatyvių pokyčių vertinimo modelis turi šiuolaikinį savalaikį ir perspektyvinį pritaikomumą verslo organizacijose.* Siūlomas orginalus modelis yra aktualus efektyvinant ir siekiant optimizuoti šiuos organizacijos valdymo klausimus: *gamybiniai sprendimai, technologinis ir techninis procesų valdymas, žmogiškųjų išteklių tikslingas ir kryptingas sutelkimas planuojant, organizuojant, valdant ir kontroliuojant darbinę veiklą.*

Literatūra

1. Bartkus, E. V. (2014). *Inovacijų valdymas ir ekonominis vertinimas*. Klaipėda: Kūrybos litorna.
2. Brown, S. (2012). *Managing change*. University of London.
3. Fugate, M., Kinicki, A., Prususia, G. (2008). Employee coping with organizational change: an examination of alternative theoretical respectives and models. *Personnel Psycholog*, 61 (1), 1–36.
4. Invernizzi, E., Romenti, S. (2012). Identity, comunication and change management in Ferrari. *Corporate Communications: An International Journal*, Vol. 17, Iss. 4, 483–497.
5. Galindo, M. A., et al. (2013). Innovation, entrepreneurship and economic growth. *Emerald Group Publishing Limited*, Vol. 51, No. 3, 501-514.
6. Jokubavičius, A., et al. (2008). *Inovacijos versle: procesai, parama, tinklaveika*. Vilnius: AJS spaustuvė.
7. Kirstukas, J., et al. 2013. *Inovacijų ir techninių pokyčių ekonomika.* Kaunas: Aleksandro Stulginskio universitetas.
8. Korsakienė, R. (2006). Organizacinių pokyčių valdymas: teoriniai ir praktiniai aspektai. *Business: Theory & Practice*, 7 (4), 237–242.
9. Kotter, J. P. (2012). *Leading change: handbook* . Harvard business review press.
10. Lodienė, D. (2005). Pokyčių samprata ir jų valdymo suvokimas. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai*, Nr. 33, 99-109.
11. Parlalis, S. K. (2011). Management of organisational changes in a case of de-institutionalisation. *Journal of Health Organization and Management*, Vol. 25, Iss. 4, 355–384.
12. Povilaitis, M., Čiburienė, J. (2009). Paslaugų inovacijų aplinką lemiantys organizaciniai veiksniai. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai*, 49, 85-95.
13. Stepanovas, A., Ortašenkovaitė, K. (2013). Inovatyvių projektų vertinimo problema. *Science – Future of Lithuani*, 5(1), 7–12.
14. Stripeikis, O., et al. (2011). Inovacijoms palankios organizacinės kultūros veiksniai. *Management theory and studines for rural business and infrastructure development*, 1(25), 224–230.
15. Tamošiūnienė, R., et al. (2006). Investicinių projektų efektyvumo daugiakriterinis vertinimas. Verslas: Teorija ir praktika. Vol VII, No 4, 203–212.
16. Toločka, E. (2006). Technologinio inovatyvumo vertinimo tobulinimas įtakojančių veiksnių aspektu. *Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, vadyba ir administravimas – 03S*. Vilnius: VGTU.
17. Tumėnas, A. (2010). Valstybinių organizacijų reformų ir pokyčių teorinė analizė. *Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, vadyba ir administravimas – 03S*. Vilnius: MRU.
18. Vidickienė, D., et al. (2013). Inovacijų diegimo Lietuvos ūkininkų ūkiuose motyvai ir barjerai. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, Vol. 35, No. 1, 140-149.
19. Zakarevičius, P. (2003). *Pokyčiai organizacijose: priežastys, valdymas, pasekmės.* Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
20. Zakarevičius, P., et al .(2004). *Organizacijų vystymosi paradigma.* Monografija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
21. Žilinskas, V. J., Ziborova, J. (2010). Application of the formalized expert method for resolution of administrative problems. *Sustainable development of the regions. Research papers*, 196-204.
22. Žilinskas, V. J., et al. (2012). Alternatyvaus inovatyvaus sprendimo pasirinkimo modelis. *Vadybos mokslas ir studijos – kaimo verslų ir jų infrastruktūros plėtra. Mokslo darbai*, 2(31), 152–158.

THE ASSESSMENT OF INNOVATIVE CHANGES IN ORGANISATION

Summary

During Lithuanian business subjects integration in XXI century the most important was to expeditiously and objectively estimate the state of innovation. Estimation process in organisation gives it ability to make relevant decisions: modernize production (products and services) structures, create new and upgrade currently manufactured production (products and services), introduce new work arrangement systems. This way organization can improve, grow and develop in response to the environmental challenges and implement innovative changes. Innovative changes estimation criteria, theoretically analyzed in this article, reveals that there is no consensus among the sciencists about which model should be used to estimate innovative changes or what criteria must be selected in order to adapt it in various organizations and its levels. As a result, the organization enters into an even greater state of uncertainty, which causes high resistance against newly introduced innovative changes inside organization and it even blocks the adaptation process of organzation. This situation insists to create new estimation model of innovative changes which could minimize the growing resistance in organization, facilitate the decision-making process and increase the competitiveness of the organization, not only nationally but also internationally.

Keywords: innovation assesment, change, management.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Šarūnas Banevičius.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: magistras.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Klaipėdos universitetas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: inovacijų vertinimas, sisteminis ir kritinis mąstymas pokyčių diegimo procese.
Telefono nr. ir el pašto adresas: +370 630 39532, sbanevicius07@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Sarunas Banevicius.
Science degree and Academic title: Master's Degree.
Workplace and position: Klaipėda University.
Authros's research interrests: innovation assesment, critical and systemic thought of changes in the deployment process.
Telephone number and e-mail addres: +370 630 39532, sbanevicius07@gmail.com.

ĮMONIŲ SOCIALINĖS ATSAKOMYBĖS ĮTAKA VARTOTOJŲ PIRKIMO ELGSENAI

Viktorija Navickienė, Liutauras Dockevičius, Renata Sedliorienė
Kauno kolegija

Anotacija. Straipsnyje analizuojama įmonių socialinės atsakomybės samprata, jos kaita ir veiklos kryptys, tiriama, kaip vartotojas supranta šį reiškinį ir ar įmonių socialinė atsakomybė daro įtaką pirkimo elgsenai. Tyrimo rezultatai parodė, kad respondentai teigiamai vertina įvairių rūšių įmonių socialinės atsakomybės formas, o labiausiai – aplinkos apsaugą. Tačiau kaip veiksnys perkant produktą įmonės socialinė atsakomybė dar nėra labai aktualus.

Pagrindiniai žodžiai: įmonių socialinė atsakomybė, socialiai atsakingas vartojimas, vartotojų elgsena.

Įvadas

Temos aktualumas. Vis labiau globalėjantis pasaulis, klimato ir gamtos sąlygos, sparti ekonominė bei socialinė aplinkos kaita daro didelę įtaką verslui ir jo aplinkai, o tai skatina įmones reaguoti ir keisti pasenusį požiūrį, kuriuo teigiama, kad pagrindinė organizacijos užduotis – didinti pelną. Todėl vis daugiau įmonių akcentuoja ne tik pelno siekimą, bet ir prisiima socialinę verslo atsakomybę – rūpinasi aplinkos apsauga, remia bendruomenę, plėtoja kultūrą bei atsižvelgia į vartotojų poreikius, vykdant įmonės veiklą. Įmonių socialinės atsakomybės (toliau – ĮSA) tema yra plačiai akcentuojama spaudoje, kur pačios įmonės praneša apie savo atsakomybę bendruomenei, vartotojams ir kitoms suinteresuotoms grupėms. Todėl ĮSA tampa būtinybe įmonėms, norinčioms gauti ne tik visuomenės palankumą bei pripažinimą, bet ir užsitikrinant konkurencinį pranašumą.

Tyrimo problema. Nors ĮSA aktualumas akivaizdus, autoriai nesutaria dėl ĮSA įtakos vartotojų elgsenai. L.A. Mohr ir D.J. Webb (2005) akcentuoja teigiamą ĮSA įtaką vartotojų elgsenai, A. D'Astous, A. Legendre (2009), M.Öberseder, B.B.Schlegelmilch, V.Gruber (2011) pastebi paradoksą, kad vartotojai vis dažniau iš įmonių reikalauja informacijos apie jų vykdomą ĮSA, tačiau tai ne visada turi įtakos pirkimo elgsenai, C.B. Bhattacharya, S. Sen (2004) teigia, kad esant tam tikroms sąlygoms ĮSA daro įtaką vartotojų elgsenai, bet jei tik nereikia už produktą primokėti papildomai. Todėl darbo autoriams iškilo šie probleminiai klausimai: ar vartotojai suvokia, kas yra ĮSA? Kaip jie vertina socialiai atsakingą veiklą vykdančias įmones? Ar ĮSA daro įtaką jų pirkimo elgsenai?

Tyrimo objektas – vartotojų nuomonė apie ĮSA ir jos įtaką pirkimo elgsenai.

Tyrimo tikslas – išsiaiškinti vartotojų nuomonę apie ĮSA ir jos įtaką vartotojų pirkimo elgsenai.

Tyrimo uždaviniai:

1) išanalizuoti ĮSA sąvoką, veiklos sritis bei poveikį vartotojų pirkimo elgsenai teoriniu aspektu;
2) ištirti vartotojų požiūrį į ĮSA ir jos poveikį pikimo elgsenai.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros ir dokumentų analizė, anketinė apklausa ir statistinė duomenų analizė.

ĮSA teoriniu aspektu

ĮSA sąvoka pirmiausia atsirado moksliniame lygmenyje. Tik pastarojo dešimtmečio pabaigoje ĮSA svarbą suprato Lietuvos įmonių vadovai, politikai, nevyriausybinių organizacijų atstovai bei pati visuomenė. Socialinės atsakomybės idėja labai greitai tapo aktuali visuomenėje. Dauguma autorių teigia, kad socialinė atsakomybė atsirado dėl išryškėjusių pasaulinių klimatinių, ekonominių, technologinių bei socialinių pokyčių, kurie privertė visuomenę susimąstyti apie savo gyvenimo būdą (Astromskienė, Adamonienė, 2009). Tai koncepcija, kuria remdamosios įmonės integruoja tiek socialinius, tiek aplinkosaugos klausimus savo versle (Vasiljevienė, Vasiljevas, 2008). Taip pat ĮSA gautą naudą suderinus su viešaisiais ryšiais, socialiai atsakingos įmonės gali būti pelningesnės už kitas, ĮSA nevykdančias, bendroves. Kadangi ĮSA veikla tampa vieša reklama, įmonės yra savanoriškai suinteresuotos rūpintis aplinkosauga ir visuomenės gerove (Ćwik, 2014).

U. Liyanage (2007) teigia, kad ĮSA sąvoka patyrė evoliuciją ir dabar akivaizdžiai skiriasi nuo pradinės savo reikšmės. Autoriaus teigimu, pradinė ĮSA reikšmė buvo – ką nors duoti visuomenei nieko iš jos neatimant. Tačiau šiuo atveju tai buvo tik vienpusis ryšys, nieko nesitikint iš pačios visuomenės. Sekantis ĮSA integracijos lygmuo labai panašus į pirmąjį, tačiau buvo tikimasi sulaukti grįžtamojo ryšio. Galutinis ĮSA integracijos lygmuo, kuris ir naudojamas dabar, yra visuomenės ir verslo neatskyrimas.

Socialiai atsakingas verslas save suvokia kaip lygiavertę visuomenės dalį, todėl nuolat veikia ir sulaukia grįžtamojo ryšio iš vartotojų, to nesiekdamas.

N. Vasiljevienės ir A. Vasiljevo (2008) teigimu, ĮSA sąvoka gali skirtis įvairiose šalyse ar verslo srityse. ĮSA sąvokos kilmė gali būti priskiriama XX a. pirmiesiems dešimtmečiams. Tačiau, nepaisant gilių istorinių ĮSA sampratos šaknų, socialinės atsakomybės sąvoka nėra iki galo išgryninta ir visuotinai priimtina, ir ĮSA įtaka bei vertė gali būti suvokiama priešingai ir siaurai. Todėl šiuo metu nėra sutarta dėl bendro ĮSA apibrėžimo (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. **Įmonių socialinės atsakomybės apibrėžimai ir jų kaita**

Autorius, metai	Apibrėžimai
Russo, Foutsas, 1997	Kalbant apie įmonių socialinę atsakomybę, akcentuojamas aplinkosauginis aspektas – tai įmonės požiūris į gamtosaugą, kuris turi įtakos įmonės konkurencingumui rinkoje ir jos finansiniams rezultatams.
Bartol, Martin, 1994; Daft, 2006	Įmonių socialinę atsakomybę apibūdina kaip įmonės pareigą, identifikavus visų suinteresuotų asmenų poreikius, priimti sprendimus ir imtis tam tikrų veiksmų, kurie duotų teigiamą indėlį visuomenei, taip pat prisidėtų ir prie pačios įmonės gerovės, kuriose gali būti diegiami socialinės atsakomybės principai.
Kotler, Lee, 2005	Įmonių socialinė atsakomybė yra įsipareigojimas didinti visuomenės gerovę taikant savarankišką verslo praktiką ir naudojant verslo išteklius.
Gruževskis ir kt., 2006	Įmonių socialinė atsakomybė – tai savanoriškos verslo įmonių pastangos įtraukti socialines ir aplinkosaugos problemas į bendras veiklas ir ryšius su suinteresuotomis šalimis.
Kleinaitė, 2007	Įmonių socialinė atsakomybė yra darnaus vystymosi principų taikymas savo veikloje.
Juščius, 2007	Dažniausiai su ĮSA siejamos įmonių pastangos laikytis tam tikrų socialinių charakteristikų ar nuostatų gamybos procesuose. Socialiai atsakingomis įvardijamos tos organizacijos, kurios laikosi aukštesnių gamtosaugos reikalavimų perdirbdamos atliekas, mažina aplinkos taršą, taiko pažangius žmonių išteklių valdymo metodus ergonomikos, motyvavimo, kvalifikacijos kėlimo ir perkvalifikavimo srityse, bendradarbiauja su vietos organizacijomis, įskaitant socialinius jų tikslus.
Clegg, Bailey, 2008	Socialiai atsakingos įmonės turi siekti pelno, tačiau tai jos turi daryti etiškai ir dorai, atsižvelgdamos į visuomenės poreikius.
Vaitiekūnienė, 2008	Lietuvoje įmonių socialinė atsakomybė suvokiama kaip tam tikri saviti sąmoningai parinkti politiniai, teisiniai, etiniai santykiai tarp verslo organizacijos ir visuomenės. Tai yra verslo įmonės pasirengimas atsakyti už savo veiklą, sugebėjimas atlikti pareigas ir esant tam tikrai situacijai tenkinti visuomenės lūkesčius. Socialiai atsakinga įmonė turėtų būti atsakinga už kiekvieną veiklą, kuri paveikia žmones, jų bendruomenes ir aplinką.
Grundey, 2008	Įmonių socialinė atsakomybė yra savanoriškas, įstatymų nenulemtas verslo organizacijų įsipareigojimas visose savo veiklos srityse atsižvelgti ir derinti savo interesus su vartotojų, darbuotojų, visų akcininkų, aplinkos, savo bendruomenės ir kitų susijusių asmenų interesais.
Bernatonytė ir kt., 2009	Socialiai atsakingas verslas yra įmonės indėlis į darnią plėtrą, t.y. ekonomikos augimą, socialinį vystymąsi ir aplinkosaugą.
Čiegis ir kt, 2009	Įmonių socialinė atsakomybė – tai įmonių ideologija, politika ir praktika, atspindinti tokią įmonių elgseną, kai jos į savo veiklą savanoriškai įtraukia socialinius ir aplinkosauginius klausimus bei santykiuose su visais suinteresuotais visuomenės, verslo ir valdžios atstovais vadovaujasi pagarbos žmogui, visuomenei ir gamtai vertybiniais principais.
Išoraitė, 2013	Įmonių socialinė atsakomybė – terminas, apimantis aplinkosauginių ir socialinių principų savanorišką įtraukimą į įmonių vidinius procesus ir santykius su visuomene.

Šaltinis: sudaryta darbo autorių, remiantis V. Juščiumi, 2007, R.Česyniene ir kt., 2011, R. Čiegiu ir kt., 2009, M. Išoraite, 2013.

Iš pradžių ĮSA sąvoka apėmė tik aplinkosaugos problemas, o kriterijai, skatinantys įmones imtis socialinės atsakomybės, buvo konkurencija ir didesnis pelnas. Tačiau, ĮSA problemai tampant vis reikšmingesnei, šis terminas tapo vis platesnis ir apėmė vis daugiau veiklų – nuo aplinkosaugos iki socialinių problemų sprendimo. Dauguma pateiktų sąvokų yra gana skirtingos, o tai atspindi ĮSA termino neapibrėžtumą. Tačiau yra tam tikri „sąlyčio taškai“: visose sąvokose minimos kelios ĮSA apimančios grupės – tai verslo dalyviai, suinteresuotosios šalys, vartotojai, darbuotojai, akcininkai ir visuomenė. Todėl galima teigti, kad ĮSA – tai savanorystės pagrindu pagrįsta įmonės veikla, į kurią įtraukiamos kelios suinteresuotosios grupės (Juščius, 2007).

Lietuvos Respublikos Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, remdamasi Europos Komisijos Atnaujinta 2011-2014 m. ES įmonių socialinės atsakomybės strategija, pateikia tokį apibrėžimą: „ĮSA – įmonių atsakomybė už jų poveikį aplinkai ir visuomenei (įmonių politika ir praktika, kai jos, laikydamosi

įstatymų, tarptautinių susitarimų ir sutartų elgsenos normų, į savo veiklos vidinius procesus ir išorinius santykius savanoriškai integruoja socialinius, aplinkosaugos ir skaidraus verslo principus). Įmonės kartu su visuomeniniais ir valstybinio sektoriaus partneriais ieško novatoriškų sisteminių socialinių, aplinkosaugos ir platesnių ekonominės gerovės problemų sprendimų“ (Įmonių socialinės atsakomybės 2016-2020 metų veiksmų planas, 2016).

V. Juščius (2007) išskyrė 5 pagrindines ĮSA teorijas: agentavimo teorija, suinteresuotųjų grupių teorija, atsakingo valdymo teorija, transakcijos kaštų teorija ir išteklių teorija.

Agentavimo teorija teigė, kad ĮSA programos yra išteklių švaistymas, o agentavimo teorijos šalininkai buvo įsitikinę, kad lėšos, išleidžiamos ĮSA vystymui, galėtų būti panaudotos daug veiksmingiau – pridėtinei įmonės vertei kurti ar būti grąžintos akcininkams, ir pati ĮSA veikla yra naudinga tik įmonės vadovams, siekiantiems karjeros aukštumų (Solomon, 2007).

Lūžio taškas ĮSA teorijų raidoje įvyko R. Freeman sukūrus suinteresuotųjų grupių teoriją. Šios teorijos propaguotojai į ĮSA veiklą žvelgė labai teigiamai ir teigė, kad nors ĮSA kaštai yra dideli, ilgu laikotarpiu tai pasiteisina. Pagrindinė šios teorijos idėja buvo ta, kad įmonių vadovai privalo paisyti ne tik akcininkų, bet ir kitų visuomenės grupių interesų (Freeman, 2010).

Suinteresuotųjų grupių teorijos raida stipriai paveikė požiūrį į ĮSA, todėl vėliau atsiradusioje atsakingo valdymo teorijoje labai svarbus ne tik ilgo laikotarpio požiūris, bet ir požiūris į įmonės veiklos pasekmes visuomenei ir aplinkai. Vienas iš pagrindinių teorijos argumentų buvo, kad vadovai privalo elgtis moraliai, neatsižvelgdami į finansinę naudą (Juščius, 2007).

Transakcijos kaštų teorija buvo paremta O. Williamson idėjomis. Mokslininkas iš dalies nesutiko su R. Freeman sukurta suinteresuotųjų grupių teorija ir teigė, jog įtakos grupių interesų sureikšminimas taip pat nėra geras dalykas, nes progai pasitaikius, net ir tada, kai tai prieštaraus jo principams, žmogus pasielgs taip, kaip jam patogiau. Transakcijos kaštų teorijos šalininkai teigė, kad ĮSA yra reikalinga, tačiau lėšos, panaudotos ĮSA vystymui, retai kada pasiteisina, o ĮSA sureikšminimas neigiamai veikia veiklos efektyvumą (Moudud, Bina, Mason, 2013).

Išteklių požiūrio teorijoje galima pastebėti naujų ĮSA teorijos modelių tobulinimą, įtraukiant ne tik ekonominius, bet ir socialinius interesus. Ši teorija demonstruoja socialiai-etiškai atsakingo verslo suderinimą su ekonomine nauda (Juščius, 2007).

ĮSA yra daug elementų apimantis procesas, į kurį įeina produkto ar paslaugos gamybos ir kūrimo ciklas bei su šiuo ciklu susiję aplinkosaugos, socialiniai, finansiniai ir etiniai aspektai. ĮSA galima vertinti kaip etiškumo, tvarumo ir atsakingumo principų taikymą kasdienėje įmonės veikloje. ĮSA veikla vykdoma remiantis 4 parametrais: rinkos, darbo vietos, visuomenės ir aplinkosaugos (Bagdonienė, Paulavičienė, 2010). Socialiai atsakinga bendrovė turi ne tik rūpintis visa tiekimo, gamybos ir prekių pristatymo grandine, bet ir ĮSA už įmonės ribų. Tai yra ypač aktualu išsivysčiusių valstybių vartotojams, kuriems vis svarbiau, kokiomis sąlygomis ir iš ko buvo pagamintas produktas, ar įmonės darbuotojai nėra išnaudojami (Ruževičius, Serafinas, 2007).

J. Paužuolienė (2010) pateikia modelį, kuriame vaizduojama įmonės socialinės atsakomybės sąsaja su darnia verslo plėtra ir veikla. Kadangi ĮSA sprendimai turi įtakos verslo ekonomikai, socialiniams ir aplinkosaugos veiksniams, galima teigti, kad ĮSA yra darnaus vystymosi taikymas. Todėl ĮSA gali padėti įmonei sustiprinti konkurencinį pranašumą, sumažinti veiklos kaštus ir net atverti naujų galimybių (Kleinaitė, 2007; Paužuolienė, 2010). Remiantis šiuo modeliu galima teigti, kad darni verslo plėtra pasireiškia per ĮSA bei įmonės ekonominius, socialinius ir aplinkosaugos tikslus ir pabrėžia, kad visi šie veiksniai turi būti vertinami vienodai. I. Kleinaitė (2007) darnų ĮSA mąstymą pagrindžia kaip vystymosi filosofiją, kurios žmogus neturėtų pažeisti, norėdamas pasiekti savo tikslų ir sėkmingai valdyti organizaciją. Kiekvienai įmonei norint sėkmingai plėtoti verslą, ĮSA veiklos įtraukimas yra būtinas, nes aplinka ir verslas yra glaudžiai susiję, o ilgalaikė verslo sėkmė priklauso nuo įmonės integracijos aplinkoje. L. Šimanskienės ir J. Paužuolienės (2010) teigimu, socialiai atsakingas verslas turi siekti pelno, tačiau tai privalo daryti etiškai, tausoti aplinką, žmogiškuosius išteklius ir atsižvelgti į kitus socialinius interesus.

„A. B. Carroll ĮSA piramidė yra tikriausiai žinomiausias įmonės socialinės atsakomybės modelis, turintis 4 lygius, kurie atitinkamai nurodo santykinę svarbą tarp ekonominių, teisinių, etikos ir filantropinių pareigų“ – taip A.B. Carroll ĮSA modelį, dar vadinamą piramide, apibūdino vienas žinomiausių autorių, rašantis ĮSA tema – W. Visser (2006, 492 p.). Nors A.B. Carroll šią piramidę sudarė 1991 m., ji ir šiandien yra vienas iš labiausiai paplitusių modelių, kuriuo remiasi autoriai, nagrinėjantys ĮSA temą. Piramidės lygmenys atspindi atitinkamų atsakomybių svarbą. Labiausiai akcentuojama ekonominė atsakomybė, kuri yra tarsi visų atsakomybių pamatas. Antroje vietoje esanti teisinė, arba juridinė, atsakomybė reiškia, kad įmonė savo veikloje privalo laikytis teisės aktų reikalavimų. Tuo tarpu

etinė atsakomybė įvardijama kaip veikla, kurios nereguliuoja įstatymai – tai įsipareigojimai daryti tai, kas teisinga, dora ir sąžininga. Piramidės viršūnė – filantropinė atsakomybė – tai pareiga būti pilietiška įmone, remti bendruomenę, aukoti labdarai ir t.t. (Aras, Crowther, 2010).

N. Vasiljevienė ir A. Vasiljevas (2008) pateikia šiek tiek kitokį ĮSA modelį (žr. 2 lentelę) ir išskiria tik tris lygmenis: ekonominį, etinį ir ekologinį. Autoriai kaip atskiro neišskiria teisinio (juridinio) lygmens, nes, jų nuomone, organizacija ir taip privalo laikytis teisės aktų reikalavimų ir neturi kito pasirinkimo.

2 lentelė **Socialinės atsakomybės bei darnaus vystymosi pagrindiniai elementai**

Ekonominis	Etinis	Ekologinis
Rentabili veikla Konkurencingos prekės ir paslaugos Valdymo efektyvumas Savo veiklos kaštų neperkėlimas kitiems suinteresuotiems Energijos bei energiją eikvojančių gamybos elementų taupymas Finansinės rizikos valdymas	Rūpinimasis darbuotojų gerove, darbo saugos (psichologinės sveikatos darbo vietoje) užtikrinimas Darbuotojų tobulinimo ir motyvacijos sistemų palaikymas Dalyvavimo priimant sprendimus sistemos įdiegimas Sąžiningo dialogo su įmonės darbuotojais palaikymas Vartotojų informavimas Bendradarbiavimo su kaimynais skatinimas Rūpinimasis visuomenės poreikiais	Aplinkos apsaugos teisės aktų išmanymas ir integralus jų laikymasis Žinojimas, kokį poveikį aplinkai daro įmonės veikla (žaliavų naudojimas, aplinkos tarša) Ekologinės rizikos valdymas, taršos mažinimas Nuolatinis gamtą tausojančių veiklos rodiklių stebėjimas ir atitikimas, visų verslo operacijų tobulinimas Reikalingų permainų nustatymas ir jų laikymasis

Šaltinis: N. Vasiljevienė, A. Vasiljevas, 2008, 10 p.

Toks ĮSA suskirstymas mokslinėje literatūroje dar vadinamas „3E“. Remiantis šiuo modeliu, ĮSA pagrindą sudaro 3 pagrindinės veiklos sritys – ekonominė, etinė ir ekologinė. Visi šie lygmenys yra susiję, todėl, norint pasiekti rezultatų, visiems trims kriterijams turi būti skiriama tiek pat dėmesio, nes tik darnaus vystymosi būdu bus pasiekta teigiamų rezultatų (Čiegis, 2009).

ĮSA poveikis vartotojų elgsenai. V. Juščius, D. Dargienė (2015) teigia, kad šiuo metu Lietuvoje tik labai maža dalis įmonių yra socialiai atsakingos. Tačiau ateityje tai turėtų pasikeisti ir socialiai atsakingų įmonių turėtų daugėti, nes Lietuvoje plinta socialiai atsakingo verslo tendencija ir įmonės yra skatinamos būti socialiai atsakingos, o ĮSA gali daryti įtaką vartotojų elgsenai renkantis produktą.

Vartotojų elgsena – tai vartotojo galvosena, emocinė ir fizinė veikla, susijusi su poreikius tenkinančių produktų ieškojimu, įsigijimu, vartojimu, pašalinimu ir vertinimu (Bakanauskas, 2006). Kiekvienos įmonės tikslas – išsiaiškinti vartotojų poreikius, vartotojų elgsenos tendencijas tam, kad užsitikrintų sėkmingą veiklą ne tik dabartyje, bet ir ateityje. Egzistuoja keletas vartotojų elgsenos vertinimo modelių, bet iki šiol pats populiariausias išlieka Ph.Kotler sukurtas CDP (Consumer Decision Process) modelis, kurį sudaro penki etapai: 1) poreikio pripažinimas, 2) informacijos paieška, 3) alternatyvų įvertinimas, 4) sprendimas pirkti, 5) popirkiminė elgsena (Kotler, Armstrong, 2014). Marketingo specialistai jau seniai bando suprasti ir nuspėti vartotojų sprendimo pirkti priėmimo procesą. Tai sudėtinga, nes vartotojų elgsenai įtaką daro tiek vidiniai, tiek išoriniai veiksniai, kartais tai lemia tam tikra situacija (laiko spaudimas, pirkinio svarba, proga). Vartotojų požiūris į socialiai atsakingą vartojimą taip pat gali būti produkto pirkimo (arba nepirkimo) veiksnys.

Socialiai atsakingas vartojimas – tai kai „vartotojai savo sprendimus priima vadovaudamiesi ne tik noru patenkinti asmeninius poreikius, bet ir atsižvelgdami į galimas priimamų sprendimų pasekmes aplinkai ir visuomenei“ (Ozkan, 2009, 947 p.). Atsakingas vartojimas pasireiškia per vartotojų susirūpinimą ekologinėmis, socialinėmis ir etinėmis problemomis. I. Brimerienė ir kiti (2010) teigia, kad vartotojai turi įtaką įmonėms, nes jie renkasi produktus atsižvelgdami į kilmę, sudėtį, gamintoją ir gamybos procesą. Pasirinkdami tinkamus produktus vartotojai gali ne tik paveikti gamybos procesą, bet ir rinkodarą, įnešti indėlį į sveikos visuomenės vystymą, aplinkosaugos problemų sprendimą, ekonomikos augimą. Įmonės, kurios tausoja gamtos išteklius, rūpinasi darbo sąlygomis ir jų gerinimu, siekia sumažinti žalingą gamybos poveikį gamtai, sulaukia vis daugiau vartotojų pasitikėjimo. D. J. Webb teigia, kad

„socialinė atsakomybė atsiperka, kai vartotojai taiko ĮSA kaip pirkimo kriterijų“ (Webb, 2008, 91 p.). Todėl labai svarbu, kad ĮSA veikla pasiektų tikslinį vartotojų ratą.

Informacijos nepakankamumas įvardijamas kaip vienas pagrindinių socialiai atsakingą vartojimą ribojančių priežasčių. Vartotojai pirktų atsakingai, jeigu jie turėtų pakankamai informacijos apie įmonės ir jos produkcijos poveikį žmonių gerovei. Dėl šios priežasties socialiai atsakingos įmonės privalo viešinti savo veiklą, ir atvirkščiai, socialiai neatsakingos įmonės žino, kad intrigas mėgstanti žiniasklaida paviešins bet kokią su netinkamai vykdoma veikla susijusią informaciją ir taip pakenks įmonės reputacijai. Jei vartotojas žino, kad jo pirkinys prisideda prie tam tikros problemos sprendimo, tai didina jo motyvaciją atsakingai vartoti (Juščius, Maliauskaitė, 2015). Deja, įvairūs empiriniai tyrimai rodo, kad vartotojai labiau motyvuojami savanaudiškų, o ne visuomenės interesų, todėl socialiai atsakingas vartojimas galimas tik tada, kai teiks naudą vartotojams. Dėl to vartotojai mano, kad įmonės privalo užsiimti socialiai atsakinga veikla, bet jie už jų produkciją papildomai primokėti nenori (D'Astous, Legendre, 2009).

Tyrimo rezultatai

Tyrimo tikslui pasiekti buvo atliktas kiekybinis Lietuvos vartotojų tyrimas, kurio objektas buvo vartotojų nuomonė apie ĮSA ir jos įtaką pirkimo elgsenai. Pagrindinis tyrimo duomenų rinkimo metodas buvo struktūrizuotas klausimynas, kuris respondentams buvo pateiktas 2015 m. spalio mėn. internetu. Tyrimo generaline aibe pasirinkti visi Lietuvos gyventojai, kurių Lietuvos statistikos departamento duomenimis 2015 m. spalio mėn. pradžioje buvo 2 895 992. Patikima imtis apskaičiuota vadovaujantis K. Kardelio (2007) imties tūrio nustatymo formule. Tyrimo metu buvo apklausti 396 respondentai, tyrimo imtis yra reprezentatyvi su 5 procentų paklaida, o duomenys yra validūs.

Respondentų suvokimas apie ĮSA. Norint sužinoti, ar respondentai suvokia, kas yra ĮSA, buvo užduoti klausimai, ar respondentai žino, kas yra ĮSA, kokios veiklos, jų nuomone, ĮSA sudaro ir kurios iš jų jiems svarbios. Tyrimo rezultatai rodo, kad dauguma respondentų yra girdėję ĮSA sąvoką (83 proc.), tačiau tik 59 proc. apklaustųjų teigia žinantys šios sąvokos reikšmę. Todėl galima teigti, kad informacijos apie ĮSA visuomenėje trūksta – tik kiek daugiau negu pusė respondentų yra susipažinę su ĮSA sąvoka ir žino jos reikšmę (žr. 1 pav.).

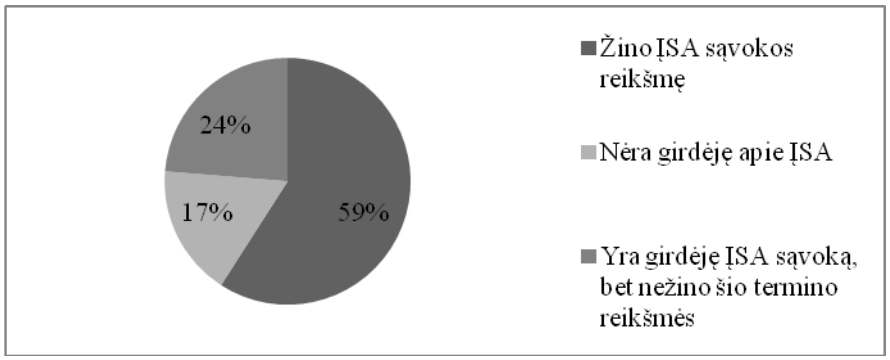

1 pav. **ĮSA sąvokos žinomumas**

Kitu klausimu, ar respondentai mano, kad visos įmonės turėtų būti socialiai atsakingos, buvo siekiama išsiaiškinti vartotojų nuomonę apie ĮSA svarbą. Rezultatai rodo, kad didžioji dauguma – 65 proc. apklaustųjų – mano, kad visos įmonės privalo būti socialiai atsakingos. Taigi, galima teigti, kad respondentai supranta ĮSA veiklos svarbą ir būtinumą, nepaisant, kurioje srityje dirba įmonė. Tačiau, nors didžioji dalis respondentų sutiko, kad visos įmonės privalo būti socialiai atsakingos, 26 proc. respondentų mano, kad ĮSA nėra svarbus veiksnys įmonės veikloje, 9 proc. apklaustųjų neturėjo nuomonės šiuo klausimu. Neigiamą apklaustųjų nuomonę galima paremti viena iš pirmųjų ĮSA teorijų – agentavimo teorija, kuri teigė, kad ĮSA yra tik išteklių švaistymas ir reklama įmonės vadovui, siekiančiam karjeros aukštumų (Solomon, 2007). Tačiau būtina pabrėžti, kad net 20 proc. atsakiusiųjų neigiamai buvo neįgiję aukštojo išsilavinimo ir nebuvo girdėję ar nežinojo ĮSA sąvokos reikšmės, todėl galima teigti, kad neigiamą apklaustųjų nuomonę taip pat lėmė informacijos stoka ir nežinojimas.

Toliau respondentų buvo klausiama, kokios veiklos, jų nuomone, yra priskiriamos prie ĮSA veiklos sričių. Kadangi visi pateikti atsakymo variantai buvo teisingi, asmenys į pirmąjį klausimą atsakę neigiamai taip pat galėjo dalyvauti apklausoje. Remiantis G. Aras, D. Crowther (2010) išnagrinėta A. B. Carroll ĮSA piramide, galima išskirti 4 socialinės atsakomybės lygmenis: ekonominę, teisinę, etinę ir filantropinę, kiti autoriai siūlo įtraukti ir ekologinę atsakomybę. Siekiant tikslesnių respondentų atsakymų

(nes ne visi respondentai gali žinoti šiuos lygmenis), ĮSA veiklos lygmenys buvo suskirstyti į dar smulkesnes veiklos sritis, kurios būtų suprantamos respondentams.

Tyrimo rezultatai atskleidė, kad daugiausiai – 18 proc. respondentų, asocijuoja ĮSA su aplinkos apsauga. V. Juščiaus (2007) teigimu, aplinkos apsauga ir buvo pradinis ĮSA vertinimo kriterijus ir tik vėliau, evoliucionuojant ĮSA sąvokai, ĮSA apėmė daugiau socialinio gyvenimo sričių. 17 proc. respondentų ĮSA veiklą įvardino kaip paramą bendruomenei bei visuomenei; atitinkamai 15 ir 14 proc. respondentų mano, kad ĮSA siejasi su teisės aktų laikymusi bei tolerancija darbo vietoje. Vadinasi, respondentai labiausiai ĮSA asocijuoja su aplinkos apsauga, parama visuomenei ir bendruomenei bei teisės aktų laikymųsi. Iš kitos pusės, mažiausiai respondentų prie ĮSA veiklų priskyrė vartotojų lūkesčius atitinkančias prekes ir paslaugas, kultūros vystymą bei labdaringą veiklą (šias veiklas pasirinko atitinkamai 7 proc., 9 proc. ir 9 proc. respondentų).

Respondentų buvo klausiama, kokias ĮSA veiklas jie labiausiai vertina. Šis klausimas labai svarbus, norint sužinoti, kokios ĮSA veiklos respondentams yra svarbiausios. Tai gali padėti įmonėms plėtoti svarbiausias ĮSA veiklas, atsižvelgiant į vartotojų poreikius ir lūkesčius, dėl to vartotojai palankiau vertins pačią įmonę ir jos vykdomą veiklą (žr. 2 pav.).

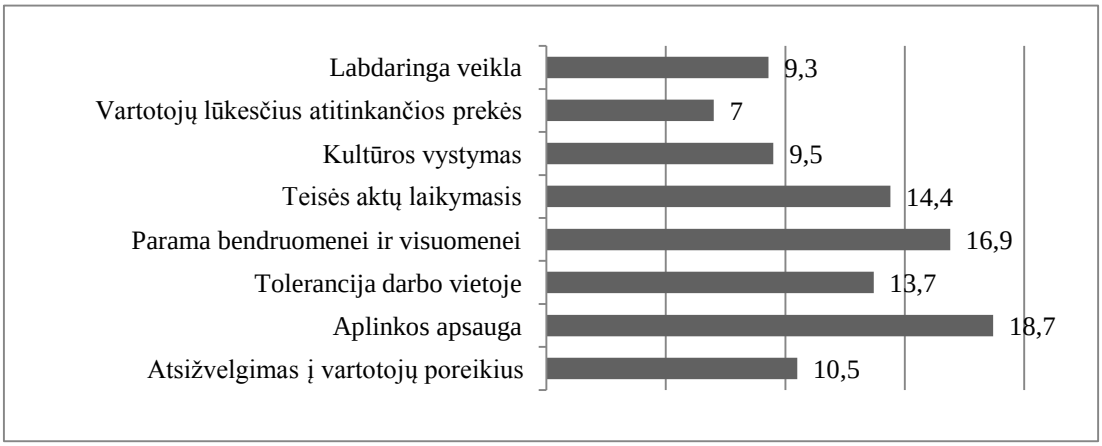

2 pav. **Respondentų palankiausiai vertinamos ĮSA veiklos (%)**

Šio klausimo atsakymo variantai taip pat buvo operacionalizuoti, remiantis G. Aras, D. Crowther (2010) išnagrinėta A. B. Carroll ĮSA piramide. Respondentams labai svarbi yra ekologinė ĮSA (aplinkos apsaugą kaip svarbiausią ĮSA veiklą pasirinko 19 proc. respondentų). Iš etinės atsakomybės sričių respondentai labiausiai vertina toleranciją darbo vietoje (14 proc. respondentų). Taip pat 14 proc. respondentų mano, kad įmonei, kuri vadovaujasi ĮSA principais, svarbu laikytis teisės aktų reikalavimų. Iš filantropinės atsakomybės veiklų respondentai labiausiai vertina paramą bendruomenei ir visuomenei (17 proc. respondentų). Tuo tarpu mažiausiai respondentų dėmesio sulaukia tokios ĮSA veiklos, kaip gaminamos prekės ir paslaugos, kurios atitinka vartotojų lūkesčius (7 proc.), labdaringa veikla (9 proc.), kultūros vystymas (10 proc.), atsižvelgimas į vartotojų interesus vykdant veiklą (10 proc.). Nors teoriniuose šaltiniuose (D'Astous, Legendre, 2009) teigiama atvirkščiai – kad vartotojams svarbesni jų asmeniniai, savanaudiški, o ne visuomenės interesai.

ĮSA įtaka pirkimo elgsenai. Respondentų paklausus, ar jie atsižvelgia į įmonės vykdomą ĮSA veiklą renkantis produktą, respondentų nuomonės išsiskyrė (žr. 3 pav.).

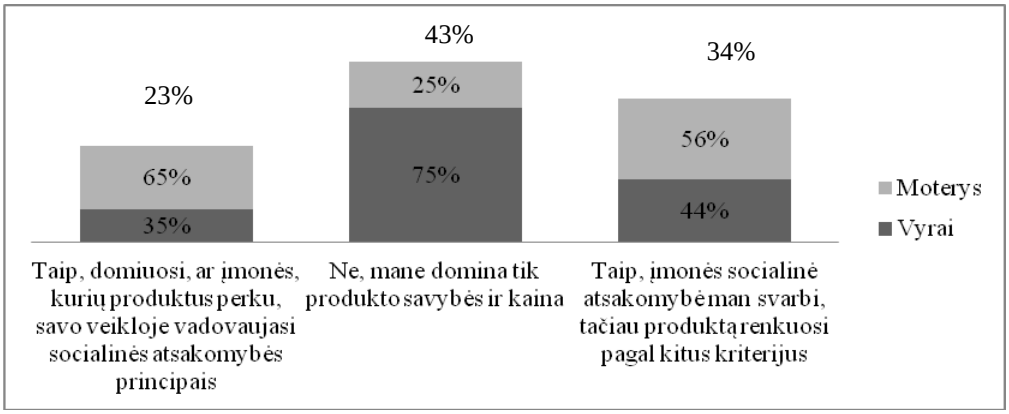

3 pav. **ĮSA svarba renkantis produktą**

Išanalizavus respondentų atsakymus į šį klausimą, matyti, kad 43 proc. apklaustųjų nesidomi ĮSA veikla ir produktus renkasi pagal kitus kriterijus (produkto savybes ir kainą). D. J. Webb (2008) teigia, kad ĮSA veikla bus naudinga tik ją taikant ilgą laikotarpį, tai skatintų vartotojų lojalumą, tačiau informacija apie ĮSA turi pasiekti tikslinį vartotojų ratą. Vis dėlto, 57 proc. respondentų sutiko, kad ĮSA yra svarbi, tačiau tik 23 proc. respondentų domisi, ar įmonė, kurios prekes perka, yra socialiai atsakinga ir vadovaujasi socialinės atsakomybės principais. Taigi, ĮSA įtakoja 23 proc. respondentų elgseną. Didžioji dalis respondentų (65 proc.), besidominčių ĮSA veikla renkantis produktą, buvo aukštąjį ar aukštesnįjį išsilavinimą įgijusios moterys.

Toliau respondentų buvo klausiama, ar jie sutiktų mokėti daugiau už socialiai atsakingos įmonės prekes ar paslaugas. Šis klausimas leidžia sužinoti, kaip vartotojai reaguoja į ĮSA įtaką kainai. Siekiama išsiaiškinti, ar vartotojai sutiktų netiesiogiai prisidėti prie tam tikros ĮSA veiklos – mokėti daugiau už socialiai atsakingos įmonės atsakingai pagamintus produktus. Iš tyrimo rezultatų matyti, kad tik 19 proc. respondentų sutiktų finansuoti ĮSA veiklą iš savo kišenės (žr. 4 pav.).

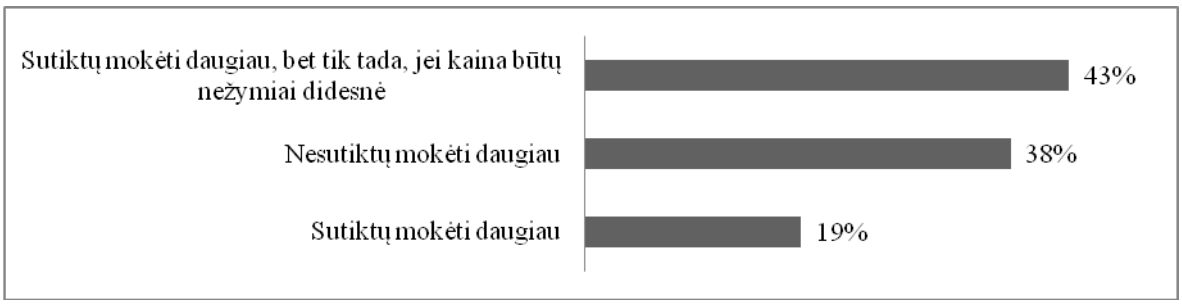

4 pav. **ĮSA įtaka kainai**

Rezultatai rodo, kad net 62 proc. apklaustųjų sutiktų mokėti daugiau už socialiai atsakingos įmonės gaminius, tačiau 43 proc. vartotojų sutiktų mokėti tik tada, jei kaina būtų nežymiai didesnė. 38 proc. tyrimo dalyvių nesutiktų mokėti daugiau už socialiai atsakingos įmonės produkciją. Žinant Lietuvos ekonominę situaciją, tai nėra daug. Kadangi ĮSA veikla Lietuvoje ir visame pasaulyje dar tik skinasi savo kelią (Vasiljevienė, Vasiljevas, 2008), galima daryti prielaidą, kad gerėjant ekonominiams rodikliams ir populiarėjant ĮSA temai, vis daugiau vartotojų sutiks mokėti daugiau už socialiai atsakingos įmonės prekes.

Svarbu, kad ne tik įmonė, bet ir vartotojai būtų socialiai atsakingi. Vartotojai taip pat turi didelės įtakos įmonės vykdomai ĮSA veiklai ir net gamybai. Jie renkasi produktus, atsižvelgdami į kilmę, sudėtį, gamintoją ir gamybos procesą. Todėl respondentų buvo klausiama, ar jie yra socialiai atsakingi vartotojai. Didžioji dalis respondentų (74 proc.) mano, kad yra socialiai atsakingi. Galima daryti prielaidą, kad ĮSA veikla yra svarbi šiems vartotojams, nes socialiai atsakingi vartotojai perka socialiai atsakingų įmonių produkciją, todėl įmonė, norinti skatinti vartotojų grįžtamąjį ryšį ir jų lojalumą, turėtų plėsti ĮSA veiklas. Tačiau tik ketvirtadalis respondentų teigė esantys socialiai atsakingi visada, o likusieji teigė esantys socialiai atsakingai, tačiau tai darantys ne visada. 12 proc. atsakiusiųjų į anketos klausimus nežinojo, ar jie yra socialiai atsakingi vartotojai. Apibendrinant galima teigti, kad didžioji dalis respondentų bent kartais prisiima socialinę atsakomybę kaip vartotojai, o socialiai atsakingiems vartotojams svarbu, kad ir įmonė savo veikloje laikytųsi socialinės atsakomybės principų, todėl ĮSA svarba didėja.

Respondentų taip pat buvo klausiama, kokiomis veiklomis pasireiškia jų kaip vartotojų socialinė atsakomybė. Socialiai atsakingas vartotojas yra toks, kuris vadovaujasi ne tik noru patenkinti savo poreikius, bet ir atsižvelgia į galimas savo sprendimo pasekmes. Socialiai atsakingi vartotojai turėtų domėtis ne tik produkto kaina ar kokybe, bet ir produkto paruošimu, jo įtaka aplinkai bei visuomenei. 5 paveiksle pavaizduoti atsakymų į klausimą, kaip respondentai vykdo vartotojų socialinę atsakomybę, rezultatai.

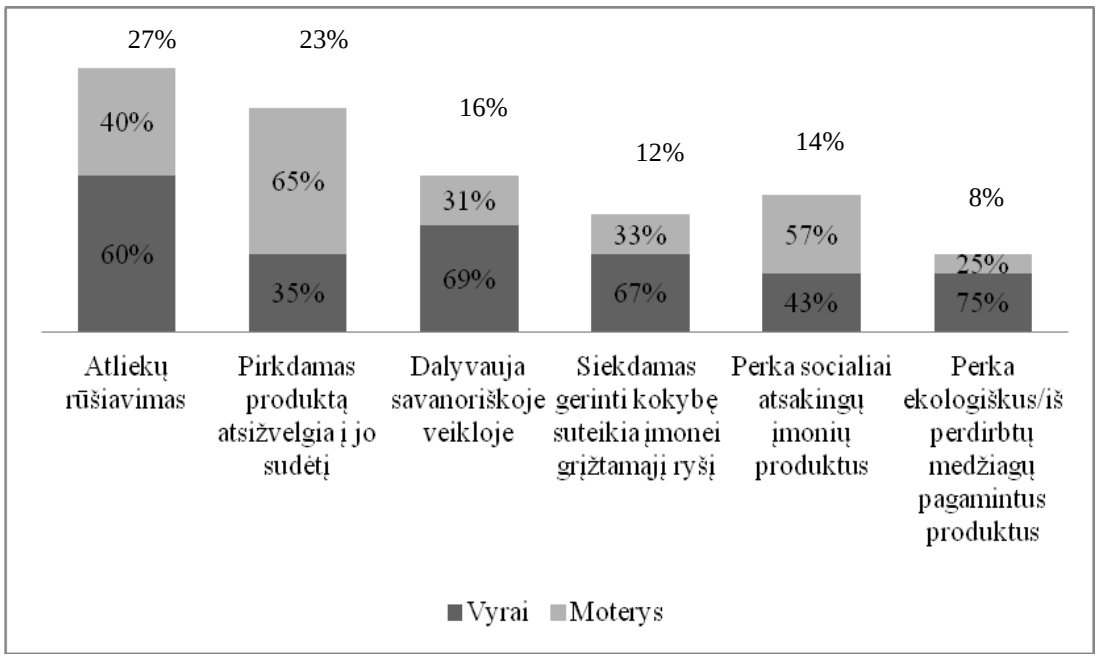

5 pav. **Respondentų vykdomos socialiai atsakingos veiklos**

Iš gautų rezultatų išryškėjo dvi pagrindinės tendencijos, tai – atliekų rūšiavimas (šiuo būdu socialiai atsakingi 27 proc. respondentų) bei atsižvelgimas į perkamo produkto sudėtį (23 proc. respondentų). Yra itin svarbu atsižvelgti į perkamų gaminių sudėtį, nes vartotojų pirkimo elgsena įtakos, kokios sudėties produktai turėtų būti pasirenkami ir gaminami toliau, o kurių reikėtų atsisakyti. Tokiu būdu vartotojas gali remti ĮSA veiklą. Taip pat būtina paminėti, jog didžioji dalis respondentų, kurie teigia, kad atsižvelgia į produkto sudėtį, buvo moterys. Tuo tarpu atliekas rūšiuoja daugiau respondentų vyrų (60 proc. respondentų) negu moterų (40 proc. respondentų). Likusieji atsakymo variantai surinko po panašų respondentų atsakymų kiekį. Vadinasi, respondentai yra mažiau socialiai atsakingi, dalyvaudami savanoriškoje veikloje, suteikdami įmonei grįžtamąjį ryšį apie kokybę ir pirkdami socialiai atsakingų įmonių produktus. Mažiausiai – tik 8 proc. apklaustųjų – perka ekologiškus/iš perdirbtų medžiagų pagamintus produktus.

Apibendrinant empirinio tyrimo rezultatus, galima teigti, kad ĮSA tema yra aktuali didžiajai daliai apklaustųjų. Nors ĮSA, kaip veiksnys renkantis produktą, dar nėra pats svarbiausias, tačiau respondentams svarbu, kad įmonė, kurios produkciją perka, būtų socialiai atsakinga. Atsižvelgiant į ĮSA sąvokos neapibrėžtumą, galima daryti prielaidą, kad įmonėms įtraukiant ĮSA į savo strategijas, tinkamai informuojant vartotojus ir didėjant vartotojų sąmoningumui, ĮSA įtaka vartotojų elgsenai netolimoje ateityje turėtų keistis į teigiamą pusę.

Išvados

Nepaisant gilių istorinių sampratos šaknų, ĮSA samprata nėra iki galo išgryninta iki šiol, todėl skirtingi autoriai pateikia skirtingus ĮSA apibrėžimus, akcentuojančius įvairias visuomenės problemas. ĮSA sąvokos neapibrėžtumą autoriai aiškina sąvokos evoliucija, nes prasidėjusi kaip aplinkos apsauga, dabar ĮSA yra daug veiklų apimantis procesas. ĮSA galima apibūdinti, kaip įmonių įsitraukimą į aplinkosaugos, etinių ir socialinių problemų sprendimą, kas yra tarsi atlygis už jų neigiamą poveikį aplinkai ir visuomenei.

ĮSA yra daug veiksnių ir suinteresuotųjų šalių apimantis procesas, į kurį įeina visas produkto kūrimo ir gamybos ciklas užtikrinant etišką, tvarią ir atsakingą organizacijos veiklą nuo pat jos įkūrimo iki išnykimo. ĮSA veiklos sritys dažnai skirstomos į ekonominę, teisinę, etinę, filantropinę ir aplinkosaugos atsakomybę ir apima rinkos, darbo vietos, visuomenės ir aplinkos elementus. Viena iš pagrindinių ĮSA varomųjų jėgų yra vartotojai, kuriems vis svarbiau, kokiomis sąlygomis, kur ir iš ko buvo pagamintas produktas, kaip įmonė prisideda prie aplinkos ir socialinių problemų sprendimo. Socialiai atsakingi vartotojai skatina socialiai atsakingas įmones, pirkdami jų produktus, ir baudžia įmones, kurios neįsitraukia į ĮSA, ignoruodami jų produkciją.

Remiantis tyrimo rezultatais, galima teigti, kad ĮSA tema yra aktuali didžiajai daliai respondentų ir, nors tai nėra svarbiausias veiksnys, tačiau turi įtakos vartotojų elgsenai: didžioji dalis respondentų domisi

ĮSA veikla ir mano, kad visos įmonės turėtų būti socialiai atsakingos, o 23 proc. atsižvelgia į ją pirkdami produktus.

Didžioji dalis respondentų yra girdėję ĮSA terminą ir ĮSA asocijuoja su aplinkos apsauga bei parama bendruomenei ir visuomenei. Vartotojai supranta ĮSA reikšmę, labiausiai vertina tokias ĮSA veiklas, kaip aplinkos apsauga, parama bendruomenei ir visuomenei, teisės aktų laikymasis ir tolerancija darbo vietoje. Respondentai teigiamai reaguoja į ĮSA poveikį kainai – didžioji dalis sutiktų mokėti daugiau už socialiai atsakingos įmonės produktus, jeigu kaina padidėtų nežymiai. Respondentai ne tik tikisi socialinės atsakomybės principų laikymosi iš pačių įmonių, bet ir patys yra socialiai atsakingi vartotojai. Todėl galima teigti, kad ateityje, didėjant vartotojų sąmoningumui ir daugėjant informacijos apie įmonių socialinės atsakomybės esmę ir svarbą, įmonių socialinės atsakomybės įtaka vartotojų elgsenai turėtų didėti.

Literatūra

1. Adamonienė, R., Astromskienė, A. (2009). Įmonių socialinės atsakomybės iniciatyvų Lietuvoje tendencijos. *Ekonomika ir vadyba*, (14), 217-222.
2. Aras, G., Crowther, D. (2010). *A Handbook of Corporate Governance and Social Responsibility.* Farnham: Gower Publishing Limited.
3. Bagdonienė, D., Paulavičienė, E. (2010). Socialinės atsakomybės ir organizacijos vadybos sistemos integravimas. *Ekonomika ir vadyba*, (15), 366-373.
4. Bakanauskas A. (2006). *Vartotojų elgsena*. Kaunas: VDU leidykla.
5. Bhattacharya, C.B., Sen, S. (2004). Doing Better at Doing Good: When, Why, and How Consumers Respond to Corporate Social Initiatives. *California Management Review*, 47(1), 9-24.
6. Brimerienė, I. et al. (2013). *Atsakingas vartojimas. Mokytojo knyga.* Vilnius: Lietuvos vartotojų institutas.
7. Ćwik, N. (2014). *CSR Trends Guide 2014. Go Responsible Consulting*. Žiūrėta 2015, spalio 2 per internetą: <http://www.csrtrendsguide.com/CSR_Trends_Gudie_2014.pdf>.
8. Čiegis, R. (2009). *Gamtos išteklių ir aplinkos ekonomika.* Klaipėda: KU leidykla.
9. D'Astous, A., Legendre, A. (2009). Understanding consumers' ethical justification: a scale for appraising consumers' reasons for not behaving ethically. *Journal of business ethics*, Vol. 87, No. 2, 255−268.
10. Freeman, R. (2010). *Strategic Management - A Stakeholder Approach.* Cambridge: Cambridge University Press.
11. Išoraitė, M. (2013). Alaus gamybos įmonių socialinės atsakomybės tyrimas. *Verslo sistemos ir ekonomika*, 3(2), 248-265.
12. *Įmonių socialinės atsakomybės 2016-2020 metų veiksmų planas* (2016). Žiūrėta 2016, vasario 22 per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalActPrint?documentId=974612a0d15711e583a295d9366c7ab3>.
13. Juščius, V. (2007). Verslo socialinės atsakomybės teorijų raida. *Ekonomika*, (78), 48-59.
14. Juščius, V., Dargienė, D. (2015). Socialiai atsakingas vartojimas Lietuvoje: vartotojų charakteristikos. *TILTAI*, (2), 47-65.
15. Juščius, V., Maliauskaitė, D. (2015) Socialiai atsakingą vartojimą lemiantys veiksniai ir jį ribojančios priežastys. *Regional Formation and Development Studies*, No. 1 (15), 65-72.
16. Kardelis, K. (2007). *Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai*. Šiauliai: Lucilijus.
17. Kleinaitė, I. (2007). *Atsakingo verslo praktika. Įmonių socialinės atsakomybės gairės mažoms ir vidutinėms įmonėms ir geros praktikos pavyzdžiai.* Vilnius: Kvalitetas.
18. Kotler, Ph., Armstrong G. (2014). *Principles of marketing*. Boston: Pearson.
19. Liyanage, U. (2007). *From CSR to SRB.* The Institute of Chartered Accountants of Sri Lanka.
20. Mohr, L.A., Webb, D.J. (2005) The Effects of Corporate Social Responsibility and Price on Consumer Responses. *The Journal of Consumer Affairs*, Vol. 39, No 1., 121-147.
21. Moudud, J., Bina, C., Mason, P. (2013). *Alternative Theories of Competition: Challenges to the Orthodoxy.* Abingdon: Routledge.
22. Öberseder, M., Schlegelmilch, B. B., Gruber V. (2011) Why Don't Consumers Care about CSR? - A Qualitative Study Exploring the Role of CSR in Consumption Decisions. *Journal of Business Ethics*, 104 (4), 449-460.
23. Ozkan, Y. (2009). The Effect of Some Demographic Characteristics of Turkish consumers on their socially responsible consumption behaviours. *World Applied Sciences Journal* , (6), 946-960.
24. Paužuolienė, J. (2010). Socialinės atsakomybės įtaka darniai verslo plėtrai. *Jaunųjų mokslininkų darbai,* 1(26), 115-121.
25. Ruževičius, J., Serafinas, D. (2007). The Development of Socially Responsible Business in Lithuania. *Engineering Economics* (1), 36-43.
26. Solomon, J. (2007). *Corporate Governance and Accountability.* West Sussex: John Wiley & Sons, Ltd.
27. Šimanskienė, L., Paužuolienė, J. (2010*).* Įmonių socialinės atsakomybės svarba Lietuvos organizacijoms. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development.* 2010. Nr. 20 (1), 138-145.

28. Vasiljevienė, N., Vasiljevas, A. (2008). *Verslo visuomenės santykiai – įmonių socialinė atsakomybė.* Kaunas: Kauno prekybos, pramonės ir amatų rūmai.
29. Visser, W. (2006). *Revisiting Carroll's CSR Pyramid: An African perspective.* Copenhagen: Copenhagen Business School Press.
30. Webb, D. J. (2008). A Re-examination of Socially Responsible Consumption and its Measurement. *Journal of Business Research*, (61), 91-98.

IMPACT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY ON CONSUMERS' BUYING BEHAVIOUR

Summary

Nowadays, more and more companies declare themselves to be socially responsible. The corporate social responsibility (hereinafter referred to as CSR) is becoming a necessity for the companies that expect not only to be publicly acknowledged and recognised, but also secure competitive advantage. Despite the fact that the issue of the CSR is so relevant, it is still a scarcely defined phenomenon. However, it has been observed that what consumers buy, how the product was produced, and what the company is doing in order not to pollute the nature or help the society is becoming more and more important for consumers. It is therefore important to investigate consumers' attitudes towards the CSR; determine what kind of CSR activities are the most important to consumers; and whether the CSR attained (or rejected) by a certain company has any impact on consumers' decision to buy a product.

The aim of the research is to reveal consumers' opinion on CSR and whether it (CSR) can influence consumers and their buying behaviour.

In order to achieve this aim, the following *objectives* were set:

1. To analyse the theoretical aspects of the concept of the CSR, its functioning and driving forces as well as its impact on consumers.
2. To investigate consumers' attitudes towards CSR and the impact of CSR on consumers.

Research methods include the analysis of scientific references and documents, questionnaire survey and statistical analysis of the data. The survey was conducted in October, 2015. During the investigation, 396 residents of Lithuania were surveyed. The sources analysed suggested the following conclusions.

Despite deep historical roots of the concept of the CSR, so far its notion is not completely purified. Different authors provide different definitions of the CSR that emphasise various social problems. The authors justify the indefiniteness of the CSR by the evolution of its concept. Having started as an act of protecting the environment, nowadays, the CSR has become a process covering a lot of activities and can be described as a corporate involvement in solving the issues related to the protection of the environment and social issues.

The CSR is a process that is linked with many factors and includes the cycle of product development and manufacture as well as environmental, social, economic and ethical issues related to it. It can be stated that the CSR is an activity that starts from the product supply chain and ensures ethical, sustainable and responsible performance of the organization from its establishment till its closure. One of the main drivers of the CSR is the consumer, who is becoming more increasingly interested in the conditions the product was produced in, where it was manufactured, what it was made of, and even whether the employees of the company are not exploited.

The findings of the investigation revealed that the issue of the CSR is relevant to the majority of respondents, and although it is not the most important criterion, it has some impact on the choice of products. The majority of respondents are interested in CSR activities, and 23 per cent consider social responsibility when purchasing products. Consumers perceive the importance of the CSR and mostly appreciate the CSR activities related to environmental protection, support for the community and society, compliance with legislation and tolerance in the workplace. Consumers not only just expect for the principles of social responsibility to be followed by companies, but they also try to be socially responsible themselves. Therefore, it can be stated that in the near future, inceasing consumer awareness and providing more information on nature and importance of CSR, its influence to consumers buying behaviour should increase.

Keywords: corporate social responsibility, consumers' behaviour.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Viktorija Navickienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: -
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Kauno kolegijos Kėdainių Jonušo Radvilos studijų centro asistentė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: vartotojų elgsena, strateginis valdymas.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: 862059292, viktorija.navickiene@go.kauko.lt .

Autoriaus vardas, pavardė: Liutauras Dockevičius.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: -
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Kauno kolegijos Kėdainių Jonušo Radvilos studijų centras.

Autoriaus mokslinių interesų sritys: -
Telefono nr. ir el. pašto adresas: 865320803, liutauras.dockevicius@gmail.com.

Autoriaus vardas, pavardė: Renata Sedliorienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: -
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Kauno kolegijos Kėdainių Jonušo Radvilos studijų centro lektorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: strateginis valdymas.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: 869919554, renata.sedlioriene@go.kauko.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Viktorija Navickienė.
Science degree and Academic title:-
Workplace and position: Kauno kolegija / University of Applied Sciences, Kėdainiai Jonušas Radvila study centre, assistant.
Author's research interests: consumer behaviour, strategic management.
Telephone number and e-mail address: +37062059292, viktorija.navickiene@go.kauko.lt.

Author name, surname: Liutauras Dockevičius.
Science degree and Academic title:-
Workplace and position: Kauno kolegija / University of Applied Sciences, Kėdainiai Jonušas Radvila study centre, graduate.
Author's research interests:-
Telephone number and e-mail address: +37065320803, liutauras.dockevicius@gmail.com.

Author name, surname: Renata Sedliorienė.
Science degree and Academic title: -
Workplace and position: Kauno kolegija / University of Applied Sciences, Kėdainiai Jonušas Radvila study centre, lecturer.
Author's research interests: strategic management.
Telephone number and e-mail address: +37069919554, renata.sedlioriene@go.kauko.lt.

EKONOMIKOS IŠŠŪKIAI GLOBALIZACIJOS PROCESŲ KONTEKSTE

THE ECONOMIC CHALLENGES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION PROCESSES

INVESTICINIŲ PROJEKTŲ EKONOMINIO EFEKTYVUMO VERTINIMO YPATUMAI LIETUVOJE IR UŽSIENIO ŠALYSE

Agnė Nikšaitė
Vilniaus universitetas

Anotacija. Straipsnyje pagrindžiama investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo reikšmė, nagrinėjami investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodų ypatumai – jų ekonominė prasmė, privalumai ir trūkumai. Straipsnyje pristatoma Lietuvoje ir užsienio šalyse atliktų investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo ypatumų tyrimų lyginamoji analizė. Atkleidžiamas investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodų paplitimas ir pagrindiniai veiksniai, lemiantys metodo pasirinkimą vertinant investicinius projektus.

Pagrindiniai žodžiai: investicinis projektas, ekonominio efektyvumo vertinimas, atsipirkimo laikas, grynoji dabartinė vertė, vidinė pelno norma.

Įvadas

Įmonių finansų teorija ir praktika atspindi, jog esminiai investicinių projektų tikslai yra komerciniai – orientuoti į veiklos pelną, vertės kūrimą, plėtrą, veiklos tęstinumo užtikrinimą, konkurencingumo augimą. Pasaulinių ekonominių tendencijų bei dabartinių verslo sąlygų Lietuvoje kontekste matyti, kad kokybiškas investicinio projekto įvertinimas didina sėkmingo projekto įgyvendinimo tikimybę ir apsaugo įmonę nuo investicijų, neturinčių perspektyvos. Investicinių projektų unikalumas nulemia tai, jog rengiant investicinį projektą neišvengiamai remiamasi prielaidomis ir prognozėmis. Nekorektiškai įvertintos prielaidos ar apskritai neįvertinti lemiamą įtaką investiciniam projektui turintys veiksniai neabejotinai komplikuoja komercinių tikslų pasiekimą. Tiek akademinėje, tiek verslo bendruomenėse vyrauja vieninga nuomonė, jog įmonių investiciniai sprendimai turi reikšmingos įtakos trumpalaikei bei ilgalaikei verslo subjektų perspektyvai ir bendrai šalies verslo bei ekonomikos būklei.

Nepaisant investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo reikšmės, mokslinėje literatūroje pabrėžiama, kad investicinių projektų vertinimui įmonės dažnai renkasi paprastus, greitai pritaikomus bei aiškiai ir universaliai suprantamus vertinimo matus. Sparčiai besikeičianti verslo aplinka sąlygoja vis didesnę neapibrėžtumų įvairovę ir mastą, tai turėtų skatinti verslo subjektus atidžiau vertinti investicinius projektus. Vis dėlto, mokslininkai pastebi, kad įmonių priimamiems sprendimams trūksta pagrįstumo. Investicinių projektų vertinimo mokslinės problemos aktualumą atskleidžia ir tai, kad praktikoje ši sritis yra nepakankamai išnagrinėta. Todėl itin svarbu išsiaiškinti, kokiais kriterijais vadovaujasi Lietuvos ir užsienio įmonės priimdamos visos šalies ekonomikai reikšmingus sprendimus.

Tyrimo objektas – investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo ypatumai.

Tyrimo tikslas – Lietuvoje ir užsienio šalyse atliktų mokslinių investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo ypatumų tyrimų pagrindu nustatyti investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodų pasirinkimo kriterijus.

Iškeltam tikslui pasiekti suformuluoti šie **uždaviniai**:

1. Išnagrinėti pagrindinius investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodų ypatumus – ekonominę prasmę, privalumus, trūkumus.
2. Nustatyti investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodų paplitimą įmonių praktikoje.
3. Atskleisti pagrindinius veiksnius, lemiančius investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodo pasirinkimą.

Tyrimo metodai. Siekiant atskleisti nagrinėjamos temos esmę, straipsnyje nagrinėjami Lietuvos ir užsienio autorių moksliniai straipsniai. Straipsnyje nagrinėjami Lietuvoje ir užsienio šalyse atlikti empiriniai tyrimai, atliekama tyrimų rezultatų lyginamoji analizė, pateikiamas apibendrinimas.

Investiciniai projektai pasižymi neapibrėžtumu, kurį sąlygoja planuojamos vykdyti veiklos unikalumas, todėl reikalingas investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimas, kuris pagrindžia planuojamo projekto tikslą, o, svarbiausia, prognozuoja projektui reikalingus išteklius bei tikėtiną grąžą. Esminis investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo reikšmės aspektas yra tai, jog turi būti priimami tik tie sprendimai, kurie leistų didinti įmonės vertę.

Projekto vykdymo įtakai įmonės vertei nustatyti teorijoje ir praktikoje žinoma nemažai metodų. Kai kurie autoriai pateikia savitą metodų grupavimo būdą, tačiau plačiausiai paplitęs finansinių investicinių projektų vertinimo metodų skirstymas į statinius ir dinaminius. Pagrindinis skirtumas tarp jų – pinigų laiko vertės įvertinimas. Pinigų vertės kitimas paaiškinamas tuo, jog vietoj pinigų laikymo

galimas jų investavimas, dėl kurio atsiranda galimybė gauti papildomų pajamų (Melton ir kt., 2008). Nors neabejojama dėl kintančios pinigų vertės laiko atžvilgiu, statiniai projektų vertinimo metodai nagrinėjami teorijoje bei taikomi praktikoje. Plačiausiai mokslinėje literatūroje nagrinėjami ir praktikoje taikomi metodai yra atsipirkimo laikas (angl. *Payback Period – PP*), grynoji dabartinė vertė (angl. *Net Present Value – NPV*) ir vidinė pelno norma (angl. *Internal Rate of Return – IRR*).

Investicijų atsipirkimo laikas yra vienas paprasčiausių ir populiariausių investicinių projektų vertinimo metodų. Šio metodo esmė yra tai, jog apskaičiuojamas laikas, per kurį grįžta investuoti pinigai. Vertinant investicinį projektą, laikomasi nuostatos, kad projektas yra efektyvesnis, kai jis greičiau atsiperka. S. Yard (2000) išskiria du pagrindinius šio metodo trūkumus: naudojant šį metodą projektų vertinimui ignoruojama pinigų laiko vertė, vertinant investicinį projektą įvertinamos tik tos įplaukos, kurios gaunamos projekto vykdymo metu, tačiau neįvertinama nauda gaunamo po atsipirkimo laiko. Projektas, generuojantis mažesnius pinigų srautus po atsipirkimo laiko, gali būti klaidingai vertinamas – jis gali būti vertinamas taip pat gerai kaip ir projektas, kurio pinigų srautai po atsipirkimo laiko yra didesni. T. Melton ir kt. (2008) teigimu, šis metodas yra nesudėtingas ir naudingas pirminiam nedidelės apimties ir trumpo termino projektų vertinimui, tačiau neadekvatu, remiantis tik šiuo metodu, vertinti didelės apimties ir ilgalaikius projektus. Vienas paprasčiausių dinaminių investicinių projektų vertinimo metodų – tai modifikuotas atsipirkimo laikas. Šis metodas analogiškas investicijų atsipirkimo laikui, tačiau esminis skirtumas yra tai, jog vertinami diskontuoti grynieji pinigų srautai.

Vienas plačiausiai žinomų ir populiariausių investicinių projektų vertinimo metodų – tai grynoji dabartinė vertė. Šio metodo ekonominė prasmė – gauti rezultatai parodo, kiek suminės projekto įplaukos viršija sumines išmokas. Neigiamos rodiklio reikšmės atveju projekto generuojamos įplaukos nepadengia projekto išlaidų ir bendru atveju projektas turėtų būti vertinamas kaip nepriimtinas. Priešingu atveju, jei grynoji dabartinė vertė teigiama, projektas turėtų būti vertinamas kaip priimtinas, nes teigiama rodiklio reikšmė rodo, jog projekto įgyvendinimas didins įmonės vertę. Jei NPV yra lygi nuliui, tai reiškia, jog projektas yra nepelningas, tačiau nėra ir nuostolingas (Tomaševič, 2010). V. Tomaševič (2010), remdamasis Теплова (2008), pažymi, jog NPV metodo privalumas yra jo adityvumas. Metodas leidžia vertinti ne tik vieną atskirą projektą, tačiau visą jų aibę. Nesant papildomo sinergijos efekto, keleto investicinių projektų NPV suma lygi bendrai viso projekto portfelio NPV reikšmei. V. Tomaševič (2010) teigia, jog šio metodo struktūra yra pagrįsta, logiška ir metodologiškai korektiška, todėl grynosios dabartinės vertės metodas yra vienas patikimiausių vertinant investicinių projektų efektyvumą. Nepaisant pagrindinių grynosios dabartinės vertės metodo privalumų, A. Jakutis (2008) teigia, kad šio metodo naudojimas dabartinių ekonomikos sąlygų kontekste turi trūkumų. Metodas jautrus pirminių duomenų, reikalingų grynosios dabartinės vertės skaičiavimui, tikslumui. Realybėje neįmanoma pakankamai tiksliai apskaičiuoti pinigų srauto, nes susiduriama su nepakankamu informacijos kiekiu, nežinomais priežasties-pasekmės ryšiais, konkurentų sprendimais ir kt. Vertinant investicinio projekto ekonominį efektyvumą neįmanoma numatyti visų reikšmingą įtaką projekto rezultatui turinčių veiksnių. Be to, NPV rodiklis priklauso nuo vertinant investicinio projekto ekonominį efektyvumą pasirinktos diskonto normos, kuris yra vienintelis matas, įvertinantis visą riziką. A. Jakučio (2008) nuomone, tai dar vienas grynosios dabartinės vertės metodo trūkumas. Be to, mokslinėje literatūroje dažnai pabrėžiama, jog objektyviai nustatyti diskonto normą yra sudėtinga. Sudėtinga vertinti projektų ekonominį efektyvumą, kai skiriasi keleto projektų pradinės investicijos, tačiau NPV reikšmė yra vienoda (Tomaševič, 2010).

Vidinės pelno normos metodo ekonominė prasmė mokslinėje literatūroje apibrėžiama taip: „jei lėšos investicinio projekto įgyvendinimui būtų nukreiptos ne į projekto realizavimą, o padėtos kaip terminuotas indėlis su tam tikra palūkanų norma į banką ar kitą alternatyvų investicijų objektą, po tam tikro laikotarpio butų gautas pelnas, kurio dydį lemtų palūkanų normos dydis“ (Mackevičius, Tomaševič, 2011, p. 60). Vidinės grąžos normos metodo rezultatai gana nesudėtingai interpretuojami: jei IRR yra didesnė už banko siūlomas palūkanas, tai projektą tikslinga vykdyti, priešingu atveju, jei terminuoto indėlio ar kito alternatyvaus projekto palūkanos galimai didesnės už vertinamo investicinio projekto IRR, išvada vienareikšmė – projektą vykdyti neracionalu. Autoriai įvardina nemažai šio metodo privalumų. Galima išskirti keletą pagrindinių: IRR parodo minimalią garantuotą investicinio projekto pelningumo ribą ir maksimalią skolinimosi kainos ribą, kuriai esant projektas lieka pelningas. Vertinant investicinius projektus naudinga palyginti alternatyvių projektų vidines grąžos normas. Vienas svarbiausių, autorių nuomone, vidinės pelno normos metodo trūkumas yra tai, jog metodas netinkamas ranguojant projektus pagal absoliutų pelningumą. Iš pateiktos metodo ekonominės prasmės aišku, jog metodas parodo investicinio projekto vidinę grąžos normą, kuri lyginama su alternatyviais projektais, tačiau neparodo absoliutaus pelningumo. Todėl, skirtingai nei grynoji dabartinė vertė, neparodo akcininkų vertės pokyčio, todėl remiantis vien šiuo metodu gali būti priimti į vertės kūrimą neorientuoti neefektyvūs investiciniai

projektai. Pagrindinis vidinės pelno normos metodo trūkumas yra tai, jog daroma nekorektiška prielaida dėl reinvestuojamo projekto pelno, taikant tą pačią pelningumo normą. Šis metodas teisingai parodo projekto ekonominį efektyvumą tik tada, jei pelnas yra reinvestuojamas taikant tą pačią pelningumo normą (Kierulff, 2008). J. Mackevičius ir V. Tomaševič (2011) teigia, jog praktikoje tokia situacija pasitaiko retai. Projekto pelnas išsidalinamas dividendų pavidalu arba investuojamas į kitą projektą.

Mokslinėje literatūroje pabrėžiama, jog nėra sukurta bendros investicinių projektų efektyvumo vertinimo sistemos. Autoriai, nagrinėdami investicinių projektų vertinimo metodų ypatumus, pateikia įvairius metodų privalumus bei trūkumus ir atkreipia dėmesį, jog nėra prieita bendros nuomonės dėl metodų patikimumo. Sparčiai besikeičianti verslo aplinka lemia tai, jog investuotojams, kreditoriams ar įmonių savininkams itin aktualu pasirinkti tokį vertinimo metodą ar metodų rinkinį, kuris duotų adekvatų rezultatą su mažiausiomis sąnaudomis konkrečiai apibrėžtoje situacijoje. Išnagrinėtų investicinių projektų vertinimo metodų ekonominė prasmė atskleidžia, jog kiekvienas metodas pateikia kitokią informaciją apie projekto vertę. Todėl atskiras vertinimo metodas nėra pakankamas siekiant priimti įmonės vertę didinančius sprendimus, investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodai turi papildyti vienas kitą.

Lietuvoje ir pasaulyje žinoma gana nedaug mokslinių tyrimų, susijusių su investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo ypatumais – naudojamų metodų paplitimu, veiksniais, nulemiančiais investicinio projekto vertinimui naudojamo metodo pasirinkimą ir kitais aspektais. J. H. Hall (2000) teigia, kad panaikinus įvairius tarptautinės prekybos apribojimus įmonėms tapo prieinamos tarptautinės rinkos, atsirado daug galimybių plėtoti veiklą. Tarptautinėms rinkoms tapus labiau prieinamoms vietiniams gamintojams, nepaprastai išaugo konkurencija. Dėl didelės kapitalo investicijų svarbos, ne tik šaliai apskritai, tačiau ir įmonės akcininkams kuriamai vertei, itin svarbu išnagrinėti, kaip šios investicijos yra vertinamos praktikoje. J. H. Hall (2000) apklausė 65 Pietų Afrikos pramonės sektoriaus įmones, listinguojamas Johanesburgo vertybinių popierių biržoje (angl. *Johannesburg Stock Exchange*). Išsiaiškinta, kad dažniausiai naudojamas būdas investicijoms vertinti yra investuoto kapitalo grąžos (ROI) rodiklio skaičiavimas. ROI skaičiuoja 33,8 proc. apklaustų įmonių. 32,3 proc. apklaustų įmonių teigė, jog geriausias metodas vertinant kapitalo investicijas yra vidinės pelno normos metodas. 16,9 procento tyrime dalyvavusių įmonių kaip tinkamiausią metodą investicinių projekto ekonominio efektyvumo vertinimui įvardino grynosios dabartinės vertės metodą.

Vienas plačiausių mokslinių tyrimų nagrinėjama tema – J. R. Graham, C. R. Harvey (2001) JAV įmonių anketinė apklausa. Tyrimo metu autoriai apklausė 392 JAV įmones. Remiantis tyrimo duomenimis, daroma išvada, kad dažniausiai taikomi investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodai yra vidinė pelno norma (75,6 proc. respondentų) ir grynoji dabartinė vertė (74,9 proc. respondentų). Išsiaiškinta, kad neatsižvelgiant į diskontuoto atsipirkimo laiko metodo privalumus atsipirkimo laiko metodo atžvilgiu, JAV įmonės dažniau linkusios investicinius projektus vertinti naudodamos atsipirkimo laiko (56,7 proc. respondentų) nei diskontuoto atsipirkimo laiko metodą (29,5 proc.). Apie trečdalis apklaustų įmonių (26,6 proc.) į investicinių projektų vertinimo procesą įtraukia realiuosius opcionus.

Antroji J. R. Graham, C. R. Harvey (2001) tyrimo dalis orientuota į kapitalo kaštų nustatymo būdus, naudojamus JAV įmonių praktikoje. Surinkti tyrimo duomenys leidžia daryti išvadą, kad pats populiariausias nuosavo kapitalo kaštų nustatymo būdas yra kapitalo kaštų įkainojimo modelis (angl. *capital asset pricing model – CAPM*) – šį modelį taiko 73,5 proc. JAV įmonių. J. R. Graham, C. R. Harvey (2001) taip pat nustatė, kad be rinkos rizikos, kuri reikšmingai (apie 72 proc.) įtakoja investicinių projektų vertinimą, pasirinkdamos diskonto normą įmonės daugiausiai atsižvelgia į palūkanų normų, užsienio valiutos kursų ir infliacijos riziką. Vertindamos pinigų srautus, įmonės didžiausią reikšmę teikia prekių kainoms, bendrojo vidaus produkto augimo tempui, infliacijos ir užsienio valiutos kurso rizikai. J. R. Graham, C. R. Harvey (2001) tyrimo metu išsiaiškino, kad 58,8 proc. įmonių pasirinktą kompanijos diskonto normą naudoja visiems projektams, neatsižvelgdamos į skirtingas konkretaus projekto charakteristikas. 60 proc. įmonių diskonto normą nustato kiekvienam konkrečiam projektui, 34,5 proc. įmonių skirtingą diskonto normą taiko projektams užsienio rinkose, o mažiausia dalis (9,9 proc.) įmonių, vertindamos pinigų srautus, skirtingą diskonto normą pasirenka kiekvienai pinigų srautų komponentei, atsižvelgiant į jos charakteristikas.

K. Levišauskaitė, G. Rūškys (2001) nagrinėjo realiųjų opcionų metodo kaip investicinių projektų vertinimo instrumento teorinius ir praktinius aspektus. Autoriai atliko tyrimą Lietuvoje, siekdami išsiaiškinti investicinių projektų vertinimo metodų žinomumą ir naudojimą Lietuvos įmonėse, taip pat siekdami patikrinti prielaidą, kad realiųjų opcionų įvertinimo modelis labai retai naudojamas arba visai nenaudojamas Lietuvos įmonėse. Mokslininkai atliko Lietuvos naftos gavybos, farmacijos,

telekomunikacijos, informacinių technologijų, komunalinio ūkio ir elektronikos sektorių įmonių telefoninę apklausą. Tyrimo metu apklausta 10 Lietuvoje veikiančių įmonių. Atlikto tyrimo rezultatai atskleidė, kad Lietuvoje geriausiai žinomas ir plačiausiai naudojamas investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodas yra atsipirkimo laikas. Šį metodą naudojančios nurodė 90 proc. apklaustų įmonių. 50 proc. apklaustų Lietuvos įmonių investiciniams sprendimams pagrįsti naudoja grynosios dabartinės vertės metodą. Vidinės pelno normos metodą nurodė naudojančios 30 proc. apklaustų įmonių. Mažiausiai žinomas ir naudojamas metodas Lietuvos įmonių investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimui yra pelningumo indeksas – šį metodą naudoja 10 proc. apklausoje dalyvavusių įmonių. „Apklausos duomenys parodė, jog realiųjų opcionų įvertinimo metodas Lietuvoje nėra naudojamas ir nėra žinomas net ir tose pramonės šakose, kur jis labiausiai tinkamas taikyti (naftos gavyboje, farmacijoje)“ (Levišauskaitė, Rūškys, 2001, p. 36). Autorių nuomone, tokius tyrimo rezultatus įtakoja tai, kad realiųjų opcionų metodas yra naujas, be to naudojant metodą reikalingos sudėtingos matematinės išraiškos.

G. Sandal ir S. Sjogren (2001) nustatė, jog tarp didžiausių Švedijos kompanijų dominuoja atsipirkimo laiko metodas, vertinant investicinius projektus. Net 78,1 proc. (100 iš 128) respondentų nurodė, jog naudoja atsipirkimo laiko metodą. Tyrimas atskleidė, kad apie 18 proc. tyrime dalyvavusių įmonių investicinių projektų vertinimui naudoja tik vieną metodą, kita dalis respondentų (mažiau nei 82 proc.) naudoja daugiau nei vieną metodą investicinių projektų vertinimui. Švedijos įmonių tyrimo duomenys parodė, jog iš įmonių, naudojančių daugiau nei vieną būdą investicijoms vertinti, reikšmingiausiu laiko atsipirkimo laiko metodą (39,1 proc. įmonių šį metodą naudoja kaip pirminį vertinant investicinius projektus, 25,8 proc. – kaip antrinį, kaip trečią metodą taiko 13,3 proc. Švedijos įmonių). G. Sandal ir S. Sjogren (2001) pabrėžia, jog atsipirkimo laiko kriterijus yra susijęs su likvidumu, o ne su ekonominiu efektyvumu, atsipirkimo laikas nėra siejamas su įmonės akcijos verte, todėl tokius tyrimo rezultatus įvardija kaip netikėtus ir neatitinkančius lūkesčių. Mokslininkų manymu, atsipirkimo laiko metodas yra naudojamas dėl keleto priežasčių – šis metodas yra paprastas, lengvai apskaičiuojamas ir suprantamas.

Grynosios dabartinės vertės metodą nurodė naudojantys 52,3 proc. apklaustų Švedijos kompanijų. Tyrimas atskleidė, kad tai populiariausias diskontuotų pinigų srautų metodas. G. Sandahl, S. Sjogren (2001) atliktas tyrimas yra unikalus tuo, jog tyrimo metu buvo siekiama ištirti ne tik kokius ir kaip dažnai investicinių projektų vertinimo metodus įmonės naudoja, tačiau taip pat buvo prašoma įvertinti procentais, kokiai daliai investicijų buvo naudojamas kiekvienas konkretus metodas. Gauti rezultatai parodė, jog didžiausia Švedijos bendrovių investicijų dalis (vidutiniškai 73,8 proc.) įvertinta naudojant vidinės pelno normos metodą. Net 57,1 proc. respondentų nurodė naudojantys vidinės pelno normos vertinimo metodą, vertindami nuo 76 iki 100 procentų investicijų. Mokslininkai išsiaiškino, jog nors atsipirkimo laiko metodas naudojamas dažniausiai (78,1 proc. respondentų), tačiau vertinant pagal investicijų apimtį, šis metodas buvo naudojamas 57,2 proc. investicijų vertinimui.

K. C. Lam ir kt. (2004) apklausė Honkongo statybos rangovų įmones. Apklausus 46 Honkongo įmones nustatyta, kad dažniausiai naudojamas metodas Honkongo statybos rangovų įmonių investicinių projektų vertinimui yra atsipirkimo laikas. Šį metodą nurodė naudojančios 84,8 proc. įmonių. Nustatyta, kad antras populiariausias metodas - vidutinė grąžos norma (angl. *AARR – average accounting rate of return*) – šį metodą naudoja 82,6 proc. respondentų. 71,7 proc. tyrime dalyvavusių įmonių nurodė naudojančios grynosios dabartinės vertės metodą ir 65,2 proc. – vidinės pelno normos metodą. K. C. Lam ir kt. (2004) teigia, kad atlikus tyrimo rezultatų palyginimą su ankstesniais tyrimais matyti, kad Honkongo statybos rangovų apklausos duomenys patvirtina, jog atsipirkimo laiko ir vidutinės grąžos normos metodai yra patys populiariausi vertinant investicijas praktikoje. Tačiau, tyrimo duomenys atskleidžia, jog realiai taikomi metodai investicijų vertinimui nesutampa su mokslinėje literatūroje pateikiama informacija, jog vidinės pelno normos ir grynosios dabartinės vertės metodai yra patikimiausi ir populiariausi (Lam ir kt., 2004).

Atžvelgiant į tai, kad kiekvienas statybos projektas unikalus, turi skirtingus rizikos šaltinius, išsiskiria kapitalo poreikiu, projekto valdymo komanda ir kitais aspektais, Honkongo statybos rangos įmonių apklausos metu buvo siekiama nustatyti investicinių projektų rizikos vertinimo ypatumus. Įmonių apklausos duomenys atskleidė, kad populiariausias būdas vertinti projekto riziką yra projekto atsipirkimo laiko trumpinimas (angl. *shortening payback period*) (80,4 proc. respondentų). 78,3 proc. apklaustų įmonių nurodė, jog didina reikalaujamą grąžos normą (angl. *raising required rate of return*), 71,7 proc. įmonių atlieka tikimybių analizę (angl. *probability analysis*), 69,6 proc. – jautrumo analizę (angl. *sensitivity analysis*) (Lam ir kt., 2004).

H. Scholleova ir kt. (2007), siekdami išsiaiškinti investicinių projektų vertinimo metodų paplitimą, atliko 252 Čekijos įmonių apklausą. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad 75 proc. respondentų investiciniams projektams vertinti naudoja statinius vertinimo metodus. Atsipirkimo laiko metodą naudoja 27 proc. apklaustų įmonių. Mokslininkai, remdamiesi tyrimo rezultatais, nustatė, kad dinaminiai investicinių projektų vertinimo metodai yra mažiau populiarūs – po 22 proc. apklaustų įmonių vertina investicinius projektus pagal vidinės pelno normos ir grynosios dabartinės vertės metodus. Autorių nuomone, investicinių sprendimų priėmimo procese įmonės vadovaujasi statiniais metodais dėl dviejų svarbiausių priežasčių – tai žinių trūkumo ir laiko įtakos. Įmonių vadovai Čekijoje teikia prioritetą tiems projektų vertinimo metodams, kurie susieti su grąžos terminu. Autoriai šias prielaidas grindžia kitu mokslininkų (Hajek, Hynek, Janeček, Lefley, Warton, 2001) atliktu tyrimu. Tyrimo metu buvo apklausiamos Didžiosios Britanijos, Jungtinių Amerikos Valstijų ir Čekijos gamybinės įmonės. 53,5 proc. apklaustų Britanijos gamintojų patvirtino, kad įprastai vadovai, siekdami asmeninės naudos ir karjeros sėkmės, remia projektus, kurių rezultatai matomi trumpuoju laikotarpiu. Teiginį patvirtino 62,5 proc. Jungtinių Amerikos Valstijų gamybos įmonių vadovų ir 62,1 proc. Čekijos gamybos įmonių. Mokslininkų teigimu, įmonių strateginius sprendimus ir biudžeto klausimus (kurie taip pat apima ir investicijas) sprendžia vadovai. Dėl vadovų asmeninių siekių jų priimamai sprendimai gali nesutapti su įmonės savininkų interesais. Sąmoningai, nesąmoningai, motyvuoti finansiškai ar siekdami asmeninės sėkmės, priimdami investicinius sprendimus vadovai linkę remtis tokiais kriterijais, kurie greičiau patvirtintų jų priimtų sprendimų teisingumą (Scholleova, Fort, Svecova, 2007).

1 lentelė. **Investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimui taikomi metodai**

Autoriai / Metodai	J. H. Hall (2000)	J. R. Graham, C. R. Harvey (2001)	K. Levišaus-kaitė, G. Rūškys (2001)	G. Sandah, S. Sjogren (2003)	K.C. Lam, ir kt. (2004)	H. Scholleova ir kt. (2010)	J.H. Hall, T. Mut-shutshu (2013)
NPV	16,9	74,93	50,0	52,3	71,7	22,0	25,0
IRR	32,3	75,61	30,0	22,7	65,2	22,0	17,0
AARR	-	-	-	-	82,6	-	-
MIRR	-	-	-	-	-	-	8,0
ROI/ARR	33,8	20,29	-	21,1	-	-	8,0
PP	0,0	56,74	90,0	78,1	84,8	27,0	17,0
Diskontuotas investicijų atsipirkimo laikas	16,9	29,45	-	-	-	11,0	-
PI	0,0	11,87	10,0	-	-	8,0	17,0
Realiųjų opcionų	-	26,59	0,0	0,0	-	-	0,0
Naudos iš kaštų santykis	-	-	-	-	-	3,0	-
VBM	-	-	-	8,6	-	-	-

Šaltinis: sudaryta autorės remiantis nagrinėta literatūra.

J. H. Hall, T. Mutshutshu (2013) atliko valstybinių įmonių, dalyvavusių reikšminguose Pietų Afrikos infrastruktūros projektuose, apklausą. Tyrimui atlikti buvo siekiama apklausti 14 Pietų Afrikos įmonių, tačiau buvo gautos tik 6 užpildytos apklausos anketos (mokslininkų nuomone, viena pagrindinių priežasčių, lėmusių įmonių atsisakymą dalyvauti tyrime, buvo baimė atskleisti bendrovės duomenis, visiško informacijos konfidencialumo siekimas). Tyrimo metu išsiaiškinta, kad grynosios dabartinės vertės metodui pirmenybę teikia 25 proc. apklaustų įmonių. Iš kitų įmonių, kurios pirmiausiai investicinį projektą vertina kitu, ne grynosios dabartinės vertės metodu, 15 proc. nurodė, kad grynosios dabartinės vertės metodą naudoja papildomam investicijų vertinimui kartu su pagrindiniu pasirinktu metodu. Vidinės pelno normos, atsipirkimo laiko ir pelningumo indekso metodui pirmenybę teikia po 17 proc. tyrime dalyvavusių įmonių. Po 8 procentus apklaustų valstybinių įmonių vertinant investicinius projektus pirmenybę teikia modifikuotos vidinės pelno normos ir investuoto kapitalo grąžos metodams. Nei viena iš tyrime dalyvavusių įmonių nenurodė, jog investicinių projektų vertinimui pirmenybę teikia realiųjų opcionų metodui, tačiau dvi kompanijos teigė, jog šį metodą naudoja vėliau, kai investicijas įvertina pagrindiniu pasirinktu metodu.

J. H. Hall, T. Mutshutshu (2013) tyrimas unikalus tuo, jog respondentams buvo užduodami klausimai, susiję ne tik su vertinimo metodų pasirinkimu, bet ir su kitais investicinių projektų

įgyvendinimo aspektais. J. H. Hall, T. Mutshutshu (2013) tyrimo metu buvo siekiama išsiaiškinti, kaip investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimui grynosios dabartinės vertės metodu apskaičiuojama diskonto norma. Tyrimas atskleidė, kad svertinis kapitalo kaštų vidurkis (angl. *weighted average cost of capital – WACC*) yra pats tinkamiausias ir populiariausias būdas diskonto normos skaičiavimui. Visos apklausoje dalyvavusios įmonės nurodė, jog diskonto normai apskaičiuoti naudoja svertinį kapitalo kaštų vidurkį. Viena iš tyrime dalyvavusių įmonių nurodė, jog diskonto normos skaičiavimui naudoja kitų to paties sektoriaus įmonių nuosavo kapitalo kaštų dydį, o likę 83 proc. įmonių nurodė, kad nuosavo kapitalo kaštams įvertinti taiko kapitalo kaštų įkainojimo modelį (angl. *capital asset pricing model – CAPM*).

Išnagrinėjus plačiausiai žinomus Lietuvoje ir pasaulyje atliktus investicinių projektų vertinimo metodų paplitimo ir taikymo ypatumų mokslinius tyrimus, pateikiamas apibendrinimas (žr. 1 lentelę), atskleidžiantis, kokie metodai plačiausiai taikomi investicijų vertinimui. Empirinių tyrimų rezultatai patvirtina investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo problematiką – ypatingai didelės investicinių projektų reikšmės įmonės veiklos rezultatams kontekste projektų vertinimui įmonės plačiausiai taiko paprastus ir lengvai suprantamus metodus. Modernūs ir sudėtingi metodai investicinių projektų vertinimui naudojami itin retai. Mokslinių tyrimų lyginamoji analizė atskleidžia, kad įvairiose pasaulio šalyse investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimui dažnai naudojami grynosios dabartinės vertės ir vidinės pelno normos metodai. Nepaisant diskontuoto atsipirkimo laiko metodo privalumų atsipirkimo laiko metodo atžvilgiu, pasaulyje atlikti moksliniai investicinių projektų praktinio vertinimo tyrimai patvirtina, jog įmonės investicinių projektų vertinimui plačiai naudoja mokslinėje literatūroje ir praktikoje kritikuojamą atsipirkimo laiko metodą.

Lietuvos ir užsienio šalių moksliniuose tyrimuose nagrinėjant investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodų pasirinkimo problemą, didelis dėmesys skiriamas investicinių projektų vertinimui naudojamo metodo ir įvairių įmonės charakteristikų priklausomybės nagrinėjimui. Esminiai empirinių tyrimų rezultatai pateikiami lentelėje.

2 lentelė. **Investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimui naudojamų metodų priklausomybė nuo įmonės charakteristikų**

Autoriai	Veiksnys	Priklausomybė
J. H. Hall (2000)	Įmonės dydis	Įmonės metinio biudžeto dydis koreliuoja su investicijų vertinimui pasirenkamu metodu – kuo metinis įmonės biudžetas didesnis, tuo plačiau naudojamas vidinės pelno normos metodas ir tuo mažiau naudojamas grynosios dabartinės vertės metodas
R. Graham, C. R. Harvey (2001)	Įmonės dydis	Įmonės dydis reikšmingai veikia įmonėje priimamus investicinius sprendimus, didelės įmonės kur kas plačiau taiko grynosios dabartinės vertės ir kapitalo kaštų įkainojimo modelį nei mažos įmonės
	Finansinis svertas	Įmonės, kurių finansinis svertas didesnis, dažniau naudoja grynosios dabartinės vertės ir vidinės pelno normos metodus, nei įmonės, turinčios mažiau skolų
	Dividendų politika	Įmonės, kurios moka dividendus, dažniau taiko populiariausius (grynosios dabartinės vertės ir vidinės pelno normos) metodus, nei tos kuris nemoka
	Vadovo amžius, išsilavinimas ir darbo patirtis	Vyresni, didesnę darbo patirtį turintys ir neturintys magistro laipsnio vadovai dažniau pasikliauna atsipirkimo laiko metodu
	Įmonės augimas	Hipotezė, kad investicinių projektų vertinimui įtakos turi įmonės augimo tempas, atmesta
G. Sandahl, S. Sjogren (2003)	Sektorius	Finansų ir transporto sektoriuose veikiančios kompanijos plačiau taiko grynosios dabartinės vertės metodą nei atsipirkimo periodo. Informacinių technologijų bendrovės mažiausiai naudoja grynosios dabartinės vertės metodą. Kuo sektoriaus augimo tempas didesnis, tuo plačiau taikomi trumpo laikotarpio metodai
	Nuosavybės forma	Atsipirkimo laiko metodas plačiausiai taikomas kooperatyvuose, privačiose kompanijose, savivaldybių įmonėse ir viešosiose įmonėse. Atsipirkimo laiko metodas mažiau populiarus tik valstybės įmonėse, valstybės įmonėse plačiausiai taikomas grynosios dabartinės vertės metodas. Kooperatyvai, savivaldybių ir valstybių įmonėse visiškai netaikomas verte pagrįstas vertinimas

2 lentelės tęsinys

G. Sandahl, S. Sjogren (2003)	Įmonės dydis	Naudojamas metodas investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimui koreliuoja su įmonės metinių pajamų apimtimi. Labiausiai išsiskiria dažnas verte pagrįsto vertinimo taikymas didesnėse kompanijose. Tik didžiausios (pirmos klasės) kompanijos diskontuotų pinigų srautų metodus naudoja dažniau nei atsipirkimo laiko metodą. Mažiausios kompanijos rečiausiai taiko diskontuotų pinigų srautų metodus
K.C. Lam, ir kt. (2004)	Įmonės dydis	Nėra reikšmingų skirtumų tarp skirtingo dydžio įmonių naudojamų metodų investicinių projektų vertinimui
H. Scholleova ir kt. (2010)	Įmonės dydis	Didesnės įmonės investiciniams projektams vertinti dažniau renkasi dinaminius metodus
	Savininkas	Hipotezė, kad investicinių projektų vertinimo metodo pasirinkimą įtakoja įmonės savininko tipas (*angl. kind of owner*), nepatvirtinta

Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis nagrinėta literatūra.

J. H. Hall (2000) anketinės apklausos duomenys atskleidė, kad įmonės metinio biudžeto dydis koreliuoja su investicijų vertinimui pasirenkamu metodu – kuo metinis įmonės biudžetas didesnis, tuo plačiau naudojamas vidinės pelno normos metodas ir tuo mažiau naudojamas grynosios dabartinės vertės metodas. Mažesnės įmonės plačiau taiko investuoto kapitalo grąžos metodą. J. R. Graham, C. R. Harvey (2001) tyrimo rezultatai taip pat patvirtino, kad įmonės dydis reikšmingai veikia įmonėje priimamus investicinius sprendimus. Tačiau šio tyrimo metu mokslininkai nustatė priešingą tendenciją dėl grynosios dabartinės vertės metodo naudojimo – didelės įmonės kur kas plačiau taiko grynosios dabartinės vertės metodą nei mažos įmonės, kurios dažnai naudoja atsipirkimo laiko metodus. Mokslininkai K. C. Lam ir kt. (2004) priėjo išvados, kad nėra reikšmingų skirtumų tarp skirtingo dydžio įmonių naudojamų metodų investicinių projektų vertinimui.

G. Sandahl, S. Sjogren (2003) atliktas tyrimas taip pat patvirtino įmonės dydžio įtaką pasirenkamiems investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodams. Iš šio tyrimo rezultatų matyti, kad tik didžiausios kompanijos diskontuotų pinigų srautų metodus naudoja dažniau nei atsipirkimo laiko metodą, o mažiausios kompanijos rečiausiai taiko diskontuotų pinigų srautų metodus. H. Scholleova, J. Fort, L. Svecova (2010) nustatė, kad didesnės įmonės investiciniams projektams vertinti dažniau renkasi dinaminius metodus.

G. Sandahl, S. Sjogren (2003) tyrimo metu nustatė, kad investicinių projektų vertinimo metodų pasirinkimas priklauso nuo įmonės nuosavybės formos. Tyrimo rezultatai patvirtino, kad atsipirkimo laiko metodas mažiau populiarus tik valstybinėse įmonėse, kuriose plačiausiai taikomas grynosios dabartinės vertės metodas. Tačiau H. Scholleova ir kt. (2010) atmetė hipotezę, kad investicinių projektų vertinimo metodo pasirinkimą įtakoja įmonės savininko tipas.

Apibendrinant galima teigti, kad šiuo metu Lietuvoje ir pasaulyje žinomų mokslinių tyrimų rezultatų pagrindu negalima pateikti vienareikšmių išvadų dėl veiksnių, turinčių įtakos investicinių projektų vertinimo metodų pasirinkimui. Pagrindiniai empirinių tyrimų rezultatai prieštarauja vieni kitiems, todėl nagrinėjamos temos praktikoje reikalingi papildomi tyrimai.

Išvados

1. Mokslinėje literatūroje plačiausiai nagrinėjami atsipirkimo laiko, grynosios dabartinės vertės ir vidinės pelno normos metodai. Šie metodai atitinkamai atskleidžia, per kiek laiko įmonei grįžta investuotos lėšos, parodo, kiek suminės projekto įplaukos viršija sumines išmokas, pagrindžia planuojamo vykdyti investicinio projekto tikslingumą banko siūlomų palūkanų atžvilgiu. Konkretus investicinių projektų ekonominio efektyvus vertinimo metodas atskleidžia skirtingą informaciją apie projektą, todėl nėra pakankamas siekiant priimti įmonės vertę didinančius sprendimus, investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo metodai turi papildyti vienas kitą.
2. Mokslinių tyrimų lyginamoji analizė atskleidžia, kad įvairiose pasaulio šalyse investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimui plačiausiai taikomi grynosios dabartinės vertės ir vidinės pelno normos metodai. Taip pat, nepaisant diskontuoto atsipirkimo laiko metodo privalumų atsipirkimo laiko metodo atžvilgiu, net 90 proc. Lietuvos, 85 proc. Honkongo, 78 proc. Švedijos, 55 proc. JAV įmonių, dalyvavusių empiriniuose tyrimuose, investicinių projektų vertinimui naudoja atsipirkimo laiko metodą. Empirinių tyrimų rezultatai patvirtina investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimo problematiką – ypatingai didelės investicinių

projektų reikšmės kontekste projektų vertinimui įmonės plačiausiai taiko paprastus metodus, o modernūs metodai taikomi itin retai.

3. Atikus Lietuvoje ir pasaulyje žinomų empirinių tyrimų rezultatų lyginamąją analizę, negalima pateikti vienareikšmių išvadų dėl veiksnių, turinčių įtakos investicinių projektų vertinimo metodų pasirinkimui. Mokslinėje literatūroje suformuluoti pagrindiniai teiginiai prieštarauja vieni kitiems, todėl nagrinėjamos temos praktikoje reikalingi papildomi tyrimai.

Literatūra

1. Graham, J. R., Harvey, C. R. (2001). The theory and practice of corporate finance: evidence from the field. *Journal of Financial Economics*, 60, 187-243.
2. Hall, J. H. (2000). An empirical investigation of the capital budgeting process. *Social Science Research Network*. Žiūrėta 2016, vasario 5 per internetą: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=243295>.
3. Hall, J. H., Mutshutshu, T. (2013). Capital budgeting techniques employed by selected South African state-owned companies. *Corporate Ownership & Control*, 10(3), 177-187.
4. Yard, S. (2000). Development of the payback method. *Int. J. Production Economics*, 67(2), 155-167.
5. Jakutis, A. (2008). Inovatyvusis Black-Scholes ir tradiciniai investicijų vertinimo metodai, jų panaudojimo galimybės. *Taikomoji ekonomika: sisteminiai tyrimai*, 2(2), 81-95.
6. Kierulff, H. (2008). MIRR: A better measure. *Business Horizons*, 51, 321—329.
7. Lam, K.C., Wang, D., Lam M.C.K. (2007). The capital budgeting evaluation practices (2004) of building contractors in Hong Kong. *International Journal of Project Management*, 25, 824–834.
8. Levišauskaitė, K., Rūškys, G. (2001). Realiųjų opcionų metodas kaip investicinių projektų vertinimo instrumentas: teoriniai ir taikomieji aspektai. *Socialiniai mokslai*, 5(31), 29-40.
9. Mackevičius, J.; Tomaševič, V. (2011). Vidinės grąžos normos metodo taikymas vertinant investicinių projektų ekonominį efektyvumą. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*, 1 (21), 60-67.
10. Melton, T., Smith, P. I., Yates, J. (2008). *Projects Benefits Management. Linking your Project to the Business.* Elsevier Ltd.
11. Sandahl, G., Sjogren, S. (2003). Capital budgeting methods among Sweden's largest groups of companies. The state of the art and a comparison with earlier studies. *Int. J. Production Economics*, 84, 51–69.
12. Scholleova, H., Fotr, J., Svecova, L. (2010). Investment decision making criterions in practice. *Ekonomika ir vadyba*, 15, 1018-1023.
13. Tomaševič, V. (2010). Investicinių projektų ekonominio efektyvumo vertinimas grynosios dabartinės vertės metodu. *Verslas: teorija ir praktika*, 11(4), 362-369.

THE EVALUATION OF ECONOMIC EFFICIENCY OF INVESTMENT PROJECTS IN LITHUANIA AND FOREIGN COUNTRIES

Summary

Corporate finance theory and practice reflects that the fundamental investment objectives are commercial – oriented to the operating profit, creation of value, development, business continuity assurance and increase of competition. A successful implementation of an investment project can lead to the growth of company's performance and an unsuccessful project can not only have a negative impact on the company's results, but also pose a risk to continuity of the business. In the context of global economic trends and current business conditions in Lithuania it is seen that a quality assessment of an investment project increases the likelihood of successful implementation of the project and protects the company from investments without prospects. Despite the investment projects' economic efficiency evaluation values, the literature emphasizes that for the assessment of investment projects, companies often choose simple, quickly applied, clear and universally comprehensible valuation metrics. The scientific problem relevance of the investment project evaluation is also revealed by the fact that, in practice, this area is under-explored.

The paper presents a comparative analysis of the research, examines the researches on Lithuania's and foreign countries' investment projects' economic efficiency evaluation features, that reveal the investment projects' economic efficiency evaluation methods' prevalence and the main factors influencing the choice of the method. Scientific research analysis reveals that around the world for the economic efficiency evaluation of the investment projects, net present value and internal rate of return methods are often used. Despite the discounted payback period method advantages, in respect of the payback period method advantages, the carried out scientific assessments of investment projects around the world confirm, that the companies widely use the payback period method for the evaluation of the investment projects.

The paper aims to identify the relationship between investment project evaluation methods used and various factors (the size of the company, the sector in which the company operates, dividend policy, management education, age, duration of employment, leverage and other forms of management). However, at this time, on the basis of Lithuania and the world-renowned research analysis findings, the investment project evaluation methods choice

affecting factors cannot be held as certain. The formulated basic statements that are found in the scientific literature contradict each other, thus the topic requires additional practical research.

Keywords: investment project, evaluation of economical effectiveness, time of payback, gross value, internal rate of earnings**.**

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Agnė Nikšaitė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: magistrantūros studentė.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Vilniaus universitetas Kauno humanitarinis fakultetas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Apskaita, finansai ir bankininkystė.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +370 622 77220, agne.niksaite@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Agne Niksaite.
Science degree and Academic title: master's student.
Workplace and position: Vilnius university Kaunas Faculty of Humanities.
Author's research interests: Accounting, Finance and Banking.
Telephone number and e-mail address: +370 622 77220, agne.niksaite@gmail.com.

PROFESIONALAUS BUHALTERIO VAIDMUO APSKAITOS PASLAUGŲ ĮMONĖJE

Erika Besusparienė
Kauno kolegija

Anotacija. Straipsnyje nagrinėjamas profesionalaus buhalterio vaidmuo apskaitos paslaugų įmonėje. Straipsnį sudaro trys dalys. Pirmoje dalyje teoriniu aspektu įvertintos galimybės tapti profesionaliu buhalteriu Lietuvoje. Antroje dalyje nagrinėjami atlikti moksliniai tyrimai bei kita literatūra, kuri atskleidžia profesionalaus buhalterio vaidmens ir apskaitos kokybės ryšį apskaitos paslaugų įmonėje. Trečioje straipsnio dalyje analizuojami atlikto žvalgomojo tyrimo rezultatai – ar egzistuoja ryšys tarp verslo subjektų pasirinktos apskaitos paslaugų įmonės, buhalterio profesionalo ir apskaitos paslaugų kokybės.

Raktiniai žodžiai: apskaita, buhalteris, buhalteris profesionalas, apskaitos įmonė, apskaitos kokybė.

Įvadas

Buhalterių kvalifikacijos kėlimo problemos Lietuvoje gvildenamos nebe pirmi metai. R. Legenzova ir R. Babrauskaitė (2014) atliko privalomo Lietuvos buhalterių kvalifikacijos egzaminavimo pagrįstumo vertinimą ir nustatė, kad toks buhalterių egzaminavimas yra nepagrįstas, autorių teigimu visos pastangos turėtų būti nukreiptos ne tik į apskaitininkų kvalifikacijos gerinimą, bet ir į įmonių vadovų požiūrio į buhalterius keitimą. Pakeitimas Lietuvos Respublikos Buhalterinės apskaitos įstatyme dėl buhalterių egzaminavimo buvo priimtas 2012 metais, o įsigaliojimas atidėtas iki 2016 metų. J. Vaickienės ir L. Milonaitės (2015) teigimu, seimą pasiekė daugiau kaip trijų tūkstančių apskaitos specialistų pasirašyta peticija su argumentais, kad toks egzaminavimas neišspręs finansinių ataskaitų kokybės problemos. Nespėjus įgyvendinti buhalterių egzaminavimo 2015 metų gegužę, egzaminavimas buvo panaikintas. Tačiau panaikintas buhalterių egzaminavimas neišsprendė šios profesijos kvalifikacijos gerinimo problemos, todėl nuo 2016 metų Lietuvos Respublikos Buhalterinės apskaitos įstatyme (2015) įsigaliojo nauja sąvoka – buhalteris profesionalas. Kiekvienas buhalteris, norėdamas parodyti savo aukštą kvalifikaciją, turėtų siekti šio vardo. Šios sąvokos statusas įsigalioja nuo 2016 metų, tačiau nėra visiškai aišku, kokią reikšmę turės buhalterio profesionalo atsiradimas buhalterių profesijoje ir apskaitos paslaugų įmonėse. Dažnai smulkaus verslo subjektai apskaitą patiki vesti apskaitos paslaugas teikiančioms įmonėms. J. Bukevičiaus (2009) teigimu, verslo subjektai pasirinkę apskaitos paslaugų įmonę nepatiria buhalterio darbo vietos organizavimo ir palaikymo išlaidų, nemoka nuo buhalterio atlyginimo socialinio draudimo mokesčio. Tačiau, pasak J. Bukevičiaus (2009), kaip rodo tyrimas, neretai tokiomis paslaugomis įmonės – užsakovai džiaugiasi neilgai.

Svarbu, kad apskaitos paslaugas teikiančios įmonės teiktų kokybiškas paslaugas ir užtikrintų klientų poreikius. Pasak J. Bukevičiaus (2009), verslininkai, samdantys apskaitos paslaugų įmones, susiduria su įvairiomis problemomis, kurių baigtis dažniausiai yra sutarties nutraukimas. Nutraukus apskaitos paslaugų sutartį, tenka taisyti kelerių metų apskaitą, įmonės turi mokėti baudas ir delspinigius dėl neteisingai paskaičiuotų ir sumokėtų mokesčių, o kompensuoti apskaitos paslaugų pirkėjo patirtus nuostolius tenka jam pačiam. J. Bukevičius (2009), remdamasis Montvydiene (2009), teigia, kad šiomis dienomis nėra pakankamai kontroliuojama apskaitos paslaugas teikiančių įmonių buhalterių profesinė kvalifikacija. Todėl tikėtina, kad buhalterio profesionalo atsiradimas apskaitos paslaugų įmonėje galėtų pagerinti teikiamų paslaugų kokybę. Šiame straipsnyje analizuojamą **tyrimo problemą** galima išreikšti klausimu: ar buhalteris profesionalas, esantis apskaitos paslaugų įmonėje, užtikrintų apskaitos paslaugų kokybę?

Tyrimo objektas – profesionalaus buhalterio vaidmuo apskaitos paslaugų įmonėje.

Tyrimo tikslas – ištirti, ar profesionalaus buhalterio vaidmuo apskaitos paslaugų įmonėje užtikrintų teikiamų apskaitos paslaugų kokybę. Šiam tikslui įvykdyti bus siekiama įgyvendinti tokius **tyrimo uždavinius:**

1. Teoriniu aspektu įvertinti galimybes tapti profesionaliu buhalteriu Lietuvoje;
2. Atlikti profesionalaus buhalterio vaidmens ir apskaitos kokybės ryšio palyginamąją analizę teoriniu aspektu apskaitos paslaugų įmonėje;
3. Ištirti, ar egzistuoja ryšys tarp verslo subjektų pasirinktos apskaitos paslaugų įmonės, buhalterio profesionalo ir apskaitos paslaugų kokybės.

Taikomi metodai: teisės aktų ir literatūros šaltinių analizė, informacijos sisteminimas, lyginimas, apibendrinimas ir kiekybinis žvalgomasis tyrimas (anketavimas).

Straipsnio skyriuose apžvelgiama buhalterio profesionalo samprata bei analizuojama, kokį vaidmenį buhalteris profesionalas atlieka apskaitos paslaugų įmonėse ir kaip tai lemia apskaitos paslaugų

kokybę. Empirinio tyrimo objektu pasirinkti verslo subjektai Lietuvoje. Analizuojami apklausoje dalyvavusių Lietuvos verslo subjektų atsakymai į iš anksto sudarytus anketos klausimus, kurie suteikia galimybę sužinoti įvairias šio reiškinio detales. Apklausta dvidešimt respondentų.

1. Galimybių tapti profesionaliu buhalteriu teorinis vertinimas

Lietuva yra ne pirmoji šalis, kuri nusprendė skirti daugiau dėmesio buhalterių kvalifikacijos kėlimui. Kaimyninėje šalyje Latvijoje buhalteriai taip pat yra sertifikuojami. R. Sneidere, I. Bumane ir J. Lascenko (2013), remiantis ankstesniu Šneidere ir Būmane (2011) moksliniu straipsniu, teigia, kad Latvijoje 2000 m. buvo pradėtas buhalterių sertifikavimas. Pagal Latvijos buhalterių asociacijos duomenis (R. Sneidere, I. Bumane ir J. Lascenko, 2013), buhalterio profesionalo vardas suteikiamas ribotam laikotarpiui. Asmenims sertifikatas suteikiamas penkeriems metams, sertifikato galiojimas gali būti pratęsiamas tobulinant profesines žinias skirtingais kvalifikaciniais kursais. Latvijos buhalterių asociacija nuo 2013 m. yra tapusi Tarptautinės buhalterių federacijos nare. Pagal šiuo metu Lietuvoje galiojančias Buhalterių profesionalų įrašymo į buhalterių profesionalų sąrašą ir išbraukimo iš jo taisykles (2015 m.) bei Lietuvos Respublikos Buhalterinės apskaitos įstatymo pakeitimą (2015 m.), buhalteris profesionalas Lietuvoje, taip pat kaip ir Latvijoje, turi priklausyti organizacijai, kuri priklauso minėtai tarptautinei federacijai.

Nuo 2016 m. įsigaliojo Lietuvos Respublikos Buhalterinės apskaitos įstatymo pakeitimas (2015 m.), kuriame nuo 2016 m. buvo patvirtintas buhalterio profesionalo apibrėžimas. Įstatyme numatyta, kad ***buhalteris profesionalas*** – asmuo, kuris yra Lietuvos ar kitos Europos sąjungos valstybės narės auditorius ir (arba) buhalterius vienijančios profesinės organizacijos, priklausančios Tarptautinei buhalterių federacijai, narys. Profesionalaus buhalterio sąvoka nėra nauja, tačiau Lietuvoje nėra daug mokslinių tyrimų, kurie tai analizuotų. Lietuvos buhalterių ir auditorių asociacija (LBAA) profesionalius buhalterius atestuoja jau nuo 2001 metų pagal savo patvirtintą programą. Tokiu būdu įvertinamos buhalterių žinos ir kvalifikacija. Panašius mokymus siūlo VšĮ „Tarptautinio menedžmento institutas“, kurie vadinami „Eurobuhalterio“ mokymais. Kita Lietuvos audito kompanija „PricewaterhouseCoopers“ rengia specializuotus mokymus buhalteriams, siekiantiems gauti tarptautinį buhalterių kvalifikaciją patvirtinantį diplomą. Nors buhalterių profesionalų mokymai vyksta daugiau nei dešimtmetį, iki 2016 metų profesionalaus buhalterio sąvoka Lietuvoje nebuvo reglamentuota teisės aktais.

Apskaita priskiriama profesionalioms paslaugoms (Legenzova, Babrauskaitė, 2014). Tiek mažai, tiek didelei įmonei buhalteris profesionalas yra neįkainojama vertybė, nes kiekvienos įmonės tikslas – turėti tikslius ir teisingus apskaitos duomenis. Pasak R. Legenzovos ir R. Babrauskaitės (2014), tarptautinės apskaitininkų federacijos 2013 metų atliktoje studijoje analizuojama apskaitininko svarba organizacijose. Argumentuojama, kad buhalteris profesionalas yra neįkainojama vertybė įmonei. Naudodami savo sugebėjimus bei įgūdžius, jie sugeba susidoroti su sudėtingomis situacijomis. Gautas išsilavinimas turi suteikti jiems gebėjimus pragmatiškai bei objektyviai įvertinti situaciją ir spręsti problemas. Todėl svarbu teoriniu aspektu įvertinti, kokiu būdu ir kas gali tapti buhalteriu profesionalu Lietuvoje.

Kaip jau minėta, siekiant buhalterio profesionalo vardo, reikia priklausyti organizacijai, priklausančiai Tarptautinei buhalterių federacijai (TBF). Lietuvos audito komiteto (2015) teigimu, TBF priklauso tik Lietuvos auditorių rūmai. Todėl minėti LBAA rengiami mokymai ir suteikiamas buhalterio profesionalo vardas neatitinka Lietuvos Respublikos Buhalterinės apskaitos įstatymo nuostatų, nes LBAA nėra TBF narė. Todėl tokie asmenys, turintys buhalterio profesionalo pažymėjimą, teisine prasme nėra buhalteriai profesionalai. Toks asmuo, turėdamas pažymėjimą, patvirtinantį jo kvalifikaciją, negali teikti prašymo ir būti įrašytas į buhalterių profesionalų sąrašą. Buhalterių profesionalų įrašymo į buhalterių profesionalų sąrašą ir išbraukimo iš jo taisyklėse (2015) numatyta, kad buhalteriai profesionalai turi atitikti tris kriterijus. Šie kriterijai pateikti 1 lentelėje.

1 lentelė. **Reikalaujami kriterijai patekimui į buhalterių profesionalų sąrašą**

	Kriterijai
1	Asmuo yra Lietuvos arba kitos Europos Sąjungos valstybės narės auditorius ir (arba) buhalterius vienijančios profesinės organizacijos, kuri yra TBF narė, narys.
2	Asmuo yra išlaikęs organizacijos, kuriai priklauso, narystei būtinus kvalifikacinius egzaminus, organizuojamus pagal TBF narystės reikalavimus.
3	Asmuo turi laikytis organizacijos nustatytų profesinės kvalifikacijos kėlimo, etikos reikalavimų ir kokybės užtikrinimo, drausminių nuobaudų sistemos.

Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis Buhalterių profesionalų įrašymo į buhalterių profesionalų sąrašą ir išbraukimo iš jo taisyklėmis (2015)

Nagrinėjant galiojančius teisės aktus ir galimybę tapti buhalteriu profesionalu, perspektyvos Lietuvos buhalteriams yra ribotos. LBAA teigimu (2015), LBAA negavo Lietuvos auditorių rūmų rekomendacijos, todėl nuo 2016 m. LBBA netaps TBF nare. Kol LBAA netaps TBF nare, jos asociacijos nariai, nors ir yra išlaikę kvalifikacinius buhalterių profesionalų egzaminus, pagal šiuo metu galiojančius teisės aktus, negali vadintis buhalteriais profesionalais. Asmenys, kurie yra išlaikę VšĮ „Tarptautinio menedžmento instituto“ rengiamus egzaminus, turi daugiau galimybių patekti į buhalterių profesionalų sąrašą. VšĮ „Tarptautinio menedžmento institutas“ savo internetinėje svetainėje informuoja, kad asmenys, išlaikę jų rengiamus buhalterio profesionalo kvalifikacinius egzaminus, įgyja teisę tapti tarptautinių asociacijų nariais. Todėl asmuo, baigęs šiuos mokymus, gali tapti Tarptautinės buhalterių asociacijos (TBA) ar Finansų analitikų instituto (FAI) asociacijų nariais. Kadangi TBA ir FAI yra TBF narys, taip užtikrinama, kad toks asmuo Lietuvoje gali kreiptis dėl įtraukimo į buhalterių profesionalų sąrašą. O. Montvydienės (2016) teigimu, Lietuvoje yra nemažai asmenų, kurie pasinaudoję ES parama yra baigę UAB „PricewaterhouseCoopers“ rengiamus kvalifikacinius mokymus, parengtus tarptautinės organizacijos – Licencijuotų ir atestuotų apskaitininkų asociacijos (ACCA). ACCA taip pat yra TBF narė, todėl asmuo, baigęs UAB „PricewaterhouseCoopers“ ir tapęs ACCA nariu, taip pat gali pretenduoti į buhalterių profesionalų sąrašą. Asmenų, norinčių patekti į buhalterių profesionalų sąrašą, kriterijų 1 lentelę papildžius išnagrinėta informacija, galima teigti, kad Lietuvos buhalteriai turi keturis galimus scenarijus, kaip tapti buhalteriais profesionalais. Informacija pateikiama 2 lentelėje.

2 lentelė. **Galimybių scenarijai patekimo į buhalterių profesionalų sąrašą Lietuvoje**

1 scenarijus	**2 scenarijus**	**3 scenarijus**	**4 scenarijus**
Asmuo, kuris yra auditorius išlaikęs egzaminus.	Asmuo yra išlaikęs VšĮ „Tarptautinio menedžmento instituto“ rengiamus „Eurobuhalteris“ egzaminus.	Asmuo yra išlaikęs UAB „PricewaterhouseCoopers“ rengiamus ACCA egzaminus.	Asmuo yra išlaikęs kitos ES organizacijos, kuriai priklauso, kvalifikacinius egzaminus.
Priklausantis Lietuvos audito rūmams (LAR).	Turi galimybę tapti Tarptautinės buhalterių asociacijos (TBA) ar Finansų analitikų instituto (FAI) asociacijų narys.	Turi galimybę tapti Licencijuotų ir atestuotų apskaitininkų asociacijos (ACCA) nariu.	Organizacijų sąrašas pateikiamas TBF internetiniame puslapyje.
Tarptautinė buhalterių federacija (TBF)			

Šaltinis: sudaryta autorės.

Pagal 2 lentelėje pateiktą informaciją, matome, kad Lietuvoje šiuo metu yra tik viena asociacija, kuri priklauso TBF. Pagal šiuo metu esančią situaciją Lietuvoje, tik auditoriai gali vadintis buhalteriais profesionalais. Kiti Lietuvos buhalteriai, sukaupę ilgametę patirtį ir galintys išlaikyti asociacijos kvalifikacinius egzaminus, Lietuvoje neturi asociacijos, į kurią galėtų įstoti. LAR visuotiniame narių susirinkime 2015 metų gruodį nuspręsta, kad jų nariu gali būti bet kas, tačiau nenuspręsta, kokios bus narių, ne auditorių, teisės ir procedūra (Montvydienė, 2016). LAR šiuo metu į savo asociaciją priima tik atestuotus auditorius, kiti buhalteriai į šią asociaciją nepriimami, tačiau ateityje LAR turėtų priimti ir kitus narius. Lietuvos buhalteriai, norintys turėti teisinį buhalterio profesionalo statusą, pagal šiuo metu esančią situaciją Lietuvoje gali tapti tarptautinių organizacijų nariais, išlaikę VšĮ „Tarptautinio menedžmento instituto“, UAB „PricewaterhouseCoopers“ kvalifikacinius egzaminus ar kitų ES organizacijų rengiamus egzaminus. Susidariusi situacija rodo Lietuvoje esančią problemą, kad įsigaliojus Lietuvos Respublikos buhalterinės apskaitos įstatymo pakeitimui nuo 2016 m., tapti buhalteriu profesionalu ir būti įtrauktam į buhalterių profesionalų sąrašą, galimybė sudaryta ne visiems kvalifikuotiems buhalteriams. Tokia susidariusi situacija yra Lietuvos buhalterių diskriminacija, nes nėra sudarytos lygios teisės visiems kvalifikuotiems buhalteriams įgyti buhalterio profesionalo vardą.

Išnagrinėjus įvairią informaciją ir teisės aktus, galima teigti, kad Lietuvoje į buhalterių profesionalų sąrašą gali patekti tik itin kvalifikuoti buhalteriai, išlaikę specialius egzaminus. Toks asmuo yra aukščiausio lygio specialistas buhalterio profesijoje. Šiuo metu nėra sudarytų tinkamų galimybių įstoti į atitinkamą organizaciją Lietuvoje, išlaikyti egzaminus ir pretenduoti patekti į buhalterių profesionalų sąrašą. Pagal Lietuvoje galiojančius teisės aktus, tai gali padaryti tik Lietuvos audito rūmų nariai, o į šiuos

rūmus priimami tik atestuoti auditoriai. Šiai dienai nėra sudarytų sąlygų į Lietuvos audito rūmus patekti ir kitiems buhalteriams. Nėra suteikiamos lygios teisės visiems kvalifikuotiems buhalterių profesijos atstovams pretenduoti į buhalterių profesionalų sąrašą. Tačiau, siekiant kelti šios profesijos lygį ir prestižą, turi būti suteikta galimybė visiems kvalifikuotiems buhalteriams įgyti buhalterio profesionalo vardą.

2. Profesionalaus buhalterio vaidmens ir apskaitos kokybės ryšys apskaitos paslaugų įmonėje

Buhalterio profesionalo vaidmuo tiek smulkaus verslo subjektams, tiek apskaitos paslaugas teikiančioms įmonėms yra svarbus. Pirmiausiai, turint kvalifikuotą specialistą, apskaitos paslaugų įmonė gali jaustis patikimai dėl vedamos apskaitos kokybės, o turėdama aukščiausio lygio profesionalą, turi didesnį konkurencinį pranašumą rinkoje. L. Jui ir J. Wong teigia, kad buhalteris profesionalas padeda kurti verslui strategiją, teikia konsultacijas ir padeda įmonėms sumažinti išlaidas bei mažina riziką. Profesionalios apskaitos paslaugų įmonės visame pasaulyje turi svarbų vaidmenį – stiprinti apskaitos profesiją pasauliniu lygiu. Apskaitos paslaugas teikiančiose įmonėse buhalteriai profesionalai dažnai yra vieninteliai darbuotojai, kurie profesionaliai apmokyti ir yra kvalifikuoti apskaitos įmonėje.

Buhalteris profesionalas, būdamas aukščiausios kvalifikacijos darbuotojas apskaitos paslaugų įmonėje, gali suteikti kokybiškas apskaitos paslaugas. Pasak, K. Kundelienės (2009), apskaitos informacija, kaip pateiktis, gali būti laikoma geros kokybės: jei duomenys teisingai atvaizduoti, kontekstas yra tinkamas ir pakankamai išreikštas, tarpusavio subjektyviu susitarimu prasmė gali būti priskirta ir suvokiama kaip naudinga. Todėl verslo ir buhalterio bendradarbiavimas bei kokybiškos informacijos mainai yra svarbūs. Michael F. Trebesh teigia, kad smulkaus verslo savininkas ir buhalteris profesionalas turi sudaryti ekonominį aljansą. Buhalteris nebus verslo partneris, bet turės teikti paslaugas, konsultacijas ir priimti aktyvų vaidmenį kliento versle.

Verslo savininkams, kurie yra naujokai versle, buhalteris profesionalas gali pasiūlyti naudingų strateginio planavimo patarimų ir parodyti, kaip sukurti verslo struktūrą, siekiant užtikrinti įmonės finansinį stabilumą (Cascade Business Support, 2014). Buhalteris profesionalas, esantis aukščiausio lygio specialistas, galės užtikrinti apskaitos informacijos kokybę ir ją tinkamai perduoti smulkaus verslo savininkams, kad apskaitos informacijos prasmė būtų suvokiama tinkamai. Siekiant užtikrinti apskaitos informacijos ir apskaitos konsultacijų kokybiškumą, pasak Michael F. Trebesh, buhalteris profesionalas turi aktyviai domėtis įmone, lyg būtų jos savininkas. Buhalteris profesionalas ir smulkaus verslo įmonė turi priklausomybę, nes nuo jų abiejų priklauso pasiektų rezultatų kokybė. Buhalteris profesionalas ir verslo savininkas turi kartu nuolat peržiūrėti duomenis, o ši veikla formuoja kliento supratimą, lojalumą ir pasitenkinimą. K. Kundelienės (2009) manymu, apskaitos informacijos kokybė bus gera, jei ji perduodama gavėjui taip, kad šis supranta tai, ką siuntėjas norėjo perduoti. Remiantis K. Kundelienės (2009) teiginiu, galima teigti, kad buhalteris profesionalas verslo savininkui perduodamas suprantamą apskaitos informaciją, turės įtakos verslo savininko sprendimams, nes gavėjas – verslo savininkas – supras, ką siuntėjas – profesionalus buhalteris – norėjo perduoti, ir taip bus užtikrintas verslo stabilumas.

Vienas iš apskaitos paslaugų įmonės uždavinių, kaip ir kitų verslo subjektų – naujų klientų pritraukimas bei esamų klientų išlaikymas. Tikėtina, kad apskaitos paslaugų įmonės, siekdamos pritraukti ir išlaikyti klientus, mažiau dėmesio skiria apskaitos paslaugų kokybei ir konkuruoja rinkoje kaip mažiausių kainų paslaugų tiekėjai. J. Bukevičiaus (2009) teigimu, įmonės, neradusios buhalterio už mažą atlyginimą, renkasi apskaitos paslaugų įmones, kurios už nedidelę kainą pagal apskaitos paslaugų sutartį siūlo „sutvarkyti“ užsakovo mėnesio apskaitą bei parengti reikalingas ataskaitas. Anot įmonės „Auditproposal“, profesionalaus buhalterio paieška smulkaus verslo įmonėms – vienas sunkiausių etapų. Jų teigimu, skirtingai nei didelės įmonės, mažos įmonės paprastai turi ribotus išteklius ir siekia stabilumo. Profesionalus buhalteris, kuris turi tinkamą patirtį, dažnai yra geriausias pasirinkimas mažoms įmonėms vykdyti savo apskaitos poreikius. J. Butkevičius (2009) ir įmonė "Auditproposal" akcentuoja mažų įmonių ribotus išteklius, kurie galimai nulemia mažiausią kainą pasiūliusios apskaitos paslaugų įmonės pasirinkimą, neįvertinus apskaitos paslaugų kokybės.

Nors įmonė "Auditpropasal" akcentuoja, kaip svarbu smulkaus verslo atstovams pasirinkti buhalterį profesionalą, kuris, kaip teigė Michael F. Trebesh bei L. Jui ir J. Wong, padėtų kurti verslui strategiją ir savo profesionalumu sumažintų riziką dėl nuostolių ar verslo bankroto, tačiau verslo savininkai labiausiai reaguoja ne į profesionalumą ar gautų paslaugų kokybę, bet į mažiausią kainą. K. Kundelienė (2009) mano, kad jei vartotojas yra nejautrus kainai, tuomet jis renkasi produktą ar paslaugą, remdamasis subjektyviais kriterijais arba derasi, norėdamas gauti optimaliai tinkamą naudoti produktą. Tačiau, kaip matome pagal J.Bukevičių, apskaitos paslaugų įmonių vartotojai yra ypatingai

jautrūs, kurie negali, renkantis apskaitos paslaugą, vadovautis subjektyviais kriterijais. Praktikoje pasitaiko atvejų, kai pasirinkus pigiausias apskaitos paslaugas, tenka mokėti papildomas įmokas. J. Bukevičius (2009), nagrinėdamas teikiamų apskaitos paslaugų problematiką, pabrėžia, kad verslo savininkams gavus pasiūlymą už mažą kainą, vėliau tenka papildomai sumokėti už papildomas apskaitos paslaugas ar pavėluotų dokumentų įtraukimą. Todėl, jo teigimu, neaišku, pagal kokius kriterijus rinktis kitą apskaitos paslaugų įmonę – vadovaujantis kaina ar intuicija.

Užsienio rinkose atlikti tyrimai, rodo, kad kaina nėra svarbiausias kriterijus. Pasak D. A. Ellingson ir kt. (2006), dažnai apskaitos įmonės mano, kad jų darbuotojų aukšta kvalifikacija suteikia pridėtinę vertę, kas daro įtaką klientų pasirinkimams. Autorių atlikto marketingo tyrimo rezultatai, kuriame buvo apklausti Norvegijos respondentai, atskleidė, kad respondentams apskaitos paslaugų įmonėse svarbu: jos reputacija, darbų kokybė, reklama iš lūpų į lūpas, asmeninis kontaktas, laimingas ir patenkintas klientas, kuris rekomenduotų apskaitos įmonę. Be J. Bukevičiaus minėto vartotojo jautrumo kainai, renkantis kokybiškas apskaitos paslaugas, verslo subjektams, pagal D. A. Ellingson, A. A. Hiltner, M. Loyland ir D. J. Elbert (2006) atlikto tyrimo duomenis, svarbu apskaitos paslaugų įmonės reputacija, darbų kokybė bei kitų asmenų rekomendacijos.

Kitas atliktas M. Z. Groff, S. Slapničar ir N. Štumberger (2015) mokslinis tyrimas Slovėnijos atveju atskleidė, kad profesinė kvalifikacija daro įtaką klientų pasirinkimams. Autoriai, atlikę profesinės kvalifikacijos daromo poveikio klientų suvokimui apie apskaitos paslaugų kokybę Slovėnijoje tyrimą, nustatė, kad profesinė kvalifikacija daro teigiamą įtaką klientų suvokimui apie buhalterių kompetencijas. Šio tyrimo duomenimis, klientai rinksis buhalterius, kurie yra empatiški, patikimi ir reaguoja į individualius kliento poreikius, užtikrina privatumą ir remiasi pasitikėjimu. Taip pat šis tyrimas atskleidė, kad kvalifikacija nėra svarbiausia klientui. Todėl M. Z. Groff, S. Slapničar ir N. Štumberger (2015) padarė išvadą, kad apskaitos paslaugų kokybei nepakanka savireguliacijos rinkoje, todėl yra būtina apskaitos paslaugų kokybės kontrolė. Nors tyrimas atliktas Slovėnijoje, tačiau šis klausimas, autorių teigimu, yra svarbus rytų ir vidurio Europos šalims.

Atlikus mokslinės bei kitos literatūros lyginamąją analizę, nustatyta, kad verslo subjektai yra jautrūs kainai, o pasirinkę pigiausios kainos paslaugas ne visuomet gaus kokybiškas apskaitos paslaugas. Siekiant apsaugoti apskaitos paslaugų pirkėjus, 2012 m. buhalterinės apskaitos įstatyme buvo numatytas apskaitos paslaugų įmonių profesinės veiklos draudimas. Šis draudimas turėtų užtikrinti apskaitos paslaugų įmonių klientų patirtų nuostolių dėl suteiktų nekokybiškų apskaitos paslaugų kompensavimą. Pagal Lietuvos Respublikos buhalterinės apskaitos įstatymą (2015), apskaitos paslaugų įmonės turi privalomai drausti savo profesinės veiklos riziką. Teisės akte numatyta minimali draudimo suma yra trys tūkstančiai eurų, tačiau tokia suma nėra pakankama, priimant veiklos riziką, teikiant paslaugas stambiems klientams. Tikėtina, kad apskaitos paslaugų įmonė, kurioje dirba buhalteris profesionalas, draudimo kompanijos bus vertinama, kaip mažesnės rizikos įmonė. Todėl buhalterio profesionalo buvimas apskaitos paslaugų įmonėje galėtų daryti įtaką mažesnėms draudimo išlaidoms, mažesnėms klaidų tikimybėms apskaitoje, garantuotų perduotos informacijos patikimumą, o tai turėtų poveikį mažesniam draudiminių įvykių skaičiui apskaitos paslaugų įmonėje. Apskaitos įmonei neturint draudiminių įvykių ar juos sugebėjus padengti draudimo sumomis, būtų užtikrinta geresnė apskaitos paslaugų įmonės reputacija ir finansinė gerovė. Išanalizavus buhalterio profesionalo vaidmenį apskaitos paslaugų įmonėje bei įtaką apskaitos paslaugų kokybei, jų ryšys pateiktas 1 paveiksle.

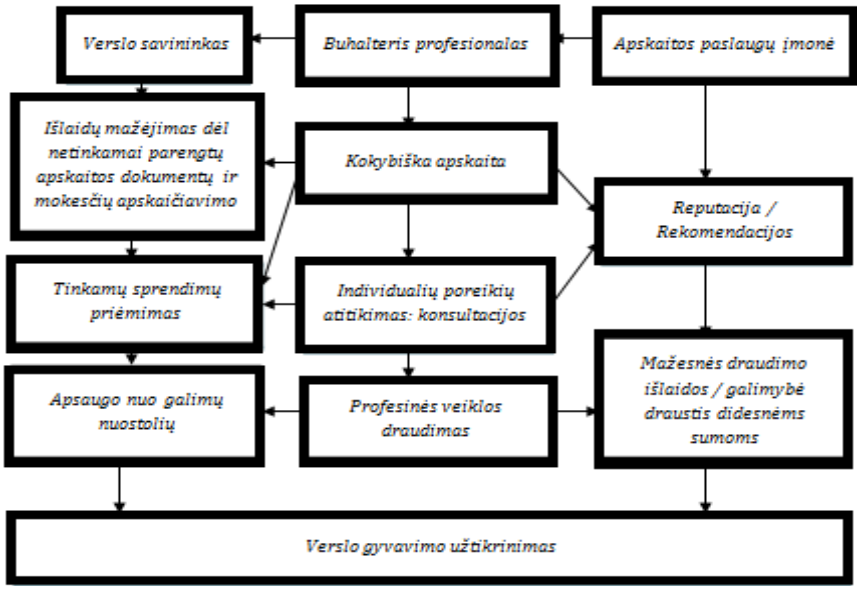

1 pav. **Buhalterio profesionalo ir apskaitos kokybės ryšys**
Šaltinis: sudaryta autorės.

Kaip matome 1 paveiksle, apskaitos paslaugų įmonė, samdydama buhalterį profesionalą verslo savininkui, gali suteikti kokybiškas apskaitos paslaugas, o tai užtikrina gerą apskaitos paslaugų įmonės reputaciją. Verslo savininkas, gaudamas kokybiškas apskaitos paslaugas, bus užtikrintas dėl tinkamai parengtų apskaitos dokumentų, tinkamo mokesčių apskaičiavimo, apskaitos informacijos teisingumo. Verslo savininkas, vadovaudamasis patikima apskaitos informacija, galės priimti verslui reikalingus sprendimus ir taip išvengti galimų nuostolių patyrimo. Buhalterio profesionalo vaidmuo apskaitos paslaugų įmonėje turi teigiamos įtakos pritraukiant naujus klientus bei išlaikant esamus klientus, nes verslo savininkas, pasitikėdamas apskaitos paslaugų įmone, ją rekomenduos kitiems. Buhalteris profesionalas dėl savo kompetencijos ir teisingos apskaitos informacijos galės tinkamai reaguoti į individualius verslo savininko poreikius, teikti jam konsultacijas. Buhalterio profesionalo buvimas apskaitos paslaugų įmonėje yra saugumo garantas dėl apskaitos paslaugų kokybės, mažėjančios draudiminių įvykių tikimybės ar mažesnių draudimo išlaidų. Todėl galima teigti, kad buhalteris profesionalas tiesiogiai daro įtaką kokybiškų apskaitos paslaugų teikimui, nuo ko priklauso tiek kliento įmonės, tiek apskaitos paslaugų įmonės gyvavimas. Teoriniu aspektu įžvelgiamas reikšmingas buhalterio profesionalo vaidmuo apskaitos paslaugų įmonėje.

3. Profesionalaus buhalterio vaidmens įtaka renkantis apskaitos paslaugų įmonę: empirinis tyrimas

Šioje straipsnio dalyje analizuojama, ar verslo subjektai, rinkdamiesi apskaitos paslaugų įmonę, teiktų prioritetą apskaitos paslaugų įmonei, kurioje yra buhalteris profesionalas, ar verslo subjektai buhalterį profesionalą sieja su kokybiškų apskaitos paslaugų teikimu.

3.1. Empirinio tyrimo pagrindimas

Dėl didelės konkurencijos rinkoje, apskaitos paslaugas teikiančioms įmonėms sunku joje išsilaikyti. Naujai į rinką atėjusios smulkios apskaitos paslaugų įmonės dažnai dempinguoja kainas, dėl ko kitiems rinkos dalyviams sudėtinga konkuruoti kainos atžvilgiu, nors kokybės atžvilgiu tikėtina, kad teikiamos kokybiškesnės paslaugos. Pagal Lietuvos Respublikos buhalterinės apskaitos įstatymą (2015), apskaitos paslaugų įmonės turi konkuruoti ir su savarankiškai dirbančiais apskaitos paslaugų teikėjais, kurie, dirbdami pagal individualios veiklos pažymą, gali mokėti mažesnius mokesčius, o turėdami mažesnius kaštus, klientams gali pasiūlyti alternatyvias paslaugas mažesnėmis kainomis.

Šioje straipsnio dalyje analizuojama, ar apskaitos paslaugas teikianti įmonė, turėdama apskaitos ekspertą – profesionalų buhalterį, gali būti pranašesnė prieš savo konkurentus. Kaip jau atskleidė M. Z. Groff, S. Slapničar ir N. Štumberger (2015) atliktas tyrimas Slovėnijoje, buhalterio kvalifikacija nėra svarbiausias veiksnys, renkantis apskaitos paslaugų įmones. Todėl tyrimu siekiama įvertinti, kaip verslo subjektai vertina apskaitos paslaugų įmones ir buhalterį profesionalą, kuris siejamas su kokybiškomis apskaitos paslaugomis. Remiantis išanalizuotų mokslinių tyrimų rezultatais, buvo atliktas žvalgomasis

tyrimas Lietuvos rinkoje.

Empirinio tyrimo tikslas – nustatyti, ar verslo subjektams, renkantis apskaitos paslaugų įmonę, svarbu gauti kokybiškas paslaugas, kurias užtikrintų buhalteris profesionalas. Siekiant atskleisti empirinio tyrimo tikslą, **tyrimo metodu** pasirinktas kokybinis žvalgomasis tyrimas – anketos apklausos būdas – pagal iš anksto nustatytus klausimus buvo apklausta dvidešimt respondentų, kurie yra smulkaus verslo atstovai Lietuvoje.

Tyrimo uždaviniai:

1. Išsiaiškinti, ar verslo subjektai, rinkdamiesi apskaitos paslaugų įmonę, teiktų prioritetą tai įmonei, kurioje būtų buhalteris profesionalas.
2. Išsiaiškinti, ar verslo subjektams svarbu, kad buhalteris profesionalas konsultuotų jų verslą.
3. Ištirti, ar verslo subjektams svarbus apskaitos įmonės profesinės veiklos draudimas.
4. Ištirti, ar verslo subjektams svarbu gauti rekomendacijas apie apskaitos paslaugų įmonę.

Tyrimo objektas – profesionalaus buhalterio vaidmuo renkantis apskaitos paslaugų įmonę.

Tyrimo imtis: 20 smulkių verslo įmonių Lietuvoje.

Tyrimo tikslui pasiekti iškeliamos tokios hipotetinės prielaidos:

H1: Egzistuoja teigiamas ryšys tarp verslo subjektų supratimo apie kokybiškas apskaitos paslaugas ir pasirinktos apskaitos paslaugų įmonės, kurioje dirba buhalteris profesionalas.

H2: Egzistuoja teigiamas ryšys tarp individualių verslo subjekto poreikių tenkinimo ir pasirinktos apskaitos paslaugų įmonės, kurioje dirba buhalteris profesionalas.

H3: Egzistuoja teigiamas ryšys tarp pasirinktos apskaitos paslaugų įmonės, kurioje dirba buhalteris profesionalas ir verslo subjektų pageidavimo, kad apskaitos paslaugų įmonė būtų apdraudusi profesinę veiklą.

H4: Egzistuoja teigiamas ryšys tarp verslo subjektų gaunamų rekomendacijų ir pasirenkamos apskaitos paslaugų įmonės, kurioje dirba buhalteris profesionalas.

3.2. Profesionalaus buhalterio vaidmuo apskaitos paslaugų įmonėje Lietuvoje

Tyrimui atlikti buvo pasirinktas kiekybinio tyrimo metodas – apklausa, kuri leidžia surinkti pakankamai informacijos ir užtikrinti respondentų anonimiškumą. Atliekant kiekybinį tyrimą svarbi yra imčių atranka, pasak L. Unterhauser (2011), imtis yra generalinės visumos dalis, kuri bus atrinkta tyrimui ir galės tinkamai atstovauti bei teikti reikalingą informaciją. I. Luobikienė (2006) teigia, kad imtis turi būti statistiškai reikšminga, tai yra pakankamai didelė, kad gautume patikimą informaciją.

Lietuvos Respublikos finansinės atskaitomybės įstatyme (2015) įmonių dydžiui nustatyti naudojamas vienas iš kriterijų – darbuotojų skaičius. Pagal šį įstatymą, mažomis įmonėmis laikomos tos įmonės, kuriose darbuotojų skaičius neviršija 50 darbuotojų. Apskaitos paslaugų įmones dažniausiai renkasi smulkaus verslo atstovai, todėl tyrime siekiama ištirti tik mažų įmonių nuomonę apie buhalterius profesionalus. 2016 metų pradžioje, pagal Lietuvos Respublikos statistikos departamento duomenis, buvo 94608 verslo subjektai, kurių darbuotojų skaičius buvo iki 49 darbuotojų. Remiantis Factus tyrimų kompanijos skaičiuokle, norint gauti 95 proc. patikimumą, reikėtų apklausti 343 respondentus. Kadangi apklausti 343 respondentus reikia didelių laiko ir finansinių sąnaudų, buvo apklausta 20 respondentų. Tokiu atveju pasiektas paklaidos dydis 22 proc. Manoma, kad tokia paklaida yra pakankama, norint gauti patikimus rezultatus. Šio straipsnio dalis parengta remiantis Lietuvos verslo subjektų anketine apklausa, kuri buvo patalpinta internetiniame puslapyje www.apklausa.lt.

Apklausoje buvo orientuotasi į verslo subjektų požiūrį dėl buhalterio profesionalo vaidmens apskaitos paslaugų įmonėje. Apklausoje dalyvavo 20 verslo subjektų. Iš visų dalyvavusių respondentų 90 proc. apskaitos tvarkymą yra patikėję apskaitos paslaugų įmonėms. Iš visų apklausoje dalyvavusių respondentų 70 proc. yra uždarųjų akcinių bendrovių atstovai. Apklausoje dalyvavo tik mažos įmonės: 19 respondentų nurodė, kad darbuotojų skaičius įmonėje yra iki 10 darbuotojų ir 1 respondentas nurodė, kad darbuotojų skaičius yra nuo 11 iki 50 darbuotojų.

Norint įvertinti statistiškai, ar iš tikrųjų verslo subjektai rinkdamiesi apskaitos paslaugų įmonę, kurioje būtų buhalteris profesionalas, tikėtųsi, kad šį įmonė yra patikimesnė, ar kaip vertina apskaitos įmonių profesinės veiklos draudimą, gaunamas rekomendacijas apie apskaitos paslaugų įmonę ir ar jiems reikalingas reagavimas į individualius poreikius ir konsultacijos iš buhalterių profesionalų, buvo nustatytas koks yra ryšys tarp šių atsakymų. Vertinant, ar egzistuoja ryšys, skaičiuojamas Spearman'o ranginės koreliacijos koeficientas. Šis koeficientas skaičiuojamas naudojant statistinės analizės paketą SPSS statistic (versija 19). Vertinant koreliacijos koeficiento reikšmių stiprumą, vadovaujamasi 3 lentelėje pateikta skale.

3 lentelė. **Koreliacijos koeficientų ir stiprumo interpretacija**

reikšmė	Interpretacija
Nuo -0,5 iki -0,7	Vidutinio stiprumo neigiama koreliacija
Nuo -0,2 iki -0,5	Silpna neigiama koreliacija
Nuo -0,2 iki 0,2	Labai silpna koreliacija
Nuo 0,2 iki 0,5	Silpna teigiama koreliacija
Nuo 0,5 iki 0,7	Vidutinio stiprumo teigiama koreliacija
Nuo 0,7 iki 0,9	Stipri teigiama koreliacija
Nuo 0,9 iki 1	Labai stipri teigiama (neigiama) koreliacija

Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis T. Leonavičiene (2007).

Norint patikrinti, ar egzistuoja ryšys tarp verslo subjektų supratimo apie kokybiškas apskaitos paslaugas ir pasirinktos apskaitos paslaugų įmonės, kurioje dirba buhalteris profesionalas, buvo pasirinktos skirtingos funkcijos, kurias galėtų atlikti buhalteris profesionalas. Tiriant, koks ryšys tarp atsakymų į klausimą „Apskaitos paslaugų įmonė, kurioje yra buhalteris profesionalas yra patikimesnė, nei įmonėse kur jo nėra" ir buhalterio profesionalo pasirinkimo (4 lentelė), buvo skaičiuojami ranginės koreliacijos koeficientai.

4 lentelė. **Spearman'o ranginės koreliacijos koeficientai tarp buhalterio profesionalo ir patikimos apskaitos paslaugų įmonės**

Pateikti teiginiai respondentams		*Apskaitos paslaugų įmonė, kurioje yra buhalteris profesionalas yra patikimesnė, nei įmonėse kur jo nėra.*
Renkantis apskaitos įmonę, teikiamas prioritetas:	*Apskaitos paslaugų įmonei, kurioje dirba buhalteris profesionalas.*	0,372
Samdant apskaitos paslaugų įmonę, svarbu:	*Apskaitos paslaugų įmonės direktorius – turi buhalterio profesionalo vardą.*	0,625
	Apskaitos paslaugų įmonėje dirba buhalteris profesionalas.	0,658
	Apskaitos paslaugų įmonėje buhalteriui sutvarkius apskaitą, jo darbą patikrintų buhalteris profesionalas.	0,793
	Parengtas finansines ataskaitas patvirtintų buhalteris profesionalas.	0,652
	Jūsų įmonės apskaitą tvarkytų buhalteris profesionalas.	0,639

Šaltinis: sudaryta autorės.

Įvertinus ranginės koreliacijos koeficientus tarp buhalterio profesionalo (teikiamas prioritetas ir samdant apskaitos paslaugų įmonę svarbus buhalteris profesionalas) ir įmonės patikimo vertinimo, nustatyta, kad stiprus ryšys egzistuoja, jeigu buhalteris profesionalas patikrina apskaitos duomenų teisingumą – tokia apskaitos paslaugų įmonė laikoma patikimesne (*Spearman* – 0,793). Vidutinio stiprumo ryšys egzistuoja vertinant apskaitos paslaugų įmonę kaip patikimesnę, kai apskaitos paslaugų įmonės direktorius yra buhalteris profesionalas (*Spearman* – 0,625), kai vienas iš apskaitos paslaugų įmonės darbuotojų yra buhalteris profesionalas (*Spearman* – 0,658), kai finansines ataskaitas tvirtina buhalteris profesionalas (*Spearman* – 0,652) bei kai apskaitą tvarko buhalteris profesionalas (*Spearman* – 0,639). Galime daryti išvadą, kad verslo subjektams svarbu gauti kokybiškas apskaitos paslaugas, kurios suprantamos kaip apskaitos patikrinimas, finansinių ataskaitų tvirtinimas, ar apskaitos vedimas buhalterio profesionalo. Taip pat gauti rezultatai parodė, kad verslo subjektams, renkantis apskaitos paslaugų įmonę, svarbus patikimumas, tačiau jis vertinamas ne tik per buhalterio profesionalo poziciją.

Tiriant, koks ryšys tarp atsakymų į klausimus „Svarbu, kad apskaitos paslaugų įmonė reaguotų į mano įmonės individualius poreikius", „Norėčiau, kad buhalteris profesionalas nuolat domėtųsi mano verslu ir teiktų rekomendacijas*"* ir buhalterio profesionalo pasirinkimo, gauti rezultatai pateikiami 5 lentelėje.

5 lentelė. **Spearman'o ranginės koreliacijos koeficientai tarp buhalterio profesionalo ir individualių poreikių tenkinimo bei verslo konsultacijų**

Pateikti teiginiai respondentams		*Svarbu, kad apskaitos paslaugų įmonė reaguotų į mano įmonės individualius poreikius.*	*Norėčiau, kad buhalteris profesionalas nuolat domėtųsi mano verslu ir teiktų rekomendacijas.*
Renkantis apskaitos įmonę, teikiamas prioritetas:	*Apskaitos paslaugų įmonei, kurioje dirba buhalteris profesionalas.*	0,346	0,259
Samdant apskaitos paslaugų įmonę svarbu:	*Apskaitos paslaugų įmonės direktorius – turi buhalterio profesionalo vardą.*	-0,54	0,208
	Apskaitos paslaugų įmonėje dirba buhalteris profesionalas.	0,106	0,490
	Apskaitos paslaugų įmonėje buhalteriui sutvarkius apskaitą, jo darbą patikrintų buhalteris profesionalas.	-0,134	0,401
	Parengtas finansines ataskaitas patvirtintų buhalteris profesionalas.	-0,248	0,361
	Jūsų įmonės apskaitą tvarkytų buhalteris profesionalas.	0,209	0,507

Šaltinis: sudaryta autorės.

Įvertinus ranginės koreliacijos koeficientus tarp buhalterio profesionalo (teikiamas prioritetas ir samdant apskaitos paslaugų įmonę svarbus buhalteris profesionalas) ir reagavimo į individualius kliento poreikius, nustatyta, kad silpnas ryšys egzistuoja tarp reagavimo į individualius poreikius ir prioriteto apskaitos įmonei, kurioje dirba buhalteris profesionalas (*Spearman* – 0,346), taip pat jeigu apskaitą

tvarkytų buhalteris profesionalas (*Spaerman* – 0,209). Labai silpnas ryšys egzistuoja tarp reagavimo į individualius poreikius ir dirbančio buhalterio profesionalo (*Spaerman* – 0,106), buhalterio profesionalo patikrintos apskaitos (*Spaerman* – -0,134). Neigiamas silpnas ryšys egzistuoja tarp reagavimo į individualius poreikius ir buhalterio profesionalo tvirtinamų finansinių ataskaitų (*Spaerman* – -0,248) bei vidutinio stiprumo neigiamas ryšys egzistuoja tarp reagavimo į individualius poreikius ir apskaitos įmonės vadovo turinčio buhalterio profesionalo vardą (*Spaerman* – -0,540). Galima daryti išvadą, kad verslo subjektams nėra labai svarbus apskaitos paslaugų įmonės reagavimas į individualius poreikius. Tikėtina, kad tai lemia apskaitos vedimo teisės aktų reglamentavimas, kurių dėka gaunama visa apskaitos informacija, todėl verslo subjektams retai prireikia papildomos informacijos iš apskaitos duomenų.

Daugiau reikšmės verslo subjektams turi ne individualių poreikių tenkinimas, o gaunamos konsultacijos. Įvertinus ranginės koreliacijos koeficientus tarp buhalterio profesionalo (teikiamas prioritetas ir samdant apskaitos paslaugų įmonę svarbus buhalteris profesionalas) ir poreikio, kad buhalteris profesionalas domėtųsi verslo subjekto verslu ir teiktų rekomendacijas, nustatyta, kad vidutinio stiprumo ryšys egzistuoja tarp gaunamų rekomendacijų ir buhalterio profesionalo tvarkomos apskaitos (*Spearman* – 0,507). Silpnas ryšys egzistuoja tarp gaunamų rekomendacijų ir prioriteto rinktis apskaitos paslaugų įmonę, kurioje būtų buhalteris profesionalas (*Spearman* – 0,259), apskaitos paslaugų įmonės direktorius būtų buhalteris profesionalas (*Spearman* – 0,208), apskaitos paslaugų įmonėje dirbtų buhalteris profesionalas (*Sperman* – 0,490), apskaitą patikrintų buhalteris profesionalas (*Spearman* – 0,401) bei finansines ataskaitas tvirtintų buhalteris profesionalas (*Spearman* – 0,361). Galima daryti išvadą, kad verslo subjektai vertina buhalterį profesionalą, kuris galėtų konsultuoti ir teikti rekomendacijas jų verslui, o ypač vertinamas tas buhalteris profesionalas, kuris tiesiogiai atlieka tam tikras funkcijas jo įmonės apskaitoje: tvarko jo apskaitą, atlieka tikrintojo funkcijas.

Tiriant, koks ryšys tarp atsakymų į klausimus „Renkantis apskaitos įmonę, teikiamas prioritetas, tai įmonei yra apdraudusi savo profesinę veiklą", „Svarbiausia, kad apskaitos paslaugų įmonė būtų apdraudusi savo profesinę veiklą, nes ir didžiausi profesionalai gali daryti klaidų*"* ir buhalterio profesionalo pasirinkimo, apskaičiuoti ranginės koreliacijos koeficientai, pateikti 6 lentelėje.

6 lentelė. **Spearman'o ranginės koreliacijos koeficientai tarp buhalterio profesionalo ir apskaitos paslaugų įmonės profesinės veiklos draudimo**

Pateikti teiginiai respondentams		*Renkantis apskaitos įmonę, teikiamas prioritetas, tai įmonei yra apdraudusi savo profesinę veiklą*	*Svarbiausia, kad apskaitos paslaugų įmonė būtų apdraudusi savo profesinę veiklą, nes ir didžiausi profesionalai gali daryti klaidų.*
Renkantis apskaitos įmonę, teikiamas prioritetas:	*Apskaitos paslaugų įmonei, kurioje dirba buhalteris profesionalas.*	0,688	0,118
Samdant apskaitos paslaugų įmonę svarbu:	*Apskaitos paslaugų įmonės direktorius – turi buhalterio profesionalo vardą.*	-0,007	0,067
	Apskaitos paslaugų įmonėje dirba buhalteris profesionalas.	-0,091	0,33
	Apskaitos paslaugų įmonėje buhalteriui sutvarkius apskaitą, jo darbą patikrintų buhalteris profesionalas.	0,080	0,266
	Parengtas finansines ataskaitas patvirtintų buhalteris profesionalas.	0,098	0,062
	Jūsų įmonės apskaitą tvarkytų buhalteris profesionalas.	0,134	0,374

Šaltinis: sudaryta autorės.

Įvertinus ranginės koreliacijos koeficientus tarp buhalterio profesionalo (teikiamas prioritetas ir samdant apskaitos paslaugų įmonę svarbus buhalteris profesionalas) ir prioriteto apskaitos paslaugų įmonei, turinčiai profesinės veiklos draudimą, nustatyta, kad vidutinio stiprumo ryšys egzistuoja tarp pasirinkimo apskaitos paslaugų įmonės, kuri apdraudusi profesinę veiklą ir prioriteto, kad dirbtų buhalteris profesionalas (*Spaerman* – 0,688). Silpnas ryšys egzistuoja tarp svarbiausiu laikomu apskaitos paslaugų įmonės draudimo ir dirbančio buhalterio profesionalo (*Spearman* – 0,330), buhalterio profesionalo atliekančio tikrintojo funkcijas (*Spearman* – 0,266) bei buhalterio profesionalo tvarkančio apskaitą (*Spearman* – 0,374). Kitais likusiais atvejais, pateiktais 6 lentelėje, egzistuoja labai silpnas ryšys. Pagal gautus rezultatus, galime daryti išvadą, kad verslo subjektams yra svarbus apskaitos įmonės profesinės veiklos draudimas, kaip galimų nuostolių kompensavimo garantas dėl galimų apskaitos klaidų.

Tiriant, koks ryšys tarp atsakymų į klausimus „Renkantis apskaitos įmonę, teikiamas prioritetas, tai įmonei yra apdraudusi savo profesinę veiklą", „Renkantis apskaitos paslaugų įmonę, prioritetas būtų teikiamas tai įmonei, kurią rekomenduotų pažįstami*"* ir buhalterio profesionalo pasirinkimo, apskaičiuoti ranginės koreliacijos koeficientai, pateikti 7 lentelėje.

7 lentelė. **Spearman'o ranginės koreliacijos koeficientai tarp buhalterio profesionalo ir gaunamų rekomendacijų**

Pateikti teiginiai respondentams		*Renkantis apskaitos paslaugų įmonę, prioritetas būtų teikiamas tai įmonei, kurią rekomenduotų pažįstami*
Renkantis apskaitos įmonę, teikiamas prioritetas:	*Apskaitos paslaugų įmonei, kurioje dirba buhalteris profesionalas.*	0,168
Samdant apskaitos paslaugų įmonę svarbu:	*Apskaitos paslaugų įmonės direktorius – turi buhalterio profesionalo vardą.*	-0,212
	Apskaitos paslaugų įmonėje dirba buhalteris profesionalas.	-0,329
	Apskaitos paslaugų įmonėje buhalteriui sutvarkius apskaitą, jo darbą patikrintų buhalteris profesionalas.	-0,191
	Parengtas finansines ataskaitas patvirtintų buhalteris profesionalas.	-0,070
	Jūsų įmonės apskaitą tvarkytų buhalteris profesionalas.	-0,236

Šaltinis: sudaryta autorės.

Įvertinus ranginės koreliacijos koeficientus tarp buhalterio profesionalo (teikiamas prioritetas ir samdant apskaitos paslaugų įmonę svarbus buhalteris profesionalas) ir gaunamų rekomendacijų, nustatyta, kad labai silpnas ryšys egzistuoja tarp gaunamų rekomendacijų ir prioriteto, kad dirbtų buhalteris profesionalas (*Spearman* – 0,168), buhalteris profesionalas atliktų tikrintojo funkcijas (*Spearman* – -0,191) bei buhalterio profesionalo, tvirtinančio finansines ataskaitas (*Spearman* – -0,070). Kitais atvejais, pateiktais 7 lentelėje, egzistuoja neigiamas ryšys. Galima daryti išvadą, kad gavus rekomendaciją, verslo subjektai teiktų prioritetą apskaitos paslaugų įmonei, kurioje dirba buhalteris profesionalas, tačiau verslo subjektai nagrinėtų ir kitus kriterijus, renkantis apskaitos paslaugų įmonę, ne vien gaunamas rekomendacijas.

Apibendrinus empirinio tyrimo rezultatus, matome, kad visos iškeltos hipotetinės prielaidos buvo patvirtintos. Nagrinėjant hipotetines prielaidas, daugelis koreliacijos koeficientų turėjo vidutines koreliacijas, kurių reikšmės yra statistiškai reikšmingos. Labai silpną koreliaciją turėjo hipotetinė

prielaida, kad egzistuoja teigiamas ryšys tarp verslo subjektų gaunamų rekomendacijų ir pasirenkamos apskaitos paslaugų įmonės, kurioje dirba buhalteris profesionalas. Galima daryti išvadą, kad verslo subjektams yra svarbūs kiti kriterijai renkantis apskaitos paslaugų įmonę, todėl šiuo atveju reikėtų atlikti papildomą tyrimą, tiriant tik apskaitos paslaugų įmonių pasirinkimo kriterijus. Atlikto empirinio tyrimo rezultatai atskleidė, kad verslo subjektai sieja kokybiškas apskaitos paslaugas su buhalteriu profesionalu ir renkantis apskaitos paslaugų įmonę, teiktų prioritetą tai įmonei, kurioje dirbtų buhalteris profesionalas bei turėtų profesinės veiklos draudimą, taip pat iš buhalterio profesionalo tikimasi verslo konsultacijų, o gaunamos rekomendacijos pasirinkimas darytų nežymią įtaką. Todėl, atsižvelgus į šiuos rezultatus, buhalterio profesionalo vaidmuo apskaitos paslaugų įmonėje yra reikšmingas.

Išvados

1. Atlikus galimybių tapti buhalteriu profesionalu teorinį vertinimą, nustatyta, kad Lietuvoje į buhalterių profesionalų sąrašą gali patekti tik itin kvalifikuoti buhalteriai, išlaikę specialius tarptautinius egzaminus ar esantys auditoriais ir priklausantys Lietuvos auditorių rūmams. Toks specialistas yra aukščiausio lygio specialistas buhalterio profesijoje, tačiau šiai dienai nėra sudarytų tinkamų galimybių įstoti į atitinkamą organizaciją Lietuvoje ir, išlaikius egzaminus, pretenduoti patekti į buhalterių profesionalų sąrašą. Pagal Lietuvoje galiojančius teisės aktus, tai gali padaryti tik Lietuvos audito rūmų nariai, o į šiuos rūmus priimami tik atestuoti auditoriai. Šiai dienai nėra sudarytų sąlygų į Lietuvos audito rūmus patekti ne auditoriams. Nėra suteikiamos lygios teisės visiems kvalifikuotiems buhalterių profesijos atstovams pretenduoti patekti į buhalterių profesionalų sąrašą.

2. Išanalizavus jau atliktus mokslinius tyrimus, susijusius su apskaitos paslaugų teikimu ir buhalteriu profesionalu bei apskaitos informacijos kokybe, galima teigti, kad teoriniu aspektu, apskaitos paslaugų kokybė priklauso nuo apskaitos paslaugų įmonėje esančio buhalterio profesionalo. Buhalteris profesionalas, būdamas aukščiausio lygio specialistas, buhalterių profesijoje galėtų ne tik teikti kokybiškas apskaitos paslaugas, bet ir teikti konsultacijas verslo subjektams, atsižvelgiant į jų individualius poreikius. Buhalteris profesionalas turėtų įtakos apskaitos paslaugų įmonės draudimo kaštų, draudiminių įvykių mažėjimui. Todėl galima teigti, kad buhalteris profesionalas daro tiesioginę įtaką kokybiškų apskaitos paslaugų teikimui, nuo ko priklauso tiek kliento įmonės, tiek apskaitos paslaugų įmonės gyvavimas. Teoriniu aspektu įžvelgiamas reikšmingas buhalterio profesionalo vaidmuo apskaitos paslaugų įmonėje.

3. Atlikto empirinio tyrimo rezultatai atskleidė, kad verslo subjektai sieja kokybiškas apskaitos paslaugas su buhalteriu profesionalu ir, renkantis apskaitos paslaugų įmonę, teiktų prioritetą tai įmonei, kurioje dirbtų buhalteris profesionalas bei turėtų profesinės veiklos draudimą, taip pat iš buhalterio profesionalo tikimasi verslo konsultacijų, o gaunamos rekomendacijos pasirinkimas darytų nežymią įtaką. Todėl, atsižvelgus į šiuos rezultatus, buhalterio profesionalo vaidmuo apskaitos paslaugų įmonėje yra reikšmingas. Visos tyrimo metu iškeltos hipotetinės prielaidos buvo patvirtintos. Taigi, apskaitos paslaugų įmonės, atsižvelgus į tyrimo rezultatus, turėtų siekti kokybiškos apskaitos paslaugų teikimo ir skatinti darbuotojus siekti buhalterio profesionalo vardo įstatymų numatyta tvarka.

Literatūra

1. Audito ir apskaitos tarnybos direktorius (2015). *Įsakymas dėl buhalterių profesionalų įrašymo į buhalterių profesionalų sąrašą ir išbraukimo iš jo taisyklių tvirtinimo*. Teisė aktų registras. Žiūrėta 2016, sausio 10 per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/80a373b0aefe11e5b12fbb7dc920ee2c>.
2. AuditProposal. *How to Find a Professional Accountant for Small Business Firms?* Žiūrėta 2016, sausio 4 per internetą: <http://www.auditproposal.com/About-Us/Blog/Post/1763/How-to-Find-a-Professional-Accountant-for-Small-Business-Firms>.
3. Bukevičius, J. (2009). Informacinių technologijų sukeliamų apskaitso pakitimų tyrimas. *Verslas: teorija ir praktika*. Žiūrėta 2016, kovo 11 per internetą: <http://www.btp.vgtu.lt/index.php/btp/article/viewFile/btp.2010.08/8>.
4. Cascade Business Support (2014). *Benefits of hiring a professional accountant.* Žiūrėta 2016, sausio 16 per internetą: <http://www.cascadebusinesssupport.com/accounting/benefits-hiring-professional-accountant/>.
5. Ellingson, D.A., et al. (2006). *Marketing Accounting Services in the U.S. and Norway.* Taylor Francis Online. Žiūrėta 2016, sausio 4 per internetą: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1300/J396v27n03_08>.
6. Factus. *Respondentų skaičiuoklė*. Žiūrėta 2016, kovo 12 per internetą: <http://www.factus.lt/main-calculator/>.

7. Groff, M.Z., Slapničar, S., Štumberger, N. (2015). *The influence of professional qualification on customer perceptions of accounting services quality and retention decisions.* Taylor Francis Online. Žiūrėta 2016, sausio 4 per internetą: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.3846/16111699.2013.858076>.
8. Jui, L., Wong, J. (2013). *Roles and Importance of Professional Accountants in Business.* International Federation of Accountants. Žiūrėta 2016, sausio 4 per internetą: <https://www.ifac.org/news-events/2013-10/roles-and-importance-professional-accountants-business>.
9. Kundelienė, K. (2009). Apskaitos kokybė: kaip apibrėžime ir kuo matuosime? *Ekonomika ir vadyba*. Žiūrėta 2016, sausio 11 per internetą: <http://vpa.ktu.lt/index.php/Ekv/article/view/9253/4680>.
10. Legenzova, R., Babrauskaitė, R. (2014). *Privalomo Lietuvos buhalterių kvalifikacijos egzaminavimo pagrįstumo vertinimas.* Lietuvis akademinė elektorinė biblioteka. Žiūrėta 2016, sausio 4 per internetą: <http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2014~ISSN_2335-8750.N_71.PG_89-109/DS.002.0.01.ARTIC>.
11. Leonavičienė, T. (2007). *SPSS programų paketo taikymas statistiniuose tyrimuose.* Viniaus pedagoginis universitetas: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
12. Lietuvos auditorių rūmai. *LAR.* Žiūrėta 2016, sausio 8 per internetą: <http://lar.lt/www/new/page.php?24>.
13. Lietuvos buhalterių ir auditorių asociacija (2015). *Lietuvos buhalteriai nepateks į profesionalų sąrašą.* Žiūrėta 2016, sausio 6 per internetą: <http://www.lbaa.lt/lietuvos-buhalteriai-nepateks-i-profesionalu-sarasa/>.
14. Lietuvos buhalterių ir auditorių asociacija. *Viskas apie buhalterius profesionalus.* Žiūrėta 2016, sausio 6 per internetą: <http://www.lbaa.lt/buhalteriai-profesionalai/viskas-apie-buhalterius-profesionalus/>.
15. Lietuvos Respublikos buhalterinės apskaitos įstatymas Nr. IX-574. Suvestinė redakcija nuo 2016-01-01. Teisės aktų registras. Žiūrėta 2016, sausio 21 per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.43178AA9832E/hMlYFfoVxx>.
16. Lietuvos Respublikos buhalterinės apskaitos įstatymo Nr. IX-5742 2 straipsnio pakeitimo ir įstatymo papildymo 101 straipsniu įstatymas. Teisė aktų registras. Žiūrėta 2016, sausio 6 per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalact/1647a970060011e588da8908dfa91cac>.
17. Lietuvos Respublikos finansinės atskaitomybės įstatymas Nr. IX-575. Suvestinė redakcija nuo 2015-07-01. Teisės aktų registras. Žiūrėta 2016, kovo 11 per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.132D0D75309C/gpgtbhYQDb>.
18. Luobikienė, I. (2011). *Sociologinių tyrimų metodika.* Kaunas: Technologija.
19. Montvydienė, O. (2016). Buhalteriai profesionalai: kas bus numeris vienas? *Apskaitos, audito ir mokesčių aktualijos*, Nr. 2 (866).
20. PricewaterhouseCoopers. *Profesinės kvalifikacijos.* Žiūrėta 2016, sausio 16 per internetą: <http://www.pwc.com/lt/lt/academy/professional-qualifications.html>.
21. Sneidere, R., Bumane, I., Lascenko, J. (2013). Accounting outsourcing services in latvia: Problems and possible solutions. *Journal of Sustainable Architecture and Civil Engineering*. Žiūrėta 2016, sausio 4 per internetą: <http://www.sace.ktu.lt/index.php/Ekv/article/viewFile/3634/2500>.
22. Tarptautinis menedžmento institutas. *Narystė IAB asociacijoje.* Žiūrėta 2016, sausio 16 per internetą: <http://tmi1.lt/lt?com=sheets&id=438>.
23. Tarptautinis menedžmento institutas. *Seimas įteisino buhalterio profesionalo vardą.* Žiūrėta 2016, sausio 16 per internetą: <http://www.tmi1.lt/lt?com=sheets&id=842/>.
24. Tarptautinis menedžmento institutas. *Tarptautinė programa "Eurobuhalteris" buhalterio profesionalo vardui įgyti.* Žiūrėta 2016, sausio 16 per internetą: <http://www.tmi1.lt/buhalterines_apskaitos_kursai_eurobuhalteris>.
25. The Association of Accountants of the Republic of Latvia. *Certification.* Žiūrėta 2016, sausio 10 per internetą:<http://www.lrga.lv/en/certification>.
26. Trebesh, M. F. The "New Market" – Accounting Opportunities Are Limitless. *New Accountant Magazine*. Žiūrėta 2016, sausio 16 per internetą: <http://www.newaccountantusa.com/newsFeat/wealthManagement/New_Market.pdf>.
27. Unterhauser, L. (2006) *Marketingo tyrimai. Mokomoji knyga.* Vilnius: UAB Ciklonas.
28. Vaickienė, J., Milonaitė, L. (2015). *Audito komitetas: buhalterių egzaminams – ne, buhalteriams profesionalams – taip.* Lietuvos Republikos seimas. Žiūrėta 2016, sausio 4 per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=4463&p_k=1&p_d=157730/.ž>.
29. Veikiantys ūkio subjektai metų pradžioje (2016). Oficialiosios statistikos portalas. Žiūrėta 2016, vasario 6 per internetą: <http://osp.stat.gov.lt/web/guest/statistiniu-rodikliu-analize?portletFormName=visualization&hash=8f6e7e35-5730-4eb5-ae12-4866a9aff401>.

PROFESSIONAL ACCOUNTANTS ROLE IN ACCOUNTING SERVICES COMPANY

Summary

The article analyzes the role of the professional accountant in accounting services company. Professional accountant term in Lithuania has been known for a long time, but only since 2016 year this term legalized in the Lithuanian Accounting Law. This paper analyzes how accountant could become professional accountants and how he get in list of professional accountants. In this article talk about accountant's barriers become professional accountants, because now professional accountants in Lithuania can become only auditors and other persons the appropriate qualifications in other European Union countries. Therefore, many excellent accountants, who have extensive experience in this profession, cannot get in list of professional accountants.

Developing accounting services company image, the role of the professional accountants are important. Analyzed other previously research observed, that the professional accountant role is important, but not only one. Business customers often suffer from the accounting service companies provide low quality services, which have to pay extra for the same services. Business customers to choose accounting services company, employing as a professional accountant, suffered less damage.

The research results show that for Lithuania's business subject share high-quality accounting services to the professional accountant and selecting accounting services company to give priority to the enterprise, which would include a professional accountant, have professional insurance, and get business consultation and received recommendations. The research results show that professional accountant's role in accounting services company are significant.

Keywords: accounting, accountant, professional accountant, accounting firm, quality of accounting.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Erika Besusparienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Magistro laipsnis.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: VšĮ „Kauno kolegija“, lektorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: apskaita, finansai, marketingas.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +37065528339, erika.besusparienе@go.kauko.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Erika Besuspariene.
Science degree and Academic title: Master's degree.
Workplace and position: VsI “Kauno kolegija”, lecturer.
Author's research interests: accounting, finance, marketing.
Telephone number and e-mail address: +37065528339, erika.besuspariene@go.kauko.lt.

DO SECURITIZED DERIVATIVES INCREASE MARKET CAPITALIZATION: AN ANALYSIS FOR WORLD STOCK EXCHANGE

Esref Savas BASCI
Hitit University

Abstract. There is a strong relationship between economic growth and the stock market. On one side, all countries aim to improve their economic growth; on the other side, equity markets are affected by growth of economies, as a part of investment opportunities in their economy. Globalization of economy leads to the use of financial instruments in order to enjoy the benefits from equity markets. The main financial instruments are not sufficient in some economies; therefore, they need to use financial derivatives in their stock markets to remove financial obstructions, and to control the risks that are part of uncertainties in financial confusing risks. Do securitized derivatives increase market capitalization (equity market) in the globalization process? This question is the main motivation of this paper. In financial literature, market capitalization can be calculated by multiplying the total amount of common stocks and their market prices. This total market capitalization refers only to equity stocks, most companies and investors can invest their stocks; on the other hand, they may invest financial derivatives for important purposes. Mainly, two types of instruments take different positions in stock exchange; it is known that financial effectiveness is related to the amount of financial instruments. If one economy generates different types of financial instruments, it is expected that their stock exchange increases. In this paper, we analyzed the relationship between securitized financial derivatives and market capitalization in Spain, Germany, Holland, Sweden, Norway, Switzerland and Austria within the period from 2005 to 2015. Stock exchange of these countries was used since they have continuous data over the years. We estimated the relationship between variables using the panel regression model with fixed effects, which is tested by the Hausman Test. The panel regression model requires the data which contains both cross-sectional and time series structure. From the results, we determined a positive relationship between securitized derivatives and market capitalizations which is a statistically significant coefficient.

Keywords: Market Capitalization, Securitized Derivatives, Panel Regression, World Stock Exchange.

Introduction

Investors need more specific instruments to trade for hedging or speculative purposes. Securitized derivatives are considered to be among such specific instruments. They also include different types of financial instruments and bear their own characteristics. Some examples of derivatives, such as capital protection, speculative trading, use different features of derivatives. Using securitized derivatives in stock exchange market could assist in the market growth. As a matter of fact, some investors prefer to use fundamental financial instruments. Despite this, there are investors who need to use derivative instruments against hedging, exposure to national or foreign equities.

On one side, the use of derivatives is rather complex for companies. According to Pierce (2015), current accounting standards need fair value for the derivatives since the derivatives could create time differences between buying and selling time. Even if according to hedge position of companies, they need to realize hedge transactions during gains and losses on derivative position, they could find themselves in a problematic situation.

On the other side, all companies aim to use derivatives in order to protect themselves against fluctuations in market. Changing spot and future prices of all variations as currencies, commodity, interest rate and etc. could cause volatility in the market. This uncertainty in the market could be managed by derivatives that are commonly accepted tools for risk management. When an investor determines a particular type of risk that could affect his business, he may wish to hedge this risk by becoming a party to a derivative contract (Naneva, 2016). For this purpose, companies aim to use derivatives. Derivative contracts allow companies to lock in prices or rates on underlying assets and liabilities for a defined period. Companies using derivatives to hedge against price or rate fluctuations have the advantage of more consistent and uniform cash flows. (Johnson and Xie, 2015)

In stock markets, not only stocks but also all kinds of securitized instruments, such as warrants, derivatives, bonds, exchange traded funds, etc., can be traded. It allows investors, stock holders and companies to invest to all instruments. In financial literature, market capitalization means the total value of the company's outstanding shares in the stock exchange. It could be calculated by multiplying the total of the company's outstanding stocks and the stock price at the same time. The total shares of a company in the stock exchange are stable in trading, buying, and selling until the company intends to change the total shares of stocks by using public offering, etc. Besides, the price of one share in the stock exchange may change according to the related demand and supply. The changing price in the outstanding stocks

may change the total value of the company's market value. In the stock exchange, the sum of the company's total market value means the total market capitalization for one point in time.

Investors may invest their money to all other instruments for different purposes. Calculating market capitalization with sum of firm's total market value is different from sum of other financial instruments. One stock exchange is known by sum of a firm's total market value as a total market capitalization. It totally means relating to the company's common stocks. Therefore, the use of derivatives could assist in improving the total value of stock exchange. Thus, the stock exchange may offer different opportunities to all investors by using all kinds of financial instruments. Relationships between securitized derivatives and stock indices are important to understand the market value.

In this study, our aim for the research problem is to determine any relationship between the market capitalization and the securitized derivatives. Over the last decades, there has been an exponential increase in the use of derivatives striving to better evaluate the company's assets and liabilities and to manage any risk in the market. Therefore, it has lead to an increased demand among the investors to use the derivatives. According to financial literature, the use of derivatives should increase the market concentrations. It may also lead to the increased market capacity for all types of investors. Therefore, investors have a chance to invest in financial instruments that vary from low risk to high risk with their own return. Thus, this paper is also an important contribution to the literature analyzing the relationship between derivatives and market capitalization in the world stock exchange.

Literature Review

In literature, there are some scientific articles that are related to derivatives and their place in the market. The researches could be classified by different purposes, such as hedging activities, effect to market and non hedging purposes. Allen and Santomero (1997) emphasized the theory of intermediation based on transaction cost and asymmetric information. In their paper, their research was conducted by comparing transaction cost, asymmetric information and financial intermediation. They explained importance of various types of derivatives for traditional markets and account for a very large majority of trading in new markets. Schrand (1997) investigated the pursuit of integration between market interest rates and derivatives activity in the stock market. One of the Schrand's results is related to hedging activities and its interest rate sensitivity. In the paper, it was indicated that the use of securitized derivatives is related to the decreasing equity market values, especially after the market crash of 1987.

Levine and Zervos (1999) assessed the relationship between stock market development and long-run growth. They suggested analysis of the derivatives as a component of the financial system for understanding the relationship between economic growth and finance. Nath (2003) analyzed behavior of volatility in equity market and related two periods, before and after the use of derivatives. Nath found that the market volatility had fallen in the post derivatives period. It means that derivatives could give balance to the market structure. Uluc and Melaine (2011) have found that using derivatives in emerging market could reduce the companies' exchange exposure. As the companies' level was analyzed, it was established that companies are able to diversify risk by using financial derivatives. However, there are negative aspects between the use of derivatives and the company's level exchange rate exposure.

Manchiraju, Pierce, and Sridharan (2014) studied the use of non-hedge derivatives in gas and oil sector by 87 companies. They focused on hedges that are not used for speculative or trading purposes. They concluded that companies using derivatives for non-speculative purposes could minimize risk thanks to financial derivatives with low contracting costs. Moreover, the findings suggest that the market penalizes industrial companies that use non-hedge derivatives. Johnson and Xie (2015) established the relationship between investment in non-hedge derivatives and stock betas of large U.S. manufacturing companies. They suggest that U.S. manufacturing companies are not related to speculations in the market. Guay and Kothari (2003) established several purposes for the extensive use of derivatives related to managing corporate risk. In their research, they classified the market that uses derivatives in segments. Pierce (2015) investigated hedges related to risk and value of a company. Particularly, large companies use hedge against decreasing earnings' volatility in accounting base. However, Pierce did not establish any evidence on investors' view and derivatives. Despite this, hedge accounting results in lower earnings' volatility, positively associated with company's value provide some justification for companies to incur costs required for implementation of hedge accounting.

Referring to the literature review, there is a weak relationship between market capitalization and securitized derivatives. In this study, we analyzed this gap in order to understand their relationship. Therefore, our study may also contribute to the related literature.

Data and Methodology

In this paper, we analyzed the relationship between securitized financial derivatives and market capitalization in Spain, Germany, Holland, Sweden, Norway, Switzerland and Austria within the period from 2005 to 2015. This paper is focused on the European Stock Exchanges since these exchange markets continue to use financial derivatives. Stock exchange of these countries was used since they have continuous data within the period from 2005 to 2015. Table 1 shows the stock exchanges that are used in this paper.

Table 1. **Stock Exchanges in Europe**

No.	Stock Exchange	Country and Continent
1	BME Spanish Exchanges	Spain, Europe
2	Deutsche Boerse	Germany, Europe
3	Euronext	Holland, Europe
4	NASDAQ OMX Nordic Exchange	Sweden, Europe
5	Oslo Bors	Norway, Europe
6	SIX Swiss Exchange	Switzerland, Europe
7	Wiener Borse	Austria, Europe

All series that are used in this paper have cross-sectional and time-series structure. According to the structure of our data, we analyzed the panel data regression model in order to estimate the relationship between the variables.

Table 2. **Variables in the Panel Data Analyze**

Variable Name	Description	Period	Role in Model
Mcap	Domestic market capitalization (USD millions)	Annually, From 2005 to 2015	Dependent Variable
Derv	Securitized derivatives (USD millions)	Annually, From 2005 to 2015	Independent Variable

Table 2 shows the explanation of all series and role in the model. We analyzed that both series are total value of the annual period and all series are used in logarithmic forms in the model.

Findings and Conclusions

Before starting the panel regression model, we determined a scatter graph for each series. In Figure 1, the logarithmic form of total market capitalization placed in axis, and total amount of derivatives in logarithmic form on the other side.

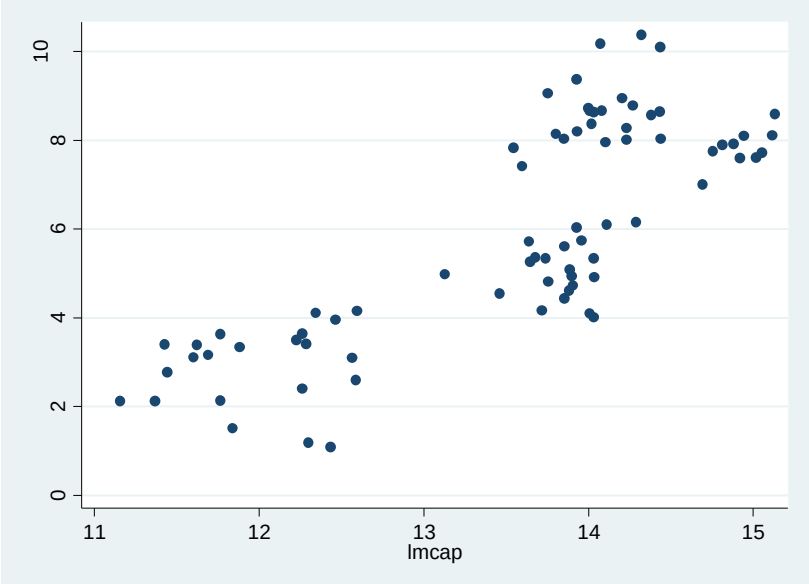

Figure 1. **Scatter Graph of both log series**

According to Figure 1, there is a linear relationship between the series. It means that if market capitalizations rise up, the derivative securities would rise up again. The relationship is the same; it may lead to a positive correlation between the series.

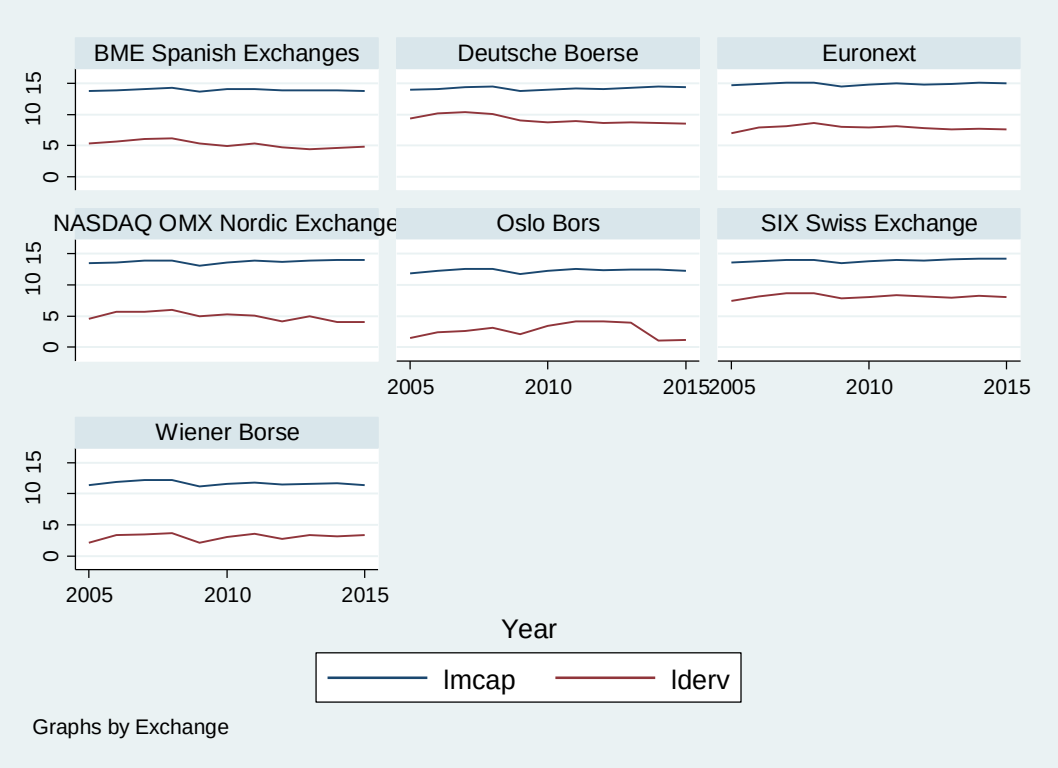

Figure 2. **Log. Line Graphs for Each Exchange**

Figure 2 shows all the exchange market capitalization and their securitized derivatives separately in the same period.

Table 3. **Correlations Between lmcap and lderv**

Name of Exchange	Corr $_{lmcap,\ lderv}$	Sig.
BME Spanish Exchanges	0.5367	0.0887
Deutsche Boerse	0.0957	0.7796
Euronext	0.3517	0.2889
NASDAQ OMX Nordic Exchange	-0.0542	0.8741
Oslo Bors	0.4413	0.1742
SIX Swiss Exchange	0.5531	0.0776
Wiener Borse	0.7598	0.0067

Table 3 shows correlations between the logarithmic series of market capitalization and derivatives of each exchange market. According to Table 3, only NASDAQ OMX Nordic Exchange has a negative correlation between the lmcap and lderv series. Despite this, the relationship is not statistically significant and other exchange markets have a positive correlation.

We analyzed the panel data regression model in this study. According to the structure of variables, these analyzing methods should be used. The panel data regression model could be calculated by using the fixed effect and the random effect. In the panel regression model, the coefficients differ over the time periods. The same situation exists in the error terms. There are two assumptions- in selecting a model like the fixed effect and the random effect in the panel data regression model. In the fixed effect model, it should be assumed that the coefficients are changing according to time and element of

regression, and slope is fixed in the model. On the contrary, for the random effects, it should be assumed that it interferes with error elimination in terms of the fixed model. The random effect allows not only changing the coefficient for the period but also adds to all other components in the model (Baltagi, 2008).

The fixed or random effect selecting criteria is called the Hausman Test. The Hausman Test analyzes all coefficients from both panel data regression. The Hausman tests differ between the coefficients and its test zero hypothesis. If the zero hypothesis accepts that it is the random effect, then it is an acceptable method for the panel data regression analyze (Hausman, 1978). Results of the Hausman test are shown in Table 3 below.

Table 3. **Hausman Test Result**

	Coefficients		
	β_1 Fixed	**β_2 Random**	**Difference Coef.**
Lderv	.1315285	.1619925	-.0304641
H_0: Difference in coefficients not systematic			
Chi^2	5,34		
Prob.	0,0209		

Referring to the result shown in Table 3, zero hypothesis should be rejected and the fixed effect model should be selected in the panel regression model.

Table 4. **Panel Data Regression Test Result with the Fixed Effect Model**

Lmcap	**Coefficients**	**Std. Err.**	**t**	**P value**
Lderv	.1315285	.0423777	3.10	0.003
Constant	12.74917	.2509118	50.81	0.000
R^2	0.69			
F test	79.78			
Prob.	0.000			

Result of the panel data regression test with the fixed effect model is shown in Table 4. According to the result, they are statistically significant at 1% level. As an independent variable, lderv has a positive sign and 0,1315 coefficient to predict the lmcap variable. It means that two variables are identical. In case if one variable starts moving, the other variable would follow it. In the result, the exchange stock market needs securitized s derivatives for its growth. From the results, we determined a positive relationship between the securitized derivatives and the market capitalization which is a statistically significant coefficient.

References

1. Allen, F., & Santomero, A. M. (1997). The theory of financial intermediation. *Journal of Banking & Finance*, 21(11), 1461-1485.
2. Baltagi, B. (2008). *Econometric Analysis of Panel Data*. John Wiley & Sons.
3. Guay, W., Kothari, S. P. (2003). How much do firms hedge with derivatives? *Journal of Financial Economics*, 70 (3) (December), 423-461.
4. Hausman, J. A.. (1978). Specification Tests in Econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251–1271.
5. Johnson, G., Xie, J. (2015). An Investigation into the Effect on Market Risk of Investment in Non-Hedge Derivatives by Large Manufacturing Companies in the United States – Counter Empirical Study. *International Journal of Business, Accounting, and Finance*, Vol. 9, No. 2.
6. Manchiraju, H., Pierce, S., Swaminathan, S. (2014). Do Firms Use Derivatives for Hedging or Non-Hedging Purposes? Evidence Based on SFAS 161 Disclosures. *Social Science Research Network* Retrieved from: http://ssrn.com/abstract=2417194.
7. Naneva, N. (2016). Why investors use derivatives for hedging currency risks. *Markets Weekly*. Retrieved from http://www.selfgrowth.com/articles/why-investors-use-derivatives-for-hedging-currency-risks.
8. Nath, G. C. (2003). Behaviour of stock market volatility after derivatives. *NSE News Letter, NSE Research Initiative, Paper*, (19).
9. Pierce, S. (2015). Does the Accounting for Derivatives Affect Risk and Value?. *Social Science Research Network*, (November 3, 2015). Available at SSRN: http://ssrn.com/abstract=2685896 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2685896.
10. Schrand, C. M. (1997). The association between stock-price interest rate sensitivity and disclosures about derivative instruments. *Accounting Review*, 87-109.
11. Uluc A, Melanie G. (2011). Derivatives Market Activity in Emerging Markets and Exchange Rate Exposure, *Emerging Markets Finance and Trade*, 47(6), 46-67

12. Zervos, S., Levine, R. (1999). Stock market development and long-run growth. *World Bank Policy Research Working Paper*, (1582).

AR VERTYBINIAIS POPIERIAIS PAKEISTI DERIVATYVAI DIDINA RINKOS KAPITALIZACIJĄ: PASAULIO FONDŲ BIRŽOS ANALIZĖ

Santrauka

Ekonominis augimas ir fondų birža yra glaudžiai susiję. Iš vienos pusės, visos šalys siekia didinti savo ekonominį augimą, tačiau iš kitos pusės, vertybinių popierių rinkas įtakoja ekonomikų augimas, kaip investicijų galimybės į jų ekonomiką dalis. Ekonomikos globalizacija skatina finansinių dokumentų naudojimą, siekiant gauti pelno iš vertybinių popierių rinkų. Kai kurių ekonomikų atveju finansinių dokumentų nepakanka; tokiu būdu jų fondų biržose yra būtina naudoti finansinius derivatyvus, kad būtų galima pašalinti finansines kliūtis bei kontroliuoti riziką, kuri yra neiaškumų painiose finansinėse rizikose dalis. Ar globalizacijos procese vertybiniais popieriais pakeisti derivatyvai didina rinkos kapitalizaciją (fondų birža)? Šis klausimas yra pagrindinė šio straipsnio varomoji jėga. Finansinėje literatūroje rinkos kapitalizaciją galima paskaičiuoti padauginus visą bendrų fondų sumą ir jų rinkų kainas. Ši bendra rinkos kapitalizacija liečia tik paprastąsias akcijas ir daugelis kompanijų ir investuotojų gali investuoti savo akcijas, iš kitos pusės, svarbiais tikslais jie gali investuoti finansinius derivatyvus. Iš esmės, du tipai dokumentų užima skirtingas pozicijas fondų biržoje; yra žinoma, kad finansinis efektyvumas yra susijęs su finansinių dokumentų kiekiu. Jeigu viena ekonomika generuoja skirtingus finansinių dokumentų tipus tikimąsi, kad jų fondų birža padidės. Šiame straipsnyje mes analizavome ryšius tarp vertybiniais popieriais pakeistų derivatyvų ir rinkos kapitalizacijos Ispanijoje, Vokietijoje, Nyderlanduose, Švedijoje, Norvegijoje, Šveicarijoje ir Austrijoje laikotarpiu nuo 2005m. iki 2015m. Buvo naudotos šių šalių fondų biržos, kadangi iš metų į metus jos turi sukaupusios nenutrūkstamus duomenis. Mes įvertinome ryšį tarp įvairių kintamųjų, naudodami panelinės regresijos modelį su fiksuotais rezultatais, kuris tikrinamas naudojant Hausmano Testą. Panelinės regresijos modelis turi naudoti duomenis, kurie apima kaip įvairių grupių, taip ir dinaminės eilės struktūrą. Remdamiesi rezultatais mes nustatėme teigiamą ryšį tarp vertybiniais popieriais pakeistų derivatyvų ir rinkos kapitalizacijos, kas statistine prasme yra reikšmingas koeficientas.

Pagrindiniai žodžiai: Rinkos kapitalizacija, Pasaulinė Vertybinių popierių birža.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author Name, Surname: Eşref Savaş BAŞCI.
Science Degree and Academic Title: Assistant Prof. Dr.
Workplace and Position: Finance, Full Time Academician in Banking and Finance Department at Faculty of Economics and Administrative Sciences of Hitit University.
Author's Research Interest: Financial Management, Derivatives, Financial Statement Analyze, Portfolio Management, International Finance, Econometric Analyze for Finance.
Telephone Number and E-mail Address: +90 505 255 3665, esavasbasci@hitit.edu.tr.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Eşref Savaş BAŞCI.
Mokslo laipsnis ir vardas: daktaras.
Darbo vieta ir pozicija: Hitit universitetas, Finansų ir bankininkystės katedra.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: finansų valdymas, finansinių ataskaitų analizė, akcijų rinkos analizė, tarptautiniai finansai.
Telefonas ir el. pašto adresas: +90 505 255 3665, esavasbasci@hitit.edu.tr.

SAVIVALDYBIŲ APSKAITOS INFORMACIJOS ATSKLEIDIMO KOKYBĖS VERTINIMAS

Ieva Stankevičiūtė
Vilniaus universitetas

Anotacija. Straipsnyje analizuojama viešojo sektoriaus apskaitos informacijos vartotojams aktuali mokslinė problema: kaip galima vertinti savivaldybių apskaitos informacijos atskleidimo kokybę ir ją lemiančius veiksnius. Mokslinėje literatūroje sutinkamų su apskaita ir kokybe susijusių sąvokų įvairovė (informacijos kokybė, apskaitos kokybė, apskaitos informacijos atskleidimo kokybė) gali būti aiškinama tuo, jog nėra susiformavusios vieningos apskaitos kokybės sampratos, todėl šias sąvokas mokslininkai interpretuoja skirtingai. Vis dėlto apskaitos informacijos atskleidimo kokybė yra įvardijama ir kaip atskirai tiriamas reiškinys. Taigi, šiame straipsnyje išskiriama ir apibrėžiama apskaitos informacijos atskleidimo kokybė ir jos ryšys su kitų apskaitos kokybės sąvokų nusakomais reiškiniais, nagrinėjamos apskaitos informacijos atskleidimą viešajame sektoriuje aiškinančios teorijos bei informacijos atskleidimą lemiantys veiksniai. Be to, analizuojami mokslininkų atlikti empiriniai apskaitos informacijos atkleidimo kokybės tyrimai.

Pagrindiniai žodžiai: apskaitos informacijos atskleidimo kokybė, apskaitos informacijos atskleidimą aiškinančios teorijos, informacijos atskleidimą lemiantys veiksniai.

Įvadas

Nacionaliniai viešojo sektoriaus apskaitos ir finansinės atskaitomybės standartai buvo parengti remiantis tarptautiniais viešojo sektoriaus apskaitos standartais, kuriais siekiama pagerinti viešojo sektoriaus subjektų finansinių ataskaitų rinkinio pateikimo kokybę. Tai finansinės informacijos vartotojams padėtų priimti geriau pagrįstus ekonominius sprendimus dėl išteklių paskirstymo, taip pat pagerėtų finansinės atskaitomybės skaidrumo rodikliai. Tačiau šį tikslą įgyvendinti galima tik pasiekus, kad finansinėse ataskaitose pateikiama informacija atitiktų visus standartų keliamus reikalavimus. Privačiame sektoriuje apskaitos informacijos atskleidimo kokybės klausimams dėmesio skiriama nemažai, tačiau viešajame sektoriuje pastaroji problema nagrinėjama nepakankamai. Trūksta tiek teorinių, tiek empirinių apskaitos informacijos atskleidimo kokybės Lietuvoje tyrimų.

Kalbant apie apskaitos informacijos atskleidimo kokybę, svarbu pabrėžti, kad mokslinėje literatūroje yra sutinkamos skirtingos su apskaita ir kokybe susijusios sąvokos: informacijos kokybė, apskaitos kokybė ir apskaitos informacijos atskleidimo kokybė. Norint analizuoti ir vertinti apskaitos informacijos atskleidimo kokybę, visų pirma, yra svarbu ją atskirti nuo kitomis apskaitos kokybės sąvokomis nusakomų reiškinių bei nustatyti jų tarpusavio ryšius.

Apskaitos informacija yra suinteresuotosioms šalims būtinas įrankis priimant sprendimus. Visos organizacijos, nesvarbu, ar viešajame, ar privačiame sektoriuje, priima sprendimų, kurie turi finansinių pasekmių. Vis dėlto pastebima, kad apskaitos informacijos atskleidimas tiek privačiame, tiek viešajame sektoriuose yra nepakankamas. Privataus sektoriaus apskaitos informacijos atskleidimo trūkumas paprastai aiškinamas konkurencijos ir finansinių strategijų kontekste, o priežastys nepakankamam informacijos atskleidimui viešajame sektoriuje nėra aiškios. Todėl šiame straipsnyje taip pat siekiama išnagrinėti veiksnius, kurie turi įtakos apskaitos informacijos atskleidimui savivaldybių finansinėse ataskaitose.

Mokslinės problemos esmė: kaip galima įvertinti Lietuvos savivaldybių apskaitos informacijos atskleidimo kokybę ir ją lemiančius veiksnius.

Tyrimo objektas – apskaitos informacijos atskleidimo kokybė ir ją lemiantys veiksniai finansinėse savivaldybių ataskaitose.

Šio **straipsnio tikslas –** išanalizuoti apskaitos informacijos atskleidimo kokybės sampratą bei ją lemiančius veiksnius. Šiam tikslui pasiekti buvo suformuluoti ir išnagrinėti tokie **uždaviniai**:

1. Išanalizuoti informacijos kokybės, apskaitos kokybės bei apskaitos informacijos atskleidimo kokybės sampratas ir šių reiškinių tarpusavio ryšius;
2. Išnagrinėti apskaitos informacijos atskleidimą aiškinančias teorijas;
3. Išnagrinėti veiksnius, turinčius įtakos viešojo sektoriaus subjektų apskaitos informacijos atskleidimui;
4. Išanalizuoti apskaitos informacijos atskleidimo kokybės tyrimus viešajame sektoriuje.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros analizė, informacijos rinkimo, sisteminimo, lyginimo, detalizavimo ir apibendrinimo metodai.

Informacijos kokybės, apskaitos kokybės ir atskleidimo kokybės ryšys

Kalbant apie apskaitos informacijos atskleidimą kokybės kontekste, svarbu nagrinėti lietuvių mokslinėje literatūroje (Rudžionienė, Juozapavičiūtė, 2013; Kundelienė, 2009) bei užsienio autorių darbuose (Nanda, Wysocki, 2011; Hellstrom, 2009; Lillrank, 2003; Kahn ir kt., 2002) sutinkamas skirtingas su apskaita ir kokybe susijusias sąvokas: informacijos kokybė, apskaitos kokybė, apskaitos informacijos atskleidimo kokybė; bei šių sąvokų tarpusavio ryšius. Sutinkamų sąvokų įvairovę galima aiškinti tuo, jog mokslinėje literatūroje nėra susiformavusios vieningos apskaitos kokybės sampratos (Legenzova, 2014; Rudžionienė, Juozapavičiūtė, 2013; Hellstrom, 2009; Kundelienė, 2009).

Nors lietuvių mokslininkų darbuose pasigendama daugiau apskaitos kokybės sąvokos teorinių tyrimų, tačiau apskaitos kokybę informaciniu apsektu nagrinėjo K. Rudžionienė ir T. Juozapavičiūtė (2013) bei K. Kundelienė (2009). K. Kundelienė (2009) apskaitos kokybės sąvoką analizavo remdamasi kokybės vadybos literatūra ir, atlikusi praktinį tyrimą, išskyrė šias apskaitos informacijos kokybės charakteristikas: objektyvumas, tikslumas, teisingumas, patikimumas, nešališkumas, suderinamumas, klaidų aptinkamumas ir kt. K. Rudžionienė ir T. Juozapavičiūtė (2013) nagrinėjo apskaitos informacijos kokybę viešajame sektoriuje. Sudarydamos apskaitos informacijos kokybės įvertinimo modelį, autorės (Rudžionienė, Juozapavičiūtė; 2013) dėmesį sutelkė į informacijos kokybines savybes, apibrėžtas tarptautiniais viešojo ir privataus sektorių apskaitos standartais.

Autorės nuomone, siekiant geriau suprasti apskaitos kokybės sąvoką, svarbu nagrinėti, kaip, remiantis kokybės vadybos literatūra, gali būti suprantama informacijos kokybė. J. M. Juran ir A. B. Godfrey (1998) išskyrė dvi kokybės vadybai svarbias kokybės reikšmes: kokybę kaip produktų bruožus, kurie atitinka klientų poreikius ir užtikrina klientų pasitenkinimą, bei kokybę kaip trūkumų, klaidų nebuvimą. B. K. Kahn ir kt. (2002) nagrinėdami informacijos kokybės sąvoką teigė, jog kokybės esmę atspindi informacijos kokybės kaip veiksnio, padedančio informacijos vartotojams pasiekti savo tikslų, apibrėžimas. Kita vertus, taikant tokį platų apibrėžimą, įvertinti informacijos kokybę yra sunku. Šie autoriai informacijos kokybę taip pat siūlė vertinti pagal kokybišką informaciją charakterizuojančias savybes.

Informacijos kokybę nagrinėjo ir apibrėžė P. Lillrank (2003), kurio darbais vėliau, analizuodama apskaitos kokybę, rėmėsi lietuvių autorė K. Kundelienė (2009). Pagal P. Lillrank (2003), informacijos kokybė yra duopolinis konstruktas, kurio viena dalis yra techninė kokybė (angl. *technical quality*), o kita – interaktyvi kokybė (angl. *interactive quality*). P. Lillrank (2003) pabrėžia, jog techninė kokybė suvokiama kaip iš anksto keliamų reikalavimų atitikimas, o interaktyvi – kaip atitiktis tarp pateikčių ir vartotojo reikalavimų įvairovės. Taigi, techninės kokybės savybės iš anksto yra numatomos kaip privalomos, o interaktyvios savybės yra derybų objektas. T. Redman (2001) taip pat pabrėžė, jog informacija yra aukštos kokybės, kai joje nėra klaidų (atitinka keliamus reikalavimus) ir ji turi pageidaujamų savybių. Nagrinėjant informacijos kokybę kokybės vadybos kontekste, atsispindi dvipusis informacijos kokybės pobūdis, kuris leidžia daryti prielaidą apie galimą dvejopą apskaitos kokybės vertinimą ir suvokimą.

Užsienio autoriai D. Nanda ir P Wysocki (2011) pabrėžė, jog galima vertinti kelias apskaitos kokybės dimensijas. Autoriai išskyrė šias apskaitos dimensijas: konservatizmas, pajamų valdymas ir kt., taip pat buvo vertinama, kaip pirmam viešam akcijų siūlymui reikalingos informacijos atskleidimas atitinka keliamus reikalavimus. Taigi, apskaitos kokybė yra vertinama informaciniu aspektu: išskiriant įvairias kokybines savybes, pasitelkiant tam tikrus rodiklius ar, remiantis D. Nanda ir P. Wysocki (2011) pavyzdžiu, įtraukiant apskaitos informacijos atskleidimo klausimų vertinimą nagrinėjant apskaitos kokybę.

K. Hellstrom (2009), priešingai nei D. Nanda ir P. Wysocki (2011), atskyrė apskaitos kokybės (angl. *accounting quality*) bei apskaitos informacijos atskleidimo kokybės (angl. *disclosure quality*) sąvokas. Straipsnio autorės nuomone, toks atskyrimas suteikia aiškumo ir leidžia apskaitos kokybę bei apskaitos informacijos atskleidimo kokybę tirti kaip atskirus reiškinius. Vis dėlto, K. Helltrom pabrėžė glaudų ryšį tarp šių dviejų koncepcijų. Teigiama, jog nepaisant aukštos apskaitos kokybės (kai apskaita teikia teisingus ir reikšmingus duomenis), esant žemai atskleidimo kokybei suinteresuotos šalys negalėtų tinkamai įvertinti informacijos dėl atskleisto nepakankamo jos kiekio (Hellstrom, 2009).

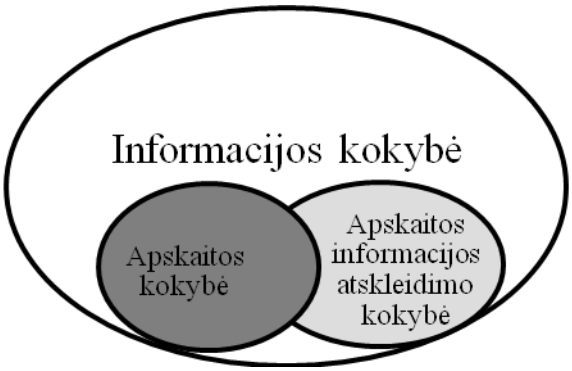

1 pav. **Informacijos kokybės, apskaitos kokybės ir apskaitos informacijos atskleidimo kokybės ryšys**
Šaltinis: sudaryta autorės.

Matyti, jog apskaitos kokybė gali būti vertinama bendru informacijos kokybės aspektu, t. y. taikant kokybišką informaciją charakterizuojančias savybes. Be to, informacijos kokybė pagal kokybės vadybos literatūrą apima ir informacijai keliamų reikalavimų atitikimą (klaidų nebuvimą), todėl galima teigti, jog informacijos kokybė apima tiek apskaitos, tiek apskaitos informacijos atskleidimo kokybę. Dar viena apskaitos kokybės įvertinimo šaka – jos vertinimas pasitelkiant finansines ataskaitas ir įvairius rodiklius. Be šių rodiklių vertinimo, kai kurie autoriai vertindami apskaitos kokybę apžvelgia ir informacijos atskleidimo, kaip vienos iš apskaitos kokybės dimensijų, kokybę. Tačiau K. Hellstrom (2009) atskiria apskaitos kokybės ir apskaitos informacijos atskleidimo kokybės sąvokas ir analizuoja jas atskirai, pabrėždama ir apibūdindama glaudų jų ryšį. Toks atskyrimas suteikia aiškumo ir leidžia pagrindinį dėmesį sutelkti į apskaitos informacijos atskleidimo kokybę kaip svarbų veiksnį organizacijos sprendimų priėmimo procese.

Apskaitos informacijos atskleidimo kokybė. Informacijos atskleidimas tiek vidaus, tiek išorės informacijos vartotojams yra labai svarbus, kaip ir pačio apskaitos informacijos atskleidimo kokybė (Hellstrom, 2009). Mokslinėje literatūroje (Abdullah, Minhat, 2013) yra išskiriamos dvi apskaitos informacijos atskleidimo dimensijos: savanoriškas (bet kokios neprivalomos informacijos atskleidimas) bei privalomas (minimalios informacijos, kurią yra reikalaujama pateikti remiantis apskaitos standartais, atskleidimas).

Apskaitos informacijos atskleidimo kokybės sąvoka daugiau nagrinėjama kalbant apie privataus sektoriaus įmones. Autoriai (Michailesco, 2010; Hellstrom, 2009) pabrėžė apskaitos informacijos atskleidimo kokybės kaip atsako į apskaitos informacijos vartotojų poreikius aspektą. Teigiama, jog netinkamas atskleidimas mažina suinteresuotų šalių suvokiamą informacijos vertę. K. Hellstrom (2009) pabrėžė, jog informacijos atskleidimo reikalavimai, nustatyti apskaitos standartuose, yra sprendimas atstovavimo problemai ir padeda mažinti informacijos spragą tarp neinformuotų ir informuotų agentų. Tuo remiantis, apskaitos informacijos atskleidimo kokybę galima apibrėžti kaip atskleistos informacijos, atsižvelgiant į apskaitos standartų reikalavimus, kiekį.

S. Hassan ir kt. (2007) taip pat teigė, kad atskleidimo kokybę lemia tai, kaip informacijos atskleidimas atitinka apskaitos standartų keliamus reikalavimus, kurie užtikrina tokias informacijos savybes kaip skaidrumas, visiškas atskleidimas bei išsamumas. Skaidrumas pasireiškia leidimu vartotojams pamatyti ataskaitų rengėjų pateiktus rezultatus, vertinimus, priimtus sprendimus ir jų pasekmes. Visiškas atskleidimas yra susijęs su visos sprendimams priimti reikalingos informacijos pateikimu. Palyginamumas reiškia, jog panašios operacijos ir įvykiai apskaitoje yra atspindimi tuo pačiu būdu ir gali būti palyginami tiek su praėjusių laikotarpių, tiek su kitų organizacijų duomenimis. Autorių teigimu (Hassan ir kt., 2007), atskleidimo kokybė gali būti matuojama pasitelkiant atskleidimo indeksą. Pasak O. Hassan bei C. Marston (2010), atskleidimo indeksas yra suprantamas kaip tam tikras elementų, kuriuos organizacija gali ar turi (priklausomai nuo atskleidimo dimensijų) atskleisti, sąrašas. Kitaip tariant, atskleidimo indeksas gali apimti privalomus ir / arba savanoriškai atskleidžiamus informacijos elementus.

Nagrinėdama atskleidimo indeksą Lietuvoje, R. Legenzova (2012) teigė, kad pastarasis metodas dažniausiai taikomas vertinant įmonių atskleistą finansinę ar kitokią informaciją. Pabrėžtina, jog atskleidimo indeksas plačiai taikomas atliekant tyrimus ir viešajame sektoriuje (Susbiyani, 2014; Martani, Liestiani, 2010). R. Legenzovos (2012) nuomone, kokybinis atskleistos informacijos įvertinimas nėra šios informacijos kokybės įvertinimas, tačiau, kaip buvo minėta ankščiau, K. Hellstrom (2009) atskyrė apskaitos kokybės ir apskaitos informacijos atskleidimo kokybės sąvokas ir teigė, jog atskleidimo indeksas gali būti pasitelkiamas vertinant pačio informacijos atskleidimo kokybę.

Remiantis atlikta mokslinės literatūros analize, straipsnio autorė siūlo tokį apskaitos informacijos atskleidimo kokybės apibrėžimą: „**Apskaitos informacijos atskleidimo kokybė** – apskaitos informacijos atitiktis apskaitos standartų keliamiems reikalavimams, taip užtikrinant informacijos skaidrumą, išsamumą bei palyginamumą, kuo siekiama patenkinti informacijos vartotojų poreikius“. Apskaitos informacijos atskleidimo kokybę, t. y. pateiktos informacijos atitiktį standartų keliamiems reikalavimams, galima įvertinti pasitelkiant atskleidimo indeksą.

Apskaitos informacijos atskleidimą aiškinančios teorijos

Finansinės informacijos atskleidimą aiškinančios teorijos Lietuvos autorių darbuose daugiausia taikytos nagrinėjant socialinį įmonių informacijos atskleidimo aspektą (Leitonienė, Šapkauskienė, 2012; Dagilienė, Bruneckienė, 2010; Rudžionienė, 2008). Užsienio autorių (Bunget kt., 2014; Susbiyani, 2014; Gabrini, 2013) darbuose viešojo sektoriaus subjektų finansinės informacijos atskleidimą bandoma aiškinti taikant legitimumo, suinteresuotųjų bei atstovavimo teorijas (Martani, Liestiani; 2010, Laswad ir kt. 2001).

Legitimumo teorija aiškina, jog organizacijos sieks veikti pagal savo aplinkoje ir visuomenėje galiojančias normas tam, kad užtikrintų, jog jų veikla suinteresuotų šalių požiūriu būtų suvokiama kaip teisėta – legitimi (Susbiyani, 2014; Gabrini, 2013) ir galėtų pritraukti organizacijos išlikimui būtinus resursus, įskaitant ir politinį pripažinimą (Tilling, 2004). Legitimumo teorija viešajame sektoriuje atsispindi kaip teisės valdyti suteikimas tam tikroms asmenų grupėms. C.J. Gabrini (2013) teigė, jog nesėkmės valdant tam tikrą instituciją gali sukelti suinteresuotų šalių abejones dėl valdžios patikimumo ir atskaitingumo. Tokiu atveju kyla grėsmė tam tikros asmenų grupės valdymo tęstinumui. Siekdama to išvengti, vyriausybė kuria mechanizmus, kurie skatintų jos veiklos atskaitingumą ir skaidrumą. Taigi, informacijos atskleidimas gali būti suvokiamas kaip komunikacijos apie organizacijos būklę priemonė suinteresuotoms šalims informuoti, kuri užtikrina organizacijos veiklos legitimumą.

Suinteresuotų šalių teoriją galima suprasti kaip koncepciją, apimančią daug alternatyvių teorijų, nagrinėjančių suinteresuotų asmenų tarpusavio ryšius, jų teises, galią bei valdymą (Rudžionienė, 2012). Kalbėdamas apie legitimumo ir suinteresuotų šalių teorijų panašumus, C. Deegan (2006) pabrėžia, jog šios teorijos gali būti traktuojamas kaip dvi tam tikrais atžvilgiais sutampančios perspektyvos, sprendžiančios politinės ekonomijos sistemoje iškilusius klausimus. Suinteresuotaisiais laikoma bet kuri asmenų grupė, kuri gali paveikti organizacijos tikslų siekimą arba pati yra veikiama šio proceso (Deegan, 2006). Taikant suinteresuotų šalių teoriją viešajame sektoriuje, pabrėžiama subjekto organizacinė atsakomybė atskleisti suinteresuotoms šalims informaciją, susijusią su svarbiausia veikla (Bunget kt., 2014). Vis dėlto dažniausiai ši teorija yra taikoma aiškinant savanorišką finansinės informacijos atskleidimą, todėl šiame straipsnyje yra aktuali tik ta dalimi, kuria siejasi su legitimumo teorija, t. y. suinteresuotųjų sąvokos aiškinimu bei jų įtakos organizacijai pagrindimu.

Atstovavimu paremti santykiai atsiranda tuomet, kai yra sudaroma sutartis, pagal kurią viena šalis (atstovaujamasis) įpareigoja kitą šalį (agentą) atlikti tam tikras užduotis atstovaujamojo vardu (Godfrey kt., 2010). Pagrindinė atstovavimo teorijos nagrinėjama problema yra ta, jog agentas, vedinas asmeninių interesų, ne visuomet gali elgtis taip, kad užtikrintų didžiausią galimą naudą atstovaujamajam, t. y. atsiranda interesų konflikto tikimybė.

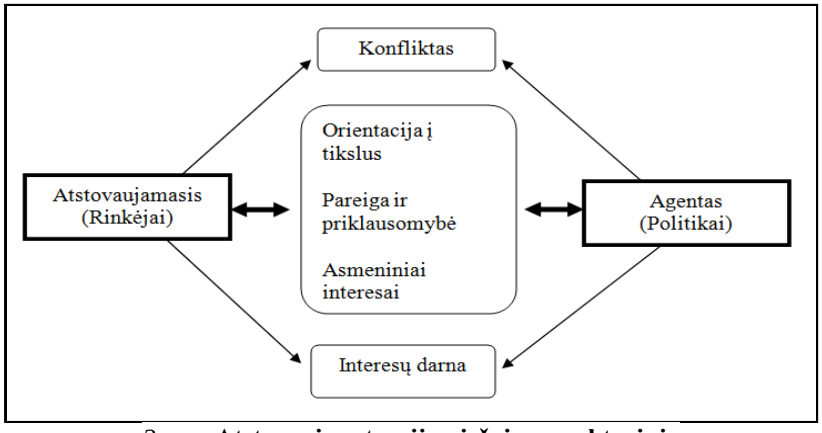

2 pav. **Atstovavimo teorija viešajame sektoriuje**
Šaltinis: sudaryta autorės pagal Martani, Lestari (2010); Laswad ir kt. (2001).

Taikant **atstovavimo teoriją viešajame sektoriuje** politikai gali būti suvokiami kaip tam tikri nuo rinkėjų priklausantys agentai (2 pav.) (Martani, Lestiani; 2010, Laswad ir kt., 2001). Rinkėjai, siekdami padidinti savo turtą, yra motyvuoti stebėti ir kontroliuoti politikų elgesį (Laswad ir kt, 2001). Politikai taip pat siekia maksimizuoti asmeninę naudą, kuri, žinoma, priklauso nuo rinkimų rezultatų. Politikų ir rinkėjų interesų darna būtent ir yra užtikrinama minėtais stebėjimu ir kontrole. Be to, A. Susbiyani (2014) nagrinėdamas informacijos atskleidimą viešajame sektoriuje, išskyrė, jog atstovavimo teorija atsiskleidžia ir analizuojant santykius tarp vietos ir centrinės valdžios.

Pagal legitimumo teoriją, apskaitos informacijos atskleidimas gali būti suprantamas kaip komunikacijos apie organizacijos būklę priemonė suinteresuotoms šalims informuoti, kuri lemia organizacijos veiklos legitimumą. Legitimumo teorija viešajame sektoriuje atsispindi kaip valdymo teisės suteikimas tam tikroms asmenų grupėms. Šios grupės siekia valdymo tęstinumo, kas skatina didesnį atskaitingumą ir skaidrumą. Remiantis atstovavimo teorija, politikai suprantami kaip nuo rinkėjų priklausantys agentai. Taip pat atstovavimo teorija atsiskleidžia ir analizuojant santykius tarp vietos ir centrinės valdžios.

Apskaitos informacijos atskleidimą lemiantys veiksniai

Apskaitos informacijos atskleidimui viešajame sektoriuje įtakos turinčius veiksnius analizavo B. Abu Bakar ir Z. Saleh (2011). Šie autoriai iš dalies pratęsė R. Cheng (1992) atliktą teorinį tyrimą. R. Cheng atliktame tyrime buvo išskirtos keturios veiksnių, lemiančių informacijos atskleidimą viešajame sektoriuje, kategorijos: socioekominiai veiksniai, politinės sistemos veiksniai, biurokratijos charakteristikos ir kiti išoriniai reikalavimai bei apribojimai. N. B. Abu Bakar ir Z. Saleh (2011) nagrinėjo socioekonominius bei politinės sistemos veiksnius ir identifikavo tris naujas kategorijas: finansinių, institucinių bei valdymo veiksnių, kuriose nustatė daugiau kintamųjų, galinčių turėti įtakos apskaitos informacijos atskleidimui.

Politiniai veiksniai	Socialiniai veiksniai	Finansiniai veiksniai	Instituciniai veiksniai	Valdymo veiksniai
•Politinė konkurencija •Rinkėjų dalyvavimas •Teisėkūros galia •Interesų grupių konkurencija •Vyriausybės (valdžios organo) dydis	•Žiniasklaida •Konkurencija partijų viduje •Veikla •Rinkėjų turtas •Regioninė kultūra •Interneto prieiga •Rinkėjų demografija	•Priklausomybė nuo skolų •Vyriausybės (valdžios subjekto) turtas •Priklausomybė nuo federalinių organų	•Profesionalumas •Populiacijos dydis •Darbuotojų demografija •Valdžios tipas •Darbuotojų pasirinkimas •IT pažanga	•Valdymo galia •Sistemos patvirtinimas •Audito kokybė •Etikos indeksas •Atskleidimo reguliavimas

3 pav. **Viešojo sektoriaus subjektų apskaitos informacijos atskleidimą lemiantys veiksniai**

Šaltinis: sudaryta autorės pagal B. Abu Bakar, Z. Saleh (2011), 8-9 psl.

Pagal B. Abu Bakar ir Z. Saleh (2011) pateikiamą procentinę veiksnių grupių dalį, daugiausia mokslinėje literatūroje yra nagrinėjami (3 pav.) finansiniai veiksniai, mažiausiai – socialiniai.

Lyginant R. Cheng (1992) ir B. Abu Bakar, Z. Saleh (2011) teorinius tyrimus, pabrėžtina, jog šie autoriai pateikė nemažai vienodų veiksnių:

- politinė konkurencija;
- populiacijos dydis;
- žiniasklaida;
- priklausomybė nuo skolų;
- priklausomybė nuo federalinių organų ir kt.

Tačiau pastaruosius dažnu atveju priskyrė skirtingoms grupėms. Autorių išskirti tapatūs veiksniai rodo, jog, nagrinėjant apskaitos informacijos atskleidimą viešajame sektoriuje, tam tikri faktoriai išlieka aktualūs ilgą laiką.

R. Cheng (1992) ir B. Abu Bakar, Z. Saleh (2011) gautų duomenų analizė leidžia apskaitos informacijos atskleidimui viešajame sektoriuje turinčius veiksnius nagrinėti ir laiko aspektu, atskleidžiant

išskirtus naujus, aktualius veiksnius. B. Abu Bakar ir Z. Saleh (2011) išskyrė valdžios organo dydžio veiksnį, kurį galima nusakyti visu subjekto turtu, darbuotojų skaičiumi ir pan. Be to, B. Abu Bakar ir Z. Saleh (2011) nagrinėtu laikotarpiu stebimas didėjantis informacinių technologijų aktualumas, kadangi pateikiami su šiomis technologijomis susiję veiksniai: namų ūkio interneto prieiga bei informacinių technologijų pažanga.

B. Abu Bakar ir Z. Saleh (2011) atliktas teorinis tyrimas apima duomenis iki 2008 m. Nagrinėjant vėlesnio laikotarpio mokslinius tyrimus, matyti, jog D. Martani ir A. Liestiani (2012) taip pat taikė priklausomybės nuo centrinės valdžios veiksnį, kuris gali būti tapatinamas su R. Cheng (1992) ir B. Abu Bakar ir Z. Saleh (2011) išskirtais priklausomybės nuo federalinių organų veiksniais.

O. C. Bunget ir kt. (2014), analizuodami Rumunijos savivaldybių nematerialiojo turto atskleidimą, savo dėmesį sutelkė į savivaldybės dydžio ir priklausomybės nuo skolų veiksnius. Tačiau O. C. Bunget ir kt. (2014) išsiskyrė tuo, kad nagrinėjo ir pačio nematerialiojo turto dalį procentais visame turte – kaip veiksnį, turintį įtakos atskleidžiamos apie šį turtą informacijos mastui.

A. Susbiyani (2014), tirdamas privalomą vietos valdžios apskaitos informacijos atskleidimą, be kitų veiksnių pabrėžė ir valdžios tipo veiksnį, pagal kurį valdžia skiriama į miesto ir rajono. Valdžios tipo veiksnys taip pat minimas ir B. Abu Bakar, Z. Saleh (2011), tačiau nepateikiamas R. Cheng (1992) teoriniame tyrime.

Kaip aprašyta ankščiau, B. Abu Bakar ir Z. Saleh (2011) praplėtė R. Cheng (1992) veiksnių klasifikaciją, išskirdami daugiau faktorių, kurie gali turėti įtakos apskaitos informacijos atskleidimui, todėl, autorės nuomone, jų pateiktas veiksnių grupavimas gali būti laikomas pranašesniu. Tačiau atsižvelgiant į vėlesnius, nei B. Abu Bakar ir Z. Saleh (2011) atliktus, tyrimus (Bunget kt., 2014) matyti, jog taip pat tiriami ir tam tikri ankstesniuose tyrimuose neatskleisti apskaitos duomenų struktūros veiksniai, pavyzdžiui, turto klasės procentinė dalis ir turto grupių skaičius. Taigi, papildant B. Abu Bakar ir Z. Saleh (2011) veiksnių klasifikaciją, galima išskirti papildomą apskaitos duomenų struktūros veiksnių grupę (3 pav.)

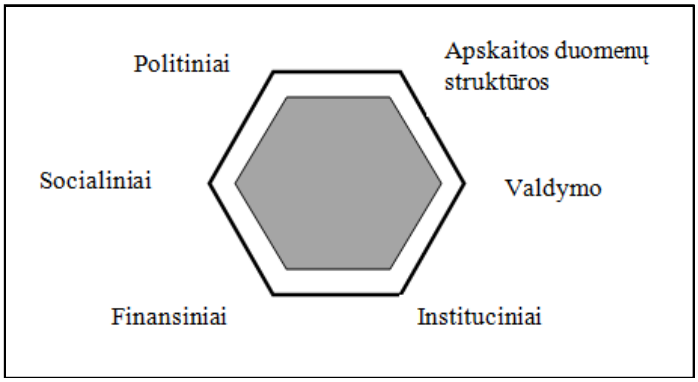

4 pav. **Apskaitos informacijos atskleidimą lemiančių veiksnių grupės**
Šaltinis: sudaryta autorės.

Matyti, jog užsienio autoriai išskiria daug įvairių apskaitos informacijos atskleidimą viešajame sektoriuje lemiančių veiksnių, kuriuos skirsto į grupes. Chronologiškai apžvelgiant veiksnių taikymą matyti, jog visu nagrinėtu laikotarpiu išskiriami subjekto dydžio, priklausomybės nuo skolos bei centrinės valdžios veiksniai. Daug dėmesio skirta tokiems veiksniams, kaip politinė konkurencija, žiniasklaidos ir audito poveikis, populiacijos dydis, valdžios tipas ir t. t. Apžvelgus naujesnius tyrimus, be politinių, socialinių, finansinių, institucinių ir valdymo veiksnių, išskirta papildoma apskaitos informacijos atskleidimui įtakos turinti veiksnių grupė, t. y. apskaitos duomenų struktūros veiksniai.

Apskaitos informacijos atskleidimo kokybės vertinimas. Empirinių tyrimų analizė

Pirmiausia svarbu trumpai aptarti reikšmingą teorinį pagrindą šiam straipsniui davusį K. Hellstrom (2009) tyrimą. K. Hellstrom (2009) tyrė privačių įmonių Čekijoje apskaitos kokybę bei apskaitos informacijos atskleidimo kokybę. Siekiant įvertinti apskaitos atskleidimo kokybę, buvo pasitelktas atskleidimo indeksas. Taip pat K. Hellstrom (2009) vertino įvairių į skirtingas grupes suskirstytų veiksnių įtaką apskaitos informacijos atskleidimo kokybei.

Savivaldybių apskaitos informacijos atskleidimo kokybės klausimai lietuvių autorių darbuose beveik nenagrinėti, tačiau ši problematika dažnai sutinkama JAV ir kitų valstybių mokslininkų tyrimuose. S.R. Cockrell (2012) atlikto finansinių ataskaitų kokybės tyrimo tikslas buvo nustatyti finansinių ataskaitų

kokybę mažose JAV savivaldybėse (iki 25 tūkst. gyventojų) ir palyginti gautus rezultatus su finansinių ataskaitų, kurias teikia didesnės savivaldybės, kokybe. Atliktame tyrime finansinių ataskaitų kokybės įvertinimas apėmė ataskaitose pateiktos informacijos kokybės įvertinimą bei veiksnių, turinčių įtakos apskaitos informacijos atskleidimo kokybei, išskyrimą ir vertinimą. Svarbu pastebėti, jog S.R. Cockrell (2012) atliktame tyrime apskaitos informacijos atskleidimo kokybė yra įvertinta remiantis finansinėse ataskaitose pateiktos informacijos ir apskaitos standartų keliamų reikalavimų atitikimu.

O. C. Bunget ir kt. (2014) atliktas tyrimas rodo, jog nagrinėjant apskaitos informacijos atskleidimo kokybę galima tirti nebūtinai visą finansinę atskaitomybę, bet tik tam tikrą jos dalį. Taip pat šis tyrimas pabrėžia nematerialaus turto kaip galimo tyrimo objekto svarbą. Kituose nagrinėtuose tyrimuose analizuojamas informacijos atskleidimas visose privalomose finansinėse ataskaitose. Nors O. C. Bunget ir kt. (2014) tyrimo objektas yra konkretesnis nei kitų analizuojamų tyrimų, tačiau pats tyrimas buvo ganėtinai platus ir apėmė ne tik informacijos atskleidimo kokybės bei ją lemiančių veiksnių įvertinimą, bet ir viso nematerialiojo turto pripažinimo, įvertinimo ir atskleidimo proceso vertinimą. D. Martani ir A. Liestiani (2012) atliktas tyrimas iš kitų nagrinėtų tyrimų išsiskyrė tuo, jog autoriai pateikė aiškų ir struktūrizuotą informacijos atskleidimo vietos valdžios finansinėse ataskaitose tyrimo modelį, kuriame analizuoti apskaitos informacijos atskleidimui įtakos turintys veiksniai buvo suskirstyti į atskiras grupes. Nagrinėtuose tyrimuose dažniausiai taikyti kiekybiniai tyrimo metodai. Apskaitos informacijos atskleidimo kokybė tirta pasitelkiant atskleidimo indeksus, kuriuos autoriai sudarė remdamiesi apskaitos standartų keliamais reikalavimais.

Analizuotuose tyrimuose autoriai išskyrė skirtingą veiksnių, turinčių įtakos apskaitos informacijos atleidimo kokybei, skaičių, o tai lėmė skirtingą iškeltų hipotezių skaičių. Be to, išskirtus veiksnius nagrinėti autoriai taip pat vertina skirtingai. Pavyzdžiui, O. C. Bunget ir kt. (2014) atliktame tyrime subjekto dydis vertinamas pagal savivaldybės gyventojų skaičių, o štai A. Susbiyani (2014) tyrime subjekto dydis įvertinamas pagal savivaldybės turimą turtą ataskaitinio laikotarpio pabaigoje. D. Martani ir A. Liestiani (2012) atliktame tyrime vertintas kompleksiškumo veiksnys įvertinamas taip pat, kaip ir O. C. Bunget ir kt. (2014) atliktame tyrime vertinamas subjekto dydis – pagal gyventojų skaičių.

Apibendrinus nagrinėtus empirinius apskaitos informacijos atskleidimo kokybės tyrimus, matyti, jog yra tiriama ne tik visos apskaitos informacijos atskleidimo kokybė, bet ir nagrinėjama informacijos atskleidimo kokybė, susijusi su tam tikrais finansinių ataskaitų elementais. Taip pat viename iš nagrinėtų tyrimų pabrėžiama nematerialaus turto kaip galimo tyrimo objekto svarba. Apskaitos informacijos atskleidimo kokybė nagrinėtuose tyrimuose įvertinama taikant atskleidimo indeksus, sudarytus remiantis standartų keliamais reikalavimais. Mokslininkai, tirdami apskaitos informacijos kokybę, dėmesį atkreipia ir į veiksnius, kurie lemia apskaitos informacijos atskleidimą savivaldybių finansinėse ataskaitose. Nors kai kurie išskiriami veiksniai atliktuose tyrimuose sutampa, tačiau ne visi yra vertinami vienodai.

Išvados

1. Informacijos kokybė apima tiek apskaitos, tiek apskaitos informacijos atskleidimo kokybės sąvokas. Apskaitos kokybė dažniausiai vertinama remiantis kokybišką informaciją charakterizuojančiomis savybėmis arba pasitelkiant įvarius rodiklius. Kai kurie autoriai apskaitos informacijos atskleidimo kokybę vertina kaip vieną iš apskaitos kokybės dimensijų. Autorės nuomone, apskaitos kokybės ir apskaitos informacijos atskleidimo kokybės atskyrimas suteikia aiškumo ir leidžia sutelkti dėmesį į informacijos atskleidimo klausimus, kurie iš esmės yra svarbūs priimant ekonominius sprendimus. Apskaitos informacijos atskleidimo kokybė – apskaitos informacijos atitiktis apskaitos standartų keliamiems reikalavimams, užtikrinanti informacijos skaidrumą, išsamumą bei palyginamumą, norint patenkinti informacijos vartotojų poreikius.
2. Viešajame sektoriuje legitimumo teorija atsispindi kaip valdymo teisės suteikimas tam tikroms asmenų grupėms. Šios grupės siekia valdymo tęstinumo, todėl skatinamas didesnis atskaitingumas ir skaidrumas. Taikant atstovavimo teoriją viešajame sektoriuje, politikai yra suvokiami kaip nuo rinkėjų priklausantys agentai. Rinkėjai siekdami padidinti savo turtą, yra motyvuoti stebėti ir kontroliuoti politikų elgesį. Taip pat atstovavimo teorija atsiskleidžia ir analizuojant santykius tarp vietos ir centrinės valdžios.
3. Mokslinėje literatūroje yra išskiriama daug apskaitos informacijos atskleidimą viešajame sektoriuje lemiančių veiksnių. Dažniausiai nagrinėjami tokie veiksniai, kaip subjekto dydis, priklausomybė nuo skolos bei centrinės valdžios. Daug dėmesio skiriama ir politinei bei interesų grupių konkurencijai, žiniasklaidos ir audito poveikiui, populiacijos dydžiui, valdžios tipui ir t. t. Apžvelgus naujesnius tyrimus, be politinių, socialinių, finansinių, institucinių ir

valdymo veiksnių, išskirta papildoma veiksnių grupė, t. y. apskaitos duomenų struktūros veiksniai (turto klasės procentinė dalis ir kt.)

4. Empirinių tyrimų analizė parodė, jog yra tiriama ne tik visos apskaitos informacijos atskleidimo kokybė, bet ir nagrinėjama tam tikrą finansinių ataskaitų elementą liečiančios informacijos atskleidimo kokybė, pvz.: nematerialaus turto. Apskaitos informacijos atskleidimo kokybė įvertinama taikant atskleidimo indeksus, sudarytus remiantis standartų keliamais reikalavimais. Tiriant apskaitos informacijos atskleidimo kokybę, svarbu atkreipti dėmesį ir į jai įtakos turinčius veiksnius.

Literatūra

1. Abdulah, M., Minhat, M. (2013). Corporate Disclosure Quality in Malaysia. *International Journal of Education and Research*, 1(7), 1-14. Žiūrėta 2015, kovo 3 d. per internetą: <http://www.ijern.com/journal/July-2013/32.pdf>.
2. Bakar, B., Saleh, Z. (2011). Incentives for Disclosure of Accounting Information in Public Sector Accounting literature, *International Research Journal of Finance and Economics*, 75, 24-38. Žiūrėta 2015, kovo 4 d. Prieiga per internetą: <http://www.academia.edu/1039957/Incentives_for_Disclosure_of_Accounting_Information_in_Public_Sector_A_Literature_Survey>.
3. Bunget, O.C., et al. (2014). Empirical study of intangible assets in Romanian municipalities. *Economics and Management*, 17, 136-151. Žiūrėta 2014, lapkričio 21 d. per internetą: <http://www.ekonomiemanagement.cz/download/1411803191_470e/11_EMPIRICAL+STUDY+OF+INTANGIBLE+ASSETS+IN+ROMANIAN+MUNICIPALITIES.pdf> .
4. Cheng, R. (1992). An Empirical Analysis of Theories on Factors Influencing State Government Accouting Disclosure. *Journal of Accounting and Public Policy*, 11, 1-42. Žiūrėta 2015, kovo 4 d. per internetą: <http://zfkj.znufe.edu.cn/Images/UpFile/2014113182815406.pdf>.
5. Cockrell, S. (2012). Financial Statement Quality: A Comparison of Small and Large Cities. *Journal of Interdisciplinary Business Studies*, 1-15. Žiūrėta 2015, kovo 4 d. per internetą: < http://www.apsu.edu/sites/apsu.edu/files/business/Vol1-Cockrell_Susan.pdf >.
6. Dagilienė, L., Bruneckienė, J. (2010). Savanoriškai atskleidžiamos informacijos vaidmuo įmonių socialinės atsakomybės aspektu. *Ekonomika ir vadyba*, 15, 451-456. Žiūrėta 2015, kovo 21 d. per internetą: < http://www.iiste.org/Journals/index.php/RJFA/article/view/13064> ISSN 1822-6515.
7. Deegan, C. (2006). Financial Accounting Theory: Chapter 8: Unregulated corporate reporting decisions. Presentation, 47 slides. Žiūrėta 2015, kovo 21 d per internetą: <http://wenku.baidu.com/view/14e10f6127d3240c8447ef9c.html>.
8. Gabrini, C. (2013). The Effect of internal Audit On Governance: Maintaining Legitimacy Of Local Government. *Mokslų daktaro disertacija*. Žiūrėta 2015, kovo 15 d. per internetą: <http://diginole.lib.fsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7427&context=etd>.
9. Godfrey, J. et al. (2010). *Accounting Theory*. New York: John Wiley & Son.
10. Hassan, O., Marston C. (2010). Disclosure Measurement in the Empirical Accounting Literature – a Review Article, 10(18), 379-400. Žiūrėta 2015, kovo 27 d. per internetą: <http://www.qass.org.uk/2011-May_Brunel-conference/Hassan.pdf>.
11. Hellstrom, K. (2009). Financial Accounting Quality in a European Transition Economy: The Case of the Czech Republic. *Mokslų daktaro disertacija.* Žiūrėta 2015, sausio 17 d. per internetą: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:220630/FULLTEXT01.pdf>.
12. Juran, J., Godfrey, B. (1998). Juran's Quality Handbook. New York: McGraw Hill. Žiūrėta 2015, sausio 17 d. per internetą:<http://www.pqm-online.com/assets/files/lib/books/juran.pdf >.
13. Kahn, K. B., Strong, M. D., Wang, Y. R. (2002). Information Quality Benchmarks: Product and Service Performance, 5(4), 184-192. Žiūrėta 2015, sausio 29 d. per internetą: <http://web.mit.edu/tdqm/www/tdqmpub/KahnStrongWangCACMApr02.pdf>.
14. Kundelienė, K. (2009). Verslo procesų apskaitos kokybės savybių vertinimas. *Nepublikuota mokslų daktaro disertacija*. Kaunas.
15. Laswad, F. et. al. (2001). Public Sector Financial Disclosure on the Internet: a Study of New Zealand Local Authorities, 92, 37. Žiūrėta 2015 kovo 4d. per internetą: < http://sport.lincoln.ac.nz/Documents/2325_DP92FL_s6490.pdf>.
16. Legenzova, R. (2012). Įmonių atskleistos finansinės informacijos kokybinių vertinimo metodų naudojimo ypatumai. *Apskaita, auditas, analizė: mokslas inovacijų ir globalizacijos kontekste,* 373-383.
17. Lillrank, P. (2003). Information quality for strategic technology planning. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 20, 691-703. Žiūrėta 2015, sausio 17 d. per internetą: <http://dx.doi.org/10.1108/02656710310482131>.

18. Martani, D., Liestiani, A. (2014). Disclosure of Local Government Financial Statement. *Global Review of Accounting and Finance*, 3(1), 67-68. Žiūrėta 2014, lapkričio 21 d. per internetą: <http://www.globalraf.com/static/documents/March/2012/6.%20Dwi.pdf>.
19. Michailesco, C. (2010). The determinants of the quality of accounting information disclosed by French lister companies. *University of Paris*, 30. Žiūrėta 2015, kovo 27 d. per internetą: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00540570/document>.
20. Nanda, D., Wysocki, P. (2011). The Relation between Trust and Accounting Quality. *Boston University*, 691-703. Žiūrėta 2015, sausio 30 d. per internetą: <http://www.bu.edu/questrom/files/2011/02/Nanda-Wysocki-2011.pdf>.
21. Redman, Th. (2001). *Data Quality: The Field Guide.* Newton: Digital Press.
22. Rudžionienė, K., Juozapavičiūtė, T. (2013). Quality of Financial Reporting in Public Sector. *Socialiniai mokslai*, 4(82), 17-25.
23. Rudžionienė, K. (2012). *Finansinės apskaitos teorijos*. Vilnius: VUL.
24. Susbiyani, A. (2014). The Compliance with Mandatory Disclosure of Financial Statement: a Study from Local Government in Indonesia. *Research Journal of Finance and* Accounting , 10, 124-130. Žiūrėta 2014, lapkričio 21 d. per internetą: < http://www.iiste.org/Journals/index.php/RJFA/article/view/13064> ISSN 2222-1697.
25. Šapkauskienė, A., Leitonienė, Š. (2012). Socialinės informacijos kaip Lietuvos įmonių etiškos elgsenos kriterijaus analizė. *Economics and Management,* 17 (3), 836-843.
26. Tilling, M. (2004). Refinements to Legitimacy Theory in Social and Environmental Accounting. Commerce research paper series, 4(6). Žiūrėta 2015, kovo 6 d. per internetą: <http://www.flinders.edu.au/sabs/business-files/research/papers/2004/04-6.pdf>.

EVALUATING ACCOUNTING INFORMATION DISCLOSURE QUALITY IN MUNICIPALITIES

Santrauka

International Public Sector Accounting Standards, which were used as a basis for National Public Sector Accounting Standards, aims to improve the quality of financial reporting. The problem is that the aim of both national and international standards to ensure the quality of accounting information disclosure can be achieved only if the information in the financial statements is presented in a way that meets all the requirements provided by the standards.

In the scientific literature different accounting and quality-related concepts are found: information quality, accounting quality and accounting information disclosure quality. In order to assess the accounting information disclosure quality, in particular, it is important to distinguish it from other qualities, while establishing links between them.

The aim of the article is to analyze the concept of accounting information disclosure quality and its determinants. The aim of the article is met by analyzing scientific literature on the concepts of information quality, accounting quality, disclosure quality and their interrelations, also by analyzing disclosure theories and factors influencing the disclosure level in public sector. According to the results of analysis disclosure quality can be identified and researched as a separate phenomenon and it can be described as accounting information disclosure compliance with the requirements of accounting standards that ensures transparency, completeness and comparability of accounting information. Accounting information disclosure in public sector can be explained using legitimacy and agency theories.

An analysis of empirical research form the basis for examining not only all information but even a part of the financial statements, for example information related with intangible assets, in evaluating the quality of disclosure. Disclosure quality is usually measured using a disclosure index developed based on the disclosure and presentation required by local accounting standards. Scientists studying the disclosure quality also draw attention to the factors such as size of the entity, dependence on debt, dependence on central government and etc. that determine the accounting information disclosure by municipalities.

Keywords: quality of information spread regarding accounting, theories explaining information spread about accounting, determening factors of accounting information display.

AUTORĖS LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Ieva Stankevičiūtė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Ekonomikos bakalauro laipsnis.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Vilniaus universitetas, Kauno humanitarinis fakultetas, finansų ir apskaitos katedros studentė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: viešojo sektoriaus apskaita.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +37068233235, ieva.stankeviciut@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHOR

Author name, surname: Ieva Stankeviciute.
Science degree and Academic title: bachelor‘s degree in economics.
Workplace and position: student in Vilnius university, Kaunas Faculty of Humanities, Finance and Accounting department.
Author’s research interests: public sector accounting.
Telephone number and e-mail address: +37068233235, ieva.stankeviciut@gmail.com.

KONSERVATYVUMO PRINCIPAS APSKAITOS KOKYBĖS KONTEKSTE

Ieva Vaičiulytė, Kristina Rudžionienė
Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas

Anotacija. Straipsnyje analizuojama tradicinėmis finansinės apskaitos konvencijomis traktuojama konservatyvumo samprata. Taip pat nagrinėjamos informacijos, apskaitos bei finansinių ataskaitų kokybės reikšmės, jų požymiai ir savybės, atsižvelgiant į tai, jog literatūroje šios sąvokos neretai persipina. Remiantis atliktos kokybinės duomenų analizės rezultatais, nustatomas nagrinėjamų konservatyvumo principo ir apskaitos kokybės objektų ryšys, siekiant įvertinti, kaip konservatyvi apskaita nulemia apskaitos kokybę. Konservatyvumas yra esminė apskaitos ypatybė, kuri gerina atskleidžiamos informacijos kokybę.

Pagrindiniai žodžiai: konservatyvumo principas, apskaitos kokybė.

Įvadas

Visi įmonės apskaitos informacijos vartotojai nori gauti ir naudoti kokybiškus duomenis, kad remiantis jais galėtų priimti teisingus sprendimus savo veikloje. Ši informacija daro didelę įtaką tiek makroekonominiu, tiek mikroekonominiu lygmeniu priimamiems sprendimams, todėl turi būti kokybiška. Pastaruoju metu apie tai daug diskutuojama, tačiau kol kas apskaitos kokybės samprata nėra aiškiai apibrėžta, nėra aišku, kokiomis savybėmis turi pasižymėti apskaitos procese apdorota informacija, kad ji būtų laikoma kokybiška. Dažnai teigiama, kad apskaita kokybiška tuomet, kai yra tvarkoma laikantis visų nustatytų teisės aktais reikalavimų, o informacija finansinėse atskaitose pateikiama taip, kaip jie reikalauja. Vis dėlto, teisės aktai nėra vienareikšmiai, – įmonėms leidžiama pasirinkti apskaitos politiką, kuri geriausiai atitiktų jos poreikius ir praktiką. Taip įmonės gali laikytis konservatyvios politikos arba manipuliuoti duomenimis, pateikti klaidinančią informaciją, nebūtinai nusižengdamos įstatymams ar apskaitos standartams.

LR Įmonių finansinės atskaitomybės įstatyme reikalaujama, kad visos įmonės, tvarkydamos apskaitą ir sudarydamos finansines ataskaitas, turi vadovautis bendraisiais apskaitos principais, iš kurių vienas – atsargumo principas. Užsienio literatūroje šis principas dažniau vadinamas konservatyvumu. Konservatyvumas (atsargumas) – principas, kai iš galimų apskaitos metodų pasirenkami tokie, kuriais įmonės turto, nuosavo kapitalo ir įsipareigojimų, pajamų ir sąnaudų vertė negali būti nepagrįstai padidinta arba sumažinta. Kita vertus, praktikoje nepriimtinas perdėtas atsargumas, pasireiškiantis siekimu pateikti apskaitoje blogesnius nei iš tikrųjų rodiklius, nes tai gali suklaidinti suinteresuotuosius apskaitos informacija. R. L. Watts (2003) teigimu, konservatyvumo poveikis apskaitos praktikai yra labai ilgas ir labai reikšmingas. Naujausi empiriniai tyrimai parodė, kad ne tik apskaitos praktika yra konservatyvi, bet ir tai, jog praktika tapo labiau konservatyvi per pastaruosius 30 metų. Taigi, toks ilgas konservatyvumo gyvavimas ir nurodomi nereikšmingi trūkumai reiškia, kad šis principas turi daugiau privalumų nei trūkumų.

Užsienio autoriai teoriškai ir empiriškai nagrinėjo daug konservatyvumo principo taikymo bei vertinimo aspektų: grynojo turto (Myers, 1999; Ahmed ir kt., 2000); pelno ir jo priaugimo (Basu, 1997; Givoly, Hayn, 2000); pelno/akcijų grąžos ryšio (Basu, 1997; Ball ir kt., 2000; Holthausen, Watts, 2001) ir kt. Kita vertus, autoriai, nagrinėjantys apskaitos kokybę, gilinosi į tokius aspektus: pelno valdymo ir savalaikio nuostolių pripažinimo (Hu ir kt., 2014; Lin ir kt., 2014); veiksnius, lemiančius apskaitos kokybę (Soderstrom, Sun, 2007); kokybines informacijos charakteristikas skirtinguose apskaitos standartuose (Rusu, 2012). Lietuvoje apskaitos kokybė nagrinėjama šiais aspektais: atskleidžiama apskaitos kokybės samprata (Kundelienė, 2009; Tamulaitytė, 2014), įmonių atskleistos finansinės informacijos kokybinių vertinimo metodų naudojimo ypatumai (Legenzova, 2012). Taigi, **tyrimo problema** yra ta, kad konservatyvumo principo ir apskaitos kokybės ryšys dar nėra nagrinėti, – neaišku, ar įmonėje taikoma konservatyvi apskaita daro įtaką apskaitos kokybei.

Tyrimo objektas – konservatyvumo principas.

Tyrimo tikslas – atlikus konservatyvumo principo, informacijos, apskaitos ir finansinių ataskaitų kokybės sampratų analizę, ištirti konservatyvumo įtaką apskaitos kokybei.

Tyrimo uždaviniai:

1. išanalizuoti konservatyvumo, informacijos, apskaitos bei finansinių ataskaitų kokybės sampratas;
2. atskleisti konservatyvumo principo daromą įtaką apskaitos kokybei.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros analizė, informacijos grupavimo, sisteminimo, lyginimo ir apibendrinimo metodai.

Teorinė konservatyvumo ir kokybės samprata apskaitoje

Konservatyvumo aiškinimas būdingas pozityviosios apskaitos teorijos šalininkams (R. L. Watts, J. L. Zimmerman, S. Basu, R. Ball, L. Shivakumar, S. H. Penman, X.-J. Zhang, D. Givoly, C. Hayn, R. LaFond, R. W. Holthausen ir kt.), tyrinėjantiems apskaitos praktiką bei siekiantiems paaiškinti ir prognozuoti konkretų fenomeną. Vėlesni pozityviosios apskaitos teorijos tyrimai turėjo didelę reikšmę šios teorijos vystymuisi: vienas iš gautų rezultatų parodė, jog įmonės linkusios pasirinkti tuos apskaitos metodus, kurie konservatyviai vertintų pelną, turtą, nuosavybę, taigi tokie tyrėjai, kaip Godfrey ir kt. (2006), klausė, kodėl (Rudžionienė, 2012). Kita vertus, šiais laikais konservatyvumo principas ypač ryškus Europos kontinentinio modelio finansinėje apskaitoje.

G. Kalčinskas (2013) pažymi, jog perdėtą vadybininkų optimizmą gerai žino apskaitininkai, todėl pastarieji kartais kaltinami sąmoningu verslo žlugdymu, kuris esą užprogramuotas bendruosiuose apskaitos principuose. Tai nėra pagrįstas kaltinimas, nes verslas yra pačios apskaitos gyvavimo sąlyga. Taigi, dėl minėto vadybininkų požiūrio *atsargumo principas* yra įvardijamas *konservatyvumo principu*. Šiai nuomonei pritaria ir B. Jefimovas (2008), teigdamas, jog konservatyvumas – tai pačios nepalankiausios vadybininkų požiūriu informacijos išskyrimas apskaitos informacijos gausoje. 1-ojoje lentelėje pateikti konservatyvumo požymiai ir kriterijai, kuriuos pabrėžia ir kurių atsisako ar neakcentuoja autoriai, tyrinėjantys šią sritį.

1 lentelė . **Konservatyvumo samprata**

Autorius	Metai	Konservatyvumo apibrėžimas
J. H. Bliss	1924	Nereikia tikėtis didelio pelno, bet užbėgti už akių visiems nuostoliams.
R. L. Watts, J. L. Zimmerman	1986	Konservatyvumas reiškia tai, jog buhalteris apskaitoje turi registruoti mažiausią iš galimų alternatyvų turto įvertinimui ir aukščiausią – įsipareigojimams. Įplaukos turėtų būti pripažįstamos vėliau, o išlaidos – anksčiau.
S. Basu	1997	Buhalterių polinkis reikalauti didesnio verifikavimo laipsnio gerų žinių labiau nei blogų finansinėse ataskaitose. Pelnas greičiau atspindi blogas žinias nei geras.
LR Įmonių finansinės atskaitomybės įstatymas (toliau LR ĮFAĮ)	2001	Įmonė pasirenka tokius apskaitos metodus, kuriais įmonės turto, nuosavo kapitalo ir įsipareigojimų, pajamų ir sąnaudų vertė negali būti nepagrįstai padidinta arba nepagrįstai sumažinta.
R. L. Watts	2003	Diferencinis verifikavimas, reikalingas pelno, palyginti su nuostoliais, pripažinimui. Konservatyvumas yra asimetriškas pripažinimo reikalavimas pelnui ir nuostoliams. Kuo didesnis reikalaujamas pripažinimo laipsnis pelnui, palyginus su nuostoliais, tuo didesnis konservatyvumas.
1-asis VAS	2010	Įmonė pasirenka tokius apskaitos metodus, kurie neleistų turto, nuosavo kapitalo, įsipareigojimų, pajamų ir sąnaudų vertės nepagrįstai padidinti arba sumažinti. Rengiant finansines ataskaitas, turi būti patikrinami visi apskaitiniai įvertinimai, pavyzdžiui, abejotinų skolų, įvairių atidėjinių ir pan. Finansinių ataskaitų rengėjai turi užtikrinti, kad finansinės ataskaitos yra patikimos ir neutralios, t. y. turtas ir pajamos parodytos ne didesne (mažesne), o įsipareigojimai ir sąnaudos – ne mažesne (didesne) verte.
G. Kalčinskas	2013	Jei galima taikyti kelis įmonės turto vertinimo būdus, pasirinktinas tas, kuriuo įvertinto turto kaina bus mažiausia, darant prielaidą, kad įmonė laiku padengs visas skolas, ir gan atsargiai įvertinant skolų įmonei apmokėjimą; Apskaičiuojant pajamas, uždirbtas per tam tikrą laikotarpį, apskaitoje turi būti pripažintos tik tos, kurių uždirbimu neabejojama ir apmokėjimo tikimybė yra gana didelė; Apskaičiuojant per ataskaitinį laikotarpį patirtas sąnaudas, jų suma neturi būti nepagrįstai sumažinta, o visas abejotinas sąnaudas reikia priskirti ataskaitiniam laikotarpiui.
G. W. Ruch, G. Taylor	2015	Apskaitos konservatyvumas gali būti apibrėžtas kaip apskaitos politika arba tendencija, kuri lemia polinkį mažinti grynojo turto vertę, atitinkančią ekonominę grynojo turto vertę. Tai yra vienas iš fundamentaliausių apskaitos informacijos požymių, gyvuojantis šimtmečius.

Šaltinis: sudaryta autorių.

Konservatyvumo samprata apskaitoje traktuojama remiantis tradicinėmis apskaitos konvencijomis, tačiau skirtingi autoriai tuo pačiu pabrėžia ir šios sampratos savitumą. Vienas seniausių konservatyvumo sampratos apibrėžimų, suformuluotų J. H. Bliss (1924), skamba tarsi patarlė apskaitininkams: „Nereikia tikėtis didelio pelno, bet užbėgti už akių visiems nuostoliams“. Antra vertus, konservatyvumo sampratas galima suskirstyti ir į tam tikras grupes. Taigi, apibrėžiant konservatyvumo sampratą, vadovaujamasi šiais kriterijais: pelno (nuostolių) (Bliss, 1924; Basu, 1997; Watts, 2003); pajamų (sąnaudų) (LR ĮFAĮ, 2001; 1-asis VAS, 2010; Kalčinskas, 2013); turto (Watts, Zimmerman, 1986; LR ĮFAĮ, 2001; 1-asis VAS, 2010; Kalčinskas, 2013); nuosavo kapitalo (LR ĮFAĮ, 2001; 1-asis VAS, 2010; Ruch, Taylor, 2015); įsipareigojimų (Watts, Zimmerman, 1986; LR ĮFAĮ, 2001; 1-asis VAS, 2010; Kalčinskas, 2013); įplaukų (išlaidų) (Watts, Zimmerman, 1986).

Apibendrinant nagrinėtas sampratas, galima teigti, jog konservatyvumas apskaitoje leidžia suinteresuotiesiems atsargiai įvertinti tiek įmonės turtą, nuosavybę ar įsipareigojimus, tiek pajamas ar sąnaudas. Išskiriant esminius nagrinėjamo principo bruožus, galima pasiūlyti suformuluoti teorinę apibendrintą sąvoką ir teigti, kad *konservatyvumas* – tai apskaitos politika, kuri netikrumo kontekste reikalauja pasirinkti tokius apskaitos metodus, kurių pagalba finansinėse ataskaitose didesnis įrodymas bus taikomas geroms žinioms nei blogoms. Kuo didesnis įrodymo laipsnis bus taikomas pelno pripažinimui, palyginus su nuostoliais, tuo didesnis bus ir konservatyvumas. Tai reiškia, jog įrodymo ir konservatyvumo laipsniai yra tiesiogiai vienas nuo kito priklausomi dydžiai.

Literatūroje neretai persipina informacijos, apskaitos bei finansinių ataskaitų kokybės sąvokos, taigi aktualu išnagrinėti minėtųjų objektų kokybės sampratas, požymius bei savybes.

Informacijos kokybė. Lee ir kt. (2002) siūlo požiūrius į informacijos kokybę skirstyti į keturias kategorijas: esminę, konteksto, atstovaujamąją bei prieinamumo. *Esminė informacijos kokybė* reiškia, jog informacija turi kokybę nepriklausomai nuo kitų aspektų. *Kontekstinės informacijos kokybės* kategorija išryškina informacijos kokybės vertinimo reikalavimus: informacija turi būti aktuali, savalaikė, pilna, atitinkama kiekio požiūriu bei didinanti vertę. Kita vertus *atstovaujamoji ir prieinamumo informacijos kokybės* kategorijos pabrėžia kompiuterinių sistemų svarbą. Informacija turi būti pateikiama tokiu būdu, kad būtų suprantama, aiški, lengvai valdoma bei reprezentuotų glaustumą ir pastovumą. Trečia vertus, Lee ir kt. (2002) teigia, jog svarbiausioms kokybės dimensijoms įtaką daro vartotojų poreikiai ir prioritetai, kurie priklauso nuo skirtingų vartotojų grupių.

Reikia pažymėti, kad E. Vaassen ir kt. (2009) teigia, jog informacija yra kokybiška tuo atveju, kai sutelkiamas dėmesys į jos naudingumo laipsnį priimant sprendimus. Informacijos kokybę autoriai siūlo grupuoti į dvi dalis: *efektyvumą* ir *naudingumą*. Efektyvumas dar skirstomas į patikimumą bei tinkamumą, o pastarieji komponentai išskaidomi į smulkesniuosius. Patikimumas traktuojamas kaip pagrįstumo, tikslumo ir užbaigtumo, o tinkamumas kaip preciziškumo, savalaikiškumo bei suprantamumo požymiai. Taigi, informacijos kokybė gali būti įvertinama pagal pastarąsias kategorijas arba išskiriant efektyvumo ir naudingumo komponentus.

Gavus kokybišką informaciją, apskaitos kokybė taip pat gerėja, tačiau pastaroji priklauso ne tik nuo informacijos kokybės. Anot J. Tamulaitytės (2014, p. 315), apskaitos kokybė moksliniuose straipsniuose siejama su finansinės informacijos kokybe, tačiau šis tapatinimas yra klaidingas. Pastebėta, kad kai kurie autoriai lygiavertiškai naudoja apskaitos kokybės ir finansinių ataskaitų kokybės sąvokas (Monterrey, Sánchez-Segura, 2004; Isidro, Raonic, 2012). Pavyzdžiui, U. Schiller, M. de Vegt (2010) apskaitos kokybę prilygina informacijos kokybei. Informacijos kokybės sąvoką minėtieji autoriai apibūdina kaip dviejų matavimo erdvių koncepciją, susidedančią iš svarbumo, patikimumo bei savalaikiškumo. G. W. Ruch, G. Taylor (2014) informacijos kokybę vertina taip pat dvejomis dimensijomis: svarbumo bei informacijos asimetrijos. Svarbumas traktuojamas kaip apskaitos informacijos, skirtos prognozavimui ir sprendimų patvirtinimui priimti, vertė. Informacijos asimetrija išryškėja, kai vadovai turi informacijos, pagal kurią gali įvertinti įmonės ateities perspektyvas, tačiau pastaroji nėra prieinama investuotojams ar analitikams.

Apskaitos kokybė. Nagrinėjantys šią sritį autoriai pabrėžia, kad nėra bendro sutarimo dėl apskaitos kokybės sampratos: ši sąvoka yra neaiški bei įvairiai traktuojama (Kundelienė, 2009; Schiller, de Vegt, 2010; Hribar ir kt., 2011; Legenzova, 2012; Tamulaitytė, 2014). Nepaisant to, jog apskaitos kokybės tema tampa vis aktualesnė, net ir tokios tematikos literatūroje retai tenka surasti konkrečių apskaitos kokybės sampratos apibrėžimų. Pateiktoje 2-ojoje lentelėje matyti, kaip skirtingi autoriai interpretuoja apskaitos kokybės sampratą.

2 lentelė. **Apskaitos kokybės samprata**

Autorius	Metai	Apskaitos kokybės apibrėžimas
S. H. Penman	2002	Apskaitos kokybė apibrėžiama akcininkų interesais ir teisingu šių interesų įvertinimu.
J. Monterrey, A. Sánchez-Segura	2004	Apskaitos kokybė yra funkcija, priklausanti nuo apskaitos informacijos poreikio arba funkcija, priklausanti nuo reguliavimo, institucinės aplinkos, socioekonominių veiksnių, įmonės charakteristikų. Apskaitos kokybė yra laipsnis, kuriuo pelnas yra manipuliacijų subjektas ir kuris matuojamas indeksu, susidedančiu iš trijų pelno valdymo dimensijų: mažų nuostolių vengimo, didelio pelno vengimo bei pelno išlyginimo.
J. L. Callen ir kt.	2011	Apskaitos kokybė yra preciziškumas, kuriuo finansinėmis ataskaitomis informuojami investuotojai apie ateities pinigų srautus.
P. Hribar ir kt.	2011	Apskaitos kokybė yra laipsnis, kuriuo apskaitos informacija tiksliai atspindi įmonės esamus veiklos rezultatus, yra naudinga prognozuoti ateities rezultatus bei padeda nustatyti įmonės vertę.
A. S. Ahmed ir kt.	2013	Apskaitos kokybė matuojama pelno išlyginimo, prieaugio agresyvumo, nuostolių pripažinimo savalaikiškumo bei pelno tikslų metodais.

Šaltinis: sudaryta autorių.

J. Monterrey, A. Sánchez-Segura (2004) pateiktos apskaitos kokybės sampratos viena nuo kitos skiriasi objektyviu ir subjektyviu turiniu. Pirmoji atspindi mikro (apskaitos informacijos poreikis, įmonės charakteristika) ir makro (apskaitos informacijos poreikis, reguliavimas, institucinė aplinka, socioekonominiai veiksniai) lygmens veiksnius. Antroji samprata perteikta per apskaitos manipuliacijų prizmę. P. Hribar ir kt. (2011) pateiktas apibrėžimas atspindi ne tik finansinių ataskaitų tinkamumo aspektą, tačiau pabrėžia ir tokius aspektus, kaip tikslumas, patikimumas, aiškumas, suprantamumas bei naudingumas priimant ateities sprendimus. Verta pabrėžti tai, jog apskaitos kokybė abejose sampratose apibrėžiama ją vertinant laipsniu. Antra vertus, kitose sampratose labiau atsispindi subjektyvumas, t. y. akcininkų interesai (Pennman, 2002; Callen ir kt., 2011) bei apskaitos kokybės apibrėžimas remiantis įgaliojimu (Ahmed ir kt., 2013).

Finansinių ataskaitų kokybė. Apskaitos ir finansinių ataskaitų kokybės sąvokų tapatinimą galima grįsti tuo, jog dauguma tyrimų atliekami vertinant finansinių ataskaitų kokybę, o apskaitos kokybės aspektai nėra taip lengvai prieinami kiekvienam tyrėjui, nes įmonės viešai pateikia tik tuos duomenis, kurie yra privalomi įstatymų nustatyta tvarka.

H. Isidro, I. Raonic (2012) apskaitos ir finansinių ataskaitų kokybę lemiančius veiksnius skirsto į dvi grupes: institucinius, ekonominius bei įmonių paskatą. Nors apskaitos kokybės klausimai vis intensyviau nagrinėjami viešojoje erdvėje (institucinės aplinkos poveikis apskaitai, įstatymų, standartų veiksmingumas ir atitikimas verslo realijoms), tai turėtų būti pačios įmonės nuostata. Nekalbant apie apgaulingos apskaitos aspektus, įmonei visapusiškai naudinga tvarkyti apskaitą atsakingai, nes tai nulemia tikrą ir teisingą įmonės finansinės būklės ir veiklos rezultatų vaizdą finansinėse ataskaitose. Informacijos kokybė padės ne tik teisingai įvertinti esamą įmonės būklę, bet ir, pavyzdžiui, teisingai įvertinti išorinių finansinių poreikių dydį bei galimybę jais pasinaudoti su minimalia nemokumo rizika.

Nepaisant ekonominės privačiojo sektoriaus įmonių svarbos ir esminių skirtumų, lyginant su viešojo sektoriaus įmonėmis, mažai žinoma apie jų teikiamų finansinių ataskaitų kokybę. Finansinių ataskaitų kokybė dažniausiai siejama su akcijų arba pelno nagrinėjimu. Kokybė interpretuojama kaip finansinių ataskaitų naudingumas investuotojams, kreditoriams, vadovams ir susitariančioms šalims su įmone (Ball, Shivakumar, 2005).

P. Healy, K. Palepu (2012) apskaitos analizės rekomendacijos leidžia daryti prielaidą, kad apskaitos kokybę charakterizuoja finansinių ataskaitų kokybė, tačiau apskaitos kokybės samprata yra žymiai platesnė. V. Palea (2013) teigia, jog apskaitos kokybė nėra tik apskaitos standartų kokybės rezultatas, bet priklauso ir nuo šalies įstatymų bei politinių sistemų, kaip ir nuo finansinių ataskaitų teikimo paskatų. Taigi, tiek finansinių ataskaitų, tiek apskaitos kokybė yra veikiama informacijos bei jos kokybės. Pavyzdžiui, apskaitos kokybė gali pasireikšti jau pirmajame apskaitos proceso etape (neteisingai užfiksavus ūkines operacijas dokumentuose, analogiškai nukenčia ir finansinių ataskaitų kokybė). Antra vertus, apskaitos kokybė labiausiai priklauso nuo buhalterio, nes pastarasis gali įstatymiškai teisingai interpretuoti ūkinį įvykį, tačiau, ar šis interpretavimas išlaikys turinio svarbos principą, turi garantuoti ne tik formalūs pateikimo reikalavimai. Taigi, apskaitos kokybės samprata plačiąja prasme apima ne tik

finansinių ataskaitų kokybę, o apskaitos ir finansinių ataskaitų kokybė priklausys ir nuo informacijos kokybės.

Gauti informacijos, apskaitos bei finansinių ataskaitų kokybės sampratų analizės rezultatai leidžia daryti prielaidą, jog šios sąvokos yra glaudžiai susijusios, tačiau jų reikšmės yra skirtingos. Apskaitos ir finansinių ataskaitų kokybę galima įvardinti bendrai kaip informacijos kokybę, nes įmonės finansinių ataskaitų kokybė laikoma kokybiškos apskaitos požymiu (arba atvirkščiai, jei apskaitos kokybė vertinama kaip buhalterio veiksmai, skirti finansinėms ataskaitoms sudaryti). Kadangi finansinės ataskaitos yra apskaitos proceso rezultatas, tai galima teigti, jog finansinių ataskaitų kokybė yra apskaitos kokybės sampratos dedamoji dalis.

Konservatyvumo principo įtaka apskaitos kokybei

B. Jefimovas (2008) konservatyvumo principą vertina kaip vieną pagrindinių reikalavimų apskaitos informacijai, tačiau jis turi būti derinamas su optimalumu, svarbumu, ažūriškumu bei patikimumu. Taigi, konservatyvumas turėtų būti derinamas su neutralumo principu, kuris reiškia, kad finansinėse ataskaitose teikiama informacija turi būti objektyvi ir nešališka. Teikiama informacija neturi būti siekiama versti finansinių ataskaitų informacijos vartotojų priimti įmonei palankius sprendimus. Taigi, teikiama informacija turi atspindėti tikrą ir teisingą įmonės finansinės būklės ir veiklos rezultatų vaizdą.

D. Herrmann ir kt. (2006) apskaitos kokybę sieja su savalaikiškumu, kuris yra būdingas konservatyvumui. V. Palea (2013) svarbumą informacijos kokybės kontekste apibūdina kaip informacijos, esančios finansinėse ataskaitose, galimybę daryti pokyčius suinteresuotųjų sprendimams. Svarbi informacija turi patvirtinamąją arba prognozuojamąją vertę. Patikimumo reprezentavimas reiškia tai, jog informacija atspindi dabartinius ekonominius reiškinius. V. Palea (2013) taip pat pabrėžia, jog yra ir kitų finansinių ataskaitų kokybę didinančių savybių, pavyzdžiui, palyginamumas, patikrinamumas, savalaikiškumas bei suprantamumas. Tuo tarpu, J. Xu, C. Lu (2008) teigia, jog konservatyvumas yra svarbus aukštos kokybės finansinių ataskaitų požymis.

Kokybinės apskaitos charakteristikos atlieka neabejotinai svarbų vaidmenį gerinant finansinių ataskaitų informacijos kokybę, o konservatyvumas yra neretai įvardijamas kaip viena pastarųjų. Pavyzdžiui, S. Balachandran, P. Mohanram (2011) tyrimo rezultatai parodė, jog konservatyvumo didėjimas labiau stiprina nei mažina vertės svarbumą, kuris yra apskaitos kokybės dedamoji dalis. J. Hu ir kt. (2014) tyrimas atskleidė, jog konservatyvumas – esminė apskaitos ypatybė, kuri sumažina informacijos asimetriją, taigi gerina informacijos kokybę, kuri gerėja su savalaikiu nuostolių pripažinimu, o F. Barzideh ir kt. (2015) tyrimas patvirtino, jog egzistuoja tiesinė priklausomybė tarp apskaitos konservatyvumo bei apskaitos kokybės.

Tuo tarpu, R. W. Holthausen (2003), J. Monterrey, A. Sánchez-Segura (2004), D. Herrmann ir kt. (2006) abejoja, ar konservatyvumą derėtų sieti su kokybe. D. Herrmann ir kt. (2006) teigia, jog konservatyvumas nėra įtrauktas į kokybines finansinės apskaitos charakteristikas ir traktuojamas kaip reakcija į netikrumą bei prieštarauja kokybinėms charakteristikoms. Pasak R. W. Holthausen (2003), tarp mokslininkų paplitęs įsitikinimas, jog JAV, D. Britanijos ir tarptautiniai apskaitos standartai yra aukštos kokybės, o kitų šalių – žemos. Šis įsitikinimas siejamas būtent su savalaikiškumo ir konservatyvumo prilyginimu kokybei. Abejonės pagrįstos tuo, kad finansinės atskaitomybės sistemos šalyse vystosi atitinkamai pagal ekonomikos lygį. Taigi, nėra optimalu skirtingų ekonomikų atžvilgiu lyginti šalių apskaitos kokybę su savalaikiškumu ar konservatyvumu (Holthausen, 2003). Kita vertus, J. Monterrey, A. Sánchez-Segura (2004) pritaria Holthausen (2003), grįsdami savo nuomonę dėl konservatyvumo ir informacijos kokybės derinimosi bei aiškumo. Minėtieji autoriai sutinka, jog konservatyvumas ir savalaikiškumas reiškia aukštesnę apskaitos kokybę, tačiau, jų požiūriu, tai nebūtinai teisinga visais atvejais.

Q. Fan, X. Zhang (2011) teigia, kad konservatyvumo mastas apskaitoje pagerina visos teikiamos informacijos kokybę. Taip pat padidinama ir suinteresuotųjų gerovė. R. LaFond, R. L. Watts (2007) tyrimuose apskaitos konservatyvumas buvo parodytas kaip neigiamus egzistuojančios informacijos asimetrijos efektus tarp išorinių investuotojų ir vadovų mažinantis aspektas, kuris riboja apskaitos manipuliacijas. Apskaitos konservatyvumas čia traktuojamas kaip būdas, padedantis sumažinti finansinių ataskaitų rizikos kiekį.

V. Palea (2013) teigia, kad teisinga vertė taip pat gerina informacijos kokybę. Pateiktas 1-asis paveikslas rodo autorių suformuotą schemą apie apskaitos kokybės, tikros ir teisingos turto ir nuosavybės vertės bei konservatyvumo principo ryšius.

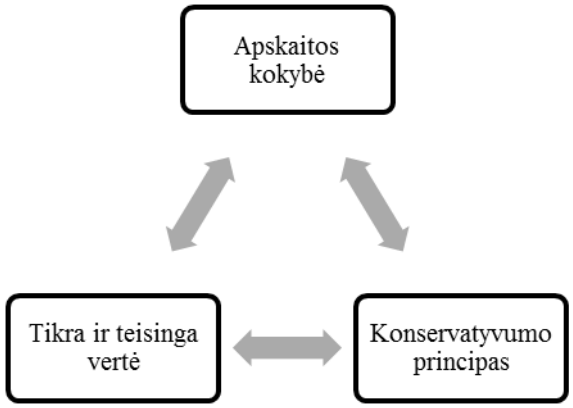

1 pav. **Apskaitos kokybės, konservatyvumo principo bei tikros ir teisingos vertės ryšys**
Šaltinis: sudaryta autorių.

Tiek apskaitos kokybė, tiek tikra ir teisinga turto, nuosavybės vertė bei konservatyvumo principas yra glaudžiai susiję, tiesiogiai vienas kitą veikiantys. Pavyzdžiui, konservatyvi apskaita yra laikoma kokybiška, tačiau ji neturi nusižengti tikros ir teisingos turto bei nuosavybės vertės reikalavimui. Antra vertus, tikra ir teisinga turto bei nuosavybės vertė gali būti konservatyvios įmonės požymis ir tuo pačiu demonstruoti aukštą apskaitos kokybę, o apskaitos kokybė būtent identifikuojama per konservatyvios apskaitos bei tikros ir teisingos turto, nuosavybės vertės požymius. Taigi, autorių nuomone, šie ryšiai turėtų būti derinami tarpusavyje.

Išnagrinėjus skirtingus požiūrius į konservatyvumo ir apskaitos kokybės ryšius, galima teigti, jog konservatyvios apskaitos nulemta apskaitos kokybė yra vertinama skirtingai. Pirma, skirtingai interpretuojama kokybės samprata, kuri ne visada siejama su konservatyvia apskaita. Antra, siekiant išsiaiškinti, kaip konservatyvumo principas daro įtaką apskaitos kokybei, reikia ne tik apibrėžti konservatyvumo sampratą, bet ir įvertinti kitus veiksnius.

Išvados

1. Išnagrinėjus konservatyvumo sampratos požymius ir kriterijus, autorių patikslinta konservatyvumo samprata: konservatyvumas – tai apskaitos politika, kuri netikrumo kontekste reikalauja pasirinkti tokius apskaitos metodus, kurių pagalba finansinėse ataskaitose didesnis įrodymas bus taikomas geroms žinioms nei blogoms.
2. Apskaitos kokybės samprata yra neaiški, neapibrėžta bei įvairiai traktuojama. Neretai ji klaidingai tapatinama su finansinių ataskaitų kokybės samprata. Finansinių ataskaitų kokybė yra apskaitos kokybės sampratos dedamoji dalis, todėl autorės suformuoja savo požiūrį į šiuos ryšius: apskaitos kokybę charakterizuoja finansinių ataskaitų kokybė, tačiau apskaitos kokybės samprata yra žymiai platesnė.
3. Apskaitos kokybė, tikra ir teisinga turto, nuosavybės vertė bei konservatyvumo principas yra glaudžiai susiję, nes dažniausiai konservatyvi apskaita yra laikoma kokybiška, pateikia tikrą ir teisingą turto ir nuosavybės vertę.
4. Nors užsienio autorių atlikti tyrimai atskleidė, kad konservatyvumas yra esminė apskaitos ypatybė, kuri gerina teikiamos informacijos kokybę, požiūris į konservatyvumo principo taikymą dar yra dviprasmiškas: vieni autoriai konservatyvumo mastą sieja su teikiamos informacijos kokybe, akcentuodami, jog tai padeda sumažinti finansinių ataskaitų riziką bei yra naudinga investuotojams, kreditoriams, vadovams ir susitariančioms šalims su įmone, o kiti – abejoja konservatyvumo ir apskaitos kokybės sąsajomis.
5. Autorės pritaria nuomonei, kad apskaitos kokybei didelę įtaką daro ne tik konservatyvumas, bet ir turto bei nuosavybės teisingos vertės nustatymas apskaitoje. Tiek apskaitos kokybė, tiek tikra ir teisinga turto ir nuosavybės vertė, taip pat konservatyvumo principas yra glaudžiai susiję bei tiesiogiai vienas kitą veikiantys, todėl, autorių nuomone, turėtų būti derinami tarpusavyje.

Literatūra

1. Ahmed, A. S., Morton, R. M., Schaefer T. F. (2000). Accounting Conservatism and the Valuation of Accounting Numbers: Evidence on the Feltham-Ohlson (1996) Model. *Journal of Accounting,*

Auditing and Finance, 15(3). Žiūrėta 2014, lapkričio 9 per internetą: <http://jaf.sagepub.com/content/15/3/271.abstract>.
2. Ahmed, A. S., Neel, M., Wang, D. (2013). Does Mandatory Adoption of IFRS Improve Accounting Quality? Preliminary Evidence. *Contemporary Accounting Research*, 30(4). Žiūrėta 2015, gegužės 22 per internetą: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1911-3846.2012.01193.x/full>.
3. Balachandran, S. V., Mohanran, P. S. (2011). Is the Decline in the Value Relevance of Accounting Driven by Increased Conservatism? Žiūrėta 2015, gruodžio 4 per internetą: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1670508>.
4. Ball, R., Kothari, S. P., Robin, A. (2000). The effect of international institutional factors on properties of accounting earnings. *Journal of Accounting and Economics*, 29. Žiūrėta 2014 m, spalio 23 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165410100000124>.
5. Ball, R., Shivakumar, L. (2005). Earnings quality in UK private firms: comparative loss recognition timeliness. *Journal of Accounting and Economics*, 39. Žiūrėta 2014, lapkričio 14 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165410104000564>.
6. Barzideh, F., Izadpanah, M. A., Lofti, S. (2015). Accounting Conservatism and Accounting Information Quality. *Academic Journal of Research in Business and Accounting*, 3(3). Žiūrėta 2015, lapkričio 14 per internetą: <https://www.researchgate.net/publication/281347664_Accounting_Conservatism_and_Accounting_Information_Quality>.
7. Basu, S. (1997). The conservatism principle and asymmetric timeliness of earnings. *Journal of Accounting and Economics*, 24. Žiūrėta 2014, lapkričio 11 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165410197000141>.
8. Bliss, J. H. (1924). *Management Through Accounts. The American Economic Review*, 16(2). Žiūrėta 2014, lapkričio 9 per internetą: <http://www.jstor.org/stable/1805372?seq=1#page_scan_tab_contents>.
9. Callen, J. L., Khan, M., Lu, H. (2011). Accounting Quality, Stock Price Delay and Future Stock Returns. Žiūrėta 2015, kovo 13 per internetą: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1416213>.
10. Chi, W., Wang, C. (2008). Accounting conservatism in a setting of Information Asymmetry between majority and minority shareholders. *The International Journal of Accounting*, 45(4). Žiūrėta 2015, gruodžio 20 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0020706310000853>.
11. Fan, Q., Zhang, X. (2011). Accounting Conservatism, Aggregation, and Information Quality. *Contemporary Accounting Research*, 29. Žiūrėta 2014, lapkričio 14 per internetą: <http://www.haas.berkeley.edu/faculty/papers/fan_conservatism.pdf>.
12. Givoly, D., Hayn, C. (2000). The changing time-series properties of earnings, cash flows and accruals: Has financial accounting become more conservative? *Journal of Accounting and Economics*, 29. Žiūrėta 2014, spalio 20 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165410100000240>.
13. Healy, P., Palepu, K. (2012). *Business Analysis Valuation: Using Financial Statements*. USA: Cengage Learning.
14. Herrmann, D., Saudagaran, S. M., Thomas, W. B. (2006). The quality of fair value measures for property, plant, and equipment. *Accounting Forum*, 30. Žiūrėta 2015, kovo 2 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0155998205000438>.
15. Holthausen, R. W. (2003). Testing the relative power of accounting standards versus incentives and other institutional features to influence the outcome of financial reporting in an international setting. *Journal of Accounting and Economics*, 36. Žiūrėta 2014, lapkričio 14 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165410103000661#>.
16. Holthausen, R. W., Watts, R. L. (2001). The relevance of value-relevance literature for financial accounting standard setting. *Journal of Accounting and Economics*, 31. Žiūrėta 2014, spalio 1 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165410101000295>.
17. Hribar, P., Kravet, T., Wilson, R. (2011). *A New Measure of Accounting Quality.* Žiūrėta 2015, vasario 11 per internetą: <https://tippie.uiowa.edu/accounting/phd/publications/wilson_a%20new%20measure%20of%20accounting%20quality.pdf>.
18. Hu, J., Li, A. Y., Zhang, F. (2014). Does accounting conservatism improve corporate information environment? *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 23. Žiūrėta 2014, lapkričio 14 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1061951814000056>.
19. Isidro, H., Raonic, I. (2012). Firm incentives, institutional complexity and the quality of "harmonized" accounting numbers. *The International Journal of Accounting*, 47. Žiūrėta 2015, kovo 2 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0020706312001227>.
20. Jefimovas, B. (2008). *Apskaitos pagrindai.* Kaunas: Technologija.
21. Kalčinskas, G. (2013). *Buhalterinės apskaitos pagrindai.* Vilnius: Pačiolis.

22. Kundelienė, K. (2009). Apskaitos kokybė: kaip apibrėšime ir kuo matuosime? *Ekonomika ir vadyba*. Žiūrėta 2014, lapkričio 11 per internetą: <http://www.ecoman.ktu.lt/index.php/Ekv/article/viewFile/9253/4680>.
23. Lafond, R., Watts, R. L. (2007). The Information Role of Conservatism. Žiūrėta 2014, lapkričio 14 per internetą: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=921619>.
24. Lee, W. Y., et al. (2002). AIMQ: a methodology for information qiality assessment. Information & Management, 40. Žiūrėta 2015, vasario 23 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378720602000435>.
25. Legenzova, R. (2012). Įmonių atskleistos finansinės informacijos kokybinių vertinimo metodų naudojimo ypatumai. *Apskaita, auditas, analizė: mokslas inovacijų ir globalizacijos kontekste*, 373-383.
26. Lin, F., et al. (2014). The relations among accounting conservatism, institutional investors and earnings manipuliation. *Economic Modelling*, 37. Žiūrėta 2014, lapkričio 14 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0264999313004471>.
27. Myers, J. N. (1999). Implementing residual income valuation with linear information dynamics. *The Accounting Review*, 74(1). Žiūrėta 2014, lapkričio 9 per internetą: <http://www.jstor.org/discover/248603?sid=21104901978181&uid=2&uid=2134&uid=4&uid=3738480&uid=70>.
28. Monterrey, J., Sánchez-Segura, A. (2004). Socioeconomic Characteristics as Incentives for Financial Reporting. Žiūrėta 2015, kovo 5 per internetą: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=715922>.
29. Palea, V. (2013). IAS/IFRS and financial reporting quality: Lessons from the European experience. *China Journal of Accounting Research*, 6. Žiūrėta 2015, vasario 22 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1755309113000300>.
30. Pennman, S. H. (2002). The Quality of Financial Statements: Perspectives from the Recent Stock Market Bubble. Žiūrėta 2015, kovo 16 per internetą: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=319262>.
31. Ruch, G. W., Taylor, G. K. (2014). The Effects of Accounting Conservatism on Financial Statements and Financial Statement Users: A Review of the Literature. Žiūrėta 2015, lapkričio 15 per internetą: <https://www.researchgate.net/publication/228299347_The_Effects_of_Accounting_Conservatism_on_Financial_Statements_and_Financial_Statement_Users_A_Review_of_the_Literature>.
32. Ruch, G. W., Taylor, G. K. (2015). Accounting Conservatism: A Review of the Literature. *Journal of Accounting Literature.* Žiūrėta 2015, kovo 5 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0737460715000038#>.
33. Rudžionienė, K. (2012). *Finansinės apskaitos teorijos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
34. Rusu, A. (2012). National and International Perspectives on the Quality of Accounting Information. Žiūrėta 2014, lapkričio 2 per internetą: <http://econpapers.repec.org/article/aiorteyej/v_3a1_3ay_3a2012_3ai_3a18_3ap_3a70-81.htm>.
35. Schiller, U., De Vegt, M. (2010). Interim Reporting and Accounting Quality. Žiūrėta 2015, vasario 21 per internetą: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1661592>.
36. Soderstrom, N. S., Sun, K. J. (2007). IFRS Adoption and Accounting Quality: A Review. Žiūrėta 2014, lapkričio 11 per internetą: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1008416>.
37. Tamulaitytė, J. (2014). Apskaitos kokybės sampratos Lietuvoje tyrimas. *Kauno technologijos universitetas: Tiltas į ateitį,* 1. Žiūrėta 2014, lapkričio 4 per internetą: <https://www.ebooks.ktu.lt/eb/1323/tiltas-i-ateiti-nr-1-8/>.
38. Vaassen, E., Meuwissen, R., Schelleman, C. (2009). *Accounting Information Systems and Internal Control.* Australia: John Wiley & Sons.
39. Watts, R. L. (2003). Conservatism in Accounting. Part I: Explanations and Implications. Žiūrėta 2014, lapkričio 24 per internetą: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=414522>.
40. Watts, R. L., Zimmerman, J. L. (1986). Positive Accounting Theory. Žiūrėta 2014, lapkričio 24 per internetą: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=928677>.
41. Xu, J., Lu, C. (2008). Accounting Conservatism: A Study of Market-Level and Firm-Level Explanatory Factors. *China Journal of Accounting Research*, 1. Žiūrėta 2015, vasario 22 per internetą: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1755309113600039>.

CONSERVATISM PRINCIPLE IN THE CONTEXT OF ACCOUNTING QUALITY

Summary

Recently, there have been numerous debates concerning the quality of accounting. Yet, the conception of it is still not defined and it is not clear what features the information processed in accounting should have in order to be considered as qualitative. Enterprise's financial liability law requires that companies have to follow the basic

principles of accounting, one of them is the conservatism principle which states that from possible accounting methods it is important to choose the ones that do not allow increasing or decreasing gratuitously capital assets, liability, income and expenditure value of an enterprise. This means that in practice excessive conservatism is unacceptable when there is an aim to present lower rates as it can mislead the interested in accounting information parties.

Hence, *the purpose of the research* is to disclosure the links between conservatism and accounting quality after the conservatism principle, information, accounting and financial disclosures quality conception analysis.

Research methods: the analysis of scientific literature, the grouping of information, the methods of structuring, comparing and summarizing.

Having analysed the main features and criteria of conservatism, the conception of it is specified stating that conservatism is an accounting policy which, in uncertainty context, requires choosing such accounting methods that give better verification for good news than bad ones.

The quality of information can be estimated according to its categories or accentuating efficiency components. The conception of accounting quality is ambiguous. It is often identified as a quality of financial disclosures. The quality of financial disclosures is a part of accounting quality, so the authors state that accounting quality is characterised by financial disclosures; however, accounting quality is a much broader conception.

Despite the fact that the researches of foreign authors disclose the fact that conservatism is the main accounting peculiarity that improves the quality of given information, the opinion of conservatism practice is still suggestive. The authors of this research agree that accounting quality is influenced not only by conservatism but also by fair measures of the true value of capital assets. Thus, as accounting quality, the true value of capital assets and the conservatism principle are closely related and influence each other, the authors are of the opinion that they should be harmonized.

Keywords: conservatism principle, accounting quality.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Ieva Vaičiulytė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: apskaitos, finansų ir bankininkystės magistrantė.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Vilniaus universitetas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: apskaita, finansai ir bankininkystė.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +370 637 41117, Ieva.Vaiciulyte@khf.stud.vu.lt.

Autoriaus vardas, pavardė: Kristina Rudžionienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: daktarė.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Vilniaus universitetas, profesorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: finansinė apskaita, viešojo sektoriaus apskaita, finansinės apskaitos teorijos.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +370 374 22926, Kristina.Rudzioniene@khf.vu.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Ieva Vaiciulyte.
Science degree and Academic title: postgraduate of Accounting, Finance and Banking.
Workplace and position: Vilnius University.
Author's research interests: Accounting, Finance and Banking.
Telephone number and e-mail address: +370 637 41117, Ieva.Vaiciulyte@khf.stud.vu.lt.

Author name, surname: Kristina Rudzioniene.
Science degree and Academic title: doctor.
Workplace and position: Vilnius University, professor.
Author's research interests: financial accounting, public sector accounting, financial accounting theories.
Telephone number and e-mail address: +370 374 22926, Kristina.Rudzioniene@khf.vu.lt.

BALTIJOS ŠALIŲ ELEKTROS ENERGIJOS RINKŲ ATVĖRIMO POVEIKIO ELEKTROS ENERGIJOS KAINOMS VERTINIMAS

Indrė Šikšnelytė
Kauno kolegija

Anotacija. Elektros energijos sektoriaus rinkos atvėrimas vyksta visame pasaulyje: prasidėjęs 1989 m. Anglijoje, 1992 m. Jungtinėse Amerikos Valstijose, jis išplito ne tik Europoje ir Šiaurės Amerikoje, bet pasiekė ir mažiau išsivysčiusius regionus. Per paskutiniuosius 30 metų išsivysčiusios šalys taip pat įgyvendino privatizavimo, restruktūrizavimo ir reguliavimo panaikinimo programas sektoriams, kurie anksčiau buvo reguliuojamos monopolijos ir/ar valstybinės nuosavybės. Nors šios reformos ne visada vyko be ginčų ir jų rezultatus buvo galima tiksliai prognozuoti, bendra tendencija išlieka – ir toliau remti rinkos atvėrimą, kurti ir diegti reikalingas priemones monopolijų restruktūrizavimui. Pagrindinis elektros energijos reformos tikslas – sukurti naujus institucinius susitarimus elektros energijos sektoriui, kurie teiktų ilgalaikę naudą visuomenei ir užtikrinti, kad teikiama nauda būtų perduodama vartotojams per žemesnes kainas, tiekimo patikimumą bei veiklos kokybės užtikrinimą. Kadangi vienas pagrindinių elektros energijos rinkos atvėrimo tikslų yra stabilios ir mažėjančios elektros energijos kainos, pagrindinis straipsnio tikslas – suformuoti elektros energijos rinkos atvėrimo poveikio elektros energijos kainoms Baltijos šalyse vertinimo modelį ir jį pritaikyti.

Pagrindiniai žodžiai: elektros energijos rinka, rinkos atvėrimas, elektros energijos kainos, Baltijos šalių elektros rinka.

Įvadas

Dar prieš 30 metų elektros energijos sektorius daugelyje šalių buvo valdomas valstybės, kaip monopolinė šaka. Buvo manoma, kad vartotojai bus apsaugoti nuo aukštų elektros energijos kainų bei tokiu būdu bus geriausiai valdoma elektros energijos gamyba. Pagrindiniai elektros energijos komponentai – gamyba, perdavimas, skirstymas ir mažmeninis tiekimas – buvo integruoti į vieną įmonę, kuri turėjo išimtinę teisę tiekti elektros energiją buitiniams, komerciniams ir pramonės vartotojams konkrečiame geografiniame regione. Tačiau aukštos veiklos sąnaudos, neefektyvios investicijos ir aukštos mažmeninės elektros energijos kainos, skatino šalis ieškoti efektyvesnio elektros energijos rinkos organizavimo būdo, kuris inicijuotų efektyvesnį valdymą, inovatyvias gamybos technologijas, kas sumažintų elektros energijos gamybos sąnaudas ir įtakotų žemesnes elektros energijos kainas.

Pagrindinis elektros energijos reformos tikslas – sukurti naujus institucinius susitarimus elektros energijos sektoriui, kurie teiktų ilgalaikę naudą visuomenei ir užtikrinti, kad teikiama nauda būtų perduodama vartotojams per žemesnes kainas, tiekimo patikimumą bei veiklos kokybės užtikrinimą. Elektros energijos reformos nauda remiasi konkurencingos didmeninės elektros energijos rinkos galia efektyviai kontroliuoti sąnaudas, naujus ir esamus elektros energijos gamybos pajėgumus, skatinti inovatyvias technologijas, taip pat ir konkurenciją mažmeninėje rinkoje, kuri leidžia vartotojams pasirinkti mažmeninės elektros energijos tiekėją, siūlantį kainą/paslaugų kokybės derinį, kuris geriausiai atitinka vartotojų poreikius ir sukelia konkurenciją tarp elektros energijos gamintojų ir tiekėjų (Šikšnelytė, 2015).

Per pastarąjį dešimtmetį Baltijos šalių elektros energijos sektoriujose vyko stiprūs pasikeitimai, kurie įtakojo elektros energijos kainą, tiekimo kokybę bei kuro balanso struktūrą. Kadangi vienas pagrindinių elektros energijos rinkos atvėrimo tikslų yra stabilios ir mažėjančios elektros energijos kainos, pagrindinis ***straipsnio tikslas*** – suformuoti elektros energijos rinkos atvėrimo poveikio elektros energijos kainoms Baltijos šalyse vertinimo modelį ir jį pritaikyti.

Darbo objektas – Baltijos šalių elektros energijos rinka. Siekiant užsibrėžto tikslo straipsnyje keliami tokie **uždaviniai:**

1. Išnagrinėjus mokslinę literatūrą bei empirines studijas, pateikti elektros energijos rinkos atvėrimo procesą ir galimą poveikį;
2. Atskleisti Europos Sąjungos įtaką elektros energijos rinkos atvėrimui Baltijos šalyse;
3. Išanalizuoti Baltijos šalių elektros energijos rinkų atvėrimo procesą;
4. Suformuoti elektros energijos rinkos atvėrimo poveikio elektros energijos kainoms vertinimo modelį;
5. Įvertinti elektros energijos rinkos atvėrimo poveikį elektros energijos kainoms.

Darbo metodai: mokslinės literatūros, dokumentų, statistinių duomenų analizė, situacijos analizė, lyginamoji analizė, aprašomosios statistikos metodai – jų skaičiavimas ir interpretavimas, tyrimo rezultatų analizė ir vertinimas.

1. Elektros energijos rinkos atvėrimo procesas ir galimas poveikis

Vienas pagrindinių elektros rinkos atvėrimo tikslų – pasitelkus konkurenciją, pagerinti šio sektoriaus efektyvumą. Pasiekus pakankamą konkurencijos lygį, atverta rinka gali užtikrinti optimalų ekonominių gėrybių paskirstymą visuomenei. Dažniausiai konkurencijos sukūrimas yra gerokai efektyvesnis už reguliavimą, nes niekuomet nepavyks pasiekti optimalių rezultatų, nes dėl informacijos asimetrijos ir kitų priežasčių reguliavimas niekada nebus tobulas (Štreimikienė ir kt. 2007, p. 281).

Rinkos atvėrimas reikalauja įgyvendinti vieną ar daugiau iš šių tarpusavyje susijusių etapų: sektoriaus restruktūrizacija, konkurencijos įvedimas, tam tikrų sričių reguliavimas ir privatizacija (Jamasb, Pollitt, 2005, Joskow, 2008).

1 lentelė. **Pagrindiniai elektros energijos rinkos atvėrimo žingsniai**

Restruktūrizacija	Vertikalus gamybos, perdavimo, paskirstymo ir tiekimo paslaugų atskyrimas.
	Horizontalus gamybos ir tiekimo paslaugų atskyrimas.
Konkurencijos sukūrimas	Didmeninės ir mažmeninės prekybos konkurencija.
	Laisvas naujų įmonių įėjimas į elektros energijos gamybą ir tiekimą.
Reguliavimas	Nepriklausomo reguliuotojo įsteigimas.
	Leidimas trečiosioms šalims naudotis prieigą prie elektros energijos tinklų.
	Skatinamasis reguliavimas perdavimo ir paskirstymo tinklams.
Nuosavybės teisės	Leisti naujas, privačias įmones dalyvauti elektros rinkoje.
	Privatizuoti esamas valstybines elektros energijos įmones.

Šaltinis: Jamasb, Pollitt (2005).

1 – oje lentelėje pateikti pagrindiniai žingsniai, kaip pereiti nuo vertikaliai integruotos ir valstybės reguliuojamos elektros energijos rinkos prie konkurencinės ir privačiai valdomos. Jamasb ir Pollitt (2005) išskyrė 4 pagrindinius žingsnius (1 lentelė), tačiau realybėje vykdant elektros sektoriaus reformas, reikia atsižvelgti į šalies elektros energijos sektoriaus esamą padėtį ir rinkos atvėrimo galimybes. Elektros sektoriaus rinkos atvėrimas reikalauja tinkamos rinkos struktūros, kurioje būtų skatinama efektyvi konkurencija, todėl sektorius pirmausiai turi būti **restruktūrizuojamas**. Tai pasiekiama atskiriant vertikaliai integruotą veiklą ir mažinant horizontalią koncentraciją. Vertikalios veiklos atskyrimo tikslas yra išskirti potencialiai konkurencingos elektros energijos gamybos ir tiekimo veiklas nuo natūralių monopolijų – perdavimo ir skirstomųjų tinklų. Horizontalaus atskyrimo tikslas yra sukurti pakankamai efektyvią konkurenciją elektros energijos gamyboje ir mažmeninėje prekyboje. Esant tam tikroms aplinkybėms, konkurenciją ar efektyvumą galima didinti pagausėjusia įmonių koncentracija mažmeninėje prekyboje ir paskirstyme. Toks įmonių sutelkimas gali didinti masto ekonomiją bei konkurenciją ne tik šalyje, bet ir už jos ribų (Jamasb, Pollitt, 2005, Šikšnelytė, 2009, 2016). Kainos atvertoje elektros energijos rinkoje yra glaudžiai susijusios su rinkos dalyvių skaičiumi, pasiūlos bei paklausos rinkoje pusiausvyra.

Didmeninės ir mažmeninės prekybos elektros energijos rinkų sukūrimas yra būtinas atveriant elektros energijos rinką. Kuriant didmeninės prekybos rinką reikia atsižvelgti į įvairius techninius, ekonominius ir institucinius klausimus, kurie susiję su kainodara, bendradarbiavimu, planavimu, balansavimu ir t.t. **Konkurencijos sukūrimas** elektros gamyboje yra vienas didžiausių žingsnių link elektros rinkos atvėrimo (1 pav.). Vienas pagrindinių padidėjusios konkurencijos rezultatų yra naujų technologijų kūrimas, kurios leidžia teikti švarią, patikimą energiją, mažoje rinkoje, tikra konkurencija gamyboje yra sunkiai įmanoma.

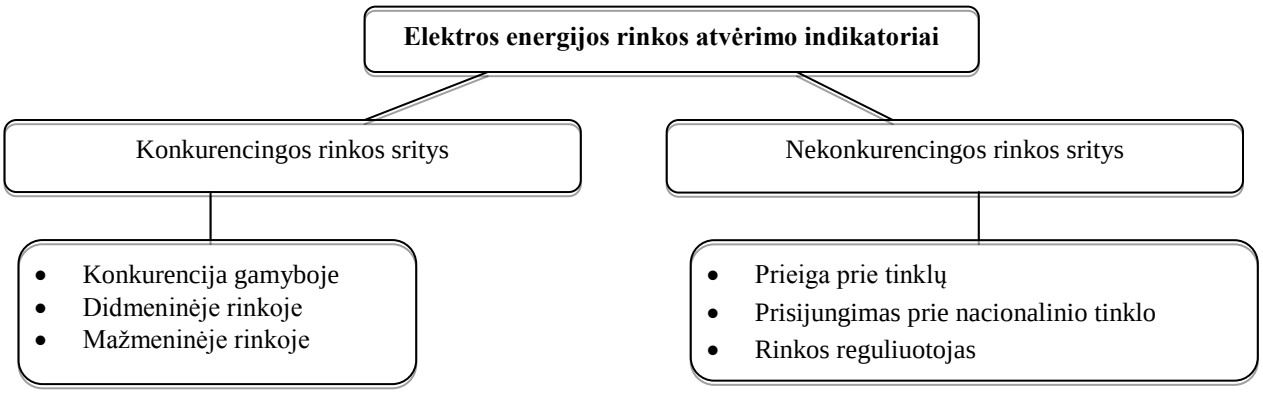

1 pav. **Elektros energijos rinkos atvėrimo indikatoriai**
Šaltinis: C. Kemfert ir kt. (2003)

Konkurencinei elektros rinkai reikia kelių įprastų, bet ne taip lengvai įgyvendinamų dalykų. Pirma, rinkoje turėtų dalyvauti kuo daugiau rinkos dalyvių, nes tokiu atveju nei pardavėjai, nei pirkėjai negalės įtakoti kainos. Antra, turėtų veikti rinkos aptarnavimo sistema, kuri yra vieta ir priemonė rinkai efektyviai veikti. Trečia, neturi būti jokių barjerų norint įeiti ar išeiti iš rinkos. Konkurencijos kūrimas rinkoje turi savo kainą, tačiau neabejotinai atneša ir daug naudos. Konkurencija beveik visuomet sukelia didesnį neapibrėžtumą, didesnį kainų svyravimą ir kelia susirūpinimą dėl energetinio saugumo.

Jei elektros gamybos srityje yra mažai konkurentų arba jei gamyba lieka integruota su perdavimo sistemos operatoriumi, būtinas **rinkos reguliavimas.** Gerai sukurta reguliavimo sistema apsaugo vartotojus nuo monopolijų įtakos, tuo pačiu metu suteikiama apsauga investuotojams nuo savavališkų politinių veiksmų ir kartu skatina efektyvią veiklą bei investicijas (Zhang ir kt. 2008). Reguliuotojas turi užtikrinti realią prieigą prie perdavimo ir skirstymo tinklų visiems gamintojams ir tiekėjams.

Daugelis šalių, vykdančių elektros sektoriaus reformą, privatizuoja valstybines įmones arba leidžia įeiti naujoms privačioms įmonėms. **Nuosavybės įvairovės didinimas** sektoriuje palengvina tiesioginę konkurenciją gamybos ir tiekimo veiklose. Privatizavimas taip pat gali suteikti reikšmingų pajamų vyriausybei ir sumažinti savo būsimus įsipareigojimus. Teoriškai, konkurencija ir skatinamasis reguliavimas gali būti taikomi valstybei nuosavybės teise priklausančioms įmonėms. Pagrindinis privatizavimo rezultatas – privačių savininkų pelno siekimas veda prie didesnio veiksmingumo ir sąnaudų taupymo (Larsen, 2013).

Šalys, nusprendusios atverti elektros energijos rinką, reforma dažniausiai siekė 2 pagrindinių tikslų (Stasiukynas, Patapas, 2006; Šikšnelytė, 2015):

- Pagerinti elektros sektoriaus efektyvumą. Didesnis efektyvumas turėtų lemti mažesnes sąnaudas, o tuo pačiu ir mažesnius tarifus.
- Patikimai, garantuotai ir saugiai teikti elektros energiją visiems vartotojams už priimtina kainą.

Tačiau, dažnai kiekviena šalis reformuodama sektorių įvardija ir keletą skirtingų tikslų. Tai priklauso nuo kiekvienos šalies atskirai, koks yra jos poreikis, ar daugiau koncentruojasi į elektros energijos tarifų mažinimą, ar į atsinaujinančių energijos išteklių panaudojimą, energetinę nepriklausmybę, tiekimo patikimumą ir pan.

Vienas iš pagrindinių būdų įvertinti atvertos elektros rinkos poveikį – **stebėti elektros tarifus** skirtingoms klientų grupėms. Rinkoms, kurios yra sėkmingai atvertos, yra būdinga kainų kritimo tendencija. Tačiau būtina paminėti, kad vartotojų mokamos kainos nebūtinai atspindi elektros energijos gamybos ir transportavimo išlaidas: kai kurios vartotojų grupės dažnai subsidijuoja kitas vartotojų grupes (visuomenės interesų atstovavimas). Elektros energijos rinkos atvėrimas taip pat reiškia, bent jau teoriškai, **skaidresniais tarifais**, kurie geriau atspindi realias išlaidas gamybos, perdavimo ir paskirstymo srityse (Menanteau, 2004). Atvėrus elektros rinką, atsiranda vis daugiau nepriklausomų elektros energijos tiekėjų, todėl **vartotojai turi pasirinkimo teisę**. Konkurencija vartotojui suteikia galimybę rinktis artimiausią, pigiausią tiekėją, kuris siūlo vartotojui tinkamiausias paslaugas (Rotaru, 2013). O tai skatina nepriklausomus tiekėjus gerinti savo siūlomas paslaugas, kad galėtų konkuruoti su kitais tiekėjais. Elektros rinkos atvėrimas taip pat **keičia santykius** tarp tiekėjų ir klientų. Konkuruojančios įmonės paparastai stengiasi rasti būdų, kaip jiem išsiskirti iš kitų įmonių rinkoje. Tai galima pastebėti, kai nauji tiekėjai įeina į rinką, kurie nebūtinai gali iš karto konkuruoti su didelėmis kompanijomis vien dėl elektros energijos kainų (Menanteau, 2004). Kiti indikatoriai, tokie kaip **kuro efektyvumas**, rodo kad elektros energijos gamyba yra efektyvesnė konkurencingos rinkos sąlygomis. Kuro sąnaudos, atsižvelgiant į sunaudotą kuro kiekį gaminant 1 kWh, atlieka didžiulį vaidmenį ekonominiam efektyvumui.

Perdavimo sąnaudos yra didesnės ir dinamiškesnės, iš dalies todėl, kad atvertoje elektros rinkoje daugiau dėmesio skiriama prekybai. Mažos valstybės gauna daug naudos iš **tarptautinės prekybos ir bendradarbiavimo.** Be to, prekyba šalyje ir už jos ribų pagerina tinklų plėtrą ir dažnai skatina didesnes investicijas į šią sritį. Prekyba elektra sparčiai pradėjo plėstis nuo 1960 m., ypač Skandinavijos šalyse, kur augimo tempas buvo dar didesnis dėl elektros energijos sektoriaus restruktūrizacijos proceso. Elektros energijos rinkos atvėrimas prisideda prie **darnaus energetikos vystymo**. Energijos rinkų atvėrimas skatina ekonominio efektyvumo augimą ir padeda įgyvendinti darnaus vystymosi uždavinius. Nors laisvos rinkos sukūrimas savaime neužtikrina darnaus energetinio vystymosi, tačiau konkurencija visuomet įmones skatina efektyviau išnaudoti turimus išteklius, kad pasiektų kuo didesnius rezultatus, ir vartotojai tokiu atveju turi didesnes galimybes rinktis. Didelė elektros energijos vartotojo sąskaitos dalis skiriama finansuoti gamybos ir tinklų plėtrą. Vienas iš teigiamų atvertos rinkos poveikių – galimybė pagerinti investicinius sprendimus. Atverta rinka sukuria **nauja investavimo modelį**, kuriame priimami sprendimai veikiami konkurencinio spaudimo.

Pradėjus rinkos atvėrimo procesą elektros sektoriuje, darbo vietų skaičius sektoriuje daugelyje šalių kasmet pradėjo mažėti (International Energy Agency, 2005). Tikslus poveikis **užimtumui** sektoriuje priklauso nuo kiekvienos šalies atskirai, būtų gana neteisinga teigti, jog elektros energijos rinkos atvėrimas yra vienintelis faktorius dėl šio nuosmukio. Bet valstybės su stipria konkurencijos struktūra sektoriuje, patyrė didelį darbo vietų mažėjimą ir pagrindinis veiksnys, jų nuomone, buvo elektros sektoriaus reforma. Poveikis užimtumui buvo ryškiai matomas, kur elektros rinkos atvėrimas buvo vykdomas kartu su privatizavimu. Galima išskirti pagrindines priežastis, paveikusias užimtumą:

- Technologiniai pokyčiai, t. y. perėjimas prie mažiau darbo jėgos reikalaujančios elektros energijos gamybos (pereita nuo akmens anglių prie dujų).
- Nauja rinkos struktūra, kai keletas tarptautinių rinkos lyderių dėl besiplečiančios rinkos už savo šalies ribų įsitvirtina naujose rinkose.

2 lentelė. **Elektros energijos rinkos atvėrimo poveikis**

Poveikio sritys	Teigiamas poveikis	Neigiamas poveikis
Elektros energijos kaina	Mažėja ilguoju laikotarpiu; Skaidresni tarifai.	Rinkos atvėrimo proceso pradžioje kainos gali kilti.
Vartotojų pasirinkimo teisė	Laisvai renkasi tiekėją, kainą, paslaugas.	-
Keičiasi santykiai tarp tiekėjų ir vartotojų	Vartotojai skatina tiekėjus konkuruoti, diegti naujoves išsiskirti iš kitų.	-
Kuro efektyvumas	Kuras, elektros gamybai, išnaudojamas efektyviau konkurencinėje rinkoje.	-
Tarptautinė prekyba ir bendradarbiavimas	Mažos valstybės, kurioms trūksta gamybos pajėgumų, gauna didesnę naudą; Skatinama tinklų plėtra, investicijos.	Teikiama elektros energija iš kitų šalių nebūtinai gali būti pigesnė.
Darnus energetikos vystymasis	Įmonės skatinamos kuo efektyviau išnaudoti turimus išteklius.	Atsinaujinančių energijos išteklių naudojimas yra brangesnis.
Investicijos	Konkuruojančios įmonės siekia didint savo pelną, todėl nori investuoti daugiau.	Dauguma investicinių projektų turi ilgą atsipirkimo laiką, todėl gamintojai linkę atidėti juos; Teikiama pirmenybė trumpo laikotarpio investicijoms.
Užimtumas	-	Pastebimas darbo vietų mažėjimas.

Šaltinis: sudaryta autorės.

2 lentelėje pateiktos elektros energijos rinkos atvėrimo poveikio gairės, tačiau elektros energijos rinkos atvėrimo poveikis kiekvienoje šalyje gali būti skirtingas. Priklauso, kaip šalis vykdo šį procesą, kokie yra reguliuojantys įstatymai, kokia yra elektros sektoriaus būklė, kokie yra šalies tikslai ir kt.

2. Elektros energijos rinkos atvėrimas Baltijos šalyse

Kaip jau minėta, elektros energijos rinkos atvėrimo procesas kiekvienoje šalyje skiriasi, tai priklauso nuo šalies esamos padėties ir siekiamų tikslų. Tačiau visos Europos Sąjungos (toliau – ES) šalys elektros sektoriaus reformą vykdo pagal bendras Europos Parlamento ir Tarybos nustatytas Elektros direktyvas, kurios yra pagrindinis dokumentas reformuojant kiekvienos iš ES šalių elektros energijos rinką. Lietuvai pradėjus derybas dėl stojimo į ES, viena iš sąlygų buvo elektros sektoriaus reforma. ES pagrindinis tikslas – skaidrios konkurencinės elektros rinkos sukūrimas, kai gamybos ir tiekimo veiklos vykdomos efektyvios konkurencijos sąlygomis, o vartotojai gali laisvai pasirinkti, iš ko, už kiek ir kaip pirkti elektros energiją (BaltPool, 2010).

Europoje elektros sektoriaus reforma vykdoma lygiagrečiai dviem lygiais. Pirma, pagal ES Elektros direktyvas, šalys narės privalo imtis minimalių veiksmų, kad įvykdytų užduotis iki nustatytų terminų ir artėtų link elektros energijos rinkos atvėrimo. Antra, Europos Komisija skatina tobulinti ryšius tarp nacionalinių rinkų, gerinant tarpvalstybines prekybos taisykles ir plečiant energijos perdavimo jungtis tarp valstybių. Prekybos taisyklės kuriamos susiderinus su visu sektoriumi, taip pat ES subsidijuoja kai kuriuos pasienio perdavimo tinklų atnaujinimus.

Baltijos šalys elektros energijos rinkos atvėrimo pirmuosius žingsnius žengė praėjus keliems metams po nepriklausomybės atgavimo. Efektyvumo požiuriu, kiekvienoje iš Baltijos šalių sukurti realiai veikiančią elektros rinką nėra įmanoma, nes šalys yra per mažos ir kiekvienoje yra dominuojančios monopolinės įmonės, taigi naujoms įmonėms būtų gana sudėtinga konkuruoti. Todėl Baltijos šalys kuria bendrą elektros energijos rinką, o taip pat siekia prisijungti prie kitų ES šalių.

2.1. Lietuvos elektros energijos rinkos reforma

Po nepriklausomybės atgavimo Lietuvoje visa energetikos sistema perėjo Lietuvos Respublikos jurisdikcijai, kuri buvo tvarkoma kaip vientisa natūrali monopolija. Energetikos sektorius visiškai priklausė nuo valstybės, ji rūpinosi investicijomis, kainų nustatymu ir pan. Tačiau, pamačius kitų šalių sėkmingus rezultatus atvertose elektros energijos rinkose ir atkreipus dėmesį, jog vartotojams vis dažniau kyla klausimų dėl elektros energijos kainų nustatytmo, buvo nuspręsta vykdyti šio sektoriaus reformą.

Elektros energijos sektoriaus reforma buvo pradėta 1997 m., kuomet nuo monopolinės AB „Lietuvos energija“ bendrovės buvo atskirtos šilumos tiekimo įmonės bei Vilniaus ir Kauno termofikacinės elektrinės. Taip pat buvo įsteigtas nepriklausomas energetikos reguliuotojas – Valstybinė kainų ir energetikos kontrolės komisija (toliau – VKEKK). Tai yra valstybinė įstaiga, tačiau ji nėra susaistyta tiesioginio pavaldumo ryšiais su kitom institucijomis, todėl atitinka nepriklausomų institucijų ir ES energetikos reguliuotojų praktiką.

2000 m. priimtas bendrovės AB „Lietuvos energija” reorganizavimo įstatymas ir nustatyti pagrindiniai reorganizavimo etapai:

- Nepagrindinės veiklos atskyrimas.
- Pagrindinės veiklos išskaidymas į elektros gamybą, perdavimo ir skirstomąjį tinklus.
- Atskirtų įmonių privatizavimas.

Pirmiausia buvo atskirta nepagrindinė paslaugų sektoriaus veikla nuo pagrindinės – gamybos, tiekimo ir skirstymo veiklos. Nepagrindinės veiklos filialai tapo savarankiškomis įmonėmis. Taip pat buvo atskirti perdavimo ir skirstomieji tinklai, pagal Europos Parlamento ir Europo Sąjungos Tarybos direktyvą 96/92/EB. Lapkričio mėnesį suformuoti perdavimo tinklo teritoriniai skyriai (Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių ir Utenos), įsteigtos Rytų (Vilniaus, Utenos, Panevėžio ir Alytaus filialai) ir Vakarų (Kauno, Klaipėdos, ir Šiaulių filialai) skirstomųjų tinklų direkcijos.

2002 m. AB „Lietuvos energija“ buvo išskaidyta į naujas akcines bendroves:

- AB „Rytų skirstomieji tinklai” – vykdė visuomeninio tiekėjo ir skirstomųjų tinklų operatoriaus funkcijas rytų Lietuvoje;
- AB „Vakarų skirstomieji tinklai” – vykdė visuomeninio tiekėjo ir skirstomųjų tinklų operatoriaus funkcijas vakarų Lietuvoje;
- AB Mažeikių elektrinė – elektros gamyba ir nepriklausomo tiekėjo funkcijos;
- AB Lietuvos elektrinė – elektros energijos gamyba.

Po restruktūrizacijos AB „Lietuvos energija” išliko ir nuo 2002 m. ji vykdė perdavimo tinklo, rinkos operatoriaus bei nepriklausomo tiekėjo funkcijas. Įsigaliojus Lietuvos Respublikos elektros energetikos įstatymui (priimtas 2000 metais, įsigaliojo 2002 sausio 1 d.), pradėta skatinti konkurencija elektros sektoriuje. Pagal Lietuvos Respublikos elektros energetikos įstatymą, elektros rinkos dalyviu gali būti – „asmuo, perkantis ir (ar) parduodantis elektros energiją pagal sutartis, taip pat kitais Prekybos elektros energija taisyklėse numatytais būdais“ (LR elektros energetikos įstatymas, 2000 m. liepos 20 d. Nr. VIII – 1881). 2002 m. užregistruoti Lietuvos elektros rinkos dalyviai:

- Elektros gamintojai – VĮ Ignalinos atominė elektrinė, AB Lietuvos elektrinė, AB „Vilniaus energija“, AB „Kauno energija“, AB „Klaipėdos energija“, AB Mažeikių elektrinė, AB „Lifosa“.
- Visuomeniniai tiekėjai – AB „Rytų skirstomieji tinklai“ ir AB „Vakarų skirstomieji tinklai“.
- Nepriklausomi tiekėjai – AB „Lietuvos energija“, AB Mažeikių elektrinė.

2003 m. viduryje pradėtas AB „Rytų skirstomieji tinklai” ir AB „Vakarų skirstomieji tinklai” privatizavimas ir nuo 2004 m. AB „Vakarų skirstomieji tinklai“ pradėjo veikti kaip privati įmonė. 2004 m. Lietuva įstojo į Europos Sąjungą, todėl priimant sprendimus elektros energetikos sektoriuje tapo privaloma atsižvelgti į ES teisės aktus, tais pačiais metais buvo uždarytas pirmasis Ignalinos atominės elektrinės blokas, todėl sumažėjo elektros energijos eksportas.

2008 m. buvo įsteigta nacionalinė elektros energetikos bendrovė – AB „LEO LT” (Lietuvos elektros organizacija). Bendrovė per savo dukterines įmones valdė Lietuvos elektros energijos sistemos dalį – elektros energijos perdavimo ir skirstomuosius tinklus. 2009 m. gruodžio 4 d. LEO LT bendrovė buvo išformuota, nes Lietuvoje kilo visuotinis nepasitenkinimas dėl jų veiklos skaidrumo ir efektyvumo visuomenei. Taip pat 2009 m. pabaigoje buvo uždarytas antrasis Ignalinos atominės elektrinės reaktorius, kuris patenkindavo apie 80 proc. Lietuvos vartotojų elektros energijos poreikio. Todėl nuo 2010 metų Lietuva tapo iš elektrą eksportuojančios valstybės į importuojančią. 2010 metais elektros enegijos aukcionas, kuris veikė nuo 2002 m., tapo elektros energijos birža, kuri veikia pagal Skandinavijos šalių elektros energijos rinkos principus (Nord Poll Spot). Organizuoti elektros energijos prekybą biržoje buvo pavesta naujai įsteigtai bendrovei – UAB „Baltpoll“. Dėl šių pokyčių atsirado geresnės galimybės plėtotis

elektros energijos rinkai, nepriklausomi elektros energijos tiekėjai galėjo prekiauti elektra biržoje ir konkuruoti dėl jos tiekimo stambiausiems elektros energijos vartotojams. Taip pat buvo atskirta elektros energijos perdavimo veikla ir sukurta antrinė AB „Lietuvos energija“ elektros perdavimo sistemos operatoriaus įmonė UAB „Litgrid“.

2011 m. buvo sujungti AB „Rytų skirstomieji tinklai ir AB „Vakarų skirstomieji tinklai“ į vieną skirstomųjų tinklų įmonę – AB „LESTO“ (Lietuvos Elektros Skirstomųjų Tinklų Operatorius), kuri nuo 2016 metų reorganizuota į AB „ESO“. 2012 m. birželio 18 d. buvo nutraukta UAB „Baltpoll“ elektros biržos operatoriaus veikla, vietoj jos pradėjo veikti „Nord Poll Spot“ elektros biržos operatorius. Lietuvos elektros rinkos struktūra nuo nepriklausomybės atgavimo kito keletą kartų ir dabar ją sudaro gamybos, perdavimo, skirstymo ir pardavimo veiklos (2 pav.).

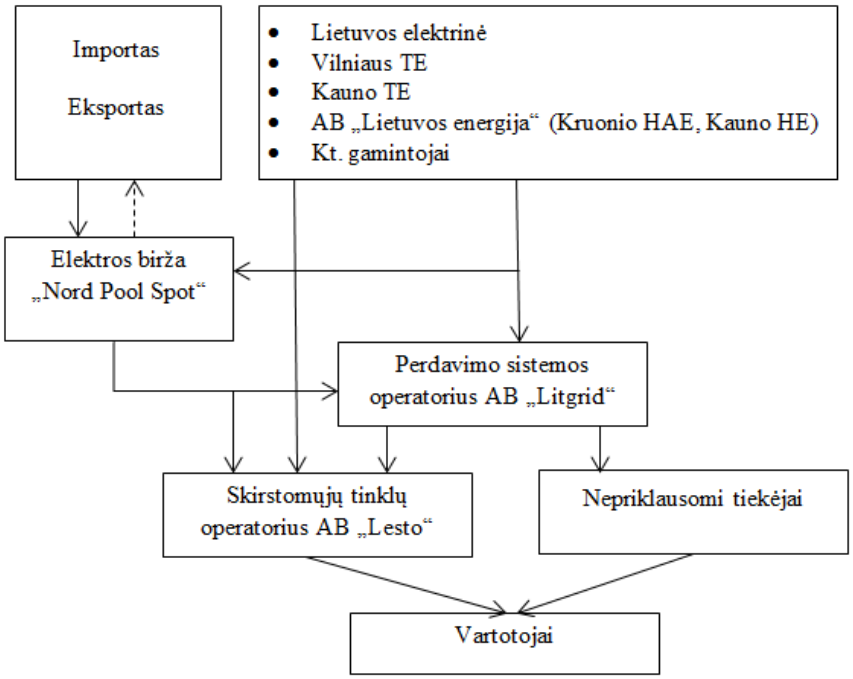

2 pav. **Lietuvos elektros rinkos struktūra**
Šaltinis: Štreimikienė, Šikšnelytė (2014).

Reguliavimas. Elektros rinkos reguliuotojo funkcijas Lietuvoje atlieka Valstybinė kainų ir energetikos kontrolės komisija (VKEKK). Ši institucija yra nepriklausoma, ji užtikrina efektyvią konkurenciją elektros energijos rinkoje, kad vartotojai ir tiekėjai nebūtų diskriminuojami, ir visi vartotojai gautų nustatytos kokybės paslaugas. Pagrindinės VKEKK funkcijos elektros energetikos sektoriuje:

- Kontroliuoja, kaip laikomasi jungiamųjų linijų valdymo bei jų pralaidumo paskirstymo ir reguliavimo taisyklių;
- Prižiūri, kad perdavimo sistemos ir skirstomųjų tinklų operatoriai viešai skelbtų atitinkamą informaciją;
- Siekia išvengti gamybos, perdavimo, skirstymo ir tiekimo veiklos rūšių kryžminio subsidijavimo atskiriant apskaitą;
- Išduoda leidimus vykdyti nepriklausomo elektros energijos tiekimo veiklą, sustabdo jų galiojimą, keičia, tikslina, išduoda leidimų dublikatus ir kontroliuoja leidimais reguliuojamą veiklą.

Didmeninė rinka. Lietuvos energetikos sistema šiuo metu susideda iš hidroelektrinių, šiluminių elektrinių ir iš atsinaujinančios energijos gamybos. 2009 m. gruodžio 31 d. buvo uždaryta Ignalinos AE, kuri iki tol buvo monopolinė elektros energijos gamintoja šalyje. Po uždarymo atsirado didesnės galimybės naujiems gamintojams įeiti į rinką, tačiau Lietuva tapo labiau pažeidžiama Rusijos kuro (nafta, dujos) tiekimo pertrūkiams. Dabar Lietuvos elektros rinka yra koncentruota, 80–90 proc. rinkos užima 5 nepriklausomi tiekėjai. Lietuvoje elektra yra prekiaujama pagal dvišales sutartis arba elektros biržoje „Nord Pool Spot“.

Mažmeninė rinka. Nuo 2015 m. sausio 1 d. visi buitiniai vartotojai gali pirkti elektros energiją rinkoje pagal „Nord Pool Spot“ biržos kainas ar dvišaliuose kontraktuose numatytas kainas.

3 lentelė. **Elektros rinkos atvėrimo etapai**

Data	Vartotojų grupė, kuriai netaikomi reguliuojami visuomeniniai elektros energijos tarifai
Nuo 2010 m. sausio 1 d.	Vartotojai, kurių objekto leistinoji naudoti galia yra didesnė nei 400 kW.
Nuo 2011 m. sausio 1 d.	Vartotojai, kurių objekto leistinoji naudoti galia yra didesnė nei 100 kW.
Nuo 2012 m. sausio 1 d.	Vartotojai, kurių objekto leistinoji naudoti galia yra didesnė nei 30 kW.
Nuo 2013 m. sausio 1 d.	Visi nebuitiniai vartotojai.
Nuo 2015 m. sausio 1 d.	Visi buitiniai vartotojai (išskyrus ES teisės aktus atitinkančius garantinius tarifus įstatymo nustatytomis vartotojų grupėms).

Šaltinis: Štreimikienė, Šikšnelytė, (2014).

2010 m. vartotojai, kurių objektų leistinoji naudoti galia viršija 400 kW, jau galėjo pirkti elektros energiją iš nepriklausomų tiekėjų pagal sutartinę kainą. Nuo 2011 m. vartotojai, kurių leistinoji naudoti galia didesnė nei 100 kW, taip pat rinkosi nepriklausomus tiekėjus, o nuo 2013 m. jau visi nebuitiniai vartotojai, tuo tarpu nuo 2015 m. – visi buitiniai vartotojai.

2.2. Latvijos elektros energijos rinkos reforma

Latvijoje elektros sektoriaus rinkos atvėrimas buvo vykdomas gana lėtai, elektros monopolija buvo restruktūrizuota, bet nebuvo atskirtos elektros energijos veiklos dar pakankamai ilgą laikotarpį (4 lentelė).

4 lentelė. **Latvijos elektros energijos sektoriaus reformos pagrindiniai įvykiai**

Metai	Įvykis
1998	Priimtas energetikos aktas.
2004	Visi nebuitiniai vartotojai gali keisti elektros energijos tiekėjus (nuo liepos 1 d.).
2005	Latvijos Perdavimo sistemos operatorius (AS "Augstsprieguma tikls") buvo atskirtas nuo vertikaliai integruotos monopolinės bendrovės AS „Latvenergo". Visos elektrinės (3 hidroelektrinės ir 2 termofikacinės elektrinės) ir skirstymo tinklai buvo palikti vienoje bendrovėje, tik kaip atskiri filialai. Formaliai rinka buvo atverta visiems komerciniams vartotojams.
2007	Visiems vartotojams buvo pasiūlyta galimybė pirkti elektros energiją iš nepriklausomų pardavėjų turinčių licenciją (nuo birželio 1 d.). Skirstymo įmonė AS „Sadales tīkls" buvo atskirta nuo AS „Latvenergo" (liepos 1 d.).
2008	Reguliuojami tarifai buvo panaikinti organizacijoms kuriose dirba daugiau nei 50 darbuotojų ar/ir metinė apyvarta yra didesnė nei 10 mln. eurų (gegužės 8 d.).
2011	Papildytas elektros rinkos įstatymas pagal 3–ąją ES elektros direktyvą.
2012	AS "Augstsprieguma tikls" įmonės visos akcijos priklauso Latvijos Finansų ministerijai. Visi juridiniai asmenys turintys ne mažiau kaip vieną objektą prijungtą prie vidutinės ar aukštos įtampos ir/arba saugikliai viršija 100 A privalo pirkti elektros energiją laisvoje rinkoje už sutartą kainą (balandžio 1 d.).

Šaltinis: sudaryta autorės.

Elektros energijos rinkos atvėrimui Latvijoje trukdė politiniai nesutarimai 1990 metų pabaigoje, kai šalies Vyriausybė nusprendė privatizuoti elektros energijos bendrovę. Šiam vyriausybės sprendimui visuomenė stipriai priešinosi, nes valstybės Parlamentas ne tik paliko elektros energijos bendrovę valstybės rankose, bet nusprendė ir neleisti jos restruktūrizavimo. Latvijos elektros energijos rinkos struktūra nuo reformos pradžios stirpiai kito, dabartinė elektros rinkos struktūra pateikta 3 pav.

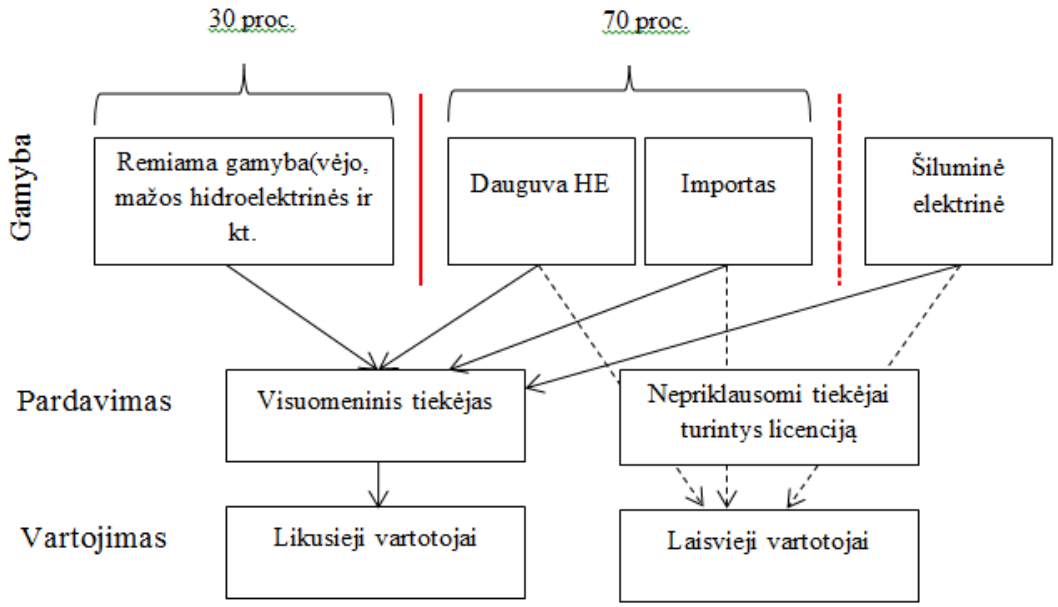

3 pav. **Latvijos elektros rinkos struktūra**
Šaltinis: V. Jankauskas, (2010).

Reguliavimas. Latvijoje už elektros energijos rinkos reguliavimą yra atsakingas nepriklausomas reguliuotojas (*Sabiedrisko pakalpojumu regulēšanas*), kuris veikia nuo 2001 m. Elektros rinkos įstatyme numatoma teisė rinkos dalyviams naudotis perdavimo ir skirstymo sistemomis, pagal rinkos reguliuotojo nustatytus tarifus. Rinkos dalyviai, norintys prisijungti prie sistemos, privalo laikytis sistemos operatoriaus nustatytų techninių reikalavimų.

Didmeninė rinka. Latvijoje elektros energijos gamyba stipriai priklausoma nuo sezoniškumo, nes daugiausia elektros energijos yra pagaminama hidroelektrinėse (Jankauskas, 2006). Lietingu periodu ar intensyviai tirpstant sniegui yra pagaminama daugiau elektros energijos, nei yra suvartojama, todėl tokiu laikotarpiu elektros energijos dalis gali būti eksportuojama. Taip pat Latvijoje gaminama elektra ir iš atsinaujinančių energijos šaltinių, ji sudaro net 32 proc. visos pagaminamos elektros (Krišjānis Kariņš, 2013). Pagrindinis gamintojas šalyje yra AS „Latvenergo“, kuri pagamina apie 90 proc. visos elektros energijos (Europos Komisija, 2011). Latvijoje iki 2013 m. nebuvo jokios elektros energijos biržos, todėl didesnioji dalis elektros energijos buvo parduodama pagal reguliuojamus tarifus, o likusi dalis, laisvai derantis pagal dvišales sutartis. 2013 m. birželio 3 d. buvo sėkmingai atidaryta elektros birža AB „Nord Pool Spot“, kuri užtikrina vienodas sąlygas rinkos dalyviams, skatina konkurenciją bei formuoja skaidrią elektros energijos kainą.

Mažmeninė rinka. Šiuo metu, kaip ir Lietuvoje, nuo 2015 m. sausio 1 d. visi buitiniai vartotojai gali pirkti elektros energiją rinkoje pagal „Nord Pool Spot“ biržos kainas ar dvišaliuose kontraktuose numatytas kainas.

2.3. Estijos elektros enrgijos rinkos reforma

Estijai atgavus nepriklausomybę, pagrindiniai uždaviniai elektros energijos sektoriuje buvo didinti elektros energijos gamybos, perdavimo produktyvumą ir vietinio kuro panaudojimą elektros energijos gamyboje. Estija konsultavosi su įvairių šalių (Danijos, Švedijos, Suomijos ir kt.) ekspertais ir gavo finansinę paramą iš Pasaulio Banko (angl. *World Bank*) bei Europos Restruktūrizavimo ir Plėtros Banko (angl. *European Bank of Restructuring and Development*) restruktūrizuoti elektros energijos sektorių. Estijos elektros energijos sektoriaus reformos pagrindiniai įvykiai pateikiami 5 lentelėje.

5 lentelė. **Estijos elektros energijos sektoriaus reformos pagrindiniai įvykiai.**

Metai	Įvykis
1997	Priimtas Energetikos įstatymas ir Estija tapo Pasaulio energetikos kongreso (angl. *World Energy Congress*) nare.
1998	Pagal Energetikos įstatymą pagrindinis elektros gamintojas "Eesti Energia" suskirstė į 5 regioninius elektros energijos tinklus ir juos padalino į atskirus skirstymo (Eesti Energia Jaotusvõrk) ir perdavimo (Eesti Energia Põhivõrk) skyrius. Šie skyriai tapo nepriklausomi ūkio vienetai su savo apskaitos ir audito skyriais. Tačiau jie vis dar veikė kaip Eesti Energia dalis.
1999	Estijos elektros rinka buvo atidaryta vartotojams, kurie suvartoja daugiau nei 40 GWh per metus. Taip pat Eesti Energia atskyrė elektros gamybos ir pardavimo veiklas sukurdami dukterinęs įmones.
2004	Buvo priimtas Elektros rinkos įstatymas, kuriame nurodyta, kad elektros rinkos dalyviais gali būti su elektros verslu susiję asmenys, vartotojai, elektros biržos operatoriai, bei balanso tiekėjai (Riigi Teataja, 2012). Eesti Energia įkūrė naują, nepriklausomą ir savarankišką dukterinę įmonę, kuri atsakinga už perdavimo tinklus - OÜ Põhivõrk (2009 m. pakeistas pavadinimas į AS „Elering")
2009	Estijos vyriausybė atskyrė "Elering" nuo "Eesti Energia", įskaitant ir perdavimo sistemą, siekiant užtikrinti nepriklausomybę perdavimo tinkle operatoriui nuo elektros energijos gamybos, pardavimo.
2010	Estijos elektros rinkos dalyviai sėkmingai pradėjo veikti „Nord Pool Spot" elektros biržoje. Estijos elektros energijos rinka buvo atidaryta tiems vartotojams, kurie suvartoja daugiau nei 2 GWh elektros energijos per metus ir jie sudarė maždaug 35 proc. viso vidaus vartojimo. Rinkos atvėrimas buvo atidėtas dėl vietinio kuro (skalūnų) apsaugos.
2013	Atverta elektros energijos rinka visiems vartotojams.

Šaltinis: sudaryta autorės.

Estijoje elektros energijos rinka sudaryta iš 4 pagrindinių veiklų: gamybos, perdavimo, skirstymo ir tiekimo (4 pav.).

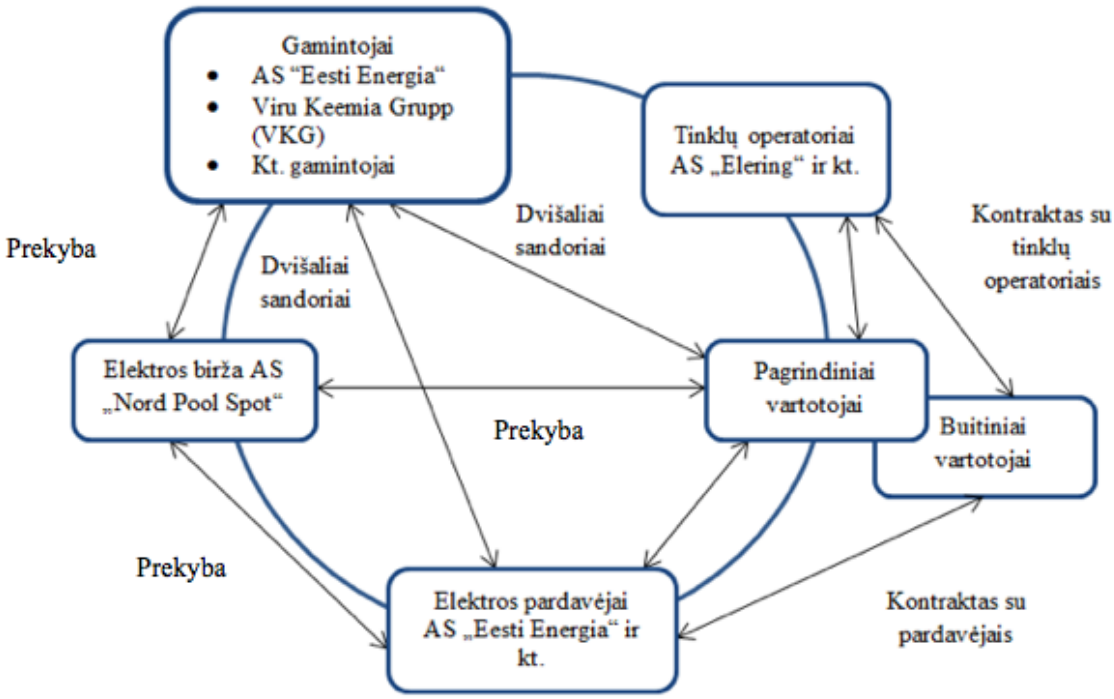

4 pav. **Estijos elektros rinkos struktūra**
Šaltinis: sudaryta autorės pagal ELERING (2012).

Elektrinės parduoda elektros energiją mažmenininkams ir vartotojams, naudojant dvišalius sandorius ar per elektros biržą. Mažmenininkai toliau parduoda elektros energiją vartotojams, su kuriais sudaryti trumpi arba ilgalaikiai kontraktai. Vartotojai gali laisvai keisti elektros energijos tiekėją vieną kartą per mėnesį. Fiziškai elektros energija vartotojams yra perduodama perdavimo bei skirstymo tinklais. Kad vartotojai galėtų gauti elektros energiją, jie privalo turėti sutartį su tinklo operatoriumi.

Reguliavimas. Elektros sektorius Estijoje reguliuojamas pagal Elektros rinkos aktą. Visas reguliavimo pareigas ir teises pagal įstatymus vykdo Estijos konkurencijos tarnyba (*Estonian Competition Authority*), kuri taip pat yra atsakinga ir už kitus sektorius, ne tik elektros. Ši tarnyba veikia nuo 1998 m., yra nepriklausoma vyriausybinė tarnyba, be jokių politinių funkcijų. Elektros energijos gamintojai,

perdavimo ir skirstomųjų tinklų operatoriai bei mažmeniniai prekybininkai privalo gauti leidimą iš konkurencijos tarnybos, kad galėtų dalyvauti elektros energijos rinkoje. Taip pat tarnyba prižiūri, kad visi gamintojai turėtų lygias teises naudotis perdavimo ir paskirstymo tinklais, kad būtų užtikrinta sąžininga konkurencija elektros energijos rinkoje.

Didmeninė rinka. Didmeninėje rinkoje elektros energijos gamintojai konkuruoja tarpusavyje siūlydami elektros energiją mažmenininkams ir stambiesiems vartotojams. Estijoje elektros energijos gamyba yra stabili visus metus, nes pagrinde gaminama iš degiųjų skalūnų. Likusi elektros energijos dalis pagaminama iš atsinaujinančių energijos išteklių. Efektyvi konkurencija gamyboje nėra galima, nes dominuojančią poziciją užima viena bendrovė Eesti Energia. Estijoje elektros energija prekiaujama dvišalėmis sutartimis arba elektros biržoje AB „Nord Pool Spot“ (nuo 2010 balandžio mėn.).

Mažmeninė rinka. Nuo 2013 m. visi vartotojai gali laisvai pasirinkti, iš ko pirkti elektros energiją. Vartotojai gali keisti elektros energijos tiekėją vieną kartą per mėnesį. Vartotojams yra siūlomi du pagrindiniai sutarčių tipai – fiksuota palūkanų norma ir kintamas rodiklis (susieta su elektros energijos kaina elektros biržoje). Jei visgi vatotojas nenori pasirinkti iš mažmeninio tiekėjo, jis gauna universalias paslaugas, kai elektros energija yra tiekiama skirstymo tinklų operatoriaus.

3. Elektros energijos rinkos atvėrimo poveikio elektros energijos kainoms vertinimas

Reformuojant elektros energijos sektorių, vienas iš pagrindinių kiekvienos reformą vykdančios šalies tikslų yra elektros energijos kainų mažinimas. Įvertinti, dėl ko kito elektros energijos kainos, yra gana sudėtinga, nes ją lemia labai daug faktorių, tačiau pagrindinių elektros energijos rinkos atvėrimo žingsnių ir kainų pokyčių tendencijas nustatyti galima. Kadangi visose Baltijos šalyse elektros energijos reforma buvo vykdoma lygiagrečiai, atvėrimo etapai praktiškai nesiskiria bei visos šalys šiandien vykdo elektros energijos rinkos organizavimą pagal tą pačią metodiką, tyrimas, siekiant įvertinti rinkos atvėrimo priemonių poveikį elektros energijos kainoms, toliau atliekamas vienos iš Baltijos šalių – Lietuvos – atveju. Tyrimo laikotarpis 2000 – 2013 m.

3.1. Tyrimo metodika

Tyrimo tikslas – įvertinti elektros energijos rinkos atvėrimo poveikį elektros energijos kainoms Lietuvoje.

Tyrimo uždaviniai:

1) Remiantis sudaryta tyrimo metodika, nustatyti Lietuvos elektros energijos rinkos atvėrimo laipsnį.
2) Apskaičiuoti realias elektros energijos kainas Lietuvoje buitiniams ir pramoniniamas vartotojams;
3) Atlikti elektros energijos rinkos atvėrimo poveikio elektros energijos kainoms Lietuvoje vertinimą.

Tyrimo metodai: siekiant nustatyti, kaip elektros energijos rinkos atvėrimo procesas paveikė elektros energijos kainas vartotojams, buvo analizuojamos elektros energijos nominalios ir realios kainos 2000 – 2013 m. bei apskaičiuojamas rinkos atvėrimo laipsnis, kuriam buvo adaptuota metodika pagal Steiner (2000), Hattori, Tsutsui (2004), Štreimikienę, Šikšnelytę (2016). Taip pat naudojami bendrieji duomenų tyrimo metodai: duomenų sisteminimas, analizė ir vertinimas.

Elektros energijos rinkos atvėrimo proceso naudą yra gana sudėtinga įvertinti, nes ji paveikia daug elektros rinkos indikatorių. Atsižvelgus į teorinius rinkos atvėrimo proceso etapus ir jų reikalingumo pagrindimą bei į F. Steiner, T. Hattori, M. Tsutsui, buvo išskirti pagrindiniai elektros energetikos sektoriaus reformos indikatoriai:

1) ***Restruktūrizacija*** (veiklų atskyrimas: elektros gamyba nuo perdavimo). Norint įvertinti veiklų atskyrimo poveikį, yra nustatomas atskyrimo laipsnis. Atskyrimo efektas bus pasiektas, jei perdavimo sistemos operatorius (PSO) tampa atskiru subjektu. Skiriamas 1 balas, jei sistemos operatorius yra legaliai atskirtas nuo elektros gamybos. Skiriama 0 balų, jei šios veiklos nėra atskirtos. Svarbu atskirti elektros energijos gamybą nuo perdavimo, kad būtų sukuriama konkurencija gamybos srityje, kuri dažnai skatina kainų mažėjimą.
2) ***Didmeninė rinka***. Didmeninė rinka funkcionuoja, kai veikia elektros energijos aukcionas ar birža. Skiriami 2 balai, jei šalis dalyvauja kitos valstybės bendroje elektros biržoje. Skiriamas 1 balas, jei šalyje veikia elektros birža/aukcionas ir 0 balų – jei neveikia. Didmeninė elektros rinka yra kuriama, kad palengvintų konkurencijos plėtrą tarp elektros energijos gamintojų ir skatintų naujų gamintojų atėjimą į rinką. Lietuvos elektros rinka yra gana maža, todėl visos Baltijos šalys siekia sukurti bendrą elektros rinką, kurioje konkurencijos galimybės būtų didesnės. Taip pat tikimasi, kad konkurencija skatins kainų mažėjimą ne tik didmeninėje rinkoje, bet tuo pačiu ir mažmeninėje.

3) ***Trečios šalies prieiga***. Siekiant įvertinti trečios šalies prieigos prie alternatyvių tiekėjų poveikį, nustatomas mažmeninės rinkos prieigos lygis. Skiriama 0 balų, jei nėra prieigos terčiajai šaliai, skiriamas 1 balas, jei visos įmonės gali rinktis alternatyvius tiekėjus. Skiriami 2 balai jei visos vartotojų grupės turi galimybę pasirinkti kitą elektros energijos tiekėją. Suteikiant galimybę vis daugiau vartotojų pasirinkti alternatyvius elektros energijos tiekėjus, yra skatinama konkurencija tarp tiekėjų, o tai dažnai taip pat mažina kainą vartotojams.
4) ***Privati nuosavybė***. Šiuo indikatoriumi nustatomas elektros energijos gamintojų privačios nuosavybės lygis. Jei elektros energijos gamybos šalyje privačios nuosavybės dalis yra 0-20 proc. – skiriama 0 balų, jeigu privačios nuosavybės dalis sudaro 20-40 proc. – skiriamas 1 balas, jeigu 40-60 proc. – skiriami 2 balai, jeigu 60-80 proc. – skiriami 3 balai, jei privačios nuosavybės dalis sudaro daugiau nei 80 proc. – skiriami 4 balai. Privačiai valdoma įmonė ekonominiu požiūriu žymiai efektyviau vykdo savo veiklą tiek vadybos, tiek kaštų mažinimo srityse ir gali pasiūlyti rinkai daug konkurencingesnę kainą.
5) ***Atvertos rinkos laikas***. Šis indikatorius rodo, kiek metų praėjo nuo rinkos atvėrimo tiriamame sektoriuje. Jei rinkos atvėrimo procesas neprasidėjo, skiriama 0 balų, prasidėjus procesui skiriama po 1 balą kiekvienais metais. Šiuo atveju yra manoma, kad atvėrus rinką kainos mažėja (teoriniu požiūriu mokslinėje literatūroje tai yra įrodyta).
6) ***Privatizavimo metai***. Šis indikatorius rodo, kiek metų tiriamo sektoriaus įmonės yra privatizuotos. Jei privatizacija neprasidėjo, yra skiriama 0 balų, o jei elektros gamybos pramonėje privačios nuosavybės dalis siekia daugiau nei 20 proc., yra skiriamas 1 balas kiekvienais metais.

3.2. Tyrimo organizavimas

6–oje lentelėje pateikiamas rinkos atvėrimo laipsnis Lietuvoje, pagal pasirinktus 6 indikatorius, 2000–2013 m. laikotarpiui.

6 lentelė. **Lietuvos elektros energijos rinkos atvėrimo laipsnis**

Lietuvos elektros energijos sektorius							
Metai	**Restruktūrizacija (a_1)**	**Trečios šalies prieiga (a_2)**	**Didmeninė rinka (a_3)**	**Privati nuosavybė (a_4)**	**Rinkos atvėrimo metai (a_5)**	**Privatizavimo metai (a_6)**	**Rinkos atvėrimo laipsnis, balais**
2000	0	0	0	0	0	0	**0**
2001	0	0	0	0	0	0	**0**
2002	1	1	1	0	1	0	**4**
2003	1	1	1	0	2	0	**5**
2004	1	1	1	0	3	0	**6**
2005	1	1	1	0	4	0	**7**
2006	1	1	1	0	5	0	**8**
2007	1	2	1	0	6	0	**10**
2008	1	2	1	0	7	0	**11**
2009	1	2	1	0	8	0	**12**
2010	1	2	1	1	9	1	**15**
2011	1	2	1	1	10	2	**17**
2012	1	2	2	1	11	3	**20**
2013	1	2	2	1	12	4	**22**

Šaltinis: sudaryta autorės.

2000 metai buvo pasirinkti kaip elektros energijos rinkos reorganizavimo pradžia, todėl pasirinkta būtent nuo šių metų skaičiuoti rinkos atvėrimo laipsnį. Kaip matoma lentelėje, rinkos atvėrimo laipsnis ima nuosekliai didėti nuo 2002 metų, kuomet buvo išskaidyta vertikaliai integruota monopolija – AB „Lietuvos energija“. Apskaičiavus rinkos atvėrimo laipsnį kiekvieniems metams, yra skaičiuojamos realios vidutinės elektros energijos kainos buitiniams ir pramoniniams vartotojams 2000–2013 m. laikotarpiu. Baziniais metais pasirinkti taip pat 2000 m.

7 lentelė. **Vidutinė elektros energijos kaina buitiniams vartotojams 2000 – 2013 m., Lt/kWh (be PVM)**

Metai	Nominali kaina, Lt/kWh	Vartotojų kainų indeksas	Reali kaina, Lt/kWh
2000	0,186	100,00	0,186
2001	0,186	101,30	0,184
2002	0,198	101,60	0,195
2003	0,190	100,42	0,189
2004	0,185	101,60	0,182
2005	0,210	104,31	0,201
2006	0,210	108,05	0,194
2007	0,227	113,75	0,200
2008	0,252	124,65	0,202
2009	0,276	129,15	0,214
2010	0,330	130,45	0,253
2011	0,347	134,55	0,258
2012	0,360	137,65	0,262
2013	0,391	139,65	0,280

Šaltinis: sudaryta autorės pagal Eurostat, 2015.

7–oje lentelėje matome, kad nominali elektros energijos kaina duotuoju laikotarpiu didėjo, išskyrus 2003 m., kai kaina nukrito 8 centais, bei 2004 m., kai kaina nukrito 5 centais palyginus su praėjusiais metais. Nominali elektros energijos kaina nuo 2000 m. buitiniams vartotojams padidėjo 110 proc. Žymiausias kainų indekso padidėjimas pastebimas 2008 m. Reali elektros energijos kaina buitiniams vartotojams mažėjo 2001 m., 2003–2004 m. ir 2006 m. Reali elektros energijos kaina nuo 2000 m. padidėjo 151 proc. Taip pat, kaip ir buitiniams vartotojams, yra skaičiuojamos realios vidutinės elektros energijos kainos pramoninimas vartotojams tiriamuoju laikotarpiu:

8 lentelė. **Vidutinė elektros energijos kaina pramoniniams vartotojams 2000 – 2013 m., Lt/kWh (be PVM)**

Metai	Nominali kaina, Lt/kWh	Vartotojų kainų indeksas	Reali kaina, Lt/kWh
2000	0,186	100,00	0,186
2001	0,186	101,30	0,184
2002	0,198	101,60	0,195
2003	0,190	100,42	0,189
2004	0,177	101,60	0,174
2005	0,172	104,31	0,165
2006	0,172	108,05	0,159
2007	0,189	113,75	0,166
2008	0,286	124,65	0,229
2009	0,319	129,15	0,247
2010	0,342	130,45	0,262
2011	0,361	134,55	0,268
2012	0,392	137,65	0,284
2013	0,424	139,65	0,304

Šaltinis: sudaryta autorės pagal Eurostat, 2015.

8–oje lentelėje matoma, kad nominali elektros energijos kaina pramoniniams vartotojams tiriamuoju laikotarpiu pakito keletą kartų, mažiausia kaina buvo 2005–2006 m. ir siekė 0,172 Lt/kWh. Nuo 2006 m. elektros energijos nominali kaina pramoniniams vartotojams kilo ir 2013 m. buvo 0,424 Lt/kWh. Nominali elektros energijos kaina nuo 2000 m. pramoniniams vartotojams padidėjo 228 proc. Reali elektros energijos kaina pramoniniams vartotojams mažiausia buvo 2006 m., siekė 0,159 Lt/kWh, o didžiausia buvo paskutiniais metais – 0,304 Lt/kWh. Reali elektros energijos kaina nuo 2000 m. padidėjo 163 proc. Palyginus 2013 m. kainas, matome, kad reali kaina pramoniniams vartotojams yra mažesnė 0,120 Lt už nominalią kainą.

Iki 2007 m. nominali vidutinė elektros energijos kaina pramoniniams vartotojams buvo mažesnė, nei buitiniams vartotojams. Tačiau 2008 m. pramoniniams vartotojams kainos kilo beveik 10 centų.

5 pav. matoma, kad nominali elektros energijos kaina visą laikotarpį didėjo, didžiausias šuolis buvo 2010 m. 2002 m. pakilus rinkos atvėrimo laipsniui nuo 0 iki 4 balų, elektros energijos nominali ir reali kaina buitiniams vartotojams mažėjo 2 metus iš eilės. Tam didelę įtaką turėjo pradėtas rinkos atvėrimo

procesas, restruktūrizacija didmeninėje rinkoje, didmeninės rinkos sukūrimas, 2002 metais pradėjo veikti elektros energijos aukcionas. Taip pat nuo 2002 m. atsirado trečios šalies prieiga, kai visi vartotojai, kurie sunaudoja daugiau arba 3 mln. kWh elektros energijos per metus, galėjo rinktis alternatyvų elektros energijos tiekėją. Šie indikatoriai mažino elektros energijos kainas buitiniams vartotojams 2002–2004 m.

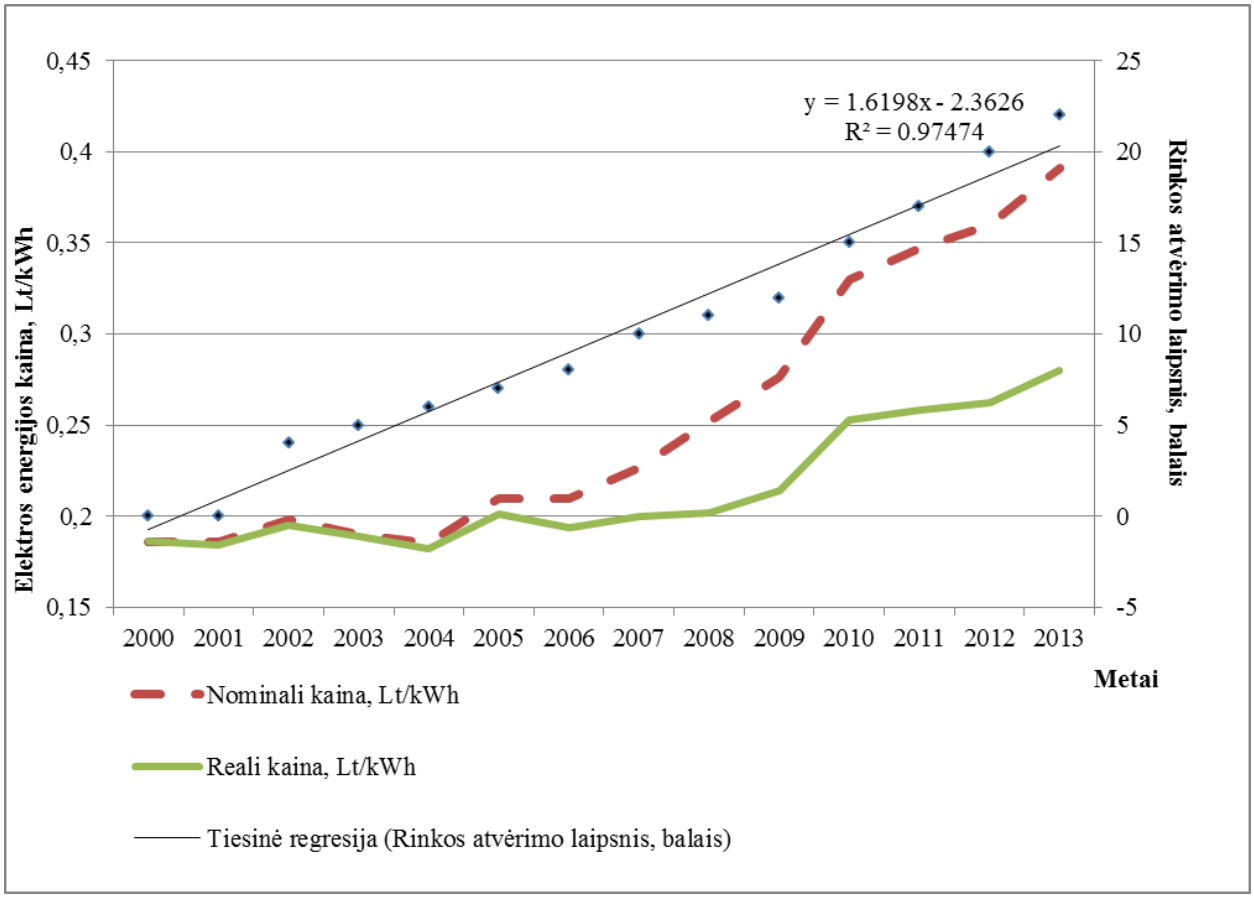

5 pav. **Rinkos atvėrimo laipsnis ir elektros energijos kainos buitiniams vartotojams 2000 – 2013 m.**
Šaltinis: sudaryta autorės.

2007 m. rinkos atvėrimo laipsniui pakilus iki 10 balų, nominali elektros energijos kaina didėjo, tačiau reali kaina per kitus vienerius metus didėjo labai nedaug, tik 2 centais. Nuo 2007 vartotojai galėjo rinktis alternatyvius elektros energijos tiekėjus. Tačiau praktiškai visi buitiniai vartotojai Lietuvoje naudojosi visuomeninio tiekėjo paslaugomis, dėl tiekėjo siūlomos žemesnės kainos. Todėl šis indikatorius šiuo atveju kainos praktiškai neįtakojo. 2010 m. rinkos atvėrimo laipsnis kilo iki 15 balų, nominali elektros energijos kaina padidėjo, pagrindinė kainų augimo priežastis – Ignalinos atominės elektrinės uždarymas. Lietuva iš šalies eksportuotojos tapo šalimi, importuojančią elektros energiją.

2012 m. rinkos atvėrimo laipsnis pasiekė 20 balų, tačiau ir reali, ir nominali kaina kilo iki 2013 m. Šiais metais didmeninės rinkos indikatorius keitėsi, Lietuva prisijungė prie Šiaurės šalių elektros biržos „Nord Pool Spot“. Tačiau šis indikatorius nebuvo toks reikšmingas kainai, nes Latvija 2012 m. dar nedalyvavo šioje biržoje, todėl Lietuvos elektros pralaidumas su Estija buvo mažas, o jungčių su Švedija ar Lenkija taip pat nebuvo. Tačiau 2013 m. birželio 3 d. Latvija įstojo į šią elektros energijos biržą ir gerokai padidino elektros energijos pralaidumą, nuo šio momento Baltijos šalys turi vieningą elektros energijos rinką. 2014 m. vidutinė elektros energijos nominali kaina ženkliai sumažėjo, tam turėjo įtakos būtent Latvijos prisijungimas prie biržos.

6 pav. matoma, kad nominali elektros energijos kaina nedaug skyrėsi nuo realios kainos 2000–2004 m. laikotarpiu, didžiausias nominalios kainos šuolis buvo 2008 m. 2002 m. pakilus rinkos atvėrimo laipsniui nuo 0 iki 4 balų, elektros energijos nominali ir reali kaina pramoniniams vartotojams mažėjo iki 2006 m. Kainos mažėjimą įtakojo didmeninės rinkos sukūrimas, o taip pat ir atsiradusi galimybė pramoniniams vartotojams pasirinkti alternatyvius elektros energijos tiekėjus. Buitiniams vartotojams daugiau įtakos turėjo didmeninės rinkos sukūrimas, o pramoniniams vartotojams turėjo įtakos ir trečiosios šalies prieigos atsiradimas.

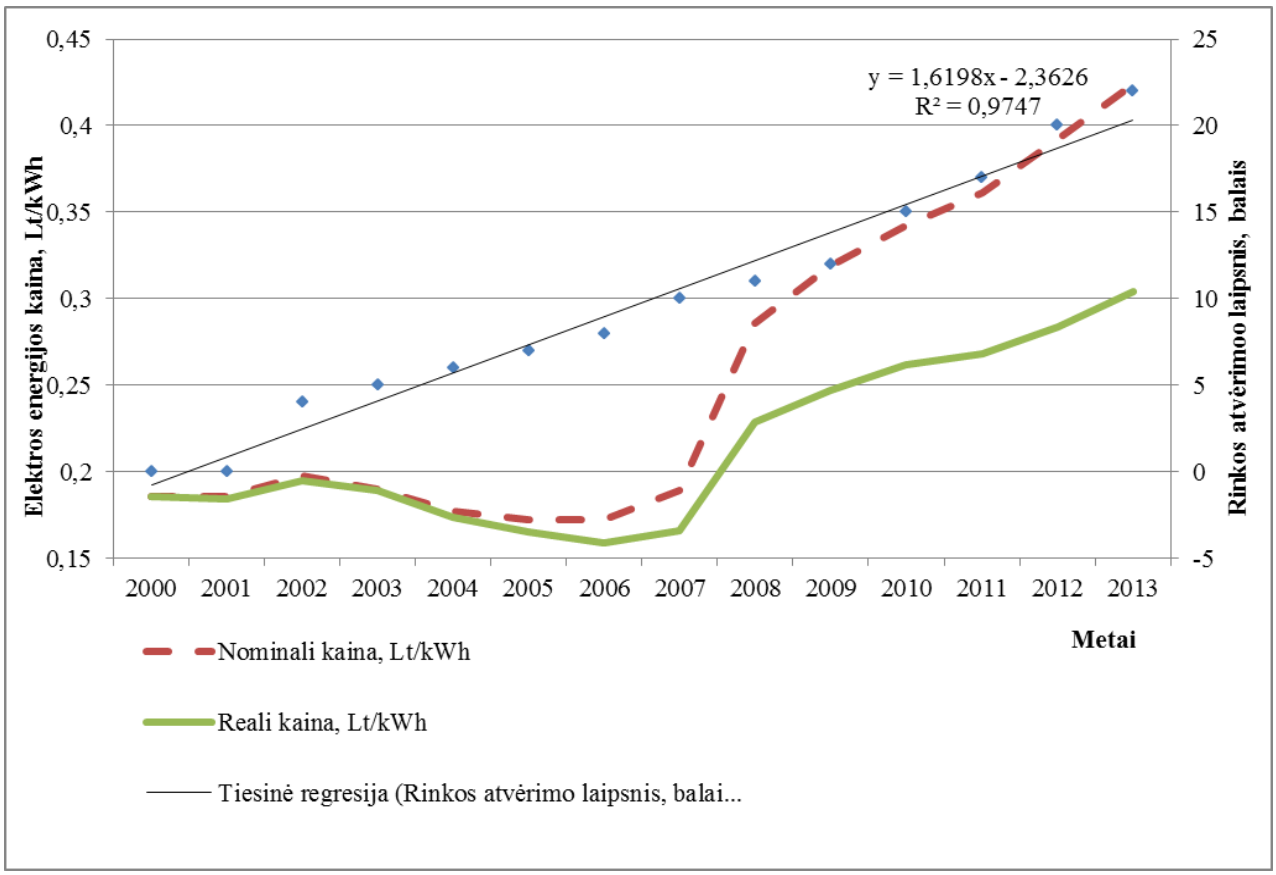

6 pav. **Rinkos atvėrimo laipsnis ir elektros energijos kainos pramoniniams vartotojams, 2000 – 2013 m.**
Šaltinis: sudaryta autorės.

2007 m. rinkos atvėrimo laipsniui pakilus iki 10 balų, nominali ir reali elektros energijos kaina ženkliai išaugo. Tai ženkliai įtakojo atsinaujinančių energijos išteklių skatinimo politikos kryptys. Nuo šių metų visi vartotojai galėjo rinktis alternatyvius elektros energijos tiekėjus. Taigi, ši galimybė buvo suteikta buitiniams vartotojams, todėl tai visai neįtakojo pramoninių elektros energijos vartotojų. 2010 m. rinkos atvėrimo laipsnis kilo iki 15 balų, šiais metais padidėjo privačios nuosavybės dalis gamybos sektoriuje. Šis indikatorius nominalios elektros energijos kainos pramoniniams vartotojams nesumažino, ji vis dar kilo, tačiau reali kaina kilo labai nedaug.

2012 m. rinkos atvėrimo laipsnis pasiekė 20 balų, tačiau ir reali, ir nominali kaina pramoniniams vartotojams kilo iki 2013 m. 2012 m. didmeninės rinkos indikatorius keitėsi, Lietuva prisijungė prie Šiaurės šalių elektros biržos „Nord Pool Spot“. Tačiau, kaip jau anksčiau minėta, jis nebuvo reikšmingas kainai, nes buvo mažas elektros pralaidumas su Estija, 2013 m. prisijungus Latvijai prie šios biržos rinka pradeda įsibėgėti, o prijungus Baltijos šalims ir visos Europos elektros energijos rinkos galima tikėtis ženklaus kainų pokyčio.

Išvados

1. Elektros energijos rinkos atvėrimo procesas skirtingose pasaulio šalyse vykdomas tam tikrais etapais, kurie palaipsniui mažina įmonių koncentraciją rinkoje ir skatina visų veiklos sričių efektyvų funkcionavimą. Moksliniais tyrimais ir skirtingų šalių patirtimi įrodytas teigiamas elektros energijos rinkos atvėrimo poveikis – elektros energijos kainos skaidresnės ir mažesnės, vartotojai laisvai renkasi tiekėjus, kuras išnaudojamas efektyviau, konkurencija skatina naujoves, investicijas, plėtojama tarptautinė prekyba, taip pat stipriai prisidedama prie darnaus energetikos vystymosi uždavinių įgyvendinimo.
2. Elektros energijos sektoriaus rinkos atvėrimas Baltijos šalyse vyko pagal Europos Sąjungos direktyvas: Direktyva 96/92/EC, Direktyva 2003/54/EC, Direktyva 2009/72/EC. Pirmoji daugiau orientuota į elektros energetikos sektoriaus veiklų išskaidymą, kuomet galimos konkurencinės veiklos, atskirtos nuo natūralių monopolijų. Antroji direktyva skatino didesnę konkurenciją elektros rinkoje, taip pat siekė greičiau atskirti perdavimo sistemos operatorių ir skirstymo sistemos operatorių iš

likusios sektoriaus dalies bei siekė padaryti laisvą įėjimą į gamybos sritį. Trečioje direktyvoje skatinama konkurencijos plėtra, saugi ir aplinką tausojanti elektros energijos rinka.

3. Lietuvos, Latvijos ir Estijos elektros rinkos struktūros yra gana panašios savo dydžiu ir dalyviais rinkoje. Uždarius Ignalinos atominę elektrinę, Lietuva tapo importuojančia valstybe, taip pat ir Latvija, tuo tarpu Estija turi geresnes galimybes eksportuoti elektrą (dėl jungčių su Sandinavija). Visos Baltijos šalys dalyvauja vienoje Skandinavijos šalių elektros biržoje „Nord Pool Spot".
4. Atlikus elektros energijos rinkos atvėrimo poveikio elektros energijos kainoms Lietuvoje vertinimą 2000–2013 m., nepastebima aiški elektros energijos rinkos atvėrimo laipsnio ir elektros energijos kainų tarpusavio priklausomybė. Sukūrus didmeninę elektros rinką ir restruktūrizavus sektorių, buitiniams vartotojams elektros kainos mažėjo 2 metus iš eilės, tačiau uždarius pirmąjį Ignalinos atominės elektrinės bloką, kainos kilo iki 2014 m. Pagrindinė priežastis, kodėl elektros energijos kainos tiriamuoju laikotarpiu nemažėjo, nors visi rinkos atvėrimo etapai formaliai buvo įgyvendinti, yra per maža rinka. Baltijos šalių rinka nėra pajėgi sukurti efektyvią konkurenciją, tačiau, prisijungus prie bendros Europos rinkos, galima tikėtis ženklių pokyčių.
5. Labiausiai elektros energijos kainas įtakojo didmeninės rinkos sukūrimas, kas mažino elektros energijos kainas ir buitiniams, ir pramoniniams elektros energijos vartotojams. Restruktūrizacijos indikatorius veikė elektros energijos kainas, jos mažėjo ir pramoniniams, ir buitiniams vartotojams kelis metus iš eilės. Trečiosios šalies prieigos galimybė mažino kainas pramoniniams vartotojams, nors iš tiesų nedaugelis pasirinko alternatyvius elektros energijos tiekėjus tik atsiradus šiai galimybei, nes visuomeninio tiekėjo kainos buvo palankesnės tuo metu. Privačios nuosavybės padidėjimas gamybos srityje nemažino nominalių elektros energijos kainų, o realios kainos beveik nekito.

Literatūra

1. Augstsprieguma Tikls, AS. (2012) *Electricity Market in Latvia.* Žiūrėta 2014, balandžio 14 per internetą: <http://www.ast.lv/eng/electricity_market/>.
2. Baltpool (2010) *Elektros rinka Lietuvoje*. Žiūrėta 2015, balandžio 18 per internetą: <http://www.baltpool.lt/uploads/files/Atmintine_web.pdf>.
3. Elering, AS. (2012). *Full opening of the Estonian electricity market*. Žiūrėta 2015, balandžio 12 per internetą: <http://elering.ee/public/Elektriturg/Elektrituru_avanemine/elektrituru_brosuur_eng_september.pdf>.
4. European Commission. (2011) *Latvia energy market*. Žiūrėta 2015, balandžio 26 per internetą: <http://ec.europa.eu/energy/gas_electricity/doc/lv_energy_market_2011_en.pdf>.
5. Eurostat (2015) *Electricity prices for household consumers*. Žiūrėta 2015, spalio 10 per internetą: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=ten00115>.
6. Eurostat (2015) *Electricity prices for industrial consumers*. Žiūrėta 2015, spalio 10 per internetą: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do;jsessionid=9ea7d07e30eefb4f453fefb5450ca44d82beb9a8f330.e34OaN8Pc3mMc40Lc3aMaNyTaxmMe0?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=ten00114>.
7. Hattori, T., Tsusui, M. (2004) Economic impact of regulatory reforms in the electricity supply industry: a panel data analysis for OECDcountries. *Energy Policy*, Nr. 6, p. 823-832.
8. International Energy Agency. (2005) *Lessons from Liberalised Electricity Markets*. France: CHIRAT.
9. Jamasb, T., Pollitt, M. (2005) *Electrcity Market Reform in the European Union: Review of Progress toward Liberalization &Integration.* Massachusetts Institute of Technology. Žiūrėta, kovo 28 per internetą: <http://web.mit.edu/ceepr/www/publications/reprints/Reprint_201_WC.pdf>.
10. Jankauskas, V. (2006) *Development of electricity market in Lithuania and in the Baltics*. Žiūrėta 2015, kovo 26 per internetą: <http://old.regula.lt/en/publications/other-publications/Developmen...the%20Baltics.pdf>.
11. Jankauskas, V. (2010) *Short overview of the Baltic electricity market*. INOGATE/ERRA Training Programme: Introduction to the Regulation of Electricity Markets. Instanbul, Turkey.
12. Joskow, P. L. (2008) Lessons Learned From Electricity Market Liberalization. *The Energy Journal*, p. 9 – 42. Žiūrėta 2015, balandžio 8 per internetą: <http://economics.mit.edu/files/2093>.
13. Kemfert, C, Barbu, D., Kalashnikov, V. (2003) *Economic Effects of the Liberalization of the European Electricity Market – Simulation Results of a Game Theoretic Modelling Concept.* Oldenburg. Žiūrėta 2015, balandžio 3 per internetą: <http://www.greenvalues.net/assets/docs/ElectricityMarkets_2003.pdf>.
14. Krišjanis, K. (2013) *The Baltic energy sector.* Žiūrėta 2015, balandžio per internetą: <http://www.karins.lv/raksti/energetika/the-baltic-energy-sector/>.
15. Larsen, F. R. (2013) *Implications of electricity sector liberalization on marketing decisions*. Félagsvísindastofnun Háskóla Íslands.
16. Lietuvos Respublikos Elektros energetikos įstatymas. Nr. VIII – 1881. (2000) Priimtas 2000 liepos 20 d. *Valstybės žinios*, rugpjūčio 4 d., Nr. 66-1984.

17. Menanteau, P. (2004) *Liberalisation of the electricity sector and development of distributed generation: Germany, United Kingdom and France.* Žiūrėta 2015, balandžio 23 per internetą: <http://edden.upmf-grenoble.fr/IMG/pdf/PM_ENERforum5.pdf>.
18. Rotaru, D. V. (2013) A Glance at the European Energy Market Liberalization. *CES Working Papers* [interaktyvus]. Vol. 5, No. 1 Žiūrėta 2015, balandžio 30 per internetą: <http://www.ceswp.uaic.ro/articles/CESWP2013_V1_ROT.pdf>.
19. Šikšnelytė, I. (2009) Teorinis elektros energijos rinkos atvėrimo pagrindimas. *International Journal of Research Trends in Social Sciences (IJORTISS),*Vol. 4, pp. 20-39.
20. Šikšnelytė, I. (2015) *Darnaus vystymosi problemos ir jų sprendimai Lietuvoje.* Kolektyvinė monografija. VU, ASU. 170-200 p.
21. Stasiukynas, A., Patapas, A. (2006) Lietuvos elektros energetikos administravimas ir jo raidos ypatumai. *Viešoji politika ir administravimas,* Nr. 17, p. 49–59.
22. Steiner, F. (2000) Regulation, industry structure and performance in the electricity supply industry. *OECD Journal: Economic Studies,* Nr. 32, p. 40.
23. Streimikiene, D., Siksnelyte, I. (2014) Electricity Market Opening Impact on Investments in Electricity Sector. *Renewable & Sustainable Energy Reviews*. Vol. 29, p. 891–904.
24. Streimikiene, D., Siksnelyte, I. (2016) Sustainability Assessment of Electricity Market Models in selected developed world countries. *Renewable & Sustainable Energy Reviews.* Vol. 57, p. 72-82.
25. Štreimikienė, D., Čiegis, R., Jankauskas, V. (2007) *Darnus energetikos vystymasis.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
26. Zhang, Y.F., Parker, D., Kirkpatrick, C. (2008). Electricity sector reform in developing countries: an econometric assessment of the effects of privatization, competition and regulation. *Journal of Regulatory Economics*, p. 35 p. Prieiga per internetą: <https://dspace.lib.cranfield.ac.uk/bitstream/1826/4101/1/Electricity_sector_reform_in_developing_countries.pdf>.

ELECTRICITY MARKET OPENING IMPACT ON ELECTRICITY PRICES IN BALTIC STATES

Summary

The paper focuses on the impact of electricity market opening on electricity prices. Electricity is a vital product to the entire country's economy and society. Once having a sufficient degree of competition, liberalized market can guarantee the optimal allocation of economic goods to the society. Liberal framework of the electricity market is a customer's right to choose their electricity supplier and price. In electricity market appears competition and that is always better than the cost of regulation principle and this allows manage electricity production and supply more efficiently. The paper aims to evaluate impact of market opening to electricity prices in Baltic States. Work methods: analysis of scientific literature, documents and statistical data, situational analysis, comparative analysis.

Keywords: electricity market, electricity market model, electricity market liberalization.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Indrė Šikšnelytė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Dr.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Kauno kolegija, lektorė.
Autoriaus mokslo interesų sritys: energetikos politika, darni energetika, klimato kaita.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +37067816621, indre.siksnelyte@go.kauko.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Indre Siksnelyte.
Science degree and Academic title: PhD.
Workplace and position: Kauno kolegija / University of Applied Sciences.
Author's research interests: energy policy, sustainable development, climate change.
Telephone number and e-mail address: +37067816621, indre.siksnelyte@go.kauko.lt.

VERTYBINIŲ POPIERIŲ PORFELIO ATRANKOS KRITERIJŲ ANALIZĖ

Jūratė Marcišauskienė
Šiaurės Lietuvos Kolegija

Anotacija. Tiriant vertybinių popierių portfelio formavimą, daugelis teorijų naudoja istorines turto grąžas. Šių duomenų analizė ne visada atspindi laukiamą grąžą, todėl investuotojai, rinkdamiesi vertybinius popierius, vertina juos remiantis fundamentaliaisiais įmonės rodikliais. Šiame straipsnyje analizuojami vertybinių popierių atrankos kriterijai, kuriuos naudojo mokslininkai savo tyrimuose sudarydami investicinius portfelius skirtingomis strategijomis, siekiant skirtingų tikslų. Vertybinių popierių patrauklumui vertinti tyrimuose identifikuoti įvairūs tyrimo metodai, tarp kurių yra ir daugiakriteriai sprendimų priėmimo metodai. Dažniausiai vertybinių popierių atrankai naudojami finansiniai santykiniai rodikliai: turto grąža, turto apyvartumas, skubus likvidumas, bendrasis likvidumas, akcijos kainos ir pelno akcijai santykis, kainos ir buhalterinės vertės santykis, skolos ir nuosavo kapitalo santykis, atsargų apyvartumas dienomis, investicijų grąža, dividendinis pajamingumas. Markowitz, Fama French yra portfelio sudarymo modeliai, naudoti analizuotose tyrimuose.

Pagrindiniai žodžiai: vertybinių popierių portfelis, finansiniai santykiniai rodikliai, atrankos kriterijai.

Įvadas

Tyrimo aktualumas. Vertybinių popierių atrankos klausimas svarbus investuotojui, nes esant kapitalo rinkų plėtrai ir globalizacijos procesams, didelis informacijos kiekis ne visada padeda priimti teisingą sprendimą pasirenkant vertybinius popierius investicijoms. Mokslininkai Xidonas, Mavrotas, Psarras (2009b), Garcia, Guijarro, Moya (2010), Huang (2012), Xidonas, Askounis, Psarras (2009a), Martani, Mulyono (2009), Kumbirai, Webb (2010), Huang, Chang, Cheng, Chang (2012), Brazauskas (2014), LimA, Soares (2013), Velnampy, Pratheepkanth (2012), DePeña, Forner-Rodríguez,López-Espinosa (2008), Taani, Banykhaled (2011), Edirisinghe, Zhang (2007), formuodami vertybinių popierių portfelius, siekia skirtingų tikslų. Kimiagari, Amini (2007) nustatė sėkmingiausią investavimo strategiją Fama ir French metodu. DePeña, Forner-Rodríguez, López-Espinosa (2008) išbandė Fama ir French modelio tinkamumą Ispanijos vertybinių popierių biržoje. Samaras, Matsatsinis, Zopounidis (2008) fundamentines analizės pagrindu nustatė tinkamiausia modelį ilgalaikio laikotarpio investicijoms. Lima, Soares (2013) taikė ELECTRE III metodą nustatyti visas alternatyvas, naudojant finansinius santykinius rodiklius. Žilinskij, Rutkauskas (2012) išanalizavo MCDM metodų taikymo galimybes akcijų investiciniam patrauklumui nustatyti ir pasiūlė akcijų investiciniu patrauklumu paremtą investicijų portfelio sudarymo modelį. Taigi, mokslininkai tobulina ir kuria naujus matematinius, ekonominius modelius, įvairius algoritmus, tačiau, ar įvairūs modeliai ir teorijos gali padėti sėkmingai investuoti, jei netinkamai atlikta vertybinių popierių atranka?

Tyrimo problema. Vertybinių popierių kainų pokyčiai skatina investuotojus spekuliuoti kapitalo rinkose uždirbant grąžas iš kapitalo prieaugio. Tačiau investuojant svarbu analizuoti finansų rinkose vykstančius pasikeitimus, kad atlikti sėkmingas investicijas. Vertybinių popierių portfelio formavimo modeliai plačiai analizuojami moksliniuose tyrimuose, tokie kaip Markowitz modelis, kapitalinių aktyvų kainodaros modelis (CAPM), arbitražo įkainojimo teorija (APT), faktoriniai modeliai. Daugelis sukurtų ir taikomų portfelio sudarymo modelių yra gana sudėtingi investuotojams, tačiau svarbiausias klausimas, kylantis investuotojui: kokie vertybinių popierių atrankos kriterijai gali užtikrinti laukiamą grąžą ateityje?

Tyrimo objektas – tyrimai, skirti nustatyti vertybinių popierių atrankos kriterijus.

Tyrimo tikslas – atlikti empirinių tyrimų, skirtų vertybinių popierių portfelio formavimo ir valdymo vertinimui, apžvalgą, siekiant nustatyti pagrindinius vertybinių popierių portfelio atrankos kriterijus, aptarti naudotus tyrimų metodus.

Uždaviniai:

1. Išanalizuoti empirinius tyrimus, kuriuose investiciniai portfeliai sudaromi įvairiais modeliais, identifikuojant finansinius santykinius rodiklius, naudojamus vertybinių popierių portfelio formavimui.
2. Nustatyti empirinių tyrimo metodus, kurie yra naudojami vertybinių popierių portfelio formavimui ir valdymui.

Tyrimo metodai: analizė ir sintezė, lyginimas, grupavimas, detalizavimas ir apibendrinimas.

Tyrimai, kuriuose analizuojami finansiniai santykiniai rodikliai, naudojami vertybinių popierių portfelio formavimui

Pastarąjį dešimtmetį investicinių portfelių sudarymo tema empiriniuose tyrimuose buvo gana dažnai nagrinėta. Tačiau pastebėta, kad daugelyje tyrimų vertybinių popierių atrankos kriterijai nebuvo nagrinėjami atskirai, daugiau dėmesio skiriant investicinių portfelių rezultatams. Didžioji dalis tyrimų yra skirti analizuoti išsivysčiusių šalių rinkas.

Vertinant vertybinių popierių investicinį patrauklumą, naudojami fundamentaliosios analizės kriterijai, kurių pagrindinis šaltinis yra analizuojamų įmonių finansinė atskaitomybė, tačiau būtina ne tik apskaičiuoti finansinius santykinius rodiklius, bet lyginti tame pačiame sektoriuje dirbančias įmones tarpusavyje, nes finansinės atskaitomybės skirtumai neleidžia taikyti tų pačių kriterijų, pavyzdžiui, skirtingų sektorių įmonėms. Atlikus 2007-2010 m. mokslinių tyrimų apžvalgą, mokslininkų siūlomi kriterijai akcijoms reitinguoti ar investiciniam patrauklumui nustatyti, pateikiami 1 lentelėje.

1 lentelė. **Atrankos kriterijai akcijų investiciniam patrauklumui nustatyti tyrimuose 2007- 2010 m.**

Autorius, metai	Santykiniai finansiniai rodikliai
Edirisinghe, Zhang (2007)	Nuosavo kapitalo grąža (ROE), turto grąža (ROA), grynasis pelningumas, gautinų sumų apyvartumas, turto apyvartumas, kritinio likvidumo koeficientas, skolos ir nuosavo kapitalo santykis, sverto koeficientas, mokumo koeficientas, kainos ir pelno akcijai santykis (P/E), kainos ir buhalterinės vertės santykis (P/B), pelnas tenkantis vienai akcijai (EPS).
Kimiagari, Amini (2007)	Akcijos kainos ir pelno, tenkančio vienai akcijai santykis (P/E), akcijos kainos ir buhalterinės vertės santykis (P/B), akcijos kainos ir pardavimo pajamų santykis (P/S), įsipareigojimų ir nuosavo kapitalo santykis (D/E), turto grąža (ROA), nuosavo kapitalo grąža (ROE), dividendų išmokėjimo rodiklis, dividendų augimo rodiklis
DePeña, Forner-Rodríguez,López-Espinosa (2008)	Turto grąža (ROA), nuosavo kapitalo grąža (ROE), akcijos kainos ir pelno, tenkančio vienai akcijai santykis (P/E), kapitalo grąža.
Samaras, Matsatsinis, Zopounidis (2008)	*Finansinės struktūros rodikliai:* nusidėvėjimas/materialusis turtas, nuosavas kapitalas/skolos (E/D), apyvartinis kapitalas/reikalavimai apyvartiniam kapitalui, apyvartinis kapitalas/trumpalaikis turtas, CR, QR, įsipareigojimai/turtas. *Valdymo efektyvumo rodikliai:* turto apyvartumas, nuosavo kapitalo apyvartumas, atsargų apyvartumas dienomis, palūkanų sąnaudos/pardavimai, atsiskaitymo su tiekėjais terminas – pirkėjų atsiskaitymo terminas. *Pelningumo rodikliai:* bendrasis turto pelningumas, turto pelningumas prieš mokant mokesčius, grynasis nuosavo kapitalo pelningumas, bendrasis pelningumas, veiklos pelningumas, pelningumas prieš mokant mokesčius. *Finansavimosi politikos rodikliai:* likvidus turtas /pardavimai; likvidus turtas /ilgalaikiai įsipareigojimai, likvidus turtas /investicijos.
Lee, Tzeng, Guan, Chien, Huang (2009)	Sektoriaus perspektyvumas, pelno paskirstymas, veiklos pinigų srautas, dividendų išmokėjimo rodiklis, rinkos beta, nerizikinga palūkanų norma, pelno augimas, dividendų išmokėjimo augimas.
Martani, Mulyono (2009)	Bendra rinkos reguliuojama grąža, sukaupta netikslinga grąža, grynasis pelningumas, nuosavo kapitalo grąža, bendrasis likvidumas, skolų ir nuosavo kapitalo santykis, turto apyvartumas, kainos ir buhalterinės vertės santykis, visas turtas, grynojo pinigų srauto vertė iš pardavimų
Sevastjanov, Dymova (2009)	Skaičiuojami rodiklių pokyčiai: Pelno akcijai (1m. ir ¼ m.) pokytis, pelno prieš mokant mokesčius, investicijų grąžos, akcijų skaičiaus. Kiti rodikliai: kapitalo investicijų nusidėvėjimas, kapitalizacija, pelningumas prieš mokant mokesčius, investicijų grąža, pastarojo ketvirčio pelno akcijai pokytis lyginant su paskutiniais 12 mėnesių; pastarojo ketvirčio pajamų pokytis lyginant su paskutiniais 12 mėnesių.
Xidonas, Askounis, Psarras (2009a)	Akcijų rinkos rodikliai: *grąžos matai*: kapitalo grąža, dividendinis pajamingumas; *rizikos matai*: grąžos standartinis nuokrypis, beta koeficientas; *rinkos patrauklumo matai*: paklausa, P/E (1, 3 metų, ir vidurkis). Fundamentinės analizės rodikliai: *grąžos matai*: turto grąža, nuosavo kapitalo grąža; *valdymo efektyvumo matai*: turto apyvartumas, atsargų apyvartumas; *kapitalo struktūros matai*: turto ir įsipareigojimų santykis, įsipareigojimų ir nuosavo kapitalo santykis.

1 lentelės tęsinys. **Atrankos kriterijai akcijų investiciniam patrauklumui nustatyti tyrimuose 2007- 2010 m.**

Autorius, metai	Santykiniai finansiniai rodikliai
Xidonas, Mavrotas, Psarras (2009b)	ROA, ROE, grynasis pelningumas, gautinų sumų mokėjimo atidėjimo terminas, mokėtinų sumų mokėjimo terminas, turto apyvartumas, skubus likvidumas, pinigų ir ekvivalentų ir trumpalaikių įsipareigojimų santykis, trumpalaikių įsipareigojimų ir apyvartinio kapitalo santykis, skolų ir nuosavo kapitalo santykis, turto ir nuosavo kapitalo santykis, EBIT ir palūkanų sąnaudų santykis.
Garcia, Guijarro, Moya (2010)	Trumpalaikis turtas, visas turtas, nuosavas kapitalas, apyvarta, veiklos pelnas, pelnas prieš mokant mokesčius, grynasis metų pelnas, turto grąža, nuosavo kapitalo grąža, bendrasis likvidumas.
Kumbirai, Webb (2010)	*Pelningumo rodikliai:* ROA, ROE, kainos ir pajamų santykis. *Likvidumo rodikliai:* Likvidaus turto ir indėlių bei trumpalaikių įsipareigojimų santykis, grynųjų paskolų ir viso turto santykis, grynųjų paskolų ir indėlių bei trumpalaikių įsipareigojimų santykis

Šaltinis: sudarytas autorės.

Pagal 1 lentelę matyti, kad skirtinguose mokslo darbuose (2007-2010 m.) siūlomi skirtingi kriterijų deriniai akcijų investiciniam patrauklumui nustatyti, taip pat pateikiamos skirtingos jų klasifikacijos. Tai rodo, kad mokslininkai neturi vieningos nuomonės, kaip turėtų būti vertinamas įmonių akcijų investicinis patrauklumas.

2 lentelėje pateikta kriterijų apžvalga vertybinių popierių investiciniam patrauklumui nustatyti moksliniuose tyrimuose 2011-2014 m.

2 lentelė. **Atrankos kriterijai akcijų investiciniam patrauklumui nustatyti tyrimuose 2011- 2014 m.**

Autorius, metai	Santykiniai finansiniai rodikliai
Kheradyar, Ibrahim (2011)	Dividendų pajamingumas (DY), akcijos pelningumas (EY), buhalterinės vertės ir rinkos vertės santykis (M/M).
Taani, Banykhaled (2011)	Pelnas tenkanti s vienai akcijai, nuosavo kapitalo grąža (ROE), skolos ir nuosavo kapitalo santykis, viso turto apyvartumas, akcijos kainos ir buhalterinės vertės santykis, veiklos pinigų srautai ir pardavimų pajamų santykis .
Huang (2012)	*Kainos pagrįstumo rodikliai:* akcijos kainos ir pelno akcijai santykis, kainos ir buhalterinės vertės santykis, kainos ir pardavimo santykis. *Pelningumo rodikliai:* nuosavo kapitalo grąža, turto grąža, veiklos pelningumas, grynasis pelningumas. *Finansinio sverto rodiklis:* įsipareigojimų ir nuosavo kapitalo santykis. *Likvidumo rodikliai:* bendrasis likvidumas, skubus likvidumas. *Efektyvumo rodikliai:* atsargų apyvartumas, gautinų sumų apyvartumas. *Augimo rodikliai:* veiklos pelno augimas, grynojo pelno augimas.
Huang, Chang, Cheng, Chang (2012)	*Santykiniai rodikliai:* akcijos kainos ir pelno, tenkančio vienai akcijai santykis (P/E), akcijos kainos ir buhalterinės vertės santykis (P/B), akcijos kainos ir pardavimo pajamų santykis (P/S). *Pelningumo rodikliai:* nuosavo kapitalo grąža (ROE), turto grąža (ROA), veiklos pelningumas (OPM), grynasis pelningumas (NPM). Finansinio sverto rodikliai: įsipareigojimų ir nuosavo kapitalo santykis (D/E). *Likvidumo rodikliai:* pinigų srautų rodiklis (CF), bendrasis likvidumas (CR), skubus likvidumas (QR). *Efektyvumo rodikliai:* atsargų apyvartumas (ITR), gautinų sumų apyvartumas (RTR). *Augimo rodikliai:* veiklos pelno augimas (OIG), grynojo pelno augimas (NIG).
Velnampy, Pratheepkanth (2012)	Pajamos iš depozitų, pajamos iš paskolų, pajamos iš užstatymų, grynasis pelnas, investicijų grąža, nuosavo kapitalo grąža.
Žilinskij, Rutkauskas (2013)	Akcijų kainos pokytis, įmonės apyvartos augimas, veiklos pelningumas, EBITDA pokytis, grynasis pelningumas, veiklos sąnaudų ir apyvartos santykio pokytis, turto pokytis, turto apyvartumo pokytis, vidutinio nuosavo kapitalo grąžos pokytis, skolų ir nuosavo kapitalo santykis, bendrasis likvidumas, veiklos pinigų srauto ir įmonės vertės santykis, akcijos kainos ir buhalterinės vertės santykis, akcijos kainos ir pelno akcijai santykis, akcijų kainos pokyčio standartinis nuokrypis, akcijų apyvartos pokytis, dividendinis pajamingumas, akcijos kainos pokyčio ir apyvartos pokyčio skirtumas.
Lima, Soares (2013)	ROA, ROE, nuosavo kapitalo koncentracijos koeficientas, bendras likvidumas, skubus likvidumas.

2 lentelės tęsinys. **Atrankos kriterijai akcijų investiciniam patrauklumui nustatyti tyrimuose 2011- 2014 m.**

Autorius, metai	Santykiniai finansiniai rodikliai
Brazauskas (2014)	Pardavimo pajamų augimas (1m. ir 5 m.), grynojo pelno augimas (1m. ir 5 m.), grynasis pelningumas, ROE, skolinto ir nuosavo kapitalo santykis, akcijos kainos ir buhalterinės vertės santykis, akcijos kainos ir trumpalaikio turto santykis, akcijos kainos ir pelno tenkančio akcijai santykis, dividendinis pajamingumas.

Šaltinis: sudaryta autorės.

Nagrinėjant 1 ir 2 lentelės duomenis, galima teigti, kad tyrimų autoriai (Xidonas, Mavrotas, Psarras (2009b), Garcia, Guijarro, Moya (2010), Huang (2012), Xidonas, Askounis, Psarras (2009a), Martani, Mulyono (2009), Kumbirai, Webb (2010), Huang, Chang, Cheng, Chang (2012), Brazauskas (2014), LimA, Soares (2013), Velnampy, Pratheepkanth (2012), DePeña, Forner-Rodríguez, López-Espinosa (2008), Taani, Banykhaled (2011), Edirisinghe, Zhang (2007) savo tyrimuose naudoja turto grąžos (ROA) ir nuosavo kapitalo grąžos (ROE) rodiklius, taikydami šiuos tyrimo metodus ar modelius: Electrelll, GP ir CRITIC, GA–SVR, Markowitz, koreliacinę analizę, FRA, Fuzzy-GA, COPRAS, regresinė analizę, Fama French, RFS, tirdami išsivysčiusių ir besivystančių šalių akcijų rinkų duomenis. Turto grąža (ROA) yra vienas pagrindinių įmonės efektyvumo vertinimo rodiklių. Jis rodo, kaip efektyviai įmonė naudoja savo turtą pelnui uždirbti. Šis rodiklis leidžia palyginti skirtingo dydžio įmonių veiklos efektyvumą. Turto grąža paprastai išreiškiama procentais. Turto grąža (ROE) parodo, kaip efektyviai įdarbinamas įmonės turtas, kai nuosavybės grąža parodo naudą įmonės savininkams.

Xidonas, Mavrotas, Psarras (2009b), Huang (2012), Žilinskij, Rutkauskas (2012), Martani, Mulyono (2009), Huang, Chang, Cheng, Chang (2012), Brazauskas (2014), Edirisinghe, Zhang (2007) tyrimuose naudojo grynojo pelningumo rodiklį, taikydami Electre III metodą, GA–SVR modelį, Markowitz metodą, koreliacinę analizę, Fuzzy - GA metodą, COPRAS metodą, RFSI modelį investicinio portfelio sudarymui. Turto apyvartumas, kaip santykinis finansinis rodiklis naudojamas tyrimuose taikant Electre III metodą, DSS modelį, Markowitz modelį, koreliacinę – regresinę analizė, RFSI modelį, šių tyrėjų: Xidonas, Mavrotas, Psarras (2009b), Samaras, Matsatsinis, Zopounidis (2008), Xidonas, Askounis, Psarras (2009a), Žilinskij, Rutkauskas (2012), Martani, Mulyono (2009), Taani, Banykhaled (2011), Edirisinghe, Zhang (2007). Daugelyje daugiakriterio sprendimo priėmimo metodais sudarytiems portfeliams yra naudojamas skubaus likvidumo (QR) rodiklis (Xidonas, Mavrotas, Psarras (2009b), Samaras, Matsatsinis, Zopounidis (2008), Huang (2012), Huang, Chang, Cheng, Chang (2012), Lima, Soares (2013), Edirisinghe, Zhang (2007)) taikant tyrimuose DSS, GA–SVR, RFSI modelį, Fuzzy–GA, ELECTRE III metodą.

Garcia, Guijarro, Moya (2010), Samaras, Matsatsinis, Zopounidis (2008), Huang (2012), Žilinskij, Rutkauskas (2012), Martani, Mulyono (2009), Huang, Chang, Cheng, Chang (2012), Lima, Soares (2013), taikydami GP ir CRITIC, ELECTRE III metodą, DSS, GA–SVR, Fuzzy - GA Markowitz modelį, koreliacinę analizę, naudojo bendrojo likvidumo (CR) rodiklį akcijų grąžos analizei ir investicinio portfelio sudarymui.

Dažnai tyrimuose naudojamas akcijos kainos ir pelno akcijai santykis (P/E). Kainos ir pelno akcijai santykis arba P/E rodiklis (angl. *price to earnings*) yra bene populiariausias santykinis rodiklis investuotojų tarpe. P/E yra akcijos kainos santykis su pelnu, tenkančiu vienai akcijai (EPS), kurį pasirinko kai kurie tyrėjai. Jie (Huang (2012), Žilinskij, Rutkauskas (2012), Huang, Chang, Cheng, Chang (2012), Brazauskas (2014), DePeña, Forner-Rodríguez, López-Espinosa (2008), Taani, Banykhaled (2011), Edirisinghe, Zhang (2007)) naudojo, taikydami savo tyrimuose šiuose metodus: GA–SVR, Fuzzy–GA, Fama French, Markowitz RFSI modelį, regresinę analizę.

Kitas labai svarbus naudojamas rodiklis yra kainos ir buhalterinės vertės santykis (P/B). Jis parodo, kiek kainuoja akcija palyginti su įmonės buhalterine verte (akcininkų nuosavybe). Jis naudotas Huang (2012), Žilinskij, Rutkauskas (2012), Martani, Mulyono (2009), Huang, Chang, Cheng, Chang (2012), Brazauskas (2014), Taani, Banykhaled (2011), Edirisinghe, Zhang (2007) tyrimuose tiriant Europos vertybinių popierių rinkas.

Skolos – nuosavybės rodiklis (angl. *debt-to-equityratio*), dar vadinamas finansinės priklausomybės koeficientu, atskleidžia įmonės kapitalo struktūrą. Tai įvyksta lyginant įmonės skolas su įmonės nuosavu kapitalu. Šis rodiklis naudotas daugelio mokslininkų: Xidonas, Mavrotas, Psarras (2009b), Samaras, Matsatsinis, Zopounidis (2008), Huang (2012), Xidonas, Askounis, Psarras (2009a), Žilinskij, Rutkauskas (2012), Martani, Mulyono (2009), Huang, Chang, Cheng, Chang (2012), Brazauskas (2014), Taani, Banykhaled (2011), Edirisinghe, Zhang (2007) atliekant tyrimus ElectreIII, DSS metodu, GA–SVR modeliu, Markowitz modeliu, koreliacinės analizės, Fuzzy–GA., COPRAS metodais ir RFSI modeliu.

Vienas iš efektyvumo rodiklių, atsargų apyvartumas, investuotojams rodo, kad atsargose yra „įšaldytas“ turtas ir kuo greičiau produkcija yra parduodama ir gaunami grynieji pinigai, tuo geresnė kompanijos finansinė padėtis. Kuo greičiau cirkuliuoja atsargos, tuo įmonė yra likvidesnė. Atsargų apyvartumo dienomis rodiklis parodo, kiek dienų kapitalas būna įšaldytas į atsargas. Šį rodiklį savo tyrimuose naudojo Samaras, Matsatsinis, Zopounidis (2008), Huang (2012), Xidonas, Askounis, Psarras (2009a), Huang, Chang, Cheng, Chang (2012), taikydami DSS, GA–SVR, ELECTRE III ir Markowitz modelius, Fuzzy–GA metodą.

Investicijų grąža parodo, kaip efektyviai naudojamas turtas uždirbti pajamoms. Investicijų grąža investuotojui yra svarbiausias rodiklis, parodantis, kaip efektyviai įmonė naudoja savo turtą pelnui uždirbti. Yra daugybė skirtingų investicinės grąžos skaičiavimo metodų, tačiau dažniausiai naudojami yra du rodikliai: turto grąža (ROA), nuosavo kapitalo grąža (ROE), kuriuos savo tyrimuose taikė Sevastjanov, Dymova (2009), Xidonas, Askounis, Psarras (2009a), DePeña, Forner-Rodríguez, López-Espinosa (2008).

Kitas identifikuotas finansinis santykinis rodiklis – dividendinis pajamingumas (DY), kuris yra vienas iš akcijų vertinimo metodų. Šis rodiklis dažnai naudojamas investuotojų. Investuotojas turėtų atsargiai vertinti įmones, kurių dividendinis pajamingumas yra santykinai didelis, nes tai gali suklaidinti investuotojus. Aukštas dividendinis pajamingumas gali reikšti, kad dividendus išmokėjusi kompanija ateityje negalės investuotojams mokėti tokių didelių dividendų. Paprastai tokios kompanijos sumažina dividendus ir jų dividendinio pajamingumo rodiklis ateityje ženkliai sumažėja. Xidonas, Askounis, Psarras (2009a), Žilinskij, Rutkauskas (2012), Kheradyar, Ibrahim (2011), Brazauskas (2014) naudojo dividendinį pajamingumo rodiklį, sudarydami investicinius portfelius, naudojant ELECTRE III, COPRAS metodus ir portfelius sudarant, remiantis Markowitz modeliu bei naudojant daugialypės regresijos modelius.

Apibendrinant, galima teigti, kad dažniausiai vertybinių popierių atrankai naudojami finansiniai santykiniai rodikliai: turto grąža, turto apyvartumas, skubus likvidumas, bendrasis likvidumas, akcijos kainos ir pelno akcijai santykis, kainos ir buhalterinės vertės santykis, skolos ir nuosavo kapitalo santykis, atsargų apyvartumas dienomis, investicijų grąža, dividendinis pajamingumas.

Tyrimo metodų naudojamų vertybinių popierių portfelio formavimui ir valdymui analizė

Kapitalo rinkų plėtra ir globalizacija lemia vis didesnį ir įvairesnį išvestinių finansinių instrumentų skaičių. Mokslininkai, tobulindami ir kurdami naujus matematinius, ekonominius modelius, įvairius algoritmus, stengiasi taikyti metodus ar portfelio formavimo modelius. 3 lentelėje pateikti skirtingų autorių požiūriai sudarant vertybinių popierių portfelius.

3 lentelė. **Investicinių portfelio sudarymui skirtingų autorių tyrimų duomenys ir metodai**

Autorius	Įmonių skaičius, šalis	Metodai, modelis
Edirisinghe, Zhang (2007)	230, JAV	RFSI modelis
Kimiagari, Amini (2007)	26, Iranas	FamaandFrench
DePeña, Forner-Rodríguez,López-Espinosa (2008)	126, Ispanija	FamaandFrench
Samaras, Matsatsinis, Zopounidis (2008)	165, Graikija	DSS modelis
Lee, Tzeng, Guan, Chien, Huang (2009)	15, Taivanas	Gordon modelis
Martani, Mulyono (2009)	39, Indonezija	Koreliacinė analizė
Sevastjanov, Dymova (2009)	162, JAV	Fuzzy logikos metodas
Xidonas, Askounis, Psarras (2009a)	140, Graikija	ELECTRE III ir Markowitz modelis
Xidonas, Mavrotas, Psarras (2009b)	259 , Graikija	Electrelll metodas
Garcia, Guijarro, Moya (2010)	24, Ispanija	GP ir CRITIC metodai
Kumbirai, Webb (2010)	5, Pietų Afrika	FRA metodas
Kheradyar, Ibrahim (2011)	960, Malaizija	Daugialypės regresijos modelis
Taani, Banykhaled (2011)	40, Jordanija	Regresinė analizė
Huang (2012)	200, Taivanas	GA–SVR modelis
Huang, Chang, Cheng, Chang (2012)	200, Taivanas	Fuzzy - GA metodas
Velnampy, Pratheepkanth (2012)	10, Šri Lanka	Koreliacinė ir regresinė analizė
Žilinskij, Rutkauskas (2012)	18, JAV	Markowitz metodas
Lima, Soares (2013)	29, Portugalija	ELECTRE III
Brazauskas (2014)	20, Baltijos šalys	COPRAS metodas
Jurevičienė, Bapkauskaitė (2014)	6, Lietuva	SAW metodas

Šaltinis: sudaryta autorės.

Pagal 3 lentelės duomenis, galima teigti, kad skirtingi tyrėjai pasirenka tyrimui skirtingų šalių duomenis: akcijų skaičius ir metodus, šie skirtumai išryškėja tiriant empirinių tyrimų tikslus, skirtingiems tikslams pasiekti yra naudojami skirtingi metodai. Mokslininkai siūlo įvairių MADM (daugiakriterinių sprendimo priėmimo metodų DSS) metodų: COPRAS (angl. *Complex PRoportional Assessment)*, SAW (angl. *Simple Additive Weighting*), ELECTRE. Kiekvienas iš šių metodų pasižymi jam būdingu vertinimo procesu. SAW ir COPRAS metodų lyginimas parodė, kad COPRAS metodas leidžia tiksliau įvertinti skaičiavimų rezultatus (Brazauskas, 2014).

SAW (angl. *Simple Additive Weighting*) – paprastasis adityvus svorio metodas. Šio metodo taisykles apibendrino MacCrimmon 1968 m. Metodas gerai žinomas iš tradicinių daugiakriterinių metodų, kuris yra dažnai naudojamas tyrimuose. Išeities duomenys taikant šį metodą yra sprendimo matrica, ji negali turėti neskaitinių reikšmių ir kiekvieno rodiklio reikšmingumo. Jo rezultatas yra pastovių rodiklių reikšmingumų suma kiekvienai alternatyvai (Kareivaitė, 2012).

COPRAS – kompleksinio proporcingumo vertinimo metodas. Šį metodą sukūrė Zavadskas, Kaklauskas 1996 m. Metodas leidžia palyginti alternatyvas, taikant kiekybinius ir kokybinius rodiklius. Šis metodas yra naudojamas daugiakriteriniams vertinimams tiek maksimizavimo ir sumažinti kriterijų reikšmes (Podvezko, 2011).

ELECTRE (ELimination Et ChoixTraduisantlaREalité) metodo istorija prasideda prancūzų mokslininko Bernardo Roy ir jo mokinių darbuose. ELECTRE III metodas plačiai žinomas ir taikomas pasaulyje. ELECTRE III metodas alternatyvių prioritetų nustatymui taiko sutartinius ir nesutartinius indikatorius (Podvezko, 2012).

Sprendimų paramos sistema (DSS) yra interaktyvi, lanksti ir pritaikomos kompiuterinės informacinės sistemos, kuri naudoja sprendimų priėmimo taisykles, modelius ir modelio bazę sujungti su išsamia duomenų baze ir galimų sprendimų priėmimo įžvalgomis vadovaujantis konkrečiais įgyvendinamais sprendimais problemoms spręsti. DSS palaiko sudėtingą sprendimų priėmimą ir papildomą jo veiksmingumą (Tripathi, 2011), naudojant daugiakriterinio vertinimo metodus.

Fuzzy logikos metodas arba neapibrėžtų aibių Fuzzy metodu norint ekspertinius vertinimus paversti skaitinėmis reikšmėmis, kiekvienam lingvistiniam atitikmeniui, atitinkamai pagal jo svarbą, priskiriami svoriai, kurie yra sudaromi iš viena kitą dengiančių Fuzzy aibių (intervalas [0; 1], kur 0 yra blogiausia reikšmė, o 1 – geriausia) (Poškas, Sirvydas, Šimonis, 2012).

Markowitz turėjo didelę įtaką modernios portfelio teorijos vystymuisi. Efektyvumo portfelis yra apibūdinamas kaip portfelis, kuris turi mažiausia riziką, esant tam tikram pelningumui arba didžiausia pelningumą, esant tam tikram rizikos lygiui (Cibulskienė, Grigaliūnienė, 2007).

Fama ir French (1993) trijų veiksnių modelis nagrinėja ne tik sisteminės rizikos įtaką portfelio pajamingumui, bet ir kitų veiksnių įtaką, kuria paaiškina perteklinio pelningumo atsiradimo kilmę. Šis modelis tiria „Dydžio ir vertės efektą“ portfelio pelningumui (Cibulskienė, Grigaliūnienė, 2007).

Tikslų programavimo (GP) modelis yra formalių sprendimų analizė, kuri pajėgi tvarkyti kelis prieštaringus tikslus per naudojamus prioritetus. Šis modelis yra paprastas ir juo lengva naudotis. Šiame modelyje gali būti daug santykinių kintamųjų, apribojimų ir tikslų (Dan, Desmond, 2013).

CRITIC metodas. Svarbiausiu kriteriju yra laikoma, kad proporcingas unikaliai pateiktos informacijos pateikimas, tokiu būdu kriterijai daugiau ir mažiau sutaps su kitais kriterijais (Wang, Luo, 2010).

Genetinis algoritmas (GA). Šio modelio veikimo principas yra pagrįstas gyvosios gamtos evoliucijos principai. Greičiau jis nusako tam tikrą universalų metametodą − algoritmų su panašiomis savybėmis klasę (pirma, operuojama su viena ar daugiau sprendinių populiacijų − tai vienas iš esminių GA skiriamųjų požymių; antra, atrenkant tolesniam apdorojimui atskirus populiacijos sprendinius, pirmenybė teikiama tiems sprendiniams, kurie turi geresnes TF reikšmes; trečia, naudojamas tam tikras mechanizmas, kuris skirtas formuoti naujiems sprendiniams kombinuojant turimus sprendinius; ketvirta, prireikus, naudojamas papildomas randomizuoto sprendinių pertvarkymo mechanizmas; penkta, tam tikrais periodais atliekamas savotiškas populiacijos valymas) (Misevičius, Bukšnaitis, Blonskis, 2005).

Paramos vektorių regresija (SVR). L.Schiefner ir R.Schmidt akcininkų gaunamos naudos į vertinus riziką metodas (SVR), kuris remiasi Monte Karlo imitaciniu modeliavimu įvertina neapibrėžtumą, t.y. įmonės vertė pateikiama tikimybinio pasiskirstymo forma, įvertinant prognozuojamą kintamąjį galimas svyravimo ribas. Metodas pateikia ne tik įmonės vertę, bet ir kitas statistines charakteristikas, atspindinčias įmonės veiklos riziką, naudingas priimant sprendimus. Sprendimus priimantys asmenys, turėdami įmonės vertės reikšmių intervalą ir žinodami reikšmių patekimo į jį tikimybes, gali realiau įvertinti situaciją (Sinevičienė, 2007) .

FRA leidžia įvertinti istorinę banko grąža ir riziką, kuri suteikia galimybę įvertinti ankstesnės veiklos rezultatus banko, kuris yra svarbus žingsnis planuojant ateities rezultatų (Kumbirai, Webb, 2010).

Koreliacinė analizė – tai statistikos metodas, tiriantis požymių tarpusavio ryšių stiprumą. Pasiskirsčiusiems pagal normalųjį dėsnį intervaliniams kintamiesiems yra skaičiuojamas Pirsono (angl. *Pearson*) koreliacijos koeficientas. Intervaliniams kintamiesiems, kuriems normalumo prielaida nėra tenkinama, ir ranginiams kintamiesiems yra skaičiuojamas Spirmeno (angl. *Spearman*) arba Kendallo τ–b koreliacijos koeficientas (Kasiulevičius, Denapienė, 2008).

Regresinė analizė nustato statistinio ryšio pobūdį ir aprašo priklausomojo (pasekmės) kintamojo vidutinių reikšmių priklausomybę nuo vieno ar kelių nepriklausomųjų (priežasties) kintamųjų reikšmių matematine formule ir kartu prognozuoja šio kintamojo reikšmes. Regresinė analizė skirstoma į tiesinę ir logistinę regresiją. Tiesinė regresija dalijama į paprastą tiesinę regresiją, kai egzistuoja vienas nepriklausomas kintamasis, ir daugelio faktorių tiesinę regresiją, kai egzistuoja keletas nepriklausomų kintamųjų. Savo ruožtu logistinė regresija skirstoma į binarinę logistinę regresiją ir daugiareikšmę logistinę regresiją (Kasiulevičius, Denapienė, 2008) .

Gordono modelis, dar kitaip vadinamas dividendų diskonto modeliu. Pateikiama pastovaus augimo vertinimo modelyje vienas iš komponentų yra augimo tempas – *g*. Turint per tam tikrą laiką susiformavusį akcijos dividendų augimo istorinį pagrindą, yra kur kas lengviau prognozuoti augimo tempą ir ateinantiems metams.

Apibendrinant galima teigti, kad vertybinių popierių portfelio formavimo tyrimuose dominuoja MADM (daugiakriterinių sprendimo priėmimo metodas) metodai: COPRAS (angl.*Complex PRoportional Assessment),* SAW (angl. *Simple Additive Weighting),* ELECTRE, Kiekvienas iš šių metodų yra pasižymintis jam būdingu vertinimo procesu. SAW ir COPRAS metodų lyginimas parodė, kad COPRAS metodas leidžia tiksliau įvertinti skaičiavimų rezultatus. Kituose tyrimuose portfelio sudarymui naudoti Markowitz, Fama French modeliai, tiriant skirtingas vertybinių popierių rinkas.

Išvados

1. Išanalizuoti empirinius tyrimus, kuriuose investiciniai portfeliai sudaromi įvairiais modeliais, nustatyti 98 finansiniai ar finansiniai santykiniai rodikliai naudojami akcijų atrankai. Taigi, iš 98 finansinių santykinių rodiklių dažniausiai vertybinių popierių atrankai naudojami: turto grąža, turto apyvartumas, skubus likvidumas, bendrasis likvidumas, akcijos kainos ir pelno akcijai santykis, kainos ir buhalterinės vertės santykis, skolos ir nuosavo kapitalo santykis, atsargų apyvartumas dienomis, investicijų grąža, dividendinis pajamingumas.
2. Atlikus empirinių tyrimo metodų apžvalgą, kurie analizuoja vertybinių popierių portfelio formavimo ir valdymo aspektus, nustatyta kad vertybinių popierių portfelio formavimo tyrimuose dominuoja MADM (daugiakriterinių sprendimo priėmimo metodas) metodai: COPRAS (angl. *Complex PRoportional Assessment),* SAW (angl. *Simple Additive Weighting),* ELECTRE. Kiekvienas metodas pasižymi tam tikru vertinimo procesu. SAW ir COPRAS metodų lyginimas parodė, kad COPRAS metodas leidžia tiksliau įvertinti skaičiavimų rezultatus. Kituose tyrimuose portfelio sudarymui naudoti Markowitz, Fama French modeliai, koreliacinė analizė, tiriant skirtingas vertybinių popierių rinkas. Skirtingą tyrimo metodų taikymą apsprendžia autorių iškeltas tyrimo tikslas.

Literatūra

1. Brazauskas, M. (2014). Daugiakriterinių sprendimų priėmimo metodo taikymas formuojant vertės investicinį portfelį. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*, 1, 33.
2. De Peña, F. J., Forner-Rodríguez, C., López-Espinosa, G. (2008). Fundamentals and the origin of Fama-French factors. *School of Economics and Business Administration, University of Navarra*, 04/08.
3. Edirisinghe, N. C. P., Zhange, X. (2007). Generilized DEA model of fundamental analysis and its application to portfolio optimization. *Department of Statistics, Operations, and Management Science, College of Business Administration, University of Tennessee, Knoxville*.
4. Garcia, F., Guijarro, F., Moya, I. (2010). A goal programming approach to estimating performance weightsforrankingfirms. *Computers Operations Research*, 37, 1597–1609.
5. Huang, C. F. (2012). A hybrids to ck selection model using genetic algorithms and support vector regression. *Applied Soft Computing*, 12(2), 807-818.
6. Huang, C. F., et al. (2012). Feature selection and parameter optimizationof a fuzzy-baseds to ck selection model using genetic algorithms. *International Journal of Fuzzy Systems*, 14(1), 65-75.
7. Jurevičienė, D., Bapkauskaitė, G. (2014). Kompleksinis investicinių fondų veiklos vertinimas.

8. Kheradyar, S., Ibrahim, I., Nor, F. M. (2011). Stock return predict ability with financial ratios. *International Journal of Trade, Economics and Fiance*, 2(5), 391-396.

9. Kimiagari, A. M., Amini, S. (2007). Evaluating quantitatives to ckselection strategies in Tehran Stock Exchange. *Journal of Industrial Engineering International Islamic Azad University,* 3(4), 14-23.

10. Kumbirai, M., Webb, R. (2010). A financial ratio analysis of commercial bank performance in South Africa. *African Review of Economics and Finance,* 2(1), 30-53.

11. Lee, W. S., et al. (2009). Combined MCDM techniques for exploring stock selection based on Gordon model. *Expert Systems with Applications,* 36 (3), 6421-6430.

12. Lima, A., Soares, V. (2013). Financial ratios applied to portfolio selection: Electre III methodology in buy – and – holdstrategy. *Revista Organizaçõesem Contexto-online,* 9(17), 281-319.

13. Martani, D., Mulyono, R. K. (2009). The effect of financial ratios, firm size, and cash flow from operating activities in the inter im report to the stock return. *Chinese Business Review*, 8(6), 44-55.

14. Rutkauskas, A. V., Žilinskij, G. (2012). Akcijų investiciniu patrauklumu paremtas investicinio portfelio sudarymo modelis. *Verslas: teorija ir praktika*, (3), 242-252.

15. Samaras, G. D., Matsatsinis, N. F., Zopounidis, C. (2008). A multicriteria DSS for stock evaluation using fundamental analysis. *European Journal of Operational Research,* 187(3), 1380-1401.

16. Sevastjanov, P., Dymova, L. (2009). Stock screening withuse of multiple criteria decision making and optimization. *Omega,* 37(3), 659-671.

17. Taany, K., Banykhaled, M. H.H. (2011). The effect of financial ratios, firm size and cash flows from operating activities one arnings per share: (an applied study: on jordanian industrial sector). *International journal of social sciences and humanity studies*, 3(1), 197-207.

18. Velnampy, T., Pratheepkanth, P. (2012). Portfoliostructure Performance. A study on Selected Financial Organizationin Sri Lanka.

19. Xidonas, P., Askounis, D., Psarras, J. (2009). Common stock portfolio selection: a multiplecriteria decision making methodology and an application to the Athens Stock Exchange. *Operational Research,* 9(1), 55-79.

20. Xidonas, P., Mavrotas, G., Psarras, J. (2009b). A multicriteria methodology fore quity selection using financial analysis. *Computers Operations Research 36,* 3187–3203.

21. Cibulskienė, D., Grigaliūnienė, Ž., (2007). Modernios portfelio teorijos genezė ir vystymasis. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos,* 1 (8), 52–61.

22. Podvezko, V., (2012). Dominuojančiųjų alternatyvų daugiakriteriniai metodai. *Lietuvos matematikos darbas,* 96–101.

23. Kareivaitė, R., (2012). Daugiakriterių metodų panaudojimas vertinant darnų vystymąsi. *Journal of Management,* 1 (20) 121–127.

24. Tripathi, K. P. (2011). Decision b supportb system is a toolf a rmaking better desisions in the organization. *Indian jurnal of computer science and engineering,* 2 (1) 112–117.

25. Misevičius, A., Bukšnaitis, V., Blonskis, J., (2005). Kombinatorinio optimizavimo ir genetinių algoritmų aspektai. *Informacijos mokslai,* 34, 307–314.

26. Wang, Y. M., Luo, Y., (2011), Integration of correlations with standard deviations for determining attribute weight sin multipleattribute decision making. *Mathematical and computermoelling,* 51 (2010), 1–12.

27. Sinevičienė, L., (2007). Vertės nustatymo metodų taikymo aspektai įmonėse, kuriose akcijomis viešai neprekiaujama. *Ekonomika ir vadyba,* 12, 247–253.

28. Kasiulevičius, V., Denapienė, G., (2008). Statistikos taikymas mokslinių tyrimų analizėje. *Gerontologija*, 9 (3), 176–180.

29. Poškas, G., Poškas, P., Sirvydas, A., Šimonis, A., (2012). Daugiakriterinės analizės metodika ir jos taikymo rezultatai. *Energetika*, 2, 86-96.

SECURITIES PORTFOLIO SELECTION CRITERIA

Summary

Stock selection, it is a question which is important to the investor, since in the capital markets and the development of globalization, a large amount of information does not always help to make the right decision in choosing securities investments. Scientists Xidonas, Mavrotas, Psarras (2009b), Garcia, Guijarro, Moya (2010), Huang (2012), Xidonas, Askounis, Psarras (2009a), Martani, Mulyono (2009), Kumbirai Webb (2010), Huang Chang Cheng, Chang (2012), Brazauskas (2014), Lima, Soares (2013), Velnampy, Pratheepkanth (2012), De Peña Forner-Rodríguez-López Espinosa (2008), Taani, Banykhaled (2011), Edirisinghe, Zhang (2007) forming the securities portfolios have different goals. Kimiagari, Amini (2007) found the most successful investment strategy Fama and French method. De Peña Forner-Rodríguez-López Espinosa (2008) tested the Fama and French model suitability of the Spanish Stock Exchange. Samaras, Matsatsinis, Zopounidis (2008), the fundamental basis of the analysis identified the most appropriate model for long-term investments. Lima Soares (2013) applied the ELECTRE III method to determine all the alternatives using financial ratios. Žilinskij, Rutkauskas (2012) analyzed the MCDM approach of equity investment set and offered shares of the investment attractiveness of the investment

portfolio based on the model. So, scientists, develop and create new mathematical, economic models and various algorithms, but whether the various models and theories can help to invest successfully, if not properly carried out selection of securities. The research problem.Changes in the prices of securities for investors to speculate on the capital markets for earning returns on capital gains. However, investing in the financial markets is important to analyze the current changes that perform a successful investment. Securities portfolio formation models widely analyzed in the research, such as the Markowitz model, capital asset pricing model (CAPM), arbitrage pricing theory (APT), factor models. Many developed and the portfolio of models is quite difficult for investors, but the most important question arises investor: What stock selection criteria can ensure the expected return in the future.

The object of investigation. Studies to determine the stock selection criteria. Study perform empirical studies of the securities portfolio construction and management of the assessment review to determine the underlying securities portfolio selection criteria used to discuss research methods.

1. To analyze the empirical studies in which investment portfolios are formed in different models, identifying usually distinguished financial ratios used in portfolio management.
2. Set the empirical research methods, which are used securities portfolio formation and management.

Research methods: analysis and synthesis, comparison, detail and summary.

This article analyzes the stock selection criteria used by scientists study by creating an investment portfolio of different strategies with different purposes. Securities assess the attractiveness of studies to identify the various methods, which include multiple criteria decision-making methods. The most commonly used in the selection of securities financial ratios: return on assets, asset turnover, immediate liquidity, the overall liquidity of the shares and the price-to-earnings ratio, price to book value ratio, debt-to-equity ratio, inventory turnover days, return on investment, dividend yields. Studies of portfolio models use Markowitz, Fama French.

Keywords: securities portfolio, financial ratios, and the selection criteria.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Jūratė Marcišauskienė.
Mokslo laipsnis ir vardas: Šiaulių universitetas, ekonomikos katedros doktorantė.
Darbo vieta ir pozicija: Šiaurės Lietuvos kolegija, lektorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: finansų rinkų analizė, investicijos.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: 861571240, jurate.marcisauskiene@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Jūratė Marcišauskienė.
Science degree and name: Šiauliai University, Department of Economics, PhD.
Workplace and position: Northern Lithuania College, lecturer.
Author's research interests: analysis of financial markets, investment.
Telephone number and e-mail address: 861571240, jurate.marcisauskiene@gmail.com.

DETERMINANTS OF CORRUPTION IN COUNTRIES WITH DIFFERENT CORRUPTION LEVELS

Vakaris Atkočiūnas
Utena Univercity of Applied Sciences

Abstract. Determinants of corruption fall into four groups: economic, political, bureaucratic and cultural. However, literature does provide a clear answer as to whether and which of these determinants are relevant for countries with different levels of corruption. I investigate this issue by clustering countries according to their corruption levels and performing cross-sectional OLS regressions for each of the clusters. The results show that determinants of corruption differ in terms of significance and magnitude in countries with different corruptions levels. Economic and political determinants help explain corruption in more corrupt countries, while political and cultural determinants are more relevant in explaining corruption in less corrupt countries.

Keywords: corruption, democracy, press freedom, political instability.

Introduction

Corruption is described as abuse of entrusted authority for private gain. Corruption is usually associated with public sector, although it can be observed in private entities as well. In this paper, I focus on public sector corruption, which involves government officials and representatives. Many argue (e.g. Glynn et al., 1997; Nye, 2002) that to some extent corruption is present in all countries and that no governing system is immune to it. This claim is easy to prove by observing corruption scandals in such seemingly corruption-free countries as Sweden, Norway and Germany, not to mention countries, which are generally considered less than transparent.

The danger of corruption comes from its systemic action on all parts of society. Amundsen (1999, p.1) compares corruption to cancer, which "…eats into the cultural, political and economic fabric of society, and destroys the functioning of vital organs". According to Transparency International (2016), corruption is "... one of the greatest challenges of the contemporary world. It undermines good government, fundamentally distorts public policy, leads to the misallocation of resources, harms the private sector and private sector development and particularly hurts the poor". Moreover, according to The World Bank (2009), corruption is "…among the greatest obstacle to economic and social development. It undermines development by distorting the rule of law and weakening the institutional foundation on which economic growth depends".

Not surprisingly, researchers find that corruption harms economic development. For comprehensive and extensive survey, please check Aidt (2003), Dreher and Herzfeld (2005). Corruption impairs economic growth and reduces private investment. In addition, it deters foreign direct investment and hampers international trade, since exporters from less corrupt countries face difficulties in more corrupt countries. Some researchers argue that corruption increases inflation and is linked to currency devaluation. Corruption has a negative impact on public revenues and public infrastructure, such as quality of roads and electricity supply. Some argue that corruption is closely linked to the shadow economy since corruption acts like a tax, limiting the appeal to do business officially and lowering tax revenues. Others show that corruption lowers government spending on education. Furthermore, corruption negatively affects adult literacy and average years of schooling. Public health is also negatively affected with increase in child and infant mortality, low birthweight babies and births attended by health staff. The only sector that "benefits" from corruption in terms of financing is military, since military expenditures tend to be higher in countries with higher corruption levels. Corrupt countries usually have weak political institutions and a weak court system. In addition, these countries tend to have lower political stability and higher income inequality. Lastly, higher levels of corruption can be linked to higher levels of ambient air pollution.

From the wealth of research and the extensive list of effects of corruption, it is clear why corruption is such a serious "disease" of a society. A natural question arises: what determines the level of corruption? Seldadyo and De Haan (2005) classify the determinants of corruption into four groups: economic, political, bureaucratic and cultural. Researchers find that economic determinants such as income, economic freedom and international trade significantly negatively affect corruption levels. Political determinants include political freedom, press freedom and government decentralization. Most researchers agree that political and press freedom has a negative impact on corruption. Bureaucratic determinants include wages of government officials, quality of bureaucracy and rule of law, all of which

are negatively related to corruption. Finally, cultural causes include percentage of Protestants in total population, ethnic homogeneity, and colonial history, all of which are negatively linked to corruption.

The determinants of corruption have been investigated extensively over the last 15-20 years. However, some researchers (e.g. Khan, 2006) argue that different countries may have different determinants of corruption. For example, the main determinants of corruption in Lithuania may be the low wages in government sector and the cultural and mental heritage from the Soviet Union occupation period. However, political, press and economic freedoms may not be the main drivers of corruption, since this country scores relatively high on these freedoms. In contrast, lack of political, press and economic freedoms may be the main drivers of corruption in Belarus and wages in governments may not even be that important, since the country has deeper problems.

These differences in determinant of corruption in different countries have not been investigated extensively. Therefore, in this paper, I propose to investigate these disparities. The research object, research aim and research objectives are described below.

Research object: determinants of corruption in countries with different levels of corruption.

Research aim: to investigate and document how determinants of corruption affect corruption in countries with different corruption levels?

Research objectives:

1) Review the literature on determinants of corruption
2) Discuss the data and methodology
3) Determine the differences in determinants of corruption for countries with different levels of corruption

I perform one-dimensional K-means cluster analysis and group the countries according to their corruption levels. Then I closely follow the methodology of Treisman (2000) and Pellegrini (2011) perform cross-sectional OLS regression analysis, with dependant variable being the degree of corruption in a country and independent variables being the determinants of corruption. As a measure of corruption, I use Corruption Perception Index (CPI) for year 2015. The determinants of corruption are chosen based on findings of Pellegrini (2011) and include protestant population, rents in fuel and mineral industries, income, uninterrupted democracy, press freedom and political instability.

The results indicate that the determinants indeed differ across countries depending on their corruption level. Economic and political determinants help explain corruption in more corrupt countries, whereas political and cultural determinants are more relevant in explaining corruption in less corrupt countries.

The contribution of this paper is twofold. Firstly, the differences in causes of corruption in different countries have not been investigated extensively. The paper documents a more detailed and nuanced picture of determinants of corruption and sets stage for further investigation into differences among countries in terms of causes of corruption. In addition, this will help researchers ask relevant question regarding the specific causes of corruption in specific countries. Secondly, policy makers benefits from this study by observing specific causes of corruption, which are relevant for particular country or region. This information helps to establish common knowledge about causes of corruption and may be used to form anti-corruption measures and policies.

Literature review

Determinants of corruption have been extensively investigated over the past 20 years. A relatively recent and comprehensive survey of empirical research on causes of corruption is provided by Pellegrini (2011) and Seldadyo and De Haan (2005). Seldadyo and de Haan (2006) classify determinants of corruption into four groups: economic, political, bureaucratic and cultural.

Economic determinants include a wide range of economic, policy and demographic variables. Often the starting point in explaining corruption is income, which is proxied by GDP per capita. Many studies find that higher income is negatively linked to corruption. Income inequality, proxied by the Gini coefficient, tends to increase corruption. However, some question the significance of this factor. The agreement regarding the effect of the size of government on corruption is lacking. The size of government can be related to both a decrease and increase in corruption. Higher import share leads to less corruption, while higher export share of land resources tend to increase higher corruption. Barriers to foreign trade, foreign investment and capital markets lead to higher corruption. Economic freedom tends to decrease corruption. The consensus on the effect of socio-demographic factors on corruption is lacking. Researchers report that country's population can be both negatively and positively related to corruption.

In addition, reports a counterintuitive finding that schooling is positive in explaining corruption. Regarding the labor force factors, higher proportion of female population in labor force tends to decrease corruption. Furthermore, higher number of females in parliament and government offices leads to lower corruption levels. Finally, human capital is negatively linked to corruption.

Political freedom and decentralization are the main categories of political factors affecting corruption. The general observation in various studies is that political freedom and other factors related to democracy (e.g. press freedom) negatively affect corruption. Many researchers find that federalization or decentralized government system tends to decrease corruption. Nonetheless, few studies report the opposite relationship. Hence, consensus on the effect of federalism on corruption is questionable.

Regarding the regulatory and bureaucracy determinants, many researchers find that the size of public sector wages is negatively related to corruption. Furthermore, corruption is lower in countries with higher quality of bureaucracy, meritocracy recruitment and professional training in bureaucracy. Finally, strong rule of law is an important factor in curtailing corruption.

From the cultural factors, countries with reformed Christianity (Protestant and Anglican) influences tend to have lower corruption levels. In addition, tribal religions tend to have a similar effect. Several studies report that ethno-linguistic homogeneity is negatively related to corruption. Another important factor is colonial heritage. However, evidence is mixed, with some reporting that formerly colonialized countries have lower corruption, while others report opposite findings. In addition, former British colonies tend to have lower corruption than former Spanish-Portuguese colonies.

For specific references, please, check Pellegrini (2011) and Seldadyo and De Haan (2006), as they provide extensive literature review on determinants of corruption.

Only few papers investigate specific determinants of corruption in different countries.

Khan (2006) points out that developing countries uniformly have high corruption levels and argue that determinants of corruption in these economies can be different from those in developed countries. However, this study is an analytical study and not an empirical one.

Iwasaki and Suzuki (2012) study the determinants of corruption in economies, which are transitioning from planned economy to market economy. They perform a panel-data analysis with data spanning from 1998 to 2006 and representing 32 countries. The authors report that the progress of structural reform, degree of marketization, rule of law, and democratization have a strong relation to the level of corruption in former socialist countries, while other determinants are less important. Broadman and Recanatini (2001) also investigate transitioning economies and find that corruption is particularly linked to efficiency of market institutions.

Chaudhry and Shabbir (2007) also argue that developing countries may have different causes of corruption than the advanced ones. They perform a cross-sectional analysis of determinants of corruption in developing countries. The results show that in developing nations, corruption is mainly linked to economic factors such as economic freedom and income and not to non-economic factors, such as press freedom, democracy and religion. They argue that in these countries socio-political and religious norms are so weak that they do not affect the level of corruption. However, the study is not without limitations. Countries are chosen according to the availability of data, which is rather arbitrary.

Seminal work of Treisman (2000) is focused on empirical analysis of determinants of corruption around the world. Nonetheless, Treisman (2000) briefly mentions that for some countries specific determinants help explain levels of corruption.

Data and methodology

Measuring corruption level is notoriously difficult since corruption is intentionally hidden. Therefore, typically researchers resort to using proxies for corruption provided by various organizations, such as The World Bank and Transparency International. These proxies are constructed from various corruption perception surveys. The discussion about the extent to which these proxies represent the actual corruption situation in a country is ongoing. However, researchers find that these proxies tend to have significant explanatory power in various economic models, providing some credibility for using them (Jain, 2001).

In this paper I use Transparency International Corruption Perception Index (CPI), which is one of the most often used measures of corruption in literature. The index is derived by combining results from surveys on corruption by 13 different organizations. However, not all countries are evaluated by all the 13 organizations. Therefore, a country receives a CPI score if at least three different organizations provide their surveys.

A significant drawback of the CPI is that it is difficult to use it in time series analysis, since methodology of calculating it has changed several times in the past. Therefore, year to year corruption levels might not be comparable. However, in this study, I perform only cross-sectional analysis for year 2015. Hence, the mentioned drawback does not apply to this analysis. CPI data represents 148 countries.

The determinants of corruption are chosen based on the most significant determinants in Pellegrini (2011). The determinants are as follows: percentage of Protestants in total population, fuel and mineral resources within a country, income, uninterrupted democracy since 1950, press freedom and political stability.

Percentage of Protestants in total population measures Protestantism prevalence within a country. The data is retrieved from Pew Research Center's 2011 report on global Christianity.

Fuel and mineral resources variable is a 10 year average (or the data available over the last 10 years) of total natural resources rents percent of GDP and is provided by The World Bank. To measure fuel and mineral resources Pellegrini (2011) uses fuel and mineral exports percentage of GDP averaged over 1993-2002. However, Leite and Weidmann (1999) argue that natural resources affect corruption levels through rent-seeking. Therefore, natural resources rents percentage on GDP variable is particularly suitable to represent the natural resource factor as a determinant.

Income is measured by GNI per capita (PPP) retrieved from the World Bank and represents year 2014. The consensus among the researchers is that causation between income level and corruption level can go both ways. The main purpose of income variable in this study (and in Pellegrini, 2011) is to control for the part of effect from other determinants that go through income.

Uninterrupted democracy is a dummy variable obtaining 1 if a country experienced uninterrupted democracy since 1950 and 0 – otherwise. Political regimes are classified according to Alvarez et al. (1996) and uninterrupted democracy span is chosen according to Pellegrini (2011) and Treisman (2000).

Press freedom variable is taken from Freedom of the Press report provided by Freedom House organization and is for year 2014. Pellegrini (2011) uses newspaper circulation variable to proxy for press freedom. However, Freedom of the Press report data may be more appropriate in measuring press freedom, since it accounts for all sources and types of media. Furthermore, newspaper circulation might not represent press freedom accurately as it does not take into account the content of the newspapers.

Political stability is Political Stability and Absence of Violence/Terrorism estimate from The Worldwide Government Indicators provided by The World Bank for year 2014. Pellegrini (2011) measures political instability as an average percentage of veto players that changed every year from 1991 to 2000. However, change of veto players does not represent politically motivated violence such as terrorism, which is accounted for in Political Stability and Absence of Violence/Terrorism estimate.

Descriptive statistics of the data are provided in table 1. Corruption Perception Index and political stability measures originally assign higher scores to better performing countries and press freedom score assigns lower score to better performing countries. Therefore, for easier regression coefficient interpretation, I multiply these scores by -1 to invert the relationships.

Table 1. **Descriptive statistics**

Variables	Obs.	Mean	St. dev	Min	Max
Corruption	148	-42.13	20.16	-91	-8
Protestants	148	17.39	22.96	0	83.80
Fuels and minerals	148	13.16	16.16	0	66.02
Income	148	17.79	19.55	0.54	134.42
Uninterrupted democracy	148	0.14	0.35	0	1
Press freedom	148	-52.03	22.83	-97	-10
Political instability	148	0.23	0.97	-1.49	2.76

Table 2 presents correlation coefficients between the variables. Corruption is strongly negatively correlated to income, uninterrupted democracy, press freedom and strongly positively correlated to political instability. This observation suggests that these variables should important in explaining corruption levels. Correlation between the explanatory variables is not substantially high and should not cause collinearity problems in the regressions.

Table 2. **Correlation table**

Variables	Corruption	Protestants	Fuels and minerals	Income	Uninterrupted democracy	Press freedom	Political instability
Corruption	1.00	-0.22	0.37	-0.75	-0.67	-0.71	0.76
Protestants		1.00	-0.02	0.00	0.24	0.32	-0.18
Fuels and minerals			1.00	0.04	-0.27	-0.46	0.27
Income				1.00	0.48	0.35	-0.57
Uninterrupted democracy					1.00	0.57	-0.41
Press freedom						1.00	-0.58

I use one-dimensional K-means clustering to separate countries into groups according to the degree of corruption. The method separates the points into clusters such that the sums of squares from points to cluster centers are minimized. For more detail, please check Hartigan and Wong (1979). I choose to partition the data into three clusters, to have sufficient observations in each cluster to preserve the potential to find significant relationships in the regression analysis. Such arbitrary selection is sufficient for the purpose of this study, since the main objective is to determine whether there are any differences between clusters.

I perform cross-sectional OLS regressions, with corruption as the dependent variable and the chosen determinants of corruption as the independent variables. Firstly, I run a control regression with the whole sample to see whether variable behavior is consistent with previous studies. Then, I move onto running regressions for each cluster, to see which determinants can significantly explain corruption in each cluster. A typical regression equation is as follows:

$$Corruption = \beta_0 + \beta_1 Protestants + \beta_2 Fuels\ and\ minerals + \beta_3 Income + \beta_4 Uninterrupted\ democracy + \beta_5 Press\ freedom + \beta_6 Political\ instability$$

Results

I run the K-means clustering algorithm and obtain three clusters that represent countries with low levels of corruption, medium levels of corruption and high levels of corruption. The descriptive statistics for the clusters are provided in table 3. Interestingly, the cluster that represents the least corrupt countries consist of only 31 observations, while the other two clusters contain 60 and 58 observations. To some extent, this illustrates the fact that it is difficult to curtail corruption, since most countries are only mediocre or inferior at fighting corruption. Only a small group of countries can be described as having relatively low levels of corruption.

Table 3. **Descriptive statistics for cluster**

Corruption level	Obs.	Mean	St. dev	Min	Max
Low	30	-75.39	9.82	-60	-91
Medium	60	-42.97	7.21	-34	-58
High	58	-24.69	6.58	-8	-33

Table 4 presents regression results. The control regression is run by including the whole sample of 148 countries. All coefficients are highly significant, excluding the one for protestant populations, which is significant at 10% level. Percentage of Protestants in total population, income, uninterrupted democracy and press freedom are negatively related to corruption level, meaning that countries scoring higher on these variables have lower corruption levels. Fuels and minerals, and political instability are positively related to corruption. In other words, countries with higher rents in fuel and mineral industries and higher political instability have higher corruption levels. Coefficient signs and significance levels in this regression are consistent with previous studies and allow proceeding to investigate the cluster of countries.

Regression results with the clustered samples indicate that protestant population can significantly explain corruption in countries with low and medium levels of corruption. The signs are negative as in the case with the whole sample, as expected. The coefficient for protestant population in the least corrupt

sample is almost twice as high as the one for the countries with medium levels of corruption. This could be because the least corrupt countries may not be that different in regards to other determinants and differ mostly in percentage of Protestants in total population. For example Scandinavian (Sweden, Norway, Denmark, Finland) countries and Asian countries (Japan, Hong Kong, Qatar, Singapore). However, protestant population cannot significantly explain corruption in the most corrupt countries. One might argue that this is because the most corrupt countries do not have protestant populations at all. Nonetheless, this is not the case as protestant population is, actually, quite diverse among these countries (not shown in this paper). A possible explanation for the lack of significance could be that these countries have serious political problems and cannot reef the cultural benefits of Protestantism.

Fuels and minerals variable is not significant in the least corrupt countries but is significant in the other two clusters. The sign of the significant coefficients are positive as expected. Higher rents in fuel and mineral industries tend to be related to higher corruption levels. The variance of fuels and minerals variable is noticeable lower in the least corrupt cluster (not shown in this paper), which could be the reason why the coefficient is not significant for these countries. These countries may simply be too similar in terms of fuel and mineral rents. This similarity comes from the fact that the least corrupt countries are developed countries with market economies and rents are kept relatively low due to competition. Whereas, countries with higher corruption levels are the less developed countries and do not have well functioning markets. In these countries, resource extraction rights are awarded inefficiently, which in turn lowers competition and drives the rents up. High rents, in general, are the one of the main motive for corruption to occur (Leite and Weidmann, 1999).

Income significantly negatively explains corruption in the more corrupt countries, but not in the least corrupt ones. The insignificance of income coefficient in the least corrupt cluster is not due to the lack of variance (not shown in this paper). The consensus among the researchers is that there is a two-way relationship between income and corruption. Therefore, coefficients may be biased and interpretation is tricky. However, as mentioned previously, income variable is included as a control variable to account for the influence of other variables that go through income. Moreover, some researchers argue that corruption may be determining the level of income more than the income determines corruption level. For the discussion on the direction of causality, please check Rodrik et al. (2004), Acemoglu et al. (2001) and Chong and Calderon (2000).

Coefficient for uninterrupted democracy since 1950 is negative and significant for the least corrupt countries, but is insignificant for the countries with medium levels of corruption. The variable is omitted from the regression on the most corrupt countries, since there are no countries in this cluster with uninterrupted democracy since 1950. Actually, there are only three countries with uninterrupted democracy since 1950 in the cluster of countries with medium levels of corruptions (Italy, India and Costa Rica). Therefore, it is not surprising that uninterrupted democracy coefficient is not significant for this cluster. Hence, dummy specification may not be the best one for testing the role of democracy on corruption. An improved approach could be to include a variable with the number of years of uninterrupted democracy.

The interpretation of the press freedom variable can be extended to include political freedom, as correlation between these determinants is usually high (not shown in this paper). Press freedom variable is negative and significant (at 10% level) for the most corrupt countries and is not significant for the rest. The insignificance is not due the lack of variance. Countries within clusters are diverse in terms of press freedom. Although, press freedom is highly negatively correlated to corruption, correlation within clusters, actually, drop below -0.4 (not shown in this paper). Therefore, it seems that press freedom variable only works on the world scales and is quite erratic on the cluster scales.

Finally, political instability is the only variable that is highly significant in all of the clusters. Some of the press freedom effect could be going through political instability variable, since these variables are quite correlated. Higher political instability is associated with higher corruption. Actually, the effect of political instability is more than twice higher in the least corrupt countries than in the other two clusters. This shows that least corrupt countries are very sensitive to political instability. In other words, to be at the top with the least corrupt, a country has to have a very stable political situation.

Variance Inflation Factor (VIF) is lower than 10 for every variable in every regression. Therefore, collinearity is not a significant issue in these regressions. F-test p-values are highly significant for all of the regressions. All constants are significant with p-values lower than 0.001 and are excluded from the table 4.

Considering adjusted R^2 scores, the whole sample has a score of 86%. This is similar to scores in other studies. Regression with the least corrupt countries has an R^2 score of 79%, while for other regressions the score drops to 45% and 36%. These low R^2 scores are in contrast with the typically observed above 80% scores, meaning that there still room for explaining the variation in the more corrupt countries.

Table 4. **Regression results**

Variables	The World	Low corruption	Medium corruption	High corruption
Protestants	-0.05*	-0.11***	-0.06*	-0.01
	(0.03)	(0.04)	(0.04)	(0.04)
Fuels and minerals	0.20***	-0.12	0.19***	0.10**
	(0.05)	(0.17)	(0.06)	(0.04)
Income	-0.44***	-0.06	-0.32***	-0.22*
	(0.00)	(0.00)	(0.00)	(0.04)
Uninterrupted democracy	-10.25***	-9.78***	-0.35	
	(2.39)	(2.61)	(3.31)	
Press freedom	-0.18***	-0.10	0.01	-0.09*
	(0.04)	(0.10)	(0.05)	(0.04)
Political instability	5.37***	7.67***	3.21**	2.93***
	(0.91)	(2.11)	(1.33)	(0.04)
Adjusted R^2	0.86	0.79	0.45	0.36
Observations	148	30	60	58

Robust standard error in parentheses. *, **, *** represent 10%, 5%, 1% levels of significance, respectively

Conclusion

The determinants of corruption have been investigated and documented quite extensively over the last 20 years. Determinants can be economic, political, cultural and bureaucratic. However, some researchers point out that determinants of corruption might be different in some countries, such as developing countries, than in the others, such as developed ones. Unfortunately, existing literature does not provide a clear picture of this issue. Therefore, I set out to investigate whether determinants of corruption are different in countries with different corruption levels. The contribution of this study is twofold. First, from the academic point of view, the study extends the research on corruption and studies a scarcely investigated subject. Second, from the policy-makers perspective, the study presents a nuanced picture of the role of determinants of corruption in different countries.

I run OLS regressions with corruption as dependent variable and determinants of corruption as independent variables. As a measure of corruption, I use Corruption Perception Index from Transparency International. The determinants of corruption are chosen based on the findings of Pellegrini (2011) and are: percentage of Protestants in total population, rents in fuel and mineral industries, income, uninterrupted democracy, press freedom and political stability. The data sample consists of 148 countries, which I group into three clusters according to corruption level.

The findings indicate that, indeed, determinants of corruption play different roles in different countries. Protestant population, uninterrupted democracy and political instability determinants are linked to corruption in the least corrupt countries. Protestant population, fuel and mineral rents, income and political instability determinants help explain corruption in countries with medium levels of corruption. Fuel and mineral rents, income and political instability determinants are important in the most corrupt countries. These findings suggest economic and political determinants help explain corruption in more corrupt countries, whereas political and cultural determinants are more relevant in explaining corruption in less corrupt countries.

Since the paper is pilot study, it is not without limitations. Employing corruption Perception Index is one of them. For further research I suggest including different, more or aggregate corruption measures.

Furthermore, main determining factors of corruption could be obtained from the wealth of different determinant variables using principal component analysis, extreme bounds analysis or a similar technique. In addition, endogeneity issues could be addressed using instrumental variables. Finally, given the relatively low R^2 scores in the regression with the more corrupt countries, one might consider finding more or different determinants to explain corruption in these countries better.

References

1. Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J. A. (2000). *The colonial origins of comparative development: An empirical investigation* (No. w7771). National bureau of economic research.
2. Aidt, T. S. (2003). Economic analysis of corruption: a survey*. *The Economic Journal*, *113*(491), F632-F652.
3. Alvarez, M., Cheibub, J. A., Limongi, F., Przeworski, A. (1996). Classifying political regimes. *Studies in Comparative International Development*, 31(2), 3-36.
4. Amundsen, I. (1999). Political Corruption: An Introduction to the Issues . *Working Paper*
5. Broadman, H. G., Recanatini, F. (2001). Seeds of corruption–Do market institutions matter?. *MOST: Economic Policy in Transitional Economies*, 11(4), 359-392.
6. Chong, A., Calderon, C. (2000). Causality and feedback between institutional measures and economic growth. *Economics & Politics*, 12(1), 69-81.
7. Dreher, A., Herzfeld, T. (2005). The economic costs of corruption: A survey and new evidence. *Available at SSRN 734184*.
8. Hartigan, J. A., Wong, M. A. (1979). Algorithm AS 136: A k-means clustering algorithm. *Journal of the Royal Statistical Society. Series C (Applied Statistics)*, 28(1), 100-108.
9. Iwasaki, I., Suzuki, T. (2012). The determinants of corruption in transition economies. *Economics Letters*, 114(1), 54-60.
10. Jain, A. K. (2001). Corruption: A review. *Journal of economic surveys*, 15(1), 71-121.
11. Khan, M. (2006). Determinants of corruption in developing countries: the limits of conventional economic analysis. *International Handbook on the Economics of Corruption*, 216-44.
12. Leite Leite, C. A., Weidmann, J. (1999). Does mother nature corrupt? Natural resources, corruption, and economic growth. *Natural Resources, Corruption, and Economic Growth (June 1999). IMF Working Paper*, (99/85).
13. Nye, J. S. (2002). Corruption and political development: a cost-benefit analysis. *Political corruption: Concepts and contexts*, 284.
14. Pellegrini, L. (2011). Causes of corruption: a survey of cross-country analyses and extended results. In *Corruption, development and the environment* (pp. 29-51). Springer Netherlands.
15. Rodrik, D., Subramanian, A., & Trebbi, F. (2004). Institutions rule: the primacy of institutions over geography and integration in economic development. *Journal of economic growth*, 9(2), 131-165.
16. Seldadyo, H., De Haan, J. (2005). The determinants of corruption. *The Economist*, 66.
17. Shabbir, G., Anwar, M. (2007). Determinants of corruption in developing countries. *The Pakistan Development Review*, 751-764.
18. *Transparency International Australia Mission Statement*. (2016). Accessed on 2016 02 01: <http://transparency.org.au/index.php/about-us/mission-statement/>.
19. Treisman, D. (2000). The causes of corruption: a cross-national study. *Journal of public economics*, *76*(3), 399-457.
20. The World Bank FAQ (2009). Accessed on 2016 02 01: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTSITETOOLS/0,,contentMDK:20147620~menuPK:344192~pagePK:98400~piPK:98424~theSitePK:95474,00.html>

KORUPCIJĄ LEMIANTYS VEIKSNIAI ŠALYSE SU SKIRTINGAIS KORUPCIJOS LYGIAIS

Santrauka

Per praėjusius 20 metų, korupciją lemiantys veiksniai buvo plačiai tyrinėti. Šie veiksniai skirstomi į keturias grupes: ekonominiai, politiniai, biurokratiniai ir kultūriniai. Kai kurie tyrėjai pažymi, kad vieni korupciją lemiantys veiksniai gali būti labiau aktualūs vienose šalyse, o kiti – kitose. Šie skirtumai nebuvo plačiai ištyrinėti. Taigi, šiame straipsnyje tiriu kaip korupciją lemiantys veiksniai skiriasi šalyse su skirtingu korupcijos lygiu. Šis straipnis nagrinėja siaurai tirtą objektą ir papildo esančia literatūra, pateikdamas detalesnį korupciją lemiančių veiksnių paveikslą.

Šiame straipnyje naudoju tipišką regresinę analizę, kurioje priklausomas kintamasis yra korupcija, o nepriklausomi kintamieji yra korupciją lemiantys veiksniai. Korupcijai matuoti naudoju Transparency International organizacijos pateikiamą Korupcijos Suvokimo Indeksą. Korupciją lemiantys veiksniai parinkti pagal Pellegrini (2011) tyrimą ir yra sekantys: protestantų populiacija šalyje, rentos kurų ir mineralų gavyboje, pajamos,

nepertraukta demokratija, spaudos laisvė ir politinis nestabilumas. Tyrime naudojami 148 šalių duomenys. Šalys yra suskirstomos į tris grupes pagal korupcijos lygį jose.

Tyrimo rezultatai rodo, kad skirtingose šalyse, veiksnių reikšmingumas yra skirtingas. Protestantų populiacija, nepertraukta demokratija ir politinis nestabilumas reikšmingai paaiškina korupcijos lygio svyravimus šalyse su žemu korupcijos lygiu. Protestantų populiacija, kurų ir mineralų gavybos rentos, pajamos ir politinis nestabilumas reikšmingai susiję su korupcijos lygiu šalyse su vidutiniu korupcijos lygiu. Kurų ir mineralų gavybos rentos, pajamos ir politinis nestabilumas reikšmingai apibūdiną korupcijos lygio svyravimus šalyse su aukščiausiu korupcijos lygiu. Apibendrinant, ekonominiai ir politiniai veiksniai labiau paaiškina korupciją šalyse su aukštais korupcijos lygiais. Tuo tarpu, politiniai ir kultūriniai veiksniai yra labiau susiję su korupcija šalyse su žemesniais korupcijos lygiais.

Tolesniems tyrimas siūlyčiau įtraukti kitokius korupcijos matavimo duomenis arba panaudoti sudėtinius korupcijos rodiklius. Tyrimą galimą būtų pratęsti panaudojant pagrindinių komponentų analizę, išgryninant korupciją lemiančius veiksnius. Taip pat, naudojant instrumentinius kintamuosius, galima būtų sumažinti regresinės analizės endogeniškumo problemas, taip praplėčiant regresijos koeficientu interpretavimo galimybes. Galiausiai, labiau korumpuotų šalių regresinė analizė parodė, kad parinkti veiksniai nepilnai paaiškina korupcijos lygį. Tad, kitų veiksnių paieška stengiantis paaiškinti korupciją labiau korumpuotose šalyse būtų sekantis loginis žingsnis tiriant korupcijos veiksnius.

Pagrindiniai žodžiai: korupcija, demokratija, spaudos laisvė, politinis nestabilumas

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Vakaris Atkočiūnas.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Mokslinis magistras.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Utenos kolegija, Asistentas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: finansų rinkos, rinkos efektyvumas, korupcija.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +370 622 21448, vakaris.atkociunas@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Vakaris Atkočiūnas.
Science degree and Academic title: Master of Philosophy.
Workplace and position: Utena University of Applied Sciences, Assistant.
Author's research interests: financial markets, market efficiency, corruption.
Telephone number and e-mail address: +370 622 21448, vakaris.atkociunas@gmail.com.

TEISĖS NAUJOVĖS IR PROBLEMATIKA: LYGINAMOSIOS TEISĖS ĮŽVALGOS

LEGAL DEVELOPMENTS AND PROBLEMS: COMPARATIVE LAW INSIGHTS

LR DARBO KODEKSO PROJEKTO NUOSTATŲ POVEIKIS DARBO RINKAI: DARBO LAIKO REGLAMENTAVIMAS

Dovilė Pranauskienė, Aušra Šikšnienė
Klaipėdos valstybinė kolegija

Anotacija. LR Darbo Kodekso numatomais pakeitimais stengiamasi sureguliuoti darbo santykius, siekiant juos liberalizuoti, padaryti lankstesnius, kad jie atitiktų šių dienų Lietuvos rinkos ekonomines, investicines aktualijas bei atlieptų pačių darbuotojų ir darbdavių poreikius bei interesus. Straipsnyje nagrinėjamos galiojančio LR Darbo Kodekso bei LR Darbo Kodekso projekto nuostatos, reglamentuojančios darbo laiką. Taip pat apžvelgiami viršvalandžių, suminio darbo laiko bei ne viso darbo laiko aspektai, lyginant juos su ES įtvirtintu darbo laiko reglamentavimu. Straipsnyje analizuojamas LR Darbo Kodekso projekto nuostatų pokyčių poveikis darbo rinkos atstovams – darbuotojams ir darbdaviams, jų galimos pozicijos pasikeitimai darbo rinkoje.

Pagrindiniai žodžiai: LR Darbo Kodeksas, darbo rinka, darbo laikas, viršvalandžiai, suminė darbo laiko apskaita.

Įvadas

Aktualumas. LR Darbo Kodekso (toliau – LR DK) svarba kiekvienai ūkinę veiklą vykdančiai įmonei yra nenuginčijama. Ekonominių situacijų rinkoje pasikeitimai, dinamiški procesai vykstantys kiekvienoje darbo rinkos situacijoje, nuolatos kintantys darbuotojų ir darbdavių poreikiai iššaukia pokyčių būtinumą, siekiant išlikti konkurencingiems rinkoje, skatinant bendradarbiavimo interesą tarp darbuotojo ir darbdavio bei liberalizuojant pačius darbo santykius. Taigi, daugiau nei dešimtmetį vangiai keičiamas svarbiausias darbo santykius reglamentuojantis teisės aktas pribrendo pokyčiams. Šiame straipsnyje nagrinėjamos esminės galiojančio LR DK bei LR DK projekto nuostatos, reglamentuojančios darbo laiką, kartu apimant darbo rinkos dalyvius ir nusakant galimą poveikį ar orientuotą naudą.

Būsimi pokyčiai viršvalandžių, suminio darbo laiko, ne viso darbo laiko režimo atžvilgiu iš esmės negali visiems tikti ir patikti, nes darant vienai darbo rinkos dalyvei nuolaidas, paprastai nukenčia kita šalis. Todėl, pradedant kalbėti apie LR DK pakeitimus, būtina atlikti išsamias analizes, stengiantis suderinti abiejų darbo santykius apimančių pusių pageidavimus ir poreikius, vedant socialinį dialogą.

Aktualizuojant darbo laiko režimo svarbą, būtina pabrėžti, kad šio aspekto subalansavimas darbo rinkos dalyvių atžvilgiu prisidėtų prie darbo santykių liberalizavimo, lankstumo ir išvestų Lietuvą iš investicinio sąstingio periodo, darant ją konkurencingą tarptautinėje rinkoje bei sprendžiant užimtumo problemą šalyje.

Problema. Akivaizdu, kad darbo santykiai reikalauja pokyčių, tačiau visuomenės požiūris į būsimus pasikeitimus dažnai yra negatyvus, ypač tada, kai socialiniai partneriai niekaip negali susitarti. Darbo laikas yra viena iš probleminių sričių, kurias suderinti tarp darbdavių ir darbuotojų yra labai sudėtinga. Ypač daug problemų kyla darbdaviui įvedant suminę darbo laiko apskaitą, nustatant ne visą darbo laiką, skiriant dirbti viršvalandinį darbą. Taigi, šiame straipsnyje analizuojamos darbo laiko nuostatos (viršvalandžiai, ne visas darbo laikas, suminė darbo laiko apskaita it kt.), kurių reglamentavimas LR DK projekte keisis, lyginant su galiojančiu LR DK. Taip pat nagrinėjama, kaip šie pokyčiai darys įtaką darbo rinkos dalyviams bei gebės užtikrinti jų interesų suderinamumą.

Tyrimo objektas – galiojančio LR DK bei LR DK projekto nuostatos, reglamentuojančios darbo laiką.

Tyrimo tikslas – nustatyti LR DK projekto nuostatų poveikį darbo rinkai, darbo laiko reglamentavimo atžvilgiu.

Tyrimo uždaviniai:

1. Atskleisti darbo laiko sampratą bei rūšis;
2. Palyginti darbo laiko nuostatų reglamentavimą galiojančiame LR DK ir LR DK projekte;
3. Išanalizuoti sutrumpinto darbo laiko, ne viso darbo laiko, suminės darbo laiko apskaitos, viršvalandinių darbų, naktinio darbo laiko pakeitimų LR DK projekte poveikį darbo rinkos dalyviams.

Tyrimo metodai. Kadangi analizuojamas LR DK projektas dar neįsigaliojo ir nėra susiformavusios teismų praktikos, pagrindiniai metodai, kurie buvo naudojami atliekant tokio pobūdžio tyrimą yra mokslinės literatūros ir informacijos šaltinių analizė, teisės aktų analizė, palyginimas, prognozavimas, indukcija, hipotezės kėlimas, duomenų sisteminimas. Visi šie panaudoti metodai empirinėje straipsnio dalyje leido aiškiau įvertinti tyrimo problemą bei pasiekti išsikeltus tikslą ir uždavinius, sujungiant juos į bendrą loginę sistemą.

Darbo laiko samprata ir rūšys

Darbo laiko samprata. LR DK 142 straipsnis įtvirtina tokią darbo laiko sąvoką: „darbo laikas – tai laikas, kurį darbuotojas privalo dirbti jam pavestą darbą, ir kiti jam prilyginti laikotarpiai“. ES Parlamento ir Tarybos 2003 m. lapkričio 4 d. Direktyva Nr. 2003/88/EB „Dėl tam tikrų darbo laiko organizavimo aspektų“ pateikia kiek platesnę darbo laiko sąvoką: „darbo laikas – tai bet koks laikas, kai darbuotojas yra darbo vietoje, darbdavio žinioje ir vykdo savo veiklą arba atlieka pareigas pagal nacionalinės teisės aktus ir (arba) praktiką”. Taigi, galima daryti išvadą, jog darbo laikas – tai yra įstatymu ar jo pagrindu nustatytas laiko tarpas, per kurį darbuotojas, laikydamasis įmonės, įstaigos, organizacijos darbo tvarkos taisyklių, privalo dirbti jam apvestą darbą. Darbo laikas matuojamas (apskaitomas) tais pačiais vienetais, kaip ir kalendorinis laikas apskritai: minutėmis, valandomis ir pan. (Abramavičius ir kt., 2002). Į darbo laiką įeina: 1) faktiškai dirbtas laikas, budėjimas darbe ir namuose; 2) tarnybinės komandiruotės, tarnybinės kelionės į kitą vietovę laikas; 3) laikas, reikalingas darbo vietai, darbo įrankiams, saugos priemonėms paruošti ir sutvarkyti; 4) pertraukos darbe, pagal norminius teisės aktus įskaitomos į darbo laiką; 5) privalomų medicininių apžiūrų laikas; 6) stažuotė, kvalifikacijos kėlimas darbovietėje ar mokymo centruose; 7) nušalinimo nuo darbo laikas, jeigu nušalintas darbuotojas privalo laikytis nustatytos darbovietėje tvarkos; 8) prastovos laikas; 9) kiti norminių teisės aktų nustatyti laikotarpiai. LR DK projekte darbo laiko sąvoka šiek tiek kito: tai bet koks laikas, kuriuo darbuotojas yra darbdavio žinioje ar atlieka pareigas pagal darbo sutartį. Pagal LR DK projektą, į darbo laiką įtraukiami šie laikotarpiai: 1) pasirengimas darbui darbo vietoje; 2) fiziologinės pertraukos ir specialios pertraukos; 3) kelionės iš darbovietės į darbdavio nurodytą darbo funkcijos laikino vykdymo vietą laikas; 4) budėjimo laikas; 5) kvalifikacijos kėlimo darbdavio pavedimu laikas; 6) privalomų medicininių apžiūrų laikas; 7) prastovos laikas; 8) nušalinimo nuo darbo laikas, jeigu nušalintas darbuotojas privalo laikytis nustatytos darbovietėje tvarkos; 9) kiti laikotarpiai.

Darbo laiko rūšys. *Sutrumpintas darbo laikas* nustatomas atsižvelgiant į darbo sąlygas bei darbą dirbančio asmens fiziologines savybes ir yra trumpesnis už normalią darbo laiko trukmę. Pavyzdžiui, LR Darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymas nustato jaunų asmenų sutrumpinto darbo laiko trukmę:

1) paaugliams – ne daugiau kaip 8 valandos per parą kartu su kasdiene pamokų trukme ir ne daugiau kaip 40 valandų per savaitę kartu su pamokų trukme per savaitę;

2) vaikams, dirbantiems lengvus darbus – iki 2 valandų per dieną mokslo metų laiku ir 12 valandų per savaitę, jeigu dirbama trimestro arba semestro metu, tačiau ne tada, kai mokykloje vyksta pamokos, arba 7 valandos per dieną ir 35 valandos per savaitę, kai dirbama ne mažiau kaip savaitę ne mokslo metų laiku (šis darbo laikas gali būti pailgintas iki 8 valandų per dieną ir 40 valandų per savaitę vaikams, kuriems sukako 15 metų).

Sutrumpintas darbo laikas taip pat nustatomas asmenims, dirbantiems naktį; darbuotojams, kurių darbo pobūdis yra susijęs su didesne protine, emocine įtampa ir pan.

Ne visas darbo laikas. Skirtingai nuo sutrumpinto darbo laiko šios kategorijos darbo laikas nustatomas darbuotojo ir darbdavio susitarimu (reikia tiek darbuotojo, tiek darbdavio sutikimo) arba tam tikrų kategorijų darbuotojų reikalavimu. Ne visas darbo laikas reiškia, kad darbuotojas dirba mažiau nei 40 valandų per savaitę arba mažiau valandų per savaitę nei darbuotojų kategorijai nustatytas sutrumpintas darbo laikas. Ne visas darbo laikas gali būti nustatytas, kai darbuotojas priimamas į darbą (sudarant darbo sutartį), taip pat vėliau (pakeičiant darbo sutartį). Ne viso darbo laiko sąlyga turi būti nustatoma darbo sutartyje. Ne visas darbo laikas privalo būti nustatytas, jei to reikalauja tam tikrų kategorijų darbuotojai. Ne visas darbo laikas gali būti nustatomas sumažinant savaitės darbo dienų (valandų) skaičių arba sutrumpinant darbo dieną (pamainą), arba darant ir viena, ir kita. Kaip trumpinamas darbo laikas turėtų būti konkrečiai nurodyta darbo sutartyje, pvz., darbuotojui nustatant 4 val. darbo dieną, darbo sutartyje pažymima, kad darbo diena trumpinama 4 val. Ne visas darbo laikas darbo dieną gali būti skaidomas dalimis. Pabrėžtina, kad darbdavys neturi teisės aukščiau išvardytiems darbuotojams ne viso darbo laiko nustatyti vienašališkai, t.y. darbuotojui priskirta iniciatyvos teisė tiek dėl ne viso darbo laiko nustatymo fakto, tiek dėl konkrečios darbo dienos (savaitės) trukmės. LR DK 146 straipsnio 3 dalyje nustatyta, jog darbas ne viso darbo laiko sąlygomis dirbantiems darbuotojams nesukelia jokių apribojimų nustatant kasmetinių atostogų trukmę, apskaičiuojant darbo stažą, skiriant į aukštesnes pareigas, keliant kvalifikaciją, neapriboja kitų darbuotojo darbo teisių, palyginti su darbuotojais, kurie dirba tokį patį ar lygiavertį darbą viso darbo laiko sąlygomis, atsižvelgiant į darbo stažą, kvalifikaciją ir kitas aplinkybes. Darbas apmokamas proporcingai dirbtam laikui arba atliktam darbui (Valstybinės darbo inspekcijos darbo teisės konsultacijų ciklas, 2016).

Suminė darbo laiko apskaita. LR DK 149 straipsnis nustato, kad įmonėse, įstaigose ir organizacijose, atskiruose cechuose, baruose ir darbams esant būtinumui ir atsižvelgus į darbuotojų

atstovų nuomonę ar kitais kolektyvinėje sutartyje nustatytais atvejais, galima taikyti suminę darbo laiko apskaitą. Pagal suminę darbo laiko apskaitą dirbantys darbuotojai gali dirbti kitokią darbo dienų ir darbo valandų skaičių per dieną ir savaitę, nei nustatytas normalus darbo laikas. Dėl darbo pobūdžio ir sąlygų pertrauka pailsėti ir pavalgyti gali būti nesuteikiama, tačiau darbdavys privalo sudaryti galimybę pavalgyti darbo metu. Jeigu suminės darbo laiko apskaitos laikotarpiu viršijamas tai darbuotojų kategorijai nustatytas darbo valandų skaičius, darbuotojams jų pageidavimu sutrumpinama darbo diena arba suteikiama poilsio diena (dienos) darbo, kolektyvinėje sutartyje arba darbo tvarkos taisyklėse nustatyta tvarka, mokant už šį papildomą poilsio laiką vidutinį darbo užmokestį, ar papildomai apmokama kaip už viršvalandinį darbą. Jeigu suminės darbo laiko apskaitos laikotarpiu darbuotojas dėl nuo darbdavio priklausančių priežasčių dirba mažiau, negu tai darbuotojų kategorijai nustatytas darbo valandų skaičius, už faktiškai dirbto laiko ir nustatyto darbo laiko skirtumą yra apmokama kaip už prastovą. „Suminės darbo laiko apskaitos pranašumas įmonėms ir yra tas, kad galima organizuoti darbuotojo darbą skirtingą valandų skaičių per dieną, skirtingą dienų skaičių per savaitę, netgi vieną ar kelis mėnesius leisti dirbti ilgiau nei normali darbo laiko trukmė (t. y. po 48 val. per savaitę), tačiau kitą to paties apskaitinio laikotarpio mėnesį turi būti nustatyta mažiau darbo valandų“ (Plačenytė, 2012).

Viršvalandiniai darbai. Tokiu darbu laikomas darbo laikas, viršijantis normalų darbo laiką, sutrumpintą darbo laiką, ne visą darbo laiką ar suminį darbo laiką. Viršvalandinis darbas paprastai draudžiamas. Darbdavys skirti dirbti tokius darbus gali tik išimtiniais LR DK nustatytais atvejais. Tokių darbų negalima skirti dirbti asmenų iki aštuoniolikos metų, asmenų, kurie mokosi, dirbant kenksmingomis darbo sąlygomis. Pažymėtina, kad viršvalandinius darbus darbdavys gali skirti dirbti tik išimtiniais atvejais.

Darbas naktį. Naktiniu laikomas darbas, jeigu trys darbo valandos tenka nakčiai. Naktinis darbo laikas sutrumpinamas viena valanda. Dirbti naktį draudžiama skirti asmenis iki aštuoniolikos metų, taip pat darbuotojus, kuriems dirbti naktį neleidžia sveikatos priežiūros įstaigos išvada. Nakties laikas yra kalendorinis laikas nuo 22 val. iki 6 val.

Galima daryti išvadą, kad galiojančiame LR DK darbo laiko reglamentavimas atitinka tiek ES, tiek Tarptautinės Darbo Organizacijos (Lietuva šiuo metu yra ratifikavusi 43 TDO konvencijas) dokumentuose įtvirtintą reglamentavimą, tačiau kai kurios nuostatos yra gana griežtos ir apsunkina darbo santykius.

Galiojančio LR DK ir LR DK projekto nuostatų palyginimas darbo laiko reglamentavime

Galiojantis LR DK buvo priimtas 2002 m. (Valstybės žinios, 2002, nr. 64-2569). Rengiant LR DK, buvo pasinaudota Rytų bei Vidurio Europos valstybių patirtimi, Tarptautinės darbo organizacijos konvencijų bei rekomendacijų ir Europos socialinės chartijos nuostatomis, perkelta didžioji dalis Europos Sąjungos direktyvų nuostatų. 2003 m. sausio 1 d. įsigaliojus LR DK, neteko galios Darbo įstatymų kodeksas, Darbo apmokėjimo, Kolektyvinių susitarimų ir sutarčių, Darbo sutarties, Atostogų, Kolektyvinių ginčų reguliavimo, Darbo ginčų nagrinėjimo įstatymai (http://www.socmin.lt/lt/darbo-rinka-uzimtumas/darbo-teise/darbo-kodekso-nuostatu-aprasymas.html). Tačiau, reikia pažymėti, kad per visą galiojimo laikotarpį šis kodeksas buvo keistas ar papildytas penkiasdešimt penkis kartus. Ypač pokyčių poreikis išryškėjo dar krizės laikotarpiu – 2008 m. Pirmajame kovos su krize etape LR Vyriausybė ėmėsi mokesčių reformos. Darbo teisių ji tiesiogiai trumpuoju laikotarpiu gal ir nepalietė, bet plačiuoju požiūriu turėjo didelę įtaką asmenų socialinėms teisėms ir garantijoms (padidėjo mokesčiai, sumažėjo socialinės išmokos, kaip antai nedarbo išmoka, pensijos, socialinės paramos išmokos ir kt., buvo apmokestinti nauji ekonominės veiklos santykiai socialinio draudimo įmokomis (pvz., autorių veikla) ir pan.) (Petrylaitė, 2015).

1 lentelėje pateikiamas LR DK ir LR DK projekto konkrečių darbo laiko nuostatų palyginimas, t.y. kokie pokyčiai įtvirtinti LR DK projekte darbo laiko nuostatų atžvilgiu.

1 lentelė. **LR DK ir LR DK projekto nuostatų palyginimas darbo laiko reglamentavimo atžvilgiu**

Kriterijus	Galiojantis LR DK	LR DK projektas
Darbo laiko samprata	Laikas, kurį darbuotojas privalo dirbti jam pavestą darbą.	Tai bet koks laikas, kuriuo darbuotojas yra darbdavio žinioje ar atlieka pareigas pagal darbo sutartį.
Darbo laiko trukmė	1) 40 val. per savaitę; 2) 8 val. per dieną; 3) maksimalus darbo laikas - 48 val. per savaitę; 4) su papildomu darbu - ne daugiau kaip 12 val. per dieną.	1) Vidutinis darbo laikas, įskaitant viršvalandžius, **tačiau neįskaitant darbo pagal susitarimą dėl papildomo darbo laiko**, per 7 dienų laikotarpį negali būti ilgesnis kaip 48 val. 2) Darbo laikas, **įskaitant viršvalandžius ir darbą pagal susitarimą dėl papildomo darbo**, per darbo dieną (pamainą) negali būti ilgesnis kaip 12 val. ir **60 val.** per kiekvieną 7 dienų laikotarpį.
Sutrumpintas darbo laikas	1) asmenims iki aštuoniolikos metų; asmenims, dirbantiems kenksmingomis darbo sąlygomis; 2) asmenims, dirbantiems naktį; 3) asmenims, kurių darbo pobūdis yra susijęs su didesne protine, emocine įtampa.	LR Darbo kodekso projekte nėra išskiriamas sutrumpintas darbo laikas, tačiau įvedamos darbo režimo rūšys: 1) nekintanti darbo dienos trukmė ir darbo dienų skaičius per savaitę; 2) suminė darbo laiko apskaita; 3) lankstus darbo laiko grafikas; 4) individualus darbo laiko režimas.
Ne visas darbo laikas	1) darbuotojo ir darbdavio susitarimu; 2) darbuotojo reikalavimu dėl jo sveikatos būklės; 3) pareikalavus nėščiai moteriai, neseniai pagimdžiusiai moteriai, krūtimi maitinančiai moteriai, darbuotojui, auginančiam vaiką iki 3 metų, bei darbuotojui, vienam auginančiam vaiką iki 14 metų arba neįgalų vaiką iki 18 metų; 4) darbuotojo iki 18 metų reikalavimu; 5) neįgaliojo reikalavimu; 6) darbuotojo, slaugančio sergantį šeimos narį, reikalavimu.	1) Darbuotojas, sulygęs dirbti ne visą darbo laiką, ne dažniau kaip kartą per šešis mėnesius turi teisę prašyti pakeisti ne viso darbo laiko sąlygą. 2) Darbo sutarties vykdymo metu darbuotojas, kurio darbo santykiai su darbdaviu trunka ne trumpiau kaip treji metai, turi teisę raštu pareikalauti laikinai dirbti ne visą darbo laiką. 3) Darbuotojo prašymas pakeisti darbo laiką, sutrumpinant darbo dieną iki 4 val. per dieną, arba sumažinti darbo dienų skaičių iki 3 darbo dienų per darbo savaitę turi būti tenkinamas, jei jis pateiktas ne mažiau kaip prieš 30 dienų iki jo įsigaliojimo, o ne visą darbo laiką bus dirbama ne ilgiau kaip vienus metus.
Suminė darbo laiko apskaita	Taikant suminę darbo laiko apskaitą, negali būti dirbama daugiau kaip 48 val. per savaitę ir 12 val. per darbo dieną (pamainą). Apskaitinio laikotarpio trukmė negali būti ilgesnė negu 4 mėn.	1) Jei nustatyta suminė darbo laiko apskaita, dirbama darbo pamainų grafikuose nurodytu laiku, laikantis nustatytų **maksimalaus darbo laiko reikalavimų.** 2) Jei apskaitinio laikotarpio pabaigoje darbuotojas nėra išdirbęs bendros apskaitinio laikotarpio darbo laiko normos, už neįvykdytą darbo laiko normą sumokama **pusė jam priklausančio darbo užmokesčio.** 3) Jei apskaitinio laikotarpio pabaigoje darbuotojas yra išdirbęs daugiau valandų, negu bendra apskaitinio laikotarpio darbo laiko norma, už viršytą darbo laiko normą jam apmokama kaip **už viršvalandinį darbą.**
Viršvalandiniai darbai	Viršvalandinis darbas per 2 dienas iš eilės neturi viršyti 4 val. ir 120 val. per metus. Kolektyvinėje sutartyje gali būti nustatyta kitokia trukmė, bet ne daugiau kaip 180 val. per metus.	Per 7 paeiliui einančių kalendorinių dienų laikotarpį negali būti dirbama ilgiau kaip **8 val**. viršvalandžių, nebent darbuotojas raštu sutinka dirbti **iki 12 val**. viršvalandžių.

1 lentelės tęsinys. **LR DK ir LR DK projekto nuostatų palyginimas darbo laiko reglamentavimo atžvilgiu**

Kriterijus	Galiojantis LR DK	LR DK projektas
Darbas naktį	Nakties laikas yra kalendorinis laikas nuo 22 val. iki 6 val. Naktiniu laikomas darbas, jeigu 3 darbo val. tenka nakčiai. Naktinis darbo laikas sutrumpinamas 1 val.	Nakties laikas yra kalendorinis laikas nuo 22 val. iki 6 val. Dirbančiu naktį laikomas toks darbuotojas, kuris: 1) paprastai bent 3 val. per darbo dieną (pamainą) dirba nakties laiku arba 2) bent **ketvirtį viso savo darbo laiko per metus dirba nakties laiku**. Dirbančio naktį darbuotojo darbo laikas vidutiniškai negali viršyti **8 val. per darbo dieną** (pamainą) per apskaitinį **1 mėn.** laikotarpį.

Šaltinis: sudaryta autorių pagal galiojantį LR DK bei LR DK projektą.

„Per ketverius krizės metus buvo bent tris kartus bandoma reformuoti darbo santykių teisinį reguliavimą ir išties eiti prie liberalesnės formos <…>, tačiau visa tai baigėsi labiau redakciniais, paviršiniais teisės normų pokyčiais, kurie realiai nesukūrė jokios verslui palankesnės, lankstesnės darbo organizavimo aplinkos, o tik sukėlė daug diskusijų visuomenėje, kėlė sumaištį tarp darbuotojų, profesinių sąjungų ir įnešė dar daugiau moralinio nepasitenkinimo nei apčiuopiamos suderėtos ir konstruktyviai priimtos reformos" (Petrylaitė, 2015). Esant tokiai situacijai, Šešioliktoji LR Vyriausybė savo programoje nurodė sieksianti gerinti socialinį darbdavių, valstybės ir darbuotojų dialogą; didinsianti profesinių sąjungų įtaką priimamiems sprendimams, skatinsianti šakinių kolektyvinių sutarčių pasirašymą (Lietuvos Respublikos Seimo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės programos", Valstybės žinios, 2012, Nr. 149-7630). Apibendrinant galima daryti išvadą, kad naujasis LR DK liberalizuoja darbo santykius, pvz.: leidžia darbuotojui dėl viršvalandžių individualiai tartis su darbdaviu; nustato įvairesnį darbo laiko režimą, panaikina apribojimus įvedant suminę darbo laiko apskaitą.

Darbo rinkos dalyvių pozicijų pokyčiai LR DK projekte darbo laiko atžvilgiu

LR DK projekto nuostatos palyginus su galiojančiu LR DK suteikia darbo santykiams skaidrumo ir teisinio tikrumo. Tačiau, neišvengiamai vieni pakeitimai geriau atspindi darbuotojo interesus, kiti pasikeitimai labiau orientuoti į darbdavio interesų užtikrinimą.

Lietuva pagal darbo santykių teisinį aiškumą ir liberalizavimo laipsnį pasaulyje yra 124 vietoje ir labai atsilieka nuo kaimyninių valstybių. 2013 m. „Spinter tyrimai" atliktos Lietuvos darbdavių apklausos duomenimis, trys esminės darbo santykių reglamentavimo probleminės sritys yra darbo laiko bei viršvalandinio darbo, įdarbinimo ir atleidimo reglamentavimas (Dėl LR DK 109, 129, 130, 140, 144, 152 straipsnių pakeitimo ir kodekso papildymo 95 straipsniu įstatymo projekto Nr. XIIP-2028, 2014).

Šioje straipsnio dalyje stengiamasi apžvelgti LR DK projekto nuostatų darbo laiko reglamentavimo įtaką ir orientuotą naudą darbo rinkos dalyviams. Analizuojami pasikeitimai sutrumpinto darbo laiko, ne viso darbo laiko, suminės darbo laiko apskaitos, viršvalandinių darbų, naktinio darbo laiko reglamentavimo pasikeitimai.

LR DK projekto autoriai kai kurias projekto nuostatas yra nuspalvinę keliomis spalvomis (raudonai, žaliai ir mėlynai), iš jų matyti, kurios nuostatos, pasak mokslininkų, palankesnės darbuotojams, kurios – darbdaviams, o kurios darbo santykius daro laisvesnius ir skaidresnius. Palyginti, kurios spalvos dokumente daugiau, neįmanoma, nes nuostatos yra skirtingo svorio (Rutkauskaitė ir kt., 2015). Taigi, 2 lentelėje pateikiami trys orientaciniai aspektai, kurių pasikeitimai suteikia arba teisinio aiškumo, arba nurodoma konkretaus LR DK projekto darbo laiko nuostatų straipsnio orientuota nauda į darbuotoją/ darbdavį.

2 lentelė. **LR DK projekto VIII skyriaus. Darbo ir poilsio laiko. I skirsnio Darbo laikas 127-137 straipsnių analizė darbuotojų ir darbdavių atžvilgiu**

Straipsnio pavadinimas	Teisinis aiškumas	Orientuota nauda į darbuotoją	Orientuota nauda į darbdavį
127 str. Darbo laiko sąvoka	127 str. 1 d., 127 str. 2 d.	-	-
128 str. Darbo laiko norma	128 str. 1 d.	128 str. 2 d., 128 str. 3 d.	-

2 lentelės tęsinys. **LR DK projekto VIII skyriaus. Darbo ir poilsio laiko. I skirsnio Darbo laikas 127-137 straipsnių analizė darbuotojų ir darbdavių atžvilgiu**

Straipsnio pavadinimas	Teisinis aiškumas	Orientuota nauda į darbuotoją	Orientuota nauda į darbdavį
129 str. Darbo laiko režimas	129 str. 1 d., 129 str. 2 d., 129 str. 3 d.	129 str. 1 d.	-
130 str. Maksimalaus darbo laiko reikalavimai	-	130 str.	-
131 str. Darbo laiko režimas taikant suminę darbo laiko apskaitą	131 str. 6 d.	131 str. 2 d., 131 str. 5 d.	131 str. 2 d.
132 str. Darbo laiko režimas dirbant pagal lankstų darbo grafiką	-	132 str. 1 d., 132 str. 2 d., 132 str. 3 d.	132 str. 2 d.
133 str. Darbo laiko režimo ypatumai dirbantiems naktį darbuotojams	-	133 str. 3 d., 133 str. 4 d.	-
134 str. Darbo laiko režimo ypatumai budint	134 str. 1 d.	134 str. 2 d., 134 str. 3 d., 134 str. 4 d.	134 str. 4 d.
135 str. Viršvalandžiai	-	135 str. 3 d.	135 str. 2 d., 135 str. 3 d.
136 str. Darbo laiko apskaita	-	136 str. 4 d.	136 str. 1 d., 136 str. 2 d.
137 str. Darbo laiko režimo ypatumai ekonominės veiklos srityse	-	-	-

Šaltinis: sudaryta autorių pagal Darbo santykių ir valstybinio socialinio draudimo teisinis – administracinis modelis. Darbo kodekso projektas (2015).

Pasak LR DK projektą, Lietuvos darbo teisė yra pakankamai griežta, kaip ir daugelyje Europos šalių. Pripažįstama, kad darbuotojai nėra pajėgūs susitarti dėl geresnių darbo sąlygų, todėl pagrindinė reguliavimo dalis tenka įstatymams (http://www.lrt.lt/naujienos/ekonomika/4/102445).

Apžvelgiant 2 lentelėje pateikiamas LR DK projekto nuostatas darbo laiko atžvilgiu, visų pirma matomi pakeitimai darbo laiko sąvokoje ir jos patikslinimuose (127 str.). Šiame straipsnyje įvedama daugiau teisinio aiškumo ir padedama lengviau suprasti pačią darbo laiko terminologiją.

Taip pat, darbo laiko normos apibrėžimas (128 str.) tapo teisiškai tikresnis. Darbo laiko normoje jau yra apibrėžti reikalavimai maksimaliai darbo ir minimaliai poilsio laiko trukmei (128 str. 2 d.). Tai vėlgi įneša aiškumo į teisinį darbo laiko reglamentavimą ir labiau orientuota į darbuotojo interesą, nes suteikiama mažiau erdvės darbdavio manipuliacijoms darbo ir poilsio laiko normos ribose. 128 str. 3 d. tapo lankstesnė darbuotojų atžvilgiu, taip pat, nustatant ne tik normuotą 40 val. darbo savaitę (dabar numatoma ir per 7 d. iki 48 val.), bet ir galimybę dirbti ne visą darbo laiką, reglamentuojama ir leidžiama dirbti sutrumpintą darbo laiką. Darbo sutartyje bus galima nukrypti nuo LR DK nustatytų taisyklių, išskyrus nuostatas, susijusias su maksimaliu darbo ir minimaliu poilsio laiku, darbo sutarties sudarymu ir pabaiga, minimaliu darbo užmokesčiu, darbuotojų sauga ir sveikata, nediskriminavimu.

Darbo laiko režimo (129 str.) apibrėžimas taip pat tikslintas ir šioje LR DK projekto vietoje naudingesnė yra 129 str. 1 d. punktas darbuotojui, nes vėlgi normuoja darbo laiko režimą apibrėždamas jį konkrečiam laikotarpiui (ne ilgiau 3 mėn.).

130 str. 2, 3, 4 d. taip pat labiau orientuotuos į darbuotojo interesą, nes apibrėžiami maksimalaus darbo laiko reikalavimai, užkertant darbdaviams kelią manipuliuoti ir didinant darbo valandas daugiau negu priklauso nėščioms, neseniai pagimdžiusioms ar maitinančioms motinoms, dirbantiems naktinį darbą. Neleidžiama dirbti daugiau negu 12 val., daugiau nei 60 val. per savaitę ir daugiau nei 6 d. per savaitę. Laiko režimas taip pat reikalauja atkreipti dėmesį į naktinį darbą dirbančius žmones.

131 str. dėl suminės darbo laiko apskaitos taikymo darbo režimui užtikrinti 2 dalis yra nukreipta ir į darbdavio, ir į darbuotojo interesą. Darbo pamainų grafikai pranešami darbuotojams ne vėliau kaip penkios darbo dienos iki jų įsigaliojimo (aktualu darbdaviams). Jie gali būti keičiami tik išimtiniais atvejais, įspėjus darbuotoją prieš dvi darbo dienas (aktualu darbuotojams). Šio straipsnio 5 dalyje nurodoma, kad „Jei apskaitinio laikotarpio pabaigoje darbuotojas dėl jam sudaryto darbo laiko režimo nėra išdirbęs bendros viso apskaitinio laikotarpio darbo laiko normos, už neįvykdytą darbo laiko normą

sumokama pusė jam priklausančio darbo užmokesčio“. Taigi, šios nuostatos įgyvendinimas akivaizdžiai labiau orientuotas į darbuotojo interesų užtikrinimą. 131 str. 6 d. paaiškina, kad virš laiko normos dirbtos valandos laikomos viršvalandžiais, nors iki tol galima buvo traktuoti įvairiomis formomis. Anot Rubiko (2015), suminė darbo laiko apskaita svarbi darbdaviams pramonės, paslaugų bei kituose sektoriuose, o ilgesnis apskaitos laikotarpis suteikia daugiau lankstumo reaguojant į paklausos pokyčius.

Pakeitimai šioje srityje taip pat leis darbdaviui pasirinkti, kokia forma informuoti darbuotojus apie darbo laiką. Nuo šiol Lietuvoje, kaip ir daugelyje Vakarų Europos valstybių bei Estijoje, darbo grafikus bus leidžiama skelbti ir elektroniniu būdu, darbdaviai galės elektroniniu būdu ir laisvesne forma pildyti darbo laiko apskaitos žiniaraščius (Kariniauskaitė, 2015).

132 str. 1, 2, 3 d. orientuojamos į darbuotojo interesų užtikrinimą. Lankstus darbo grafikas sudaromas iš esmės derinantis su darbuotojo situacija ir pasirinkimu. Tik 2 dalyje darbdavys turi galios nustatant fiksuotas darbo dienos (pamainos) valandas, kuriomis darbuotojas privalo dirbti darbovietėje. Visa kita yra darbuotojo pasirinkimas. Pagal Rubiką (2015), naujajame LR DK projekte numatytas ne viso darbo laiko reglamentavimas ryškiai viršija ES direktyvoje numatytus reikalavimus ir neatitinka Centrinės ir Rytų Europos (toliau – CRE) regiono šalių praktikos. Tikėtina, kad jei pasiūlymai bus įgyvendinti, tai žymiai padidins administracinę naštą ir apsunkins veiklos organizavimą darbdaviams, o taip pat nepagrįstai sumažins jautrių grupių darbuotojų teises ir privilegijas.

Lankstesnis darbo laiko derinimas suteikia galimybę darbuotojams patogiau derinti įsipareigojimus darbui ir šeimai, o tai šeimas turintiems darbuotojams sumažintų psichologinę įtampą, gerintų darbuotojo motyvaciją siekti kokybiško rezultato. Daugelyje didmiesčių toks lankstus darbo grafikas padeda efektyviau išspręsti darbo – namų atstumo problemą, įveikiant mieste tvyrančias automobilių spūstis. Užtenka pažvelgti į kaimynę Latviją, kur apie 70 proc. įmonių taiko skirtingus lankstaus darbo laiko organizavimo būdus. Suomijoje darbuotojai gali patys kontroliuoti darbo valandas – apie 30 proc. darbuotojų dirba nuotoliniu būdu. Didžiojoje Britanijoje visi darbuotojai turi teisę prašyti lankstaus darbo laiko. Vokietijoje didesnė dalis įmonių suteikia galimybę dirbti pagal lankstų darbo laiko grafiką (Jasiukevičiūtė ir kt., 2013).

133 str. apskaitant naktinio darbo laiką LR DK projekto nuostatos taip pat labiau orientuojasi į darbuotojo intereso užtikrinimą. 133 str. 3 d. apribojamas dirbančio naktį darbuotojo darbo laikas, nes jis vidutiniškai negali viršyti 8 val. per darbo dieną (pamainą) per apskaitinį vieno mėnesio laikotarpį. Taip pat šio straipsnio 4 dalyje pridedama, kad ir išimtiniais atvejais darbo laikas per dieną (pamainą) negali viršyti 8 val.

LR DK projekto 134 str. apibrėžia darbo laiko režimo budint ypatumus. Šio straipsnio 1 d. įvedamas teisinis aiškumas dėl darbo apimties budint režimo. Apibrėžimas tampa daug suprantamesnis ir su tikslesniais įvardytais budėjimo aspektais. 134 str. 2, 3, 4 d. orientuotos į darbuotojo naudos užtikrinimą. Aiškiai apibrėžiama darbo trukmė – „darbo dienos (pamainos) trukmė gali būti iki 24 val., tačiau negali viršyti darbuotojo darbo laiko normos per maksimalų dviejų mėnesių apskaitinį laikotarpį” (2 dalis). Taip pat „tiek aktyviai, tiek pasyviai budint darbuotojui turi būti sudarytos sąlygos pavalgyti ir pailsėti. Šių darbuotojų darbo laiko režimui ir apskaitai taikomos suminės darbo laiko apskaitos taisyklės” (3 dalis). Pasyvusis budėjimas taip pat aiškiau reglamentuojamas (4 dalyje), t.y. „Toks budėjimas negali trukti ilgesnį kaip dviejų savaičių per keturias savaites laikotarpį. Dėl tokio pasyviojo budėjimo namie turi būti susitarta darbo sutartyje ir darbuotojui mokama ne mažesnė kaip 10 proc. dydžio bazinio (tarifinio) mėnesio atlyginimo priemoka už kiekvieną budėjimo ne darbovietėje savaitę. Už faktiškai atliktus veiksmus apmokama kaip už atliktą darbo laiką”.

Darbas neįprastomis valandomis, pvz.: budėjimais ar pagal iškvietimą, taip pat gali neigiamai atsiliepti darbuotojo sveikatai bei gerovei, mat darbuotojo gyvenimo ritmas neatitinka didžiajai daliai visuomenės būdingo socialinio gyvenimo ritmo. Todėl siekiant užtikrinti darbuotojų sveikatai palankią darbo ir poilsio laiko pusiausvyrą, svarbu iš anksto įvertinti visas galimas rizikas bei numatyti galimus jų sprendimo būdus (Jasiukevičiūtė ir kt., 2013).

Darbdaviui palankesnis 134 str. 4 dalies pirmas punktas, kur nurodoma, kad „Darbuotojo buvimas ne darbovietėje, bet esant pasirengusiam atlikti tam tikrus veiksmus ar atvykti į darbovietę kilus būtinybei įprastiniu poilsio laiku (pasyvusis budėjimas namie), nelaikomas darbo laiku, išskyrus faktiškai atliktų veiksmų laiką”.

135 str. viršvalandžius apibrėžiančioje 2 ir 3 dalyje labiau akcentuojamas darbdavio interesas, nes nurodoma, kad darbuotojas gali dirbti viršvalandžius kasdien, žinoma, ribojant jų laiką (1 val. per dieną) ir atsigręžiant į darbuotoją, nes viskas daroma tik jo sutikimu (jeigu daugiau nei 12 val. per savaitę tik raštiškai patvirtinus darbuotojui). Taip pat, užtikrinant darbuotojo didesnį interesą 3 dalyje nurodoma, kad

„Per septynių paeiliui einančių kalendorinių dienų laikotarpį negali būti dirbama ilgiau kaip aštuonias valandas viršvalandžių". Taigi, siūlomas viršvalandžių reguliavimas atitiks CRE regiono šalių praktiką ir pilnai įgyvendins ES darbo laiko direktyvą (Rubikas, 2015). Darbdaviai neslepia, kad daugiau viršvalandžių prašė būtent jie. Darbuotojų entuziazmas dėl viršvalandžių didinimo gerokai mažesnis. Dabar darbdaviai gali reikalauti, kad darbuotojai dirbtų iki 120 valandų viršvalandžių per metus. Norint daugiau, reikia profsąjungų pritarimo įteisinto kolektyvine darbo sutartimi. Vyriausybės Seimui pateiktas LR DK projektas nuo 60 iki 180 valandų didintų leidžiamų viršvalandžių skaičių. Už viršvalandžius darbdavys privalo mokėti daugiau nei už įprastas darbo valandas (Jackūnaitė, 2016).

136 str. 1 ir 2 dalys nukreiptos į darbdavio intereso užtikrinimą dėl darbo laiko apskaitos užtikrinimo ir jos skaidrumo įgyvendinimo įmonėje. Tik šio straipsnio 4 dalyje darbuotojo interesas tas, kad jis turi teisę susipažinti su savo darbo laiko apskaita ir reikalauti neatlygintinai gauti jos išrašą. LR DK pakeitimai leis darbdaviams optimizuoti personalo administravimo procesus, įgalins darbdavius bei darbuotojus susitarti dėl patogiausių bei optimaliausių informacijos pateikimo būdų.

137 str. dėl darbo laiko režimo ypatumų ekonominės veiklos srityse nekito.

Nors darbo trukmės reguliavimas yra laikomas darbuotojų apsaugos nuo pernelyg didelių darbo krūvių priemone, tačiau šiuo reguliavimu nėra atsižvelgiama į individualių darbuotojų poreikius ir galimybes. Dėl darbo trukmės apribojimų pavieniai darbuotojai netenka galimybių vardan papildomų pajamų dirbti ilgiau. Tokiu būdu imperatyvus reguliavimas tampa darbuotojų interesų varžymo priemone.

Tik darbuotojas ir darbdavys geriausiai žino savo individualius poreikius, o valstybė negali sureglamentuoti visų darbo santykiuose pasitaikančių situacijų. Todėl dėl darbo ir poilsio laiko turi būti leidžiama tartis darbo sutartyse. Leidimas darbuotojams ir darbdaviams susitarti dėl ilgesnės darbo dienos galėtų būti vienas iš būdų, kaip mažinti darbo jėgos trūkumą. Kiek darbuotojas nori ir kiek jam reikia ilsėtis, turi būti leidžiama susitarti, įvertinant konkrečią darbo aplinką. O kaip kompensuoti – poilsio laiku ar papildomu užmokesčiu – už darbą sąlygose, kurios pasižymi didesne protine įtampa, stresu ar kitomis kenksmingomis sąlygomis, taip pat turėtų būti palikta susitarti darbo sutarties šalims. Be to, potencialiai kenksmingos sąlygos sveikatai turėtų būti traktuojamas kaip galimas pagrindas riboti darbo laiką konkrečiai ir tiesiogiai su tomis medžiagomis ar toje aplinkoje, bet ne darbo laiką darbovietėje apskritai (http://www.llri.lt/naujienos/ekonomine-politika/darbo-santykiai/ekspertize-del-privilegijuoto-darbo-ir-poilsio-laiko-reguliavimo-tam-tikroms-darbuotoju-kategorijoms-ir-darbu-pobudziui/lrinka).

Naujasis socialinis modelis viešumoje pristatomas kaip panacėja kone nuo visų Lietuvos problemų – jis esą sumažins nedarbą, suteiks naujų teisių darbuotojams ir darbdaviams, kovos su skurdu, saugos bedarbius, netgi sumažins atotrūkį tarp vyrų ir moterų. Prezidentė Dalia Grybauskaitė sako, kad socialinis modelis, pateiktas Seimui, yra perteklinis, todėl nereikia skubėti jo priimti – jis nėra gyvybiškai svarbus (Lapienytė, 2016).

Anot G. Balčiūno, nagrinėti LR DK pasikeitimus reikėtų itin atsargiai, nes socialinė darbuotojų padėtis Lietuvoje kol kas nėra gera, atskirtis tarp neturtingų ir turtingų asmenų – viena didžiausių Europos Sąjungoje. Pagrindinis siekis, keičiant LR DK, turėtų būti kuo geresnis ir realus, o ne menamas, darbuotojų ir darbdavių teisėtų interesų realizavimas, jų interesų tarpusavio pusiausvyra. Lankstesnis ir aktualesnis LR DK, be jokio abejonės, labai reikalingas tiek verslui, tiek darbuotojams. Mažesni reikalavimai darbdaviui sumažintų riziką, todėl padaugėtų investicijų, tikėtina, atsirastų daugiau naujų darbo vietų (Kariniauskaitė, 2015).

Vis tik Socialinės apsaugos ir darbo ministerija tikina, kad, patvirtinus naująjį socialinį modelį, bus sukurta 85 tūkst. naujų darbo vietų ir iki 7 proc. sumažės nedarbo lygis. Esą lankstesni darbo santykiai lems, kad bus drąsiau steigiamos naujos darbo vietos. Prisimenama, kad Estija, nuo 2009 m. padidinusi darbo santykių lankstumą, sparčiai padidino užimtumą ir jos nedarbo lygis 2014 m. siekė 7,4 proc. Latviai pernai irgi ėmėsi kurti lankstesnius darbo santykius (Nagelė, 2015).

Tačiau, norint šalies darbo rinką padaryti konkurencingesnę, privaloma ieškoti lankstesnių, liberalesnių darbo santykių, įvairesnių darbo sutarčių formų, taigi ir pokyčiai reguliuojant darbo santykius yra tiesiog gyvybiškai svarbūs.

Vis tik tyrimai rodo, kad apie 18 proc. ES gyventojų nėra patenkinti darbo ir asmeninio gyvenimo derinimo pusiausvyra (Jasiukevičiūtė ir kt., 2013). Lietuvoje konkrečių tyrimų tuo klausimu kol kas nėra atlikta. Kiek prie gyvenimo ritmo subalansavimo prisidės darbo laiko suderinamumas naujame LR DK projekte, dar lieka atviru klausimu iki projekto įgyvendinimo. Pasiruošusi Lietuva ar ne naujam LR DK? Kol kas tai yra svarbiausia ir daugiausiai ginčų sukėlusi socialinio modelio dalis.

Išvados

1. Galiojančiame LR DK darbo laiko reglamentavimas atitinka tiek ES, tiek TDO dokumentuose įtvirtintą reglamentavimą, tačiau kai kurios nuostatos yra gana griežtos ir apsunkina darbo santykius. Pagal galiojantį LR DK – darbo laikas – tai laikas, kurį darbuotojas privalo dirbti jam pavestą darbą, ir kiti jam prilyginti laikotarpiai. LR DK projekte darbo laiko sąvoka šiek tiek kito: tai bet koks laikas, kuriuo darbuotojas yra darbdavio žinioje ar atlieka pareigas pagal darbo sutartį. Naujoji sąvoka įveda daugiau teisinio aiškumo ir padeda lengviau suprasti pačią darbo laiko terminologiją.
2. Naujasis LR DK liberalizuoja darbo santykius, pvz.: leidžia darbuotojui dėl viršvalandžių individualiai tartis su darbdaviu; nustato įvairesnį darbo laiko režimą, panaikina apribojimus įvedant suminę darbo laiko apskaitą.
3. LR DK projekto nuostatų darbo laiko reglamentavimo įtaką darbuotojams ir darbdaviams vertinti yra sudėtinga, dėl skirtingo pokyčių reikšmingumo svorio. Vienareikšmiškai analizuojant tik darbo laiko reglamentavimo pokyčius LR DR projekte, negalima įvertinti bendrųjų viso naujojo LR DK pokyčių poveikio tendencijų darbo rinkos dalyviams. Tačiau, viena yra aišku, kad dabartinis LR DK jau yra atgyvenęs ir pokyčiai yra gyvybiškai svarbūs, ieškant bendro socialinio dialogo.

Literatūra

1. Abramavičius, A., et al. (2002). *Namų advokatas.* Vilnius: VĮ Teisinės infromacijos centras.
2. *Dėl LR Darbo Kodekso 109, 129, 130, 140, 144, 152 straipsnių pakeitimo ir kodekso papildymo 95 straipsniu įstatymo projekto Nr. XIIP-2028*. (2014, gruodžio 16 d.). Žiūrėta 2016, sausio 12 d. per internetą:<http://www.chambers.lt/lt/failai/188_2014%2012%2016%20Darbdaviu%20pozicija%20del%20LR%20Darbo%20kodekso%20projekto%20Nr%20XIIP-2028%20(skanuota).pdf>.
3. *Darbo santykių ir valstybinio socialinio draudimo teisinis - administracinis modelis. Darbo kodekso projektas.* (2015). VU, MRU, Socialinių tyrimų centras. Žiūrėta 2016, sausio 15 d. per internetą: <http://v2.vz.lt/images/publicationimages/318052ee-1adb-4935-b121-88d549f1ddc8.pdf>.
4. *Ekspertizė. Dėl privilegijuoto darbo ir poilsio laiko reguliavimo tam tikroms darbuotojų kategorijoms ir darbų pobūdžiui.* (2012, birželio 11 d.). Lietuvos laisvosios rinkos institutas. Žiūrėta 2016, sausio 10 d. per internetą: <http://www.llri.lt/naujienos/ekonomine-politika/darbo-santykiai/ekspertize-del-privilegijuoto-darbo-ir-poilsio-laiko-reguliavimo-tam-tikroms-darbuotoju-kategorijoms-ir-darbu-pobudziui/lrinka>.
5. Europos Parlamento ir Tarybos Direktyva 2003/88/EB 2003 m. lapkričio 4 d. dėl tam tikrų darbo laiko organizavimo aspektų, *Specialusis leidimas*, 2003, Nr. 2003/88.
6. Jackūnaitė, K. *Naujasis Darbo kodeksas: daugiau viršvalandžių, mažiau atostogų.* (2016, sausio 21 d.). 15min.lt. Žiūrėta 2016, sausio 22 d. per internetą: <www.15min.lt/verslas/naujiena/karjera/naujasis-darbo-kodeksas-daugiau-virsvalandziu-maziau-atostogu-666-570935>.
7. Jasiukevičiūtė T., Kaliatkaitė J., Higienos instituto Profesinės sveikatos centras, Tyrimų ir technologijų vertinimo skyrius. (2013). Darbo ir poilsio laiko derinimas darbo vietose. Informacinė medžiaga. Žiūrėta 2016, sausio 10 d. per internetą: <http://www.hi.lt/uploads/pdf/padaliniai/PSC%20TTVS/Poilsio-darbo-laiko-derinimas_Leidinys.pdf>.
8. Kariniauskaitė, J. *Investicijoms pritraukti būtini ryžtingi Lietuvos teisinės sistemos pokyčiai*. (2015, balandžio 27 d.). Veidas.lt. Žiūrėta 2016, sausio 17 d. per internetą: <http://www.veidas.lt/investicijoms-pritraukti-butini-ryztingi-lietuvos-teisines-sistemos-pokyciai>.
9. Lapienytė, J. *Dalia Grybauskaitė: socialinis modelis nėra gyvybiškai svarbus.* (2016, sausio 7 d.). 15min.lt. Žiūrėta 2016, sausio 12 d. per internetą: <http://www.15min.lt/verslas/naujiena/finansai/dalia-grybauskaite-socialinis-modelis-nera-gyvybiskai-svarbus-662-564485>.
10. Lietuvos Respublikos darbo kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo įstatymas. Darbo kodeksas. *Valstybės žinios*, 2002, Nr. 64-2569.
11. Lietuvos Respublikos Darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymas. *Valstybės žinios*, 2003, Nr. 70-3170.
12. Lietuvos Respublikos Seimo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės programos“, *Valstybės žinios*, 2012, Nr. 149-7630.
13. Nagelė, D. *Darbo kodekso pakeitimai: 10 dalykų, kuriuos būtina žinoti kiekvienam*. (2015, rugsėjo 8 d.). Vakarų ekspresas. Žiūrėta 2016, sausio 12 d. per internetą: <http://www.ve.lt/naujienos/ekonomika/ekonomikos-naujienos/darbo-kodekso-pakeitimai-10-dalyku-kuriuos-butina-zinoti-kiekvienam-1395120/>.
14. Petrylaitė, D. (2015). Orus darbas ekonominės krizės sąlygomis: grėsmės ir išmoktos pamokos. *Teisė,* 94, 149-162.
15. Plačenytė, D. (2012). Naujas žvilgsnis į suminę darbo laiko apskaitą *Apskaitos ir mokesčių apžvalga,* 11, 44-47.

16. Rubikas, I. (2015). “Socialinio modelio” įtaka investicinei aplinkai: analizė ir rekomendacijos. Žiūrėta 2015, gruodžio 18 d. per internetą: <www.investlithuania.com/wp-content/uploads/2015/10/Investuok-Lietuvoje-pasiulymai-Socialinio-modelio-projektui.pdf>.
17. Rutkauskaitė, R., Markevičienė, E., Noreika, M. *Darbo kodeksas išvydo dienos šviesą*. (2015, kovo 19 d.). Verslo Žinios. Žiūrėta 2016, sausio 21 d. per internetą: <http://vz.lt/archive/article/2015/3/19/darbo-kodeksas-isvydo-dienos-sviesa>.
18. Tarptautinės Darbo Organizacijos Konvencija nr. 171 Dėl naktinio darbo. *Valstybės žinios*, 1996, Nr. 31-767.
19. Tarptautinės Darbo Organizacijos Konvencija nr. 47 Dėl darbo laiko sutrumpinimo iki 40 valandų per savaitę. *Valstybės žinios,* 1996, Nr. 27-649.
20. *Teikiami Darbo kodekso pakeitimai: lengvesnis atleidimas, mažesnės išeitinės.* (2015, gegužės 19 d.). Lrt.lt. Žiūrėta 2016, sausio 12 d. per internetą: <http://www.lrt.lt/naujienos/ekonomika/4/102445>.
21. Valstybinės darbo inspekcijos darbo teisės konsultacijų ciklas. *Ne visas darbo laikas: kas tai?* Žiūrėta 2016, sausio 11 per internetą: <http://www.lsadps.lt/failai/327_KonsultacijuCiklas13.pdf>.

PROVISIONS EFFECT OF THE LABOUR CODE OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA ON THE LABOUR MARKET: WORKING TIME REGULATION

Summary

The article analyzes project provisions impact of the Labour Code of the Republic of Lithuania to the employees and employers, and their possible change in position on the labour market. The employment relationship requires changes, but society's attitude to future changes is often negative, especially in cases where the social partners can not find common agreement. Working time problem area here it is very difficult to find harmony between employees and employers. This article analyzes problematic issues that are related to the Labour Code project provisions regulatory aspects of working time (overtime, work on a part-time, summarry recording of working time, etc.) and its adaptation to the potential interest of the labour market participants. The main working methods: analysis of scientific literature and information sources, legislation analysis, comparison, systematization of data.

First, this article analyzes the concept of working time and its types. In the current Labour Code – working time – it is time employee is required to work in the work assigned to him, and other equivalent periods. The Labour Code project design concept of working time a little bit different: “It is any time that the employee is at the employer's disposal and carries out duties under the employment contract”. The new concept introduces more legal clarity and helps to understand the terminology of the working time.

Also the authors compare working time provisions of the regulation in the current Labour Code and the Labour Code project. They offer analysis of short-time work, part-time work, also summary recording working time, overtime, night work changes in the Labour Code project and the impact on the labor market participants.

The new Labour Code gives greater liberalization of labour relations, e.g., it allows employee to individually negotiate overtime with their employer; finds more varied working time mode, abolish restrictions on the introduction of a total working time.

Labour Code project provisions of working time regulation impact on employee and employers are difficult to assess, due to the different changes in the significance of weight. However, one thing is obvious that the current Labour Code of the Republic of Lithuania is already obsolete and the changes are vital for finding common social dialogue between labour market participants.

Keywords: Labour Code of the Republic of Lithuania, Labour Market, Working Time, Overtime, Summary Recording of the Working Time.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Dovilė Pranauskienė.
Mokslo laipsnis ir vardas: Teisės magistrė.
Darbo vieta ir pozicija: Klaipėdos Valstybinė Kolegija, lektorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Darbo teisė, verslo teisė.
Telefonas ir el. pašto adresas: +370 683 00786, d.pranauskiene@kvk.lt.

Autoriaus vardas, pavardė: Aušra Šikšnienė.
Mokslo laipsnis ir vardas: Vadybos ir verslo administravimo magistrė.
Darbo vieta ir pozicija: Klaipėdos Valstybinė Kolegija, lektorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Darbo ir verslo rinka, rinkodaros tyrimai, rinkodaros psichologija.
Telefonas ir el. pašto adresas: +370 620 61484, a.siksniene@kvk.lt

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Dovile Pranauskiene.
Science degree and name: Master of Law.
Workplace and position: Klaipeda State University of Applied Sciences, lecturer.
Author's research interests: Labour law, business law.
Telephone and e-mail address: +370 683 00786, d.pranauskiene@kvk.lt.

Author name, surname: Ausra Siksniene.
Science degree and name: Master of Management and Business Administration.
Workplace and position: Klaipeda State University of Applied Sciences, lecturer.
Author's research interests: Labour and business market, marketing research, marketing psychology.
Telephone and e-mail address: +370 620 61484, a.siksniene@kvk.lt

AR LIETUVOJE TAIKOMAS TEISMŲ PROCESINIŲ SPRENDIMŲ NUASMENINIMAS NEPAŽEIDŽIA VISUOMENĖS INFORMAVIMO PRINCIPO?

Edita Gruodytė, Saulė Milčiuvienė
Vytauto Didžiojo universitetas

Ten, kur nėra viešumo, nėra teisingumo. <...> Viešumas yra teisingumo siela.
Jeremy Bentham (Chatterjee, 2014, p.92).

Anotacija. Remiantis teisėjų tarybos nutarimu, Lietuvoje nuo 2006 metų lapkričio 24 dienos teismų procesiniai dokumentai (sprendimai, nuosprendžiai, nutarimai ir nutartys) juos skelbiant internete, turi būti nuasmeninti. Įsigaliojus šiai tvarkai iš esmės susiduria du vienas kitam prieštaraujantys interesai: visuomenės teisė laisvai gauti ir skleisti informaciją bei asmens teisė į privatumą. Šiame straipsnyje, įvertinus tarptautinius ir supranacionalinius dokumentus, kitų valstybių ir tarptautinių teismų (ESTT ir EŽTT) procesinių dokumentų skelbimo internete praktiką, bus įvertinta Lietuvoje egzistuojanti praktika ir jos atitiktis visuomenės informavimo principui. Straipsnyje apsiribojama teismo procesinių dokumentų baudžiamosiose bylose nuasmeninimo tikslingumo analize.

Pagrindiniai žodžiai: teismo procesiniai sprendimai, saviraiškos laisvė, asmens duomenų apsauga.

Įvadas

Pirmą kartą sprendimas nuasmeninti asmenų duomenis, viešai skelbiamų teismo procesinių dokumentų internete atvejais, buvo priimtas 2005 metais, Teismų tarybai priėmus nutarimą dėl teismų sprendimų, nuosprendžių, nutarimų ir nutarčių skelbimo internete tvarkos patvirtinimo (Teisėjų tarybos nutarimas, 2005). Tiesa, ši tvarka buvo net keletą kartų keista, pirmiausiai 2006 m. gaunamas darbo grupės pritarimas 2005 metais patvirtintai tvarkai (Teisėjų tarybos nutarimas, 2006), 2008 metais numatoma apylinkės teismų sprendimų viešinimo galimybė (Teisėjų tarybos nutarimas, 2008), 2011 metais papildomai nurodoma, kad viešai neskelbiami teismo procesiniai sprendimai dėl santuokos nutraukimo bendru sutarimu, teismo įsakymo išdavimo, teismo leidimo išdavimo, įvaikinimo, riboto veiksnumo ir neveiksnumo nustatymo, globos ir rūpybos ir jų viešai skelbtina versija nerengiama (Teisėjų tarybos nutarimas, 2011). 2012 metų pakeitimais atliekami daugiau kosmetinio pobūdžio keitimai, sukonkretinant civilinėse bylose viešai skelbiamų procesinių dokumentų rūšis (Teisėjų tarybos nutarimas, 2012). Galiausiai, 2015 metų lapkričio 27 dieną patvirtinama nauja šio dokumento redakcija (toliau tekste – Tvarka), kur aiškiau ir nuosekliau išdėstoma procesinių teismo dokumentų skelbimo viešai tvarka (iš esmės įtraukiant visus paminėtus pakeitimus) bei papildomai aptariami ir teisėjų drausmės bylose priimtų sprendimų viešo paskelbimo aspektai (Teisėjų tarybos nutarimas, 2015).

Tvarkos 5–ajame punkte pažymima, kad viešai skelbiami tik įsiteisėję teismų procesiniai sprendimai, išskyrus išvardytas išimtis. Atitinkamai Tvarkos 11 punkte nurodoma, kad jei teismų procesiniuose sprendimuose minimi fizinių asmenų vardai ir pavardės, viešai skelbtinoje versijoje šie duomenys turi būti pakeisti inicialais – pirmosiomis fizinių asmenų vardų ir pavardžių raidėmis (Teisėjų tarybos nutarimas, 5,9 punktai, 2015). Dėl informacijos apie juridinius asmenis viešo skelbimo nuostatos yra šiek tiek liberalesnės – pastarųjų pavadinimus reikėtų keisti inicialais tik tuomet, jeigu jie sudaro teisės aktų saugomas paslaptis, duomenys, kurių pagrindu galima identifikuoti fiziniams asmenims nuosavybės teise priklausantį ar kitu pagrindu jų valdomą tiek kilnojamąjį, tiek nekilnojamąjį turtą (Teisėjų tarybos nutarimas, 11 punktas, 2015). Tiesa, Tvarkoje nustatyta galimybė iš viešai skelbiamų teismo procesinių dokumentų pašalinti ir papildomą informaciją, tuo atveju, jei yra konkretaus asmens rašytinis prašymas, įvardijant ir pagrindžiant tai per galimus žmogaus privataus gyvenimo neliečiamumo pažeidimus (Teisėjų tarybos nutarimas, 10, 18 punktai, 2015).

Šiuo metu galiojančioje Tvarkos redakcijoje labai aiškiai pažymimas tikslas, iš esmės susidedantis iš dviejų aspektų: 1) informacinio (informuoti visuomenę apie teisės aiškinimo ir taikymo praktiką); bei 2) teismų viešumo, atvirumo ir skaidrumo visuomenei principų (Teisėjų tarybos nutarimas, 2 punktas, 2015). Kita vertus, Tvarkoje vienareikšmiškai pažymima, kad šis tikslas nėra absoliutus, nes tuo pačiu turi būti nepažeisti asmens duomenų teisinės apsaugos reikalavimai ir tuo pačiu užtikrinta viena iš pamatinių žmogaus teisių – teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą (Teisėjų tarybos nutarimas, 2015).

Abu įvardyti tikslai siejasi su informacijos laisvės principu, įtvirtintu Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 straipsnyje (Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992), detalizuotame Visuomenės

informavimo įstatyme (Visuomenės informavimo įstatymas, 1996). Savaime kyla klausimas, ar Tvarkoje nustatyta procesinių sprendimų pateikimo procedūra iš tiesų leidžia įgyvendinti jau aptartus tikslus pilna apimtimi? Ne mažiau aktualu atsakyti ir į antrąjį klausimą – ar Tvarkoje nustatyti informacijos pateikimo ribojimai yra būtini šiuolaikinėje demokratinėje visuomenėje?

„*Iškilus konfliktui tarp teisės į privatumą ir saviraiškos laisvės būtina surasti tarp jų teisingą balansą, niekam nesuteikiant nepagrįsto prioriteto, kad nebūtų iškreipiama kurios nors iš šių teisių esmė*“ (Lankauskas, 2007, 116 p.).

Literatūroje išsakomos dvi kardinaliai skirtingos pozicijos dėl teismo procesinių sprendimų nuasmeninimo: 1) pirmoji pozicija – kad visuomenei siekiant susipažinti su konkrečia teisine taisykle bei siekiant įgyvendinti teismų kontrolės funkciją nėra būtina teismo sprendimą susieti su konkrečiu asmeniu; (Navratil, 2009, 15 p.) 2) antroji nuomonė – kad „*visuomenė nebegali įžvelgti teisinio konflikto sprendimo konkrečioje socialinio laikmečio realybėje ir ribojamos visuomenės galimybės pozityviai kontroliuoti teismus individualizuojant bausmes ar priimant sprendimus*“; be to, tokiu būdu sunaikinamas konkretus bylų turinys ir ribojamos galimybės būti tinkamai informuotiems apie viešųjų asmenų teistumus ir kt. bei teisė į privatų gyvenimą šiuo atveju iškeliama aukščiau už teismo proceso viešumo principą bei teisės rinkti ir skleisti informaciją principą (Šindeikis, 2009, 41 p.).

„Asmenų vardų pakeitimas inicialais teismų procesiniuose sprendimuose įvardijamas kaip akivaizdus besikeičiančio visuomenės socialinio mentaliteto pavyzdys, kuomet sankcija praranda viešąją ir socialinę dimensiją, tapdamos vis labiau privačiomis ir asmeninėmis. Bet kodėl visuomenė neturėtų žinoti, kad kažkas įvykdė nusikaltimą?“ (Berkmanas, 2016).

Tyrimo tikslas – įvertinti, ar esama Tvarka atitinka dviejų vienas kitam prieštaraujančių interesų pusiausvyrą.

Metodologija: tvarkos atitiktis visuomenės informavimo laisvės kontekste įvertinama nacionalinio reguliavimo, Europos Žmogaus Teisių Teismo (toliau – EŽTT), Europos Sąjungos Teisingumo Teismo (toliau – ESTT) jurisprudencijos bei akademinių šaltinių kontekste.

Esminiai saviraiškos laisvės aspektai

Saviraiškos laisvė įtvirtinta tiek nacionaliniuose, tiek ir tarptautiniuose teisės aktuose. Konstitucijos 25 straipsnyje pabrėžiama asmenų laisvė reikšti įsitikinimus, gauti ir skleisti informaciją (Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1992). Dar aiškiau saviraiškos teisės turinys įvardijamas Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencijoje (toliau tekste – EŽTK), kur pasakoma, kad ši teisė apima tris tarpusavyje besisiejančius aspektus: 1) laisvai turėti savo nuomonę; 2) laisvai gauti informaciją ir idėjas; 3) laisvai skleisti informaciją ir idėjas (Europos Žmogaus Teisių Konvencija, 1950). Su mūsų analizuojama tema betarpiškai siejasi asmens teisė laisvai gauti informaciją ir idėjas, t.y. tiek rinkti ir susipažinti su dominančia informacija, tiek betarpiškai pačiam, pavyzdžiui, internete susipažįstant su dominančiais teismų procesiniais sprendimais, tiek ir šią teisę įgyvendinti per trečiuosius asmenis (tarkim, per žiniasklaidą ar kitas masinio informavimo priemones).

Būtent su šios teisės įgyvendinimu siejasi ir Tvarkoje įvardyti abu tikslai, dėl ko juos tikslinga paanalizuoti plačiau.

1.1. Visuomenės informavimo tikslas

Pastarasis tikslas betarpiškai siejasi su antruoju tikslu, tačiau laikytinas daugiau pragmatiniu tikslu, besisiejančiu su teismų veiklos tęstinumu ir poreikiu visuomenei žinoti teisės aiškinimo ir taikymo praktiką ir jos pokyčius, sąlygotus globalizacijos ir su tuo susijusių technologinių, socialinių, kultūrinių ir kitų pokyčių. Tai savaime prisideda prie teisinio tikrumo, kuris laikytinas teisinės demokratijos branduoliu, ir suprantamas kaip valstybės ir ypatingai įstatymo leidėjo pareiga užtikrinti teisinės sistemos ir atskirų teisės šakų normų vientisumą, nedviprasmiškumą ir nuspėjamumą jų taikymo procese (Navratil, 2009, 10 p.).

Visuomenės informavimo funkcija savaime siejasi ir su teisiniu vienodumu, t.y. kad esant analogiškoms faktinėms aplinkybėms galima tikėtis atitinkamo teisinio sprendimo konkrečioje byloje, neatsižvelgiant į tai, kuriame Lietuvos Respublikos teisme sprendimas bus priimtas. Ypatingai teismų sprendimų įtaka ir reikšmė išaugo tiek Lietuvoje,[1] tiek ir visoje Europoje dėl pasikeitusio požiūrio į teismo

[1] Pirmąkart oficiali konstitucinė teismo precedento doktrina buvo suformuluota Konstitucinio Teismo 2006 m. kovo 28 d. nutarime Nr.33/03 „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo įstatymo 62 straipsnio 1 dalies 2 punkto, 69 straipsnio 4 dalies (1996 m. liepos 11 d. redakcija), Lietuvos Respublikos teismų įstatymo 11 straipsnio 3 dalies

sprendimą ir išnykusios ribos tarp įstatymo ir teismų praktikos bei poreikio vadovautis teismo precedentu (Navratil, 2009, 10 p.). Savaime visuomenei laisvai prieinami teismo sprendimai atlieka ir visuomenės teisinio švietimo funkciją, o atskirais atvejais galimai atlieka ir tam tikrą bendrosios prevencijos funkciją (pavyzdžiui, kuomet asmenys, skaitydami apie tai, kaip asmenys yra sugaunami ir griežtai nubaudžiami vairuodami apsvaigę, tikėtina vengs sėsti prie vairo išgėrę).

1.2. Teismų veiklos viešumo, skaidrumo ir atvirumo visuomenei užtikrinimo tikslas

Antrasis ne mažiau svarbus ir glaudžiai su visuomenės informavimo funkcija besisiejantis tikslas yra poreikis viešai skelbiamais sprendimais užtikrinti teismų veiklos viešumą, skaidrumą ir atvirumą visuomenei, ką galima vertinti ir kaip siekį padidinti teisminės valdžios prestižą visuomenės akyse, galimybę įvertinti konkretų teismo sprendimą visuomenės akimis. Teismai yra ketvirtoji valdžia bei, vykdydami teisingumą, yra nepriklausomi ir turintys klausyti tik įstatymo, kas viena vertus skatina teisingumo vykdymą demokratinėje visuomenėje, kita vertus – kyla sąlygos ta galia piktnaudžiauti. Teisingumą įmanoma užtikrinti tik esant teismų veiklos skaidrumui ir atskaitingumui visuomenei. Šiandieninėje visuomenėje kaip ir savaime suprantama, kad „teisingumo administravimas negali būti skaidrus, nebent teismų procesas ir individualūs sprendimai yra prieinami plačiai visuomenei (Navratil, 2009, 7 p.). Viešumo dėka galima užtikrinti teismų sprendimų socialinę kontrolę, nešališką procesą, galimybę išsakyti kritines pastabas, įvertinti priimtus sprendimus iš mokslinių ir visuomenės pozicijų. Teismo proceso viešumas yra ir nešališko, teisingo ir sąžiningo bylos nagrinėjimo garantas, tuo tarpu procesinių sprendimų viešas pateikimas plačiajai visuomenei sietinas su papildomomis garantijomis, ypatingai galimybė prie teismų procesinių sprendimų prieiti mokslininkams ir žiniasklaidai (Navratil, 2009, 9 p.).

Kyla klausimas, ar tokie ribojimai yra leistini ir būtini šiandieninėje visuomenėje?

2. Saviraiškos laisvės ribojimų apimtis

Saviraiškos laisvei, analogiškai daugeliui kitų žmogaus teisių tiek Konstitucijoje, tiek ir EŽTK nustatyti galimi apribojimai, ne kartą saviraiškos laisvė ir jos atskiri aspektai, įskaitant ir saviraiškos laisvės ribas buvo atskleisti „keliose dešimtyse KT nagrinėtų bylų“ (Šindeikis, 2013, 1027 p.). Žemiau pateikiami leistini šios teisės ribojimai Konstitucijoje bei Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencijoje.

1 lentelė. **Leistini saviraiškos laisvės ribojimai, įtvirtinti LR Konstitucijoje ir EŽTK**

Konstitucijos 25 straipsnis	**EŽTT 10 straipsnis**[2]
apsaugoti žmogaus sveikatą	apsaugoti žmonių sveikatą
garbę ir orumą	reputaciją
privatų gyvenimą	---
dorovę	moralę
ginti konstitucinę santvarką	nacionalinį saugumą, teritorinį vientisumą
	užkirsti kelią įslaptintos informacijos atskleidimui
	užtikrinti teisminės valdžios autoritetą ir bešališkumą
	siekiant užkirsti kelią viešos tvarkos pažeidimams ar nusikaltimams
	apsaugoti kitas asmenų teises

Akivaizdu, kad abiejuose dokumentuose šios teisės ribojimai yra labai panašūs, tačiau galima pažymėti ir keletą ribojimuose numatytų skirtumų. Konstitucijoje prioritetas teikiamas asmeniui ir atskiroms jo turimoms teisėms, tuo tarpu EŽTK prioritetas numatytas valstybei, jos demokratinei santvarkai, teritorijos vientisumui ir kitoms vertybėms ir tik vėliau orientuojamasi į žmogų kaip tokį. Yra akivaizdžių skirtumų ir dėl aspektų, kuriais būtų galimi ribojimai. Tiesa, EŽTK pateikiamas atviras galimų ribojimų sąrašas, ką liudija frazė, kad ribojimai galimi siekiant apsaugoti kitas asmenų teises, t.y. ir neįvardytas 10 straipsnyje. Tuo tarpu Konstitucijoje pateikimas baigtinis išimčių sąrašas, nors savaime dėl atskirų kategorijų turinio galimos įvairios ir skirtingos interpretacijos.

(2002 m. sausio 24 d. redakcija), 96 straipsnio 2 dalies (2002 m. sausio 24 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“ (Žin., 2006, Nr. 36-1292), 3.3 par.

[2] Pateikiamas originalaus (anglų kalbos) teksto vertimas į lietuvių kalbą, atliktas pačios autorės.

Konstitucijos 10 straipsnio nuostatos iš esmės perkeltos į Visuomenės informavimo įstatymą (Visuomenės informavimo įstatymas, 4 str., 1996). Mūsų analizuojamu atveju teisė laisvai gauti informaciją gali būti ribojama dėl kitų žmogaus teisių (EŽTK), t.y. siekiant apsaugoti asmens teisę į privatumą (Konstitucija). Remiantis tiek Konvencijos 10 straipsniu, tiek ir Konstitucijos 25 straipsniu, ribojimai galimi, kai yra tenkinamos dvi esminės sąlygos: 1) valstybės ribojimai nustatyti įstatymu; 2) šie ribojimai būtini demokratinėje visuomenėje, siekiant aptartuose straipsniuose įvardytų tikslų (Greer, 1997, 7 p.), mūsų atveju – apsaugoti asmens teisę į privatumą. Ką ir įvertinsime tolesniuose skyriuose.

2.1. Ar ribojimas nustatytas įstatymu?

Savaime kyla klausimas, ar sprendimų nuasmeninimo Tvarkos patvirtinimas Teisėjų tarybos nutarimu, bet ne įstatymu, nepažeidžia reikalavimo ribojimus įtvirtinti įstatymu. Galiojančios Tvarkos redakcijos priėmimas grindžiamas Teismų įstatymo 120 str. 27 punktu, 39 str. 1 dalimi ir 86 straipsnio 6 dalimi bei Teisėkūros pagrindų įstatymo 22 straipsniu (Teisėjų tarybos nutarimas, 2015). Teismų įstatymo 120 straipsnyje įtvirtinta Teisėjų tarybos kompetencija. Nuoroda į 27 punktą reiškia tai, kad Teisėjų taryba sprendžia kitus teismų įstatyme ir kituose įstatymuose numatytus klausimus (Teismų įstatymas, 120 str. 47 p., 2002), kas tiesiogiai kompetencijos priimti saviraiškos laisvę ribojančių taisyklių nesuteikia. Teismų įstatymo 39 straipsnis jau konkretesnis ir tiesiogiai liečia mūsų analizuojamą klausimą. Šiame straipsnyje įtvirtinama oficialių teismų sprendimų skelbimo tvarka, pažymint, kad „*Teismų baigiamieji aktai, atskirosios nutartys ir metinės Aukščiausiojo Teismo ir Vyriausiojo administracinio teismo praktikos apžvalgos skelbiami Nacionalinės teismų administracijos interneto svetainėje Teisėjų tarybos nustatyta tvarka, išskyrus įstatymuose nustatytus atvejus*“ (Teismų įstatymas, 39 str. 1 d., 2002), kas liudija įstatymo leidėjo Teisėjų tarybai deleguotą kompetenciją.

Galima išreikšti tam tikrą abejonę, ar atsakomybės delegavimas tokios svarbos dokumentų priėmimui, t.y. kai suvaržomos esminės žmogaus teisės, yra savaime galimas.

EŽTT byloje *Herczegfalvy prieš Austriją* pasisakė, kad “*teisinės valstybės principas reikalauja nacionaliniame įstatyme įtvirtinti priemones prieš savavališkus įsikišimus (angl. Arbitrary interferences) į Konvencija apsaugotas teises. Jei įstatymas suteikia viešai įstaigai (angl. Public authority) diskreciją, turi būti nustatytos šios diskrecijos ribos. Konkretaus preciziškumo/ detalumo laipsnis priklausys nuo konkretaus reguliavimo dalyko*” (Herczegfalvy v. Austria, 89 par., 1992).

ESTT yra vienareikšmiškai išsakęs poziciją ir ribas dėl svarbių klausimų delegavimo. ESTT pažymėjo, kad *negali būti deleguota teisės nustatyti nuostatas, kurioms priimti būtinas politinis pasirinkimas, priskirtinas paties Sąjungos teisės aktų leidėjo atsakomybei*, kas mūsų atveju atitiktų nacionalinio įstatymų leidėjo Seimo kompetenciją. Atitinkamai teismas priėjo išvados, kad įgyvendinimo priemonės neturėtų nei pakeisti pagrindinių teisės aktų esminių nuostatų, nei papildyti jų naujomis esminėmis nuostatomis, ką, kita vertus, būtina pagrįsti objektyviais faktiniais duomenimis (European Parliament v Council of the European Union, 65-67 par., 1992). Teisėjų tarybos kompetencija priimti tokio lygmens dokumentą diskutuotina ir dėl to, kad tai yra vykdomoji teismų savivaldos institucija, savaime atstovaujanti teismo, bet ne visuomenės interesus, kadangi sudaryta išimtinai iš teismų atstovų (Apie tarybą, 2016).

2.2. Ar toks ribojimas yra būtinas demokratinėje visuomenėje?

Teismo procesinių sprendimų viešumas išplaukia iš teismo proceso viešumo principo, įtvirtinto tiek EŽTK, tiek ir Konstitucijoje, kuomet išskyrus įstatymuose nustatytas išimtis kiekvienas asmuo turi teisę laisvai dalyvauti procese ir tokiu būdu betarpiškai gauti visą informaciją apie procesą ir asmenų duomenis. „*Jei asmuo pasirinko viešą konflikto sprendimą teisme, pasitelkė valstybę kad išspręstų savo konfliktą, tai nebegali būti traktuojama kaip byloje dalyvaujančių asmenų privatus reikalas, kuris turi būti įslaptintas saugant jų pavardes ir vardus. <..> Šiuo atveju svarbi tampa visa atstovaujama visuomenė, kuri yra suinteresuota, kad teisinė teisybė būtų atkurta*“ (Šindeikis, 2009).

Žodžio laisvę EŽTT pripažįsta esminiu demokratinės valstybės pagrindu, dėl ko šios teisės ribojimai turi būti pateikiami siaurai bei turi būti nustatyta, kad ne tik valstybė elgėsi pagrįstai, rūpestingai ir gera valia, bet ir ribojimas buvo proporcingas ir pateisinamas. EŽTT pažymi, kad Konvencijos 10 straipsnyje įtvirtintos išimtys turi būti interpretuojamos siaurai bei tokių apribojimų būtinybė turi būti įtikinamai nustatyta (Vogt v. Germany, par. 52, 1995). Teismas, spręsdamas dėl galimo pažeidimo, esminį dėmesį skiria konkretaus apribojimo reikalingumui konkrečiu atveju (Greer, 1997, 15 p.).

Tvarkoje vienareikšmiškai pažymima, kad įgyvendinant aptartus tikslus turi būti nepažeisti asmens duomenų teisinės apsaugos reikalavimai ir tuo pačiu užtikrinta viena iš pamatinių žmogaus teisių – teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą (Greer, 1997, 15 p.).

2.2.1 Saviraiškos laisvės ribojimai dėl privataus gyvenimo apsaugos

Dar 2006 metų darbo grupės išvadoje pažymėta, kad ši tvarka priimta įgyvendinant prisiimtus tarptautinius ir ES įsipareigojimus, dėl ko siekiant išgryninti Lietuvos prisiimtus įsipareigojimus, kyla poreikis identifikuoti bei įvertinti konkrečius supranacionalinius ir tarptautinius teisės aktus, reglamentuojančius asmens duomenų apsaugą.

Pirmasis iš jų būtų Europos Tarybos Konvencija „Dėl asmenų apsaugos ryšium su asmens duomenų automatizuotu tvarkymu" (Dėl asmenų apsaugos ryšium su asmens duomenų automatizuotu tvarkymu, 2001). Vadovaujantis konvencijos 6-uoju straipsniu, informacija apie asmens teistumą priskiriama prie ypatingų duomenų, bei pažymima, kad šios kategorijos duomenys negali būti tvarkomi automatizuotai, nebent nacionaliniuose teisės aktuose būtų numatytos atitinkamos apsaugos garantijos (Dėl asmenų apsaugos ryšium su asmens duomenų automatizuotu tvarkymu, 2001). Taigi, tais atvejais, kuomet asmens duomenys siejasi su teistumu, kas Konvencijos oficialiame išaiškinime siejama tik su baudžiamuoju procesu (Explanatory Report, 1981), tai savaime pakliūtų į Konvencijos taikomą išimtį.

Tačiau, šios konvencijos 9 straipsnyje aptariama tvarka ir sąlygos, kuomet valstybės turi teisę Konvencijoje nustatytų reikalavimų (įskaitant ir mūsų analizuojamą 6 straipsnį) netaikyti. Tokia išimtis turi būti nustatyta nacionaliniuose teisės aktuose bei būtina demokratinės visuomenės priemonė, kuri:

- arba saugo valstybės, visuomenės saugumą, valstybės finansinius interesus, arba siekia stabdyti nusikalstamumą;
- arba apsaugo duomenų subjektą arba kitų asmenų teises ir laisves.

Konvencijos komentare pažymima, kad šio straipsnio išimtys pateiktos pagal EŽT Konvencijos 6, 8, 10, 11 straipsnių formuluotes, kas savaime reiškia ir tai kad atskleidžiant įvardytų išimtinių sąlygų turinį, būtina atsižvelgti į EŽTT jurisprudenciją. Frazė „kitų asmenų teisės ir laisvės" apima teisę į informaciją, kas savaime kaip ir leistų analizuojamu atveju taikyti išimtį.

Antrasis, ir labiau įpareigojantis dokumentas, yra ES direktyva, kurios viena iš esminių paskirčių įvardijama fizinių asmenų pagrindinių teisių ir laisvių bei ypatingai teisės į privatumą, apsauga (Dėl asmens duomenų tvarkant asmens duomenis ir dėl laisvo tokių duomenų judėjimo, 1995). Pabrėžtina, kad direktyvoje vienareikšmiškai nurodoma, kad ji netaikoma tvarkant asmens duomenis, siejamus su valstybės veiksmais baudžiamosiose bylose (Dėl asmens duomenų tvarkant asmens duomenis ir dėl laisvo tokių duomenų judėjimo, 3 str. 2d. 1995). Kyla klausimas, ar teismo procesinių sprendimų viešas paskelbimas patenka į šią kategoriją?

Direktyvos nuostatos, lyginant su aptartomis konvencijos formuluotėmis, yra labiau įpareigojančios valstybes nares, kadangi direktyvos 8 straipsnyje pažymima, kad duomenys, susiję su nusikaltimais, nuteisimais ar valstybės saugumo priemonėmis, gali būti tvarkomi tik tuo atveju, jeigu tai kontroliuoja oficiali valstybės institucija arba jeigu nacionaliniai įstatymai užtikrina tinkamas saugumo priemones (Dėl asmens duomenų tvarkant asmens duomenis ir dėl laisvo tokių duomenų judėjimo, 8str. 5d. 1995). Kita vertus, direktyvoje analogiškai Konvencijai, valstybei suteikiama teisė numatyti išimtis (išskyrus, dėl išsamaus nuteisimų registro, kas vadovaujantis direktyvos nuostatomis leista tik kontroliuojant oficialiai valstybės institucijai) su sąlyga, kad tai gali būti daroma pagal konkrečias nacionalines nuostatas, numatančias tinkamas apsaugos priemones (Dėl asmens duomenų tvarkant asmens duomenis ir dėl laisvo tokių duomenų judėjimo, 1995). Asmens duomenų tvarkymo reikalavimų taikymas kitais (administracinių ar civilinių bylų) atvejais paliekamas nacionalinių valstybių kompetencijai (Dėl asmens duomenų tvarkant asmens duomenis ir dėl laisvo tokių duomenų judėjimo, 8 str. 6d.,1995).

Tokiu būdu, akivaizdu, kad poreikis nuasmeninti asmens duomenis teismo procesiniuose sprendimuose baudžiamosiose bylose prieš juos skelbiant viešai kyla tiek iš Europos tarybos, tiek ir iš ES direktyvos nuostatų, kita vertus, valstybėms paliekama ir tam tikra pasirinkimo laisvė bei galimybė taikyti išimtis, akcentuojant poreikį nacionaliniams subjektams užtikrinti tinkamas saugumo priemones.

Kadangi abu aptarti dokumentai nėra tiesioginio taikymo bei konkrečios su analizuojama tema siejamos nuostatos privalo būti įgyvendintos per nacionalinius teisės aktus, svarbu išanalizuoti ir nacionalinius teisės aktus. Svarbiausias analizuojamai temai teisės aktas – asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas, kuriame duomenys apie asmens teistumą priskiriami ypatingiems duomenims, bei 5–ojo straipsnio antroje dalyje vienareikšmiškai nurodoma, kad draudžiama tvarkyti ypatingus asmens duomenis, išskyrus straipsnyje išvardytas aštuonias išimtis, viena iš kurių – kai šie ypatingi asmens

duomenys yra reikalingi bylos nagrinėjimui teisme (Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas, 5 str. 2 d., 1996). Savaime ši nuostata yra griežtesnė nei aptarti tarptautiniai dokumentai. Be to, analogiškai direktyvos 8 straipsnio nuostatai, įstatyme papildomai pasisakoma dėl asmens duomenų, siejamų su nusikalstamumu, tvarkymo ypatumų, t.y. kad, „*asmens duomenis, susijusius su asmens teistumu, nusikalstamomis veikomis ar saugumo priemonėmis, vykdant nusikalstamų veikų prevenciją, tyrimą, taip pat kitais įstatymų nustatytais atvejais įstatymų nustatyta tvarka gali tvarkyti tik valstybės institucija ar įstaiga. Kiti fiziniai ar juridiniai asmenys tokius duomenis gali tvarkyti įstatymų nustatytais atvejais, kai yra tinkamai įgyvendintos įstatymuose ir kituose teisės aktuose nustatytos priemonės duomenų subjekto teisėtiems interesams apsaugoti. Išsamūs duomenys apie asmenų teistumą gali būti tvarkomi tik Valstybės registrų įstatymo nustatyta tvarka.“* (Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas, 1996). Savaime kyla klausimas, ar teismų procesiniams sprendimams šiuos nuostatos privalo būti taikomos?

Kaip žinome, teistumas siejamas tik su asmens nuteisimu už nusikaltimų padarymą baudžiamosiose bylose, t.y. išimtinai baudžiamosios teisenos kategorija, kas gramatiškai lingvistiškai aiškinant aptartus tiek nacionalinius, tiek ir tarptautinius teisės aktus reikštų tai, kad asmenų, kurie nuteisti už nusikaltimus,[3] duomenys, iš kurių galima nustatyti informaciją apie jų teistumus. Į tokią kategoriją nepakliūtų visi reabilituojantys asmenis išteisinantys teismo sprendimai ir žinoma, kad nepatenka teismo procesiniai sprendimai kitų teisenų (administracinės, civilinės) kategorijų bylose. Kita vertus, valstybės turi teisę nustatyti ir griežtesnius apribojimus, nei kad nustatyti minimalūs tarptautiniuose aktuose.[4] Tačiau tokiais atvejais kyla klausimas, ar papildomi ribojimai yra būtini demokratinėje visuomenėje ir nepažeidžiamos kitų asmenų teisės.

Iš pristatytų ir aptartų nuostatų darytinos dvi išvados: nacionalinis reglamentavimas yra griežtesnis nei kad reikalauja prisiimti tarptautiniai įsipareigojimai. Be to, nors tarptautiniai dokumentai valstybei suteikia galimybę nacionaliniuose teisės aktuose numatyti išimtis, tačiau tokia galimybe Lietuva nesinaudojo. Kyla klausimas, ar toks griežtas reglamentavimas yra pagrįstas ir būtinas siekiant asmens duomenų apsaugos?

2.2.2. Galima žala asmens privatumui dėl asmens duomenų nenuasmeninimo

Esminiai mokslinėje literatūroje įvardijami skirtumai yra tie, kad dėka šiuolaikinių elektroninių technologijų, santykis tarp privatumo ir teismo proceso viešumo komplikuojasi viešumo nenaudai (Chatterjee, 2014, 93 p.). Informacija internete yra lengvai pasiekiama ir gali būti žalinga konkrečiam asmeniui šiais esminiais aspektais: 1) plinta įvairios nusikalstamos veikos, tokios kaip asmens tapatybės vagystės, kitokie nusikaltimai, kurie įvykdomi dėka detalios informacijos apie konkretų asmenį (Chatterjee, 2014, 93 p.); 2) perteklinis asmens nubaudimas paviešinimo atveju; 3) komplikuota integracija į visuomenę, senaties nebuvimas padarytoms veikoms (Navratil, 2009, 13-16 p.). Siekiant visapusiškai įvertinti saviraiškos laisvės ribojimų būtinumą demokratinėje visuomenėje, kyla poreikis detalizuoti galimą žalą tuo atveju, jeigu asmens identifikaciniai duomenys (vardas ir pavardė) teismo sprendime išliktų (Navratil, 2009, 13-16 p.).

Pirmasis argumentas betarpiškai siejasi su bausmės paskirtimi ir pertekliniu asmens nubaudimu paviešinimo atveju. Išsakoma nuomonė, kad viešas asmens tapatybės pateikimas gali paskatinti didesnį visuomenės nepritarimą/pasmerkimą, nukreiptą prieš konkretų asmenį, bei išsakoma nuomonė, kad toks pasmerkimas jau yra sudėtinė konkretaus teismo apkaltinamojo nuosprendžio dalis. Tuo tarpu, negatyvi visuomenės pozicija, pakartotinis platesnės visuomenės smerkimas tarsi yra nauja bausmė jau nuteistam asmeniui (Navratil, 2009, 15 p.).

Su pastarąja pozicija būtų galima sutikti tik iš dalies, kadangi yra skirtingas nusikalstamų veikų ir jas darančių asmenų pavojingumas, skirtingas asmenų statusas ir užimamos pareigos visuomenėje (pavyzdžiui, politikai, strateginę reikšmę turinčių įmonių vadovai, švietimo įstaigų darbuotojai ir kt.), kas savaime sąlygoja ir šiek tiek skirtingus asmens privatumo standartus, ir likusios visuomenės apsaugos garantijas. Tarkim, byloje *Gardel v. France* EŽTT nenustatė Konvencijos 8 straipsnio pažeidimo dėl to, kad duomenys apie pareiškėjo padarytą seksualinį pažeidimą buvo įtraukti į naujai sukurtą seksualinių nusikaltimų registrą. Teismas net nekėlė klausimo dėl tokios duomenų bazės pagrįstumo, nes pripažino, kad seksualiniai nusikaltimai yra ypatingai smerktina nusikaltimų rūšis ir valstybė turi pareigą efektyviai

[3] Primename, kad teistumas atsiranda tik padarius nusikaltimus, t.y. įvykdžius už baudžiamuosius nusižengimus, ši pasekmė nekyla. Plačiau žiūrėti BK 97 str.

[4] Pavyzdžiui, Europos Tarybos Konvencijos 11 straipsnyje pažymima, kad „*nė viena šio skyriaus nuostata nedaro kitokios įtakos ir neriboja šalies galimybių duomenų subjektams suteikti didesnę apsaugą, negu yra numatyta šioje konvencijoje*“.

apginti vaikus ir kitus pažeidžiamus asmenis. Be to, pareiškėjas turėjo teisę kreiptis dėl duomenų pašalinimo iš duomenų bazės, dėl ko nustatyto 30 metų termino teismas nelaikė neproporcingu įvertinant tikslus, kurių buvo siekiama išsaugant šią informaciją (Press Release issued by the Registar Chamber Judgements, 2009).

Tais atvejais, kuomet asmuo yra išteisintas arba pilnai nėra aiškumo, ar buvo padarytas nusikaltimas, asmens duomenų įtraukimas net ir į valstybinius registrus pripažįstamas Konvencijos 8 str. pažeidimu. Byloje *Khelili v. Switzerland* EŽTT nustatė 8 Konvencijos straipsnio pažeidimą dėl to, kad policijos duomenų bazėse buvo laikomi neįrodyti melagingi duomenys apie asmens privatų gyvenimą, dėl ko buvo pažeista pareiškėjos teisė į privatų gyvenimą bei pripažino, kad termino „prostitutė“ saugojimas 15 metų nepateisinamas ir nebūtinas demokratinėje visuomenėje (Khelili v. Switzerland, 2011). Teismas tai pagrindė dviem argumentais: įtarimas nelegalia prostitucija buvo labai miglotas ir bendro pobūdžio[5], o sąsaja tarp pareiškėjos nuteisimo už atgrasų ir įžeidžiantį elgesį bei žodžio „prostitutė“ nepakankamai glaudi; policijos prieštaringas elgesys, t.y. nepaisant patvirtinimo iš policijos, kad žodis „prostitutė“ buvo pakoreguotas, vėliau pareiškėja sužinojo, kad šis žodis policijos kompiuterinėse duomenų bazėse išliko. Kita vertus, teismas sprendimu pripažino, kad pareiškėjos duomenys buvo saugomi prevencijos tikslais, siekiant apginti kitų asmenų teises ir kad bendrai toks tikslas yra teisėtas.

2014 m. rugsėjo 18 d. EŽTT byloje *Brunet vs. France* taip pat nustatytas teisės į privatumą pažeidimas dėl to, kad asmens, prieš kurį baudžiamasis procesas buvo nutrauktas, asmens duomenys išliko nusikaltimų duomenų bazėse. Nepaisant raštiško pareiškėjo kreipimosi į prokurorą pašalinti asmens duomenis iš šios bazės, tai nebuvo padaryta, nes prokuroras konkrečiu atveju neturi tokios diskrecijos,[6] ir jo sprendimas yra galutinis (be teisės į apeliaciją). Teismas pagrįstai pripažino, kad asmens duomenų įtraukimas ir laikymas 20 metų policijos duomenų bazėse pažeidžia 8 straipsnį dėl to, kad duomenų bazė skirta naudoti tiriant nusikaltimus bei duomenys būtų laikomi ilgą laiko tarpą, įvertinant faktą, kad pareiškėjas buvo pripažintas nekaltu ir procesas nutrauktas (Brunet v. France, 2014).

Kita grupė argumentų prieš nenuasmenintų bylų viešą paskelbimą siejasi su prasikaltusio asmens integracija į visuomenę, t.y. nenuasmeninus duomenų apsunkinamos sąlygos prasikaltusiam asmeniui integruotis į visuomenę bei gyventi visavertį gyvenimą (Navratil, 15 p., 2009). Natūralu, kad teistiems asmenims iš tiesų labai sumažėja galimybės įsidarbinti, ar juo labiau pretenduoti į vienas ar kitas pareigas. Autorės akimis, svarbesnis argumentas tas, kad dėl prasikaltusio asmens paviešinimo kils žala artimiausiai aplinkai, vaikams, sutuoktiniui, tėvams, t.y. nukentės niekuo dėti asmenys. Kita vertus, dėl asmens padaryto nusikaltimo taip pat žala kilo niekuo dėtiems tretiesiems asmenims ir, priklausomai nuo padarytos kaltės, nukentės niekuo dėti artimiausios aplinkos asmenys – šeima, tėvai.

Trečiasis argumentas prieš nenuasmenintų bylų viešinimą internete – senaties terminų bei teisės būti pamirštam nebuvimas. Aptartos direktyvos 12 straipsnyje nustatyta, kad duomenų subjektas turi teisę reikalauti, kad duomenų valdytojas tinkamai ištaisytų, ištrintų ar blokuotų duomenis (Navratil, 15 p.2009). ESTT byloje C-131/12 pažymėjo, kad *„iš šių reikalavimų, numatytų direktyvos 6 straipsnio 1 dalies c–e punktuose, matyti, kad net iš pradžių teisėtas tikslių duomenų tvarkymas, praėjus tam tikram laikui, gali tapti neatitinkantis šios direktyvos, jei duomenys nebereikalingi tais tikslais, dėl kurių buvo surinkti arba tvarkomi“*. Taip, be kita ko, yra tuo atveju, kai jie atrodo neadekvatūs, nereikšmingi ar nebereikšmingi, arba pertekliniai pagal tuos tikslus ir praėjusį laiką (Google Spain prieš Mario Costėja Gonzalez, 93 par., 2014). Šioje byloje teismas iš esmės nustato taisyklę, kuomet prioritetas teikiamas asmens teisei būti pamirštam, o kuomet pirmenybė – visuomenės interesui žinoti. Viena vertus, teismas pasisako, kad teisė į privatumą yra viršesnė nei plačiosios visuomenės teisė į laisvai prieinamą informaciją apie asmenį internete.

Reikia atsakyti, kad Direktyvos 95/46 12 straipsnio b punktas ir 14 straipsnio pirmos pastraipos a punktas aiškintini taip, kad vertinant, ar įvykdytos šių nuostatų taikymo sąlygos, reikia, be kita ko, išnagrinėti, ar duomenų subjektas turi teisę į tai, kad atitinkama su juo susijusi informacija šiuo metu sudaromuose rezultatų, rodomų atlikus paiešką pagal jo asmenvardį, sąrašuose nebebūtų siejama su jo asmenvardžiu, nors tokios teisės konstatavimas ir nesiejamas su nustatymu, kad atitinkamos informacijos įtraukimas į rezultatų sąrašą sukelia duomenų subjektui neigiamų padarinių. Kadangi duomenų subjektas, atsižvelgiant į Chartijos 7 ir 8 straipsniais jam suteiktas teises, gali prašyti, kad atitinkama informacija nebebūtų pateikiama plačiajai visuomenei įtraukiant šią informaciją į tokį rezultatų sąrašą, šios teisės iš principo yra viršesnės ne tik už paieškos variklio eksploatuotojo ekonominį interesą, bet ir už

[5] Pareiškėjai kaltinimas buvo grindžiamas tik tuo faktu, kad pas ją buvo surasta kortelės su šiuo tekstu: graži ir išvaizdi moteris, kuriai virš 30 metų, norėtų susitikti su vyru kartu išgerti ar laikas nuo laiko kartu kur nors išeiti.

[6] Įstatyme išvardytas baigtinis tokių atvejų sąrašas, o konkretus atvejis į šį sąrašą nepapuola.

*šios visuomenės interesą turėti prieigą prie šios informacijos atlikus paiešką pagal šio subjekto asmenvardį. (*Google Spain prieš Mario Costėja Gonzalez, 90 par., 2014).

Kita vertus, teismas tuo pačiu pažymi, kad galima ir visuomenės intereso viršenybė asmens privatumo atžvilgiu „*kai dėl konkrečių aplinkybių, kaip antai šio subjekto padėties viešajame gyvenime, paaiškėtų, kad šių pagrindinių teisių apribojimą pateisina viršesnis šios visuomenės interesas turėti įtraukimo į atitinkamus sąrašus suteikiamą prieigą prie atitinkamos informacijos"* (Google Spain prieš Mario Costėja Gonzalez, 90 par., 2014).

Taigi, teismas vienareikšmiškai pažymi, kad neturi būti teikiamas prioritetas vienai teisei, bet kad turi būti siekiama interesų (teisės būti pamirštam ir visuomenės intereso) pusiausvyros įvertinimo kiekvienoje konkrečioje byloje. Ši taisyklė sėkmingai pritaikyta Nyderlandų teismuose. Šios valstybės teismai (teik pirmosios instancijos, tiek ir apeliacinis teismas) taikė visuomenės intereso viršenybės prieš asmens duomenų apsaugą principą nepavykusio mėginimo užsakyti konkurento žmogžudystę byloje, kurioje kaltinamasis pirmosios instancijos teismo sprendimu buvo pripažintas kaltu ir nuteistas 6 m. laisvės atėmimu. Teismas laikėsi nuomonės, kad asmuo įvykdė sunkų nusikaltimą bei duotu atveju teisė į informaciją nusveria teisę į privatumą. Internetinės publikacijos yra asmens netinkamo elgesio išdava (nors nuteistasis apskundęs pirmos instancijos nuosprendį). Teismas pagrįstai argumentavo, kad visuomenė turi teisėtą interesą žinoti informaciją apie nusikaltimus bei atitinkamai informacija apie X kaltinimą ir nuteisimą gali būti laisvai prieinama (F.van der Jagt, 2015).

Iš pateiktos analizės akivaizdu, kad nei vienas iš įvardytų argumentų nėra absoliutus, o kuriam iš jų teiktina pirmenybė, sprendžiama *atsižvelgiant tiek į objektyviuosius kriterijus, tokius kaip asmens statusas (pvz.: viešojo ar privataus asmens teisės yra ribojamos), įstatyminio atitinkamos teisės ribojimo pagrindas, tiek ir į vertinamuosius, tokius kaip visuomenės interesas žinoti, ribojimo proporcingumas ir atitikimas teisėtam tikslui, taip pat būtinumas demokratinėje visuomenėje* (Lankauskas, 2007, 116 p.). EŽTT ne kartą yra pasisakęs, kad nacionaliniai teismai dėl jų tiesioginio, ilgalaikio kontakto su valstybės realijomis yra geresnėje pozicijoje nei tarptautiniai teismai kaip šį interesų balansą užtikrinti konkrečiu atveju. Atitinkamai, pagal konvencijos 10 straipsnį, nacionalinėms valstybėms yra suteikta tam tikros apimties diskrecija įvertinti būtinybę ir įsikišimo į saviraiškos laisvę pobūdį (Bedat v.Switzerland, 2016; Case of Palomo Sánchez and others v. Spain, 2011). EŽTT taip pat yra pažymėjęs, kad kai tenka spręsti dviejų lygiaverčių, turinčių analogišką apsaugą, teismas turi pasverti konkuruojančius interesus. Tačiau rezultatas negali skirtis priklausomai nuo to, dėl kurios iš teisių (ar pagal Konvencijos 8 ar 10 straipsnį) buvo pateiktas skundas, kadangi šios dvi teisės nusipelno vienodos pagarbos (Hachette Filipacchi Associés (ICI PARIS) v. France, 2009 ir kt.).

Teisė ir galimybės riboti asmens teisę į privatumą išplaukia ir iš teisės į privatumą leistinų ribojimų.

2.3.Teisės į privatumą ribojimai

„Sudedamąja teisės į privatų gyvenimą dalimi yra laikoma informacija apie asmenį ir šios informacijos apsauga" (Petraitytė, 2011, 165 p.). Europos duomenų apsaugos kontrolieriaus ataskaitoje (toliau tekste – EDAK) Europos institucijoms pažymima, kad asmens duomenų apsauga yra viena iš pamatinių žmogaus teisių, kas savaime įpareigoja užtikrinti atitinkamą apsaugos pobūdį bei apimtį pagal ES teisinę sistemą, užtikrinant kad bus visuomet tinkamai atsižvelgiama į duomenų apsaugos reikalavimus (Opinion of the European Data Protection Supervisor, 2011, p. 8). Analizuojamai temai svarbus vienas iš EDAK įvardytų aspektų: šios teisės įgyvendinimo apribojimai gali būti reikalingi, bet jie turi būti išimtiniai, tinkamai pagrįsti ir niekuomet nepaveikti esminių šios teisės elementų (Opinion of the European Data Protection Supervisor, 2011, p. 8). Kad Žmogaus teisė į privatumą nėra absoliuti, yra pabrėžiama ir Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimuose (2002 09 19, II.3; 2002 10 23, II.3). Konstitucinis teismas įtvirtina sąlygas (iš esmės identiškas Europos Žmogaus teisių teismo jurisprudencijai), kuomet tokie ribojimai yra galimi demokratinėje visuomenėje: tokie ribojimai yra būtini demokratinėje visuomenėje, siekiant apsaugoti kitų asmenų teises bei laisves; yra laikomasi konstitucinio proporcingumo principo; tokiais ribojimais nėra paneigiama teisių ir laisvių prigimtis bei ribojimai nustatyti įstatymu.

ES direktyvoje leidžiamos išimtys 9 ir 13 straipsniuose aptartais atvejais.

Pirmoji išimtis tiesiogiai siejasi su visuomenės informavimo priemonėmis, kadangi valstybėms suteikiama teisė taikyti išimtis, „*kai asmens duomenys tvarkomi tik žurnalistiniais sumetimais arba meninės ar literatūrinės raiškos tikslais, norint privatumo teisę suderinti su laisve reikšti savo mintis ir įsitikinimus reglamentuojančiomis taisyklėmis*" (Dėl asmens duomenų tvarkant asmens duomenis ir dėl

laisvo tokių duomenų judėjimo, 9 str., 1995), kas šiuo atveju daugiau siejama su profesionalais, bet ne su plačiąja visuomene ir jos teise domėtis savo kaimynais, bendradarbiais, politikais ir kt.

13 straipsnyje įvardyti septyni atskiri pagrindai, kuriems esant galima varžyti asmens teisę į privatumą ir išvardytoms vertybėms teikti prioritetą prieš direktyvoje įtvirtintas asmens duomenų apsaugos nuostatas. Tai siekis užtikrinti nacionalinį ar visuomenės saugumą; gynybą; kriminalinių nusikaltimų bei reglamentuojamų profesijų etikos pažeidimų prevenciją, tyrimą, išaiškinimą ir persekiojimą; svarbius ekonominius ar finansinius valstybės narės ar Europos Sąjungos interesus, įskaitant ir monetarinius, biudžeto ar mokesčių klausimus; kontrolės, tikrinimo ar taisyklių nustatymo funkciją, kuri susijusi, bent atsitiktinai, su įgaliojimų vykdymu pagal jau išvardytus atvejus; duomenų subjekto apsaugą arba kitų asmenų teisių ir laisvių apsaugą (Dėl asmens duomenų tvarkant asmens duomenis ir dėl laisvo tokių duomenų judėjimo, 13 str, 1995). Akivaizdu, kad ribojimų sąrašas analogiškai saviraiškos laisvei yra negalutinis, ką liudija paskutinioji išlyga – kitų asmenų teisių ir laisvių apsauga.

Tinkamas įstatyminio pagrindo egzistavimas automatiškai nesuteikia teisės savavališkai varžyti asmens teisę į privatumą (Lankauskas, 2007, 110 p.) – turi būti nustatyta, kad toks ribojimas būtinas demokratinėje visuomenėje.

Visuomenės informavimo įstatyme įvardijamos išimtys, kuomet galima skelbti informaciją apie asmens privatų gyvenimą be jo sutikimo: kai tai padeda *atskleisti įstatymų pažeidimus ar nusikalstamas veikas* arba *kai informacija yra pateikiama viešai nagrinėjant bylą* (Visuomenės informavimo įstatymas, 14 str. 3d., 1996). Ypatingai pastaroji sąlyga atitiktų ir mūsų nagrinėjamą aspektą, kadangi baudžiamosiose bylose su retomis išimtimis taikoma vieša teismo posėdžių tvarka ir kiekvienas suinteresuotas asmuo turi teisę dalyvauti proceso metu, ir betarpiškai rinkti informaciją, įskaitant ir asmenų vardus, pavardes bei visas kitas bylos aplinkybes, kurios teismo sprendimą pateikiant viešai yra nuasmeninamos. Papildomo viešinimo galimybės įstatyme įtvirtinamos viešųjų asmenų atžvilgiu, pažymint, kad *informacija apie viešojo asmens privatų gyvenimą gali būti skelbiama be jo sutikimo, jeigu ši informacija atskleidžia visuomeninę reikšmę turinčias privataus šio asmens gyvenimo aplinkybes ar asmenines savybes* (Visuomenės informavimo įstatymas, 14 str. 3d., 1996).

Nekyla jokių abejonių, kad viešo asmens padarytos nusikalstamos veikos yra būtent tos aplinkybės, kurios turi visuomeninę reikšmę, nes viešųjų asmenų esminės funkcijos yra susiję su tarnavimu visuomenei ir atskirų funkcijų įgyvendinimu, siekiant visuomenės, bet ne asmeninės gerovės. Viešieji asmenys turėtų būti sektinu pavyzdžiu likusiems visuomenės nariams.

Kas laikytina viešuoju asmeniu pirmą kartą apibrėžiama 2006 metais (Visuomenės informavimo įstatymas, 2006), tačiau apibrėžimas nėra vienareikšmiškas ir paliekantis nemažai diskrecijos. Viešasis asmuo – *valstybės politikas, teisėjas, valstybės ar savivaldybės pareigūnas, politinės partijos ir (ar) asociacijos vadovas, kuris dėl einamų pareigų arba savo darbo pobūdžio nuolat dalyvauja valstybinėje ar visuomeninėje veikloje, arba kitas fizinis asmuo, jeigu jis turi viešojo administravimo įgaliojimus ar administruoja viešųjų paslaugų teikimą arba jeigu jo nuolatinė veikla turi reikšmės viešiesiems reikalams* (Visuomenės informavimo įstatymas, 2 str. 75 p. 2006).

Teisėtas visuomenės interesas (viešasis interesas) – plati sąvoka, privataus gyvenimo kontekste aiškintina kaip visuomenės teisėtas interesas gauti informaciją apie viešųjų asmenų privatų gyvenimą, jeigu ta informacija turi visuomeninės reikšmės (Lankauskas, 2007, 117 p.).

Akivaizdu, kad tuo atveju, jei nusikalstamą veiką įvykdė viešųjų asmenų kategorijai priskirtinas asmuo, nėra rimtų argumentų, kodėl visuomenė neturėtų žinoti jo vardo ir pavardės. Priešingai, jei informacija apie asmens privatų gyvenimą (pavyzdžiui, nuotraukos ir straipsniai Von Hanover prieš Vokietiją byloje) išspausdinami vieninteliu tikslu – patenkinti konkretaus skaitytojo smalsumą, toks privatumo ribojimas nelaikytinas prisidedantis prie bendrojo visuomenės intereso skatinti diskusijas, nepaisant net ir to fakto, kad asmuo visuomenei yra žinomas (nors ir nebėra viešas asmuo) (Von Hanover prieš Germany, 2004).

Išvados

1. Atliktos analizės pagrindu galima daryti išvadą, kad Lietuvoje viešai skelbiant teismų procesinius sprendimus dominuoja asmens privatumo principo prioritetas prieš saviraiškos laisvę.
2. Saviraiškos laisvė ir teisė į privatumą yra dvi lygiavertės EŽTK įtvirtintos teisės bei tiek tarptautiniuose, tiek ir nacionaliniuose teisės aktuose numatyta galimybė nustatyti kiekvienos iš šių teisių ribojimus, jeigu: tai daroma įstatymu; ribojimai interpretuojami siaurai, proporcingai (neiškreipiant teisės esmės); toks ribojimas būtinas demokratinėje visuomenėje.

3. Autorių nuomone, įvertinus EŽTT ir ETT jurisprudenciją bei teisės aktų ir mokslininkų nuomonių analizę, automatinis visų sprendimų nuasmeninimas pažeidžia visuomenės interesą žinoti ir yra esminis saviraiškos laisvės ribojimas.
4. Siūloma ieškoti galimybių skelbti nenuasmenintus teismų nuosprendžius baudžiamosiose bylose bent tais atvejais, kai byla iškelta prieš viešuosius asmenis.
5. Taip pat siūloma apsvarstyti galimybę nenuasmeninti teismo procesinių sprendimų sunkių ar labai sunkių ir/ar smurtinių nusikaltimų atvejais, kuomet visuomenės interesas žinoti ir asmens padarytų veikų pavojingumas nusveria asmens teisę į privatumą.
6. Autorių nuomone, gerbiant kitų procesų šalių nei teisiamasis privatumą, šių asmenų atžvilgiu palikti esamą nuasmeninimo tvarką.

Literatūra

1. Berkmanas, T. (2016). Doing Sanctions with Words': Legacy, Scope, Fairness and Future (?) of a Reprimand. *International Journal of Law, Language & Discourse*, Vol.6 [accepted for publication].
2. Chatterjee, S. (2014). Balancing privacy and the open court principle in family law: does de- identifying case law protect anonymity? *Dalhousie Journal of Legal Studies*, Vol. 23, 91-104.
3. Greer, S. (1997). The exceptions to Articles 8 to 11 and of the European Convention on Human Rights. Human Rights Files. *Council of Europe*, No. 15. Žiūrėta 2016, kovo 17 per internetą: <http://www.echr.coe.int/LibraryDocs/DG2/HRFILES/DG2-EN-HRFILES-15(1997).pdf>.
4. Jagt, F. (2015). Google wins appeal in first Dutch 'Right to be Forgotten' case. *ICT Law Newsletter*, 51, 1-15. Žiūrėta 2016, kovo 27 per internetą: <https://www.stibbe.com/~/media/03%20news/newsletters/brussels/benelux%20ict%20law%20newsletter%2051.pdf >.
5. Lankauskas, M. (2007). Balansavimas tarp teisės į privatumą ir saviraiškos laisvės Europos žmogaus teisių teismo jurisprudencijoje. *Teisės problemos*, Nr. 2 (56), 103 – 131.
6. Navratil, S. (2009). Publicity of administration of justice and the disclosure of court decisions. Research Project. *Eotvos Karoly Institute*. Žiūrėta 2016, kovo 27 per internetą: <http://www.right2info.org/resources/publications/publications/EKINT%20-%20Publicity%20in%20the%20Administration%20of%20Justice_2009.pdf >.
7. Petraitytė, I. (2011). Asmens duomenų apsauga ir teisė į privatų gyvenimą. *Teisė*, 80, 163-174.
8. Šindeikis, A. (2009). Teismų procesinių sprendimų nuasmeninimo konstitucingumo problemos. *Jurisprudencija*, 3 (117), 41-58.
9. Šindeikis, A. (2013). Žodžio laisvė ir jos ribų kaita per du atkurtos nepriklausomybės dešimtmečius, *Jurisprudencija*, 20(3), 1023–1060.
10. Apie Teisėjų tarybą. Žiūrėta 2016, kovo 30 per internetą: <http://www.teismai.lt/lt/teismu-savivalda/teiseju-taryba/apie-taryba/170>.
11. Chamber Judgements. B.B. v. France, Gardel v. France, M.B. v. France, 972 (17.12. 2009). Inclusion in national sex offenders database did not infringe the right to respect for private life. Press Release issued by the Registar. Žiūrėta 2016, kovo 28 per internetą: <file:///C:/Users/DELL/Downloads/003-4480954-5400075.pdf >.
12. Europos Tarybos ir Parlamento direktyva (95/46/EB) 1995 m. spalio 24 d. dėl asmens duomenų tvarkant asmens duomenis ir dėl laisvo tokių duomenų judėjimo, OL 281/31, 1995 11 23, 1 str., iš dalies pakeista Reglamento (EB) Nr. 1882/2003. Žiūrėta 2016, kovo 18 per internetą: <http://publications.europa.eu/resource/cellar/ca110404-27dc-441b-a9d1-94b6b2fd211a.0006.02/DOC_1>.
13. ES Teisingumo teismo didžiosios kolegijos 2014 m. gegužės 13 d. sprendimas byloje Google Spain prieš Mario Costėja Gonzalez, bylos Nr. C- 131/12. Žiūrėta 2016, kovo 19 per internetą: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-131/12>.
14. ES Teisingumo teismo didžiosios kolegijos 2012 m. rugsėjo 5 d. sprendimas byloje European Parliament v Council of the European Union, bylos Nr. C- 355/10. Žiūrėta 2016, kovo 19 per internetą: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-355/10&language=EN>.
15. Explanatory Report to the Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data. Strasbourg, 28.1.1981, Council of Europe. European Treaties Series No.108. Žiūrėta 2016, kovo 18 per internetą: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800ca434>.
16. EŽTT didžiosios teisėjų kolegijos 2009 m. liepos 23 d. sprendimas byloje *Hachette Filipacchi Associés (*ICI PARIS*) v. France*, application no. 12268/03. Žiūrėta 2016, kovo 27 per internetą: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-158861"]}>.

17. EŽTT didžiosios teisėjų kolegijos 2015 m lapkričio 10 d. sprendimas byloje *Couderc and Hachette Filipacchi Associés v. France,* application no. 40454/07, Žiūrėta 2016, kovo 27 per internetą: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-158861"]}>.
18. EŽTT didžiosios teisėjų kolegijos 1995 m. gruodžio 26 d. sprendimas byloje Vogt v. Germany Judgement, Application No. 17851/91. Žiūrėta 2016, kovo 18 per internetą: <http://www.iidh.ed.cr/comunidades/libertadexpresion/docs/le_europeo/vogt%20v.%20germany.htm>.
19. EŽTT didžiosios teisėjų kolegijos 2016 m. kovo 29 d. sprendimas byloje Bedat v. Switzerland, appl. No. 56925/08. Žiūrėta 2016, kovo 18 per internetą: <http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-161898"]}>.
20. EŽTT didžiosios teisėjų kolegijos 2011 m. rugsėjo 12 d. sprendimas byloje Case of Palomo Sánchez and others v. Spain, Applications nos. 28955/06, 28957/06, 28959/06 and 28964/06. Žiūrėta 2016, kovo 18 per internetą: <file:///C:/Users/DELL/Downloads/001-106178%20(1).pdf>.
21. EŽTT teisėjų kolegijos 1992 m. rugsėjo 24 d. sprendimas byloje Herczegfalvy v. Austria, Application No. 10533/83. Žiūrėta 2016, kovo 18 per internetą: <http://www.iidh.ed.cr/comunidades/libertadexpresion/docs/le_europeo/herczegfalvy%20v.%20austria.htm>.
22. EŽTT teisėjų kolegijos 2014 m. rugsėjo 18 d. sprendimas byloje Brunet v. France, application no.21010/10. Žiūrėta 2016, kovo 18 per internetą: <http://www.statewatch.org/news/2014/sep/echr-france-judgment-brunet-v-France-storage-of-information-on-crime-database.pdf>.
23. EŽTT teisėjų kolegijos 2004 m. birželio 24 d. sprendimas byloje Von Hanover v. Germany, appl. No. 59320/00. Žiūrėta 2016, kovo 27 per internetą: <http://www.5rb.com/wp-content/uploads/2013/10/von-Hannover-v-Germany-ECHR-24-June-2004.pdf>.
24. Europos Žmogaus Teisių Konvencija iš dalies pakeista protokolais Nr.11 ir Nr.14 su Pirmuoju Protokolu ir papildomais protokolais Nr. 4, 6, 7, 12 ir 13. Žiūrėta 2016, kovo 25 per internetą <http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_LIT.pdf>.
25. Konstitucinio Teismo 2006 m. kovo 28 d. nutarimas Nr.33/03 „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo įstatymo 62 straipsnio 1 dalies 2 punkto, 69 straipsnio 4 dalies (1996 m. liepos 11 d. redakcija), Lietuvos Respublikos teismų įstatymo 11 straipsnio 3 dalies (2002 m. sausio 24 d. redakcija), 96 straipsnio 2 dalies (2002 m. sausio 24 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. *Valstybės žinios,* 2006, Nr. 36-1292.
26. Konstitucinio Teismo 2002 m. rugsėjo 19 d. nutarimas Nr. „Dėl Lietuvos Respublikos telekomunikacijų įstatymo (2000 m. liepos 11 d. redakcija) 27 straipsnio 2 dalies, Lietuvos Respublikos telekomunikacijų įstatymo 27 straipsnio pakeitimo įstatymo 2 straipsnio 1 dalies, Lietuvos Respublikos telekomunikacijų įstatymo (2002 m. liepos 5 d. redakcija) 57 straipsnio 4 dalies, Lietuvos Respublikos operatyvinės veiklos įstatymo (1997 m. gegužės 22 d. redakcija) 7 straipsnio 3 dalies 4 punkto, Lietuvos Respublikos operatyvinės veiklos įstatymo (2002 m. birželio 20 d. redakcija) 7 straipsnio 3 dalies 6 punkto, Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso 48 straipsnio 1 dalies (1961 m. birželio 26 d. redakcija) ir 75 straipsnio 1 dalies (1975 m. sausio 29 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“ , *Valstybės žinios*, 2002, Nr. 93-4000.
27. Konvencija “Dėl asmenų apsaugos ryšium su asmens duomenų automatizuotu tvarkymu”. *Valstybės žinios*, 2001, Nr. 32- 1059.
28. Lietuvos Respublikos asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas. *Valstybės žinios*, 1996, Nr. 63-1479; 2000, Nr. 64-1924; 2003, Nr. 15-597; 2008, Nr. 22-804.
29. Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Lietuvos Aidas*, Nr. 220; 1992, Nr. 33-1014.
30. Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymas. *Valstybės žinios*, 1996, Nr. 71-1706; 2006, Nr. 82-3254.
31. Lietuvos Respublikos teismų įstatymas. *Valstybės žinios*, 1994, Nr. 46-851; 2002, Nr. 17-649.
32. Press release issued by the Registar of the Court. Žiūrėta 2016, kovo 27 per internetą: <file:///C:/Users/DELL/Downloads/Chamber%20judgement%20Khelili%20v.%20Switzerland,%2018.10.2011.%20(1).pdf>.
33. Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – “A comprehensive approach on personal data protection in the European Union”, Brussels, 14 January, 2011. Žiūrėta 2016, kovo 27 per internetą: <file:///C:/Users/DELL/%E2%80%9EGoogle%E2%80%9C%20diskas/MOKSLAS/konferencijos/2016/Siaures%20kolegija/teises%20aktai/11-01-14_Personal_Data_Protection_EN.pdf>.
34. Teismų tarybos 2005 m. rugsėjo 9 d. nutarimas Nr. 13P-378 „Dėl teismų sprendimų, nuosprendžių, nutarimų ir nutarčių skelbimo internete tvarkos patvirtinimo“ (Paskelbta institucijos).
35. Teisėjų tarybos 2006 m. lapkričio 24 d. nutarimas Nr. 13P-560 „Dėl pritarimo darbo grupės išvadai“ (Paskelbta institucijos).
36. Teisėjų tarybos 2008 m. rugsėjo 12 d. nutarimas Nr. 13P-151-(7.1.2) „Dėl teismų sprendimų, nuosprendžių, nutarimų ir nutarčių skelbimo internete tvarkos pakeitimo“ (Paskelbta institucijos).

37. Teisėjų tarybos 2011 m. kovo 25 d. nutarimas Nr. 13P-28-(7.1.2) „Dėl Teismų sprendimų, nuosprendžių, nutarimų ir nutarčių skelbimo internete tvarkos pakeitimo“ (Paskelbta institucijos).
38. Teisėjų tarybos 2012 m. kovo 2 d. nutarimas Nr. 13P-37-(7.1.2) „Dėl Teismų sprendimų, nuosprendžių, nutarimų ir nutarčių skelbimo internete tvarkos pakeitimo“ (Paskelbta institucijos);
39. Teisėjų tarybos 2015 m. lapkričio 27 d. nutarimas Nr. 13P-146-(7.1.2) „Dėl Teismų procesinių sprendimų bei teisėjų drausmės bylose priimtų sprendimų viešo skelbimo tvarkos patvirtinimo“ (TAR, 2015-11-30, Nr. 2015-19002).

DOES ANONYMIZATION OF JUDICIAL DECISIONS IN LITHUANIA COMPLY WITH THE PRINCIPLE OF FREEDOM TO RECEIVE INFORMATION?

Summary

According to the Resolution of the Judicial Council the published judicial decisions in Lithuania should be anonymised. This requirement creates the conflict of two interests: public's right freely receive and disseminate information and the individual's right to privacy. The aim of the article is to analyse existing regulation on publishing judicial decisions (in criminal cases) in Lithuania and to evaluate its compliance with the freedom to receive information. The article reviews the international and supranational legal documents, decisions of the Court of Justice of European Union and the European Court of Human Rights and scientific literature.

The analysis leads to the conclusions that the interest of privacy dominates over the freedom of expression when the judicial decisions are published. Freedom of expression and the right to privacy are two equivalent rights, however they are not unconditional and international and national legal documents set conditions, when they can be restricted. These rights can be restricted only by law. The restriction should be interpreted narrowly according to the principle of proportionality and should be essential for the democratic society. The authors come to the conclusion that the automatic anonymization of all judicial decisions violates the public interest to know and freedom of expression is unjustifiably restricted.

The authors recommend changing the order of the publication of judicial decisions. First, decisions against public person should not be anonymised, because the right to know about public persons is widely recognized. Secondly, it is also proposed to consider the possibility not to anonymise judicial documents, when serious or very serious crimes and/or violent crimes are committed, because in these cases the public interest to know the person, who committed a crime, outweighs the individual's right to privacy. Anonymization of judicial decisions is evident restriction of freedom of expression, therefore in opinion of the authors it is very questionable if the legislator is empowered to delegate his powers to such self-regulation body as the judicial Council especially that in Lithuania it is formed from professionals (judges) and if regulations enacted by the Judicial Council are legitimate.

Keywords: judicial decisions, freedom of expression, protection of personal data.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Edita Gruodytė.
Mokslo laipsnis ir vardas: prof. dr.
Darbo vieta ir pozicija: Vytauto Didžiojo universitetas, Teisės fakultetas, profesorė, prodekanė mokslui.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: baudžiamoji teisė (nacionalinė ir Europos Sąjungos), teisininkų etika, aukštojo mokslo aspektai teisininkų rengimo kontekste.
Telefonas ir el. pašto adresas: +370 37 327993, e.gruodyte@vdu.lt.

Autoriaus vardas, pavardė: Saulė Milčiuvienė.
Mokslo laipsnis ir vardas: doc. dr.
Darbo vieta ir pozicija: Vytauto Didžiojo universitetas, Teisės fakultetas, docentė, prodekanė administracijai.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: ES teisė.
Telefonas ir el. pašto adresas: +370 37 327993, s.milciuviene@vdu.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Edita Gruodytė.
Science degree and name: Doctor of Social Sciences, professor.
Workplace and position: Vytautas Magnus University, Faculty of Law, professor and vice – dean for research.
Author's research interests: criminal law (national and EU), legal ethics, aspects of higher education in the context of lawyer education.
Telephone and e-mail address: +370 37 327993, e.gruodyte@vdu.lt.

Author name, surname: Saulė Milčiuvienė.

Science degree and name: Doctor of Social Sciences, associated professor.
Workplace and position: Vytautas Magnus University, Faculty of Law, professor and vice – dean for administration.
Author's research interests: EU Law.
Telephone and e-mail address: +370 37 327993, s.milciuviene@vdu.lt.

ATSTOVAVIMO PAGAL PAVEDIMĄ RIBOJIMAI IR SIEKIMAS JUOS APEITI

Simona Dementavičienė
Kolpingo kolegija

Anotacija. Šiame straipsnyje autorė aptars neprivalomojo (pasirenkamojo) atstovavimo instituto reikšmę, atstovavimo rūšis (profesionalų ir neprofesionalų atstovavimą) bei įstatymų leidėjo daromas išimtis iš bendrų atstovavimo taisyklių, taip pat siekį jas apeiti, aptardama panašių kaip ir Lietuva kitų kontinentinei teisės tradicijai priskiriamų minėtų užsienio valstybių praktiką.

Pagrindiniai žodžiai: civilinis procesas, atstovavimas, atstovas, advokatas.

Įvadas

Pripažindami prioritetine sritimi žmogaus teisių apsaugą, suvokiame, kad žmogaus teisių gynybą užtikrinantiems institutams (taigi ir atstovavimui civiliniame procese) tenka ypatingas vaidmuo, kuriant bei plėtojant šiuolaikinę teisinę valstybę (Vaišvila, 1998, p. 48). Atstovavimo poreikis atsiranda ne visuomet, o tik tuomet, kai civilinio proceso dalyviai susiduria su tam tikrais sunkumais, pavyzdžiui, susijusiais su negalėjimu išreikšti savo valią (privalomasis (priverstinis) atstovavimas)[7], arba, kaip atsiranda aplinkybės, lemiančios subjektų negalėjimą asmeniškai įgyvendinti savo galimai pažeistų subjektinių teisių ir pareigų (neprivalomasis (pasirenkamasis) atstovavimas)[8]. Atsiradus pastarajam poreikiui, prieš kreipiantis į teismą, naudingiausia, visų pirma, būtų gauti tinkamą teisinį problemos įvertinimą, kad civilinė byla būtų iškelta su pagrindu, pagrįstai tikintis apsiginti ir apskritai pradėti laiko ir ištvermės reikalaujantį bylinėjimosi procesą; o vėliau, kad jį palengvinti bei įrodyti savo tiesą. CPK nuostatų, reglamentuojančių atstovimą teisme, analizė leidžia daryti išvadą, kad civiliniame procese galioja bendrasis principas, jog, siekiant užtikrinti kvalifikuotos, kokybiškos teisinės pagalbos teikimą, atstovauti asmenims teisme gali advokatai, advokato padėjėjai. Būtent nuo 2003 metų sausio mėnesio įsigaliojusiame CPK įstatymų leidėjas, pripažindamas gyvenimišką taisyklę, jog jeigu žmogui skauda dantį, jam neverta eiti pas okulistą, o reikia kreiptis pas stomatologą, padidino kompetentingo asmens (profesionalo) – advokato, vaidmenį civilinėse bylose. Priešingai, nei prieš tai galiojant 1964 metų CPK, civilinėse bylose atstovais turi teisę dalyvauti ne visi norintieji, o advokatai ar jų padėjėjai (su tam tikromis išimtimis). Tokiu būdu buvo žengtas žingsnis tobulinant civilinių bylų procesą, kurio abi šalys – ieškovas ir atsakovas – yra lygios ir veikia rungimosi principu, bei profesionalaus atstovo pagalba, įgyvendinami koncentruotumo, dispozityvumo ir kooperacijos (bendradarbiavimo) principai civiliniame procese. Be to, teisingas situacijos teisinis kvalifikavimas, reikšmingų bylai faktinių aplinkybių nustatymas, tinkamų įrodymų pateikimas, reikalavimų ir atsikirtimų profesionalus pagrindimas, teisės aktų išmanymas ir tinkamas jų pritaikymas, įrodinėjant tam tikras aplinkybes, mokėjimas praktiškai spręsti įvairias teisines problemas, oratoriniai sugebėjimai, atsiribojimas nuo emocijų, kurias sukelia procesas, palengvina ne tik pačiam į teismą besikreipiančiam asmeniui objektyviai įvertinti savo pažeistų teisių ir teisėtų interesų mastą bei galimus sprendimo būdus, įskaitant kompromisinį[9], tačiau ir tuo pačiu – teismui vykdyti teisingumą. Atsižvelgiant į šias atstovavimo civiliniame procese funkcijas, egzistuoja

[7] *Priverstinis* atstovavimas – kai pats atstovaujamasis dėl tam tikrų priežasčių negali savarankiškai dalyvauti procese ir ginti savo teises bei interesus (pavyzdžiui, kai asmuo yra neveiksnus, ribotai veiksnus, pripažintas nežinia kur esančiu – CPK 38 straipsnio 2 ir 4 dalys, 52, 53, 54 straipsniai). Toks atstovavimas paprastai yra ir įstatyminis bei atstovai pagal įstatymą gali įgalioti bylą vesti teisme kitą pasirinktą atstovą (CPK 54 straipsnio 2 dalis).

[8] *Pasirenkamasis* atstovavimas, kai turėdamas teisę ir galėdamas dalyvauti byloje pats atstovaujamasis nutaria pavesti tai daryti atstovui (pavyzdžiui, veiksnus fizinis asmuo – advokatui; vienasmenis juridinio asmens valdymo organas (direktorius, prezidentas) ginti juridinio asmens teises ir interesus gali įgalioti kitą asmenį, ir kt.). Pasirenkamasis atstovavimas dažniausiai kartu yra *sutartinis*, atsirandantis pavedimo pagrindu (CPK 55, 56 straipsniai), tačiau jis gali būti ir *visuomeninis* (pavyzdžiui, profesinės sąjungos ar asociacijos narys gali pasirinkti, kad jo interesams atstovautų profesinė sąjunga ar asociacija narystės jose pagrindu, arba kad jiems atstovautų advokatas pagal susitarimą).

[9] Kartais noras padėti klientui yra nepamatuotas. Specialistas neleistinai pamiršta, kad turi būti teikiama tinkama konsultacija – ne visose situacijose reikia skatinti šalis bylinėtis, kovoti ir laimėti. Žinoma, toks suvokimas priklauso nuo teisinės pagalbos tiekėjo pastangų ir jo supratimo apie tai, kokia pagalba yra kokybiška bei kokia pagalba geriausiai atitinka kliento lūkesčius ir interesus.

viešasis interesas, kad teisme atstovais civilinėse bylose būtų aukštos kvalifikacijos specialistai – teisininkai. Būtent advokatai CPK pasirinkti, nes, pirma, jų veiklą reglamentuoja Lietuvos Respublikos advokatūros įstatymas (Valstybės žinios, 2004) (toliau – Advokatūros įstatymas[10]); antra, jie saistomi etikos normų (Dėl Lietuvos advokatų etikos kodekso skelbimo, 2005, Nr. 130-4681); trečia, jie draudžiasi (Dėl Advokatų profesinės civilinės atsakomybės privalomojo draudimo taisyklių patvirtinimo, 2004, Nr. 133-4796); ketvirta, jų kvalifikacija atitinka reikalavimus – yra laikę egzaminus (Dėl Advokato kvalifikacinių egzaminų laikymo ir apmokėjimo tvarkos aprašo patvirtinimo, 2005, Nr. 141-5081); penkta, jiems taikoma drausminė atsakomybė (Dėl Advokatų drausmės bylų nagrinėjimo tvarkos aprašo skelbimo, 2012, Nr. 69-3545). Advokatų padėjėjai[11], rengiantis savarankiškam darbui įgyvendinant ir ginant kliento jam patikėtas teises ir laisves, ypač sudėtingomis šių dienų socialinių pokyčių, rinkos ekonomikos ir apskritai paaštrėjusių žmonių konfliktų, susvetimėjimo bei valstybės menkai kontroliuojamos konkurencijos sąlygomis, dėl ko civilinės bylos yra vis sudėtingesnės ir įvairiapusiškesnės, atlieka daug darbo ir ištvermės reikalaujantį darbą, po kurio pretendentui į advokatūra būtina išlaikyti gana sudėtingą egzaminą iš įvairių teisės sričių.

Temos aktualumą bei problemą lemia tai, jog pasitaiko Lietuvoje teisininkų, kurie užuot patikrinę savo profesines žinias egzamine, o po to charakterio savybes sudėtingomis specifinėmis advokatūros sąlygomis, ieško būdų, kaip likviduoti, ne atsitiktinai pasirinktą, o remiantis Europos pavyzdžiu, advokatūros veiklos monopolį; kur advokatūra yra vienas teisės subjektas, ji – konstitucinės sistemos dalis, egzistuojanti vienoje gretoje su teismu ir prokuratūra, ir, grįžtant atgal, įtvirtinti „alternatyvią advokatūrą“, aiškiai propaguojant ne profesionalų atstovavimą, o diletantizmą[12]. CPK 56 straipsnio 1 dalies 5 ir 6 punktuose numatyta teisė profesinėms sąjungoms, asociacijoms ir kitiems viešiesiems juridiniams asmenims atstovauti teisme savo narius yra išimtis iš bendros taisyklės, siejama su tokių juridinių asmenų teise atstovauti savo narius siekiant profesinės sąjungos, asociacijos ar kito viešojo juridinio asmens įstatuose nustatytų tikslų įgyvendinimo, todėl ši teisė negali būti aiškinama plečiamai. Mėginimas apeiti CPK numatytus atstovavimo ribojimus, laikytinas piktnaudžiavimu teise ir todėl tokia teisė negali būti ginama.

Šio **tyrimo objektas** – neprofesionalus atstovavimas civiliniame procese.

Šio **straipsnio tikslas** – aptarti mėginimus apeiti CPK numatytus atstovavimo ribojimus.

Šio **straipsnio uždaviniai**:

1. Išanalizuoti atstovavimą Lietuvos civiliniame procese bei jo ypatumus panašių kaip ir Lietuva kitų kontinentinės teisės tradicijai priskiriamų užsienio valstybių praktikoje.

2. Aptarti neprivalomojo (pasirenkamojo) atstovavimo ribojimus ir siekimą juos apeiti.

Atliekant tyrimą, duomenys rinkti dokumentų analizės metodu, o surinktų duomenų analizei taikytas kokybinės turinio analizės metodas kartu su sisteminiu, teleologiniu ir lyginamuoju teisės metodais.

Atstovavimas Lietuvos civiliniame procese

Kaip ir bet kokio kito atstovavimo, atstovavimo civiliniame procese esmė yra atstovaujamojo asmens pakeitimas jo atstovu. Jei tai būtų vienintelis atstovavimo pagal pavedimą civiliniame procese tikslas, asmens teisė rinktis, kas gali būti jo atstovu teisme, neturėtų būti ribojama ir jis galėtų pavesti savo interesus atstovauti bet kuriam kitam veiksniam asmeniui. Pavyzdžiui, Rusijos Federacijoje procesinis atstovavimas siejamas tik su asmens pakeitimo procese jo atstovu tikslo įgyvendinimu. Dėl šios priežasties Rusijoje vykstančiame civiliniame procese asmenį gali atstovauti bet kuris kitas veiksnus fizinis asmuo. 1964 metų Lietuvos CPK taip pat buvo numatyta, kad atstovu teisme gali būti kiekvienas asmuo, pateikęs įgaliotojo valią patvirtinančius dokumentus (advokatas, advokato padėjėjas, teisinių paslaugų įmonių darbuotojai, kiti teisininkai, o taip pat ir teisininkai visiškai nesusiję su teisininko

[10] Vokietijoje, kurios pavyzdžiu buvo sukurtas dabar galiojantis Lietuvos advokatūros įstatymas, buvo nuspręsta, kad juridinės konsultacijos, atstovavimas teisme yra tik advokatų funkcija.

[11] Advokatūros įstatymo 36 straipsnio 2 dalyje įtvirtinta, jog advokato padėjėjas gali atstovauti tik pirmosios instancijos teismuose ir ne aukščiau kaip po vienerių metų nuo advokato padėjėjo praktikos pradžios. Vadovaujantis šia nuostata, kuri yra specialioji CPK 55, 56 ir 354 straipsniuose įtvirtintų normų atžvilgiu, advokato padėjėjas kliento interesams ne tik kad negali atstovauti kasaciniame procese, tačiau ir apeliaciniame. Advokato padėjėjas netenka sutartinio atstovo teisių Advokatų garbės teismui pritaikius drausminę nuobaudą – išbraukimą iš Lietuvos advokatų padėjėjų sąrašo (Advokatūros įstatymo 54 straipsnio 2 dalis).

[12] Diletantizmas [pranc. *dilettantisme*], mėgėjiškumas, paviršutiniškas meno, mokslo, amato išmanymas, menkas mokėjimas, sugebėjimas kurti.

profesija). Nuo 2003 m. sausio 1 d., su tam tikrais pakeitimais, galiojančio CPK (Valstybės žinios, 2002, Nr. 36 1340) atstovavimo instituto nuostatos siejamos su teisės atstovauti teismuose suteikimu iš esmės tik advokatams ir advokatų padėjėjams. Remiantis Lietuvos civilinio proceso teisės doktrina, atstovavimo civiliniame procese tikslas – teikti asmenims kvalifikuotas teisines paslaugas ar teisinę pagalbą ir tuo pačiu padėti teismui tinkamai įgyvendinti teisingumą civilinėse bylose (Žalėnienė, 2006). Taigi, atstovavimas civiliniame procese Lietuvos teisės doktrinoje ir teismų praktikoje taip pat siejamas ir su kitų tikslų įgyvendinimu ir tam tikromis aplinkybėmis. Jis yra susijęs su kvalifikuotos teisinės pagalbos suteikimo tikslo įgyvendinimu. Užtikrinant šio tikslo įgyvendinimą, galimybė būti atstovu civiliniame procese siejama su tam tikru aspektu – specialių teisinių žinių turėjimu (CPK 56 straipsnio 1 dalies 1 ir 2 punktai). Advokatu ar advokatu padėjėju gali būti tik asmuo, turintis aukštąjį universitetinį teisinį išsilavinimą. O advokato statusas dažniausiai yra įgyjamas išlaikius specialų kvalifikacinį egzaminą. Kitų CPK nurodytų asmenų galimybė būti atstovais civiliniame procese taip pat gali būti siejama su aukštojo universitetinio teisinio išsilavinimo turėjimu (CPK 56 straipsnio 1 dalies 4 ir 6 punktai).

1.1. *Profesionalus ir neprofesionalus atstovavimas.* Priklausomai nuo to, ar iki pavedimo sutarties tarp atstovo ir atstovaujamojo buvo tam tikras teisinis ryšys, atstovavimas pagal pavedimą (Žalėnienė, 2006) gali būti skirstomas į dvi rūšis (Driukas, Valančius, 2006). *Profesionalųjį* - jeigu atstovas su atstovaujamuoju neturėjo jokio teisinio ryšio, jie yra tarpusavyje jokiais teisiniais santykiais nesusiję asmenys, fiziniam ir juridiniam asmeniui tokiu atveju gali atstovauti tik advokatas ar advokato padėjėjas. *Neprofesionalųjį* - įstatymas leidžia atstovais pagal pavedimą teisme būti ne advokatams ir ne advokatų padėjėjams šešiais atvejais, kai tarp atstovaujamojo ir atstovo yra tam tikras teisinis ryšys (CPK 56 straipsnio 1 dalis)[13] (Žin., 2011, Nr. 85-4126). Tarp jų, profesinės sąjungos, jeigu jos atstovauja profesinės sąjungos nariams darbo teisinių santykių bylose (CPK 56 straipsnio 1 dalies 5 punktas) – teisinis ryšys tarp atstovo ir atstovaujamojo kyla narystės profesinėje sąjungoje pagrindu. Asociacijos arba kiti viešieji juridiniai asmenys, kurių steigimo dokumentuose kaip vienas iš veiklos tikslų yra nurodytas tam tikros grupės asmenų gynimas ir jų atstovavimas teisme, jeigu jie atstovauja asociacijos arba kito viešojo juridinio asmens dalyviams bylose pagal šių juridinių asmenų steigimo dokumentuose numatytus veiklos tikslus (CPK 56 straipsnio 1 dalies 6 punktas) – teisinis ryšys tarp atstovo ir atstovaujamojo kyla narystės asociacijoje ar kitame viešajame juridiniame asmenyje pagrindu. Šiais atvejais įstatymas daro prielaidą, kad tarp nurodytų atstovų ir atstovaujamųjų dėl atstovavimo teisme neturėtų kilti tam tikrų teisinių problemų, kurioms esant reiktų taikyti civilinę ar kitos rūšies atsakomybę (Driukas, Valančius, 2006). Be to, CK yra numatytos dvi bylų kategorijos (CK 2.115–2.123, 2.124–2.131 straipsniai; 2.126 straipsnio 3 dalis) ir CPK 347 straipsnyje įtvirtintas atvejis, kuomet būtinas advokato kaip profesionalaus atstovo dalyvavimas.

1.2. *Neprivalomojo (pasirenkamojo) atstovavimo instituto reikšmė.* Lenkijos civilinio proceso teisės doktrinoje pažymima, jog vienos valstybės renkasi apibrėžtą, o kitos – neapibrėžtą subjektų, galinčių atstovauti teisme, ratą (Sobkowski, 1996). Kaip matyti, Lietuvos įstatymų leidėjas pasirinko apibrėžtojo subjektų, galinčių būti teisme atstovais, rato koncepciją. Civilinio proceso normos asmenų, galinčių būti atstovais civiliniame procese pagal pavedimą, klausimą reglamentuoja pakankamai aiškiai ir imperatyviai. CPK 56 straipsnis nustato baigtinį ratą asmenų, kurie gali būti teisme atstovais pagal pavedimą. Pagal šią proceso normą fiziniam asmeniui pagal pavedimą teisme gali atstovauti tik su juo susiję artima giminyste, bendra veikla, CPK 56 straipsnio 1 dalies 3–5 punktuose nurodyti asmenys. Pagal CPK 56 straipsnio 1 dalies 1 ir 2 punktus tik advokatas arba advokato padėjėjas, kaip su atstovaujamu asmeniu kitokiais – ne atstovavimo – teisiniais santykiais nesusiję asmenys, gali būti fizinio asmens atstovais teisme. Tai reiškia, kad joks kitas asmuo, jei jis nepatenka į įstatymo nustatytą asmenų ratą, negali atstovauti fiziniam asmeniui civiliniame procese pagal pavedimą.

Neprivalomojo (pasirenkamojo) atstovavimo, kuomet turėdamas teisę ir galėdamas dalyvauti byloje pats atstovaujamasis nutaria pavesti tai daryti atstovui (pavyzdžiui, veiksnus fizinis asmuo – advokatui; vienasmenis juridinio asmens valdymo organas (direktorius, prezidentas) ginti juridinio asmens teises ir interesus gali įgalioti kitą asmenį, ir kt.), poreikį sąlygoja asmenų juridinis neišprusimas, t. y. nežinojimas savo teisių ir pareigų, nemokėjimas surašyti procesinių dokumentų, surinkti reikiamų įrodymų, pagaliau nesugebėjimas tiksliai, nuosekliai ir logiškai išdėstyti savo minčių teismo posėdyje. Civilinio proceso doktrinoje daug kartų buvo atkreipiamas dėmesys į tai, kad nėra abejonių, jog teisminis nagrinėjimas su šalimis, kurios nežino civilinio proceso įstatymų reikalavimų, sukuria teismui daug

[13] CPK 56 straipsnio 1 dalis „Asmenys, kurie gali būti teisme atstovais pagal pavedimą“. Keista: 2011-06-21 įstatymu Nr. XI-1480 (nuo 2011-10-01).

sunkumų ir vilkiną procesą (Wengerek, 1958). Kitos priežastys, sąlygojančios neprivalomojo atstovavimo poreikį yra susiję su asmens tam tikromis susiklosčiusiomis gyvenimo aplinkybėmis (liga, laisvės atėmimo bausmės atlikimas pataisos įstaigoje, tarnyba kariuomenėje, gyvenimas toli nuo nagrinėjančio bylą teismo, atostogos, komandiruotė, negalėjimas atsitraukti nuo tiesioginio darbo ar užsiėmimo, nenoras susitikti su priešinga šalimi ar pan.). Taipogi toks poreikis gali atsirasti asmenims, nežinantiems valstybinės kalbos, nors jiems ir garantuojamos nemokamos vertėjo paslaugos teismo posėdžio metu. Kai kurios bylos, ypač kylančios iš šeimos teisinių santykių, yra susijusios su sunkiais emociniais išgyvenimais, kurie neabejotinai gali trukdyti asmeniškai išreikšti savo poziciją civiliniame procese ir objektyviai teismui atskleisti visas aplinkybes. Be to, juridiniai asmenys veikia per savo organus ir dalyvius, tačiau kolegialiam organui labai nepatogu tiesiogiai dalyvauti teisme, nes tai susiję su keleto ar net daugiau asmenų atvykimu į teismo posėdį; juridinio asmens vadovas taip pat ne visuomet gali palikti bendrovę ir atsitraukti nuo darbo, todėl šioje srityje svarbią reikšmę įgyja atstovavimo institutas (Žalėnienė, 2006). Pasirenkamasis atstovavimas, apibrėžtas CPK 56 straipsnio 1 dalyje, dažniausiai kartu yra *sutartinis,* atsirandantis pavedimo pagrindu (CPK 55, 56 straipsniai)[14] (LAT CBS teisėjų kolegijos 2009 m. kovo 2 d. nutartis civilinėje byloje P. S. v. Z. S., Nr. 3K-3-73/2009; 2014 m. lapkričio 7 d. nutartis civilinėje byloje J. J. v. J. N., Nr. 3K-3-473/2014; 2015 m. balandžio 15 d. nutartis civilinėje 3K-3-212-219/2015), tačiau jis gali būti ir *visuomeninis* (pavyzdžiui, profesinės sąjungos ar asociacijos narys gali pasirinkti, kad jo interesams atstovautų profesinė sąjunga ar asociacija narystės jose pagrindu, arba kad jiems atstovautų advokatas pagal susitarimą).

Neprivalomojo (pasirenkamojo) atstovavimo[15] ribojimai ir siekimas juos apeiti

Tačiau Lietuvoje pasitaiko teisininkų, kurie ieško įvairių būdu kaip apeiti CPK numatytus atstovavimo ribojimus, o įstatymų leidžiamosios valdžios atstovai – kaip likviduoti advokatūros veiklos monopolį, grįžtant prie situacijos, kuomet atstovauti teismuose galėjo praktiškai visi norintieji.

Asmenų, galinčių būti atstovais teisme rato susiaurinimas – nuoseklios Lietuvos teisinės sistemos reformos išdava. Civilinio proceso kodekso 56 straipsnio nuostata, suteikianti teisę tik advokatams ar jų padėjėjams būti atstovais pagal pavedimą (yra išimčių), o kiti atstovais pagal pavedimą gali būti tik kartu su jais, gimė ne spontaniškai. Jau 1998 m. Teisinės sistemos reformos metmenų (toliau Metmenys) redakcijoje nurodoma, kad teisinės pagalbos kokybei ir efektyvumui teisme užtikrinti sudaromos sąlygos bei skatinama įgyvendinti nuostatą, pagal kurią fiziniams asmenims teismuose atstovautų advokatai. Dabartinis atstovavimo instituto civiliniame procese reglamentavimas pagrįstas poreikiu nuoseklia teisine reforma užtikrinti profesionalų ir efektyvų, kliento teisėtus lūkesčius garantuojantį atstovavimą, civilinio proceso tikslų ir ypač proceso operatyvumo principo įgyvendinimą, taip pat sietinas su Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencijos (Valstybės žinios. 1995, Nr. 40-987) 6 straipsnyje įtvirtinta teise į teisingą bylos nagrinėjimą, kadangi teisingas bylos išnagrinėjimas priklauso ir nuo atstovo profesinės kvalifikacijos teisės srityje. Pagrindinių teisinių institucijų reformos kryptys buvo apibrėžtos Metmenyse, kurių nauja redakcija patvirtinta Lietuvos Respublikos Seimo 1998 m. birželio 25 d. nutarimu Nr. VIII-810 (Valstybės žinios, 1998, Nr. 61-1736). Metmenyse nurodyta, kad „advokatūra yra institucija, užtikrinanti žmogaus teisės į gynybą realizavimą ir teisinės pagalbos teikimą. Teisinės pagalbos kokybei ir efektyvumui teismuose užtikrinti sudaromos sąlygos bei skatinama įgyvendinti nuostatą, pagal kurią fiziniams asmenims teismuose atstovautų advokatai“. Metmenyse teisinės pagalbos kokybės ir efektyvumo didinimas siejamas su advokatų profesine veikla, jos teisiniu reguliavimu.

Galiojančiu CPK įgyvendinus šią reformą, teisiniame lygmenyje vis dar netyla kalbos dėl koncepcinės atstovavimo instituto reformos, kurios tikslas – suteikti fizinių ir juridinių asmenų atstovavimo teisme teisę platesniam teisininkų ratui nei numatyta dabar galiojančiame CPK. Nors pasaulyje šis klausimas seniai išspręstas teigiamai advokatūros institutui aiškiai suvokiant, kad advokatas

[14] Atstovavimo civiliniame procese sutartis Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikoje kvalifikuojama kaip pavedimo sutartis (CK 6.756–6.765 straipsniai.

[15] *Pasirenkamasis* atstovavimas, kai turėdamas teisę ir galėdamas dalyvauti byloje pats atstovaujamasis nutaria pavesti tai daryti atstovui (pavyzdžiui, veiksnus fizinis asmuo – advokatui; vienasmenis juridinio asmens valdymo organas (direktorius, prezidentas) ginti juridinio asmens teises ir interesus gali įgalioti kitą asmenį, ir kt.). Pasirenkamasis atstovavimas dažniausiai kartu yra *sutartinis,* atsirandantis pavedimo pagrindu (CPK 55, 56 straipsniai), tačiau jis gali būti ir *visuomeninis* (pavyzdžiui, profesinės sąjungos ar asociacijos narys gali pasirinkti, kad jo interesams atstovautų profesinė sąjunga ar asociacija narystės jose pagrindu, arba kad jiems atstovautų advokatas pagal susitarimą).

teisingumo vykdymo procese yra būtinas, Lietuvoje nuolat keliamas klausimas, kodėl advokatams suteikiama privilegija atstovauti teismuose.

Nuo 2011 m. spalio 1 d. įsigaliojusio CPK 56 straipsnio 1 dalies nuostatas papildė 6 punktas, suteikiantis asociacijoms arba kitiems viešiesiems juridiniams asmenims, kurių steigimo dokumentuose kaip vienas iš veiklos tikslų yra nurodytas tam tikros grupės asmenų gynimas ir jų atstovavimas teisme, jeigu jie atstovauja asociacijos arba kito viešojo juridinio asmens dalyviams bylose pagal šių juridinių asmenų steigimo dokumentuose numatytus veiklos tikslus, teisme būti atstovais pagal pavedimą[16]. Neigiamų priimto įstatymo pasekmių nebuvo numatyta[17]. Vis tik, kai kurie teisininkai, pasinaudoję šiuo pakeitimu, naudojasi galimybe atstovauti savo klientams (fiziniams asmenims) civiliniame procese, net jeigu ir neturi advokato/advokato padėjėjo statuso. Pastarieji sukuria teisinių paslaugų įmonę (užuot praktikavę kartu su advokatais ir jų padėjėjais) su pavadinimu „juridinė kontora", „teisininkų profesinė bendrija" ir pan., t. y. artima skambesiui „advokatų kontora" ir teikia teisines paslaugas, tačiau, klientui prireikus teisminio atstovavimo, susiduria su problema, nes pagal galiojantį CPK tokia teisė suteikiama advokatams bei jų padėjėjams. Minėtai kliūčiai pašalinti, pasinaudojus minėta CPK 56 straipsnio 1 dalies 6 punkte įtvirtinta norma, yra įkuriama asociacija[18], visus savo juridinės kontoros klientus, kuriems reikia atstovauti civiliniame procese, įtraukiant asociacijos nariais.

Šiame kontekste pažymėtina, jog CPK 56 straipsnio 1 dalies 5 ir 6 punktuose numatyta teisė profesinėms sąjungoms, asociacijoms ir kitiems viešiesiems juridiniams asmenims atstovauti teisme savo narius yra išimtis iš bendros taisyklės, siejama su tokių juridinių asmenų teise atstovauti savo narius siekiant profesinės sąjungos, asociacijos ar kito viešojo juridinio asmens įstatuose nustatytų tikslų įgyvendinimo, todėl ši teisė negali būti aiškinama plečiamai. Visų pirmą, iš CPK 56 straipsnio 1 dalies 6 punkto turinio matyti, kad tam, jog asociacija ar kitas viešas juridinis asmuo galėtų savo narius atstovauti teisme pagal CPK 56 straipsnio 1 dalies 6 punktą, asmens įstatuose numatyta teisė atstovauti savo narius turi būti vienas iš asociacijos ar kito viešojo juridinio asmens veiklos tikslų, t. y. kaip pagalbinis tikslas siekiant pagrindinių asociacijos tikslų (pvz.: tokiomis galėtų būti laikomos vartotojų interesams atstovauti įsteigta asociacija, gyvūnų mylėtojų asociacija ir kt.), tačiau toks tikslas negali būti vienintelis. Atsižvelgiant į CPK 56 straipsnio 1 dalies 6 punkto turinį ir aukščiau aptartus motyvus, asociacija, kurios vienintelis veiklos tikslas yra savo narių konsultavimas ir jų interesų atstovavimas teisme ginant bet kokius jų interesus, negali būti laikoma tinkamu atstovu, turinčiu teisę atstovauti savo narius pagal CPK 56 straipsnio 1 dalies 6 punktą.

Minėtą CPK straipsnio papildymą sąlygojo Europos Sąjungos nuostatų, palengvinančių asociacijoms galimybę ginti savo narius, įgyvendinimas[19]. Tačiau ši norma pradedama naudoti visiškai ne šiam tikslui, o siekiant apeiti draudimą atstovauti civiliniame procese teisininkams, kurie nėra advokatai ar advokatų padėjėjai. Tokia veikimo schema apylinkių teismuose buvo laiko tinkamu atstovavimu, tačiau pasiekus Lietuvos Aukščiausiąjį Teismą (toliau LAT) (LAT CBS teisėjų kolegijos 2015 m. sausio 14 d. nutartis civilinėje byloje pagal suinteresuoto asmens M. Š. vardu VšĮ ADVOC LT kasacinį skundą dėl Klaipėdos apygardos teismo 2014 m. spalio 22 d. nutarties peržiūrėjimo, Nr. 3P-18/2015) pastarasis, remiantis aukščiau nurodytais motyvai, pasisakė, jog tokiu būdu siekiama apeiti CPK numatytus atstovavimo ribojimus, kas laikytina piktnaudžiavimu teise ir todėl tokia teisė negali būti ginama. LAT konstatavo, jog suinteresuoto asmens vardu kasacinį skundą surašęs ir padavęs asmuo VšĮ Advoc LT nėra tinkamas atstovas CPK 347 straipsnio 3 dalies ir 56 straipsnio 1 dalies 6 punkto prasme, todėl konstatuota, jog kasacinį skundą padavė asmuo, kuris neturi teisės tokį surašyti ir paduoti ir jis atsisakytas priimti. Kitoje byloje LAT (LAT CBS teisėjų kolegijos 2015 m. kovo 17 d. nutartis civilinėje byloje *G. K. ir D. M.-K. v. A. K.*, Nr. 3K-3-136-701/2015) pasisakė, jog tokiais atvejais, kai asociacijos klientas su asociacija sudaro teisinių paslaugų teikimo sutartį, asociacija neturi teisės iš jo reikalauti už tas teisines paslaugas atlygio, todėl bylinėjimosi išlaidos neturėtų būti atlyginamos. Visų pirma, tai *prieštarautų*

[16] Seimo nario Remigijaus Žemaitaičios 2010 m. rugpjūčio 26 d. užregistruota pataisa.

[17] 2009-03-18 XIP-392 Seimas Aiškinamasis raštas dėl CPK 56 straipsnio papildymo įstatymo projekto.

[18] Pavyzdžiui, pavadinimu „Gintautienė&Gintautas Lex Publicum"; VšĮ Advoc LT.

[19] 2000 m. birželio 29 d. Tarybos direktyvos 2000/43/EB, įgyvendinančios vienodo požiūrio principą asmenims nepriklausomai nuo jų rasės arba etninės priklausomybės, 7 straipsnio 2 dalyje numatoma, kad valstybės narės privalo užtikrinti, kad asociacijos, organizacijos arba kiti juridiniai asmenys, kurie yra teisėtai suinteresuoti draudimu diskriminuoti, gali nukentėjusio vardu arba jį remiant, gavus jo arba jos sutikimą, dalyvauti teismo arba administracinėse procedūrose, siekiant užtikrinti šioje direktyvoje nustatytas teises (analogiškos nuostatos 2000 m. lapkričio 27 d. Tarybos direktyvos 2000/78/EB, nustatančios vienodo požiūrio užimtumo ir profesinėje srityje bendruosius pagrindus, nuostatas, 9 straipsnio 2 dalyje).

asociacijos tikslams, narių savitarpio supratimo, interesų bendrumo, bendriesiems teisės principams. LAT konstatavo, jog, atsižvelgiant į asociacijos, kaip susivienijimo, esmę, jos steigimo, stojimo į ją ir veikimo tikslus, darytina išvada, kad asociacijos teikiamomis paslaugomis jos nariai paprastai turėtų naudotis nemokamai, nebent tai būtų susiję su išskirtinėmis aplinkybėmis, realiai patirtomis papildomomis išlaidomis. Kai asociacijos įstatuose vienu iš jos veiklos tikslų yra nurodytas tam tikros grupės asmenų gynimas ir atstovavimas jiems teisme, sudarantis prielaidas jai būti savo nario – fizinio asmens – atstovu teisme pagal pavedimą (CPK 56 straipsnio 1 dalies 6 punktas), tai ši asociacija, įgyvendindama nurodytą tikslą bei tenkindama tokio savo nario pageidavimą ir poreikius dėl jo interesų atstovavimo bei gynimo teisme, negali iš šio (nario) reikalauti bei gauti užmokesčio už procesinių dokumentų parengimą, atstovavimą teisme ir pan. Visų antra, *LAT konstatavo, kad atstovaujamosios dėl atliktų mokėjimų asociacijai už procesinių dokumentų rengimą ir atstovavimą patirtos išlaidos nekvalifikuotinos kaip CPK 88 straipsnio 1 dalies 9 punkte*[20] *nurodytos kitos būtinos ir pagrįstos išlaidos, kurios atlygintinos bylą laimėjusiai šaliai, nes jos vertintinos kaip neatitinkančios būtinumo kriterijaus. Pabrėžtina, jog „Kitomis išlaidomis“ taip pat pripažintinos ir išlaidos teisinei pagalbai, kurią vykdydami teisėtą veiklą suteikė kiti subjektai – ne advokatai. Tokią nuomonę pareiškė LAT Civilinių bylų skyrius 2005 m. gegužės 2 d. konsultacijoje: „*Kai procesinius dokumentus teismui rengia asmuo, vykdantis teisėtą veiklą (individualią veiklą pagal Lietuvos Respublikos gyventojų pajamų mokesčio įstatymo 10 straipsnį; juridinis asmuo, vykdantis įstatuose ar kituose dokumentuose numatytą veiklą (CK 2.47 straipsnis), šalies turėtos išlaidos dėl procesinių dokumentų rengimo gali būti priskiriamos prie kitų būtinų ir pagrįstų išlaidų, numatytų CPK 88 straipsnio 1 dalies 9 punkte[21] (Žin., 2011, Nr. 85-4126). Teismas, nagrinėdamas šių išlaidų priteisimo klausimą, turi įvertinti, ar šios išlaidos yra būtinos ir racionalios, ar jos pagrįstos byloje esančiais rašytiniais įrodymais, t. y. mokėjimo dokumentais (PVM sąskaitomis faktūromis, kvitais ir kt.)“ (Teismų praktika, 2005, Nr. 23).

LAT pasisakydamas, kad buvimo (įstojimo) asociacijoje tikslas negali būti vien tas, kad konkrečiu atveju asociacijos narys būtų atstovaujamas civiliniame procese, nes tai neatitinka CPK 56 straipsnio 1 dalies 6 punkto idėjos, bei per bylinėjimosi išlaidų institutą, kuomet bylinėjimosi išlaidos jiems nebus atlyginamos, galimai sustabdys šią ydingą teisinio atstovavimo praktiką. Negana to, šiuo metu įstatymo leidėjui yra siūloma numatyti, kad asociacijos arba kiti viešieji juridiniai asmenys, kurių steigimo dokumentuose kaip vienas iš veiklos tikslų yra nurodytas tam tikros grupės asmenų gynimas ir jų atstovavimas teisme, bylose pagal šių juridinių asmenų steigimo dokumentuose numatytus veiklos tikslus galėtų atstovauti ne tik savo dalyviams, bet ir tretiesiems asmenims[22]. Tokiu būdu praplečiant asociacijos atstovaujamųjų ratą, įtvirtinat, jog galimas atstovavimas ne tik savo nariams.

Taip pat galima situacija, kai tam tikri advokatai dirba kartu su teisinių paslaugų įmonėmis, statusu uždaroji akcinė bendrovė (pavyzdžiui, UAB „Skyrybų centras“, UAB „Teisinių paslaugų grupė“), tokiais kaip administracinių teismų sprendimuose dėl klaidinančios reklamos eskaluojamas „Skyrybų centras”, kuris garantuoja greičiausias skyrybas ir pan. Tokios įmonės sudaro atlygintinų paslaugų teikimo sutartis, bet bylas teisme veda su jais dirbantys advokatai. Šios advokatų ir tokių įmonių bendradarbiavimo priežastys galėtų būti tai, jog yra patogu reklamuotis[23], nes klientas surandamas per laisvai, be apribojimų, besireklamuojančią įmonę. Patys fiziniai bei juridiniai asmenys („verslas“) dažnai kreipiantis į teismą atstovais renkasi ne advokatą ar advokato padėjėją, bet teisinių paslaugų įmonę. Priežastis, matyt, paprasta – pigiau. Iki šiol didesnių problemų prisiteisti teisinių paslaugų įmonei sumokėtų išlaidų bent iš dalies laimėjus bylą nekildavo, tačiau LAT apie tai pasisakius vienoje iš nagrinėtų bylų (LAT CBS 2015 m. balandžio 15 d. nutartis, Nr. 3K-3-212-219/2015), išlaidos, sumokėtos teisinių paslaugų įmonėms už

[20] Naujas CPK atvėrė galimybę bylinėjimosi išlaidomis pripažinti ne tik tas išlaidas, kurios tiesiogiai nurodytos įstatyme, bet ir visas kitas su bylos nagrinėjimu susijusias išlaidas. Tai sudarė sąlygas bylinėjimosi išlaidomis pripažinti, pavyzdžiui, proceso šalies kelionės į teismą, gyvenimo ir maitinimosi kitoje nei gyvenamoji vieta vietovėje išlaidas, kitų nei liudytojų parodymai ar ekspertų išvada įrodymų gavimo ir pateikimo teismui išlaidas (antstolių atlikto konstatavimo išlaidas, dokumentų gavimo išlaidas ir kt.), išlaidas kitų atstovų (auditorių, buhalterių, mokesčių konsultantų ar kitų sričių specialistų pagalbai, kitas išlaidas. Tačiau tokios išlaidos turi atitikti du kriterijus, t. y. turi būti pagrįstos ir būtinos.

[21] 2011-09- 21 įstatymu Nr. XI-1480 (nuo 2011-10-01) 9 punktas, iki tol buvo 8 punktas.

[22] 2011-12-06 XIP-2347 Seimas Pasiūlymas.

[23] Advokatai savo veiklą gali reklamuoti tiek, kiek ši reklama atitiks advokato veiklos, profesinės etikos principus. Negali būti lyginamosios, klaidinančios reklamos, draudžiama naudotis klientų bejėgiška būkle, žeminti kitus rinkos dalyvius ir pan. Advokatai negali siūlyti savo paslaugų įkyriai, pasinaudodami sudėtinga adresato būkle. Advokato reklamoje negalima žadėti bylos baigties, pavyzdžiui, kad mus pasamdęs laimėsi bylą ir pan. Advokatams ux reklamos tvarkos pažeidimą gresia drausminė atsakomybė (Advokatūros įstatymo 42 straipsnis).

paslaugas, nebebus priteisiamos. LAT nagrinėtoje byloje kilo ginčas, ar įgaliotojas[24] (atstovaujamas asmuo), kurio naudai teismas priėmė palankų sprendimą, turi reikalavimo teisę ir ar jam gali būti priteistos atstovavimo išlaidos, kurias jis už suteiktas teisines paslaugas mokėjo ne advokatui (jo padėjėjui), o teisines paslaugas teikiančiai įmonei. Byloje nustatyta, kad ieškovę teisme atstovavo juridinis asmuo, kuris paruošė procesinius dokumentus, teikė konsultacijas, taip pat surado ieškovei advokatą, kuris atstovavo ją teisme. LAT minėtoje nutartyje, be to, kad joks kitas asmuo, jei jis nepatenka į CPK 56 straipsnyje nustatytą asmenų ratą, negali atstovauti fiziniam asmeniui civiliniame procese pagal pavedimą, pasisakė, jog „atstovavimui nustatyti apribojimai ir reikalavimai iš esmės lemia ir atstovavimo išlaidų paskirstymo, priteisimo reglamentavimą. CPK 88 straipsnio 1 dalies 6 punktas išlaidas advokato ar advokato padėjėjo pagalbai apmokėti priskiria prie išlaidų, susijusių su bylos nagrinėjimu, o CPK 98 straipsnio 1 dalis nustato, kad šaliai, kurios naudai priimtas sprendimas, teismas priteisia iš antrosios šalies išlaidas už advokato ar advokato padėjėjo, dalyvavusių nagrinėjant bylą, pagalbą, taip pat už pagalbą rengiant procesinius dokumentus ir teikiant konsultacijas. Tai reiškia, kad įstatymas nustato civilinio proceso dalyviui, kurio naudai priimtas sprendimas, teisę reikalauti iš kitos (pralaimėjusios) šalies savo patirtų atstovavimo civiliniame procese pagal pavedimą išlaidų atlyginimo tik tuo atveju, kai jam atstovavo advokatas arba advokato padėjėjas. Kitokios fizinio asmens patirtos atstovavimo išlaidos civiliniame procese, įskaitant ir tas, kai fiziniam asmeniui atstovauja su juo susiję, CPK 56 straipsnio 1 dalies 3–6 punktuose nurodyti asmenys, negali būti priteistos“. Iš esmės, teismas nustatė, kad civiliniuose teisiniuose santykiuose atstovavimas galimas ne itin griežtai reglamentuojant, tačiau civiliniame procese (t. y. vedant civilinę bylą teisme) atlyginamos gali būti tik advokato ar jo padėjėjo apmokėtos paslaugos, o ne privačios konsultacijos iš juridinių asmenų. Tai reiškia, kad visuomet geriau kreiptis į advokatą, nes tik tokiu atveju laimėjus bylą bus galimybė prisiteisti iš pralaimėjusios šalies bylinėjimosi išlaidas. Kaip matyti, advokatūros bendruomenės nariai yra priversti konkuruoti su teisines paslaugas teikiančiomis įmonėmis, kuriose ne tik kad neprivalu turėti darbuotojų, priklausančių Lietuvos advokatūrai, bet kurių nesaisto jokie advokatams keliami reikalavimai (etika, kvalifikacijos kėlimas, ribojimai reklamuotis, speciali mokesčių našta, reikalavimas drausti veiklą profesinės atsakomybės draudimu ir t. t.). Institucijų, kontroliuojančių šių įmonių teikiamų paslaugų kokybę, nėra. Reikia nepamiršti ir to, kad teisines paslaugas teikianti bendrovė gali išnykti lygiai taip pat lengvai, kaip kad buvo įsteigta. Padaryta žala bus neatlyginta nei klientui, nei visam Lietuvos teisinės sistemos įvaizdžiui.

Atstovavimo civiliniame procese ypatumai panašių kaip ir Lietuva kitų kontinentinės teisės tradicijai priskiriamų užsienio valstybių praktikoje

Lietuvai integravusis į Europos Sąjungą neabejotinai svarbus yra Europos Sąjungos valstybių narių pavyzdys. Reformuojant įstatymus Lietuvos įstatymų leidėjas visų pirma turi atkreipti dėmesį į tai, kaip atitinkami klausimai reglamentuojami kitose Europos valstybėse. Daugelyje šalių advokatams suteikta išimtinė teisė atstovauti klientų interesams teismuose.

Prancūzijoje advokatams patikėta didžioji dalis visos visuomenei teikiamos teisinės pagalbos. Su nedidelėmis išimtimis dabar Prancūzijoje tik advokato statusą turintys asmenys turi teisę raštu arba žodžiu konsultuoti klientus teisės klausimais, atstovauti jiems teismuose ir teikti kitą teisinę pagalbą. Panašiai kaip Prancūzijoje, Norvegijos įstatymuose numatyta, kad advokatai turi išimtinę teisę teikti teisinę pagalbą ir atstovauti klientų interesams teismuose. Italijoje tik advokatai turi teisę atstovauti klientams teismuose. Šios taisyklės išimtis numatyta tik procesuose, vykstančiuose Italijos mokesčių komisijoje. Šiose institucijose atstovavimo teisė suteikta ir kitų profesijų atstovams. Austrijoje tik advokatui suteikta teisė atstovauti savo klientui teismo institucijose. Teisininkai, dirbantys įmonėse pagal darbo sutartį, nėra laikomi nepriklausomais teisinių paslaugų teikėjais ir vadinami juristais. Jie negali atstovauti savo darbdaviams teismo institucijose. Šią funkciją atlieka advokatai. Panaši privalomo advokato dalyvavimo pareiga egzistuoja ir Vokietijoje, kur apygardų ir aukštesnių instancijų teismuose asmens interesus turi atstovauti advokatas. Daugelyje Europos valstybių, kaip antai Belgija, Vokietija, Nyderlandai, Portugalija

[24] Civilinėje teisėje įgaliotojas gali laisvai pasirinkti įgaliotinį (fizinį ar juridinį asmenį), įgaliotinis veikia vienas įgaliotojo vardu ir gali atlikti tokius veiksmus, kurie tiesiogiai nurodyti pavedimo sutartyje (įgaliojime); o civiliniame procese įgaliotojui gali atstovauti tik fizinis asmuo, ir tik toks, kuris atitinka civilinio proceso normų reikalavimus, įgaliotinis gali veikti vienas arba įgaliotojas gali veikti kartu su įgaliotiniu ir įgaliotinio teises, veikiant įgaliotojo vardu, nustato ne tik įgaliojimo turinys, bet ir civilinio proceso normos. Taigi atstovavimo civiliniame procese sutarčiai CK normos gali būti taikomos tiek, kiek jos atitinka CPK normų nustatytus atstovavimo civiliniame procese reikalavimus ir jiems neprieštarauja.

ir kt., ne tik kad yra įtvirtinta advokatų atstovavimo teisme išskirtinė teisė, tačiau net yra apribojamos teisės asmenims kreiptis į teismą neturint advokato. Airijoje, Vengrijoje, Maltoje, Slovėnijoje, Suomijoje, Švedijoje ir kt., taip pat kaip ir Lietuvoje, advokatai išlaiko specifinį atskiros gildijos statusą, kas reiškia, kad ne kiekvienas teisininkas gali praktikuoti kaip advokatas. Paprastai advokato teisės ir vardas yra įgyjami ne tik sėkmingai baigus teisės studijas, bet ir atlikus tam tikrą praktiką bei išlaikius papildomus egzaminus.

Pagal Vokietijos ZPO, BRAO (*Bundesrechtsanwaltsordnung*) § 171 Vokietijos Federaliniame Aukščiausiajame Teisme gali veikti tik į specialųjį sąrašą įtrauktas advokatas, kuriam yra draudžiama veikti kituose teismuose (*Verbot der Simultanzulassung*). Minėta įstatymo norma Vokietijos Federalinio Aukščiausiojo Teismo buvo pripažinta atitinkanti Vokietijos Konstitucijos (*Grundgesetz*) nuostatas (BGH, 2002). Įtvirtinto ribojimo paskirtis paaiškinama tuo, kad revizijoje veikiančių advokatų veiklos užduotys reikšmingai skiriasi nuo tų, kurias jie atlieka žemesnėse instancijose. Pagrindinis revizijoje veikiančio advokato tikslas – surasti ir nurodyti teisės klaidas, pasitaikiusius trūkumus, taip pat teisiškai argumentuotai pagrįsti, jog tokių klaidų, kurias nurodo priešinga šalis kaip revizijos pagrindą, nėra. Pažymima, jog šie specialieji advokatui keliami tikslai lengviau pasiekiami tais atvejais, kai advokatas į ginčo nagrinėjimą įstoja naujai, neatsižvelgiant į ankstesnę proceso eigą. Nemažai revizijų sėkmingai baigiasi todėl, kad advokatai, kuriems leidžiama veikti Vokietijos Federaliniame Aukščiausiajame Teisme, nurodo tokius bylos aspektus, į kuriuos anksčiau nebuvo atkreiptas dėmesys arba jie buvo nagrinėti nepakankamai (BGH, 2002). Danijoje taip pat, kaip, beje, ir daugelyje kitų pasaulio šalių, Aukščiausiajame Teisme gali atstovauti tik tam tikrus stažo ir kvalifikacijos reikalavimus atitinkantys advokatai. Iš viso Danijos advokatų tokia teisę turi maždaug 15 procentų. Kaip jau buvo minėta, Lietuvos leidėjas kasacijos atveju taip pat yra įtvirtinęs privalomąjį advokato dalyvavimą byloje (išskyrus keletą išimčių), tačiau jokie papildomi reikalavimai byloje veikiantiems advokatams nėra keliami.

Europoje beveik nediskutuojama apie seniai suvoktą advokatūros naudą ir poreikį, o tyrimai krypsta į klausimą, ar advokatų kvalifikaciniai reikalavimai automatiškai užtikrina jų teikiamų teisinių paslaugų kokybę, ar paslaugų kokybė ir advokato etika yra pakankamai kontroliuojama ir pan. Pavyzdžiui, Olandijoje, Anglijoje ir Velse teisinių paslaugų kokybei užtikrinti įgyvendinamos specialios priemonės: atliekamos klientų apklausos, teisinės pagalbos teikimo kokybės auditas, atsitiktiniai konkrečių valstybės finansuotų bylų tyrimai, diegiami geros profesinės praktikos protokolai ir teisinių paslaugų organizavimo bei administravimo kokybės standartai.

Išvados

1. Nuo 2003 m. sausio 1 d., su tam tikrais pakeitimais, galiojančio CPK atstovavimo instituto nuostatos siejamos su teisės atstovauti teismuose suteikimu iš esmės tik advokatams ir advokatų padėjėjams. Lietuvos įstatymų leidėjas pasirinko apibrėžtojo subjektų, galinčių būti teisme atstovais, rato koncepciją, įtvirtintą CPK 56 straipsnyje „Asmenys, kurie gali būti atstovais pagal pavedimą“. Pasirenkamasis atstovavimas, apibrėžtas CPK 56 straipsnio 1 dalyje, dažniausiai kartu yra sutartinis, atsirandantis pavedimo pagrindu (CPK 55, 56 straipsniai), tačiau jis gali būti ir visuomeninis (pavyzdžiui, profesinės sąjungos ar asociacijos narys gali pasirinkti, kad jo interesams atstovautų profesinė sąjunga ar asociacija narystės jose pagrindu, arba kad jiems atstovautų advokatas pagal susitarimą). Neprivalomojo (pasirenkamojo) atstovavimo, kuomet turėdamas teisę ir galėdamas dalyvauti byloje pats atstovaujamasis nutaria pavesti tai daryti atstovui, poreikį sąlygoja asmenų juridinis neišprusimas. Priklausomai nuo to, ar iki pavedimo sutarties tarp atstovo ir atstovaujamojo buvo tam tikras teisinis ryšys, atstovavimas pagal pavedimą gali būti skirstomas į dvi rūšis: profesionalųjį ir neprofesionalųjį.
2. Tam, jog asociacija ar kitas viešas juridinis asmuo galėtų savo narius atstovauti teisme, asmens įstatuose numatyta teisė atstovauti savo narius turi būti vienas iš asociacijos ar kito viešojo juridinio asmens veiklos tikslų, t. y. kaip pagalbinis tikslas siekiant pagrindinių asociacijos tikslų (pvz.: tokiomis galėtų būti laikomos vartotojų interesams atstovauti įsteigta asociacija, gyvūnų mylėtojų asociacija ir kt.), tačiau toks tikslas negali būti vienintelis. Tokia LAT padaryta išvada, taip pat per bylinėjimosi išlaidų institutą, kuomet bylinėjimosi išlaidos tokiems atstovams nebus atlyginamos, įskaitant teisinių paslaugų įmonėms, bus sustabdyta ydinga, mėginant apeiti CPK numatytus atstovavimo ribojimus, teisinio atstovavimo praktika.

Literatūra

1. 2000 m. birželio 29 d. Tarybos direktyva 2000/43/EB.
2. 2000 m. lapkričio 27 d. Tarybos direktyva 2000/78/EB.
3. 2009-03-18 XIP-392 Seimas Aiškinamasis raštas dėl CPK 56 straipsnio papildymo įstatymo projekto.
4. 2011-12-06 XIP-2347 Seimas Pasiūlymas.
5. Baumgartel, G. (1998). *Wesen und Begriff der Prozesshandlung einer Partei im Zivilprozess* (P. 107).
6. BGH, Beschluß vom 4. März 2002 – AnwZ 1/01 – wegen Zulassung zur Rechtsanwaltschaft bei dem Bundesgerichtshof. Žiūrėta 2015, birželio 10 per internetą: <www.jusline.de>.
7. Driukas, A., Valančius, V. (2006). *Civilinis procesas: teorija ir praktika*, II tomas.
8. Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencija. *Valstybės žinios*. 1995, Nr. 40 987.
9. Fasching, H. W. (2001). *Kommentar zu den Zivilprozessgesetzen* (P. 244, t. II).
10. LAT CBS skyriaus teisėjų kolegijos 2009 m. kovo 2 d. nutartis civilinėje byloje P. S. v. Z. S. ir kt., Nr. 3K-3-73/2009.
11. LAT CBS teisėjų kolegijos 2004 m. birželio 2 d. nutartis civilinėje byloje UAB "Rumsavita" v. R. S. firmai, Nr. 3K-3-349/2004.
12. LAT CBS teisėjų kolegijos 2006 m. balandžio 19 d. nutartis civilinėje byloje advokatų kontora „Norcous ir partneriai", SIA „Parexs Express Kredit" v. J. K., AB „Parex bankas", Nr. 3K-3-218/2006.
13. LAT CBS teisėjų kolegijos 2014 m. lapkričio 7 d. nutartis, priimta civilinėje byloje J. J. v. J. N. , Nr. 3K-3-473/2014.
14. LAT CBS teisėjų kolegijos 2015 m. balandžio 15 d. nutartis civilinėje byloje L. T. v. VĮ Panevėžio rajono savivaldybės poliklinika, AAS „Gjensidige Baltic", ADB „Baltikums" Lietuvos filialas, Nr. 3K-3-212-219/2015.
15. LAT CBS teisėjų kolegijos 2015 m. kovo 17 d. nutartis civilinėje byloje G. K. ir D. M.-K. v. A. K., Nr. 3K-3-136-701/2015.
16. LAT CBS teisėjų kolegijos 2015 m. sausio 14 d. nutartis civilinėje byloje UAB „MEDIASHOP" v. „Elektromarkt" prekybos tinklas, Nr. 3P-18/2015.
17. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas. *Valstybės žinios*. 2002, Nr. 36 1340.
18. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. *Valstybės žinios*. 2000, Nr. 74–2262.
19. Lietuvos Respublikos Konstitucinis teismo 1996 m. liepos 10 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos advokatūros įstatymo 8 straipsnio 1 dalies 1 punkto atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai". *Valstybės žinios*. 1996, Nr. 67 1628.
20. Lietuvos Respublikos Seimo nutarimas Nr.VIII-810 (1998-06-25) „Dėl teisinės sistemos reformos metmenų naujos redakcijos." *Valstybės žinios.* 1998, Nr.61 1736.
21. Sychowicz, M. (1996). *Przymus adwokacko-radcowski w postępowaniu cywilnym*. Palestra.
22. *Teismų praktika*, 2005, Nr. 23.
23. Vaišvila, A. (1998). Atvira visuomenė ir teisinė valstybė. *Teisės problemos*, Nr. 1, p. 48.
24. Zieliński, A. (2002). *Postępowanie cywilne. Kompendium*. Warszava: Wydawnictwo C. H. Beck.
25. Žalėnienė, I., Stauskienė, E. (2010). Advokatūros raida Lietuvoje (1990 2009 m.), Regnum est. 1990 m. Kovo 11-osios nepriklausomybės Aktui – 20. Liber Amicorum Vytautui Landsbergiui (P. 547). *Mokslo straipsnių rinkinys*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.

LIMITS OF REPRESENTATION IN ACCORDANCE AND THE INTENTION OF THEIR BYPASS

Summary

In this article, the author discussed the compulsory (optional) representation of the Institute of meaning, representation type (professional and non-professional representation) and the legislature made an exception to the general rules on representation, as well as the desire to circumvent them, discussing similar as Lithuania other civil law tradition attributed to the above-mentioned foreign law.

Keywords: the civil process, representation, representative, lawyer.

AUTORĖS LYDRAŠTIS

Autorės vardas, pavardė: Simona Dementavičienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Lektorė.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Viešoji įstaiga Kolpingo kolegija, dėstytoja.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Civilinė (komercinė) ir civilinio proceso teisė.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: (+370) 612 82959, simonadem@hotmail.lt.

A COVER LETTER OF OUTHORS

Author name, surname: Simona Dementavičienė.
Science degree and Academic title: Lecturer.
Workplace and position: Public Institution Kolping College, lecturer.
Author's research interests: Civil (commercial) and the civil procedure law.
Telephone number and e-mail address: (+370) 612 82959, simonadem@hotmail.lt.

PAŽANGIOSIOS INFORMACINĖS KOMUNIKACINĖS TECHNOLOGIJOS IR JŲ TAIKYMO GALIMYBĖS

ADVANCED INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES AND THEIR APPLICATION POSSIBILITIES

SOCIAL INTERACTION IN THE CINEMA

Chris Hales
Liepāja University

Abstract. Genuine interactivity arrived in the cinema in the 1960s, aince which time this interaction has become more technically sophisticated and the possibilities afforded to the audience have become more varied. Nevertheless, the exemplars of this interactivity are surprisingly few and there is insufficient academic research to adequately inform the subject. This paper addresses this lack of knowledge, through the author's analysis of the historical development of interactive cinema and his first-hand observations from producing a touring interactive filmshow entitled *Cause & Effect*.

Keywords: interactive film, social interaction, cinema, audience, agency, play, emergent collaboration.

Introduction

Attending a live screening, theatrical performance, or other event in the presence of others—friends and strangers alike—will always take on some kind of social aspect. In terms of watching a film, the spectator's position is socially constructed by the so-called 'cinematic apparatus' which consists of various elements connected to the traditional social space of the cinema such as the darkened theatre, a projector, film and sound. The norms expected when watching a film with others do not usually include making loud noises, excessive movement or use of handheld devices, and studies of spectatorship more often than not deal with individual perceptions rather than group dynamics. Of course, there are social interactions related to friends discussing a film before or after the screening (in situ or via social media), fan culture activity, and online experiences linked to the theatrical release of a film (such as the hubbub that built up about the film *The Blair Witch Project* before its release in 1999), but these aspects are not within the scope of this paper which deals with co-present audiences engaging in social interaction *during* an 'interactive' theatrical screening. Through the use of technologies which are quite recent and still evolving, audiences can take on a more active role whilst watching a film together and can affect what they see, resulting in a communal sense of *agency*, described in the following way by Janet Murray in her influential book *Hamlet on the Holodeck*: "Agency is the satisfying power to take meaningful action and see the results of our decisions and choices" (Murray, 1999, p. 152). This paper takes a qualitiative approach to assemble and analyse a variety of source material—both historically researched and empirical—in order to delineate the most important and pertinent issues around social interaction in the cinema.

Historical Context

A starting point to contextualise this study could be the late 1950s and early 60s when cinema developed new formats and enhancements in an attempt to ward off the threat of television: various approaches were taken and whilst many of these were merely increases in size and immersion, others were based on making the social experience something more unique and special than could be experienced sitting in the living room at home. The 'gimmicks' of William Castle, which varied from film to film, exemplify this. According to John Law's biography of Castle, audience members of *Mr Sardonicus* (1961) were each given a printed A4 card that could be held up once near the end of the film to make a majority vote about the ending. The voting moment took several minutes and was conducted and counted (the vote was a fake) by the filmed performance of Castle himself, appearing on the big screen to direct the audience—asking for example "the little boy at the back would you please sit down so I can count the cards behind you" and "that young couple on the left is that one vote or two that you're casting?". Castle's *The Tingler* (1959) was presented in cinemas fitted with some special electrically-controlled seats designed to cause those sat in them to scream at certain moments in the film, with the aim that the screams would spread to the rest of the audience by a process akin to mass hysteria.

Expo'67 in Montreal gave the world the first instance of a cinematic experience that could actually be changed by the audience members by means of majority voting. The system, named *Kinoautomat* and developed in Prague by a team led by Radúz Činčera, is presented in detail in Nico Carpentier's 2011 book *Media and Participation*, and in an article by Chris Hales (2014) which also provides detail about Činčera's later group-screening project of 1990 entitled *Cinelabyrinth*. The important point to present here is that although the voting was planned merely to add interest and novelty to *Kinoautomat*, its creators discovered the importance of the voting moments themselves, explained thus

by Činčera in a 1967 interview with *Mladý Svět* magazine:

> "We did not anticipate that the moment when the viewers vote is *another* dramatic moment in the whole performance, that the sight of the film drama on screen and stage is combined with another drama which is taking part amongst the audience. The audience is always different so even this drama has various qualities each time". (*Mladý Svět*, 1967).

Documentary film of the show in progress is notable for the roars of laughter from the audience whenever a more risky (hence, amusing) decision is taken on behalf of the film's protagonist. Figure 1 captures a moment during the screening in which two on-stage presenters encourage the audience to cast their votes which are indicated on the 'scoreboard' which frames the main projection. Much later, *Cinelabyrinth* did away with the tyranny of the majority, but had its own unique social aspect—audience members could choose pathways to walk through a structured set of screening rooms (a real labyrinth), like-minded people thus would end up taking the narrative journey together.

Figure 1. ***Kinoautomat*** **on stage at Expo'67. Photo courtesy Miroslava Míková.**

A separate phenomenon arising a few years after *Kinoautomat*, yet not requiring a special format film or technical apparatus, has become well-known principally through the 1975 film *The Rocky Horror Picture Show* (dir. Jim Sharman). Although never designed to expect participation, fans of the film watched it again and again and developed an elaborate series of actions, dance-moves and vocalisations that they enacted in synchronisation with the film (examples are dancing along with dance-moves portrayed on the big screen, and turning around and throwing water in the face of a spectator seated behind at a moment when a similar action occurs in the film). Audience members brought bags of 'props' along and cinema managers became nervous of the mess created in the auditorium. Another film of this period, *The Beast Must Die* (dir. Paul Annett, 1974), invited audience members to confer together. Near the end of the film the action would stop and a clock was shown for thirty seconds, during which time the audience could decide for themselves the identity of a werewolf from the three characters still alive at that point in the film—the projectionist having laced up whatever ending-reel s/he wished at any particular screening. *The Beast Must Die* was filmed with three possible endings (i.e. film reels), the poster proclaiming 'One of these eight people will turn into a werewolf. Can you tell who it is when we stop the film for THE WEREWOLF BREAK?'.

Although *The Rocky Horror Picture Show*, in particular, took social interaction to a more participatory level whilst working within conventional formats, it is the arrival of new technologies into group situations that has augmented the social experience available there. In 1983 a film called *Goodbye Cruel World* was shown on a prototype film delivery system (named both 'Reactivision' and 'Choice-A-Rama') and described as follows:

> "At various points in the less than compelling plot, a comic appears on screen to offer the audience four choices about which way the story line should go. The audience whoops and hollers to indicate its preferences, while a multicolored electronic totem pole at the screen's side registers the level of their appreciation The choice that registers highest on the pole is threaded into the projector, and the film continues" (*Inc*. *Magazine*, May 1984).

This remains historically significant in that it represents the first time that a public interactive cinema screening made significant use of another emerging technology, the microcomputer—in this case arranged so as to detect and respond to input from an external microphone. The reported "whoops and hollers" give a strong indication that audiences were not shy to take advantage of the new possibilities afforded them.

More high profile and influential was the patented *Cinematrix* system launched in 1991, using cameras to detect positions of red-green reflective 'wands' distributed to each audience member. Jochen Schmidt reports:

> "Cinematrix realized a first successful attempt to motivate interaction within a truly cinematic theatre situation marked by a group of people sitting on their seats in rows before a movie screen. In the late nineties the Cinematrix system even made it to some multiplex theatres as a preview attraction before the screening of *Star Wars Trilogy* using the panel interface for manoeuvres of low-polygon space ships from the *Star Wars Games*". (Schmidt, 2005, p. 326).

In fact *Cinematrix* never got truly integrated with narrative film content, but by 1995 'Interfilm' were projecting the laserdisc-encoded films *Mr Payback*, *Ride for Your Life* and *I'm Your Man* into small cinema rooms with seats equipped with 3-button joysticks that could be used at certain moments to cast a plot-changing vote. The experiment was not long-lived and reports suggest some kind of mob rule and 'survival of the fittest' predominated at the screenings. Having watched *Mr Payback*, Teresa Esser wrote for *The Tech* newspaper:

> "The concept of "majority rules" interactive theater may seem good on paper, but in reality this flick fell flat on its derriere. Because the audience was specifically told to shout and jump about, and because those who shouted and jammed their joystick buttons more often succeeded in controlling the course of the movie, *Mr. Payback* degenerated quickly into a shouting and button-pressing competition dominated by the most obnoxious members of the audience". (Esser, 1995)

This analysis would seem to suggest a doomed future for interactivity in the cinema. The directors of Interfilm grumbled that the growth of the Internet shifted attention away from communal experiences such as theirs and led to its rapid demise. However, and somewhat ironically, the situation has advantageously turned full circle, because the collaborative and creative practices that 'social media' have engendered in online communities are often the very ones that are observable in the interactive cinema experiences of today.

Analysis of Recent Experiences

The above historical context gives some anecdotal evidence about the behaviour of audiences in the situation in question. In this section examples will be given of observations made more recently by those who have created interactive experiences for groups and have discussed the results in a more academic and systematic fashion, and from this various conclusions will be derived. Examples are surprisingly few and far between—interactive cinema still being a highly unusual event—and some of the author's own empirical observations will be presented from screenings of an interactive filmshow named *Cause and Effect*.

Jochen Schmidt, anticipating (in 2005) how important the switch to digital cinemas would be for the possibilities of interaction, differentiated between *direct interaction* which "pushes the action forward" (Schmidt, p. 331) and *indirect interaction* which "makes the situation an event" and which might "provoke comments, reactions, and the desire to influence the situation in the non-interacting parts

of the audience" (p. 331). This connects with Henry Jenkins' observation (from more or less the same time) of online communities bringing about "a shift from real-time interaction toward asynchronous participation" (Jenkins, 2006, p. 59).

Schmidt continues by explaining that the "cinema can create its own community platform, a place where people like to join an experience and to share the same goals". (p. 333). In fact, although digital cinemas are now ubiquitous, they are not designed with audience interaction or branching narratives in mind and the community places wished for by Schmidt are still only those which exist in the online world. Film production itself favours the traditional linear format and films designed specifically for group interaction are still few and far between.

However, software and hardware technologies that facilitiate direct interaction have progressed notably and much of it is 'off-the-shelf' and relatively easy to use. There has been a change in approach away from providing an individual device or interface to each audience member, and towards using overall generalised movements which are often detected and analysed from cameras directed at the audience. A typical audience member will not differentiate between approaches so long as they are given an experience that has group activity in mind, and which imparts a sense of agency.

In 2002 Maynes-Aminzade et al. investigated audience movement tracking, object shadow tracking, and laser pointer tracking for audience groups in cinemas. One conclusion was that "**You do not need to sense every audience member.** What matters is what the audience thinks is going on, not what is really going on." (p. 19). When the ball-shadows technique "was tested on live audiences, audience members went to such lengths as throwing other objects around the theater in an attempt to generate additional shadows. … it did serve to demonstrate the extent to which the audience had become emotionally involved." (p. 17). They also concluded that "leaning is also a successful technique when regarded from a social perspective, since it encourages, but does not require, closeness between theatergoing companions." (p. 16). Where a common goal had to be solved (answering a question) "audiences become very emotionally involved…when several audience members believe they know the correct answer to a trivia question, but the majority of the audience is choosing incorrectly." (p. 19).

Clilly Castiglia, in her 2015 'TED Talk', discusses her experiences as founder member of the company "Audience Entertainment". Back in 2004 she co-produced a pre-show game called *Squidball* for the Electronic Theatre at SIGGRAPH. "Within 10 seconds the crowd organised and they had fun. If you give people a common goal they rise to the occasion and collaborate". The system required 48 motion capture cameras, 8 computers and a team of staff. In 2008 their *Newsbreaker* game had better results with just one camera and one computer, whereas by 2015 a networked communication environment existed between storyworld and audience. Interestingly, Castiglia refers to both the so-called 'Mexican wave' phenomenon, and the *Rocky Horror Picture Show*, during her talk, and emphasises the importance of the size of the big screen. She explains that an audience figures out its role quickly, and crowds are inspired because they can see the results of their reactions in realtime on screen. Although it might not be possible to be interacting all the time, the *flow* of the audience experience from passive to active needs to be planned and managed carefully.

Many of the abovementioned observations tally with those seen during the interactive filmshow *Cause and Effect*, developed by Chris Hales and Teijo Pellinen—an hour-long programme of about ten short films designed for interaction in cinemas, which ran between 2002 and 2012 (comprehensive detail can be found in Hales, 2006 and Hales, 2007). Probably the most salient observation was the 'emergent collaboration' from amongst the audience, so long as the narrative is carefully designed to allow it. One of the films in the programme, *Crescendo*, requires a communal sustained soprano note to be held long enough to break glass items that are portrayed in the film, a task which is very difficult to accomplish as an individual but which becomes a group goal when many voices can contribute to the task in hand. *The Crossing* (Kalmus/Rahusoo/Lauringson) required the audience to solve a film-puzzle and regularly stimulated an uninhibited open discussion in the audience at the moments of choice, as a successful strategy was developed—this correlates directly with the observation by Maynes-Aminzade et al. which was detailed above.

It does not seem necessary to prescribe 'rules' to the audience about how to behave during a particular narrative. An example of this occurred during screenings of *The Duel*, a short film which paints the scenario of two enemies, Mr. Green and Mr. Blue, about to fight to the death on a barren icy plateau, and is controlled by tracking the position of a green light and a blue light as they are passed around by the audience. The end sequence of the film is variable but is entirely dependent on the audience who can prolong the life of Mr. Green by manoeuvering the green light over his represented image—and vice versa for Mr. Blue. No teams are allocated amongst the audience, who were observed to work together to

extend the life of *both* protagonists. Since the film is designed so the audience have to be dextrous and quick to react, it appears that they spontaneously have the desire to perform well with the interaction and to use that skill to work towards the common good by prolonging the film as long as possible, rather than choosing Mr. Green or Mr. Blue to be the outright victor. Indeed, anecdotally speaking, there did seem to be a noticeable shock in the audience at the inevitable death of the 'weaker' on-screen contestant and the realisation that the experience was over. Another *Cause and Effect* film was designed such that audience movement in the auditorium must follow the pattern of the 'Mexican Wave' (see Figure 2). Technically this was achieved by using camera vision and analysing the video image in terms of zones. Exact timing is essential to complete the wave, which then affects the playout of the film, and this demands both concentration and spontaneous teamwork. After a 'failure', zones of the audience which fail to synchronise will invariably redouble their efforts in order not to let down the audience as a whole. This again seems to be an occurrence of the audience desiring to achieve a communal *mastery* over the task presented to them. Mastery in these circumstances has been discussed amongst others by Weinbren (1995) and le Grice (1997), the latter explaining:

> "…it would be unwise to underestimate the enormous lure which is represented by the desire to master the skills needed to resolve a game, the intrigue represented by the unknown yet to be discovered and the enormous gain for the user in being implicated in the plot …" (le Grice, 1997, p. 154)

At this point it should be made clear that once interaction is involved there is a continuum between what constitutes a film and/or a game, terminologies tend to become vague, and many experiences described in this paper are more game-like than they are film-like. Nevertheless that particular debate (which is much discussed in the literature) is not pursued further here.

Figure 2. **A *Cause and Effect* audience attempt to influence the projected film narrative by producing the 'Mexican Wave'.**

One other important observation from *Cause and Effect* is the deliberate attempt by certain audience members (who usually spontaneously form some sort of collaborative subgroup) to 'sabotage' the trajectory of a film by interacting in an unexpected way—usually in a way perceived to be opposite to that expected by the creators of the film. This mischievous behaviour at the simplest level might involve staying quiet for a film that depends on audio input, or hiding a light that is intended to be passed around the audience. It might also include lobbying for a choice that would seem absurd (or repeating the same

choice again and again) or, in a strategy scenario, choosing an obviously losing alternative. This connects somewhat with the report on *Mr Payback* detailed above, and one of the observations on *Anatomy of a Decision* (the 'stubbornness-strategy') which follows below.

Anatomy of a Decision, produced in 2015 by the Estonian independent theatre group Cabaret Rhizome, is a theatrical performance (using video projection, live acting and green screen technique) designed for a viewing space divided into twelve 'rooms'—each consisting of a flatscreen and a special table with embedded tangible technology enabling decisions to be made by the six audience members seated around it. Although there are six individual controllers on each of the twelve tables, the main designer Karina Jensen noted that at one show the only youngster sat at a table was given the exclusive job of manipulating the interface. Normally "each table shared the six objects between them. In some cases, one or two dominant audience members took control of all the objects. However, discussion at the tables was observed…" (Jensen, 2015, p. 55). She also notes that:

> "In the show on 21st of May, one person made everyone else change their decision from Willem to Artur by sheer stubbornness … When nearly all had changed … another member tried, using the same "stubbornness-strategy", to change everyone back to Willem, however, this was unsuccessful, as he was pressured by claps and yells from other audience members to give up and go with Willem. Engagement was observed in three forms. First type of engagement is exemplified in the two who tried to dominate the decision. Second was the people who, out of impatience, started to shout at the "stubborn" person. Third level of engagement was seen from the people observing the drama that played out among the audience members" (Jensen, 2015, p. 55-56).

Jensen's documentation includes several press reviews which describe the performance as resembling a collective decision-making workshop, mimicking somewhat the political process, in which audiences are forced to come to a consensus or to passively allow the stronger and more persuasive ones amongst them to wrest control. In contrast, one comment on a *Cause and Effect* show likened it to a 'session of group therapy'.

Overall Analysis

The materials presented here should build a case that there are noticeable social factors taking place in communal cinema-based interactive events, so long as the affordances of the setting, and the integration of the interaction with the narrative, permit it. In Clilly Castiglia's 'TED Talk' she expresses a desire for collective storytelling, in which the audience moves the story arc forward and participates in storyworlds as a creative partner. In fact, although 'Audience Entertainment' has plenty of advertising-related work on its showreel, only short demos of truly narrative-based projects seem to have been developed, and most of their shows resemble quite basic graphical games.

One is led therefore to conclude that physical interaction with groups leaning, waving and the like, is inherently difficult to combine with strong narrative content. There is an analogy to this with many interactive videoart projects which use gesture- and outline-based recognition to 'mirror' and manipulate the user's image in a generative environment. Such projects engage the imagination for a second or two yet—since the technical tour-de-force of the medium *has become* the message—there remains little to sustain the effect once the initial wonderment has subsided. Maynes-Aminzade et al. came up with numerous recommendations as a result of their 2002 experiments, one of which was that to "**Facilitate cooperation between audience members**…the greatest challenge lies not in developing the technology for audience interaction, but in designing engaging activities." (p. 19).

Anatomy of a Decision, by dividing the audience into subgroups tasked with making specific decisions in the development of the narrative, and by means of tangible interface tables around which audiences can discuss, seems to have succeeded in affording a communal sense of **agency**. As Jensen reports, the "audience feels responsible for the destiny of the main protagonist. because the audience feels responsible for the actions happening in the play, unlike in a traditional non-interactive form". (Jensen, 2015, p. 53)

Maynes-Aminzade et al. also recommended to "**Make the control mechanism obvious…**it is important that audience members understand how their actions affect the game activity…Audience members will not continue to participate in an activity if there is no immediately clear indication that they are affecting the gameplay". (p. 19). This connects strongly to the issue of perceived agency and to a desire to be sure there is no fakery or simulation pre-programmed into the technology. An additional recommendation was to "**Play to the emotional sensibilities of the crowd.** Social involvement is more

important than technological involvement…. the cheering or booing of one another fully engages all of the members of the audience…" (p. 19). The aspect of allowing the audiences to express themselves and to communicate with each other during an interactive screening is one on which all the observers sourced in this article seem to agree.

The author's own experiences with *Cause and Effect* highlighted the role of **mastery** in motivating the audiences of technically-mediated communal experiences. One might also revisit here the term **flow**, not in the sense of a choreographed flow of activities as described above by Castiglia, but in the psychological sense of Csikszentmihalyi's 'Flow: The Psychology of Optimal Experience' (1990). For example: "The best moments usually occur when a person's body or mind is stretched to its limits in a voluntary effort to accomplish something difficult and worthwhile. Optimal experience is thus something we make happen" (Csikszentmihalyi, 1990, p. 3). Flow might be, therefore, a group state that future designers should aim to instill in their audiences by means of combining dextrous interaction, strategy, and a deep sense of narrative engagement and togetherness.

Figure 3. **A delighted-looking *Cause and Effect* audience in Tallinn are preparing to squeak their balloons.**

Two other concepts to take into consideration when designing cinematic interaction are **play** and **cheating**. Even when seemingly childish paraphernalia were distributed as interface devices at *Cause and Effect* shows they proved very successful. Balloons and glowsticks were distributed to audiences during performances at the Dark Nights Film Festival in Tallinn in 2009 (Figure 3). Waving the glowsticks and 'squeaking' the balloons proved popular with the audiences, not only during the films for which they were intended (movement was being detected in the first case, and high audio frequencies in the latter) but as playthings throughout the performances—and potentially afterwards too. This sense of playing with toy-like devices relates to spontaneous freeform play described by Caillois (1961) as 'paidia'—a type of play that differs noticeably from 'ludus', taking part in games that have more strictly defined rules and roles and in which the idea of winning or losing is central. Where films or games have been designed for audiences with competition specifically in mind—either between audience members or between audience and film—the 'ludus' will dominate, yet so will the desire for cheating arise. This might not necessarily involve gaining an unfair advantage, but could be a means of testing the limits of the system,

in the way that videogame players often attempt unexpected actions to find out if the game environment might permit such transgressions. There seems much more potential in trying to factor this in to the design of the experience and to allow it, rather than wasting too many resources on limiting it. After all, not only has the phenomenon of cheating in computer games been identified and widely discussed in recent academic literature, games manufacturers are aware of it and even build cheat codes and hints into their games.

Conclusion

Firsthand experience demonstrates that collaboration emerges spontaneously—resulting in enjoyment and engagement—at special interactive events in which physically co-present participants feel encouraged to act and feel part of a group. The social aspects inherent in traditional theatre and cinema can be successfully enhanced by interactive technologies, leading to novel types of experience available only at a special place at a special time. This 'emergent collaboration' does not need to be controlled by rules and instructions, and both competition and collaboration can be central to the design of such experiences, in which open communication between audience members is an important factor such that the audience community can play together, achieve mastery and even cheat. Additionally, inducing a state of group flow would enhance the overall experience.

What might the future hold for social interaction in the cinema? The idea of audiences using individual personal devices need no longer be discounted, since the rapid adoption of smartphones means that a high percentage of any cinema audience would now be equipped to use such smartphones during a screening. A number of companies including 'Poll Everywhere' provide simple-to-use audience response systems that require only an internet connection to a website. With such a system it would not have been necessary to construct the complicated electronics of the custom cinema created for *Kinoautomat* in 1967, and such systems offer not just voting on specific issues but the chance to voice thoughts and opinions—in other words, such a system could provide an open communication platform between audience members.

It might also be time to consider designing specific experiences for specific groups and niches. One such group that springs to mind is young children, who are always fascinated to participate in staged 'pantomime' shows that are particularly popular at Christmas time in the United Kingdom. Other experiences might specifically be created for the problematic audiences referred to earlier in regard of *Mr Payback*. Senior audiences, or those with special needs, might also be considered.

Social interaction might also arise out of a communal response to a film in a way that is not externalised by means of making conscious decisions to interact. Biosensors and brainwave readers are no longer the preserve of the science laboratory and have become mass-produced and 'plug-and-play'. The idea of shared audience emotion affecting the montage was explored by Pia Tikka in her doctoral work of 2008 and her installation *Obsession* which used biosensors attached to each of a small audience watching a multi-screen psychological drama. Tikka referrred to Sergei Eisenstein's writings on the psychology of montage to formulate a way to alter the drama presented to the audience, depending on bio-data analysed from all the audience participants throughout the screening. This approach is full of potential even though the audience have a more passive role than if they were interacting via a physical action or activity.

The traditional cinematic apparatus is perhaps the greatest obstacle to the development of interactive film experiences, with its longstanding customs of sitting in a darkened room where the other audience members cannot be seen, remaining still and quiet, and turning off all mobile phones. Once cinema audiences are no longer accustomed to these rules of conduct, more interesting social interaction can begin.

Bibliography

1. Caillois, R. (1961). *Man, Play and Games.* Trans: Barash, M. New York: Free Press of Glencoe.
2. Carpentier, N. (2011). *Media and Participation: A Site of Ideological-Democratic Struggle*. Bristol UK/Chicago, USA: Intellect.
3. Castiglia, C. (2015). The Roar of the Crowd, TED Talk. [Reviewed on 26-01-2016]. Internet access: <http://www.youtube.com/watch?v=LyouYI_Q2ZY>.
4. Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. New York, NY: Harper and Row.
5. Esser, T. (1995). My Payback Crudely Exploits Theatrical Gimmick. In *The Tech*, 115(4). [Reviewed on 02-02-2016]. Internet access: <http://tech.mit.edu/V115/N4/payback.04a.html>.
6. Hales, C. (2006). *Rethinking the Interactive Movie*. PhD diss., University of East London/SMARTlab.

7. Hales, C. (2007). Emergent audience behaviour: Observations of social interaction within physically co-present audiences attending a live interactive filmshow. In: *MindTrek 2007 Conference Proceedings*. P. 31–36.
8. Hales, C. (2014). Spatial and Narrative Constructions for Interactive Cinema, with Particular Reference to the Work of Radúz Činčera. In *Expanding Practices in Audiovisual Narrative*. P. 143-170. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
9. Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: where old and new media collide*. New York: New York University Press.
10. Jensen, K. (2015). *Designing tangible interfaces for collective decision making in interactive theatre*. MA diss. Helsinki: Aalto University.
11. Law, J. W. (2000). *Scare Tactic. The Life and Films of William Castle*. San Jose/New York/Lincoln/Shanghai: Writers Club Press.
12. Le Grice, M. (1997). Kismet, Protagony, and the Zap Splat Factor. In *Catalogue of the 43rd International Short Film Festival.* Oberhausen: International Kurzfilmtage, P. 151-155.
13. "L.M.S", (1984). Reel Money. In *Inc. Magazine*, May 1984. [Reviewed on 01-02-2016]. Internet access: <http://www.inc.com/magazine/19840501/6541.html>.
14. Maynes-Aminzade, D., Pausch, R. and Seitz, S. (2002). Techniques for Interactive Audience Participation. In *Proceedings of the 4th IEEE International Conference on Multimodal Interfaces*. Washington: IEEE Computer Society, P. 15-20.
15. Murray, J. (1999). *Hamlet on the Holodeck – the future of narrative in Cyberspace*. Cambridge, Mass: MIT Press.
16. Schmidt, J. (2005). Behind the Scenes – Before the Screens: Interactive Audience Participation in Digital Cinemas. In *Sagasnet Reader: Developing Interactive Narrative Content*. Munich: HighText Verlag. P. 322-343.
17. Tikka, P. (2008). *Enactive Cinema: Simulatorium Eisensteinense*. Helsinki: University of Art and Design Helsinki.
18. Weinbren, G. (1995). Mastery: Computer Games, Intuitive Interfaces, and Interactive Multimedia. In *Leonardo*. 28(5). P. 403-408.

SOCIALINĖ SĄVEIKA KINE

Santrauka

Dalyvavimas tiesioginėje ekranizacijoje, teatro spektaklyje ar kitame renginyje, kuriame dalyvauja kiti žiūrovai, visada apims tam tikrą socialinį aspektą. Naujausių ir vis dar tebesivystančių technologijų naudojimo dėka, žiūrėdami filmą kartu, žiūrovai gali aktyviau dalyvauti, o taip pat turi galimybę įtakoti tai, ką jie mato, kas skatina bendrą tarpininkavimo jausmą ir potencialią grupinio srauto būseną.

Kinoautomatas (1967) - pirmasis kinematografijos patyrimo pavyzdys, kurį žiūrovai galėjo keisti balsų dauguma ir, tokiu būdu, pirmą kartą dramatiška balsavimo momentų jėga tapo akivaizdi. 1983m. pirmą kartą panaudotas mikrokompiuteris, talkinęs žiūrovams, turėjusiems šaukti į mikrofoną, siekiant nuspręsti, kokios filmo pabaigos jie pageidautų, tuo tarpu 1990-ųjų metų viduryje būta keleto kinematografinio patyrimo pavyzdžių, sudariusių galimybes žiūrovų saveikai. Nepaisant to, pirmaujančiu ir toliau išliko tradicinis kinematografijos aparatas.

Naujasis tūkstantmetis apjungia technologijų pasiekimus su sistemingesniu eksperimentavimu su technikomis ir turiniu. To pavyzdys – „TED Talk", Clilly Castiglia skirtas subjektui. Naudingos gairės gali būti nustatytos kreipiantis į įvairius šaltinius, įskaitant pastebėjimus, paimtus iš paties autoriaus interaktyvaus filmo šou „Priežastis ir paskemė" (Cause and Effect). Pastebima, kad „kylantis bendradarbiavimas" gali atsirasti spontaniškai ir jo nereikia kontroliuoti taisyklėmis ir instrukcijomis; be to, ir konkurencija, ir bendradarbiavimas gali vaidinti esminį vaidmenį tokių patyrimų suprojektavimui, kur atviras bendravimas žiūrovų tarpe yra svarbus veiksnys, palengvinantis žaidimą kartu, meistriškumo įgijimą ir net sukčiavimą žiūrovų bendruomenės tarpe. Be to, grupinio srauto būsenos skatinimas stiprina bendrą patyrimą. Nepaisant to panašu, kad fizinės sąveikos techniką, kaip pavyzdžiui, žiūrovų judėjimas, mojavimas ir pan., iš prigimties yra sunku apjungti su stipriu pasakojimo turiniu.

Dabartiniai ir ateities pasiekimai šioje srityje, kaip pavyzdžiui, išmaniųjų telefonų, bio ir nervinių atsliepimų/ signalų naudojimas, projektavimai specifinėms žiūrovų grupėms siūlo įdomias galimybes. Tuo tarpu, kino teatrai turi tapti socialiniais centrais, kur judėjimas, vokalizacija ir mobiliųjų telefonų naudojimas taps bendro rodomo kinematografijos kūrinio patyrimo dalimi.

Pagrindiniai žodžiai: interaktyvus filmas, socialinė sąveika, kinas, auditorija, agentūra.

A COVER LETTER OF OUTHORS

Author name, surname: Christopher Hales.
Science degree and Academic title: BSc., MA, PhD. Docent.
Workplace and position: Liepāja University, New Media Arts, Docent. Plus independent work in several other universities.
Author‘s research interests: interactive cinema, interactive art, interface technologies, video and media art.
Telephone number and e-mail address: +447704992684, chris.hales.interactive@gmail.com.

AUTORIAUS LYDRAŠTIS

Autorės vardas, pavardė: Christopher Hales.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Doc. dr.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Liepojos universitetas, docentas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: interaktyvus kinas, interaktyvus menas, interfeiso technologijos, video ir medijos menas.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +447704992684, chris.hales.interactive@gmail.com.

STUDENTŲ AKADEMINĖS DUOMENŲ BAZĖS STRUKTŪROS AUGIMO DINAMIKA IR OPTIMIZAVIMO GALIMYBĖS

Donatas Dervinis
Šiaurės Lietuvos kolegija, Šiaulių valstybinė kolegija

Anotacija. Šiame straipsnyje aprašoma programa „Studentų akademinė duomenų bazė“, naudojama devyniose Lietuvos aukštosiose mokyklose, skirta kaupti įvairiems studentų ir personalo duomenims, formuoti duomenų ataskaitas bei apsikeisti informacija su išoriniais šaltiniais. Nuo bazės sukūrimo pradžios – 2001 metais, labai keitėsi tiek aukštųjų mokyklų vidiniai poreikiai, duomenų kiekiai ir supratimas, kas turėtų būti laikoma, saugoma ir gaunama iš programos, tiek išorinių šaltinių kiekis (vyriausybinių organizacijų, bankų, vidaus programų ir pan.) bei reikalavimai duomenų apsikeitimui. Straipsnyje, programos augimo dinamikai parodyti, kaip rodiklis, buvo skaičiuojami sukurti duomenų bazės laukai, reikalingi aptarnauti naujiems informacijos šaltiniams. Taip pat pastebima, kad skirtingose aukštosiose mokyklose naudojamos skirtingos duomenų struktūros, ataskaitos ar rodikliai, dėl ko platinant ir palaikant duomenų bazę tenka individualiai koreguoti kodą. Patirtis parodė, kad užklausų ir skaičiavimo kodo saugojimas turėtų būti perkeltas iš klientinės programos dalies į duomenų bazės lenteles kaip įrašai.

Pagrindiniai žodžiai: studentų akademinė duomenų bazė, akademinė informavimo sistema, duomenų bazių valdymo sistemos, SQL.

Įvadas

Studentų akademinė duomenų bazė arba, Lietuvoje dar vadinamos, „Mokslo ir studijų informacijos sistema“ (Liemsis, 2016), „Mokslo, studijų, veiklos ir procesų valdymo informacinė sistema“ (Edina, 2016) ir pan. Per pastaruosius daugiau nei dvidešimt metų akademinių duomenų bazių naudojimas labai kito. Pirmos programų versijos atliko nesudėtingas, elektroninių lentelių MS Excel, užduotis: kaupė ir spausdino duomenis. Buvo saugomi tik baziniai duomenys, tokie kaip: vardas, pavardė, vienas ar du kontaktai, studijuojami dalykai ir įvertinimai, kita pati reikalingiausia informacija (1 pav.).

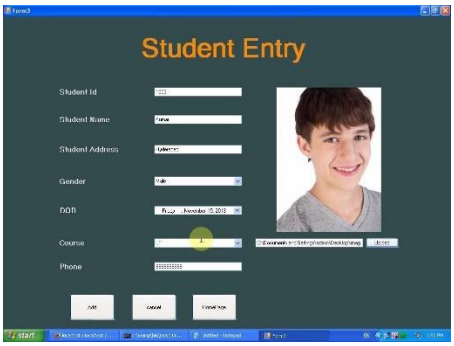

1 pav. **Paprastos studentų duomenų bazės programos lango pavyzdys**
Šaltinis: https://www.youtube.com/watch?v=9PADzdcssNY stop kadras.

Šiandieninės studentų akademinės duomenų bazės įgijo žymiai daugiau funkcijų ir galimybių. Tam naudojami pažangūs informacinių technologijų ir matematiniai algoritmai. Pavyzdžiui, studentų pažangumo stebėsenai ir išvadų automatizavimui naudojami statistiniai metodai, tokie kaip duomenų išgavimas (angl. *data mining*) (Ogor, 2007; Patil ir Mane, 2014). Daug dėmesio skiriama ir netradicinėms duomenų saugojimo struktūroms (Jin, 2012), o duomenų apsikeitimas realizuojamas Euklido distancijos pagrindu (Alshareef ir kt., 2015).

Straipsnio objektas. Šiame darbe nagrinėjama programa „Studentų akademinė duomenų bazė“ (toliau straipsnyje vadinama – Programa), pradėta kurti 2001 metais, naudojama devyniose Lietuvos aukštosiose mokyklose. Programa skirta kaupti įvairius studentų ir personalo duomenis, formuoti duomenų ataskaitas, analizuoti bei apsikeisti duomenimis su išoriniais šaltiniais.

Straipsnio aktualumas. Nuolat kintantys reikalavimai duomenų importui ir eksportui lemia sudėtingą adaptavimą ir Programos atnaujinimą skirtingose aukštosiose mokyklose, todėl kyla poreikis optimizuoti duomenų bazės struktūrą, individualiai pritaikant programą aukštųjų mokyklų poreikiams.

Straipsnio tikslas – apžvelgti programos „Studentų akademinė duomenų bazė“ kitimo tendencijas ir pasiūlyti architektūros optimizaciją**.**

Straipsnio uždaviniai:

1. Studentų akademinės duomenų bazės reikalavimų kitimo tendencijos.
2. Programos bazės struktūros kitimo dinamika.
3. Duomenų bazės optimizavimo sprendimai.

Programos kitimo tendencijos

Programos pirmosios versijos turėjo mažą laukų, skirtingų tipų duomenims saugoti, kiekį ir ribotas duomenų apsikeitimo galimybes tarp sistemos dalyvių: administracijos, studentų ir dėstytojų. Praktiškai nebuvo galima dėstytojui ar studentui prisijungti ir matyti, įvesti ar tiesiogiai koreguoti reikalingą informaciją. Programos naudotojų sąryšį galima pateikti 2 paveikslo modeliu.

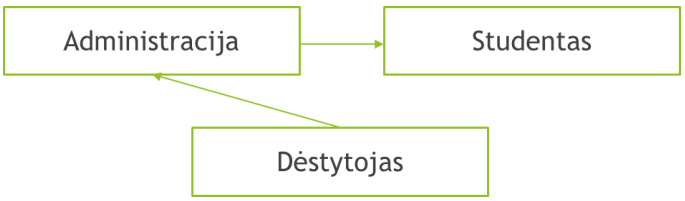

2 pav. **Studentų duomenų bazės dalyviai ir duomenų srautai tarp jų**
Šaltinis: sudarytas autoriaus.

Šiame modelyje informacija iš dėstytojų administracijai yra perduodama ne elektroninėmis priemonėmis, o surašius rezultatus į lapą ir perdavus administracijos darbuotojui. Studentas taip pat neturi galimybės tiesiogiai prisijungti ir matyti savo rezultatų, todėl duomenys jam yra pateikiami, o įvertinimas dubliuojamas individualiame studijų plane ar studijų knygelėje.

Tokios sistemos pagrindiniai trūkumai:

- Tik pagrindiniai statiniai studentų duomenys: vardas, pavardė, kontaktai, studijuojami dalykai ir įvertinimai kita informacija;
- Minimali komunikacija su išoriniais duomenų šaltiniais ir sistemomis;
- Naudojama tik įstaigos administracijos darbuotojų, pateikiant informaciją studentui tik raštu.

Nuo 2001 metų naudojant programą susiformavo įvairūs poreikiai, kuriuos būtų galima sugrupuoti į dvi grupes: vidiniai ir išoriniai. Kiekviena aukštoji mokykla turi savo, per ilgą laiką susiformavusi praktiką, skaičiavimo metodikas, kriterijus, naudojamos buhalterinės apskaitos sistemos ir pan. Pavyzdžiui, šiandien sunku vieno studento kontaktų lange leisti įvesti tik 2 kontaktinius duomenis: el. paštą ir telefoną. Šiais laikais kiekvienas studentas turi begales kontaktų, kuriuos aukštoji mokykla pagal poreikį gali saugoti: *Facebook*, *Skype*, *Viber*, keli telefono numeriai, el. paštai ir t.t. Taip pat, augant informacinių technologijų ūkiui, iškilo poreikis realizuoti vieningą prisijungimą prie kompiuterizuotų darbo vietų, spausdinimo ir interneto resursų.

Kiti reikalavimai yra ateinantys iš išorės, kurie tampa nebe rekomendaciniai, o privalomi:

- Studentų priėmimas per Lietuvos aukštųjų mokyklų asociaciją bendrajam priėmimui organizuoti – LAMA BPO;
- Akademinių bibliotekų bibliotekinė informacijos sistema – ALEPH;
- Švietimo ir mokslo ministerijos atvira informavimo, konsultavimo ir orientavimo sistema – ŠMM AIKOS;
- Duomenų apie įmokas deklaravimas Valstybinėje mokesčių inspekcijoje – VMI e–deklaravimas;
- Įmokų / mokėjimo planų importavimas / eksportavimas:
  - bankinių sistemų formatas SEPA arba MT101;
  - vidinės buhalterinės apskaitos sistemos.
- Diplomų, atestatų ir kvalifikacijos pažymėjimų registras (2 versija): DAKPR v2;
- Elektroninių dokumentų generavimas ir pasirašymas, pažymų apie studijas ir panašių dokumentų teikimas elektroniniu būdu, pasirašant elektroniniu parašu.

Dėl paminėtų priežasčių, duomenų bazės 2 paveiksle pateiktą modelį reikėtų papildyti, kaip parodyta 3 paveiksle.

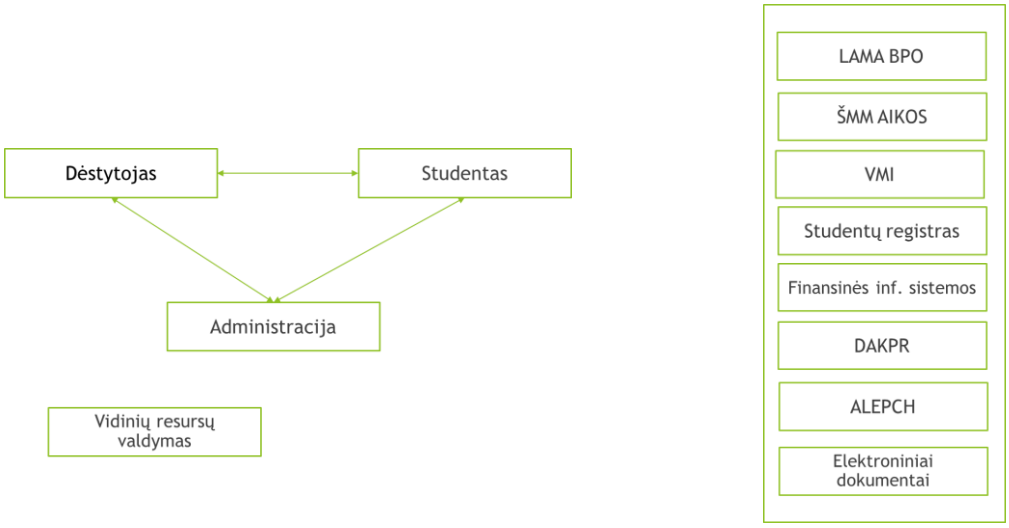

a) b)

3 pav. **Šiuolaikinės Studentų akademinės duomenų bazės funkcijų modelis, čia poreikiai: a – vidiniai, b – išoriniai**

Šaltinis: sudarytas autoriaus.

Priešingai, nei 2 paveikslo modelyje, šiame – komunikacija tarp dėstytojo, studento ir administracijos yra pilna, t.y. duomenų perdavimas ir gavimas elektroniniu būdu vyksta toje pačioje duomenų bazėje.

Programos realizacijos būdai taip pat keitėsi (sprendimai pateikti nuo seniausio iki naujausio):

- Tik operacinėje sistemoje veikianti programa (tipinė Kliento – Serverio koncepcija) naudojama tik administracijos darbuotojų;
- Mišri. Operacinės sistemos aplikacija ir saityno (angl. *WEB*) sąsaja. Šiuo atveju informacija valdoma operacinės sistemos taikomojoje programoje, o duomenys taip pat iš dalies pasiekiami internetu per saityno sąsają;
- Tik saityno sąsaja – duomenų pateikimas, visas valdymas ir pasiekimas tik per saityno sąsają;
- Saityno ir mobili sąsaja (prie ekrano didžio prisitaikanti programos aplinka): Android ir / arba iOS programėlės arba galimas universalus sprendimas – naudojant HTML5 ir CSS3 su pvz.: „Bootstrap“ biblioteka (šį sąsaja kuriama ir bus diegiama artimiausiu metu).

Programos duomenų bazės laukų augimo dinamika

Kuriant Programą, buvo registruojamos programos versijos, žymimi atlikti pakeitimai ir registruojami nauji laukai, todėl sukaupti duomenys leidžia atlikti programos struktūros augimo kiekybinę analizę. Tyrimo metu buvo suskaičiuoti laukai, kurie atsirado dėl naujų išorinių arba vidinių reikalavimų. Į pateikiamą skaičių nebuvo įtraukti laukai, kurie buvo naudojami tik vidiniams sisteminiams poreikiams arba susijusiems su programos platformos keitimo poreikiais.

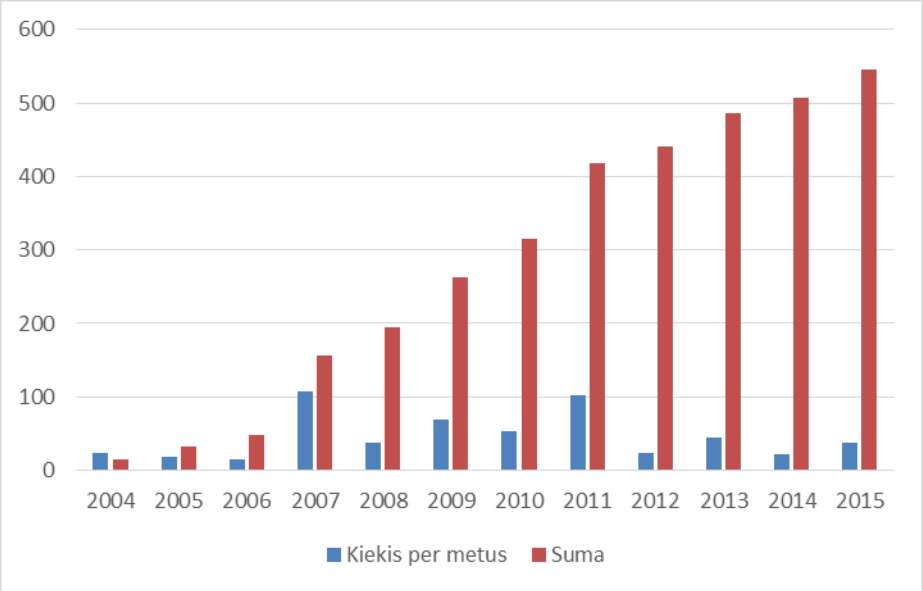

4 pav. **Studentų akademinės duomenų bazės laukų augimo dinamika, apskaičiuota remiantis Programos atnaujinimo žurnalu**
Šaltinis: sudarytas autoriaus.

Pagrindinės laukų skaičiaus didėjimo priežastys (trumpinimai paaiškinti aukščiau):

- Studijų įmokų registravimas;
- Įmokų deklaracijų eksportavimas į VMI sistemą;
- Informacijos apie dėstytojus valdymas;
- Universalių ataskaitų generavimo modulis;
- Internetiniai sprendimai;
- Eksportavimas į ALEPH;
- Importavimas iš LAMA BPO;
- Studentų duomenų eksportavimas į Studentų registrą;
- Tiesioginis bankinių įmokų importavimas;
- AIKOS registrų prijungimas;
- Modulinės studijų sistemos realizavimas;
- Diplomų informacijos eksportavimas į DAKPR v2.

Duomenų bazės optimizavimo galimybės

Apibendrinus anksčiau aprašytas tendencijas, programos administravimas, tobulinimas ir priežiūra tampa sudėtingu uždaviniu. Atsiradus naujiems laukams, juos reikia ne tik sukurti duomenų bazės lentelėse, bet ir juos „aptarnauti“, t.y. įvesti į formas, ataskaitas, išspręsti duomenų pakeitimo istorijos saugojimo klausimą.

Didžiausi egzistuojančių tipinių sprendimų trūkumai:

- Fiksuoti laukai ir jų kiekis – ribotos galimybės individualiai įstaigai saugoti norimą, panašių susijusiu duomenų, kiekį.
- Nelankstūs žinynai ir klasifikatoriai, fiksuotas jų kiekis – norint sukurti naują lauką, pildomą parinkimu iš žinyno, reikia kurti naują žinyno lentelę.
- Ribotos galimybės universaliai prisitaikyti prie išorinių duomenų šaltinių – atsiradus naujam eksportavimo ar importavimo poreikiui, reikia kurti naują programos versiją.
- Sunkus pritaikomumas modulinės studijų sistemos poreikiams.
- Menka integracija su socialiniais tinklais ir kitomis srautinio žinių viešinimo sistemomis.
- Sunkus universalių, pagal įstaigos poreikį, rodiklių ir ataskaitų generavimas.
- Ribotas istorinių lauko reikšmių saugojimas – ne visų laukų reikšmės yra saugomos arba saugomas ribotas reikšmių skaičius, pvz.: tik paskutinė buvusi įrašo versija.

Minėtoms problemoms spręsti galima naudoti tokius sprendimus: vienos lentelės žinyno koncepcija; neapibrėžto kiekio panašių reikšmių saugojimas lentelių struktūroje „daug su daug“; bendro žurnalo su istoriniais duomenimis panaudojimas; užklausų funkcijų saugojimas duomenų bazėje.

Vienos lentelės žinyno sprendimas leidžia duomenų bazės lentelių struktūrą sumažinti nuo kelių iki keliolikos kartų. Užuot kiekvienam naujam žinynui sukūrus lentelę, galima naudoti 1 lentelėje parodytą struktūrą.

1 lentelė. **Duomenų bazės žurnalo vienos lentelės koncepcijos pavyzdys**

ID	Sub_id	Lentelė	Laukas	Tipas	Reikšmė
1	0	lama_bpo	issilavinimas		
2	1	lama_bpo	profesine_mokykla		
3	2	lama_bpo	Studentas_ID	long	121
4	2	lama_bpo	pavadinimas	text	Mokykla
5	2	lama_bpo	baigimo_metai	date	2009

Tokioje lentelėje duomenys saugomi hierarchine duomenų struktūra (angl. *hierarchical database model*), arba kitaip „tėvo–vaiko“ (angl.: *child – parent*) principu. Šakninis žurnalo įrašas (naujas žurnalas) visada turi lauką Sub_id lygų 0, ID visada yra unikalus ir didėjantis, jei norima sukurti šakniniam įrašui naują vidinį lauką, pvz.: 1 lentelėje lentelei lama_bpo reikia sukurti naują reikšmę, kuriame būtų saugomas konkretaus studento (šiuo atveju ID=121) mokyklos pavadinimas (Mokykla) ir baigimo metai (2009). Reikia pastebėti, kad duomenų lentelės struktūra panaši į duomenų saugojimą ir mainų XML ar JSON formatus. Vartotojo sąsajoje lentelė galėtų būti realizuota, kaip pateikta 5 paveiksle.

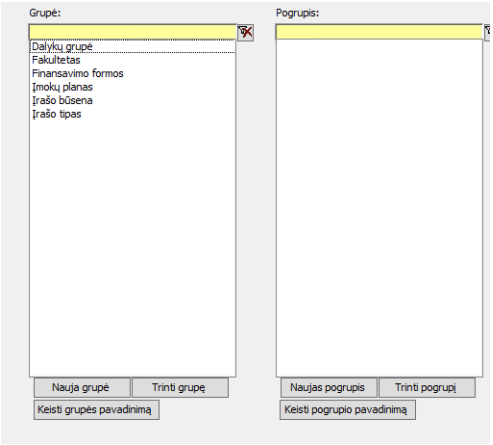

5 pav. **Duomenų bazės žurnalo valdymo vartojo sąsajos pavyzdys**
Šaltinis: sudarytas autoriaus.

Naudojant bet kokią informacinę sistemą, prie kurios jungiasi ir duomenis koreguoja daug vartotojų, kyla saugumo ir duomenų apsaugos klausimas tiek nuo tyčinio, tiek nuo netyčinio duomenų pakeitimo. Kiekvienai lentelei ir joje sukurtam laukui yra sudėtinga sukurti po papildomą duomenų saugojimo vietą. Tokiam tikslui labiausiai tiktų vienos lentelės istorinių lauko duomenų saugojimo žurnalas (2 lentelė).

2 lentelė. **Lauko istorinių reikšmių saugojimo, universalaus žurnalo pavyzdys**

ID	Lentelė	Įrašo ID	Laukas	Sena reikšmė	Nauja reikšmė	Keitė	Keitimo laikas
1	Studentai	452	Vardas	Tomas	Andrius	3	2015-02-15 09:11:22
2	Žurnalas	4	Reikšmė	Mokla	Mokykla	27	2015-05-18 15:14:00
3	Studentai	24	Telefonas	865656565	+37065656565	4	2015-09-05 18:00:15

Lentelėje bet kurios lentelės, bet kurio lauko ar įrašo istorinė reikšmė yra visada įrašoma nauja eilute. Pažymima, kokios lentelės, kokio įrašo ir koks laukas yra saugomas, nurodoma, kokia buvusi reikšmė į kokią buvo pakeista ir, žinoma, kada ir kas keitė. Tokią lentelę galima dar papildyti laukais, pvz.: pastabos – kurioje nurodoma keitimo priežastis, IP adresas – automatiškai fiksuojama, iš kokio

kompiuterio buvo atliktas keitimas ir t.t. Vartotojo sąsajoje galima matyti prie kiekvieno lauko, kiek kartų jis buvo keistas, matyti istorines reikšmes ir, esant poreikiui, grąžinti lauko reikšmę į vieną iš istorinių.

Įprasta praktika programos kodą ir užklausas rašyti programos tekste – ne visada geras sprendimas. Tam pačiam laukui suskaičiuoti ar ataskaitai sugeneruoti skirtingos įstaigos gali taikyti skirtingas praktikas, todėl norint programą padaryti universalią, galima rodiklių, ataskaitų formavimo ir eksporto užklausas saugoti ne programos kode, o lentelėje. Galimas struktūros pavyzdys pateiktas 3 lentelėje.

3 lentelė. **Užklausų saugojimo lentelės struktūros pavyzdys**

ID	Ataskaita	Laukas	Įstaigos ID	Užklausos kodas	Galioja iki	Aprašymas	Sukūrimo laikas
1	Vidurkiai	balas	1	SELECT ...	2015-01-01	Balo skaičiavimas	2014-05-01 15:11:02
2	Vidurkiai	balas	1	SELECT ...		Balo skaičiavimas	2014-12-18 13:15:00
3	Vidurkiai	balas	2	SELECT ...		Balo skaičiavimas	2015-09-05 18:00:15

Kaip matoma duotame pavyzdyje, atsiranda galimybė ne tik užklausas saugoti skirtingoms įstaigoms, bet ir taikyti skirtingas skaičiavimo metodikas laike: iki tam tikros datos taikyti vieną formulę, po nustatytos datos – kitą. Taip pat galima lengvai, nekeičiant vartotojo programos, kurti skaičiuojamus ar eksportuojamus laukus.

Išvados

1. Programos „Studentų akademinė duomenų bazė“ sprendimai nebuvo lankstūs, lengvai pritaikomi naujiems reikalavimams ir sąsajoms su išorinėms sistemoms. Šiandienos vidiniai ir išoriniai reikalavimai reikalauja greito ir efektyvaus duomenų bazės atnaujinimo, todėl klasikinės statinės duomenų struktūros ir programos kodas nebetenkina.

2. Per atliktą Programos atnaujinimų žurnalo tyrimą nustatyta, kad per 11 metų duomenų bazės laukų kiekis nuolatos augo dėl naujų išorinių ir vidinių poreikių. Programa vidutiniškai per metus pasipildo po 40-45 laukus, arba apie 450 laukų per 11 metų.

3. Aprašomos Programos naujų laukų kūrimą galima ženkliai sumažinti, panaudojant „vienos lentelės“ koncepciją. Toks būdas, pagal įstaigos vidinius poreikius, leistų lanksčiau, be programos kodo keitimo, generuoti naujus laukus. Tuo pačiu siūloma SQL užklausas saugoti ne Programos kode, o duomenų lentelėse, kas palengvina duomenų bazės priežiūrą ir pritaikymą individualiems įstaigos poreikiams.

Literatūra

1. Alshareef, et al. (2015). Toward a student information system for Sebha University, Libya. Innovative Computing Technology (INTECH), Fifth International Conference on EDINA: Lietuvos mokslo, studijų, veiklos ir procesų valdymo informacinė Sistema. Žiūrėta 2016, vasario 18 d. per internetą: <http://www.edina.lt/>.

2. Jin, M. S. (2012). The designment of student information management system based on B/S architecture. 2012 2nd International Conference on Consumer Electronics, Communications and Networks (CECNet), 2153-2155.

3. LIEMSIS: LR Įstatymas Mokslo ir studijų informacijos sistemos (LIEMSIS) nuostatų tvirtinimo. Žiūrėta 2016, vasario 18 d. per internetą: <https://e-tar.lt/mobile/legalAct.html?documentId=TAR.4C7C4B6857A8>.

4. Ogor, E. N. (2007). Student Academic Performance Monitoring and Evaluation Using Data Mining Techniques. *Electronics, Robotics and Automotive Mechanics Conference (CERMA 2007)*, 354-359.

5. Patil, P. A., Mane, R. V. (2014). Prediction of Students Performance Using Frequent Pattern Tree. *Computational Intelligence and Communication Networks (CICN)*, 1078-1082.

THE DYNAMIC INCREASE OF STRUCTURES OF PROGRAM "STUDENTS ACADEMIC DATABASE" AND OPTIMIZATION OPPORTUNITIES

Summary

In this paper are talk about Student academy database which is used from 2001 in nine Lithuania high schools. The program have possibilities to collect, store and analyze data of students and academics staff. In long period of using the program have a many updates for external and internal reason. Internal reason – requirement to store many data of same field ex. different field type of contacts: more cell phones numbers and e-mail, Skype, Viber contacts, etc. External requirements – export and import data from external data sources and dictionary: Study registration fees; The contribution to export declarations to State Tax Inspectorate system; Multipurpose report

generation; Web based solutions; Export to the library database ALEPH; Importation data from Lithuanian higher education association of Joint Admission – LAMA BPO; Student data export to government register of students; Fees of Study Import from Bank systems; Importing data from Government AIKOS registers; Modular learning system; Export of Diploma to Diploma register – DAKPR v2. This required update database with new fields for new records and add new dictionaries. It was calculated what for external and internal requirement database increase approximately 450 new fields in 11 years. In article presented method by "one table" principle, there are possible store many different dictionaries in one place. The same one table method allows to store many historical record values in the one log table.

Keywords: Student academic database, Academic Information Systems, Database Management System, SQL.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Donatas Dervinis.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: daktaras, docentas.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Šiaurės Lietuvos Kolegija, docentas; Šiaulių valstybinė kolegija, docentas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Informacinės duomenų valdymo sistemos.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +37065247784, d.donatui@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Donatas Dervinis.
Science degree and Academic title: dr., associate professor.
Workplace and position: Northern Lithuania College, asoc. prof.; Šiauliai State College, asoc. prof.
Author's research interests: Information Data Management System.
Telephone number and e-mail address: +37065247784, d.donatui@gmail.com.

INTERAKTYVIŲ E.STUDIJŲ PRIEMONIŲ PANAUDOJIMO VIRTUALIOJE APLINKOJE TYRIMAS

Liudvikas Kaklauskas, Danutė Kaklauskienė
Šiaurės Lietuvos kolegija, Šiaulių universitetas

Anotacija. Tirtos virtualios mokymo aplinkos (toliau – VMA) *Moodle* interaktyvios studijų priemonės. Panaudojant empirinį dokumentų analizės metodą, *Moodle* 3.0 įrankiai suskirstyti į standartinius (n=8) ir papildomus e. studijų kurso aktyvinimo įrankius (n=25). Remiantis verbalinių dokumentų analize bei dėstytojų – ekspertų aktyvios ekspertinės apklausos–diskusijos rezultatais, išskirti keturi interaktyvių e. studijų įrankių vertinimo kriterijai. Atsižvelgus į E. Kurilovo ir S. Serikovienės kokybės vertinimo modelio technologinius bei pedagoginius aspektus, iš atrinktų keturių įrankių vertinimo kriterijų, kokybės vertinimo modelį atitiko tik trys. Interaktyvių e. studijų kurso priemonių įvertinimui naudotas aktyvus ekspertinės analizės tiesioginių prioritetų vertinimo metodas, taikant vertinimo kriterijus (toliau – VK) nuo 0 iki 5 imtinai. Ekspertinės analizės rezultatai parodė, kad iš standartinių įrankių tinkamiausi interaktyvioms e. studijoms: testas (VK=5), seminaras (VK=4,7), diskusijos (VK=4,3) ir užduotis (VK=4.3), o iš papildomų 10 įrankių įvertinti kaip tinkamiausi.

Pagrindiniai žodžiai: e. studijos, interaktyvios e. studijų priemonės, virtuali mokymo aplinka, programinės įrangos kokybės vertinimo modelis.

Įvadas

E. studijų sąvoka Lietuvoje pradėta naudoti apie 2000 metus, ji apima spausdintas studijų priemones, garso ir vaizdo įrašus, tinklalapius, kompiuterinius treniruoklius, vaizdo konferencijas, įvairialypės terpės aplinkas, mokymąsi susirašinėjant, VMA (Enciklopedinis kompiuterijos žodynas, 2015) bei kitas priemones. Yra žinomi dviejų tipų e. studijų modeliai: asinchroninis ir sinchroninis. Sinchroninis mokymo modelis yra artimas tradicinėms studijoms, čia naudojamos vaizdo konferencijos ar kitos analogiškos komunikavimo priemonės, leidžiančios studentui ir dėstytojui betarpiškai bendrauti. Reikia pažymėti, kad sinchroninėse studijose prarandami laiko, o kartais ir vietos privalumai, t. y. bendravimas vyksta tik iš anksto numatytu laiku ir dažniausiai nurodytoje vietoje. Tokių studijų proceso organizavimo kaštai yra pakankamai dideli. Asinchroninis modelis yra žymiai pigesnis, tačiau čia prarandama betarpiško bendravimo galimybė (Rutkauskienė ir kt., 2003). Šiuolaikinėse studijose vis dažniau pastebimas šių dviejų modelių suartėjimas, t. y. asinchroninės studijos apima paskaitas, vykdomas realiu laiku, pagal numatytą tvarkaraštį, dažnai naudojami paskaitų, konsultacijų, diskusijų bei kitų užsiėmimų vaizdo ir garso įrašai. Straipsnyje analizuojamas asinchroninis e. studijų modelis.

Asinchroninių e. studijų organizavimui dažniausiai naudojama specializuota programinė įranga, grįsta interneto technologijomis ir protokolais bei turinti specialią virtualią mokymo aplinką (Anderson, 2008). E. studijų programinę įrangą standartiškai galima suskirstyti į dvi grupes: VMA realizuota kaip atviroji programinė įranga ir VMA realizuota kaip komercinė programinė įranga. Pastebima tendencija, kad e. studijų proceso organizavimui vis dažniau naudojama atviroji programinė įranga, kuri pasižymi didesniu lankstumu, nes prie jų tobulinimo ir vystymo gali prisidėti kiekvienas (Dalziel, 2003; Koohang, Harman, 2005; Weller, 2006). Jas galima lengvai pritaikyti savo reikmėms, papildyti trūkstamais moduliais ir pan. Tuo tarpu komercinė arba nuosavybinė programinė įranga turi gerą aplinkų palaikymo sistemą, tačiau jos yra mažiau lanksčios. Viena iš populiariausių VMA yra *Moodle*, ji naudojama absoliučioje daugumoje Lietuvos aukštųjų mokyklų bei sėkmingai taikoma Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose (Kaklauskas, Kaklauskienė, 2010).

Šiuolaikinės informacinės komunikacinės technologijos įgalina sukurti VMA, ugdančią bendravimą, savarankiškumą, kūrybiškumą, kritinį mąstymą ir informacinę kultūrą. Lietuvoje e. studijų organizavimo klausimus nagrinėja A. Targamadzė, E. Normantas, D.Rutkauskienė, A. Vidžiūnas (1999), A. Volungevičienė (2008) ir kiti mokslininkai. Šiuolaikinės e. studijų metodologijos leidžia subtiliau perteikti naują medžiagą, lanksčiau organizuoti studijas, sudaryti įvairiapusiškas bendravimo galimybes, kurioms neturi įtakos amžius, išsilavinimas ar kiti socialiniai faktoriai (Anderson, 2008; Kaklauskas, Kaklauskienė, 2010; Dagienė, Grigas, 2013). Pagal enciklopedinį kompiuterijos žodyną (2015), kiekviena VMA turi apimti septynias standartizuotas grupes, jos plačiau analizuotos L.Kaklausko ir D. Kaklauskienės 2011 metų straipsnyje (Kaklauskas, Kaklauskienė, 2011). Šiame straipsnyje analizuojamos *Moodle* VMA interaktyvumą užtikrinančios grupės: bendravimo ir bendradarbiavimo priemones bei užduočių rengimo ir apklausų organizavimo priemones.

Dvidešimto amžiaus devintajame dešimtmetyje studijų kokybės problematiką tyrinėjo P. Honey ir Mumford A. (1992). Pagal parengtą metodiką, studentai buvo skirstomi į grupes ir, atsižvelgiant į tai,

rengiama studijų medžiaga. S. Aboujaoude, A. Heraz ir C. Frasson, S. Chaffar, C. Frasson siūlė studentus skaidyti pagal jų individualias savybes (Chaffar, Frasson, 2004; Heraz, Frasson, 2008; Aboujaoude, 2011). Pagal S. Aboujaoude (2011), mokymo ir bendravimo naujovės 21 amžiuje teikia ne tik daug privalumų, tačiau kelia nemažai pavojų, todėl jas pasirenkant ir taikant, būtina išsami analizė. Nustatyta, kad interaktyvios e. studijų priemonės padeda pasiekti geresnių mokymo rezultatų (Anderson, 2008; Kaklauskas, Kaklauskienė, 2013). Jas naudojant, rekomenduojama taikyti šiuolaikiškas studijų metodikas, vertinti VMA įrankių tinkamumą (Kaklauskas, Kaklauskienė, 2012).

2005 metais V. Nedeva (2005) analizavo *Moodle* aktyvinimo įrankių naudojimą e. studijoms. Ispanų mokslininkai Forment M. A., Guerrero M. J. C. (2011) tyrė *Moodle* panaudojimą mobiliosioms studijoms. 2006 metais e. studijų aplinkų ir jų naudojamų įrankių lyginamąja analizę atliko Krešimir Fertalj, Hrvoje Jerković ir Nikica Hlupić (2006). Martin Magdin, Mária Burianová (2011) tyrė Moodle 1.9.x ir 2.x testavimo ir vertinimo įrankius. 2009 metais e. studijų aplinkos konceptualųjį modelį pateikė italų mokslininkai Antonina Dattolo ir Flaminiia L. Luccio (2009). 2011 metais technologijos ir edukacinius sąryšius įvertino ispanų mokslininkai Miguel A. Conde, Diego A. Gomez, Alberto Del Pozo, Francisco J. Garcia (2011).

Pagal enciklopedinį kompiuterijos žodyną, interaktyvumas apibrėžiamas kaip „aparatinės įrangos, programinės įrangos ir juose vykstančių procesų savybė palaikyti abipusį ryšį su naudotoju ir reaguoti į jo veiksmus“ (Enciklopedinis kompiuterijos žodynas, 2015). 1970 metais interaktyvius įrankius, tinkančius diskrečiajai matematikai įvertino C. E. Iglesias, A. G. Carbajo, M. S. Rosa (1970). E. studijų įrankių palyginimą instruktoriaus ir studento požiūriu savo straipsnyje nagrinėjo Po-An J. Hsieh, Vincent Cho (2011). Interaktyvaus mokymo technines ir kai kurias programines priemones nagrinėjo M. U. Bokhari ir kt. (2011). Interaktyvios e. vertinimo priemonės aprašytos C. Saul ir H. D. Wuttke (2012) straipsnyje. J. Petty (2013) apžvelgė literatūrą, analizuojančią interaktyvumo efektyvumą.

Reikia pažymėti, kad apžvelgus naujausius mokslinius darbus, tiriančius *Moodle* interaktyvias priemones, nerasta naujausios *Moodle* aplinkos interaktyvių e. studijų priemonių analizės. Pažymėtina, kad šiuolaikiniam studentui yra ypač svarbūs gebėjimai ir įgūdžiai, kurie leidžia susiorientuoti ir išreikšti save virtualiose terpėse. Tinkamai pritaikytos informacinės–komunikacinės technologijos sukuria e. studijų aplinką, ugdančią bendravimą, savarankiškumą bei kritinį mąstymą, o kartu ir informacinę kultūrą. Sėkmingos studijos VMA galimos tik tinkamai parinkus mokymo priemones, didinančias studentų aktyvumą, ir joms pritaikius inovatyvius mokymo metodus.

Straipsnio tikslas – ištirti ir įvertinti *Moodle* 3.0 VMA interaktyvias priemones ir jų panaudojimo e. studijoms galimybes.

Moodle 3.x e. studijų interaktyvių priemonių vertinimo kriterijai

Taikant verbalinių dokumentų analizės metodą (angl. *content analysis*), išanalizuoti mokslininkų darbai apie veiksnius, kurie turi įtakos e. studijų rezultatams. 1986 metais D. Keegan (1991), remiantis Holmberg (1983) teorija, įvardino šešis svarbiausius nuotolinio kurso medžiagos rengimo ypatumus. H. T. K. Yee ir kt. (2009), išanalizavę literatūrą, išskyrė keturis veiksnius, įtakojančius e. mokymąsi tarp studentų, tai – lytis, požiūris į mokymąsi internete, naudojimo paprastumas ir naudingumo suvokimas. V. James (2008) tyrimai parodė, kad verbalinė ir regimoji informacija, nepriklausomai nuo jos perteikimo būdo, yra pagrindinis rodiklis, formuojantis studento žinias. E. studijos yra efektyvesnės, kai jose naudojamos: a) kognityvinės studentų savybės – samprata, kalba, mąstymas, dėmesys, atmintis, vaizduotė, sąvokų formavimas, panaudojant turimas žinias, intelektas; b) psichomotorinės žinių formavimo galimybės – garsas bei kitos tiesioginio poveikio priemonės; c) jausmai ir stereotipai (Solso, Maclin, Kimberly, 2007). Išnagrinėjus Lietuvos dėstytojams parengtus verbalinius e.studijų kursų rengimą apibūdinančius dokumentus, išskirti šie sėkmingo mokymo(-si) sąlygas užtikrinantys principai: vaizdumas, sąmoningumas ir aktyvumas, prieinamumas, sistemingumas ir nuoseklumas, žinių tvirtumas, teorijos ir praktikos ryšys (Rutkauskienė ir kt. 2003; Rutkauskienė ir kt. 2007).

Pagal verbalinių dokumentų analizės rezultatus, parengta dėstytojų-ekspertų aktyvios ekspertinės apklausos–diskusijos tematika. Apklausti trys Šiaulių universiteto dėstytojai–ekspertai. Atrenkant apklausai ekspertus, buvo atsižvelgta į du pagrindinius kriterijus: 1) dėsto universitete ne mažiau nei tris metus; 2) parengęs arba rengia e. studijų kursą, arba yra baigęs nuotolinių kursų rengimo mokymus ir turi baigimo pažymėjimą. Ekspertinė apklausa vykdyta tiesioginio kontakto būdu. Ekspertų buvo paprašyta, remiantis asmenine patirtimi, suformuluoti ne mažiau nei tris interaktyvių VMA įrankių vertinimo kriterijus.

Apklausos rezultatų vertinimui taikyti du kriterijai: a) įvardintas interaktyvaus VMA įrankio vertinimo kriterijus koreliuoja su bent vienu kriterijumi, nustatytu dokumentų analizės būdu; b) kriterijus atmetamas, jei jį nurodė tik vienas ekspertas. Apibendrinus dėstytojų apklausos rezultatus, buvo išskirti tokie interaktyvių VMA įrankių vertinimo kriterijai:

1. Įrankio panaudojimą galima skaidyti į diskrečius etapus, su galimybe kiekviename iš jų panaudoti studento veiklos aktyvinimo (konsultavimas, kontrolinis, diskusija ir pan.) priemones;
2. Interaktyvios sąveikos tarp studijuojančiųjų realizavimas, taikant verbalines, garso bei vaizdo perteikimo priemones;
3. Įrankio panaudojimas nereikalauja papildomų įgūdžių;
4. Taikomi žaidybiniai elementai.

Tyrime gauti interaktyvių e. studijų priemonių vertinimo kriterijai palyginti su E. Kurilovo ir S. Serikovienės siūlomais kokybės vertinimo kriterijais. Panaudoti e. studijų kurso komponentų įvertinimo technologiniai (vidinė kokybė ir naudojimas) bei pedagoginiai aspektai (Kurilovas, Serikoviene 2012). Intelektinių teisių aspektas nenaudotas, nes *Moodle* yra atviro kodo e. studijų aplinka, prie kurios tobulinimo gali prisidėti kiekvienas to pageidaujantis.

Nustatyta, kad technologinių aspektų vidinės kokybės kriterijai (sąveikumas, architektūra bei interaktyvumas) koreliuoja su 2 ir 3 dėstytojų nurodytu kriterijumi. Naudojimo kokybės kriterijus reikalauja peržiūrėti e. mokymo kurso komponento dizainą ir vartotojo sąsają, t. y. įvertinti objekto vaizdavimo aiškumą bei naudojimo paprastumą. Jis atitinka 3 dėstytojų nurodytą kriterijų. Pedagoginiai aspektai apima: a) interaktyvumą su stipriais vizualiniais elementais, apjungiančiais animaciją, vaizdo įrašus ir pan.; b) garantuoja vaizdinės ir tekstinės informacijos dermę; c) užtikrina naudojimo paprastumą ir intuityvumą; d) metodinė struktūra pritaikoma mokymui ir mokymuisi; e) garantuoja užduočių kokybę; f) atitinka šalies teisės aktus. Pedagoginiai aspektai pilnai apima dėstytojų nurodytus 1, 2 ir 3 kriterijus bei iš dalies 4. Remiantis atlikta analize, palikti tik trys pirmieji VK, o ketvirtas atmestas. Reikia pažymėti, kad įvardinti kriterijai iš esmės atitinka ir tarptautinį programinės įrangos kokybės vertinimo modelį ISO/IEC 9126 (Software Engineering, 2013).

Interaktyvių e. studijų kurso priemonių įvertinimui naudotas aktyvus ekspertinės analizės tiesioginių prioritetų vertinimo metodas. Vertinimui naudota [0, 5] skalė. Įvertinimas 5 reiškia, kad analizuojamas interaktyvių e. studijų objektas pilnai atitinka interaktyvių VMA įrankių vertinimo kriterijus, o 0 – neatitinka nei vieno iš trijų kriterijų. Kiekvieną atrinktą *Moodle* 3.0 VMA objektą įvertino trys nepriklausomi ekspertai, turintys ne mažesnę nei 5 metų darbo su *Moodle* VMA patirtį bei šio straipsnio autoriai. Vertinimui ekspertams suteikta prieiga prie eksperimentinės VMA, kurioje įdiegti visi vertinami įrankiai, sukurtas e. studijų kurso prototipas, kuriame panaudoti įdiegti įrankiai. Ekspertams suteiktos kūrėjo teisės, kad galėtų patys išsibandyti įrankio derinimo ypatumus. Kiekvienam numatytam interaktyvių studijų komponentui ekspertas parašė VK įvertį, išreikštą sveiku skaičiumi iš intervalo [0, 5]. Galutinis įvertinimas apskaičiuotas kaip ekspertų įverčių vidurkis, rezultatą suapvalinant iki skaičiaus dešimtainių dalių.

Interaktyvios e. studijų priemonės Moodle 3.0 VMA

Duomenų surinkimui apie *Moodle* 3.0 VMA interaktyvias studijų priemones naudotas empirinis dokumentų analizės metodas. Informacija analizuota oficialiame *Moodle* portale (Moodle Category: New Features, 2013). Surinkti duomenys vertinti panaudojant kokybinį turinio analizės metodą. Nagrinėti *Moodle* kūrėjų pateikiami *Moodle* 3.0 aprašai, išskirti pagrindiniai naujų komponentų naudojimo aspektai, kuriais remiantis jie suskirstyti į kategorijas. Atsižvelgiant į kūrėjų siūlomą įrankių klasifikavimą, interaktyvios e. studijų priemonės suskirstytos į dvi grupes: standartiniai e. studijų kurso aktyvinimo įrankiai, papildomi e. studijų kurso aktyvinimo įrankiai.

Iš standartinių e. studijų kurso aktyvinimo įrankių grupės, empiriškai įvertinus įrankių aprašus, atrinkta:

- Diskusijos (angl. *Forum*);
- Duomenų bazė (angl. *DataBase*);
- Pamoka (angl. *Lesson*);
- Pokalbis (angl. *Chat*);
- Seminaras (angl. *Workshop*);
- Testas (angl. *Quiz*);
- Užduotis (angl. *Assignment*);
- Vikis (angl. *Wiki*);

- Žodynas (angl. *Glossary*).

Atrenkant papildomus e. studijų kurso aktyvinimo įrankius, peržiūrėti 1157 papildiniai (Moodle, 2016). Papildiniai pagal funkcionalumą sugrupuoti į 20 pogrupių. Atmestos grupės skirtos vartotojų administravimui, kurso aplinkos keitimui, medžiagos perteikimui, kurso administravimui. Išsamesnei analizei atrinktos trys grupės (598 įrankiai), kurios apima studentų interaktyvios veiklos užtikrinimo priemones:

- Studentų aktyvinimas (angl. *Activities*) – 290 įrankių;
- Blokai (angl. *Blocks*) – 276 įrankiai;
- Kiti (angl. *Others*) – 32 įrankiai.

Papildinių analizė vykdyta dviem etapais: pirmas – naudojant empirinį dokumentų analizės metodą, įvertintas kiekvienos grupės kiekvieno įrankio aprašas; antras – pirmame etape atrinkti įrankiai įdiegti į *Moodle 3.0* VMA. Atmesti papildiniai, kurių diegimas neįmanomas arba fiksuojamos klaidos. Atsižvelgta į *Moodle* tinklalapyje naudojamą studentų aktyvinimo papildinių grupės skirstymą į pogrupius pagal standartinius VMA įrankius.

Atlikus tyrimą, iš užduoties pogrupio papildinių atrinkti penki įrankiai: *Online audio recording, PDF submission, PDF feedback, Microsoft Word file import, Online audio recording*. Duomenų bazės, seminaro pogrupiuose nei vienas papildinys neatitiko reikalavimų. Testų pogrupyje atrinkta 15 įrankių: *Ordering, Gapfill Question, OU multiple response, Pattern match, All-or-Nothing Multiple Choice, Music Theory, Algebra, Kprime(ETH), GeoGebra, Name to Structure or Reaction (MarvinJS), Select Atoms or Molecules (MarvinJS), Electron Pushing, Curved Arrow (MarvinJS), Matrix question, Pattern match with molecular editor, Microsoft Word table format (wordtable)*. Peržiūrėjus blokų pogrupio įskiepius atrinkti šeši įrankiai: *Slider, Statistics (Graph Stats), Lesson objectives, MoodleMobile, Students tracker, OpenBiblio*. Iš pogrupio kiti atrinktas vienas įrankis – *WIRIS math*, tačiau dėl jo diegimo į aplinką problemų atmestas.

Interaktyvių e. studijų priemonių analizės rezultatai

Galutinei analizei ekspertams atrinkti 9 standartiniai ir 25 papildomi e. studijų kurso aktyvinimo įrankiai. Trys ekspertai vertinimui taikė VK įverčių skalę. Ekspertams buvo pateiktos kūrėjų parengtos įrankių naudojimo instrukcijos bei suteikta galimybė tiesiogiai eksperimentinėje *Moodle* 3.0 aplinkoje šiuos įrankius išbandyti. Standartinių įrankių vertinimas pateiktas 1 lentelėje, o papildomų e. studijų kurso aktyvinimo įrankių įvertinimas pateiktas 2 lentelėje.

1 lentelė. **Standartinių įrankių įvertinimas**

Įrankio pavadinimas	VK (1)	VK (2)	VK (3)	Vidurkis
Diskusijos	5	4	4	4,3
Duomenų bazė	3	4	2	3
Pokalbis	4	5	3	4
Seminaras	5	5	4	4,7
Testas	5	5	5	5
Užduotis	4	4	5	4,3
Vikis	2	3	2	2,3
Žodynas	3	4	3	3,3

Kaip matyti iš ekspertų įvertinimo rezultatų (1 lentelė), iš standartinių įrankių tinkamiausi interaktyvių e. studijų organizavimui yra (n=4): testas (VK=5), seminaras (VK=4,7), diskusijos (VK=4,3) ir užduotis (VK=4.3). Reikia pažymėti, kad ekspertai pastebėjo, jog seminarų, duomenų bazės ir vikio naudojimas iš kūrėjų reikalauja papildomų kūrėjų įgūdžių ir kruopštumo.

Iš papildomų įrankių įvertinimo rezultatų (2 lentelė) matyti, kad, tinkamiausi interaktyvių e. studijų organizavimui yra šie papildiniai (n=10): *PDF submission, Microsoft Word file import, Online audio recording, Ordering, Vilkti ir palikti tekste, OU multiple response, Kprime(ETH), GeoGebra, Vilkti ir palikti ant paveiksliuko, Matrix question*. Pažymėtina, kad tinkamiausi interaktyvios sąveikos organizavimui yra tik *užduoties* ir *testų* papildiniai. Jie praplečia standartinių įrankių naudojimo sritis, suteikia jiems papildomą funkcionalumą. Pavyzdžiui, *nutempk ir palik* veiksmas, balso įrašymas.

2 lentelė. **Papildomų e. studijų kurso aktyvinimo įrankių įvertinimas**

Įrankio pavadinimas	VK (1)	VK (2)	VK (3)	Vidurkis
Užduoties papildiniai				
PDF submission	5	5	5	5
PDF feedback	3	4	3	3,3
Microsoft Word file import	5	5	5	5
Online audio recording	5	5	5	5
Testų papildiniai				
Ordering	5	5	5	5
Gapfill Question	4	5	4	4,3
OU multiple response	5	4	5	4,7
Pattern match	3	1	2	2
All-or-Nothing Multiple Choice	3	3	4	3,3
Music Theory	4	5	5	4,7
Algebra	4	4	5	4,3
Kprime(ETH)	4	5	5	4,7
GeoGebra	5	4	5	4,7
Trūkstamų žodžių parinkimas	3	2	3	0
Vilkti ir palikti ant paveikslio	5	5	4	4,7
Vilkti ir palikti tekste	5	5	5	5
Matrix question	5	5	4	4,7
Pattern match with molecular editor	2	2	3	2,3
Vilkti ir palikti žymes	4	4	4	4
Blokų papildiniai				
Slider	3	4	3	3,3
Statistics (Graph Stats)	2	2	1	1,7
Lesson objectives	3	2	3	2,7
MoodleMobile	4	5	4	4,3
Students tracker	3	2	3	2,7
OpenBiblio	3	3	2	2,7

Išvados

1. Remiantis teorinės medžiagos analize bei dėstytojų-ekspertų aktyvios ekspertinės apklausos-diskusijos rezultatais, išskirti keturi interaktyvių e. studijų įrankių vertinimo kriterijai.
2. Remiantis E. Kurilovo ir S. Serikovienės technologiniais bei pedagoginiais aspektais, iš atrinktų 4 e. studijų įrankių vertinimo kriterijų, kokybės vertinimo modelį atitiko tik trys, vienas atmestas.
3. Panaudojant empirinį dokumentų analizės metodą *Moodle* 3.0, įrankiai suskirstyti į standartinius (n=8) ir papildomus e. studijų kurso aktyvinimo įrankius (n=25).
4. Ekspertinės analizės rezultatai parodė, kad iš standartinių įrankių tinkamiausi interaktyvioms e. studijoms: testas (VK=5), seminaras (VK=4,7), diskusijos (VK=4,3) ir užduotis (VK=4.3), o iš papildomų 10 įrankių įvertinti kaip tinkamiausi.

Literatūra

1. Aboujaoude E. (2011). *Virtually you: The dangerous powers of the e-personality*. New York: W.W. Norton & Company.
2. Anderson, T. (2008). *The theory and practice of online learning*. Athabasca University Press.
3. Bokhari, M. U., et al. (2011). Modern Tools and Technologies for Interactive Learning. *Environmen*t, 13(15), 17-18.
4. Chaffar S, Frasson C. (2004) Inducing Optimal Emotional State for Learning in Intelligent Tutoring Systems. *Lecture Notes in Computer Science*, 3220, 7-21.
5. Dalziel, J. (2003). Open standards versus open source in e-learning. *Educause Quarterly*, 26(4), 4-7.
6. Dattolo, A., Luccio, F. L. (2009). A new concept map model for e-learning enironments. *Lecture Notes in Business Information Processing*, 18, 404-417.
7. Enciklopedinis kompiuterijos žodynas (2015). Žiūrėta 2016, vasario 11 per internetą: <http://ims.mii.lt/EK%C5%BD/enciklo.html>.
8. Fertalj, K., Jerković, H., Hlupić, N. (2006). Comparison of e-Learning Management Systems. *5th WSEAS International Conference on E-ACTIVITIES*, Italy, Proceedings, 189-194.

9. Forment, M. A., Guerrero, M. J. C. (2011). Moodlbile: extending moodle to the mobile on/offline scenario. *Higher Education Institutions and Learning Management Systems: Adoption and Standardization*, 162-175.
10. Heraz, A., Frasson, C. (2008), Detecting the Affective Model of Interplay between Emotions and Learning by Measuring Learner's Brainwaves. WECITS'2008. ITS2008. Montréal , Canada.
11. Holmberg, B. (1983). Guided didactic conversation in distance education. In D. Stewart, D. Keegan, and B. Holmberg (eds.), Distance education: International perspectives (pp. 114-122). London: Croom Helm.
12. Honey, P., Mumford, A. (1992) *The Manual of Learning Styles*. 3rd Ed. Maidenhead: Peter Honey.
13. Hsieh, P. A. J., Cho, V. (2011). Comparing e-Learning tools' success: The case of instructor–student interactive vs. self-paced tools. *Computers & Education*, 57(3), 2025-2038.
14. Yee, H. T. K., et al. (2009) Review of the Literature: Determinants of Online Learning Among Students. *European Journal of Social Sciences*, Vol. 8, No 2.
15. Iglesias, C. E., Carbajo, A. G., Rosa, M. S. (1790). Interactive tools for Discrete Mathematics e-learning. *WSEAS Transactions on Advances in Engineering Education*, 5, 97-103.
16. James, V. (2008) *Memories and Studies*. NuVision Publications.
17. Kaklauskas, L., Kaklauskienė, D. (2010). E.studijų aktyvinimo priemonių įtaka studentų mokymosi rezultatams. Konferencijos medžiaga. 2010 m. vasario 25 d., ŠLK. 1, 61-67.
18. Kaklauskas, L., Kaklauskienė, D. (2011). Virtualios aplinkos priemonių panaudos nuotoliniam mokymui(-si) analizė. Konferencijos medžiaga. 2011 m. kovo 1d., ŠLK., 2, 75-81.
19. Kaklauskas, L., Kaklauskienė, D. (2012) Virtualios aplinkos priemonių panaudos studijoms lyginamoji analizė. *Studijos šiuolaikinėje visuomenėje*, 3(1), 119-128.
20. Kaklauskas, L., Kaklauskienė, D. (2013). Naujų e. mokymo galimybių moodle 2.x virtualioje aplinkoje analizė. *Studijos šiuolaikinėje visuomenėje*, 4(1), 80-92.
21. Keegan, D. (1991). *Foundations of Distance Education*. London and New York, Routledge.
22. Koohang, A., Harman, K. (2005). Open source: A metaphor for e-learning. *Informing Science: International Journal of an Emerging Transdiscipline*, 8, 75-86.
23. Kurilovas, E., Serikoviene, S. (2012). New TFN Based Method for Evaluating Quality and Reusability of Learning Objects. *International Journal of Engineering Education*, 28(6), 1288–1293.
24. Magdin, M., Burianová, M. (2011). Mechanisms for testing and evaluation of students in the virtual environment LMS MOODLE 1.9.X and 2.X +. *Technológia vzdelávania*, 19(8), 6-9.
25. Moodle (2016). Moodle plugins. Žiūrėta 2016, vasario 22 per internetą: <https://moodle.org/plugins/>.
26. Nedeva, V. (2005). The possibilities of e-learning, based on moodle software platform. *Trakia Journal of Sciences*, 3(7), 12-19.
27. Petty, J. (2013). Interactive, technology-enhanced self-regulated learning tools in healthcare education: A literature review. *Nurse education today*, 33(1), 53-59.
28. Rutkauskienė, D., et al. (2007) *Nuotolinio mokymosi dėstytojo vadovas*. Kaunas: Technologija.
29. Rutkauskienė D., et al. (2003). *Nuotolinis mokymasis*. Kaunas: Technologija.
30. Saul, C., Wuttke, H. D. (2012). Towards a high-level integration of interactive tools with e-assessments. In Advanced Learning Technologies (ICALT), 2012 IEEE 12th International Conference on (pp. 597-598). IEEE.
31. Software engineering -- Product quality. ISO Standards catalogue. (2013). Žiūrėta 2013, vasario 20 per internetą: <http://www.iso.org/iso/iso_catalogue/catalogue_tc/catalogue_detail.htm?csnumber=22749>.
32. Solso, R., Maclin, O. H, Kimberly, M. (2007). *Cognitive Psychology: International Edition*. New Jersey: Prentice Hall.
33. Targamadzė, A., et al. (1999). *Naujos distancinio švietimo galimybės*. Kaunas: Technologija.
34. Targamadzė, A., Petrauskienė, R. (2008). Nuotolinių studijų kokybė technologijų kaitos sąlygomis. *The Quality of Higher Education (Aukštojo mokslo kokybė)*, 5, 74-93.
35. Volungevičienė, A. (2008) Distance Learning and Teaching Design Model: Quality Assessment Factors and Dimensions. *Summary of Doctoral Dissertation*. Vytauto Didžiojo universiteto leidykla: Kaunas.
36. Weller, M. (2006). VLE 2.0 and future directions in learning environments. *Proceedings of the First International LAMS Conference*, 99-106.

RESEARCH OF USES OF INTERACTIVE TOOLS IN VIRTUAL ENVIRONMENT

Summary

There were investigated Moodle interactive learning tools in virtual learning environment. Moodle 3.0 tools were divided into standard (n=8) and additional e. study course activation tools (n=25) by using an empirical document analysis method. Four interactive e. studies tools of assessment criteria were distinguished, based on the results of analysis of the verbal documents and teachers-experts active survey-discussion. Quality assessment model matched only three tools evaluation criteria from four, given the Kurilovas E. and Serikovienė S. quality assessment model for technological and pedagogical aspects. Active expert analysis, using direct priorities of the evaluation method, was used for interactive tools assessment, using the evaluation criteria (hereinafter referred to as EC) scale from 0 to 5 inclusive. Expert analysis of the results showed that from standard tools better appropriate to interactive e. studies: test (EC=5), workshop (EC=4.7), discussions (EC=4.3), and task (EC=4.3). From additional tools 10 these tools evaluated as better appropriate.

Keywords: e. studies, interactive e. studies tools, virtual learning environment, software quality assessment model.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Liudvikas Kaklauskas.
Mokslo laipsnis ir vardas: Informatikos mokslų daktaras.
Darbo vieta ir pozicija: Šiaulių universitetas, docentas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Kompiuterių tinklo srautos savastingumo tyrimas.
Telefonas ir el. pašto adresas: liudas@fm.su.lt, 8-685-47267.

Autoriaus vardas, pavardė: Danutė Kaklauskienė.
Mokslo laipsnis ir vardas: -
Darbo vieta ir pozicija: Šiaulių universitetas, lektorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Šiuolakinių e.studijų metodologijų analizė.
Telefonas ir el. pašto adresas: dkaklauskiene@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Liudvikas Kaklauskas.
Science degree and name: Doctor of Computer Science.
Workplace and position: Siauliai University, Associate Professor.
Author's research interests: Computer network traffic self-similarity study.
Telephone and e-mail address: liudas@fm.su.lt, +370-685-47267.

Author name, surname: Danute Kaklauskiene.
Science degree and name: -
Workplace and position: Siauliai University, Lecturer.
Author's research interests: Analysis of modern e.studies methodologies.
Telephone and e-mail address: dkaklauskiene@gmail.com.

TUNELIAVIMO METODŲ TYRIMAS, UŽTIKRINANT SAUGIUS INFORMACIJOS MAINUS TARP NUTOLUSIŲ ĮMONĖS PADALINIŲ

Mantas Pilipavičius
Šiaurės Lietuvos kolegija

Liudvikas Kaklauskas
Šiaurės Lietuvos kolegija, Šiaulių universitetas

Anotacija. Tyrime apžvelgti įmonės vietinių tinklų (toliau – LAN, angl. *local area network*) apjungimo per globalųjį kompiuterių tinklą (toliau – WAN, angl. *wide area network*) šiuolaikiniai sprendimai. Galimi du sprendimai: 1) naudojant įmonės techninę įrangą vietinius tinklus apjungti per virtualaus privataus tinklo paslaugą (toliau – VPN, angl. *virtual private network*), 2) pasinaudoti interneto tiekėjų siūlomais sprendimais. Interneto tiekėjų siūlomų VPN paslaugų parametrai neįvardijami, neaiški paslaugos kaina, todėl pasirinktas sprendimas, kai nutolusių LAN apjungimui per WAN naudojami įmonės resursai. Literatūros analizė parodė, kad optimalus VPN realizavimas yra panaudojant IPSec (angl. *internet protocol security*) tarnybas, skaitmeninius sertifikatus, viešus bei privačius raktus. Autentifikavimui ir saugos raktų valdymui naudotas ISAKMP (angl. *Internet Security Association and Key Management Protocol*) protokolas. Suprojektuotas įmonės padalinių kompiuterių tinklų apjungimo modelis. Modelis ištestuotas, įvertinant LAN apjungimo per WAN saugą bei tinklo greitaveiką.

Pagrindiniai žodžiai: VPN, IPSec, tinklo modelis, saugus nutolusių kompiuterių tinklų apjungimas.

Įvadas

Šiuolaikinės įmonės duomenys dažniausiai saugomi elektroninėse laikmenose, kurių daugelis yra pasiekiamos per kompiuterių tinklą. Įmonei labai svarbu apsaugoti savo informaciją bei dokumentus. Informacijos valdymui įmonėje vis dažniau naudojama nutolusio prisijungimo prie įmonės tinklo paslauga. Reikia pažymėti, kad duomenų saugos užtikrinimo sprendimai yra tiesiogiai susiję su kompiuterių tinklo sauga. 2011 metais Jungtinėse valstijose iš 583 apklaustų įmonių vadovų net 90 proc. teigė, jog bent kartą yra tekę patirti įsilaužimą (Vijayan, 2011).

Siekiant užtikrinti informacijos saugą, kompiuterių tinkluose naudojamos specializuotos tinklo paslaugos, saugos sprendimai standartizuojami, aprašant jų taikymą. Interneto inžinerijos darbo grupė IETF (angl. *internet engineering task force*) (IETF, 2015) ir interneto bendruomenė skelbia RFC (angl. *request for comments*) standartus, kur aprašomi techniniai sprendimai, taikomi internetui. RFC 2407 aprašyti interneto saugumo sprendimai, naudojant ISAKMP, RFC 2408 – protokolas ISAKMP. Programų saugos užtikrinimas aprašomas RFC 2743, RFC 2744 ir RFC 2853. Vartotojų identifikavimo taikymai – RFC 2865, RFC 2866, RFC 3207, RFC 2222 ir RFC 4422 standartuose. Programų sąsajų darbo saugos užtikrinimo sprendimai – RFC 1508, RFC 1509, RFC 1964, RFC 2078, RFC 2743, RFC 2744 ir RFC 2853 standartuose. Darbas saugiose aplinkose – RFC 4251 ir RFC 4251. Saugių algoritmų naudojimas – RFC 4634. RFC 2246 aprašo duomenų transportavimo saugą. Standartai pastoviai tobulinami, atnaujinami, atsižvelgiant į kintančią kompiuterių tinklų aplinką.

Jozeph Migga Kizza (2014) savo knygoje įvardina pagrindinius informacijos saugos užtikrinimo sprendimus, kuriuos reikėtų taikyti įmonės kompiuterių tinkle:

- apibrėžta saugos politika sudaryta iš formalių taisyklių, kurių laikosi įmonės darbuotojai;
- pastovus pažeidžiamumo vertinimas;
- aparatinių ir programinių užkardų naudojimas;
- tinkle cirkuliuojančios informacijos filtravimas;
- tinklo skaidymas į skirtingas saugos zonas;
- kriptografijos sprendimų naudojimas;
- autorizavimas ir identifikavimas, siekiant patikrinti asmenis bei informacijos šaltinius;
- įsilaužimų ir virusų aptikimo sprendimų naudojimas;
- veiklos grindimas pagal galiojančius įstatymus;
- veiklų reglamentavimas;
- moralės ir etikos principų laikymasis;
- pranešimų centrų naudojimas.

Informacijos apsauga ypač aktuali tada, kai apjungiami nutolę įmonės padaliniai į vieningą tinklą, panaudojant globaliųjų tinklų tiekėjų paslaugas. Tada įmonės vidinio tinklo paketai perduodami internetu

ir tampa labiau pažeidžiami. Taip perduodamos informacijos saugos užtikrinimui naudojamos specializuotos paslaugos (dažniausiai VPN) bei specialūs identifikavimo metodai. VPN užtikrina saugią vietinio tinklo prieigą iš bet kurios pasaulio vietos per interneto ryšį.

Straipsnio aktualumas. Įmonės kompiuterių tinklo administratoriams labai svarbu pasirinkti optimalų įmonės LAN apjungimo per WAN sprendimą, garantuojantį pakankamą informacijos saugumą ir tinklo našumą.

Tyrimo objektas – įmonės, turinčios kelis nutolusius padalinius, kompiuterių tinklas.

Straipsnio tikslas – išanalizuoti nutolusių įmonės padalinių kompiuterių tinklų saugaus apjungimo atvejus.

Naudoti tyrimo metodai: literatūros analizė, modeliavimas, lyginamoji analizė.

LAN apjungimo per WAN teoriniai aspektai

Vietinių tinklų apjungimui per globalųjį kompiuterių tinklą naudojama VPN paslauga. Paslaugos realizavimui reikia įvertinti įmonės techninę ir programinę įrangą, protokolus, kurie užtikrins saugų ryšį. LAN tinklo mazgai, ypač jungiantis LAN su WAN, turi palaikyti VPN technologiją (žr. 1 pav.). Kuriant saugų tunelį, kiekvienam siuntėjui ir gavėjui sukuriamas saugus loginis ryšys, kai vieno protokolo duomenys inkapsuliuojami į kito protokolo paketus. VPN paslauga viename tunelio gale užšifruoja visą perduodamą paketą, o kitame dešifruoja į LAN tinklui atpažįstamą paketą (Frankel ir kt., 2005).

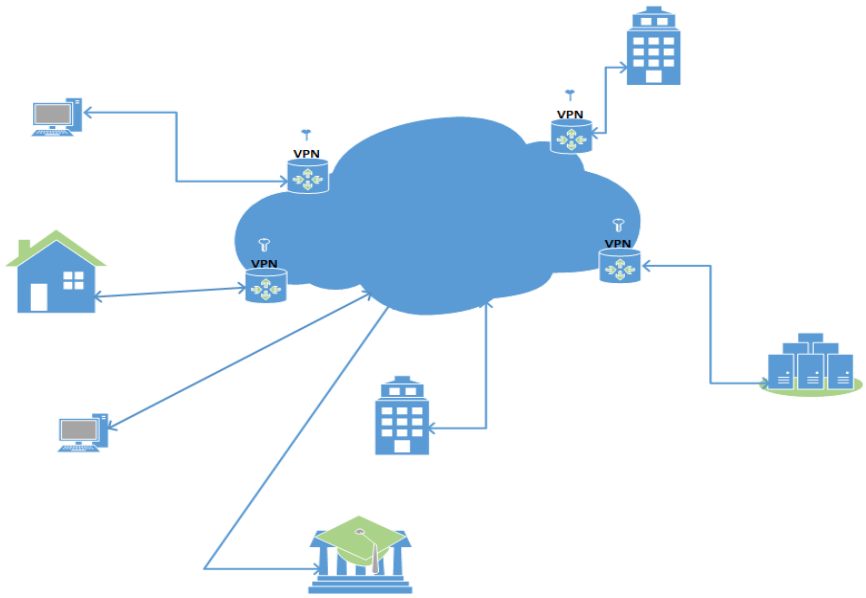

1 pav. **Kompiuterių tinklas su VPN**

Tunelio kūrimui naudojami transporto, pernešimo ir vidiniai protokolai. Transporto protokolas atsakingas už paketo persiuntimą tarp siuntėjo ir gavėjo, dažniausiai naudojama IP (angl. *internet protocol*) protokolų grupė. Pernešimo, dar vadinamas inkapsuliacijos, protokolas paslepia vidinio protokolo (LAN) siunčiamą informaciją, kuria ir naikina tunelį. Informacijos kodavimui naudojami DES (angl. *data encryption standard*), 3DES (angl. *triple DES*), dar vadinamas TDEA (angl. *triple data encryption algorithm*), AES (angl. *advanced encryption standard*), simetrinio rakto šifravimo algoritmas RC2/4/5/6, pirmoji viešojo rakto sistema RSA bei kiti algoritmai. Parengiant duomenis perdavimui, panaudojama Hash funkcija, kuri generuoja fiksuoto ilgio išvesties duomenis iš kintamo ilgio tekstinių laukų. Skaitmeniniai parašai, naudojantys DSS (angl. *digital signature standard*) standarto RSA ir kitus kriptografinius algoritmus, garantuoja perduodamos informacijos identifikaciją. VPN kriptografinėms sistemoms raktai generuojami, panaudojant PKI (angl. *public key infrastructure*) X.509, PKIX (angl. *public-key infrastructure X.509*), PKCS (angl. *public-key cryptography standards*) bei kitus standartus ir sprendimus. Tunelio kūrimui naudojami GRE (angl. *generic routing encapsulation*), PPTP (angl. *point-to-point tunneling protocol*), L2TP (angl. *layer 2 tunneling protocol*), IPSec, MPLS (angl. *multiprotocol label switching*) VPN bei kiti protokolai (Cisco Systems, 2003).

GRE yra vienas iš pirmųjų OSI (angl. *open systems interconnection*) tinklinio lygmens tuneliavimo protokolų, perduodančių IP LAN paketus per internetą su WAN adresais. IETF (IETF, 2015) plačiau aprašytas RFC 2748 standarte (RFC 2748, 2015). Jis garantuoja transliavimą abonentų grupėms

kompiuterių tinkle (angl. *multicast*), vienas su vienu sujungimą, vienas su daugeliu sujungimą ir daugelio kitų protokolų duomenų transportavimą tarp dviejų nutolusių LAN taškų. Reikia pažymėti, kad su GRE sukurtas tunelis perduoda visų protokolų informaciją. Tunelį kuria ir inkapsuliuoja GRE protokolas. Duomenų transportavimą virtualiu tuneliu užtikrina IP transporto protokolai. GRE palaiko kai kuriuos duomenų perdavimo kokybės QoS (angl. *quality of service*) užtikrinimo reikalavimus. Šis protokolas turi eilę trūkumų: 1) silpna duomenų apsauga arba visiškas jos nebuvimas; 2) negalimi dinaminiai sujungimai; 3) ribojamas perduodamo paketo ilgis.

PPTP yra antrojo OSI modelio lygmens (duomenų lygmuo) tuneliavimo protokolas, naudojantis TCP (angl. *transmission control protocol*) transporto protokolą. Jis plačiau aprašytas IETF (IETF, 2015) RFC 2637 standarte (RFC 2637, 2015). Protokolas dirba kartu su PPP (angl. *point-to-point protocol*), kuris užmezga ir palaiko ryšį bei naudojamas duomenų kodavime. Šis sprendimas dažniausiai naudojamas mobiliuose bei telekomunikacijų kompanijų tinkluose. PPTP sujungia vietinį tinklą, dar vadinama PPTP serveriu, su nutolusiu tinklu ir sukuria virtualų tunelį duomenims perduoti. PPTP serveris koduoja paketus ir yra virtualaus tunelio galutinis taškas. Pažymėtina, kad PPTP saugumo sprendimai papildomi PPP duomenų kodavimo protokolais PAP (angl. *password authentication protocol*), CHAP (angl. *challenge handshake authentication protocol*), MS-CHAP (angl. *microsoft challenge handshake authentication protocol*), MPPE (angl. *microsoft point-to-point encryption*). Pagrindiniai šio protokolo trūkumai yra tai, kad virtualų tunelį kuria vartotojas, o ne interneto tiekėjas, palaikomas tik sujungimas vienas su vienu.

L2TP taip pat yra antrojo OSI lygmens tuneliavimo protokolas, sukurtas kombinuojant PPTP ir L2F (angl. *layer 2 forwarding*) tuneliavimo protokolus. L2TP duomenų transportavimui naudoja UDP (angl. *user datagram protocol*) protokolą. Jis yra saugesnis, nes kontrolės ir duomenų srautai perduodami kartu, ir greitesnis. Plačiau aprašytas IETF (IETF, 2015) yra RFC 2661 standarte (RFC 2661, 2015). L2TP turi tuos pačius sujungimo trūkumas kaip ir PPTP.

MPLS technologija garantuoja įvairių protokolų paketų perdavimą per IP kompiuterių tinklus. Informacijos transportavimui vienu metu galima naudoti daug VPN tunelių, persidengiančius adresus. Šį tuneliavimo metodą dažniausiai naudoja interneto tiekėjai. Kuriant virtualų tunelį, sužymimas paketų kelias LPS (angl. *label switching paths*) ir pagrindiniai (angl. *backbone*) virtualaus kanalo maršrutizatoriai LRS (angl. *label switch routers*). LPS ir LRS sukuria virtualias tunelio grandines. MPLS tuneliavimas grįstas keturiomis kertinėmis taisyklėmis: 1) MP-BGP (angl. *border gateway protocol-multiprotocol*) protokolas perduoda maršrutizavimo informaciją tarp interneto tiekėjų ir ribinių VPN maršrutizatorių; 2) VPN maršrutų lentelė pastoviai papildoma iš MP-BGP gautais duomenimis; 3) MPLS persiunčia paketus tarp interneto tiekėjų ribinių VPN maršrutizatorių; 4) kiekvieno interneto tiekėjo ribinis VPN maršrutizatorius turi VPN ir virtualias maršrutizavimo lenteles. Virtualios maršrutizavimo lentelės aprašo paketų kelią į virtualaus tunelio pradžia ir pabaigą.

IPSec yra saugus interneto protokolų rinkinys, realizuotas trečiajame OSI lygmenyje. Rinkinys plačiau aprašytas IETF (IETF, 2015) RFC 2401 standarte (RFC 2401, 2015). Tai pats saugiausias duomenų perdavimo sprendimas, kuris gali būti naudojamas autonomiškai bei derinamas su bet kuriuo tuneliavimo protokolu. ISAKMP (angl. *internet security association and key management protocol*) yra vienas svarbiausių IPSec protokolų, apjungiantis autentifikavimą, saugumo raktų valdymą, saugumo asociacijas, taip sukurdamas pageidaujamą saugumo lygį. ISAKMP (RFC 2408, 2015) apibrėžia procedūras ir paketų formatus saugiems SA (angl. *security associations*) sujungimams, kurie turi informaciją, skirtą įvairiems tinklo saugumo užtikrinimo servisams. Šis protokolas apibūdina užpildus naudojamus apsikeitimo rakto generavimui ir informacijos autentifikavimui bei garantuoja pastovią bendravimo struktūrą (angl. *framework*). ISAKMP suderintas su bet kuriuo transporto protokolu. Vienas iš saugesnių – blokinis simetrinis duomenų kodavimo algoritmas AES gali užšifruoti bet kokio tipo duomenis, naudoja šifravimo 128, 192 arba 256 bitų raktus (RFC 3962, 2015). Perdavimo saugos užtikrinimui naudojamas Hash algoritmas, kuris priklauso kriptografinės hash funkcijos šeimai. Algoritmas naudoja Diffie-Hellman metodą (RFC 2631, 2015) kriptografinių raktų apsikeitimui, nustatant rakto saugumą per jo saugumo grupės numerį – rakto ilgį bitais. Autentifikavimui naudojamas Kerberos V5 (MIT-KIT Consortium, 2015) protokolas. IPSec viešojo rakto sertifikatą rekomenduojama naudoti tada, kai tunelio kūrimui naudojama interneto prieiga. Jei reikalinga didesnė sparta, tai vietoj sertifikatų ir Kerberos galima panaudoti Pre-Shared key sprendimą (RFC 5487, 2015). Tai yra bendras slaptas raktas, kurį virtualaus kanalo vartotojai derina tarpusavyje.

SSH (angl. *secure shell*) protokolas naudojamas saugiam kliento prisijungimui prie serverio aplinkos (RFC 4251, 2015), paremtas viešojo rakto kriptografija. Jis naudoja SSL (angl. *secure sockets*

layer) šifravimą ir saugių duomenų perdavimą tinklu, panaudojant šešių tipų sertifikatus: patikimi SSL sertifikatai (angl. *trusted SSL certificate*); SS SSL parašo sertifikatai (angl. *self-signed SSL certificate*); standartiniai SSSL setifikatai (angl. *standard SSL certificate*); kelių domenų parašo WSSL sertifikatai (angl. *wildcard SSL certificate*); privatūs PSSL sertifikatai (angl. *private SSL certificate*); bendri SSSL sertifikatai (angl. *shared SSL certificate*). SSL protokolas ir paslauga dažniausiai naudojama serverių administravimo reikmėms.

Remiantis atlikta analize, nustatyta, kad saugiausias yra IPSec priemonėmis realizuotas VPN tunelis.

VPN tunelio modeliavimas, testavimas

VPN tunelio testavimui pasirinktas dažniausiai Lietuvoje sutinkamos mažos įmonės modelis, kai įmonė turi du nutolusius padalinius (2 pav.). Pirmiausiai išanalizuotos Lietuvoje registruotų įmonių teikiamos VPN paslaugos. Pagal analizės rezultatus, atrinktos penkios įmonės, kurių VPN paslaugos reklamuojamos internetiniuose tinklalapiuose (MPLS VPN, 2015, Virtualus privatus tinklas, 2015, L2 sprendimai, 2015, VPN. Kompiuteriniai tinklai, 2015, VPN, 2015). Tik viena iš jų tiksliai apibūdino siūlomos VPN paslaugos rūšį. Nei viena tiksliai nenurodė paslaugų kainos bei naudojamo VPN sprendimo, todėl neįmanoma tiksliai įvertinti sujungimo saugos lygmens bei įmonės išlaidų.

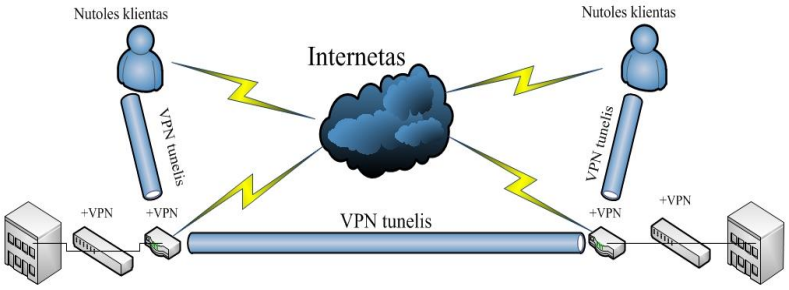

2 pav. **Įmonės tinklo modelis VPN paslaugos testavimui**

Atsižvelgiant į interneto paslaugų teikėjų vertinimo rezultatus bei PPP VPN tunelio poreikį, nuspręsta virtualaus tunelio kūrimui naudoti įmonės ribinius maršrutizatorius (jungia LAN su WAN). Šiuo atveju įmonės vienkartinė investicija susijusi tik su techninės įrangos įsigijimu. Kiekvienas įmonės padalinys turi turėti po vieną ribinį maršrutizatorių, palaikantį IPSec VPN. Parengtas virtualaus tunelio su IPSec teorinis modelis (žr. 3 pav.). VPN kūrimui naudojamas IP adresavimu grįstas kompiuterių tinklas, jungiantis du padalinius. Tunelio pradžia ir pabaiga formuojama įmonės ribiniuose maršrutizatoriuose, panaudojant IPSec protokolų rinkinį.

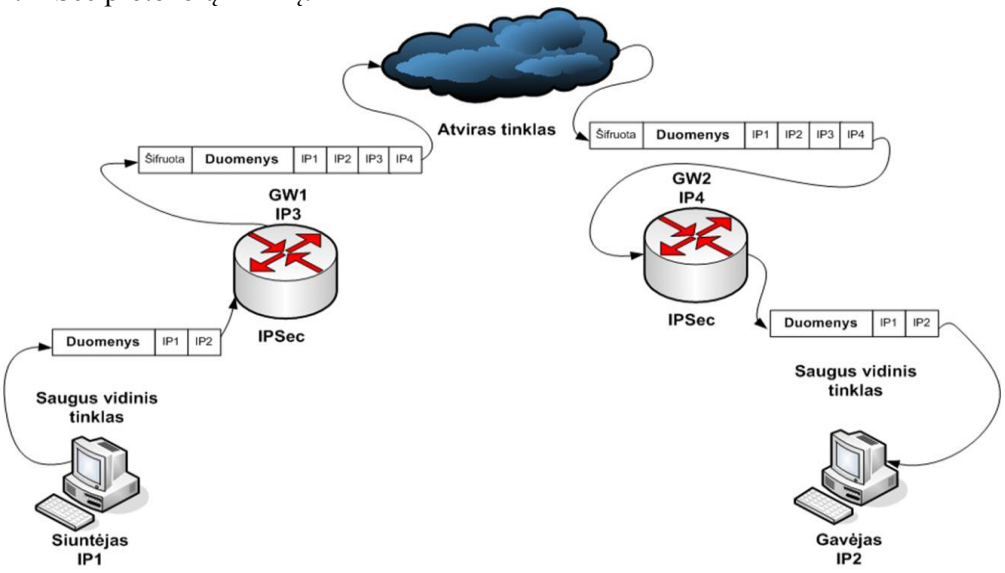

3 pav. **IPSec VPN paslaugos pradinis modelis**

Teorinis modelis realizuotas, panaudojant kompiuterių tinklų modeliavimo programą Cisco Packet Tracer. Įmonės padalinių tinklų adresavimui panaudoti A klasės IP adresai 10.0.0.0/8 ir 12.0.0.0/8. Viešojo tinklo prototipui kurti naudotas 11.0.0.0/8 tinklas (žr. 4 pav.). Kiekviename maršrutizatoriuje buvo įjungtas IPSec palaikymas, sukurta ACL (angl. *access control list*) saugos taisyklė, pasirinktas pre-shared key identifikacijos metodas, AES šifravimo algoritmas, suderintas antro lygmens (1024 bitai) viešojo rakto kriptografijos DH (angl. *Diffie-Hellman*) protokolas su 86400 sekundžių rakto galiojimu, įjungtas Hash algoritmas, suderintas transformacijos rinkinys bei ESP protokolas, aprašyti kriptografiniai keliai per maršrutizatorių prievadus. IKE (angl. *internet key exchange*) apsaugai pasirinktas šifravimo algoritmas, generuojantis 128 bitų raktą.

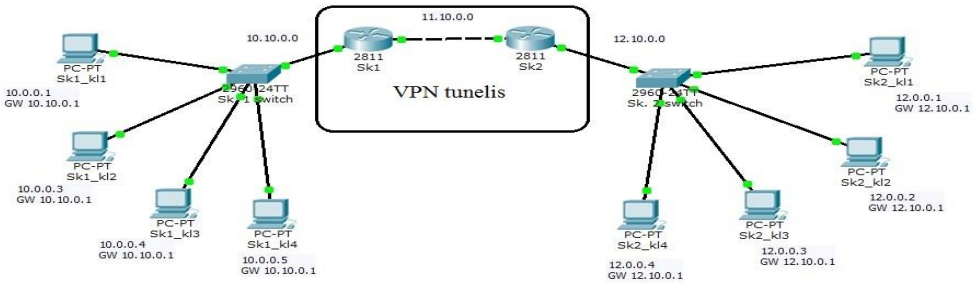

4 pav. **Įmonės tinklų loginė schema**

Modelio testavimui buvo siunčiamas paketų srautas. Po to patikrinti ISAKMP politikos vykdymo įrašai (žr. 5 pav.) bei kita aktuali informacija. Kriptografinis kelias patikrintas, naudojant komandą *show crypto map*, IPsec transformacinis rinkinys – komandą *show crypto ipsec transform-set*. IPsec saugūs sujungimai tikrinti, naudojant komandą *show crypto ipsec sa*.

```
Router#show crypto isakmp sa
IPv4 Crypto ISAKMP SA
dst             src             state          conn-id slot status
11.10.0.2       11.10.0.1       QM_IDLE           1015    0 ACTIVE

IPv6 Crypto ISAKMP SA

Router#
```

5 pav. **Komandos show crypto isakmp sa vykdymo rezultatai**

Vertinant paketų sugaištą laiką, buvo lyginti paketų perdavimo laikai, kai kompiuterių tinkle nenaudojama VPN paslauga ir naudojama paslauga. Nustatyta, kad vėlinimas tinklo mazguose sudaro iki 10-15proc. Reikia pažymėti, kad jis stipriai koreliuoja su techninės įrangos parametrais, užtikrinančiais tinklo mazgo spartą.

Išvados

1. Nutolusių įmonės padalinių kompiuterių tinklų apjungimo galimybių tyrimas parodė, kad optimalus įmonės nutolusių padalinių apjungimas per VPN yra pritaikant įmonės techninę įrangą.
2. Remiantis saugaus LAN apjungimo per WAN atvejų analize, nutolusius įmonės padalinius geriausiai apjungti, taikant IPsec protokolų rinkinį.
3. Parengto tinklo modelio su IPSec VPN tyrimas parodė, kad paketų perdavimas sulėtėja apie 10-15 proc.

Literatūra

1. Cisco Systems. (2003). *Designing VPN Security*. Cisco Systems, USA.
2. Frankel, S., et al. (2005). Guide to IPsec VPNs. NIST Special Publication 800-77.
3. IETF. (2015). The Internet Engineering Task Force. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.ietf.org/>.
4. Kizza, J. M. (2014). *Computer Network Security and Cyber Ethics*. Fourth edition, McFarland & Company, Inc.
5. L2 sprendimai. (2015). AB „TEO LT“. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.teo.lt/verslui/duomenys/l2/46>.
6. MIT-KIT Consortium. (2015). *Kerberos protocol tutorial. MIT Kerberos & Internet trust (MIT-KIT) Consortium*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://kerberos.org/software/tutorial.html>.

7. MPLS VPN. (2015). *Virtualiojo privataus tinklo paslauga (MPLS VPN). UAB Bitė Lietuva*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.bite.lt/lt/verslui/internetas/biurui/vpn>.
8. RFC 2401. (2015). *Security Architecture for the Internet Protocol*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.ietf.org/rfc/rfc2401.txt>.
9. RFC 2408. (2015). *Internet Security Association and Key Management Protocol (ISAKMP).* Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.ietf.org/rfc/rfc2408.txt>.
10. RFC 2631. (2015). *Diffie-Hellman Key Agreement Method*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.ietf.org/rfc/rfc2631.txt>.
11. RFC 2637. (2015). *Point-to-Point Tunneling Protocol (PPTP)*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.ietf.org/rfc/rfc2637.txt>.
12. RFC 2661. (2015). *Layer Two Tunneling Protocol (L2TP)*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.ietf.org/rfc/rfc2661.txt>.
13. RFC 2748. (2015). *Generic Routing Encapsulation (GRE)*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.ietf.org/rfc/rfc2748.txt>.
14. RFC 3962. (2015). *Advanced Encryption Standard (AES) Encryption for Kerberos 5*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.ietf.org/rfc/rfc3962.txt>.
15. RFC 4251. (2015). *The Secure Shell (SSH) Protocol Architecture*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.ietf.org/rfc/rfc4251.txt>.
16. RFC 5487. (2015). *Pre-Shared Key Cipher Suites for TLS with SHA-256/384 and AES Galois Counter Mode*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.ietf.org/rfc/rfc5487.txt>.
17. Vijayan J. (2011). *90% of companies say they've been hacked: Survey*. Interaktyvus, žiūrėta 2014-04-10 <http://www.computerworld.com/s/article/9217853/90_of_companies_say_they_ve_been_hacked_Survey>.
18. Virtualus privatus tinklas (2015). *UAB „Baltnetos komunikacijos“*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.balt.net/internetas/tinklu-sujungimas/virtualus-privatus-tinklas/>.
19. Virtualus privatus tinklas. Žiūrėta 2014, kovo 16 per internetą: <http://www.teo.lt/duomenys/privatus_tinklas?gclid=CNKPtZPx57sCFcud3godNz4Anw>.
20. VPN. (2015). *UAB „Penkių kontinentų komunikacijų centras“*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.5ci.lt/default.asp?DL=L&ArticleID=2118&TopicID=183&EditionID=12>.
21. VPN. Kompiuteriniai tinklai. (2015). *UAB „Verslo Informacinės Technologijos“*. Žiūrėta 2015 vasario 10 per internetą: <http://www.versloit.lt/paslaugos/kompiuteriniai-tinklai/vpn>.

RESEARCH TUNNELING TECHNIQUES WHICH ENSURE SECURE INFORMATION EXCHANGE BETWEEN REMOTE ENTERPRISES BRANCHES

Summary

Modern solutions for local area networks (LAN) interconnection via wide area computer network (WAN) are investigated. There are two possible solutions: 1) to use the company's hardware which connects LAN through a virtual private network service; 2) to use the internet service providers proposed solutions. Internet service providers offer VPN, but there are unnamed service parameters, unknown service price, so our solution chosen by the remote LAN interconnection via WAN used company resources. Literature analysis showed that the optimal realization of VPN is by using IPSec (Internet Protocol Security) services, digital certificates, public and private keys. ISAKMP (Internet Security Association and Key Management Protocol) protocol has been used for authentication and security key management. Company networks interconnection model has been designed. Model has been tested, assessing LAN interconnection via WAN security and network bandwidth.

Keywords: VPN, IPSec, network model, secure remote computer networks interconnection.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Liudvikas Kaklauskas.
Mokslo laipsnis ir vardas: docentas, daktaras.
Darbo vieta ir pozicija: Šiaurės Lietuvos kolegija, Šiaulių universitetas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Fraktalinių procesų kompiuterių tinkluose tyrimas, naujų e. mokymo technologijų tyrimai.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: liudas@fm.su.lt.

Autoriaus vardas, pavardė: Mantas Pilipavičius.
Mokslo laipsnis ir vardas: -
Darbo vieta ir pozicija: Šiaurės Lietuvos kolegija.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: įmonės tinklų apjungimo atvejų tyrimai.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: mantas.pilipavicius@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Liudvikas Kaklauskas.
Science degree and name: Associate Professor, Dr.
Workplace and position: Northern Lithuania College, Siauliai University.
Author's research interests: research of fractal processes in computer networks, new e. learning technologies research.
Telephone number and e-mail address: liudas@fm.su.lt.

Author name, surname: Mantas Pilipavicius.
Science degree and name: -
Workplace and position: Northern Lithuania College.
Author's research interests: research of enterprises networks interconnection.
Telephone number and e-mail address: ilona.rathosi@gmail.com.

FINANCIAL REPORTING TRENDS AND ADOPTION OF XBRL AMONG AUSTRIAN LISTED COMPANIES

Monika Kovarova-Simecek, Tassilo Pellegrini
UAS St. Pölten

Abstract: The requirements towards financial reporting have considerably changed within the last 15 years. Stakeholders demand not only accurate and reliable information in shorter intervals, but also customized reports meeting their information needs. Thus, companies need to develop strategies to cope with the new affordances of professional investor relations and stakeholder management. We conducted a survey among publicly listed Austrian firms, investigating whether they perceive a need to develop new reporting practices and if they have already started to deal with new sorts of reporting standards, especially XBRL. The survey examined the state of the art in XBRL diffusion and adoption among Austrian companies analysing supporting and inhibiting factors for its application and rejection. The results of the survey indicate a great awareness for the need of target-group oriented financial reporting and a high relevance of technical reporting standards in the future. However, Austrian firms show poor preparedness for the new technological requirements. It's probable that initiatives are needed to stimulate the adoption of the new technological standards and pave the way towards a next generation reporting.

Keywords: financial reporting, XRBL, technology diffusion, corporate communications.

Introduction

With the increasing proliferation of the Internet as a universal medium for information exchange and presentation the affordances of financial reporting of publicly listed companies have changed. As various stakeholders along the information value chain demand more information in shorter intervals (Oades, 2008, p. 160), companies have to develop new reporting strategies that transcend the limitations of static, paper-based reporting and harness the capabilities of digital publishing media. For over a decade companies have used a variety of electronic publication formats to provide financial data to the public. Formats like PDF and HTML have gained a broad acceptance among the investor relations community and are being used widely for documentation and communication purposes. But as stated by Rodriguez (ibid.), "(...) investors are explicitly given prominence on the website and although ample investor relation information is provided, the attention to investor relations is not exclusive, and there are other stakeholders featured on the companies' websites", like consumers, employees or regulatory agencies. All these stakeholders have differing information needs, and it is difficult to meet these needs by one standardized financial report. Hence, conventional formats go hand in hand with certain deficiencies when it comes to the customization of reports for specific target groups and the flexible reusability of financial data contained in these publications. In short, conventional technologies limit the scale and scope of reporting innovations, making it difficult to react to the changing affordances of the financial reporting environment.

Over recent years, various business reporting standards have been developed that among other things address the reuse of financial data. The most comprehensive and mature format is XBRL, the eXtensible Business Reporting Language, an expressive XML-vocabulary optimized to represent financial data at a highly granular level. XBRL separates the presentation layer from the data contained in it, and thus increases the usability of financial data for purposes such as reporting, analytics and targeted contextualisation. Dunne et al. (2013) argue that: "Documents rendered by XBRL are digitally-enabled so that it is easier for stakeholders to extract information directly into spreadsheets, or any other XBRL-enabled software, without the need to re-key data thus providing significant improvements in information flows and enhancing inter-company comparability." Accordingly, XBRL is perceived to be a promising standard that meets the requirements of new reporting routines and also challenges existing (de-facto) standards in the domain of financial reporting (Dunne et al., 2013; Guilloux et al., 2013; Rodriguez, 2009).

This paper contributes to the increasing number of works investigating the diffusion of XBRL as an enabling technology for new reporting routines and practices. Several country-specific studies have already been provided (for details see sec. 3), but no attention has so far been paid to the adoption of XBRL in Austria.

To close this gap, we conducted a survey among publicly listed Austrian firms whether they perceive a need to develop new reporting practices and if they have already started to adjust to the new

circumstances. Aside these general insights, the survey investigated the state of the art in XBRL adoption among Austrian companies, analysing supporting and inhibiting factors for its application and rejection.

The paper is structured as follows: Chapter 2 gives a brief introduction into XBRL, explaining its evolution and core features. Chapter 3 discusses related work dealing with the diffusion and adoption of XBRL and associated institutional setups. In chapter 4 the authors explain the survey's methodology and present the survey results. Chapter 5 provides a discussion and conclusion.

1. eXtended Business Reporting Language – Description and Evolution

Since 1999 the US based company *XBRL International Inc.* has been standardising XBRL currently providing it to the public under version 2.1. XBRL is a scripting language based on XML "intended for modelling, exchanging and automatically processing business and financial information" (Garcia & Gil, 2010, p. 103). XBRL allows representing financial metadata in a standardized, machine-processable form by linking reporting facts to standard financial taxonomies (such as IFRS and US-GAAP) and extend these statements with individual metadata according to a company's specific reporting needs (Debreceny et al., 2009, p. 39). Thus, XBRL allows maximum flexibility in the contextualization and reuse of financial data for various reporting purposes (Graning et al., 2011). XBRL should be considered as a specific reporting extension to general purpose electronic business languages like EDIFACT (Electronic Data Interchange for Administration, Commerce and Transport) or ebXML (Electronic Business using eXtensible Markup Language) whose main purpose is to represent and align processes between supply chain partners in a standardized way.[25]

Recently new methodologies have been introduced to further extend the expressivity of XBRL by enriching it with other standardized vocabularies and data sources. This so called Linked Data approach (O'Riain et al., 2012; Garcia & Gil 2010) is a profound technological leap in the customization of financial reports according to the specific needs of various target groups. As noted by Guillox et al. (2013, p. 266), "(…) the extensibility offers a role back to the human in the process of instituting regulatory procedures and filing submissions". Investors, suppliers, employees, customers, regulators, financial analysts, researchers might receive comprehensive, yet customized financial data without selecting the data needed from static documents provided in paper or PDF. In addition, this new approach would avoid that firms can filter financial information provided to stakeholders and e.g. present less favourable information in footnotes of financial reports which are not as strongly received as the main body of financial reports (Lester, 2007, p. 228; Rodrígez, 2009, p. 184). XBRL promises to improve the transparency and accuracy of financial reporting and allows a higher protection for financial data users. If companies manage to reach stakeholders in an intelligible way, they gain their trust and could enhance the company value (Melancon, 2006).

2. Diffusion and Adoption of XBRL – Related Work

Despite several efforts to establish XBRL as an electronic reporting standard, its broad adoption is still in its infancy and its impact is still subject to debate. In the following sections we provide a comparison between the United States of America and Europe according to similarities and differences in the adoption of XBRL. According to Kernan (2008), "XBRL is evolving everywhere, but unevenly, driven by various stakeholders such as governments, stock exchanges, banks and other industry sectors".

2.1. XBRL Diffusion in the US

In the United States of America the Securities and Exchange Commission (SEC) has started in 2009 to use XBRL as mandatory reporting standard for electronic records, thus stimulating the steady uptake of XBRL among US publicly listed companies (SEC, 2009). Prior to this in 2008 the Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC), a public agency assessing risks in the nation's financial system, started to collect XBRL records from over 8000 banks on a quarterly basis (Kernan 2008). Since then, numerous studies investigated the impact of XBRL diffusion among the US financial industry. Some of the latest results are presented below.

Baldwin & Trinkle (2011, p. 1) interviewed a Delphi panel on the potential impacts of XBRL on the financial industry. They conclude that "XBRL is very likely to impact corporations, financial reporting, users of financial reports and auditing. The most likely impacts of XBRL include: increased accessibility of financial reports, easier regulatory compliance, enhanced availability of financial reports,

[25] Additional standards commonly used for business reporting purposes are RosettaNet, ANX, OFX2, OAGIS.

facilitation of continuous reporting, and improved efficiency in investment and business decision making."

Sinnet (2013) conducted a survey among 442 US companies and concludes that XBRL literarcy among US companies is rising. According to his findings, "companies have reduced the amount of outsourcing services used to create their XBRL filings, and they expect to further reduce outsourcing over the coming year. Significantly, over half of large accelerated filers do not expect to use XBRL professional services for their next annual filing. This trend suggests that larger filers continue to become confident that they can be self-sufficient with the preparation and review of their XBRL reports."

By analyzing the impact of XBRL on analyst forecast behaviour Liu et al. (2014) found "a significant positive association between mandatory XBRL adoption and both analyst following and forecast accuracy." According to the authors "the findings not only support the SEC's requirement of detailed tagging of footnotes but also show that the benefits of adopting XBRL are realized regardless of errors found and concerns raised at the early stage of adoption" (ibid.).

Interestingly, Dhole et al. (2015) come to a somewhat contradictory conclusion. Their survey results conducted among US XBRL filings indicates that the existing adoption of XBRL among US companies lead to a decline of financial statement comparability, also due to the company-specific extension taxonomies. Additionally, they found that selling, general and administrative expense comparability declined after the mandate, while depreciation comparability did not change.

2.2. XBRL Diffusion in Europe

In Europe the circumstances for the diffusion of XBRL differ profoundly as compared to the US. It is characterised by a nationally fragmented, regulatory landscape, making it difficult to establish a common reporting standard throughout the European Union. In a workshop conducted in 2011 by the financial service provider ICAEW and the University of Birmingham the organizers came to the conclusion that "[...] there are significant barriers to a pan-European adoption of XBRL for company reporting in the style of the U.S. SEC's mandatory requirement. The democratic right of member states to determine their own filing arrangements (through Officially Appointed Mechanisms) is both a vital core principle of the EU's operating practices and yet a barrier to a timely and effective response to the challenge of pan European security market supervision, in which XBRL could play a role. It is also important to take into account that different regulator implementations have different goals, which must be well defined to determine precisely what is to be made mandatory" (ICAEW, 2011).

To overcome these obstacles various initiatives have been launched at the national and international level to promote the adoption of XBRL.

At the international level the European Committee of Central Balance-Sheet Data Offices (ECCBSO) has established the ERICA working group to monitor the usefulness of XBRL as a tool to reduce the reporting burden for IFRS. The group is chaired by the Banco de España and comprised of the following members: Banco de Portugal, Banque de France, Banque Nationale de Belgique - Nationale Bank van België, Cerved Group spa - Centrale dei Bilanci, Banca d'Italia, Deutsche Bundesbank, Oesterreichische Nationalbank, Bank of Greece and the European Central Bank. In an activity report from 2010 they come to the conclusion that "[...] the European commitment to XBRL has meant the creation of the XBRL Europe entity, with the aim of coordinating the efforts of the different European XBRL jurisdictions. Finally, some Central Balance Sheet Data offices belonging to the Committee have developed and are continuing to play a key role in the diffusion of XBRL as a new tool for dissemination of financial information in their countries; [...]" (ERICA Working Group, 2010).

In 2007 Rodriguez et al. (2007) conducted a study on financial reporting strategies among Spanish regional governments. Back then, none of the surveyed 13 governmental bodies used XBRL, XML or XLS for the disclosure of financial information. The authors come to the conclusion that "new technologies such as the Internet are not relevant for Spanish regional governments as a means of disclosing their financial information among the different users" (ibid., p. 163). Since then various initiatives originating from the Bank of Spain in cooperation with the Ministry of Industry, Tourism and Commerce have taken place whose aim it was to stimulate the adoption of XBRL among the public and the private sector. According to Escobar-Rodriguez & Gago Rodriguez (2010, p. 105) "the use of the standard is spreading to all areas. In the public sector, taxonomy for the rendering of accounts by the Local Entities of the Ministry of Economy and Finance has been developed, on the initiative of the General Inspectorate of the Administration of the State, the Ministry of Economy and Finance, and the General Directorate of Financial Coordination with the Autonomous Communities and with Local

Entities. In the private sector, the taxonomies of the Institute of Accounting and Auditing of Accounts of the Ministry of Economy and Finance (ICAC) and of the National Commission of the Securities Market (CNMV) are significant."

Guilloux et al. (2013) investigate the contestation of two technical reporting standards - EDIFACT and XBRL - among French government agencies for purposes of collecting business data for regulatory purposes. By conducting an actor-network-analysis the authors illustrated the institutional diffusion of XBRL as an informal competitor to the official EDIFACT standard. According to their findings "[s]ome proponents originally believed that companies would voluntarily adopt XBRL to enhance information for investors, but it came apparent that only regulators had a clear business case for adoption and businesses would not volunteer to be accountable" (ibid., 269). They conclude that "the newness of XBRL's technology just as regulators need to respond to an economic crisis and its [XBRL] adoption by French regulators not using EDIFACT create an opportunity for the challenger to make significant network gains over the long term" (ibid., p. 257).

For the UK Dunne et al. (2013) collected 1733 questionnaires from business accountants, tax practitioners, auditors and financial professionals. They come to the conclusion that "awareness of XBRL, and second generation reporting more generally, resides in key champions but there is little diffusion outside this narrow set of stakeholders. Regulatory engagement seems to be the only impetus for diffusion and better channels of communication within stakeholder networks, such as between regulators, preparers, users and the XBRL community are needed" (ibid., p. 167)

This brief overview of the XBRL diffusion in the US and Europe outlines a twofold scenario. On the one side we see various governmental initiatives that aim at stimulating the adoption of XBRL as technical reporting standard, on the other side awareness about XBRL exists, but the voluntary uptake of XBRL by companies and their stakeholders is lagging despite the multiple benefits of the standard in fulfilling the requirements of a "second generation reporting" (Dunne et al., 2013). ICAEW (2011) conclude that "[t]agging business data using XBRL is part of the larger movement to create a semantic web to free data for exchange and automated re-use. It has made significant progress, but faces important institutional and infrastructure challenges in becoming ubiquitous in business reporting settings in Europe."

3. Adoption of XBRL among Listed Austrian Companies

3.1. Sample selection and methodology of the research

The literature shows that adjustments of regulatory requirements, innovations in technical reporting standards and new presentation forms of financial reports are predominantly relevant for companies listed at stock markets (Zitzmann et al. 2009, p. 99). For listed companies, financial communications is a core strategic issue, and thus developments in this field are of high relevance. Therefore, the questionnaire survey addresses primarily this group and was designed to demonstrate its perspectives.

The quantitative online survey was carried out among Austrian listed companies from January to February 2016. At the time, the Austrian stock exchange listed a total of 57 companies from which 39 (68%) were listed in ATX Prime, 9 (16%) in the Mid Market and 9 (16%) in the Standard Market. We received a total of 37 responses from which 25 responses were evaluable. Accordingly, the overall response rate was 44%. Since the survey focus results in a relatively small sample size, the methodological approach remains descriptive. The results presented and discussed here should be interpreted in the light of this fact. However, the research findings provide an overview comparable with international research and a basis for further studies.

The questions were derived from extant literature and reflect (1) the current role of financial reporting, the estimated trends in financial reporting, the relevance of technical reporting standards in the companies, and the challenges associated with the new requirements, (2) the diffusion and adoption of XBRL among Austrian listed companies, and (3) the reasons for and against the implementation of XBRL in companies and the promoting and inhibiting factors in this context.

The first section of the questionnaire covered demographic information such as the company size, stock market, industry, working area and management level of the respondents, and the role of financial reporting in the company. Table 1 provides some basic information regarding the sample structure and the frequency distribution in terms of demographic data. The second part of the questionnaire contained seven general questions that cover the expected development of financial reporting in the future (Table 2). Additionally, the respondents were asked how they estimate the relevance of technical reporting standards

(Table 3) and which challenges they expect in the context of the implementation of new technical reporting standards (Table 4). The third section of the questionnaire examines the knowledge and adoption of XBRL among the Austrian companies and the level of expertise among the respondents (Table 5). This part is followed by detailed questions that address respondents who know and are more or less familiar with XBRL. This section covered two general questions on reasons for and against the implementation of XBRL and two further questions on advantages and disadvantages associated with the adoption of XBRL.

The following chapter explores the key research findings of the survey, detailing the estimated trends in financial reporting and technical reporting standards and the diffusion and adoption of XBRL among Austrian listed companies.

Table 1. **Sample structure**

Outline criteria	*n* (%)
1. Market	
1a. ATX Prime	19 (76.0)
1b. Mid or Standard Market	6 (24.0)
2. Industry	
2a. Basic Industries	6 (24.0)
2b. Industrial Goods & Services	8 (32.0)
2c. Consumer Products	3 (12.0)
2d. Consumer Services	1 (4.0)
2e. Financials	4 (16.0)
2f. Technology & Telecom	2 (8.0)
2g. Utilities	1 (4.0)
3. Working area of respondents	
3a. Investor Relations	19 (76.0)
3b. Public Relations	1 (4.0)
3c. Controlling	3 (12.0)
3d. Misc.	2 (8.0)
4. Management level of respondents	
4a. Top Management	7 (28.0)
4b. Middle Management	9 (36.0)
4c. Lower Management	4 (16.0)
4d. Staff sections	4 (16.0)
4e. Misc.	1 (4.0)
5. Role of FR within the company	
5a. FR is used to fulfill the legal requirements only	3 (12.00)
5b. We plan to make FR an integral component of our communication strategy	5 (20.00)
5c. We established FR as a central component of our communication strategy	17 (68.00)

Note: This table displays the frequencies regarding (1) the market, in which the companies are listed, (2) the industry, in which the companies are active, (3) the working area, (4) the management level of the respondents, and (5) the role of financial reporting within the company.

3.2. Research Findings

3.2.1. Estimated trends in financial reporting and the relevance of technical reporting standards

The first section of the survey investigated the current role of financial reporting in Austrian listed companies. Table 1(5) demonstrates that for 68% of all companies, Financial Reporting plays a crucial role in the corporate communication and goes far beyond the fulfilment of legal requirements. Further 20% are aware of the strategic relevance of financial reporting and plan to make financial reporting an integral component of the company's communication strategy. Only 12% of the respondents use financial reporting for fulfilling legal requirements only. Thus, for the majority of Austrian listed companies financial reporting is important not only in the communication to investors and regulators, but also to other stakeholders affected by the financial prosperity of a company such as employees, suppliers etc. There is a high level of awareness that financial reporting is a decisive factor in the relations between the company and its environment.

The second section examined the estimated trends in the context of financial reporting in the future. A vast majority of the respondents agree or fully agree that technical standardisation (92%) and automatization (84%) in financial reporting will increase in the future. The need for a higher technical

standardisation and automatization could result from the assumption that the need for financial information will increase in general (76%) and will have to be more target-group oriented (72%) which requires new forms of narration (76%) and presentation (72%) in financial reporting. Thus, managing the higher amount and complexity of financial reporting will be a new challenge for controlling, investor relations, public relations and IT departments. Automatization on top of new technical standards such as XBRL, seem to be the necessary applications to manage these upcoming affordances. Implementation of new technological reporting standards can be entailed with multiple challenges. Table 2 illustrates the corresponding frequency distribution.

Table 2. **Estimated trends in financial reporting**

Trend	n	Mean	Mdn	SD	Min	Max	Skewness	Kurtosis
Greater need for FR	25	1.96	2.00	0.735	1	3	0.064	-1.035
Higher frequency	25	2.84	3.00	0.898	1	4	-0.413	-0.389
New forms of presentation	25	2.20	2.00	0.816	1	4	0.599	0.362
New forms of narration	25	2.08	2.00	0.759	1	4	0.483	0.444
Higher personalization	25	2.00	2.00	0.957	1	4	0.619	-0.485
Higher automation	25	1.88	2.00	0.666	1	3	0.134	-0.557
Higher technical standardization	25	1.72	2.00	0.614	1	3	0.224	-0.445

Note: This table summarises views of all respondents regarding the estimated trends in financial reporting. Means reflects a Likert scale where 1 = fully agree, 2 = somewhat agree, 3 = rather disagree, 4 = disagree. As shown by the skewness and kurtosis, the data is not normally distributed and mirror clear tendencies.

The two main hurdles to the adoption of technical reporting standards seem to be related to staff and processes (Table 3). 88% of all respondents think that the education and training for staff in charge and the need of adjustment of existing workflows and reporting conventions are the two most important challenges. Thus, XBRL might be rather a challenge for HR, organisation and change management than for IT management. Another challenge for a sizeable portion of respondents (80%) is a technical issue concerning the data safety (low data volatility) and data security (controlled accessibility). Inestimable follow-up costs and the development of a new financial data policy seem to concern 36% of all respondents. Missing IT expertise consider 20% of all respondents a challenge.

Table 3. **Challenges of implementation of technical reporting standards**

Question	Yes *n* (%)	No *n* (%)
What challenges do companies have to face by implementing technical reporting standards? (n=25)		
a. Adjustment of existing workflow and conventions	22 (88.0)	3 (12.0)
b. Education and training of staff in charge	21 (84.0)	4 (16.0)
c. Development of a new policy for the use of financial data	10 (40.0)	15 (60.0)
d. Missing IT expertise	5 (20.0)	20 (80.0)
e. Inestimable follow-up costs	8 (32.0)	17 (68.0)
f. Guarantee of data security	21 (84.0)	4 (16.0)

Note: This table reports the descriptive statistics (frequencies) of challenges associated with the implementation of new technical reporting standards by all respondents independent of their XBRL knowledge (n = 25).

3.2.2. Diffusion and adoption of XBRL among Austrian listed companies

The third section was dedicated to the diffusion and adoption of XBRL. Generally speaking, 88% of all respondents estimate the relevance of technical reporting standards as high or very high. Table 4 illustrates the corresponding frequency distribution.

Table 4. **Estimated relevance of technical reporting standards**

Question	No.	Mean	Mdn	SD	Min	Max	Skewness	Kurtosis
How do you estimate the relevance of technical reporting standards in the future?	24	1.92	2.00	0.504	1	3	-0.196	1.463

Note: This table reports the views of all respondents who rated the relevance of technical reporting standards in the future from 1 to 4 regarding. Means reflects a Likert scale where 1 = very high, 2 = high, 3 = low, 4 = negligible, 5 = don't know. n = 24 instead of 25, because only scale 1-4 was taken into account.

Despite the general awareness about the importance of technical reporting standards, the results indicate a poor knowledge of XBRL among Austrian listed firms. As illustrated in Table 5(1), a sizeable portion of the respondents (72%) don't know XBRL at all. Only 7 out of 25 respondents (28%) know XBRL, whereas none of the respondents consider him- or herself an expert. The level of expertise among those who know XBRL is predominantly low (71.4%) or non-existent (14.3%). Only 14.3% describe their level of expertise as middle (Table 5(2)).

Considering the adoption of XBRL, the survey shows that XBRL has not been an issue of financial reporting practice at the beginning of 2016 (Table 5(3)). Only one company already reacted to the upcoming challenges and applies the new technical standard (14.3%). 28.6% of the companies are aware of the upcoming challenges and plan to adopt XBRL within the next 5 years. The vast majority of 59.2% is hardly aware of the requirements and possible solutions.

Table 5. **Diffusion and adoption of XBRL**

Question	*n* (%)
1. Do you know XBRL? (n=25)	
1a. Yes	7 (28.00)
1b. No	18 (72.00)
2. What is your level of XBRL expertise? (n=7)	
2a. High	0 (0.00)
2b. Middle	1 (14.30)
2c. Low	5 (71.40)
2d. Non-existent	1 (14.30)
3. To what extent has XBRL been installed in your company? (n=7)	
3a. We already use XBRL	1 (14.30)
3b. We plan to adopt XBRL within the next 5 years	2 (28.60)
3c. We have no plans to adopt XBRL for the time being	3 (42.80)
3d. We won't adopt XBRL	1 (14.30)

Note: This table reports the frequencies regarding (1) the spread of knowledge of XBRL among the respondents, (2) the self estimated level of XBRL expertise among the respondents who know XBRL, and (3) the level of XBRL adoption within the investigated companies knowing XBRL.

Table 5(3) illustrates that the respondents have neither concrete plans to adopt XBRL for the time being (42.8%) nor state that they will adopt XBRL at all (14.3%). Just one respondent has already adopted XBRL (14.3%). And just two respondents plan to adopt XBRL within the next five years (28.6%).

From the latter three respondents, no company adopted XBRL deliberately (Table 6(1)). If XBRL was adopted, then as part of new reporting routines or in the course of technological upgrades. The intention to improve financial reporting to and communication with stakeholders doesn't seem to have played a role at all. Thus, the adoption of XBRL does not seem to be the result of a new communication culture, but rather a technical issue. Despite the low adoption rate, no special inhibiting reasons could be identified (Table 6(2)). XBRL is rather not an issue at all (66.67%) or doesn't seem to be a mature technology (16.67%).

Table 6. **Reasons for and against the implementation of XBRL**

Question	*n* (%)
1. What were the reasons for the implementation of XBRL? (n=3)	
1a. We deliberately decided to adopt XBRL	0 (0.00)
1b. We were forced to adopt XBRL	0 (0.00)
1c. XBRL came in the course of a technical upgrade	1 (25.00)
1d. XBRL was part new reporting routines	1 (25.00)
1e. Misc. reasons for XBRL adoption	2 (50.00)
2. What were the reasons against the implementation of XBRL? (n=4)	
2a. No need for XBRL	0 (0.00)
2b. We use other standards (e.g. Edifact, ebXML)	0 (0.00)
2c. XBRL is no issue	4 (66.67)
2d. Implementation costs	1 (16.67)
2e. Immaturity of the technology	1 (16.67)
2f. Missing expertise	0 (0.00)
2g. Security issues	0 (0.00)
2h. Misc. reasons against XBRL adoption	0 (0.00)

Note: This table displays the frequencies regarding (1) the reasons for and (2) reasons against the implementation of XBRL among respondents who (1) know XBRL and has already adopted or plan to adopt XBRL within the next 5 years (n = 3) and (2) know XBRL and have no plans to adopt XBRL (n = 4).

3.2.3. Awareness of the benefits and barriers of the adoption of XBRL

In the last phase we compared the perceived benefits and obstacles of XBRL between those respondents who have adopted or plan to adopt XBRL, and those respondents who know XBRL but have no concrete adoption strategy yet (Table 7).

The three respondents who know XBRL replied that reusability and comparability of financial data, higher flexibility and analytical capabilities, and decrease of processing errors are seen as the main advantages of XBRL. Further benefits of the new technology that were recognized by the respondents are decrease of reporting costs, improved data portability between data systems, improved findability of the data, acceleration of data processing and reporting processes, and miscellaneous. Trustworthiness of the data source or improved data portability between data systems are not considered an advantage at all. A considerable portion of respondents see the additional costs to occur as the main drawback, whereas for some the implementation costs are expected to be the greatest strain, followed by the cost of XBRL-software and additional training costs for employees. Further disadvantages seen by the respondents are security issues, complexity of XBRL and disruption of reporting routines. Missing software tools or volatility of XBRL are not seen as disadvantages at all. 25% of respondents see also other, not specific aspects as disadvantages of XBRL.

Table 7. **Benefits and obstacles of XBRL implementation**

Questions	Know and adopted XBRL (n=3)		Know, but have not (yet) adopted XBRL (n=4)	
	Yes	No	Yes	No
1. What are the benefits of XBRL?				
1a. Reusability of financial data	2	1	1	3
1b. Comparability of financial data	1	2	2	2
1c. Acceleration of data processing	0	3	0	4
1d. Higher flexibility and analytical capabilities	2	1	1	3
1e. Improved findability of financial data	1	2	1	3
1f. Improved data portability between IT systems	1	2	1	3
1g. Improved cross-system integrity of data	0	3	0	4
1h. Trustworthiness of the data source	0	3	0	4
1i. Decrease of reporting costs	2	1	0	4
1j. Decrease of processing errors	2	1	1	3
1k. Misc.	1	2	1	3
2. What are the obstacles hindering the adoption of XBRL?				
2a. Additional training for employees	1	2	2	2
2b. Implementation costs	2	1	3	1
2c. Disruption of reporting routines	1	2	0	4
2d. Costs for XBRL software	1	2	3	1
2e. Complexity of standards	0	3	1	3
2f. Volatility of standards	0	3	0	4
2g. Missing software tools	0	3	0	4
2h. Security issues	0	3	1	3
2i. Misc.	2	1	2	2

Note: This table shows the (1) advantages and (2) disadvantages of XBL estimated by respondents who know XBRL and already adopted or plan to adopt XBRL within the next 5 years (n = 3) and know XBRL and have no plans to adopt XBRL (n = 4).

On the contrary, the four respondents with no specific adoption plans perceive the comparability of financial data as the main benefit. Obstacles are implementation costs, additional training demand for employees and costs for XBRL software.

Discussion and Conclusion

The survey results correspond with the findings of research conducted in the US and other European countries in the recent years. The situation among Austrian listed companies doesn't differ significantly from other countries and stock markets. Moreover, the survey results confirm the general lack of knowledge about XBRL which stands in contradiction to the great awareness for the need of target-group oriented financial reporting and high relevance of technical reporting standards in the future. This finding is surprising and worrying with respect to the length of time XBRL has been a topic of

discussion among researchers and governmental and professional entities. Only one third of all respondents know XBRL, whereas XBRL has been a topic of the AICPA, the SEC, the IASB, and other major entities since 2004 and experts think that we reached the tipping point toward the use of XBRL (Lester, 2007). That leaves the impression that the discourse in the previous years failed to reach the Austrian companies.

Another fact confirmed by the survey is that private initiatives to implement XBRL hardly exist and can't be expected. If new information technologies should be adopted for more accurate, reliable and customized financial reporting, external initiatives seem to be necessary to enhance the adoption of XBRL in private companies.

Neglecting the demand for new reporting standards with respect to customized financial information provided by new technical standards such as XBRL might weaken a company's position in the stock market and in the public perception. The high share of international investors in the Austrian stock market might even amplify the negative aspects on not adopting XBRL and a new reporting culture. International investors compare reporting standards in an international context and tend to prefer companies and stock markets that answer investors' and stakeholders' demand for new financial reporting standards. However, reacting to these new affordances means in the current environment a strategic advantage and could strengthen the company's position and enhance its value.

Aknowledgements

We would like to thank C.I.R.A. (Cercle Investor Relations Austria) in helping us distributing the questionnaire among the publicly listed companies in Austria.

References

1. Baldwin, A. A., Trinkle, B. S. (2011). The Impact of XBRL: A Delphi Investigation. *The International Journal of Digital Accounting Research*, 11. The Internet access: <http://doi.org/10.4192/1577-8517-v11_1>.
2. Debreceny, R., et al. (2009). *XBRL for interactive data: engineering the information value chain.* London ; New York: Springer.
3. Dhole, S., et al. (2015). Effects of the SEC's XBRL mandate on financial reporting comparability. *International Journal of Accounting Information Systems*, 19, p. 29–44. The Internet access: <http://doi.org/10.1016/j.accinf.2015.11.002>.
4. Dunne, T., et al. (2013). Stakeholder engagement in internet financial reporting: The diffusion of XBRL in the UK. *The British Accounting Review*, 45(3), p. 167–182. The Internet access: <http://doi.org/10.1016/j.bar.2013.06.012>.
5. ERICA (2010). XBRL in European CBSO. Document nº 6. III WORKING GROUP ON IFRS IMPACT AND CBSO DATABASES. Innsbruck, 7th–8th October 2010. The Internet access: <https://www.nbb.be/doc/ba/xbrl/pub/2010_10_wgiii_xbrl.pdf>.
6. Escobar-Rodriguez, T., Gago-Rodriguez, S. (2010). We were the first to support a major innovation. Research into the motivations of Spanisch pioneers in XBRL. *Revista de Contabilidad*, 15(1), p. 9-108. The Internet access: <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=359733642003>.
7. García, R., Gil, R. (2010). Linking XBRL Financial Data. In D. Wood, Linking Enterprise Data , p. 103–125. Boston, MA: Springer US. The Internet access: <http://link.springer.com/10.1007/978-1-4419-7665-9_6>.
8. Graning, A., Felden, C., Piechocki, M. (2011). Status Quo and Potential of XBRL for Business and Information Systems Engineering. *Wirtschaftsinformatik*, 53(4), p. 225–234. The Internet access: <http://doi.org/10.1007/s11576-011-0282-2>.
9. Guilloux, V., Locke, J., Lowe, A. (2013). Digital business reporting standards: mapping the battle in France. *European Journal of Information Systems*, 22(3), p. 257–277. The Internet access: <http://doi.org/10.1057/ejis.2012.5>.
10. ICAEW (2011). The future of XBRL in Europe: Impetus, institutions and interrelationships. Workshop on the future of XBRL in Europe. ICAEW and University of Birmingham (ISARG), 25th January 2011. The Internet access: <http://www.icaew.com/~/media/corporate/files/about%20icaew/what%20we%20do/thought%20leadership/the%20future%20of%20xbrl%20in%20europe%20final%20summary%20for%20release.ashx>.
11. Kernan, K. (2008). XBRL Around the World. In: Journal of Accountancy, October 1, 2008. The Internet access: <http://www.journalofaccountancy.com/issues/2008/oct/xbrlaroundtheworld.html>.
12. Lester, W. F. (2007). XBRL: The New Language of Corporate Financial Reporting. *Business Communication Quarterly*, 70(2), p. 226–231. The Internet access: <http://doi.org/10.1177/1080569907070020603>.

13. Liu, C., Wang, T., Yao, L. J. (2014). XBRL's impact on analyst forecast behavior: An empirical study. *Journal of Accounting and Public Policy*, 33(1), p. 69–82. The Internet access: <http://doi.org/10.1016/j.jaccpubpol.2013.10.004>.
14. Melancon, B. (2006). Testimony of Barry Melancon, President and CEO, AICPA, before the Capital Markets, Insurance and Government Sponsored Enterprises Subcommittee of the House Committee on Financial Services Concerning Fostering Accuracy and Transparency in Financial Reporting. [reviewed on 15-02-2016]. The Internet access: <http://financialservices.house.gov/media/pdf/032906bm.pdf>.
15. Oades, C. (2008). Information management challenges for the professional accountant in business. *Business Information Review*, 25(3), p. 160–164. The Internet access: <http://doi.org/10.1177/0266382108095041>.
16. O'Riain, S., Curry, E., Harth, A. (2012). XBRL and open data for global financial ecosystems: A linked data approach. *International Journal of Accounting Information Systems*, 13(2), p. 141–162. The Internet access: <http://doi.org/10.1016/j.accinf.2012.02.002>.
17. Rodriguez Bolivar, M. P., Caba Perez, C., & Lopez Hernandez, A. M. (2007). E-Government and Public Financial Reporting: The Case of Spanish Regional Governments. *The American Review of Public Administration*, 37(2), p. 142–177. The Internet access: <http://doi.org/10.1177/0275074006293193>.
18. Rodriguez Bolivar, M. P. (2009). Evaluating Corporate Environmental Reporting on the Internet: The Utility and Resource Industries in Spain. *Business & Society*, 48(2), p. 179–205. The Internet access: <http://doi.org/10.1177/0007650307305370>.
19. SEC (2009). Interactive Data to Improve Financial Reporting. Final rule. RIN 3235-AJ71. April 13, 2009. The Internet access: <https://www.sec.gov/rules/final/2009/33-9002.pdf>.
20. Sinnett, William M. (2013). SEC REPORTING AND THE IMPACT OF XBRL: 2013 SURVEY. Financial Executives Research Foundation (FERF). The Internet access: <http://www.financialexecutives.org/ferf/download/2013%20Final/2013-022.pdf>.
21. Zitzmann, A., Fischer, T., Decker, T. (2009). Rechtsfragen der IR. In: Kirchhoff, Klaus; Piwinger, Manfred (Hg.). Praxishandbuch Investor Relations. Wiesbaden: Gabler Verlag, p. 93-137

FINANSINĖS ATSKAITOMYBĖS TENDENCIJOS IR XBRL PRITAIKYMAS AUSTRIJOS PASKELBTŲ ĮMONIŲ TARPE

Santrauka

Per paskutinius 15 metų žymiai pasikeitė reikalavimai finansinei atskaitomybei. Suinteresuotosios šalys reikalauja ne tik tikslios ir patikimos informacijos trumpesniais terminais, bet taip pat ir prie konkretaus užsakovo priderintų ataskaitų, atitinkančių jų informacijos poreikius. Tokiu būdu, įmonės yra priverstos plėtoti strategijas, padėsiančias susitvarkyti su naujomis profesionalaus investuotojo ryšių ir suinteresuotų šalių valdymo galimybėmis. Mes atlikome tyrimą viešai paskelbtų Austrijos įmonių tarpe siekdami nustatyti, ar jos suvokia poreikį kurti naujas atskaitomybės praktikas ir ar jos jau dirba su naujomis atskaitomybės standartų rūšimis ir, ypač su XBRL. Tyrimo metu analizuotas XBRL sklaidos ir pritaikymo lygis Austrijos įmonėse, analizuojant paklausą skatinančius ir stabdančius veiksnius pritaikymo ir atmetimo kontekste. Tyrimo rezultatai atskleidė aukštą suvokimo lygį dėl poreikio finansinę atskaitomybę orientuoti į tikslines grupes ir didelo techninių atskaitomybės standartų aktualumo ateityje. Nepaisant to, Austrijos įmonės pademonstravo prastą pasirengimo naujiems technologiniams reikalavimams lygį. Manoma, kad būtinos iniciatyvos, kuriuos skatintų naujų technologinių standartų pritaikymą bei padėtų pagrindą naujos kartos atskaitomybei.

Pagrindiniai žodžiai: finansinės ataskaitos, XRBL, technologijų sklaida, bendra komunikacija.

A COVER LETTER OF AUTHORS

The author's name, surname: Monika Kovarova-Simecek.
Academic degree and titles: MA, Docent
The place of work and position: University of Applied Sciences St. Pölten, Department of Media & Economics, Docent.
The areas of the author's research interests: Financial Communications, Financial Journalism, Financial Literacy, Controlling and Corporate Finance.
Telephone and e-mail address: +43 699 190 155 40, monika.kovarova-simecek@fhstp.ac.at.
The author's name, surname: Tassilo Pellegrini.
Academic degree and titles: Prof. Dr., Docent

The place of work and position: University of Applied Sciences St. Pölten, Department of Media & Economics, Docent.
The areas of the author's research interests: Data Economics, Technology Innovation Policy, Semantic Computing.
Telephone and e-mail address: +43 650 762 16 70, tassilo.pellegrini@fhstp.ac.at.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Monika Kovarova-Simecek.
Mokslo laipsnis ir vardas: magistras, docentė.
Darbo vieta ir pozicija: St. Polten kolegija, docentė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: finansinė komunikacija, finansų žurnalistika, finansinis raštingumas, finansų kontrolė ir valdymas.
Telefonas ir el. pašto adresas: +43 699 190 155 40, monika.kovarova-simecek@fhstp.ac.at.

Autoriaus vardas, pavardė: Tassilo Pellegrini.
Mokslo laipsnis ir vardas: Prof. Dr.
Darbo vieta ir pozicija: St. Polten kolegija, docentas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: duomenų ekonomika, technologinės naujovės, semantika.
Telefonas ir el. pašto adresas: +43 650 762 16 70, tassilo.pellegrini@fhstp.ac.at.

INTERAKTYVI VAIZDO STEBĖJIMO SISTEMA

Tomas Šiukšteris, Liudvikas Kaklauskas
Šiaurės Lietuvos kolegija, Šiaulių universitetas

Santrauka. Uždara vaizdo stebėjimo sistema reikalauja daug investicijų į žmogiškuosius bei kitus resursus, skirtus vaizdo fiksavimui, analizei bei reakcijai. Interaktyvios vaizdo stebėjimo sistemos pagrindinis privalumas prieš tradicinę – integruotas vaizdo stebėjimo posistemis, informuojantis apie nenumatytas situacijas. Pagal iškeltus kriterijus, atlikta populiariausių interaktyvių vaizdo stebėjimo sistemų analizė. Nustatyta, kad geriausiai kriterijus atitinka nemokama sistema *Zoneminder*, skirta *Linux* operacinei sistemai. Pagal išskirtus skaitmeninių vaizdo sistemų kokybinius reikalavimus suprojektuota uždara vaizdo stebėjimo sistema CCTV (angl. *Closed circuit television systems*) su skaitmeninėmis aukštos vaizdo raiškos IP kameromis. Eksperimentiškai įvertinus MPEG-2 ir H.264 vaizdo kodavimo standartus, pasirinktas mažiau jautrus kompiuterių tinklo trikdžiams MPEG-2 kodavimas. Suprojektuota ir ištestuota interaktyvi automobilių parkavimo teritorijos vaizdo stebėjimo sistema su *Zoneminder* ir įvykių stebėjimo bei apdorojimo posistemiu. Sistemos testavimo rezultatų analizė parodė, kad sistemos reakciją į įvykius, gaunamus iš vaizdo kamerų ir jų grupių yra apie 1 sekundė. Vaizdo paketų vėlinimas tinklo mazguose kinta nuo 75 ms iki 800 ms ir yra pakankamas, kad garantuotų kokybišką sistemos darbą.

Raktažodžiai: interaktyvi vaizdo stebėjimo sistema, IP kamera, H.264, MPEG-2, CCTV.

Įvadas

Tyrimais nustatyta, kad vaizdo stebėjimo sistemos prisideda prie nusikaltimų prevencijos priemonių (Piza ir kt., 2014). Pirmosios vaizdo stebėjimo sistemos pradėtos naudoti dvidešimtojo amžiaus penktajame dešimtmetyje (Porikli ir kt., 2013). Jei pirmosios sistemos naudojo tik vieną kamerą, tai vėliau naujai pastatomų kamerų skaičius be pertraukos auga. M. McCahill ir C. Norris 2002 metais Londone atliko tyrimą, kuris parodė, kad 2000-2002 metais vaizdo stebėjimo sistemos Jungtinėje Didžiosios Britanijos ir Šiaurės Airijos karalystėje jungia apie 4285000 vaizdo kamerų (McCahill, Norris, 2002). Nustatyta, kad vien Jungtinėje Karalystėje kasmet išleidžiama 150-300 milijonų svarų sterlingų vaizdo stebėjimo sistemoms įsigyti, modernizuoti (Klang, Murray, 2005). Dabar sudėtinga įsivaizduoti bet kokią savitarnos parduotuvę be vaizdo filmavimo kamerų. Šiuo metu kyla kita problema – vaizdo, perduodamo iš vaizdo stebėjimo kamerų, sekimas ir įvykių fiksavimas. Esant dideliam vaizdo stebėjimo sistemos kamerų skaičiui, reikia papildomai išlaikyti darbuotojus, fiksuojančius sistemos įvykius, o tai tikrai nėra finansiškai naudinga.

Objektų apsaugos tikslais naudojamos uždaros vaizdo stebėjimo sistemos, analizuojamos tokių sistemų naudojimo galimybės, efektyvumas bei kitos savybės (angl. *CCTV Closed circuit television systems*) (Armitage, 2002; Gill, Spriggs; 2005, Kruegle, 2011). Dauguma tokių stebėjimo sistemų veikia kaip stebėtojos ir įvykių fiksuotojos. Įmonės dažniausiai samdo darbuotojus, kurie stebi monitorius. Žinomas posakis, kad kiekviena sistema turi dirbti žmogui, o ne žmogus sistemai. Efektyvi sistema turi pranešti operatoriui apie grėsmes, o operatorius jau turi nuspręsti, ar tai rimtas pavojus, ar ne (Williams, 2003). Reikia pažymėti, kad tokia sistema padidina saugumą, nes eliminuoja žmogiškosios klaidos nepastebėti įvykio galimybę.

Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje pradėtos naudoti interaktyvios vaizdo stebėjimo sistemos, užtikrinančios automatinį įvykių fiksavimą, vėliau, analizuojančios vaizdą ir atliekančios kitas analogiškas funkcijas (Hampapur, 2005; Aghajan, Cavallaro, 2009; Micheloni, Rinner, Foresti, 2010; Song, 2011). Tokios vaizdo stebėjimo sistemos ne tik efektyvina darbą, bet ir užtikrina didesnį saugumą, leidžia stebėti, fiksuoti ir informuoti atsakingą asmenį apie pokyčius stebimoje teritorijoje.

2015 metais sistemos panaudojimo nuotolinėje didelio tikslumo metrologijos laboratorijoje analizavo Austrijos mokslininkai (Durakbasa ir kt., 2015). 2005 metais Europos komisijos remtame projekte "Wireless Cameras and Audio-Visual Seamless Networking" vertintos vaizdo perdavimo galimybės, panaudojant standartinius protokolus ir multimedia komponentus (Nicholson, Meessen, 2005). Vaizdo atpažinimo ir apdorojimo sistemų taikymus analizavo Kalifornijos universiteto mokslininkai Mohan M. Trivedi, Tarak L. Gandhi, ir Kohsia S. Huang (2005). Išmaniųjų vaizdo atpažinimo sistemų taikymo ypatumai analizuojami J. Y. Dufour knygoje (Dufour, 2012). Absoliuti išmaniųjų vaizdo atpažinimo sistemų sprendimų dauguma yra užpatentuota ir naudojama komerciniuose produktuose. Viena iš vedančiųjų firmų yra Huawei (Huawei Technologies Co.), jos siūlomų sistemų pagrindu apžvalgą 2015 metais parengė Londono Metropolitan universiteto išmaniųjų atpažinimo sistemų mokslininkai C. O. Akoma, O. D. Igbeta ir O. Nlemadim (2015). 2015 metais paskelbtas šių sistemų

gamintojų Europoje sąrašas (Wright, Kreissl, 2014). 2004 metais Sujana, MohdAzrai savo darbe analizavo atviro kodo *Zoneminder* sistemos panaudojimo vaizdo stebėjimo platformai galimybes (Sujana, 2004). Analizuotos atviro kodo programų panaudojimo galimybės transporto stebėjimo sistemose (Esteve ir kt.,2007), išmaniosiose stebėjimo sistemose (Vallejo ir kt., 2012). Mokslinės literatūros analizė rodo, kad atviro kodo CCTV sistemos su integruotu interaktyviu vaizdo įvykių stebėjimo, apdorojimo ir saugojimo posistemiu, naudojančiu dinamiškai aprašomą kamerų žemėlapį bei tinklo ryšio kontrolės funkcijas, mokslinėje literatūroje nėra nagrinėtos. Pažymėtina, kad įmonė, kuriai kuriama sistema, pageidavo pigios arba nemokamos interaktyvios automobilių parkavimo teritorijos vaizdo stebėjimo sistemos.

Straipsnio tikslas – naudojant atviro kodo programinę įrangą, suprojektuoti interaktyvią automobilių parkavimo teritorijos vaizdo stebėjimo sistemą.

Tyrimo objektas – vaizdo stebėjimo sistemos komponentai, standartai.

Skaitmeninio vaizdo stebėjimo sistemų analizė

Uždaros vaizdo stebėjimo sistemos vaizdą įrašą saugo tam tikrą laiką, kuris, esant poreikiui, gali būti peržiūrimas. XXI amžiaus antrajame dešimtmetyje ypač išpopuliarėjo skaitmeninės vaizdo stebėjimo sistemos. Jos lengvai integruojamos į IP (angl. *Internet Protocol*) kompiuterių tinklus, gali būti panaudojamos nutolusių objektų stebėjimui bei turi daug kitų naudingų funkcijų. Pagrindinis tokių tinklų elementas yra IP kamera, integruota į šiuolaikinį kompiuterių tinklą. IP kameros yra universalesnės, nes signalas perduodamas per tinklo mazgus, o energijos tiekimas joms realizuojamas tais pačiais tinklo kabeliais, pritaikant PoE (RFC3621) standartą (angl. *Power OverEthernet*). Signalo perdavimui gali būti naudojamos įvairios terpės, variniai vytos poros UTP (angl. *Unshielded Twisted Pair*) kabeliai, šviesolaidis, radijo bangos (Oliver, Parvulescu, 2008). Pirmosios IP kameros naudojo MJPEG, MPEG-2 (RFC2435, RFC2250) vaizdo kodavimo standartus, nes jie atsparūs tinklo trikdžiams, nereikalingas galingas procesorius vaizdo kodavimui. Didėjant kamerų raiškai, šie standartai naudojami vis rečiau, nes yra imlūs tinklo resursams.

Tobulėjant ir pingant procesoriams, pradėtas naudoti H.264 standartas. Esminis skirtumas tarp MPEG-2 ir H.264 yra tas, kad MPEG-2 nuosekliai spaudžia kiekvieną vaizdo kadrą ir kiekvienas vaizdo kadras yra apdorojamas nepriklausomai nuo prieš tai buvusio. H.264 tam tikru periodiškumu perduoda atraminius kadrus, o tarp jų informaciją apie pasikeitusias vaizdo sritis. Toks standartas taupo tinklo srautą, nes nebereikia siųsti kiekvieno pilno kadro, o prie tinklo galima jungti žymiai didesnį kiekį kamerų (Nilsson, 2008; Wenger ir kt. 2005).

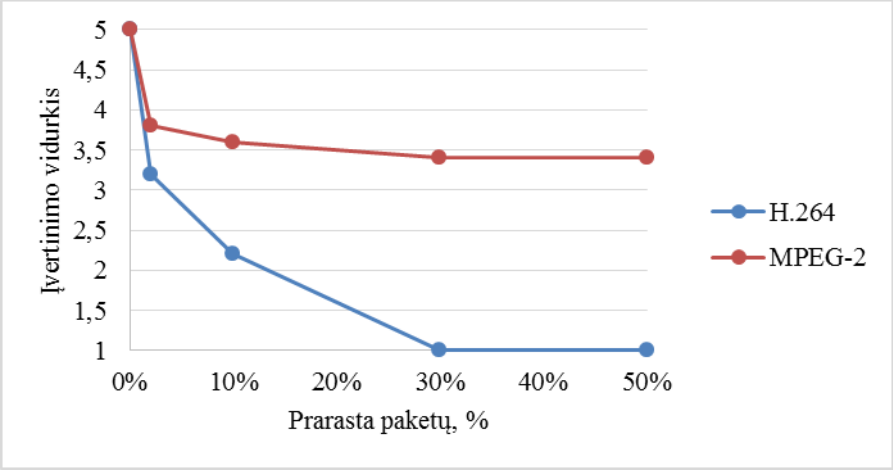

1 pav. **H.264 ir MPEG-2 vaizdo kokybės palyginimas, kai prarandami paketai**

Atsižvelgiant į F. Nilsson knygoje siūlomus kompiuterių tinklo su integruotomis vaizdo kameromis modelius, vaizdo perdavimo kokybės tyrimui suprojektuotas standartinis 100 Mbps Ethernet standarto kompiuterių tinklas su IP kamera, trikdžių imitavimo serveriu bei vaizdo stebėjimo ir fiksavimo kompiuteriu (Nilsson, 2008). Per kompiuterių tinklą perduotų vaizdų kokybės analizei taikytas ekspertinės analizės metodas. Penkių ekspertų paprašyta įvertinti gaunamo vaizdo kokybę, naudojant penkiabalę diskrečiąją skalę. Palyginimui ekspertams buvo pateiktas vaizdo originalas ir per kompiuterių tinklą perduotas vaizdas, naudojant skirtingus standartus, skirtingus trikdžius bei skirtingas tinklo srauto

pergrupavimo imitavimo sistemas. Įvertinimas 0 rašomas, kai perduotas vaizdas neatpažįstamas, o 5 – kai perduotas vaizdas sutampa su originalu. 1 paveiksle ordinačių ašyje pavaizduoti perduoto ekspertų vertinimų skalė, o abscisių ašyje – procentinė prarastų vaizdo paketų išraiška. Palyginus dažnai naudojamus standartus H.264 ir MPEG-2, nustatyta, kad H.264 formatas neatsparus paketų praradimams (žr. 1 pav.).

Paketų vėlinimo tyrimas parodė, kad paketų vėlinimas vaizdo kokybei, kai vėlinama nuo 10ms iki 1000ms, įtakos neturi. Tuo tarpu, paketų pergrupavimo tyrime gauta, kad jis stipriai įtakoja vaizdo kokybę H.264 atvejui, tuo tarpu MPEG-2 standartas paketų pergrupavimui yra atsparesnis. Reikia pažymėti, kad H.264 ir MPEG-2 standartų lyginamoji analizė parodė, kad geram vaizdo stebėjimo sistemos funkcionavimui tinkle negalimi paketų pergrupavimai ir praradimai.

Programinės įrangos atrankos kriterijai formuoti remiantis F. Nilsson rekomendacijomis (Nillsson, 2008) bei atsižvelgiant į automobilių parkavimo teritorijos vaizdo stebėjimo sistemos užsakovo pageidavimą, kad programinė įranga turi būti pigi, geriausiai nemokama. Programinės įrangos vertinimui atrinkta dvylika kriterijų, jų sąrašas pateiktas 1 lentelės pirmajame stulpelyje. Programų atrankai naudotos CCTVForum.com forume skelbiamos rekomendacijos (CCTVForum.com, 2016). Čia bendradarbiauja daugiau nei 40000 registruotų vaizdo stebėjimo sistemų profesionalų ir entuziastų iš viso pasaulio. Forume dalijamasi programinės įrangos galimybių praplėtimais, testavimo rezultatais. Pagal iškeltus kriterijus, programos buvo surikiuotos į eilę ir iš jos parinktos keturios geriausios: iSpy (iSpy, 2016), Genius Vision (Genius Vision, 2016), Zoneminder (Zoneminder, 2016), Xeoma (Felenasoft, 2016). Programos dar kartą įvertintos pagal 12 kriterijų. Vertinimui naudota programų dokumentacija. Vertinimo rezultatai pateikti 1 lentelėje.

1 lentelė. **Vaizdo įrašymo programų parametrų palyginimas**

Funkcija\Programa	iSpy	Genius Vision	Zoneminder	Xeoma
Nemokamų kamerų skaičius	Neribojamas	Neribojamas	Neribojamas	2 kameros
Judesio aptikimo funkcija	Taip	Taip	Taip	Taip
Operacinė sistema	Windows	Windows	Linux	Windows/Linux
Prisijungimas per WEB serverį	Taip (mokamas)	Taip	Taip	Taip
Atviro kodo	Taip	Ne	Taip	Ne
Komercinis projektas	Taip	Taip	Ne	Taip
Kamerų žemėlapio funkcija	Taip	Taip (mokama)	Ne	Ne
H.264 dekodavimas	Taip	Taip	Taip	Taip
Atskirų judesio zonų žymėjimas	Taip	Taip	Taip	Taip
Pranešimai aptikus judesį	Taip	Taip (mokama)	Taip	Taip
Galimybė diegti savo įskiepius	Taip	Ne	Taip	Ne
Vaizdo buferis	Taip	Taip	Taip	Taip

Pagal lyginamosios analizės rezultatus, *Zoneminder* programa geriausiai atitiko iškeltus kriterijus. Pažymėtina, kad *Zoneminder* – nekomercinis projektas, todėl jos kodą tobulina vaizdo stebėjimo sistemų profesionalai ir entuziastai iš viso pasaulio. Judesio aptikimas programoje *Zoneminder* fiksuojamas dviem būdais: užfiksavus didesnį nei nustatytas pasikeitusių taškų skaičių ir fiksuojant kryptingai judantį objektą. Efektyvesnis yra kryptingai judančio objekto fiksavimas, nes čia išvengiama trikdžių fiksavimo. Pasikeitusių taškų skaičiavimo algoritmas taip pat fiksuoja nereikalingus judesius (svyruojantį nuo vėjo medį, lietų ir pan.).

Interaktyvios vaizdo stebėjimo sistemos modelis

Pagal F. Nilsson, parenkant IP kamerą, reikia atsižvelgti: 1 – į kameros tipą (su judesio perdavimo mechanizmu/be jo, vaizdo pritraukimo funkcija, naktinis stebėjimas ir pan.), 2 – eksploatavimo sąlygas (naudojama patalpose ar lauko sąlygomis), 3 – perduodamo vaizdo kokybę, 4 – palaikomą raišką, 5 – vaizdo suspaudimo standartą, 6 – išmaniąsias funkcijas (judesio aptikimas, informavimas apie gedimą ir pan.), 7 – prijungimo prie kompiuterių tinklo galimybę, 8 – kameros gamintoją (Nilsson, 2008). Įvertinus kameros naudojimo sąlygas, užsakovo pageidavimus bei F. Nilsson rekomendacijas, sistemoje naudojamoms stebėjimo kameroms keliami šie reikalavimai: 1 – kamera turi būti su fiksuotu tvirtinimo mechanizmu, 2 – tinkama naudoti lauko sąlygomis, 3 – optimalios vaizdo

kokybės užtikrinimui naudojamas ne prastesnis nei 2,5 colio progresyvinio skanavimo sensorius, 4 – raiška 2 MP, nes judesio fiksavimui pakanka 20-30 pikselių coliui, 5 – palaiko MPEG-2 vaizdo suspaudimo standartą, 6 – kamera turi judesio aptikimo funkciją, palaiko ONVIF (Onvif, 2016) ir PoE standartus, 7 – palaiko FastEthernet (IEEE 802.3u) standartą, TCP/IP protokolų rinkinį (Nilsson, 2008). Efektyviam sistemos valdymui reikalinga galimybė saugiai prisijungti prie programinės įrangos per nuotolį.

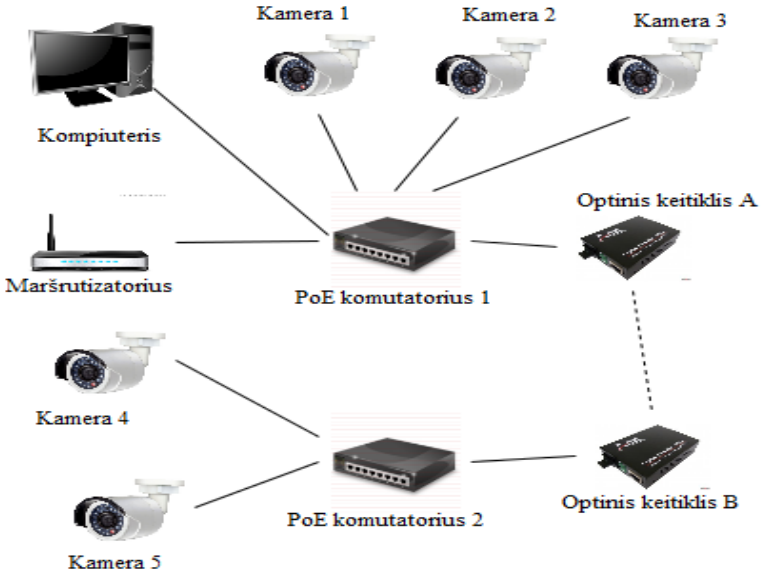

2 pav. **Interaktyvios vaizdo sistemos tinklo loginis modelis**

Nustatyta, kad automobilių parkavimo teritorijos stebėjimui atstumai tarp stebimų objektų bus didesni nei 100 metrų, todėl čia sistemos komponenčių apjungimui panaudotas šviesolaidinis kabelis. Šviesolaidinės linijos galuose naudojami optiniai keitikliai, kurie palaiko iki 100 Mbps srautą, yra vienamodžiai ir dvikrypčiai (Idachaba ir kt., 2014). IP kameros ir stebėjimo kompiuteris prie komutatorių jungiami penktos kategorijos vytos poros kabeliu. Komutatoriai, apjungti per šviesolaidinę liniją, palaiko PoE standartą (žr. 2 pav.). Tinkle panaudoti VLAN (IEEE 802.1Q) sprendimai, kurie mažina tinklo kolizijų domeną. Apskaičiuota, kad kiekviena IP kamera naudos apie 5 Mbps srauto, bendras penkių kamerų srautas sieks apie 25 Mbps. Galima teigti, kad tinklo srauto vėlinimas tinklo mazguose bus minimalus, nes projektuojamo tinklo sparta yra keturis kartus didesnė už kamerų naudojamą srautą. Duomenų transportavimui naudojamas UDP (RFC 768) protokolas, kuris nereikalauja paslaugos kokybės užtikrinimo sprendimų QoS (RFC 5777). Tinklo derinimui parinkti statiniai C klasės LAN IPv4 (RFC791) adresai su standartine tinklo kauke. Pagrindiniame kompiuteryje naudojama Linux Ubuntu operacinė sistema, serveriui skirta versija. Į šį kompiuterį įdiegta *Zoneminder* programa.

Remiantis *Zoneminder* dokumentacijos analize, nustatyta, kad programa geriausiai suderinama su atviro kodo duomenų baze MySql, todėl į pagrindinį serverį įdiegtas duomenų bazių valdymo serveris MySql. Aktyvių puslapių palaikymui panaudotas atviro kodo interneto aplikacijų serveris Apache. Programinio kodo interpretavimui įdiegta atviro kodo PHP programavimo kalbos palaikymo posistemė. Visos penkios interaktyvios vaizdo sistemos kameros (žr. 2 pav.) prijungtos prie *Zoneminder* programos, ją susiejant su interaktyvios vaizdo stebėjimo sistemos kamerų išdėstymo žemėlapiu. Žemėlapio vizualizavimui panaudotas JPEG formato automobilių parkavimo teritorijos nuotrauka. Saugos užtikrinimo sprendimai realizuoti, panaudojant *Apache* serverio konfigūracijos failus bei .htaccess formato failus.

Reikia pažymėti, kad pagrindinė projektuojamos interaktyvios vaizdo stebėjimo sistemos funkcija yra, aptikus judesį bet kuriai sistemos kamerai, duoti garsinį signalą ar kitokį perspėjimą personalui ir ją aktyvuoti žemėlapyje. Šios funkcijos realizuotos sukurtoje PHP programoje, kurios veikimo algoritmas pavaizduotas 3paveiksle. Programa kas 1 sekundę siunčia užklausą į duomenų bazę, iš kurios grįžta atsakymas su paskutinio įvykio identifikacijos (toliau – ID) numeriu. Jeigu nutrūksta ryšys su kameromis ir atsakymas negaunamas, perduodamas įspėjamasis signalas su pranešimu pagrindinio kompiuterio lange, kad nėra ryšio su serveriu, nurodant datą ir laiką. Jeigu atsakymas iš duomenų bazės

gaunamas, jis palyginamas su kintamojo reikšme (pradinė jo reikšmė – nulis). Jeigu gauto įvykio ID skaitinė reikšmė yra didesnė už kintamojo reikšmę, išvedamas garsinis ir vaizdinis įspėjimas apie užfiksuotą judesį ir kintamajam priskiriama įvykio ID skaitinė reikšmė, po to ciklas pradedamas iš naujo. Pirmą kartą įjungus programą, suveikia perspėjimas, kuris padeda patikrinti, ar kompiuteryje yra tinkamai suderintas garso posistemis. Jeigu kintamojo reikšmė yra lygi įvykio ID reikšmei, einamojo kintamojo reikšmė nekeičiama ir ciklas kartojamas iš pradžių. Programa pasiekiama per interneto naršyklę kaip jos įskiepis.

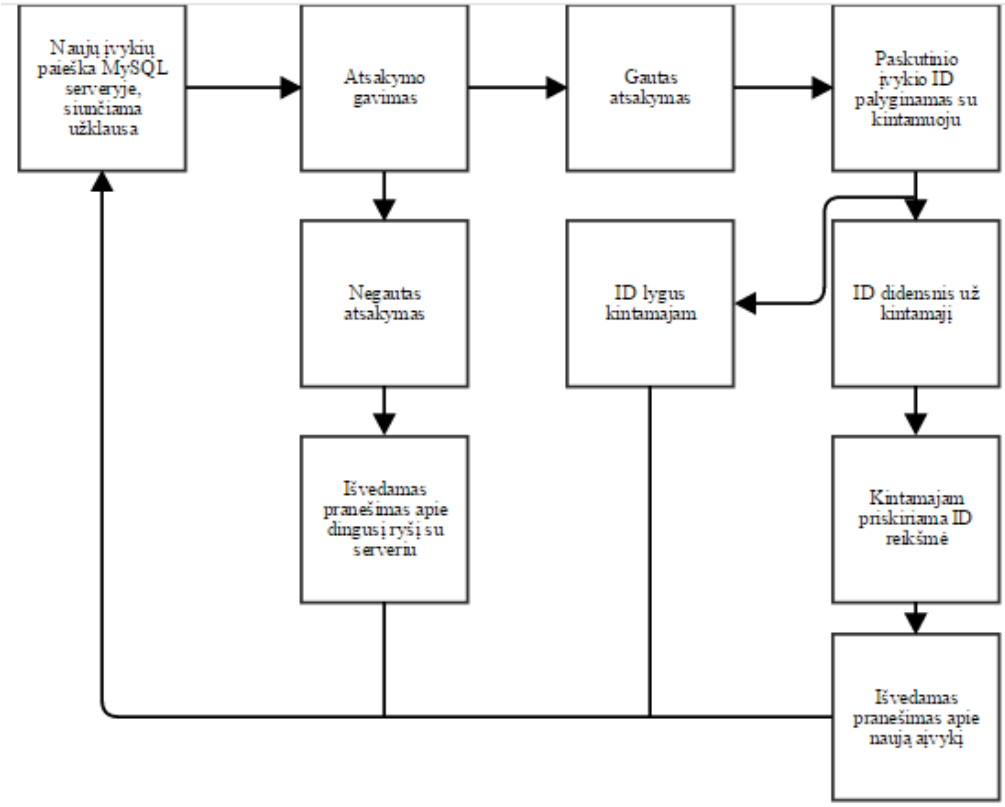

3 pav. **Interaktyvaus žemėlapio su garsiniu signalu veikimo algoritmas**

Pirminis kamerų testavimas atliktas naudojant RSTP (RFC 2326) protokolą. Iš pagrindinio kompiuterio prisijungta į kiekvieną kamerą tiesiogiai per vaizdo grotuvą. Visos penkios kameros parodė savo stebimo teritorijos segmento vaizdą. Sekantis sistemos testavimo etapas vykdytas, taikant ekspertinės analizės metodą. Penki ekspertai vertino gaunamo vaizdo kokybę pagal penkiabalę diskrečiąją skalę: 0 – vaizdas neatpažįstamas, 5 – perduotas vaizdas sutampa su originalu. Ekspertams pateikti vaizdo originalai – automobilių parkavimo teritorijos nuotraukos, fotografuotos iš kiekvienos kameros stebėjimo taško ir per kompiuterių tinklą iš kiekvienos stebėjimo kameros perduotas vaizdas. Siekiant patikrinti vaizdo stebėjimo sistemos darbą ribinėmis sąlygomis, kompiuterių tinkle imituoti trikdžiai bei srauto pergrupavimas. Tinklo apkrova buvo didinama diskretiškai, panaudojant 10%, 20%, 30%, 40% ir 50% srauto magistraliniame tinklo segmente (pav. 1, segmentas kompiuteris – PoE komutatorius 1). Ekspertai įvertino kiekvienos kameros perduodamo vaizdo kokybę balais. Tyrimu nustatyta, kad esant maksimaliam prarandamų paketų skaičiui (50 proc.), kiekvienos kameros perduodamo vaizdo ekspertinio vertinimo vidurkiai pasiskirstė intervale nuo 3,58 iki 3,89. Kompiuterių tinkle be trikdžių ekspertinio vertinimo vidurkiai pasiskirstė intervale nuo 4,75 iki 5. Galime teigti, kad tyrimas parodė, jog gauto vaizdo kokybė atitinka interaktyvios vaizdo stebėjimo sistemos kokybinius reikalavimus (Nilsson, 2008) net ir esant 50 proc. magistralinio segmento apkrovai.

Antrame etape tirtas iš kamerų perduodamo vaizdo vėlinimas bei sistemos darbas, kai fiksuojamas judesys: a) – bet kurioje vienoje kameroje (n=5), b) – bet kuriose dviejose kamerose (n=20), c) – bet kuriose trijose kamerose (n=60), d) – bet kuriose keturiose kamerose (n=120), e) – visose kamerose (n=120). Čia atsižvelgiama į judesio fiksavimo kamerose eiliškumą. Šiuo atveju bendras reikalingų matavimų skaičius yra 325 (n=325). Reikia pažymėti, kad vaizdo stebėjimo sistemos darbui aktualus į įvykius reaguojančių kamerų skaičius, nes dėl to atitinkamai padidėja tinklo srautas, o kamerų reakcijos į judesį eiliškumas pastebimos įtakos tyrimui neturi. Atsižvelgiant į tai, sistemos testavimas

atliktas parenkant tik skirtingus reaguojančių kamerų pogrupius, o matavimai, kai to pogrupio kameros skirtinga seka fiksuoja įvykius – atmestos. Pavyzdžiui, tirtas atvejis, kai į įvykį reaguoja 1 ir 2 kameros, o kai į įvykį reaguoja 2 ir 1 kameros – atmestas. Viso atlikta 66 matavimai: a) atveju n=5, b) – n=10, c) – n=20, d) – n=30 ir e) – n=1.

Vėlinimo tyrimas parodė, kad kokybiško vaizdo, tinkamo tolesnei analizei, perdavimui tinklo mazge paketų vėlinimas turėtų būti apie 150 ms. (Desurmont ir kt., 2004). Suprojektuoto tinklo mazgų (2 komutatoriai) vėlinimo tyrimas parodė, kad vidutinis vėlinimas svyruoja nuo 75 ms. iki 800 ms. Toks vėlinimas garantavo, kad interaktyvi vaizdo stebėjimo sistema fiksuotų įvykius ir pažymėtų vizualinius pranešimus kamerų žemėlapyje. Sistema sėkmingai fiksavo judesį iš kelių kamerų su apie 1 s. trunkančiu laiko intervalu. Nustatyta, kad sistema nėra tinkama ypač greitai judančių objektų fiksavimui. Reikia pažymėti, kad automobilių parkavimo teritorijos savininkai kėlė uždavinį stebėti žmogaus bei lėtai judančio automobilio judesį teritorijoje, todėl 1 s. intervalas pilnai tenkina keliamas sąlygas. Greitai judantis objektas taip pat fiksuojamas, tačiau tai dažniausiai atlieka tik pirmoji grupės kamera.

Išvados

1. Atlikus H.264 ir MPEG-2 vaizdo perdavimo standartų lyginamąją analizę, nustatyta, kad kokybiškam dinaminio vaizdo stebėjimui ir judesio aptikimui užtikrinti tinkle negalimi paketų pergrupavimai ir praradimai, IP kamerų raiška ne mažesnė nei 2 Mpx.
2. Lyginamoji vaizdo stebėjimo programų analizė parodė, kad *Zoneminder* interaktyviai vaizdo stebėjimo sistemai yra tinkamiausia, nes yra atviro kodo, lanksti, naudoja interaktyvų IP kamerų žemėlapį.
3. Automobilių parkavimo teritorijos vaizdo stebėjimo sistemos testavimo rezultatų analizė parodė, kad jos reakcija į įvykius, gaunamus iš pavienių vaizdo kamerų ir jų grupių, yra apie 1 sekundė, o vaizdo paketų vėlinimas tinklo mazguose kinta nuo 75 ms iki 800 ms ir yra pakankamas, kad garantuotų kokybišką sistemos darbą.

Literatūra

1. Aghajan, H., Cavallaro, A. (Eds.). (2009). *Multi-cameranetworks:principlesandapplications*. Academicpress.
2. Akoma, C. O., Igbeta, O. D., Nlemadim, O. (2015). *Intelligent video surveillancesystem*. CasestudyonHuawei'sintelligentvideosurveillancesystem.
3. Armitage, R. (2002). *To CCTV ornot to CCTV*. A review of current research into the effectiveness of CCTV systems inreducingcrime.
4. CCTVForum.com (2016). *CCTV Forum*. Žiūrėta 2015, sausio 24 dieną per internetą: <http://www.cctvforum.com/>.
5. Desurmont, X., et al. (2004). A generic flexible and robust approach for intelligent real-time video-surveillance systems. In Electronic Imaging 2004 (pp. 134-141). International Society for Opticsand Photonics.
6. Dufour, J. Y. (Ed.). (2012). *Intelligent video surveillancesystems*. John Wiley & Sons.
7. Durakbasa, N. M., et al. (2015). An innovative educational concept of teleworking in the high precision metrology laboratory to develop a model of implementation in the advanced manufacturing industry. In Remote Engineering and Virtual Instrumentation (REV), 2015 12th International Conferenceon (pp. 242-248). IEEE.
8. Esteve, M., et al. (2007). A video streaming application for urban traffic management. *Journal of Network and Computer Applications*, 30(2), 479-498.
9. Felenasoft (2016). FreedownloadwebcamsoftwareXeoma. Žiūrėta 2016 vasario 22 per internetą: <http://felenasoft.com/xeoma/en/download/>.
10. Genius Vision (2016). Best NVR Software. Žiūrėta 2016 vasario 22 per internetą: <http://geniusvision.net/>.
11. Gill, M., Spriggs, A. (2005). *Assessing the impact of CCTV*. London: Home Office Research, Development and StatisticsD irectorate.
12. Hampapur, A., et al. (2005). Smart video surveillance: exploring the concept of multiscales patiotemporal tracking. *Signal Processing Magazine, IEEE*, 22(2), 38-51.
13. Idachaba, F., Ike, D. U., HopeSda, O. (2014). Future Trends in Fiber Optics Communication. Proceedings of theWorld Congresson Engineering 2014 Vol I, WCE 2014, July 2 - 4, London, U.K.
14. iSpy (2016). Open Source Video Surveillance Software. Žiūrėta 2015, sausio 24 dieną per internetą: <https://www.ispyconnect.com/>.
15. Klang, M., Murray, A. (2005). *Human Rights in the Digital Age* (177). London: Glass House Press.
16. Kruegle, H. (2011). *CCTV Surveillance: Video practices and technology*. Butterworth-Heinemann.

17. McCahill, M., Norris, C. (2002). CCTV in London. Report deliverable of Urban Eyeproject.
18. Micheloni, C., Rinner, B., Foresti, G. L. (2010). Video analysis in pan-tilt-zoom camera networks.*Signal Processing Magazine, IEEE*, 27(5), 78-90.
19. Nicholson, D., Meessen, J. (2005). Technologies for Multimedia and video surveillance convergence. In Electronic Imaging 2005, pp. 1-13. International Society for Optics and Photonics.
20. Nilsson, F. (2008). *Intelligentnetwork video: Understanding modern video surveillance systems*. CRC Press.
21. Oliver, C., E., Parvulescu, A. (2008). Controlling IP CCTV network bandwidth. *Cabling Installation & Maintenance*,Vol. 16 (9).
22. Onvif (2016). ONVIF is an open industry for umforthedevelopment of a global Standard for the interface of IP-based physical security products. Žiūrėta 2016 vasario 22 per internetą: <http://www.onvif.org/>.
23. Piza, E. L., Caplan, J. M., Kennedy, L. W. (2014). Isthepunishmentmorecertain? Ananalysis of CCTV detections and enforcement. *Justice Quarterly*, 31(6), 1015-1043.
24. Porikli, F., et al. (2013). Video surveillance: past, present, andnowthefuture. *IEEE Signal Processing Magazine*, 30(3), 190-198.
25. Song, B., et al. (2011). Distributed camera networks. *Signal Processing Magazine, IEEE*, 28(3), 20-31.
26. Sujana, M. A. (2004). *Zoneminder video surveillance by linux platform*.
27. Trivedi, M. M., Gandhi, T. L., Huang, K. S. (2005). Distributed interactive video arrays for event capture and enhance dsituational awareness. *Intelligent Systems, IEEE*, 20(5), 58-66.
28. Vallejo, D., et al. (2012). Developing intelligent surveillance systems with anagent platform. In Agent and Multi-Agent Systems. Technologies and Applications (pp. 199-208). Springer Berlin Heidelberg.
29. Wenger, S., et al. (2005). *RTP payload format for H.264*. Žiūrėta 2016 vasario 22 per internetą: <http://tools.ietf.org/html/rfc3984#page-2/>.
30. Williams, C. A. (2003). Police surveillance and the emergence of CCTV inthe 1960s. *Crime Prevention & Community Safety*, 5(3), 27-37.
31. Wright, D., Kreissl, R. (2014). List of surveillance companies. *Surveillance in Europe*, 380.
32. Zoneminder (2016). ZoneMinder the top Linux video camera security and surveillance solution. Žiūrėta 2016 vasario 22 per internetą: <https://zoneminder.com/>.

INTERACTIVE VIDEO MONITORING SYSTEM

Summary

Closed video surveillance system requires a lot of investment in human and other resources for image capture, analysis and reaction.The main advantage Interactive video surveillance systems over traditional is that integrated video surveillance subsystem informs about emergency situations. The most popular interactive video surveillance systems are analyzed according to the raised criteria.A freeware system Zoneminder for Linux operating system was found that best meet the criteria. Designed closed CCTV video surveillance system with digital high-definition IP video cameras, according to the provided digital video systems qualitative requirements. The less sensitive for computer network disturbance MPEG-2 encoding is selected according to experimental evaluation of the MPEG-2 and H.264 video coding standards. Designed and tested a parking area interactive video surveillance system with Zoneminder, event monitoring and processing subsystem. The reaction to events coming from the video cameras is about 1 second in system's test results is showed. Video packets delay in network nodes ranging from 75 ms to 800 ms, this delay is sufficient to guarantee system work.

Keywords: interactive video surveillance system, Webcam, H.264, MPEG-2, CCTV.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Liudvikas Kaklauskas.
Mokslo laipsnis ir vardas: Informatikos mokslų daktaras.
Darbo vieta ir pozicija: Šiaulių universitetas, docentas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Kompiuterių tinklo srautos savastingumo tyrimas.
Telefonas ir el. pašto adresas: liudas@fm.su.lt, 8-685-47267.

Autoriaus vardas, pavardė: Tomas Šiukšteris.
Mokslo laipsnis ir vardas: -
Darbo vieta ir pozicija: TEO, IS administratorius.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Kompiuterių tinklų valdymas.
Telefonas ir el. pašto adresas: Tomas.Siuksteris@teo.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Liudvikas Kaklauskas.
Science degree and name: Doctor of Computer Science.
Workplace and position: Siauliai University, Associate Professor.
Author's research interests: Computer network traffic self-similarity study.
Telephone and e-mail address: liudas@fm.su.lt, +370-685-47267

Author name, surname: Tomas Siuksteris.
Science degree and name: -
Workplace and position: TEO, IS administrator.
Author's research interests: Management of computer networks.
Telephone and e-mail address: Tomas.Siuksteris@teo.lt.

DESIGN OF OPEN COURSE MATERIAL FOR INTERACTIVE CONTENT: SAMPLE OF LIBRE OFFICE

Uğur Yildiz, Umut Altinişik, Serdar Solak, Melih İnal
Kocaeli University

Abstract. Rapid development in Information Technologies (IT) and widespread use of Internet have encouraged valuable innovations in training life. As a result, communication and computer-aided teaching have taken an important place in formal and distance education, and also in hybrid education. Recently, several universities in all over the world presented the developed course material as an open course material for computer-aided teaching. Content of the course material combined with presentation, text and video files is presented for open access. Among training methods, computer-aided training has promoted synchronous learning, online-offline training, trial-and-error learning and self-learning. In general, the open course material is presented in different formats of text, post script and audio-video. The Libre Office software as an open source code constitutes an interactive software simulation in this study. Moreover, the prepared material was published over the Internet. The material produced is designed for self-learning. Outcomes of the learning process were observed in different study departments during special sessions.

Keywords: Open Course, E-Learning, SCORM, Interactive Simulation Software.

Introduction

Today, the use of technologies provides many facilities in educational area. When it is expressed as learning in electronic environment, e-learning is used in many educational institutions all over the world (Fallon et al. 2003). E-learning content includes not only book transfer via the web, but also student motivation, attention, and visual material. Preparation of visual material is also very important in terms of being easy to use all skills and systems (Zemsky et al. 2004). E-learning uses the Learning Management System (LMS) for presentation of educational material, removal of feedback and evaluation report. There is a large number of software for preparation of e-learning content package in a quick and efficient way for distance education. E-learning packages on Sharable Content Object Reference Model (SCORM) format are produced using this software (Bailey 2005).

A Massive Open Online Course (MOOC) is an online course taken by unlimited participants as open access platform on the web. Most of the researchers believe that MOOC substantially changes education (Brooks 2012, Friedman 2013). MOOCs has been spread all over the world in the recent years. MOOCs courses could be taken online by any student having a computer and Internet connection. Massachusetts Institute of Technology (MIT), Harvard University and Stanford University are the pioneer providers of MOOCs. Coursera offered more than 1793 courses from 138 universities in 2016 (Coursera 2016). MOOCs are available for students and instructors mostly in a form of videos, PDFs. In this study, students can learn on their own, unlike other MOOCs developed. When the course is self-directed and independent, students are more successful in their learning (Artino 2008; Knowles 1975; Silén and Uhlin 2008). Activities are performed in the course prepared for work as well as success of students in the course is observed.

In this study, the Libre Office software constitutes an interactive software simulation. Moreover, the prepared material is published over the Internet. The material produced is designed for self-learning. Outcomes of the learning process were observed in different study departments during special sessions. Organization of sections is presented as follows: self-learning hierarchy of students is provided in the proposed method. Application of the proposed method is provided in Section 3. In the final section, learning outcomes are laid out.

Proposed Method

In this study, E-learning content is prepared in order to support self-learning of students. Development of the content is realized in the following five steps:

1. Definition of problem;
2. Preparation of scenario;
3. Development of application;
4. Error Checking;
5. Creation of SCORM Package.

These steps are also specified in Figure 1.

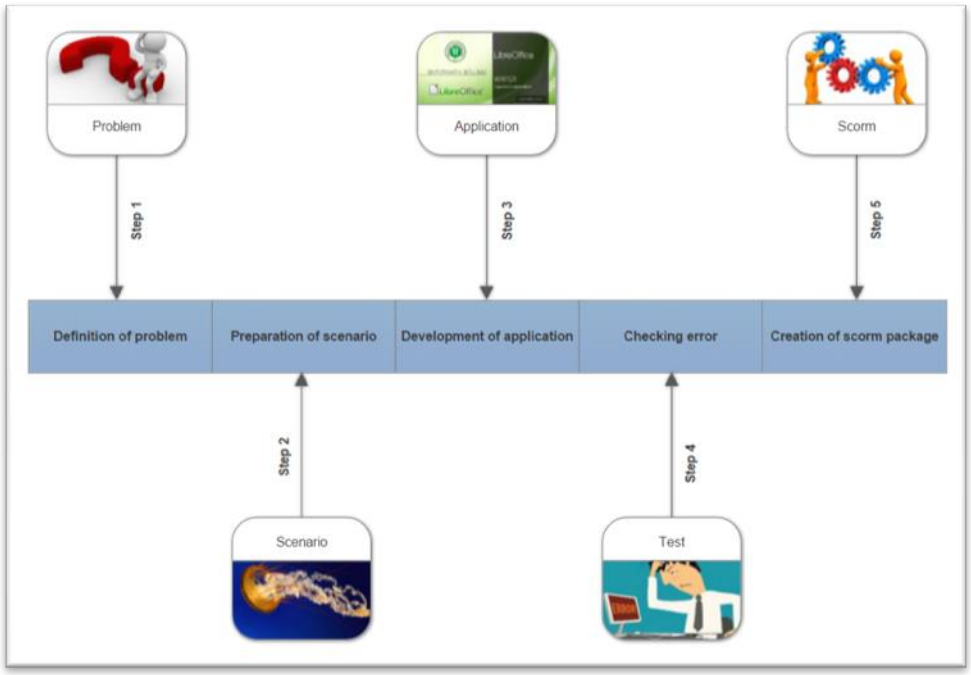

Figure 1. **The development stages of e-learning content**

Definition of Problem

The interactive applications used in computer-literacy-linked training software should be provided consistently, depending on a specific problem; moreover, the prerequisites with the various parameters should be determined. Definition of a problem is the process of determination of all the details related to achievement of the desired behavior of students. For instance, all stages of the problem definition where a page is divided into two columns in the Libre Office shown in Figure 2 could be examined. However, the writing stage of the text is not a part of the problem definition. Preparation of the text should be provided as a precondition. In the process of division of a page into two columns, the width of the columns and the line dividing the columns are the parameters which should be determined in order to specify their condition. Moreover, order of the applications or the application methods (to make this from any menu or shortcut keys from keyboard/mouse etc.) should be detailed in the stage of the problem definition.

In this study, when it concerns interactive applications, the following topics are presented to students in the stage of the problem definition:

- Definition of target output.
- Definition of prerequisites for the output.
- Definition of parameters during realization of the output.
- Definition of procedure / method during realization of the output.

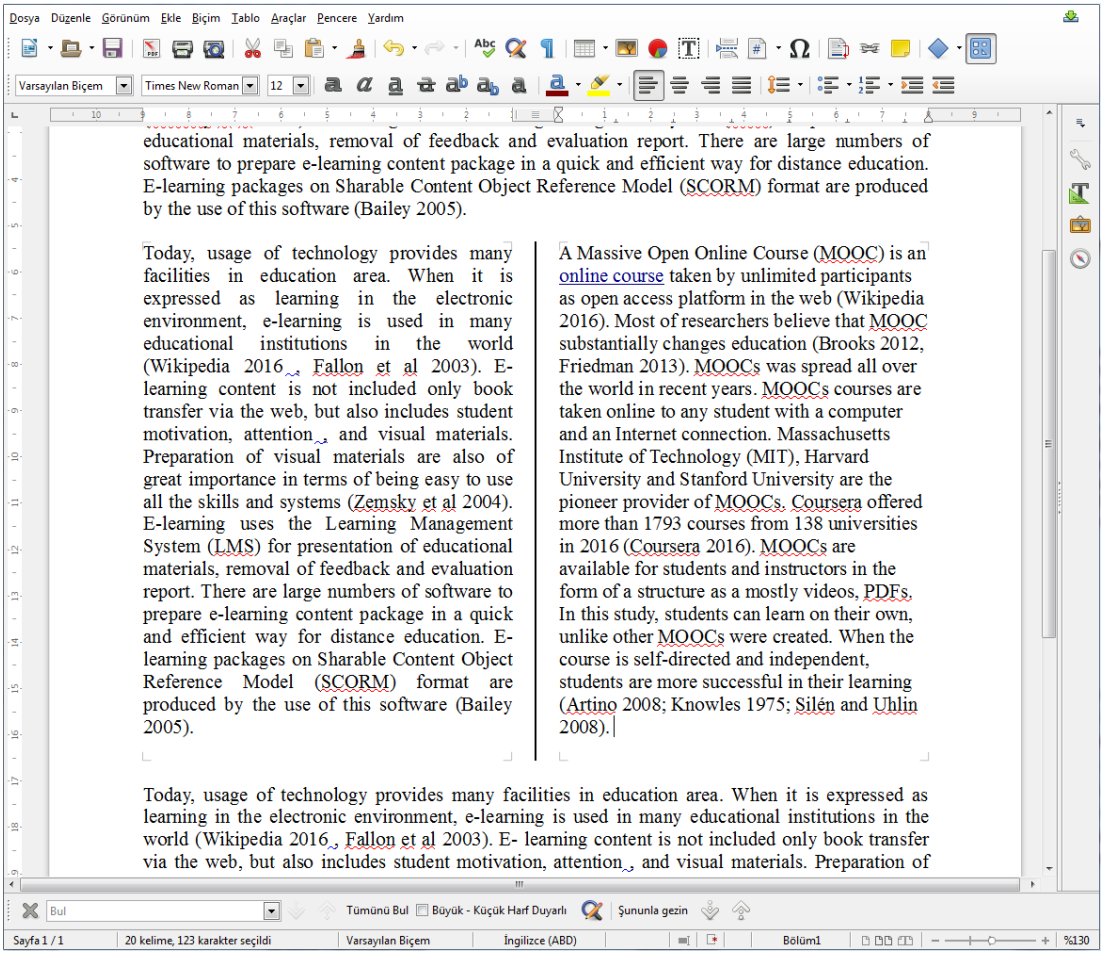

Figure 2. **Sample of the process of dividing a page into two columns**

Preparation of Scenario

The process of a scenario preparation is aimed at concordant preparation of all the participants which are to take part in the interactive application. Each scenario is designed as a template so that most of the processes related to the sections may occur in each interactive application. There is no need for the information under each section in the designed template. For example, dubbing may not be included in each interactive application or there may not be expository text on the screen as a tooltip text. In this case, the section names are included but the content of each section could be left empty. Scenarios are designed as based on the scene. There are a lot of scenes in one scenario and a lot of screen shots even though the layer could be in each scene. The sample process of the scenario is shown in Figure 3. While any interactive applications are prepared, the following sections are defined with the related information:

- **Learning Output:** Details of the desired behavior to assist the developer to understand the desired job in the scene are provided in this section.
- **Dubbing:** The text to be dubbed should be numbered and also given as basic sentences in order to establish the simple management.
- **Interaction / Flow:** Each process to be realized in the scene should be detailed as items. Screen transitions must be realized as the new layers. The number of the flow indicated inside the square brackets (e.g. [3]) should be used in between the dubbing texts in order to synchronize the screen transition with the dub. Thus, it could be determined which one of the interaction / flow is to be realized in between the execution of the audio text.
- **Content / Screen Text:** Any long explanation texts shown on the screen in the specific case or time and also the information about the content or usage of special visualizations are shown in this section.
- **Visual Objects:** The file information on special visual objects to assist the developer is presented in this section.
- **Check Note:** Any notes indicating conformity of the scenario by the team leader and the developer are provided in this section.

Scene
Learning Output
Specific section of the single column document can split into two columns with using the commands in the Libre Office Writer menu bar. This process is shown in Figure 2.
Dubbing
1. You can select paragraphs by clicking on any part of the second or third paragraph.
Interaction / Flow
1. The text which is written in one column will be displayed in four paragraphs on the scene. 2. When users click on any place on the 2nd or 3rd paragraphs, paragraphs 2 and 3 will be displayed as selected. 3. The settings will be selected as, Columns:2, Width and spacing: 1.cm, Space:1cm, Dividing Line,Style:Flat Line 4. When the OK button is clicked, document will be seen as two columns.
Content / Screen Text
On the first screen will be displayed that "you can select by clicking on any part of the paragraphs on the second or third paragraph".
Visual Objects
1. Column.png
Check note
1. Checked (1.02.2016)

Figure 3. **Sample process of the scenario**

Development of application

Procedure of the application is realized on specially designed virtual machines. These virtual machines provide an opportunity for the developers to work on the same operating system in different time and place. Therefore, all shared assignments are integrated and continuously developed on the virtual machines. In this study, Articulate Storyline 2 Program has been used to produce the interactive applications. While the scenarios are realized, some revisions could occur because of the working medium or developing procedures. These revisions should be performed quickly by means of any effective project management systems in the developing stages. The Redmine Project Management system has been used in this study.

Error Checking

As the interactive applications are developed, errors could occur in most of the development stages. These errors could occur because of the scenario, developer, development or running medium. The scenario-induced error is solved by the developer during the developing stage. Also, the developer and running medium related errors are solved by the developer at the end of the development by means of the scenario referenced test. Any other errors which were not detected during these stages are determined by the user in the testing stage. In the testing stage, some extra applications including common tests are done in order to test reliability and limits of the applications. Therefore, any errors and bugs occurred because of the development and/ or technological mediums could be detected. The test result collected in any stage of the development should be reported in the project management system in order to avoid any design errors in the future.

Creation of SCORM Package

In this study, SCORM version 1.2 Learning-content Management System (LMS) has been used for reporting and following standards. In the application, the user is expected to follow all steps of the process in order to achieve the desired behavior. That is why reporting of the all the examined screens is realized. Moreover, LMS status reporting is determined as "Complete / Incomplete". The SCORM file with these adjustments could be easily included into any LMS as grade type "Learning Object". Articulate Storyline 2 Program is used for automatic production of the SCORM packages. Then the SCORM packages are loaded into Moodle LMS to serve for the use of students.

Application Results

"Usage of Basic Information Technologies" Course which is coordinated by the Department of Informatics at the University of Kocaeli is used as a sample course in this study. The lecture notes of the course were presented to students via Moodle LMS during the fall semester in 2015 - 2016. In total, fifty three SCORM content packages have been developed in the open course of the Libre Office software. For instance, "customizing the toolbar", "dividing a page into two columns" and "determination of auto recovery time" are the sample contents of these SCORM packages.

Students who successfully complete the SCORM package are given one point. As a result, follow-up rate of the content packages is obtained. The data obtained from e-learning content packages applied by the students in different four departments is observed. The total number of students and SCORM content packages performed by students in four different departments are specified in Figure 4.

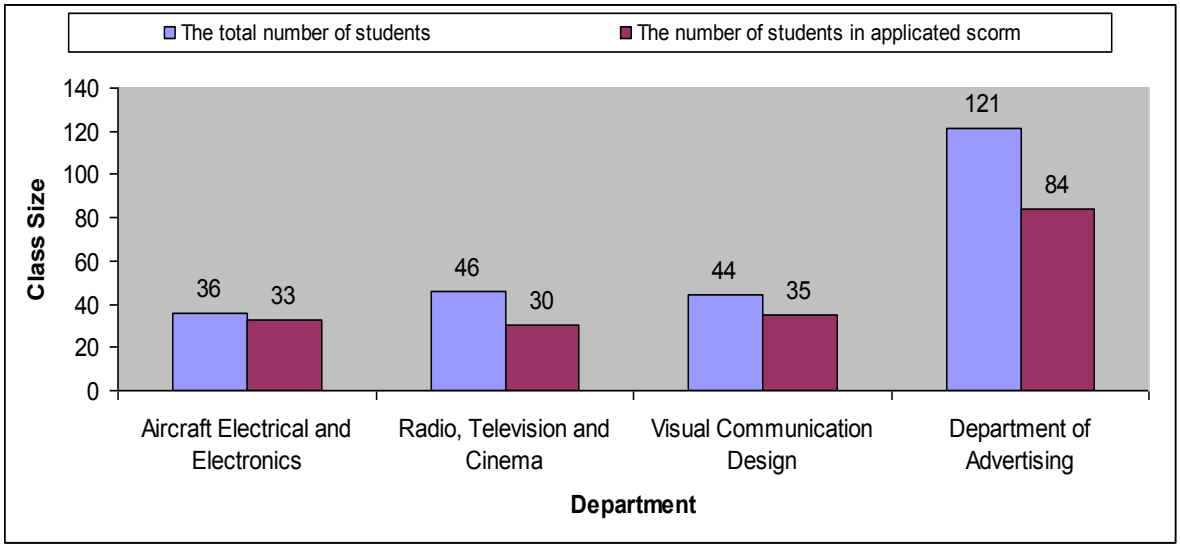

Figure 4. **The SCORM content packages performed in different departments**

Name of department, number of students and student ratio which applied SCORM packages are provided in Table 1. As shown in Table 1, students from Aircraft Electrical and Electronics Department accomplished the SCORM packages by ratio of 91,66 % at maximum rate. On the other hand, students from Advertising Department accomplished it by ratio of 65,21 % at minimum rate.

Table 1. **Number of students in the department and participation in SCORM activity**

Name of Department	Number of Students	SCORM Ratio
Aircraft Electrical and Electronics	36	91,66 %
Radio, Television and Cinema	46	69,42 %
Visual Communication Design	44	79,54 %
Department of Advertising	121	65,21 %

Students shown in Table 1, entered the laboratory exam on the Moodle system. Afterwards, they had to pass the final exam of the course. In Table 2, average notes of the laboratory and final exams of the students were given according to different departments.

Table 2. **Ratio of laboratory and final exam**

Department	Average of Lab Exam	Average of Final Exam
Aircraft Electrical and Electronics	68,88 %	78,82 %
Radio, Television and Cinema	58,11 %	69,53 %
Visual Communication Design	63,42 %	72,12 %
Department of Advertising	52,93 %	63,35 %

As the results of laboratory and final exam were assessed, a high rate of success in laboratory and final exam in which students performed the SCORM content packages was observed, as shown in Figure 5.

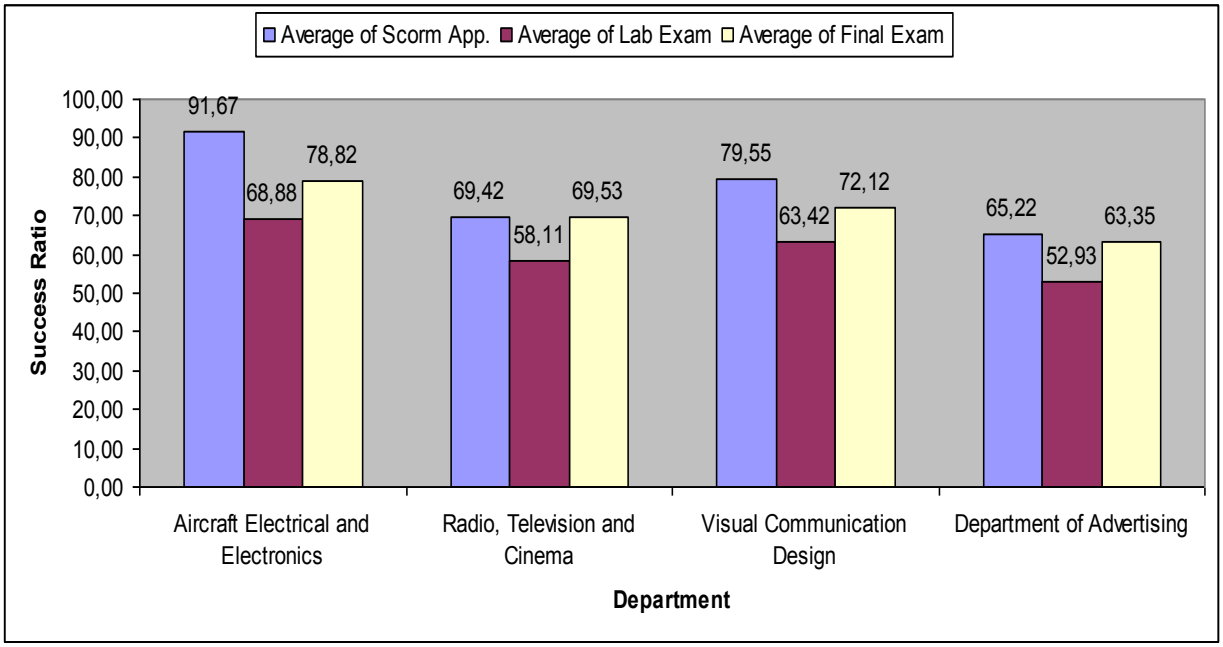

Figure 5. **Average SCORM content packages in laboratory and final exams of the departments**

Conclusion

The course of "Usage of Basic Information Technology" was presented to students on Moodle system as a closed group. SCORM packages were made by students from four departments on the Moodle system during their semester. Students from Aircraft Electrical and Electronics Department accomplished the SCORM packages by ratio of 91,66 % at maximum rate. On the other hand, students from Advertising Department accomplished it by ratio of 65,21 % at minimum rate. For the same departments, the success rates with regard to laboratory and final exams are 68,88%,78,82% and 52,93%, 63,35%, respectively. Students who completed SCORM packages were assessed according to their success grades in laboratory and final exams according to their departments. As a result, students who followed interactive e-learning content and whose participation rate was high have been observed to be more successful. The prepared material is also published on http://acikders.kocaeli.edu.tr URL address over the Internet as an open access. Consequently, the learning environment has been developed for the users to meet their self-interactive learning needs.

References

1. Artino, A. R. (2008). Promoting academic motivation and self-regulation: Practical guidelines for online instructors. *TechTrends*, 52(3), 37–47.
2. Bailey, W. (2005). What is adl scorm? CETIS Standards briefings series.
3. Brooks, D. (2012, May 3). *The campus tsunami*. The New York Times. [reviewed on 01-02-2016]. The Internet Access: <http://www.nytimes.com/2012/05/04/opinion/brooks-the-campus-tsunami.html>.
4. Coursera. [reviewed on 01-02-2016]. The Internet Access: <http://www.coursera.org>.
5. Fallon, C., Brown, S. (2003). *E-Learning Standards: A Guide to Purchasing, Developing and Deploying Standards-Conformante-Learning*. Boca Raton, FL: St. Lucie Pres.
6. Friedman, T. L. (2013, January 27). *Revolution hits the universities*. The New York Times. [reviewed on 01-02-2016]. The Internet Access: <http://www.nytimes.com/2013/01/27/Opinion/sunday/friedman-revolutionhits-the-universities.html>.
7. Knowles, M. S. (1975). *Self-directed learning: A guide for learners and teachers*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
8. Silén, C., Uhlin, L. (2008). Self-directed learning: A learning issue for students and Faculty. *Teaching in Higher Education*, 13(4), 461–75.
9. Zemsky, R., Massy, W. (2004). *Thwarted Innovation: What Happened to e-learning and Why*. A Final Report for The Weatherstation Project of The Learning Alliance at the University of Pennsylvania in cooperation with the Thomson Corporation. [reviewed on 01-02-2016]. The Internet access: <http://www.immagic.com/eLibrary/archives/general /upenn_us/p040600z.pdf>.

ATVIRO KURSO MEDŽIAGOS INTERAKTYVIAM TURINIUI MODELIS: LIBRE OFISO PAVYZDYS

Santrauka

Spartus informacinių technologijų (IT) vystymąsis ir plačiai paplitęs interneto naudojimas paskatino vertingas inovacijas mokymų srityje. To rezultate, komunikacija ir kompiuterizuotas mokymas užima svarbią vietą kaip formaliose ir nuotolinėse studijose, taip ir mišriame mokyme. Paskutiniu metu, keletas universitetų visame pasaulyje sudarytą kurso medžiagą pristato kaip atviro kurso medžiagą, skirtą kompiuterizuotam mokymui. Kurso medžiagos turinys, apimantis pristatymą, tekstines ir vaizdo laikmenas, yra atvirai prieinamas visiems. Tokių mokymo metodų, kaip kompiuterizuotas mokymas dėka atsirado sinchroninių studijų, internetinio-neinternetinio mokymosi, „bandymo-klaidų“ mokymosi ir individualių studijų galimybės. Iš esmės, atviro kurso medžiaga yra pateikta skirtinguose teksto, prierašų ir garso-vaizdo formatuose. Tuo tarpu, Libre ofiso programinė įranga kaip atviro šaltinio kodas, šiame tyrime apima interaktyvią programinės įrangos imitaciją. Be to, parengta medžiaga yra paskelbta internete. Sudaryta medžiaga skirta individualioms studijoms. Mokymosi proceso rezultatai stebimi skirtingose studentų katedrose specialios sesijos metu.

Pagrindiniai žodžiai: atviras kursas, e. mokymasis, SCORM, interaktyvi imitavimo programinė įranga.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Uğur YILDIZ.
Science degree and name: MSc in Electrical Education Science.
Workplace and position: Kocaeli University, Informatics Department, Vice President of Department, Lecturer.
Author's research interests: Distance education, Web technologies, Web application security.
Telephone and e-mail address: +90 (262) 303 13 01, uguryildiz@kocaeli.edu.tr.

Author name, surname: Umut ALTINIŞIK.
Science degree and name: Phd in Electronic and Computer Education Science.
Workplace and position: Kocaeli University, Informatics Department, Computer Engineer.
Author's research interests: Data mining, Computer programming, Distance education.
Telephone and e-mail address: +90 (262) 303 13 02, umuta@kocaeli.edu.tr.

Author name, surname: Serdar SOLAK.
Science degree and name: MSc in Computer Engineering.
Workplace and position: Kocaeli University, Informatics Department, Computer Engineer.
Author's research interests: Computer programming , Mobile robots, Distance education.
Telephone and e-mail address: +90 (262) 303 13 02, serdars@kocaeli.edu.tr.

Author name, surname: Melih İNAL.
Science degree and name: PhD in Electrical Education Science.

Workplace and position: Kocaeli University, Informatics Department, Head of Department, Professor.
Author's research interests: Computer programming, Distance education, artificial intelligence.
Telephone and e-mail address: +90 (262) 303 13 01, minal@kocaeli.edu.tr.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Uğur YILDIZ.
Mokslo laipsnis ir vardas: lektorius.
Darbo vieta ir pozicija: Kocaeli universiteto lektorius.
Autoriaus moksliniai interesai: nuotolinis mokymasis, Web technologijos, Web programų saugumas.
Telefonas ir el. pašto adresas: +90 (262) 303 13 01, uguryildiz@kocaeli.edu.tr.

Autoriaus vardas, pavardė: Umut ALTINIŞIK.
Mokslo laipsnis ir vardas: dr.
Darbo vieta ir pozicija: Kocaeli universiteto docentas.
Autoriaus moksliniai interesai: duomenų gavyba, kompiuterių programavimas, mokymosi valdymo sistemos.
Telefonas ir el. pašto adresas: +90 (262) 303 13 02, umuta@kocaeli.edu.tr.

Autoriaus vardas, pavardė: Serdar SOLAK.
Mokslo laipsnis ir vardas: lektorius.
Darbo vieta ir pozicija: Kocaeli universiteto lektorius.
Autoriaus moksliniai interesai: kompiuterių programavimas, mobilieji robotai, nuotolinis mokymasis.
Telefonas ir el. pašto adresas: +90 (262) 303 13 02, serdars@kocaeli.edu.tr

Autoriaus vardas, pavardė: Melih İNAL.
Mokslo laipsnis ir vardas: Prof. dr.
Darbo vieta ir pozicija: Kocaeli universiteto profesorius.
Autoriaus moksliniai interesai: kompiuterių programavimas, mokymosi valdymo sistemos, dirbtinis intelektas.
Telefonas ir el. pašto adresas: +90 (262) 303 13 01, minal@kocaeli.edu.tr.

MODERNIOS STUDIJOS IR NUOLATINIS MOKYMASIS ŽINIŲ VISUOMENĖJE

MODERN STUDIES AND LIFELONG LEARNING IN A KNOWLEDGE SOCIETY

MOKYTOJŲ IR ADMINISTRACIJOS ĮSITRAUKIMAS Į TECHNOLOGIJOMIS GRINDŽIAMO MOKYMO(SI) DIEGIMĄ: PROFESINIO MOKYMO ORGANIZACIJOS ATVEJIS

Daiva Abromavičienė
Vytauto Didžiojo universitetas, šv. Ignaco Lojolos kolegija

Anotacija. Straipsnyje analizuojamas mokytojų ir administracijos darbuotojų įsitraukimas į technologijomis grindžiamo mokymo(si) (toliau –TGM) diegimą profesinio mokymo organizacijoje. Tyrime keliami klausimai: kaip vyksta įsitraukimas į TGM diegimą? kas ir kodėl motyvuoja personalą dalyvauti šiame procese? Aptariant įsitraukimo sampratą bei TGM diegimo kokybės grupės kriterijus, išryškėja dimensijos, kurios suponuoja, kad toks vyksmas turi būti atsakingas bei atliepiantis švietimo organizacijos poreikius. Atliktas kokybinis tyrimas, kurio rezultatai rodo, kad atsakingas įsitraukimas į TGM diegimą turi poveikį profesinio mokymo organizacijos pagrindinei veiklai – ugdymui/ugdymuisi, kurį lemia organizacijos, jos mokytojų bei administracijos darbuotojų tikslų ir siekių sutapimas.

Pagrindiniai žodžiai: įsitraukimas, technologijomis grindžiamas mokymas(is), profesinio mokymo organizacija.

Įvadas

Technologijomis grindžiamas mokymasis yra plačiai naudojamas visoje švietimo sistemoje. Europos Komisijos komunikatas (Opening up Education, 2013) pabrėžia visų švietimo įstaigų poreikį gerinti gebėjimą prisitaikyti, skatinti inovacijas ir išnaudoti technologijų bei skaitmeninio turinio potencialą. Technologijomis grindžiamas mokymas(is) (toliau – TGM) šiandienos švietime jau yra savaime suprantamas, efektyvus ir neišvengiamas. Siekdamos ugdymo(si) kaitos ir kokybiško bei atsakingo TGM diegimo, švietimo organizacijos yra pasirengusios vykdyti organizacinius ir struktūrinius pokyčius, kurie apima šiuos TGM diegimo kriterijus: strategiją ir valdymą, informacinių technologijų infrastruktūrą, TGM turinį bei paramą, kokybės užtikrinimą bei komunikaciją (Volungevičienė ir kt., 2014). Vienas esminių dalykų šiame procese yra švietimo organizacijos personalo – mokytojų ir administracijos darbuotojų – įsitraukimas į TGM diegimą. Įsitraukimas kaip aktyvus dalyvavimas ir įsipareigojimas organizacijai, kaip „daugiabriaunis konceptas“ (Passarelli (2011) turi įtakos ugdymo(si) proceso gerinimui bei suvokimui, kiek ir kaip TGM naudingas ir efektyvus mokant/mokantis bei paties personalo suineteresuotumui veikti dėl asmeninio ir organizacijos tobulėjimo bei pasitenkinimu darbu. Valdymo ir mokymo(si) procesai, vykdomi diegiant TGM, yra prasmingi bei teikiantys prieinamumą ir patrauklumą tada, kai visa bendruomenė įsitraukia į bendrą veiklą. TGM diegimas keičia švietimo organizacijos personalo vaidmenį, nes atsiranda pedagoginių/didaktinių bei technologinių naujovių ir su tuo susijusių problemų. Informacinių technologijų įvairovė ir tikslingas jų naudojimas tiek iš mokyklų administracijos, tiek iš mokytojų reikalauja nuolatinio kvalifikacijos kėlimo, gebėjimo organizuoti ir vykdyti ugydmą(si) taip, kad besimokantiesiems būtų teikiamas savarankiškas, nuotolinis, tinklinis, mokyklos sienas peržengiantis bei partneriškumu paremtas mokymasis (Geros mokyklos koncepcija, 2015).

Technologijomis grindžiamo mokymo(si) diegimas sparčiai vyksta visoje švietimo sistemoje, tačiau nėra išsamiai moksliškai nagrinėtas mokytojų ir administracijos darbuotojų įsitraukimas į TGM diegimą. Nėra aišku, kaip tai atliepia mokymo organizacijos veiklą, kokios yra mokytojų ir administracijos darbuotojų įsitraukimo į TGM diegimą galimybės bei motyvai, kai siekiama kokybiško ir atsakingo bei besimokančiųjų poreikius atliepiančio ugdymo(si). Mokslinė problema suponuoja tyrimo klausimus: kaip vyksta įsitraukimas į TGM diegimą? Kas ir kodėl mokytojus ir administraciją motyvuoja tai daryti?

Tyrimo objektas – įsitraukimas į TGM diegimą profesinio mokymo organizacijoje.

Straipsnio tikslas – remiantis įsitraukimo samprata, ištirti profesinio mokymo organizacijos mokytojų ir administracijos įsitraukimo motyvus diegiant TGM.

Uždaviniai: 1) atskleisti „įsitraukimo“ sampratą; 2) aptarti TGM diegimo kokybės kriterijų grupes; 3) nustatyti profesinio mokymo organizacijos mokytojų ir administracijos įsitraukimo motyvus į TGM diegimą.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros analizė, pusiau struktūruotas interviu, kokybinio turinio (*content*) analizė.

1. *Įsitraukimo* samprata socialinių mokslų požiūriu

Įsitraukimas kaip suinteresuotumas dalyvauti veikloje pastebimas edukologijos, vadybos, psichologijos srityse. Dabartiniame lietuvių kalbos žodyne (2011) žodis „įtraukti“ apibūdinamas per procesą siekiant „padaryti dalyviu, nariu“. Norint įsitraukti į veiklą, svarbus suinteresuotumas, bendrumas, galimybė priimti sprendimus ir veikti. Įsitraukimo veikla grįsta bendrais interesais ir vertybėmis, nes įsitraukti į veiklą galima tuomet, kai veikla atitinka lūkesčius. Įsitraukimas į tam tikrą veiklą gali būti nusakomas pagal taisykles: suprasti technologijų naudojimo paskirtį, tikslus (pvz., kompiuteriai skirti ne tik žaisti, bet ir mokytis), gerbti kitus (pvz., mokymosi metu neskambinti per *skype* programą arba užsidėti ženklą, kad netrukdytų), aiškiai suvokti savo atsakomybes ir atliepti įsitraukimo lūkesčius, pagerinti prieinamumą.

Įsitraukimo samprata psichologijoje. Įsitraukimas psichologijoje apibūdinamas kaip psichologinis įsigilinimas, pasitenkinimo forma, vidinė motyvacija, pozityvi būsena, dalyvavimas veikloje, motyvacinis kintamasis, psichologinis identifikavimas. Įsitraukimas apibrėžiamas kaip pozityvi su darbu susijusi darbuotojo būsena, apibūdinama per energiją, atsidavimą ir įsigilinimą (Schaufeli ir kt., 2006; Pati ir Kumar, 2010). Tai priklausymo jausmas (įsitraukimas į grupę, klubą, asociaciją, socialinę sistemą), kuomet nori dalyvauti veikloje, kuri domina ir įtraukia veikti drauge. Įsitraukimas į darbą yra suprantamas kaip viena iš individo nuostatų į savo darbą, atspindinti laipsnį, kuriuo asmuo psichologiškai įsitraukia į savo darbą bei laipsnį, kiek darbas yra reikšmingas darbuotojo „Aš“ vaizdui (Laask, 2011). Darbuotojai, kurių įsitraukimas į darbą didesnis, savo darbines užduotis suvokia, kaip jiems asmeniškai labai svarbias, o jų atlikimo kokybė ypač lemia jų, kaip darbuotojų, savijautą bei savigarbą. Būtent dėl šios priežasties darbuotojai labiau įsitraukę į savo darbą, labiau rūpinasi kokybišku jo atlikimu, kas yra labai naudinga ir pačiam darbuotojui, ir organizacijai, kurioje jis dirba. Įsitraukimas gali būti suvokiamas kaip galimybė priimti organizacinius sprendimus

Įsitraukimo samprata vadyboje. Šiuolaikinėje vadybos koncepcijoje daugelis autorių (Laask,2011; Malinauskaitė, 2012; Janulevičienė, 2013; Diskienė, Tamoševičienė, 2014 ir kt.) akcentuoja darbuotojų įsitraukimą į organizaciją. Vadyboje darbuotojo įsitraukimas yra sąvoka, kuri apima darbuotojo atsidavimą ir įsipareigojimą darbui. Įsipareigojimas dalyvauti ir priimti organizacinę kultūrą leidžia darbuotojui vystyti įsitraukimą į skirtas ar pasirinktas veiklas. Dažnai įsipareigojimas priklausyti organizacijai yra paremtas tiek, kiek organizacija nori ir leidžia sau būti inovatyvia ir technologiškai pažengusia. Dažna organizacija galvoja, kaip įtraukti gerus darbuotojus į veiklą. Bukartienė (2012) teigia, kad ypač svarbu organizacijos kultūra, kurią galima apibūdinti kaip „labai įtraukiančią“. Tokios organizacijos drąsina ir skatina darbuotojų įsitraukimą, atsakomybės jausmą bei pagerina sprendimų kokybę ir jų įgyvendinimą. Tiek darbuotojai, tiek organizacija laimi iš to, jog jie yra įsitraukę į savo pareigų atlikimą bei organizacijos tobulinimą. Vadyboje įsitraukimas siejamas su pokyčiais. Įsitraukimas į darbą, organizacinis įsipareigojimas ir pasitenkinimas darbu – tai trys reiškiniai, kurie siejasi tarpusavyje ir yra svarbūs tiek individualių, tiek organizacinių poreikių tenkinimui (Diskienė,Tamoševičienė,2014). Įsitraukimas į darbą labai svarbus pačiam darbuotojui, nes jis susitapatindamas su darbu gali patenkinti savo asmeninius poreikius. Didėjanti darbo prasmė bei vidinė motyvacija didina įsitraukimą į darbą, o labai įsitraukę į darbą darbuotojai yra linkę apsvarstyti kitų organizacijos narių poreikius, problemas ir perspektyvas organizacijos požiūriu. Didėjant darbuotojo įsitraukimui į darbą, auga ir jo lojalumas organizacijai.

Įsitraukimas edukologijos mokslų kontekste apibrėžiamas per besimokančiųjų atliekamas veiklas edukacinio procesu metu bei mokytojų, administracijos personalo ir tėvų įtraukimą į mokymosi aplinkas. Įsitraukimas edukologijoje reikšmingas, kadangi jis praplečia mokymosi motyvacijos ribas ir įtraukia bendruomeniškumo kategoriją, kuri įsitraukimą praplečia nuo asmeninių tikslų iki bendruomenei reikšmingų. Motyvacija mokytis ir dalyvauti vyksta asmeniniame lygmenyje, o įsitraukimas reikšmingas tampa bendruomenės kontekste įtraukiant besimokančiuosius į kiekvieną viso edukacinio proceso veiklą, siekiant sustiprinti jų atsidavimą edukacinei bendruomenei. Užuot paprastai klausantis dažnai iš anksto paruošto kolektyvinio besimokančiųjų balso, reikšmingas besimokančiųjų įsitraukimas pripažįstant kiekvieno individualaus besimokančiojo unikalias žinias, patirtis ir perspektyvas (Fletcher, 2003).

Apibendrinant įsitraukimo sampratas socialinių mokslų kontekste, galima teigti, kad įsitraukimas kaip būsena ir veiksmas ypač svarbus psichologijoje, vadyboje, edukologijoje. Įsitraukimas į mokymosi veiklas ir jų organizavimą – svarbus veiksnys, kuris siejamas su įsipareigojimu. Dalyvavimas veikloje (darbo, mokymosi, laisvalaikio ir kt.) priklauso nuo motyvacinių veiksnių – jeigu jie yra tiek išoriškai, tiek iš vidaus stipriai motyvuoti, galima teigti, kad toks dalyvavimas gali būti pavadintas įsitraukimu. Mokymas(is) ir ugdymas(is) gali sėkmingai vykti tik tuomet, kuomet įsitraukimas į veiklas vykdomas visų suinteresuotų ugdymo proceso dalyvių.

2. Technologijomis grindžiamo mokymo(si) diegimas švietimo organizacijoje

Technologijomis grindžiamas mokymas(is**)** yra mokymo(si) forma, kuri pritaikyta mokyti(s) arba organizuoti mokymą(si) nuotoliniu, elektroniniu, virtualiu ir kitais būdais, pasitelkiant informacines technologijas (Volungevičienė, Teresevičienė, 2011). TGM atveria galimybes sukurti veiksmingas ir efektyvias mokymo(si) sistemas, kurios leistų lanksčiai ir prasmingai mokyti(s), atitiktų keliamus švietimo reikalavimus bei besimokančiųjų individualius poreikius. TGM metu daugeliu atveju užtikrinamas mokymosi galimybių sudarymas šiuolaikiniam besimokančiajam pasiūlius individualų tempą, laiką, vietą, mokymosi galimybes ir autonomiško individualizuoto mokymosi principus.

Sistemingas ir atsakingas technologijomis grįsto mokymo(si) integravimas į švietimo organizaciją turi poveikį organizacijos veiklos plėtrai, jos kokybiškam ir efektyviam mokymo(si) paslaugų teikimui. Siekiant tikslingo TGM diegimo proceso, reikalingi kokybės užtikrinimo kriterijai, apimantys organizacijos valdymą ir politiką, technologinius resursus, rinkos išmanymą bei darbuotojams keliamus iššūkius mokytis ir tobulėti (Volungevičienė ir kt., 2014). Taikant TGM diegimo organizacijoje teorijas, identifikuotos ir aprašytos septynios kokybės užtikrinimo kriterijų grupės: 1) Strategija ir valdymas, 2) Informacinės komunikacinės technologijos (IKT) ir infrastruktūra, 3) TGM turinys ir metodai, 4) Nuolatinis profesinis tobulėjimas 5) TGM paramos sistema švietimo organizacijoje, 6) TGM turinio kokybės užtikrinimas, 7) Vidinė ir išorinė komunikacija bei parengtas TGM integracijos į organizacijas modelis (Volungevičienė ir kt., 2014).

Strategija ir valdymas. Pagrindiniuose organizacijos strateginiuose dokumentuose turi atsispindėti TGM diegimo sistema, aprašytas organizacijos išskirtinumas derinti naujų informacinių sistemų panaudojimą efektyvesnei ir kokybiškesnei veiklai.

Informacinės komunikacinės technologijos (IKT) ir infrastruktūra. Kokybiškas mokymo(si) aplinkos kūrimas ir jos palaikymas yra svarbus norint TGM pritaikyti pagal besimokančiojo poreikius. Įvairios virtualios aplinkos ir mobilios programos bei technologijos mokymąsi daro priimtinesnį, pasiekiamesnį bei labiau pritaikytą įvairioms tikslinėms grupėms.

TGM turinys ir metodai. TGM turinys turi būti aktualus, problemas sprendžiantis bei veiksmingas, atitinkantis šiuolaikinio gyvenimo realijas. Mokymo(si) metodams keliami aiškumo, tikslumo ir kūrybiškumo reikalavimai. Svarbu besimokančiajam numatyti galimybes naudoti įvairius išteklius, leisti planuotis mokymosi stilių, tempą ir laiką.

Nuolatinis profesinis tobulėjimas. Mokytojai, siekdami mokymo kokybės, kelia kvalifikaciją derindami TGM turinio, didaktikos ir IK technologijų sąveiką. Personalas turi nuolat mokytis efektyviai ir veiksmingai naudoti technologijas mokymo procese, dalyvauti kontaktiniuose seminaruose ir mokytis virtualioje aplinkoje. Vadovaujantis mokymosi visą gyvenimo koncepcija bei atsiradusiomis savarankiško mokymosi galimybėms, mokytojai gali mokytis savo darbo vietoje, naudodami IKT (pvz.: "on-line" kursai), tačiau tai reikalauja mokytojo didelės atsakomybės ir motyvacijos, o kartu ir organizacijos administracijos bei techninio personalo pritarimo, paramos.

TGM paramos sistema. Diegiant ir vykdant TGM, būtina užtikrinti pedagoginę, organizacinę, techninę paramą organizacijos bendruomenei. Tai turėtų būti informacinė konsultacinė parama, supažindinanti su TGM teikiamomis galimybėmis, metodinė parama rengiant TGM turinį, administracinė parama organizuojant lankstų mokymą(si) virtualioje aplinkoje. Įgyvendinus paramos sistemą, technologijų naudojimas suteiks efektyvesnį, priimtinesnį, geriau paruoštą ir veiksmingesnį mokymąsi.

TGM turinio kokybės užtikrinimas. Mokymo(si) formų pokytis nuo tradicinio link technologijomis grindžiamo mokymo(si) kelia iššūkius kokybės užtikrinimui, rengiant TGM turinį ir mokymo programas, numatant paramos sistemą bei svarstant darbuotojų kvalifikacijos kėlimą. Švietimo organizacija ypač atsakingai turi pasirengti TGM diegimo ir organizavimo tvarkas bei nuostatus, reglamentuojančius ugdymo(si) kokybės užtikrinimą, kartu numatant savianalizės ir grįžtamojo ryšio formų turinio bei techninių priemonių vertinimui. TGM kokybės užtikrinimas yra integrali organizacijos kokybės užtikrinimo sistemos dalis.

Vidinė ir išorinė komunikacija. Didinant mokymo(si) paslaugų efektyvumą, prieinamumą, patrauklumą, būtina sukurti strategijas, padedančias pateikti TGM paslaugų teikimą ir naujų programų pristatymą, atsižvelgiant į potencialių besimokančiųjų grupių poreikius bei galimybes. Efektyvi ir naujausia informacijos sklaida internetu (*Facebook*, internetinė svetainė) apie TGM yra svarbi vidinės ir išorinės komunikacijos priemonė.

TGM diegimas turi atliepti švietimo organizacijos pagrindines veiklas, poreikius ir egzistuojančias konteksto sąlygas. Vykdant TGM diegimą nustatomos prielaidos pagal septynias kokybės kriterijų

grupes, kurios pasireiškia per veiksmų planą bei pokyčių matavimą. Pirma išankstinė sąlyga organizacijoje – TGM turi būti įtrauktas į organizacijos strategiją ir jos valdymą. Antra, turi būti išvystyta IKT infrastruktūra, paramos sistemos ir nustatytos kokybės užtikrinimo procedūros. Trečia, turi vykti nuolatinis profesinis personalo tobulėjimas bei turi būti sukurtas TGM turinys ir metodika. Nesvarbu, kad kokybės užtikrinimo procedūros turi veikti tik sukūrus TGM turinį, tačiau kokybės kriterijai turi būti numatyti iš anksto tam, kad pagal juos būtų sudaryti reikalavimai TGM turiniui. Vidinė ir išorinė komunikacija turi veikti nuo pat proceso pradžios.

Aptartos prielaidos reikalauja žmogiškojo potencialo motyvacijos, diegiant ir vykdant TGM. Švietimo organizacijos vienu svarbiausiu veiklos požymiu laikytinas mokymas(is), kuris neišvengiamas be šio proceso dalyvių, t.y. administracijos darbuotojų, mokytojų ir mokinių. Šiuo tyrimu buvo siekiama atskleisti ir parodyti būtent administracijos darbuotojų ir mokytojų aktyvaus dalyvavimo/įsitraukimo motyvai, diegiant ir vykdant TMG. Vieno pagrindinių ugdymo(si) proceso dalyvių – mokinių – įsitraukimas nėra šio tyrimo objektas.

3. Mokytojų ir administracijos įsitraukimo motyvai į TGM diegimą

TGM diegimas mokymo(si) procese yra iššūkis tiek mokytojams, tiek administracijai, nes būtent jie yra aktyvūs šios kaitos dalyviai. TGM diegimas keičia mokymo(si) situaciją bei įgalina keistis mokytojus ir besimokančiuosius. TGM yra palankiai vertinamas dėl naujausių informacinių komunikacinių technologijų diegimo ir naudojimo mokymo(si) eigoje, dėl suteiktos galimybės visur ir visada susisiekti, palaikyti santykius su kitais, nes tada jaučiamas saugumas, patikimumas ir laukiama geresnių mokymosi rezultatų. Švietimo organizacijos pokyčius lemiantis TGM diegimas yra nulemtas išorinių ir vidinių veiksnių. Išoriniai veiksniai susiję su organizacijos strategija ir kultūra (pvz.: išmaniųjų IKT naudojimas, modernių mokymo(si) tendencijų plitimas ir kt.), vidiniai – su asmeniniu darbuotoju požiūriu į darbą (pvz.: IKT naudojimas, asmeninis augimas/tobulėjimas, domėjimasis dėstomo dalyko naujovėmis, savirealizacija ir kt.). Švietimo organizacijos darbuotojai turi būti pasirengę imtis inovatyvios veiklos, įgyti naujų žinių ir įgūdžių dirbant bei mokant su nuolat gausėjančia informacija bei atsinaujinančiomis ir nuolat kintančiomis technologijomis.

Kokie veiksniai lemia pokyčių diegimą? Tai galima susieti su asmenine kompetencija bei organizacijos mokymusi, kurį lemia ir organizacijos aplinka, kultūra, organizacijos tikslai, vizija (Burnes, 2004; Daghfous 2004).

Asmeninė kompetencija. Tyrinėtojai (Heller, 2005 ir kiti), analizuojantys žmogaus veiklą, susijusią su įsitraukimu į inovacijų diegimą, akcentuoja asmens kompetenciją, o ypač asmenybės požiūrį, nuostatas, interesus, žinias, gebėjimus. Mokytojo kvalifikacija ir kompetencija yra susijusi ir su įsitraukimu į inovacijų diegimą, nes kompetencija daro įtaką mokytojo veiklos rezultatams, požiūriui į inovacijas, motyvacijai, žinių srautams ir pan. Kadangi mokytojo kompetencija yra neatsiejama nuo asmeninių patyrimų, edukacinių tikslų, mokymosi, vertybinių nuostatų, interesų bei asmens savybių, todėl neabejotinai yra susijusi su įsitraukimu į TGM diegimą, nes nuo to priklauso tikslo pasiekimas bei tam tikrų metodų ar formų parinkimas. Motyvai diegti TGM mokymosi procese gali būti atskleidžiami kaip galimybė išreikšti save, patirti naujų įžvalgų, pasiekti geresnių rezultatų. Asmeninė motyvacija yra dar vienas iš elementų, skatinančių švietimo organizacijos personalo įsitraukimą į TGM diegimą, įgyvendinant užsibrėžtus tikslus ir tikintis kuo geresnių rezultatų.

Organizacijos mokymasis. Mokymasis padidina organizacijos žinių kiekį, o tai savo ruožtu – įsitraukimą į TGM diegimą. Organizacijos mokymasis (arba besimokanti organizacija) yra vienas dažniausiai tyrinėjamų objektų tiek Lietuvos (Bukantaitė, 2008; Traškelys, 2011; Šedžiuvienė, Vveinhardt, 2012 ir kiti), tiek užsienio mokslininkų (Argote 2011; Smith 2011 ir kt.). Tačiau išskirtina tai, kad mokymasis organizacijoje gali būti apibrėžiamas kaip atskirų organizacijos narių mokymasis arba kaip mokymasis iš kitų organizacijos narių. Daugelis mokslininkų akcentuoja, kad organizacijoje turi būti palaikomas nuolatinis mokymasis bei kuriama organizacijos aplinka ir kultūra, užtikrinanti jos darbuotojų mokymąsi. Mokymasis akcentuojamas kaip procesas, kai patirdama jo įtaką keičiasi organizacija ir jos darbuotojai, įgyjamos naujos kompetencijos, įgūdžiai bei asmeniniai gebėjimai. Toks mokymasis skatina saviugdą, norą tobulėti, įgyti naujų žinių ir kompetencijų, kurios padeda dirbti kūrybiškiau, diegti inovacijas veikloje, naudoti naujus metodus, skatinančius mokinius mokytis, pateikiant pačias naujausias žinias ir atradimus.

Įsitraukimas į mokymosi veiklas vyksta naudojantis įvairiomis technologijomis (plačiąja prasme). Mokytojų pareiga ir noras sukurti tinkamą, priimtiną mokymosi aplinką skatina prisitaikyti ir prie technologinių naujovių. Technologijos sukuria tam tikrų sunkumų vartotojams, mokytojai ir

besimokantieji turi turėti aiškias instrukcijas bei rekomendacijas, kaip naudotis institucijoje esančia programine įranga ir technologijomis. Administracija, mokytojai ir mokiniai turi suprasti, kad naujos technologijos nėra naudojamos vien tik todėl, kad yra labai novatoriška ir madinga šiuo metu, arba tik todėl, kad jomis naudojasi konkurentai. Esmė yra ta, kad naujosios technologijos papildo ir sustiprina mokymąsi. Technologijos pačios savaime negali mokymosi padaryti efektyvesniu, tai gali padaryti tik visi kartu – mokantys mokytojai ir besimokantieji. Svarbu, kad mokytojų profesinis tobulėjimas būtų paremtas tiek individualiu, tiek organizacijos mokymusi (Tammets ir kt., 2012). Tenka pripažinti, kad mokytojų mokymo stilius remiasi jų pačių mokykloje įgyta mokymosi patirtimi, tačiau vykstantys turinio ir formos pasikeitimai mokymosi procese reikalauja mokytojus įsitraukti į mokymosi veiklas ne tik per asmeninę mokymosi patirtį, bet ir kuriant įtraukiančias mokymosi aplinkas (Ruohotie-Lyhty, Kaikkonen, 2009).

Administracijos įsitraukimas į ugdymo(si) procesą vyksta per paramos sistemos sukūrimą bei administracinių procesų koordinavimą. Administracijos įsitraukimas į edukacinę veiklą gali vykti bendruomeninių veiklų metu ir formuojant bendrą organizacijos kultūrą. Netiesioginis mokymasis vyksta realizuojant asmeninius tikslus (Ivanov, 2015). Administracijos personalas yra ta grandis, kuri sujungia mokymosi proceso dalyvius ir pedagoginį personalą, todėl ypač svarbus grįžtamasis ryšys, pasitikėjimas. Administracijos įsitraukimas į ugdymo(si) procesą akivaizdus, nes mokymosi aplinka ir kultūra sukuria nerašytas, nesakytas mokymosi patirtis.

Apibendrinant galima teigti, kad įsitraukimo motyvai į TGM diegimą mokytojų ir administracijos gali būti asmeniniai, susiję su noru, poreikiu ir būtinybe tobulėti, kelti kompetenciją, bei organizaciniai, atliepiantys organizacijos aplinką ir kultūrą. Švietimo organizacija, kaip besimokanti organizacija, padeda plėtoti ir tobulinti veiklą, skatina organizacijos narių dalijimąsi žiniomis, iškilusių problemų bendrą sprendimą, idėjų ir naujovių kūrimą bei diegimą.

4. Tyrimo metodika

Siekiant ištirti mokytojų ir administracijos darbuotojų įsitraukimą į TGM diegimą švietimo organizacijoje, pasirinktas kokybinis tyrimas: pusiau struktūruotas interviu. Tyrimas atliktas profesinio mokymo organizacijoje, kurioje vykdomas TGM diegimas.

Profesinio mokymo organizacijos pristatymas. Profesinio mokymo centras įgyvendina pirminį profesinį mokymą, pagrindinį ir vidurinį bei suaugusiųjų mokymą. Centre mokosi virš 3000 mokinių, siekiančių įgyti kvalifikacijas grožio, sveikatos apsaugos, socialinės gerovės ir verslo paslaugų srityse. Tiriamoje institucijoje dirba 344 mokytojai ir 89 administracijos darbuotojai. TGM diegimu šiame centre rūpinasi atskiras struktūrinis padalinys – Profesinių inovacijų institutas, kurio tikslas – kurti naujoves ir skatinti jų įgyvendinimą profesinio mokymo centre ir kitose švietimo organizacijose. Profesinio mokymo organizacijoje veikia vidinė intraneto sistema, bendra darbuotojų ir mokinių pašto sistema, virš 2000 gerbėjų turinti *Facebook*'o paskyra, moderni ir informatyvi interneto svetainė. Mokymas(is) vyksta ir virtualioje mokymo(si) aplinkoje *Moodle*.

Tyrimo imtis. Tyrime dalyvavo 12 profesinio mokymo centro darbuotojų: 7 mokytojai (2 iš jų – informacinių technologijų mokytojai) ir 5 administracijos darbuotojai (4 skyriaus vedėjai (vienas iš jų tiesiogiai atsakingas už TGM diegimą profesinio mokymo centre) ir 1 direktoriaus pavaduotojas). Visi respondentai yra įgiję aukštąjį išsilavinimą, 10 iš jų turi magistro laipsnį socialinių mokslo (edukologijos, vadybos) srityje, kiti 2 – technologijos mokslų srityje. Respondentų amžius: 33 – 62 metai (amžiaus vidurkis – 42,3 metai). Šiame centre darbo patirtis vidutiniškai – 12,5 metų (mažiausiai – 3 metai, daugiausia – 22 metai). Visi tyrimo dalyviai – moterys.

Duomenų rinkimas. Pusiau struktūruotas interviu buvo vykdomas 2015 m. vasario mėn. Vieno interviu trukmė – nuo 45 min iki 1 val. 20 min. Atliktu interviu buvo siekiama nustatyti, kaip respondentai įsitraukia į TGM diegimą, kokios jų nuostatos ir kaip TGM lemia profesinio mokymo organizacijos veiklą. Šiame straipsnyje analizuojami tik tie rezultatai, kurie susiję su įsitraukimu į TGM diegimą jų organizacijoje. Respondentų buvo klausiama, koks jų požiūris į TGM diegimą jų organizacijoje, kaip jie įsitraukia į TGM diegimą, kas ir kodėl juos motyvuoja tai daryti. Respondentų sutikimu, interviu buvo įrašomi duomenys transkribuojami bei koduojami. Respondentai koduojami taip: mokytojų atsakymai – R1-R7, administracijos darbuotojų atsakymai – R8-R12.

Duomenų analizė. Kokybinių duomenų analizei taikytas kokybinio turinio (*content*) analizės metodas pagal šiuos žingsnius: 1) interviu transkribavimas; 2) manifestinių kategorijų išskyrimas pagal pažymėtus „raktinius" žodžius, frazes, sakinius; 3) kategorijų skaidymas į subkategorijas; 4) kategorijų ir subkategorijų interpretavimas ir pagrindimas.

5. Tyrimo rezultatai

Tyrime dalyvavusių respondentų atsakymai yra pateikiami lentelėse. Atsakymai pagal prasmę buvo suskirstyti į kategorijas. Atlikus tekstų analizę, buvo išskirtos kiekvieną kategoriją sudarančios subkategorijos bei jas patvirtinantys teiginiai.

5. 1. Įsitraukimas į TGM diegimą kaip įsipareigojimas organizacijai

„Įsitraukimas į TGM diegimą kaip įsipareigojimas organizacijai“ kategorijoje buvo išskirtos trys subkategorijos, kurios atskleidžia: 1) „lojalumą organizacijai“; 2) „atsakomybę už organizaciją viešoje erdvėje“; 3) „asmeninę veiklą ir saviraišką“ (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. **Respondentų nuomonė apie įsitraukimą į TGM diegimą kaip įsipareigojimą organizacijai**

Kategorija	Subkategorija	Patvirtinantys teiginiai
ĮSIPAREIGOJIMAS ORGANIZACIJAI	Lojalumas organizacijai	*Aš visada noriu didžiuotis organizacija, kurioje dirbu ir tai mane skatina įsitraukti į naujoves diegiamas čia. (R10)* *Tai niekada nebus tik asmeninis noras, kad aš tobulėju, visada norisi, kad organizacija, kurioje aš dirbu tobulėtų ir ne tik tobulėtų, bet ir pirmautų*...(R5) *Man atrodo, kad tas įsitraukimas į technologijų naudojimą, duoda atsakingumo, lojalumo, prisirišimo... daugiau įsipareigojimo...* (R8) *Tai yra didelė paskata judėti į priekį ir ne tik kaip atskiriems individams, o kaip visai bendruomenei kartu. Kartu siekiama bendrų vertybių, bendros veiklos, bendrai norime kad mokiniai gautų gerų žinių* (R4)
	Atsakomybė už organizaciją viešoje erdvėje	*Dabar šiame virtualiame pasaulyje, kai mes esame pažengę turime gerai pasverti, kokia yra mūsų veikla ir iš tiesų ir kad viskas matoma išorėje ... Ir visa tai matoma mūsų mokyme, mūsų svetainėje, moodle* (R5) *Virtualioje aplinkoje mokiniai gali pamatyti tarpusavio santykius. Imkim facebook, kur mokinys gali atvirai išreikšti nuomonę apie organizuojamus renginius arba apie vykdomus projektus...* (R2) *Moodle aplinka tikrai labai gerai reprezentuoja įstaigą. Juk užtenka pažiūrėti, kaip sudėta medžiaga, kokios užduotys pateiktos ir matai, koks vadovybės požiūris į tokį mokymąsi (R4)* *Aš galvoju, kad netgi darant pristatymą – reikia jas parengti profesionaliai ir moderniai ... Ir jeigu aš atsistoju ir pristatinėju mokyklą- tai jau institucijos veidas... jeigu skaidrės bus padarytos kaip XX amžiaus viduryje, tai toks ir bus atstovavimas.* (R1)
	Asmeninė veikla ir saviraiška	*Aš džiaugiuosi, kad turiu galimybę parodyti savo kūrybiškumą, naudodama IKT pamokoje* (R10) *Man atrodo, kad tą įsitraukimą labiau skatina asmeninis motyvas, darbas, kurį dirbi. Gerumas tame, kad gali savo gebėjimus parodyti taip suteikiant daugiau naudos mokiniams.. (R2)* *Tenka pripažinti įvairių technologijų naudojimas pamokose verčia mane kaip mokytoją mokytis, domėtis ir tai įpareigoja labiau (*R3) *Aš pati mokausi naudodama mobiluįį telefoną, todėl ir mokinius skatinu tai daryti: siūlau užduotis (R9)*

Apibendrinant pasisakymus, galima teigti, kad daugumos respondentų požiūris į įsitraukimą diegiant TGM yra susijęs su įsipareigojimu organizacijai. Tyrimo rezultatai rodo, kad informantai, būdami lojalūs organizacijai, suvokdami ir vertindami profesinio mokymo organizacijos tikslus, uždavinius, vertybes priima kaip sau tinkamus ir stengiasi dėl organizacijos, siekia būti jos nariu. Profesinio mokymo organizacijos darbuotojai akcentuoja vertybinių nuostatų pripažinimą ir pasiryžimą dėti visas pastangas organizacijos labui: „*Man atrodo, kad tas įsitraukimas į technologijų naudojimą, duoda atsakingumo, lojalumo, prisirišimo... daugiau įsipareigojimo... (R5).*

Tiek mokytojai, tiek administracija TGM diegimą priima kaip būtinybę ir įsipareigojimą organizacijai, pristatant organizaciją viešojoje erdvėje. Tyrimo dalyviai prisiima atsakomybę už organizacijos reprezentaciją: „*juk užtenka pažiūrėti, kaip sudėta medžiaga, kokios užduotys pateiktos ir*

matai, koks vadovybės požiūris į tokį mokymąsi"(R4). Tokie tyrimo rezultatai rodo, kad informantai prisiima atsakomybę už organizacijos veiklų viešinimą. Tyrime dalyvavę respondentai įsitraukimą į TGM diegimą sieja ir su asmeniniais motyvais bei asmens saviraiška, ugdymo procese panaudojant įvairius šaltinius bei išmaniąsias technologijas ir darant ugdymą(si) patrauklesnį, aktualesnį ir prieinamesnį besimokantiesiems.

5. 2. Įsitraukimas į TGM diegimą kaip nuolatinis profesinis tobulėjimas

„Įsitraukimas į TGM diegimą kaip nuolatinis tobulėjimas" kategorijoje buvo išskirtos dvi subkategorijos, kurios rodo, kad respondentai tai sieja su: 1) „asmenine motyvacija kelti kvalifikaciją"; 2) „organizacijos motyvu kelti kvalifikaciją" (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. **Respondentų nuomonė apie įsitraukimą į TGM diegimą kaip nuolatinį profesinį tobulėjimą**

Kategorija	Subkategorija	Patvirtinantys teiginiai
NUOLATINIS PROFESINIS TOBULĖJIMAS	Asmeninė motyvacija kelti kvalifikaciją	*Man atrodo, kad kažkaip natūraliai gaunasi. Negali nesimokyt. (R1)* *Tas įsitraukimas tai yra rodyti daug iniciatyvos pačiam – norėti tobulėti, čia man atrodo ir yra didžiausias įsitraukimas, nes visos iniciatyvos prasideda žmogaus galvoje (R5)* *Kodėl man svarbu įsitraukti? Atsakysiu paprastai: noras tobulėti; noras ir būtinybė dirbti, noras dirbti moderniai ir profesionaliai, noras dirbti modernioje institucijoje, kuri nestovi vietoje...(R9)* *Aš noriai dalyvaučiau mokymuose metodinei medžiagai paruošti, bet ne popieriniam variantui, bet ir elektroniniam, nes turiu mokinių, kurie prašo atsiųsti užduočių, o taip norisi kuo įvairesnių ir įdomesnių" (R2)* *Manyčiau, kad informacinių technologijų žinių mums visiems reikėtų- juk tikrai daug naujovių, daug programų atsiranda."* (R6)
	Organizacijos motyvas kelti kvalifikaciją	*Taip pat verčia ir skatina bei ragina mokytis – įgyti žinių ir gebėjimų, kad kuo geriau ir tiksliau ir efektyviau atliktum darbą, juk jau nebegali rašyti tik pieštuku...(R6)* *puikiai suprantu, kad nuo mano motyvacijos tobulėti prasideda ir visos organizacijos motyvacija tobulėti, todėl dalyvauju mokymuose. (R4)* *Kuo daugiau darbuotojų, siekia inovacijų, tuo geriau organizacijai ir tai yra noras tobulėti ... (R1)* *Man ypač trūko žinių techninių, tai vedėja pasiūlė dalyvauti mokymuose apie moodle ir naudojimąsi ta sistema. (R7)* *Kai organizuojami įvairūs mokymai - dalyvauju. Norisi sužinoti ir išbandyti technologijas. Daryti darymo būdu. (R3)*

Respondentų atsakymų turinys atskleidžia, kad mokytojai ir administracija įsitraukia į TGM diegimą dėl asmeninės motyvacijos ir jų pačių noro įgyti žinių bei gebėjimų, padėsiančių atsakingai diegti ir taikyti TGM. Tyrime dalyvavę asmenys išryškina ir organizacijos motyvą kelti darbuotojų kvalifikaciją, nes tai lemia ir TGM diegimo sėkmę, o kartu ir geresnius ugdymo(si) rezultatus: "*Kuo daugiau darbuotojų, siekia inovacijų, tuo geriau organizacijai ir tai yra noras tobulėti"*. Respondentai akcentuoja tikslinius ir tinkamus mokymus, orientuotus į TGM diegimo vykdymą profesinio mokymo organizacijoje. Taigi, įsitraukimas į TGM diegimą neatsiejamas nuo nuolatinio mokytojų ir administracijos profesinio tobulėjimo, kuris atveria naujas galimybes dirbti produktyviau, prasmingiau ir efektyviau, gebant naudotis įvairiais šaltiniais bei technologijomis. Taigi, mokytojas prisiima atsakomybę mokytis visą gyvenimą.

5. 3. Įsitraukimas į TGM diegimą kaip atsakomybė už ugdymo(si) procesą

„Įsitraukimas į TGM diegimą kaip atsakomybė už ugdymo(si) procesą" kategorijoje buvo išskirtos dvi subkategorijos, kurios siejamos pagrindine profesinio mokymo organizacijos veikla –

ugdymu(si), kuris šiuo atveju išskirtas dviem aspektais: 1) „kokybiškai ir atsakingai parengta technologijomis grindžiamo mokymo(si) medžiaga“; 2) „mokinių įtraukimas į TGM“ (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. **Respondentų nuomonė apie įsitraukimą į TGM diegimą kaip atsakomybė už ugdymo(si) procesą**

Kategorija	Subkategorija	Patvirtinantys teiginiai
ATSAKOMYBĖ UŽ UGDYMO(SI) PROCESĄ	Kokybiškai ir atsakingai parengta technologijomis grindžiamo mokymo(si) medžiaga	*Mokytojai turi labai gerai pasverti, kokią teorinę medžiagą įdėti į aplinką, nes štai jau čia medžiaga atsiranda viešai. (R5)* *Mokytojai turi su atsakomybe peržiūrėti talpinamą medžiagą, ar ji yra atnaujinta, korektiška, ar pateikti visi šaltiniai, kurie yra naudojami... Tai skatina mokytojų kūrybiškumą ir atsakingumą ir inovatyvumą..(R6)* *Svarbus medžiagos Moodle rengimas; etiško, korektiško šaltinių naudojimo; skirtingų formato dokumentų suderinimo (R7).* *TGM priverčia mokytoją pateikti didesnį kiekį, bet žinoma, svarbios, reikalingos informacijos... (R8*)
	Mokinių įtraukimas į TGM	*Mokiniai iš anksto susipažinę su medžiaga Moodle, kuri bus nagrinėjama, pamokų metu greičiau įsijungs į diskusijas (R2)* *Mokiniams padedame integruotis į darbo rinką, todėl turime jiems parodyti, kaip naudoti šitomis informacinėmis technologijomis ir inovacijomis. (R4)* *Aš visada laukiu sprendimo būdų ir iš mokinių, ypač kai pradėjome naudotis moodle sistema.. esu gavusi prašymą, kokios info jie nori... (R3)* *Tai palengvins mokinių mokymąsi ir jiems bus įdomiau mokytis, nes jiems nereikės zubrinti nuvalkiotų tiesų, o jie gaus naujausią informaciją... ir bus įdomiau, jei bus pateikta įvairiom formom, tarkim, žaidimo forma, testo forma.(R8)*

Tyrimo rezultatai rodo, kad tyrimo dalyviai įsitraukia į TGM diegimą, norėdami pagerinti ugdymo(si) rezultatus. Mokytojai prisiima atsakomybę už mokymo(si) medžiagos rengimą: „*mokytojai turi su atsakomybe peržiūrėti talpinamą medžiagą, ar ji yra atnaujinta, korektiška, ar pateikti visi šaltiniai, kurie yra naudojami“*.

Respondentų atsakymai atskleidė, kad diegiant ugdymo procese TGM, suintensyvėjo mokinių bendradarbiavimas su mokytojais. Akcentuotina, kad *Moodle* sistemoje atsirado mokytojų ir mokinių diskusijos, forumai, konsultacijos. Atsakymų turinyje matyti, kad mokytojai pradėjo taikyti įvairesnes mokymo(si) formas (žaidimai, testai ir pan.), o tai rodo, kad mokinius skatina įsitraukti į mokymosi procesą. Mokinių įtraukimas į technologijomis grindžiamą mokymąsi nukelia mokymą(si) už mokyklos ribų, skatina mokytojų ir mokinių bendradarbiavimą ne tik mokykloje, bet ir suteikia „*galimybę bendrauti su mokiniais po pamokų“* virtualioje erdvėje. Mokytojai, naudodami IKT ugdymo(si) procese, siekia geresnių rezultatų, o tai suteikia jiems pasitenkinimą darbu ir kartu įtraukia į tikslingesnį bei atsakingesnį TGM diegimą ir vykdymą.

Išvados

1. Socialinių mokslų kontekste *įsitraukimas* suprantamas kaip būsena ir veiksmas. Įsitraukimas į mokymosi veiklas ir jų organizavimą – svarbus veiksnys, kuris siejamas su įsipareigojimu. Dalyvavimas veikloje priklauso nuo motyvacinių veiksnių. Mokymas(is) gali sėkmingai vykti tik tuomet, kai įsitraukimas į veiklas vykdomas visų suinteresuotų ugdymo(si) proceso dalyvių. Įsitraukimas į TGM diegimą švietimo organizacijoje yra asmeninis ir organizacinis.
2. Technologijomis grindžiamo mokymo(si) diegimas švietimo organizacijoje bus sėkmingas, kai jis bus vykdomas pagal TGM diegimo kokybės grupes: strategiją ir jos valdymą, vystant IKT infrastruktūrą, paramos sistemą mokytojams ir besimokantiesiems, numatant kokybės užtikrinimo procedūras, kurios užtikrintų kokybišką TGM turinį ir metodus. Tai neišvengiama be nuolatinio darbuotojų profesinio tobulinimosi. Vidinė ir išorinė komunikacija turi veikti nuo pat TGM

diegimo proceso pradžios. TGM diegimas susijęs su besimokančiųjų poreikiais, lanksčiu, patraukliu, prieinamu mokymu(si).

3. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad mokytojai ir administracija įsitraukimą į TGM suvokia/priima kaip įsipareigojimą organizacijai bei būtinybę kelti kompetenciją. Tai skatina daryti asmeniniai ir organizaciniai motyvai. Tyrimo rezultatai rodo, kad profesinio mokymo organizacijos mokytojai ir administracija jaučia atsakomybę už ugdymo proceso kokybę diegiant TGM, ypač akcentuojant mokinių įtraukimą į TGM kaip motyvaciją mokytis naudojant įvairius šaltinius ir technologijas.

Literatūra

1. Argote, L. (2011) Organizational Learning: From Experience to Knowledge. *Organization Science*, Vol 22, p. 1123-1137.
2. Bukantaitė, D. (2008) Besimokančios tinklinės organizacijos modelis. Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai, Issue 40, p. 23-40, Žiūrėta 2016, sausio 27, per internetą: <http://www.ceeol.com/search/article-detail?id=117775>.
3. Bukartienė, L. (2012) N ligoninės organizacijos kultūra slaugytojų požiūriu. Sveikatos mokslai 2012, nr. 3, p. 149-154, Žiūrėta 2016, sausio 25, per internetą: <file:///C:/Users/Ievute/Downloads/312-1118-1-PB.pdf>.
4. Burnes, B. (2004). *Managing change: A Strategic Approach to Organisational Dynamics*. Harlow: Prentice Hall.
5. Dabartinis lietuvių kalbos žodynas, internetinė versija (2011). Žiūrėta 2016, sausio 27, per internetą: <http://dz.lki.lt>.
6. Daghfous, A. (2004). Organizational learning, knowledge and technology transfer: a case study. *The Learning Organization*, Vol. 11, Iss. 1, p. 67–83. Žiūrėta 2016, sausio 29, per internetą: <http://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/09696470410515733>.
7. Diskienė, D., Tamoševičienė, K. (2014) Pedagogų organizacinio įsipareigojimo, pasitenkinimo darbu ir įsitraukimo į darbą sąsajos. *Informacijos mokslai*, 69, p. 89-102, Žiūrėta 2016, sausio 25, per internetą: <http://www.zurnalai.vu.lt/informacijos-mokslai/article/view/5100/3357>.
8. Geros mokyklos koncepcija, Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2015 m. gruodžio 21 d. įsakymas Nr. V-1308.
9. Ivanov, G., (2015) Primary school teasher before choosing a personal oriented model for technological education. *Journal of Sciences*, Vol. 13, Iss. 3, p. 241-245.
10. Janulevičienė, R. (2013) *Darbuotojų įtraukimo į pokyčius įtaka darbuotojų įsipareigojimui organizacijai*. Vilnius.
11. Laask F. G., et al. (2011). Salesperson Job Involvement: A Modern Perspective and a New Scale. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 21 (4), 291-302.
12. Malinauskaitė, J. (2012). *Organizacijos kultūros įtaka organizacijos veiklos rezultatams*. 15-osios Lietuvos jaunųjų mokslininkų konferencijos „Mokslas – Lietuvos ateitis“ 2012 metų teminės konferencijos straipsnių rinkinys.
13. Passarelli, G. (2011). Employees' Skills and Organisational Commitment, *International Business Research*, Vol. 4., No. 1.
14. Pati, S. P., Kumar, P. (2010). Employee Engagement: Role of Selfefficacy, Organizational Support & Supervisor Support. *The Indian Journal of Industrial Relations*, 46: 1, 126–137.
15. Ruohotie-Lyhty, M., Kaikkonen, P. (2009). The Difficulty of change: the impact of personal school experience and teacher education on the work of beginning language teachers. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 53 (3), p. 295-309. Žiūrėta 2016, sausio 16, per internetą: <https://www.jyu.fi/edu/laitokset/okl/en/publications>.
16. Schaufeli, W. B., et al. (2006). The Measurement of Work Engagement With a Short Questionnaire A Cross-National Study. *In Educational and Psychological Measurement*, vol. 66, No. 4, p. 701–716.
17. Šedžiuvienė, N., Vveinhardt, J. (2012) Besimokančios organizacijos tapsmo intelektualia organizacija gairės. *Management theory and studies for rural business and infrastructure development*, Nr. 1 (30). Žiūrėta 2016, sausio 27, per internetą: <file:///C:/Users/Ievute/Downloads/16-42-1-SM.pdf>.
18. Tamments, K., et al. (2012). Implementing a technology – supported model for cross – organisational leraning and knowledge building for teachers. *Europan Journal of Teasher Education*. Feb 2012, Vo. 35, Issue 1, p. 57-75.
19. Trakšelys, K. (2011) Besimokančios organizacijos esmė ir nauda: andragogo požiūris. Pedagogika, p. 98-105.

20. Volungevičienė, A., et al. (2014). Framework of Quality Assurance of TEL Integration Into an Educational. *The International Review of Research in Open and Distributed Learning 6*. Žiūrėta 2015, gruodžio 3, per internetą: <www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/1927/3151>.
21. Volungevičienė, A., Teresevičienė, M. (2011). *Technologijomis grindžiamo mokymo(si) turinio kokybės vertinimas*. Monografija. Kaunas.

INVOLVEMENT OF TEACHERS AND ADMINISTRATION EMPLOYEES IN IMPLEMENTATTION OF TECHNOLOGY ENHANCED LEARNING: VOCATIONAL TRAINING ORGANISATION CASE STUDY

Summary

Involvement of teachers and administration employees in implementation of technology enhanced learning (later TGM) in vocational training organisation is analysed in this article. Implementation of TGM is taking place in whole education system, but involvement of teachers and administration employees into the proces of implementation of TGM is not yet analysed from scientific point of view. It is not clear how implementation of TGM is changing activity of educational organisation, what are posibilities and motivation of involvement of teachers and administration employees in TGM implementation, when reaching high quality, responsible education according to needs of students. Scientific problem is rising questions for analysis: how involvement in TGM implementation is going? Who and why are motivating teachers and administration workers to do so?

Object of analysis: involvement in implementation of TGM in vocational training organisation. Aim of investigation: to make analysis, based on coprehension of involvement, of motivation of teachers and administration employees in TGM implementation. Sample to analyse: 12 emploees of wocational training center: 7 teachers and 5 administration employees. The qualitative investigation method was done (semi structured interview). Results of it are showing, that responsible involvement in TGM implementation has influence to the main activity of vocational training organisation – education.

Emphyric analysis showed, that involvwementy of teachers and administration employees in TGM implementation is is influenced by personal and organisational motivation. Participants of investigation understand involvement in implementation of TGM as an obligation to organisation and will to rise their own competence. Results of investigation are showing that teachers and administration employees in vocational training organisation are feeling responsibility for quality of educational process when implementing TGM, with main accent on involving students to TGM as a motivation to learn using different sources and technologies.

Keywords: involvement, technology enhanced learning integration, vocational training organization

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Daiva Abromavičienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Socialinių mokslų (edukologija) doktorantė.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Vytauto Didžiojo universiteto, Socialinių mokslų fakulteto Edukologijos katedros doktorantė, Šv.Ignaco Lojolos kolegijos lektorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: technologijomis grindžiamas mokymas(is), suaugusiųjų švietimas.
El. pašto adresas: daiva.abromaviciene@ilk.lt.

COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Daiva Abromavičienė.
Science degree and Academic title: PhD student of Social sciences (education).
Workplace and position: PhD student at the Department of Education (Faculty of Social Sciences), Vytautas Magnus University; St. Ignatius Loyola College lecturer.
Author's research interests: technology enhanced learning, adult education.
E-mail address: daiva.abromaviciene@ilk.lt.

JAUNŲJŲ FUTBOLININKŲ ASMENINĖS KOMPETENCIJOS RAIŠKA

Jonas Lebedžinskas
Kelmės sporto mokykla

Laimutė Bobrova, Arūnas Grabauskas
Šiaulių universitetas

Anotacija. Straipsnyje analizuojama jaunųjų futbolininkų asmeninės kompetencijos raiška, įžvelgiant neformaliojo sportinio ugdymo kokybės problemas, jaunųjų sportininkų rengimo kaitos galimybes. Teorinės įžvalgos ir empirinio tyrimo rezultatai išryškino pagrindinius motyvus, lemiančius futbolo sporto šakos pasirinkimą ir veiksnius, skatinančius treniruotis, siekti rezultatų. Nustatyta asmeninių kompetencijų betarpiška dermė su vertybinėmis orientacijomis. Pasitvirtino mokslininkų išsakytos mintys: jauniesiems futbolininkams svarbu saugi treniruočių aplinka, kokybiškas sporto inventorius, palankūs santykiai su treneriu ir bendraamžiais.

Pagrindiniai žodžiai: asmeninė kompetencija, jaunasis futbolininkas, sporto pedagogas, neformalusis ugdymas.

Įvadas

Tyrimo aktualumas. Ugdymo turinio kaitą apsprendžia daugybė veiksnių (politiniai, ekonominiai, socialiniai, kultūriniai visuomenės gyvenimo pokyčiai, pedagogikos mokslų raida), keliančių didelius reikalavimus šiuolaikinei švietimo sistemai, kurios esminis tikslas nusakomas taip: svarbiausia dėmesį sutelkti į mokinio asmenybės ugdymą, į jo paties aktyvų, sąmoningą mokymąsi, suteikiant mokiniui tinkamą paramą, ugdantis gyvenime svarbias kompetencijas (Miškinis, 2006; Gražulis, Radžiukynas, 2011).

Kūno kultūra, sportas visais laikais buvo suvokiamas kaip sudėtingas daugiaplanis reiškinys, neatskiriama bendrosios kultūros dalis, užimanti svarbią vietą bendroje vertybių sistemoje (Brustad, 1992; Šukytė, 2007; Stankus, 2007 ir kt.; Karoblis, 2009). Esminis neformaliojo švietimo uždavinys – parengti žmogų gyvenimui, padėti suvokti save, atskleisti asmenybės stipriąsias savybes. Savęs suvokimas ir refleksija leidžia geriau pažinti supančią aplinką ir joje prisitaikyti. Tuo pačiu, neformalus švietimas ugdo asmenines ir socialines kompetencijas, vertybes ir įgūdžius, jo veiklos orientuotos į kūrybiškos, kritiškai mąstančios asmenybės ugdymą, gebančios priimti sprendimus, prasmingai gyventi ir keistis (Šukytė, 2007; Birėtienė, 2014). Minėtų autorių teigimu, vaikas, kuris aktyviai įsitraukia į bent vieną iš neformalaus ugdymo veiklų, išsiugdo savarankiškumo, atsakingumo kompetencijas, geba lengviau bendrauti ir bendradarbiauti su aplinkiniais.

Atnaujintose Pagrindinio ugdymo bendrosiose programose (patvirtinta: LR Švietimo ir mokslo ministro 2008 m. rugpjūčio 26 d. įsakymas Nr. ISAK-2433; Žin., 2008, NR. 99-3848) nurodoma ugdymo turinį orientuoti į bendrųjų ir esminių dalykinių kompetencijų, būtinų tolesniam mokymuisi ir prasmingam, aktyviam gyvenimui šiuolaikinėje visuomenėje, ugdymą. Daug dėmesio skiriama gebėjimų ir nuostatų gerinti savo fizinę būklę, stiprinti sveikatą įgūdžių ugdymui. Svarbu įtrauti moksleivį į aktyvią praktinę veiklą, ugdymo procesą, kryptingai taikyti neformaliosios veiklos galimybes mokinių elgesio kultūrai formuoti.

D. Šukytė (2007) nurodo, kad neformalusis ugdymas tampa vis aktualesnis ir reikšmingesnis Lietuvos švietimo kontekste, nes vien per formalųjį ugdymą įgytų žinių ir gebėjimų nepakanka visapusiškai asmenybei ugdyti. Šiuolaikiniame švietimo raidos etape itin akcentuojama laisvalaikio kultūra. S. Šukys (2007), J. Skirmantienė (2012) tvirtina, kad tinkamas neformaliojo vaikų švietimo organizavimas ir įgyvendinimas atitraukia vaikus nuo beprasmio laiko leidimo, žalingų įpročių, nusikalstamumo. Dalyvaudami neformaliojo švietimo veikloje, vaikai ugdo kompetencijas, kurios leidžia jiems tapti aktyviais visuomenės nariais, savarankiškai spręsti gyvenime kylančias problemas (Vaičiulienė, 2004; Mickevičienė, Motiejūnaitė, Skurvydas, 2006; Skirrmantienė, 2012; Gražulis, 2013). Šias mintis patvirtina ir švietimo būklės tyrimas „*Popamokinės veiklos veiksmingumas*“ (2003), kurio rezultatai parodė, kad populiariausia neformalaus švietimo kryptis yra sportas – jį renkasi 28 proc. vaikų. Kaip viena iš efektyvių mokinių neformaliojo ugdymo priemonių, pripažintas futbolo sportas. Lietuvoje atlikto tyrimo (Ruškus ir kiti, 2008) rezultatai įrodo, kad sportas 5–11 klasių mokinių reitinguose dominuoja tarp kitų neformaliojo švietimo sričių. Tai ypatingai ryšku berniukų populiacijoje.

Futbolo žaidimas yra dinaminė sistema, sujungianti fizinių, biologinių ir socialinių procesų integralią sąveiką ir įtaką futbolininkų rengimui (Paukštys, Vosylius, 2003; Stankus, 2007). Šis žaidimas

yra sudėtinga žaidėjų sportinio, mechaninio ir biologinio judėjimo sistema, kurios išskirtinis požymis – specialūs judesiai ir veiksmai su futbolo kamuoliu ir be jo.

Tyrimo problema. Jaunųjų futbolininkų ugdymo modelių ir treniruočių vyksmo teorinės įžvalgos, mokslinių tyrimų rezultatai, susiję su jaunųjų futbolininkų fizinio išsivystymo, fizinio parengtumo ir funkcinio pajėgumo požymių kaita, patvirtina, kad futbolo žaidimas gerina sportuojančiųjų fizinį vystymąsi, fizines galias ir funkcinį pajėgumą (Szopa, Stepinski, 2003; Malinauskas, 2007; Mikalauskas, 2007). Literatūros šaltinių analizės pagrindu galima daryti prielaidą, kad jaunųjų futbolininkų rengimas skirtingais amžiaus tarpsniais vykdomas, atsižvelgiant į motorikos gebėjimus, biologinę brandą, tačiau pasigendama tyrimų, giliau ir išsamiau analizuojančių asmeninių kompetencijų raišką, leidžiančią įžvelgti, kas skatina jaunuosius futbolininkus treniruotis, kokios vertybės yra ugdomos, kaip vyksta socialinė adaptacija, ir kokią įtaką šiems procesams daro supanti aplinka, bendravimas, tarpasmeniniai santykiai. Tikslinga, manytume, pritarti D. Gražulio ir D. Radžiukyno (2011) išreikštoms mintims, kad iki šiol futbolininkų rengimo procesas nebuvo tiriamas kaip integraliai veikianti ugdomoji sistema.

Taigi, išryškėja šio tyrimo probleminiai klausimai: kokie veiksniai skatina jaunųjų futbolininkų asmeninės kompetencijos raišką ir kaip turėtų keistis jaunųjų sportininkų rengimas, orientuojant šį procesą į integralią sistemą, kurios esmė – asmeninių kompetencijų ugdymas?

Tyrimo objektas – jaunųjų futbolininkų asmeninė kompetencija.

Tyrimo tikslas – išanalizuoti ir empiriškai pagrįsti jaunųjų futbolininkų asmeninės kompetencijos raišką.

Tyrimo metodai: taikytas originalus kiekybinio ir kokybinio tyrimo metodų kompleksas, sudaręs galimybę gauti informatyvius duomenis, susidaryti išsamesnį analizuojamos problemos vaizdą.

Teorinis tyrimo pagrindimas

Asmeninės kompetencijos ugdymo/si svarbos teorinės įžvalgos

Bendriausia prasme, kompetencija (lot. *competentia*) apibrėžiama kaip funkcinis gebėjimas adekvačiai atlikti tam tikrą veiklą (Jovaiša, 2007). Tai žinių, gebėjimų bei nuostatų visuma, įgalinanti kelti prasmingus tikslus bei jų siekti, mokytis visą gyvenimą, būti aktyviu piliečiu ir dalyvauti visuomenės gyvenime, susirasti tinkamą darbą. Kompetencijos samprata nusako svarbiausius šiuolaikinio švietimo uždavinius – rengti besimokančiuosius ryžtingai ir tikslingai pritaikyti įgytus gebėjimus, žinias bei patirtį gyvenime, profesinėje veikloje ir nuolat mokantis. Kaip sudėtinės kompetencijos dalys įvardijamos žinios, įgūdžiai, nuostatos, vertybės, elgsenos modeliai, kultūrinis ir pilietinis sąmoningumas. Pagal savo pobūdį kompetencijos skirstomos į specialiąsias ir bendrąsias (Jakubė, Juozaitis, 2012).

Atnaujintos *Pagrindinio ugdymo bendrosios programos* ir integruotas ugdymo turinys (patvirtinta: LR Švietimo ir mokslo ministro 2008 m. rugpjūčio 26 d. įsakymas Nr. ISAK-2433, (Žin., 2008, NR. 99-3848) orientuotas į bendrųjų ir esminių dalykinių kompetencijų ugdymą. Kaip nurodoma *Bendrosiose programose* (2008, p. 6), baigęs pagrindinio ugdymo programą, mokinys yra įgijęs tokias bendrąsias kompetencijas*:* komunikavimo, pažinimo, socialinę, iniciatyvumo ir kūrybiškumo, asmeninę.

Bendrosios kompetencijos – tai gebėjimas analizuoti ir apibendrinti, europinio ir tarptautinio lygmens suvokimas, gebėjimas mokytis savarankiškai, bendravimas ir bendradarbiavimas, atkaklumas, gebėjimas vadovauti, organizaciniai ir planavimo gebėjimai, kurie taikomi daugelyje ne tik su konkrečia dalykine sritimi susijusių situacijų. Bendrosios kompetencijos yra tarpusavyje susijusios ir papildo viena kitą (Jakubė, Juozaitis, 2012).

Kompetencija sporte – tai veiklos, klausimų, reiškinių sritis, kurią asmuo išmano ir įgaliotas joje veikti bei gebėjimas pagal kvalifikaciją, žinias, įgūdžius gerai dirbti (Gražulis, Radžiukynas, 2011, p. 16). Minėti autoriai teikia apibendrinimą, kad sportininko kompetencija – tai fizinių, psichologinių, pedagoginių, socialinių, specialių sporto žinių, gebėjimų, įgūdžių ir vertybių integrali ugdomoji raiška.

Giliau išanalizavus literatūros šaltinius, bendrųjų kompetencijų struktūrą, galima formuluoti asmeninės kompetencijos sampratą, kuri mūsų darbe yra itin reikšminga: tai – asmeninės savybės, susijusios su gebėjimu reikšti jausmus, kritinis, savikritiškas mąstymas; socialiniai gebėjimai, susiję su darbu grupėje, gebėjimu būti socialiai atsakingam ir prisiimti etinius įsipareigojimus. Asmeninė kompetencija suvokiama ir kaip sėkmingą karjerą garantuojantis gebėjimas (Stanišauskienė, 2004).

Neformaliajame švietime siekiama ugdyti asmenines kompetencijas, susijusias su savęs pažinimu ir pasitikėjimo savimi, savęs vertinimu, savianalizės ir saviraiškos, sveikos gyvensenos, atsakomybės už savo veiksmus gebėjimais (Neformaliojo vaikų švietimo koncepcija, 2005).

Asmeninės kompetencijos reikšmingumą patvirtina R. Kazakevičiaus, S. Stankaus ir R. Statkevičiaus (2008) tyrimai, kuriuose įrodoma, kad, aiškiai suvokę konkrečius pedagogo keliamus

tikslus ir reikalavimus, jaunieji futbolininkai lengviau įveikia sunkumus. Tai labai svarbu ugdant valios savybes. Kaip teigia M. Lisauskienė (Лисаускене, 2006), nepakankamai išlavėjusi valios valdymo funkcija yra vienas būdingiausių neigiamų šio amžiaus vaikų bruožų. Svarbiausias ugdymo, grindžiamo kompetencijų raiška, tikslas – vertybių perdavimas ir perėmimas. Kitais žodžiais tariant, ugdymas neįmanomas be vertybių diegimo, todėl, tikėtina, kad, kokios bus jaunimo vertybinės orientacijos, tokia bus ir ateities visuomenė (Chen, Ennis, 2004; Aramavičiūtė, Martišauskienė, 2006; Malinauskas, 2007; Budreikaitė, Adaškevičienė, 2010).

Apibendrinant kompetencijų sampratos ir struktūros teorines įžvalgas, galima teigti, kad kompetencijų ugdymas tampa svarbiausiu ugdymo tikslu. Kompetencijos samprata nusako svarbiausius šiuolaikinio švietimo uždavinius – rengti besimokančiuosius ryžtingai ir tikslingai pritaikyti įgytus gebėjimus, žinias bei patirtį gyvenime, profesinėje veikloje ir nuolat mokantis.

Sporto įtaka jaunųjų sportininkų asmeninės kompetencijos raiškai

Sportas teikia didžiules galimybes savęs pažinimui – vienam iš pagrindinių asmeninės kompetencijos kriterijų: savianalizės, refleksijos, pozityvaus realiojo savęs priėmimo ir kt., kurie susiję su žiniomis apie asmenybę, tų žinių taikymu, siekiant save pažinti bei tobulinti (Karoblis, 2009; Jovaiša, 2009; Budreikaitė, 2011). Savęs pažinimo gebėjimai, pavyzdžiui, jaunųjų futbolininkų treniruotėse, ugdomi, teikiant sportininkams žinių apie žmogaus biologinę, psichologinę, socialinę prigimtį: kiekvienas ugdytinis turi galimybę papasakoti apie save bei savo socialinę aplinką, išreikšti jausmus, norus, lūkesčius (Stankus, 2007). Sporto treniruočių procese nuolat atliekami įvairūs savęs pažinimo testai, sportininkai fiksuoja savąją fizinę raidą, patys vertina fizinio parengtumo testus, savo pasiekimus sporto varžybose. Jaunųjų futbolininkų sportinis rengimas grindžiamas objektyvių mokslinių tyrimų rezultatais, sporto specialistų, trenerių stebėjimų išvadomis (Paukštys, Vosylius, 2003; Stankus, 2007). Tuo pačiu, sportuojantys turi galimybę pristatyti save, savo veiklos procesą per varžybas, įvairius renginius.

Literatūroje aptinkama nemažai tyrimų (Stonkus, 2002; Hardy, Jones, Gould, 2003; Chen, Ennis, 2004; Šukys, 2005; Mikalauskas, 2007), kuriuose apibūdinamos vertybės, susijusios su sportine veikla. Būdingiausios iš jų: bendravimas ir bendradarbiavims, sąžiningumas, garbingumas, savęs aktualizavimas ir saviraiška, kilnumas, tolerancija, susitarimų laikymasis, sveikatos saugojimas ir stiprinimas. Asmeninėms kompetencijoms būdinga teigiamas savęs vertinimas, pasitikėjimas savimi, mokėjimas sutelkti jėgas siekiant užsibrėžtų tikslų, atsparumas nesėkmėms ir konfliktams, mokėjimas įveikti stresą, rūpinimasis savo ir kitų sveikata, mokėjimas saugiai elgtis – tai, būtent, tie gebėjimai, kuriuos sėkmingai ugdo sportas.

S. Šukys (2007), analizuodamas neformaliosios sportinės veiklos efektyvumą, daro prielaidą, kad sporto būreliai gali būti net geresniais edukaciniais šaltiniais, lyginant su kitais. Autoriaus nuomone, sporto būreliuose ne tiesiogiai, tačiau per veiklą, jos principus ir rodomą vadovo pavyzdį, vaikai gali išmokti ir suvokti daugiau nei ten, kur tos vertybės diegiamos tiesiogiai. Tuo pačiu, autorius kelia ir probleminį klausimą, susijusį su tuo, kad dažnai lieka neaišku, kaip susieti sportinę veiklą su psichologine, kultūrine ar socialine edukacija. A. Budreikaitės ir E. Adaškevičienės (2010) nuomone, dalyvavimas neformalioje sportinėje veikloje yra vienas reikšmingiausių veiksnių, pozityviai veikiančių besiformuojančią paauglių vertybių sistemą, ugdančių teigiamas asmens savybes.

Taigi, galima teigti, kad sportas, kurį, daugelio autorių nuomone, galima įvardinti kaip neatsiejamą socialinio gyvenimo dalį, yra fundamentalus instrumentas, stiprinantis gyvenimo įgūdžių įgijimą, skatinantis novatorišką ir kūrybišką mąstymą, kritines refleksijas, asmeninių kompetencijų ugdymą/si.

Sporto pedagogo asmenybės svarba, ugdant jaunųjų sportininkų asmeninę kompetenciją

Valstybinės švietimo 2013-2022 metų strategijos (patvirtinta Lietuvos RespublikosSeimo 2013 m. gruodžio 23 d. nutarimu Nr. XII – 745) bendrosiose nuostatose akcentuojama asmeninių kompetencijų svarba, siekiant įtvirtinti save veiklos pasaulyje. Šių kompetencijų sėkmingam ugdymui/si yra būtinos palankios sąlygos, aplinka, atitinkama vertybių kultūra. Auga ir reikalavimai pedagogo profesijai, jo asmenybei. Pabrėžiama, kad bet kokios švietimo sistemos jėga priklauso nuo mokytojų veiklos kokybės (Birietienė, 2014). A. Jakubė, A. Juozaitis (2012) kelia prasmingą klausimą – kas lemia tokias socialines sąlygas ir vertybines nuostatas ugdymo institucijoje, kurioje bendrųjų kompetencijų sklaida įgyja tinkamą kryptį ir greitį? Minėti autoriai į šį klausimą teikia ir atsakymą – *santykiai, pavyzdys* ir *refleksija*. Šios išsakytos mintys tarsi ir patvirtina sporto pedagogo asmenybės įtaką jaunųjų futbolininkų asmeninių kompetencijų ugdymui.

Mokslininkai, tyrinėję pedagogo asmenybės svarbą ugdyme (Hardy, Jones, Gould, 2003; Zumeras, Gurska, 2012), konstatuoja: mokytojas negali kitiems duoti to, ko pats neturi. Išreiškiama mintis, kad, norint padėti mokiniams fiziškai bręsti, reikia pačiam rūpintis savo individualia kūno kultūra; norint padėti išlavinti intelektualines galias, reikia pačiam būti aukštos inteligencijos; turint tikslą išugdyti moralinį charakterį, reikia būti dorovingumo pavyzdžiu, lavinant estetines galias (Jakubė, Juozaitis, 2012). Dabartiniam sportui reikia trenerio, orientuoto į visapusišką sportininko asmenybės ugdymą. Toks treneris vadovaujasi idėja, kad gerus rezultatus lemia ne tik kokybiškai organizuotas mokomasis treniruotės procesas, bet ir visavertė sportininko motyvacija, jo dvasinių galių stiprinimas (Stankus, 2007; Miškinis, 2006). Tuo pačiu, aktualu išsiugdyti ir išugdyti jauniems žmonėms gebėjimą prisitaikyti prie naujų situacijų, mokytis ir dirbti savarankiškai, demonstruoti kūrybiškumą, atsakomingumą, iniciatyvumą, norą nugalėti ir laimėti, ryžtingumą.

Itin svarbi asmeninės kompetencijos sudedamoji dalis – bendravimo vertybė, pasireiškianti kūno kultūros pedagogo veikloje. Bendravimas – tai įprasta, kasdieninė veikla. Vaikai bendrauja su tėvais, pedagogais, treneriais, bendraamžiais. Tik bendraujant su ugdytiniais galima įgyvendinti tai, kas buvo suplanuota (Šukys, 2007). Svarbu, kad pats pedagogas skatintų ir savo pavyzdžiu rodytų toleranciją silpnesnių gebėjimų vaikams. Gilinantis į kompetencijų struktūrą, aiškėja jų svarba profesinei veiklai, būtent, darbui su jaunaisiais futbolininkais. Šios bendrųjų kompetencijų sudedamosios svarbios tuo, kad komandoje tiek treneris, tiek jo ugdytiniai nuolat turi demonstruoti savo santykių su kitais kaitą ir jų priklausymą nuo kitų asmenų elgsenos. Būtent sporto komandoje galimas šių kompetencijų atskleidimas ir tobulinimas, kompleksiškai taikant įvairius ugdymo metodus (Stankus, 2007; Miškinis, 2006). Nekelia abejonių, kad sporto pedagogas turi būti analizuojantis, mąstantis ir save išreiškiantis žmogus.

Apibendrinant teigtina, kad, norint kurti tinkamas asmeninės kompetencijos ugdymo/si sąlygas, būtina ne tik kreipti dėmesį į santykių kokybę, bet, kas itin svarbu, šią santykių kokybę aktyviai puoselėti. Pabrėžiama ir emocijų svarba, ugdant bendrąsias kompetencijas, todėl būtina atkreipti dėmesį į tai, kad santykiai visada turi emocinę dimensiją (kitaip ir būti negali). Tai reiškia, kad santykiai, kuriantys palankią mokymuisi aplinką, lemia ir teigiamas emocijas. Galima daryti esminę išvadą – mokymasis visada turi būti emocionalus.

Tyrimo metodologija

Tyrimo metodologinį pagrindą sudaro *humanistinės pedagogikos ir psichologijos teorijos,* grindžiančios požiūrį į prasmingą visapusiškos asmenybės, įgimtų galių ugdymą ir įgyvendinimą įvairiose asmens veiklos srityse; suvokimą, kad kiekvienas žmogus – unikali, laisvai realizuojanti savo galias, esanti nuolatiniame tapsme, visuma. Svarbiausias asmenybės bruožas – jos veržimasis į ateitį, siekis, išreikšti save (Rokeach, 1992; Bitinas, 2000; Rogers, 2002; Maslow, 2006; Jovaiša, 2009).

Tyrimo metodai:

1. *Teoriniai*: mokslinės literatūros, neformalųjį ugdymą reglamentuojančių teisės aktų analizė, kurios pagrindu identifikuoti asmeninės kompetencijos raiškos aspektai, rengiant jaunuosius futbolininkus.

2. *Empiriniai*: 1) anketinė jaunųjų futbolininkų apklausa: siekiant gauti kuo objektyvesnius tyrimo rezultatus, buvo pateikti atviri ir uždari klausimai, padedantys spręsti pagrindinius tyrimo uždavinius. Pirmasis anketos klausimų blokas apibūdina tyrimo dalyvių charakteristiką, antrasis – skirtas sužinoti, kokie veiksniai lėmė tiriamųjų sporto šakos pasirinkimą, trečiasis – skirtas motyvų, skatinančių jaunuosius futbolininkus sportuoti analizei, ketvirtasis – respondentų nuomonės tyrimui apie sporto įtaką asmenybei. Penktojo bloko klausimų tikslas – išsiaiškinti respondentų nuomonę apie tai, kokias vertybes formuoja jų pasirinkta sporto šaka.

2) Atviri anketos klausimai tyrimo dalyviams suteikė galimybę formuluoti atsakymus, pasitelkiant savąją refleksiją. Klausimai suformuluoti taip, kad būtų galima atskleisti jaunųjų sportininkų įgytos asmeninės kompetencijos patirtis. Analizuotų atsakymų turinio kokybinės analizės pagrindu išskirtos esminės kategorijos ir subkategorijos padėjo įrodyti tiriamos problemos reikšmingumą, originalumą, leido gauti informaciją, atitinkančią objektyvumo, patikimumo, validumo ir kitus kokybinius kriterijus (Bubnys, Žydžiūnaitė, 2007). Tyrimo duomenys kategorizuoti pagal prasminius vienetus, taip išskiriant esminius veiksnius, įtakojančius jaunųjų futbolininkų sporto šakos pasirinkimą, asmeninių kompetencijų raišką.

3. *Statistinė tyrimo duomenų analizė*: gautų tyrimo duomenų apdorojimas vykdytas SPSS.13.0 / Windows (Statistical Package for the Social Sciences, 2006) programa. Taikyta aprašomoji statistika (procentinė išraiška).

Tyrimo imties charakteristika. Imties pasirinkimas grindžiamas tikslinės grupės formavimo principu. Tiriamąją imtį sudarė 85 (12-17 metų) miestų ir rajonų bendrojo ugdymo mokyklų paaugliai.

Tyrimo etika. Prieš atliekant tyrimą, respondentams buvo paaiškintas jo tikslas, duomenų analizės skelbimo sąlygos. Vykdant apklausą, laikytasi etinių ir teisinių tyrimo principų: gavus įstaigų vadovų sutikimus atlikti tyrimą, paprašyta tyrimo dalyvių atsakyti į anketos klausimus, pabrėžiant jų teisę savarankiškai apsispręsti dėl dalyvavimo tyrime. Garantuotas konfidencialumo užtikrinimas bei galimybė respondentams gauti informaciją apie tyrimo rezultatus.

Tyrimo rezultatai ir jų aptarimas

Futbolo sporto šakos pasirinkimą ir treniravimąsi motyvuojantys veiksniai

Pagrindiniai veiksniai, motyvuojantys 12–14 metų futbolininkus rinktis futbolą (vertinant tiriamųjų atsakymus), išryškėjo šie (žr. 1 lent.): apsisprendžiau pats, be niekieno įtakos (71,05 proc.); patiko futbolo varžybos (68,42 proc.), pakvietė futbolo treneris (57,89 proc.), sekiau draugų pavyzdžiu (55,26 proc.), sekiau garsių futbolininkų pavyzdžiu (47,3 6 proc.), rekomendavo kūno kultūros mokytojas (34,21 proc.), patarė tėvai (26,31 proc.). Mažiausiai šios amžiaus grupės tiriamuosius paveikė spauda, televizija, reklama (5,26 proc.). Atkreiptinas dėmesys į tą faktą, kad tik apie trečdalis tiriamųjų pritaria teiginiui, kad pasirinkti futbolą juos paskatino kūno kultūros mokytojas. Šiuo atveju neabejotina, kad mokytojas, kaip savo dalyko žinovas, sveiko gyvenimo būdo puoselėtojas ir patarėjas, turėtų išnaudoti ne tik formalaus, bet ir ne formalaus mokymosi teikiamas galimybes vaikų fizinei prigimčiai plėtoti, fiziniam aktyvumui didinti, remiantis kasdienio gyvenimo situacijomis, kuriose pastarosios aktualizuojasi (Adaškevičienė, 2014, p. 51).

1 lentelė. **Veiksnių, motyvuojančių futbolo sporto šakos pasirinkimą procentinis skirstinys (N=80)**

Teiginiai	Grupės	Taip	Iš dalies	Ne
Apsisprendžiau pats, be niekieno įtakos	12–14 m.	71,05	15,78	13,15
	15–17 m.	78,57	14,28	7,14
Sekiau garsių futbolininkų pavyzdžiu	12–14 m.	47,36	34,21	18,42
	15–17 m.	33,33	45,23	21,42
Rekomendavo kūno kultūros mokytojas	12–14 m.	34,21	2,63	63,15
	15–17 m.	19,04	38,09	42,85
Pakvietė futbolo treneris	12–14 m.	57,89	10,52	31,57
	15–17 m.	66,66	21,42	11,90
Patarė tėvai (tėvai norėjo, kad lankyčiau futbolo treniruotes)	12–14 m.	26,31	52,63	21,05
	15–17 m.	28,57	35,71	35,71
Paveikė spauda, televizija, reklama	12–14 m.	5,26	55,26	21,05
	15–17 m.	16,66	35,71	47,61
Sekiau draugų pavyzdžiu (treniruotes lankė mano draugai)	12–14 m.	55,26	23,68	21,05
	15–17 m.	40,47	35,71	23,80
Treniruotes jau lankė mano brolis, sesuo	12–14 m.	18,42	18,42	63,15
	15–17 m.	9,52	30,45	59,52
Patiko futbolo varžybos	12–14 m.	68,42	23,68	7,89
	15–17 m.	64,28	26,19	9,52

Tyrimas parodė (žr. 1 lent.), kad 15–17 metų futbolininkams didžiausią įtaką pasirenkant sporto šaką turėjo (kaip ir 12–14 metų amžiaus grupėje) paties sportininko apsisprendimas (78,57 proc.) ir futbolo trenerio kvietimas (66,66 proc.). Ne itin pozityviai nuteikia tas faktas, kad šios amžiaus grupės sportininkams (kaip ir 12–14 metų) itin menką įtaką sporto šakos pasirinkimui turi kūno kultūros mokytojas (19,04 proc.). Lyginant teiginių pasirinkimo raišką tarp grupių, paaiškėjo, kad spauda, reklama, televizija didesnį poveikį, lyginant su jaunesniaisis futbolininkais, sporto šakos psirinkimui daro 15–17 metų tiriamiesiems (16,66 proc.). Likusių sporto šakos pasirinkimo veiksnių analizėje nepastebėta ryškesnių skirtumų tarp grupių.

Literatūroje pabrėžiama, kad esminis vaikų fizinio aktyvumo didinimo veiksnys yra motyvacija. Susidarius pozityvią nuostatą dėl fizinio aktyvumo, atsiranda suvokimas, kad fizinis aktyvumas yra

vertybė, tampanti stimulu sportuoti (Malinauskas, 2007; Adaškevičienė, 2014). Tai patvirtina ir mūsų tryrimas, kuriame išryškėjo šie pagrindiniai veiksniai, skatinantys treniruotis (žr. 2 lent.): didžiausią įtaką 12–14 metų tiriamiesiems turi noras būti sveiku, stipriu (89,47 proc.), būti fiziškai aktyviu (84,21 proc.), išlaikyti gerus santykius su treneriu (77,5 proc.), įgyti naujų žinių, įgūdžių apie futbolą (76,31 proc.) ir kita. Jaunųjų sportininkų sveikatos pripažinimas svarbiausiu veiksniu, skatinančiu sportuoti, S. Šukio (2007) manymu yra logiškas, nes sveikata yra labai svarbi, pradedant vaikams aktyviai sportuoti. Lyginant jaunesnių (12–14 metų) ir vyresnių (15–17 metų) futbolininkų nuomones apie veiksnius, motyvuojančius sportuoti, didesnių skirtumų nepastebėta, išskyrus tai, kad vyresni futbolininkai didesnį dėmesį skiria žinių apie sportą plėtojimui (78, 57 proc.).

2 lentelė. **Veiksnių, motyvuojančių jaunuosius sportininkus lankyti futbolo sporto šaką, procentinis skirstinys (N=80)**

Teiginiai	Grupės	Taip	Iš dalies	Ne
Siekti būti žinomu ir gerbiamu	12–14 m.	44,73	28,94	26,31
	15–17 m.	53,28	21,42	30,95
Patekti į žinomą, populiarų klubą	12–14 m.	47,36	26,31	26,31
	15–17 m.	47,61	21,42	30,95
Dalyvauti sporto varžybose	12–14 m.	89,47	7,89	2,63
	15–17 m.	76,19	21,42	2,38
Dalyvauti su sporto veikla susijusiose kelionėse	12–14 m.	57,89	18,42	23,68
	15–17 m.	61,90	23,80	14,28
Bendrauti su kitais sportininkais	12–14 m.	60,52	39,47	–
	15–17 m.	60,04	26,19	4,76
Plėtoti savo žinias apie sportą	12–14 m.	57,89	36,84	5,26
	15–17 m.	78,57	21,42	-
Siekti būti sveiku, stipriu	12–14 m.	89,47	10,52	-
	15–17 m.	78,57	21,42	-
Išlaikyti nuoširdžius ir draugiškus santykius su komandos draugais	12–14 m.	60,52	36,84	2,63
	15–17 m.	66,66	33,33	-
Užpildyti laisvalaikį turininga, aktyvia veikla	12–14 m.	63,15	36,84	-
	15–17 m.	61,90	33,33	4,76
Įgyti naujų žinių apie futbolą, įgūdžių	12-14 m.	76,31	23,68	–
	15–17 m.	69,04	23,80	7,14
Būti fiziškai aktyviu	12–14 m.	84,21	15,78	-
	15–17 m.	88,09	7,14	4,76
Įgyti daugiau draugų, bendraminčių	12–14 m.	50,00	39,47	10,52
	15–17 m.	50,00	12,85	7,14
Išlaikyti gerus santykius su treneriu	12–14 m.	78,94	18,42	2,63
	15–17 m.	80,95	16,66	2,38

Vertybių ir asmeninių kompetencijų raiška

Anketoje buvo pateikta 11 teiginių, susijusių su vertybių pasirinkimu, iš kurių tiriamieji rinkosi (žymėjo) penkis, jų nuomone, svarbiausius. Tyrime dalyvavusių sportininkų (12–14 metų grupė) nuomone, futbolo treniruotės ir varžybos padeda ugdytis šias vertybes (žr. 1 pav.): drąsą (71,5 proc.), sąžiningumą (63,15 proc.), gebėjimą bendrauti, savarankiškumą, savigarbą (atitinkamai po 47,36 proc.), valingumą (44,73 proc.), atsakingumą, pareigingumą (atitinkamai po 42,1 proc.), teisingumą (31,57 proc.) ir kt. Šie faktai leidžia daryti prielaidą, kad sporto pedagogai, siekdami ugdyti jaunųjų futbolininkų asmenines kompetencijas, orientuojasi į šio amžiaus vaikų turimą asmeninę bei socialinę patirtį, skatina socialinius įgūdžius tarpasmeninėse sąveikose, sudaro galimybes atsiskleisti mokinių charakteriui ir asmenybei visumoje. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad, palyginti, nedidelis procentas tiriamųjų pažymi savitvardos (21,5 proc.) svarbą futbolo sporto treniruočių vyksme. Tokios nuomonės raiškai įtakos, matyt, turi jaunas sportuojančiųjų amžius, patirties stoka: palyginus atskirų grupių tiriamųjų teiginių pasirinkimus pastebėta, kad vyresni futbolininkai, lyginant su jaunesniaisiais, labiausai vertina drąsą (90,47 proc.), pareigingumą (54,76 proc.), savitvardą, teisingumą (atitinkamai po 40,47 proc.).

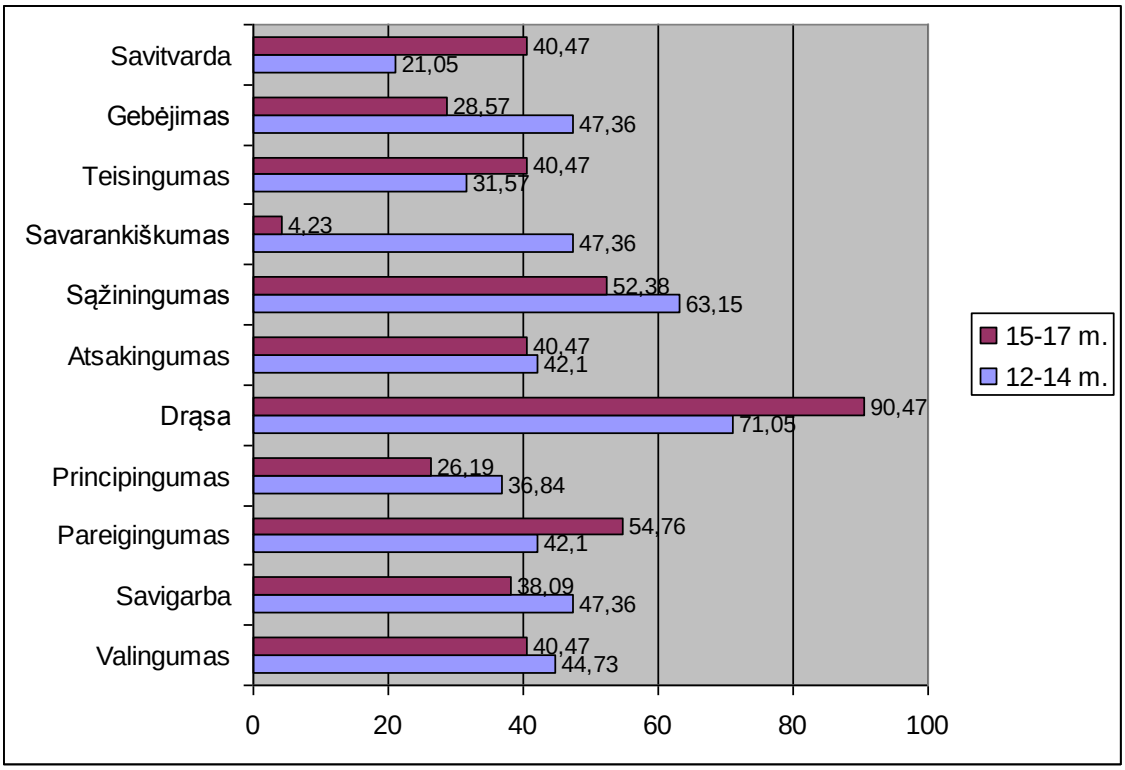

1 pav. **Futbolo treniruočių ir varžybų įtaka vertybių raiškai: jaunųjų futbolininkų nuomonių procentinis skirstinys (N=80)**

Tyrimo eigoje tuo pačiu buvo siekiama įžvelgti, kaip jaunieji sportininkai vertina treniruočių ir varžybų įtaką asmeninės kompetencijos raiškai (žr. 3 lent.).Tyrimo rezultatai įrodo, kad, jaunųjų futbolininkų nuomone, treniruotės ir varžybos ugdo šias asmenines kompetencijas: gebėjimą saugoti ir stiprinti sveikatą (92,10 proc.), pasitikėjimą savimi (65,78 proc.), gebėjimą sutelkti dėmesį ir jėgas, siekiant tikslo (60,52 proc.), drąsiai, atkakliai veikti (57,89 proc.), sąžiningai ir atsakingai vykdyti užduotis (50, 00 proc.), saugoti treniruočių aplinką (57,14 proc.) ir kt. Vyresnieji futbolininkai (15 - 17 metų), lyginant su jaunesniaisiais tyrimo dalyviais, šią nuostatą labiau išreiškia: jų nuomone, futbolo varžybos ir treniruotės sustiprina pasitikėjimą savimi (78,57 proc.), moko drąsiai ir atkaliai veikti (71,42 proc.). Pastebėta tendencija, kad vyresnieji tyrimo dalyviai mažiau pritaria tam, kad futbolo treniruotės ir varžybos stiprina sveikatą (80, 95 proc.), padeda valdyti savo elgesį ir emocijas (47, 61 proc.).

Apibendrintai galima teigti, kad asmeninės kompetencijos ugdymas paauglystės laikotarpyje yra vienas iš didžiausių šiuolaikinės edukacijos iššūkių. Tam turėtų būti skiriamas ypatingas dėmesys, nes šiais vaiko gyvenimo etapais formuojasi asmenybės pagrindai.

3 lentelė. **Futbolo treniruočių ir varžybų įtaka ameninės kompetencijos raiškai: jaunųjų futbolininkų nuomonių procentinis skirstinys (N=80)**

Teiginiai	Grupės	Taip	Iš dalies	Ne
Sustiprina pasitikėjimą savimi	12–14 m.	65,78	34,21	-
	15–17 m.	78,57	21,42	-
Ugdo gebėjimą sutelkti dėmesį ir jėgas siekiant tikslo	12–14 m.	60,52	39,47	-
	15–17 m.	64,28	33,33	2,38
Moko drąsiai, atkakliai veikti	12–14 m.	57,89	42,10	-
	15–17 m.	71,42	26,19	2,38
Moko sąžiningai ir atsakingai vykdyti užduotis	12–14 m.	50,00	47,36	2,63
	15–17 m.	59,52	40,47	-
Padeda valdyti savo elgesį ir emocijas	12–14 m.	50,00	47,36	2,63
	15–17 m.	47,61	38,09	14,28
Ugdo gebėjimus numatyti savo elgesio padarinius	12–14 m.	39,47	50,00	10,52
	15–17 m.	40,47	59,52	-

3 lentelės tęsinys. **Futbolo treniruočių ir varžybų įtaka ameninės kompetencijos raiškai: jaunųjų futbolininkų nuomonių procentinis skirstinys (N=80)**

Teiginiai	Grupės	Taip	Iš dalies	Ne
Padeda įveikti stresą	12–14 m.	50,00	36,84	13,15
	15–17 m.	54,76	35,71	9,52
Stiprina sveikatą	12–14 m.	92,10	7,89	-
	15–17 m.	80,95	16,66	2,38
Moko savarankiškai kritiškai vertinti nesėkmes	12–14 m.	42,10	50,00	7,89
	15–17 m.	54,76	35,71	9,52
Moko savarankiškai ieškoti nesėkmių priežasčių	12–14 m.	42,10	50,00	7,89
	15–17 m.	57,14	23,80	19,04
Moko saugoti žaidimo ir treniruočių aplinką	12–14 m.	52,63	36,84	10,52

Jaunųjų futbolininkų sportinių interesų ir ateities lūkesčių raiška

Interesai ir ateities lūkesčiai, skatinantys jaunuosius futbolininkus sportuoti

Siekiant giliau suvokti tyrime dalyvavusių jaunųjų futbolininkų nuomonę apie veiksnius, turinčius įtakos sporto šakos pasirinkimui, treniravimuisi ir, tuo pačiu, asmeninės kompetencijos raiškai, buvo pateikti atviro tipo klausimai.

Pirmuoju klausimu („Ko tikitės iš savo sportinės karjeros?“) siekta nustatyti, kokie interesai, ateities lūkesčiai skatina jaunuosius sportininkus lankyti treniruotes. Atlikus atviro anketos klausimo atsakymų turinio analizę (žr. 4 lent.), išskirtos šios kategorijos: ***Sveikata ir fizinis parengtumas; Aukščiausio lygio meistriškumas; Materialinis suinteresuotumas ir visuotinis pripažinimas; Laisvalaikis.***

4 lentelė. **Interesai ir ateities lūkesčiai, skatinantys jaunuosius futbolininkus sportuoti (*kategorijos ir subkategorijos*)**

Kategorija	Subkategorija	Prasminių teiginių pavyzdžiai	Teiginių skaičius
Sveikata ir fizinis parengtumas	Geras fizinis parengtumas	„Sportuoju dėl fizinės formos...>“; „Noriu būti greitas, stiprus, gerai žaisti...>“; „Noriu būti sportiškas ir greitas...>“; „Esu tvirto kūno sudėjimo, aukštas, taip sako treneris. Dėl to tikiuosi tapti garsiu futbolininku“; „Tikiuosi daug pasiekimų, o tam reikia būti stipriu...>“.	26
	Gera sveikata	“Noriu turėti gerą sveikatą.....>“; „<...be geros sveikatos nebūsi geru futbolininku“; „Noriu būti sveiku, kad gerai išmokti žaisti futbolą...>“.	13
Aukščiausio lygio meistriškumas	Būti pačiu geriausiu futbolininku	„<...kad ateityje patekti į gerą užsienio komandą, todėl daug treniruojuos“; „Noriu būti pats geriausias futbole...>“; „Noriu pasiekti gerų rezultatų“; „Būsiu ne tai, kad paprastas futbolistas, bet geras futbolistas...>“; „Sportuoju, kad būti pačiu geriausiu futbole“; „Planuoju tapti aukšto lygio futbolininku...>“ „Noriu būti tobulas futbole...>“.	25
	Žaisti užsienio šalių klubuose	„Svajoju žaisti Barselonos klube“; „<...kad ateityje patekti į gerą užsienio komandą, todėl daug treniruojuos“; „Mano svajonė prisijungti prie geriausių klubų jaunimo komandų, žaisti Europos klubuose“.	12

4 lentelės tęsinys. **Interesai ir ateities lūkesčiai, skatinantys jaunuosius futbolininkus sportuoti (*kategorijos ir subkategorijos*)**

Kategorija	Subkategorija	Prasminių teiginių pavyzdžiai	Teiginių skaičius
Materialinis suinteresuotumas ir visuotinis pripažinimas	Pinigai	„Sieksiu uždirbti pinigų, sieksiu futbolininko garbės...“; „<...žinau, kad futbolas brangiai apmokama sporto šaka“; „Pasidomėjau ir kiek uždirba profesionalūs futbolininkai...>; „<...geriausių komandų žaidėjai uždirba iki 70 milijonų eurų per sezoną...>“.	5
	Prestižas	„<...man patinka, kad futbolistas vadinamas dievaičiu...>“; „Noriu būti garsus, stiprus, kad mane visi žinotų...>“; „Noriu, kad apie mane rašytų...>“.	3
Laisvalaikis	Laisvalaikio praleidimas, poilsis	„Žaisdamas turiningai praleidžiu laiką...>“; „Žaidžiu tik laisvalaikiu ir tai man patinka“; „<...dažniausiai žaidžiu savo malonumui“; <...tai poilsis po pamokų....“; „Gal ir gerai, kad futbolo treniruotės atitraukia mane nuo kompiuterio, mažiau žiūriu televizorių....>“; <...tiek po pamokų, tiek savaitgaliais, tiek per vasaros atostogas esu užimtas įdomia veikla“.	6
	Pramogos	„Žaidžiu dėl pramogos, pailsiu...>“; “<...futbolas man kaip linksmas žaidimas...>“; „<... kartais labai linksma būna treniruotėse...>“.	3

Kategorijos **Sveikata ir fizinis parengtumas** (žr. 4 lent.) turinys (jos turinį atskleidžia subkategorijos: *Geras fizinis parengtumas*, *Gera sveikata*) rodo, kad tirti jaunieji sportininkai savo asmeninėse refleksijose išreiškia pozitvią nuostatą į galimybes per futbolo sporto šaką įgyti gerą fizinį parengtumą, sustiprinti sveikatą: “*Sportuoju dėl fizinės formos...>“;* „*Noriu būti greitas*, *stiprus, gerai žaisti...*>“; „*Tikiuosi daug pasiekimų, o tam reikia būti stipriu...*>“ ir kt. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad jaunieji futbolininkai vienu iš veiksnių, skatinančių juos sportuoti, pripažįsta ir vertina sveikatą: “*Noriu turėti gerą sveikatą.....*>“; „*<...be geros sveikatos nebūsi geru futbolininku*“; „*Noriu būti sveiku, kad gerai išmokti žaisti futbolą...*>“.

Rašinių atsakymų refleksijos, išreikštos kategorijoje ***Aukščiausio lygio meistriškumas*** ir ją pagrindžiančiose subkategorijose (*Būti įžymiu, garsiu, pačiu geriausiu futbolininku*; *Žaisti užsienio šalių klubuose*), leidžia konstatuoti tą faktą, kad tiriamieji, kaip vieną iš sarbiausių veiksnių, skatinančių juos sportuoti, nurodo siekius būti įžymiais, garsiais, tapti pačiais geriausiais futbolininkais, žaisti užsienio šalių sporto klubuose: „*Noriu būti įžymus, dalyvauti varžybose...*>“; „*Sportuoju, kad būti pačiu geriausiu futbole* “; „*Svajoju žaisti Barselonos klube…*>“ ir kt.

Kategorijos ***Materialinis suinteresuotumas ir visuotinis pripažinimas*** turinį išreiškia subkategorijos *Pinigai* ir *Prestižas*. Tai įrodo, kad jaunieji sportininkai planuoja ateities tikslus, susijusius su sportu, materialine gerove. Galima daryti prielaidą, kad prioritetas skiriamas prabangiam gyvenimui, materialinei gerovei, komfortui: „*Sieksiu uždirbti pinigų, sieksiu futbolininko garbės...*>.“; „*<...žinau, kad futbolas brangiai apmokama sporto šaka*“; „*Pasidomėjau ir kiek uždirba profesionalūs futbolininkai...*>; „*<...geriausių komandų žaidėjai uždirba iki 70 milijonų eurų per sezoną...*>“. Šių subktegorijų turino analizė primena, kad garbės ir pripažinimo siekimas turėtų būti grindžiamas humaniškomis, visuotinai pripažintomis vertybėmis. Suvokiant tai, kad šiuo metu, kaip teigia K. Miškinis (2006), jaunimo elgesyje dažnai pastebima nepagarba vyresniajam ir silpnesniajam, nenoras laikytis pripažintų elgesio taisyklių, visuotinai pripažįstamų dorovinių vertybių negerbimas, perdėm akcentuojant pragmatines nuostatas, tuo pačiu išreiškiant abejingumą dvasinėms vertybėms ir kt., sporto pedagogui būtina tobulinti savo profesinius gebėjimus, prisiimant atsakomybę ne vien už sportininko laimėjimus, bet ir už jo asmeninės kompetencijos raišką.

Tiriamųjų atsakymuose išryškėjo pozityvus laisvalaikio, pramogų vertinimas. Tai įrodo kategorijos ***Laisvalaikis*** ir subkategorijų – *Laisvalaikio praleidimas, poilsis ir Pramogos* turinio analizė, grindžiama tokiais teiginiais: „*Žaidžiu tik laisvalaikiu ir tai man patinka*“; „*<...dažniausiai žaidžiu savo malonumui*“; „*Gal ir gerai, kad futbolo treniruotės atitraukia mane nuo kompiuterio, mažiau žiūriu televizorių....*“; „*Žaidžiu dėl pramogos, pailsiu...>*“; *<...futbolas man kaip linksmas žaidimas...>*“ ir pan.

Jaunųjų futbolininkų profesinės karjeros planavimas

Antrojo atviro tipo klausimo („Kokią profesiją svajojate įgyti ateityje, kokį darbą svajojate dirbti?) tikslas papildyti kiekybinio tyrimo rezultatus, įžvelgiant jaunųjų sportininkų vertybes, asmeninės kompetencijos raišką, planuojant savo ateitį, būsimą profesiją.

Tyrimo rezultatai (žr. 2 pav.) parodė, kad jaunieji futbolininkai teikia didelį reikšmingumą profesinės karjeros siekiams, dažniausiai susijusiems su noru tapti profesionaliais futbolininkais, rinktis profesiją, susijusią su sportu. Tai patvirtina mokslininkų teikiamą nuostatą, kad profesijos pasirinkimas – atsakingas gyvenimo momentas, kurį lemia jauno žmogaus gabumai, poreikiai, lūkesčiai (Jovaiša, 2009). Išskirtos kategorijos ***Ateities karjera*** turinį atspindi subkategorijų *Profesionalus futbolininkas* (*„Noriu žaisti futbolą, būti profesionalu*“; „*Būsiu futbolininkas, kaip Ronaldo ar Messis“* ir kt.), *Profesija susijusi su sportu* (*„Norėčiau tapti treneriu...>*“; „*Sportuosiu, gal ir aš būsiu treneriu...>*“; „*Norėčiau, kad kažkas būtų susiję su sportu...>*“), *Profesija nesusijusi su sportu* (*„Būsiu staliumi – tai dirba mano tėvas*“; „*Norėčiau būti vairuotojas, arba dar geriau – tolimųjų reisų vairuotoju*“) teiginiai.

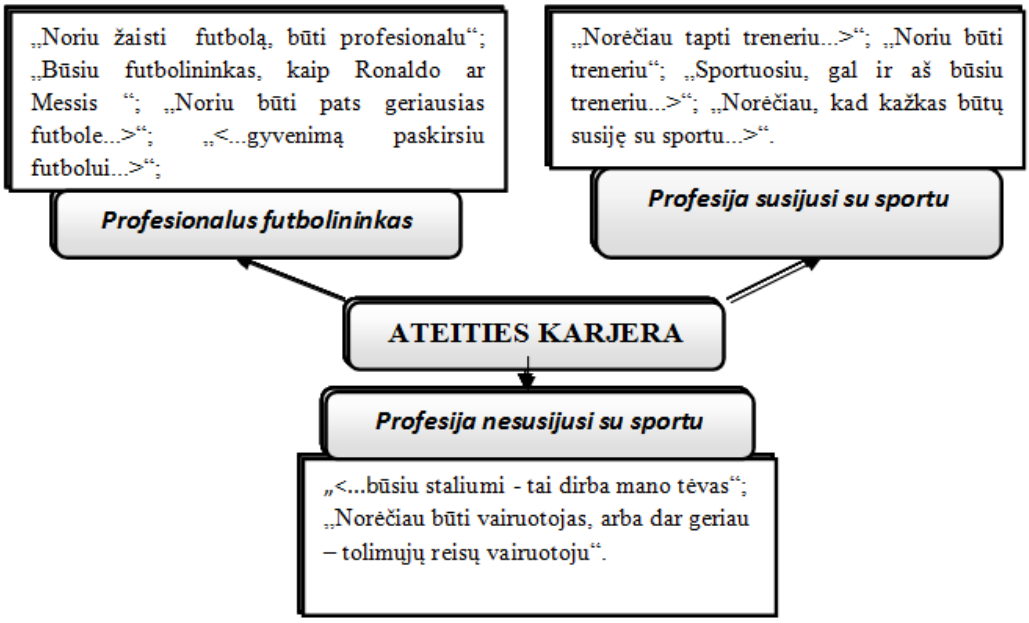

2 pav**. Jaunųjų futbolininkų ateities lūkesčiai (*kategorijos ir subkategorijos*)**

Askirais atvejais mokiniai išreiškė savo lūkesčius ateityje dirbti vadybininkais, projektų vadovais, automechanikais, gydytojais, statybų inžinieriais, miškininkais ir kita. Tiriamųjų atsakymų į atvirus anketos klausimus turinio analizė įrodo, kad jaunieji futbolininkai, įgiję savęs pažinimo, vertybių ir turimų gebėjimų vertinimo kompetenciją, geba savarankiškai projektuoti ateities planus.

Jaunųjų sportininkų įsivaizduojamas futbolininko idealas

Trečiojo atviro klausimo (“Koks futbolininkas yra Jūsų įsivaizduojamas idealas? Kuo jis žavėtų Jus?”) turinys atvėrė mums galimybę giliau suvokti jaunųjų futbolininkų vertybių skalę. Analizuojant įsivaizduojamą jaunųjų sportininkų futbolininko idealą paaiškėjo, kad labiausiai vertinamas *fizinis parengtumas, aukštas techninis lygis* (žr. 5 lent.): „*<...Lionelis Messis mane žavi savo greičiu...>*“; „*Jis labai energingas ir taiklus*“; „ *<...mano idealas toks, kuris visada būna puolime ir spirtų gerus „fasus“ ir gerai muštų į vartus*“; „*<...jis mano idealas Cristiano Ronaldo - norėčiau tokiu būti...>*“; „ *<...krašto puolėjas Kristianas Ronaldas savo žaidimu, jėga ir greičiu džiugina viso pasaulio futbolo fanus, norėčiau jo parašo*” ir pan.

5 lentelė. **Jaunųjų sportininkų įsivaizduojamas futbolininko idealas: fizinis parengtumas, aukštas techninis lygis** (*kategorija ir subkategorijos*)

Kategorija	Subkategorija	Prasminių teiginių pavyzdžiai	Teiginių skaičius
Fizinis parengtumas, aukštas techninis lygis	Greitis, energingumas	„<...Lionelis Messis mane žavi savo greičiu...>“; „ <...mano idealas toks, kuris visada būna puolime ir spirtų greitus, energingus „fasus…>”; ir gerai muštų į vartus“. „<...jis mano idealas Cristiano Ronaldo – norėčiau tokiu būti...>“; „Cristiano Ronaldo – mano idealas, aukščiausio lygio futbolo žaidėjus“; „<...krašto puolėjas Kristianas Ronaldas .savo žaidimu, greičiu ir energija džiugina viso pasaulio futbolo fanus, norėčiau jo parašo.”	28
	Taiklumas	„Lionelis Messis žavi dėl daugybės taiklių įvarčių“; „Jis labai taiklus“; „<...taikliai spardyti, gerai varyti kamuolį...>; “…ir taikliai muštų į vartus“.	4
	Jėga	„Lietuvai reikia tokios jėgos futbolo žvaigždžių, kaip Kristianas Ronaldas“; “Kokia pasaulio žvaigždžių jėga…>”.	2

Kokybinė atvirų klausimų atsakymų analizė atkreipia dėmesį ir į tą faktą, kad tyrimo dalyviai, apibūdindami savo įsivaizduojamą futbolininko idealą, daug dėmesio skiria jo asmenybės savybėms (žr. 3 pav.): sąžiningumui, teisingumui *(„<...nebūti savanaudžiu“; „<... svarbu būti geru tiek aikštelėje, tiek už jos ribų*”; „*Mane žavi mano tėčio drąsa, ryžtingumas, sąžiningumas ir teisingumas*“; „*Žaviuosi jo savitvarda...*>“) ir empatiškumas („<*...garsusis Neymar nusiskuto plaukus dėl sergančios močiutės...*>“; *Man patinka futbolistas kuklus, džentelmeniškas, draugiškas, užjaučiantis draugą, gavus traumą ar po pralaimėjimo...*>“).

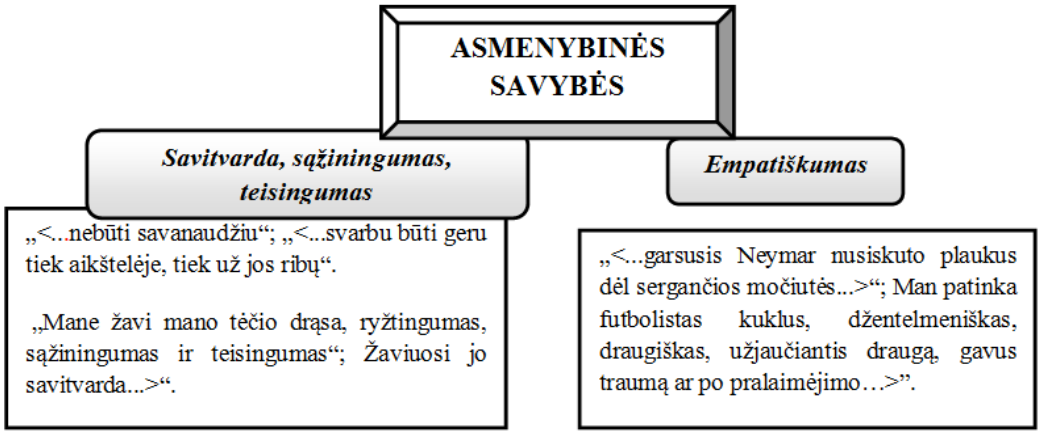

3 pav. **Jaunųjų sportininų įsivaizduojamas futbolininko idealas: asmenybinės savybės (kategorija ir subkategorijos)**

Apibrėždami idealaus futbolininko „portretą,“, jaunieji sportininkai akcentuoja ne tik fizinį parengtumą, bet ir asmenybę, jo principus, ir tai nuteikia pozityviai. Šie tiriamųjų išskirti bruožai rodo, kad jauniesiems sportininkams imponuoja tokios asmenybės savybės, kaip jautrumas, empatija, kilnumas ir kt.

Atvirų klausimų turinio analizės pagrindu galima daryti prielaidą, kad futbolo treniruotės stiprina jaunųjų sportininkų asmeninės kompetencijos raišką: sportas skatina pasitikėjimą savimi, savęs pažinimą, ugdo siekį būti atkakliu, drąsiu. Tyrimas parodė ir tai, kad jaunųjų sportininkų poreikiai pasikeitė – jie atsisako ilgą laiką dominavusių stereotipų, jog siekti materialinės gerovės, karjeros – tai nėra padoru. Planuojami profesiniai tikslai ateičiai dalies tiriamųjų persipina su tiriamųjų nuostatomis į materialinę

gerovę, visuotinį pripažinimą, prestižą. Tuo pačiu išryškėjo didelio meistriškumo sportininkams būdingos nuostatos: išvykti į užsienį ir žaisti geriausiuose sporto klubuose.

Išvados

Teorinė literatūros šaltinių analizė apie įvairaus amžiaus ir meistriškumo futbolininkų rengimą įrodo asmeninių kompetencijų raiškos tyrimų plėtotės būtinybę, tobulinant jaunųjų sportininkų savęs pažinimo, komandinio darbo, bendravimo ir bendradarbiavimo įgūdžius, pasitikėjimą savimi, gebėjimą planuoti ateitį.

Empirinio tyrimo rezultatai atskleidė vyraujančius jaunųjų sportininkų motyvus, pasirenkant sporto šaką: futbolo populiarumas, „sporto žvaigždžių“ pavyzdys, įdomi veikla, pedagogų, tėvų, bendraamžių patarimai sportuoti, asmeninis apsisprendimas. Tuo pačiu, atsiskleidė nepakankamos kūno kultūros mokytojų nuostatos skatinti mokinius pasirinkti futbolo sporto šaką.

Jaunuosius futbolininkus treniruotis ir siekti rezultatų skatina šie veiksniai: noras būti sveikam, stipriam ir fiziškai aktyviam; išlaikyti gerus santykius su treneriu, komandos draugais; įgyti naujų žinių, įgūdžių apie futbolą, dalyvauti sporto varžybose; noras užpildyti laisvalaikį įdomia veikla; įgyti daugiau bendraminčių; pakliūti į populiarų klubą, būti žinomam ir gerbiamam.

Nustatyta, kad jaunieji futbolininkai įžvelgia šias per treniruotes ir varžybas ugdomas asmenines kompetencijas: gebėjimą pažinti save; saugoti ir stiprinti sveikatą; pasitikėjimą savimi; gebėjimą sutelkti dėmesį ir jėgas, siekiant tikslo; reikšti pagarbą; drąsiai ir atkakliai veikti; bendrauti ir bendradarbiauti; sąžiningai ir atsakingai vykdyti užduotis; prisiimti atsakomybę už bendrą veiklą ir siekiamus tikslus; saugoti treniruočių aplinką. Būtent šios kompetencijos yra svarbios, siekiant jaunam žmogui užsibrėžtų tikslų, įsitvirtinant dinamiškame socialiniame gyvenime.

Tyrimas suteikė gilesnių žinių apie jaunųjų futbolininkų sportinės brandos raidos tendencijas, atskleidė asmeninių kompetencijų betarpišką dermę su vertybinėmis orientacijomis, ateities lūkesčiais, išreiškiamais siekiu tapti profesionaliais futbolininkais, žaisti užsienio šalių sporto klubuose, rinktis profesiją, susijusią su sportu, įgyti materialinę gerovę.

Literatūra

1. Adaškevičienė E. (2014). Mokinių fizinio aktyvumo didinimo galimybės sveikatos požiūriu: kūno kultūros mokytojų nuomonė. *Tiltai* (1), 49-66.
2. Aramavičiūtė V., Martišauskienė E. (2006). Vertybių ugdymas – pedagoginių kompetencijų pamatas. *Pedagogika*, 80, 33-37.
3. Birietienė A. (2014). *Neformalusis vaikų švietimas Lietuvoje*. Vilnius: SMM.
4. Bitinas B. (2000). *Ugdymo filosofija.* Vilnius: Enciklopedija.
5. Brustad R. J. (1992). Integrating socialization influenses into the study of children's motivation in sport. *Journal of sport and Exercise Pychology*, 14, 62-75.
6. Budreikaitė A, Adaškevičienė E. (2010). Sportuojančių ir nesportuojančių paauglių požiūris į vertybes ir jų prasmės suvokimą. *Ugdymas. Kūno kultūra. Sportas*, 1 (76), 13–20.
7. Budreikaitė A. (2011*). Paauglių dorovinių vertybių raiška ir plėtotė olimpinio ugdymo pagrindu* (daktaro disertacijos santrauka). Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
8. Chen A., Ennis C. D. (2004). Goals, interests, and learning in physical education. *Journal of Educational Research,* 97 (6), 329-338.
9. Gražulis D., Radžiukynas D. (2011). Asmeninės kompetencijos raiška jaunųjų futbolininkų rengimo vyksme. *Sporto mokslas*. 2 (64), 16-23.
10. Gražulis D. (2013). *Asmeninių ir sportinių kompetencijų raiška jaunųjų futbolininkų ugdymo(si) procese* (daktaro disertacija). Vilnius: Edukologija.
11. Hardy, L., Jones, G., Gould, D. (2003). *Understanding Psychological Preparation for Sport: Theory and Practice of Elite Performers*. New Jersey: John Wiley & Sons.
12. Jakubė A., Juozaitis A. (2012). *Bendrųjų kompetencijų ugdymas aukštojoje mokykloje (metodinės rekomendacijos).* Vilnius: Vilniaus universitetas.
13. Jovaiša L. (2009). *Gyvenimo sėkmės ugdymas*. Vilnius: Gimtasis žodis.
14. Karoblis P. (2009). Lietuvos olimpinė akademija: už humanizmą, olimpizmo idealus. *Sporto mokslas*, 1 (55), 3–7.
15. Kazakevičius R., Stankus S., Statkevičius R. (2008). *Futbolo teorijos ir praktikos mokymas bendrojo lavinimo mokyklose*. Vilnius: Petro ofsetas.
16. Lietuvos respublikos švietimo ir mokslo ministro įsakymas dėl Švietimo ir mokslo ministro 2005 m. gruodžio 30 d. įsakymo Nr. ISAK-2695 „Dėl neformaliojo vaikų švietimo koncepcijos patvirtinimo“ pakeitimo. 2012 m. kovo 29 d. Nr. V-554, Vilnius: SMM.

17. Malinauskas R. (2007). Jaunių (17-18 metų) krepšininkų ir futbolininkų bendrasis ir fizinis savaveiksmingumas: empirinio tyrimo rezultatai. *Sporto mokslas*, 2 (48), 55-61.
18. Maslow A. H. (2006). *Motyvacija ir asmenybė*. Vilnius: Apostrofa.
19. Mickevičienė D., Motiejūnaitė K., Skurvydas A. (2006). *Fizinis aktyvumas ir moksleivių sveikatos stiprinimas*. Kaunas. LKKA.
20. Mikalauskas, R. [sudarytojas]. (2007). *Trenerio knyga. Fizinis rengimas (vadovėlis*). Kaunas: Lietuvos kūno kultūros akademija.
21. Miškinis K. (2006). *Trenerio pagalbininkas*.Vilnius: Lietuvos sporto informacinis centras
22. *Pagrindinio ugdymo bendrosios programos* (2007). Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija.
23. Paukštys P., Vosylius A. (2003). *Jaunųjų futbolininkų pradinio rengimo programa: pirmųjų ir antrųjų metų*. Vilnius: Lietuvos sporto informacijos centras.
24. Rokeach M. (1992). *Value Education Settings*. *Values. Individual and Sosietal*. New York: The Free Press.
25. Skirmantienė J. (2012). *Neformaliojo ugdymo svarba pozityviajai sociakizacijai*. Vilnius: LEU.
26. Stankus S. (2007). *Žaiskime futbolą*: *leidinys vaikams*. Kaunas: Naujasis lankas.
27. Stanišauskienė V. (2004) *Rengimosi karjerai proceso socioedukaciniai pagrindai*. Kaunas: Technologija.
28. Szopa J., Stepinski M. (2003). *Naujausios futbolo mokymo tendencijos Vokietijoje*: VI tarptautinės sporto mokslo konferencijos „Didelio meistriškumo sportininkų rengimo valdymas“ pranešimų santraukos. Žiūrėta 2015, kovo 19 per internetą: <www.sportinfo.lt/Moksline%20informacija/plenarinis.pdf>.
29. Šukys S. (2007). Moksleivių sportavimo ir fizinio aktyvumo laisvalaikiu sąsajos su socialiniais ekonominiais veiksniais. *Ugdymas. Kūno kultūra. Sportas*. 1(64), 44-50.
30. Šukytė, D. (2007). *Neformaliojo ugdymo modelis: teorinis ir empirinis pagrindimas* (daktaro disertacija, socialiniai mokslai, edukologija (07 S).Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
31. Vaičiulienė A. (2004). Paauglio psichologija. *Vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams*. Vilnius: Presvika.
32. Valstybinės švietimo ir strategijos 2003–2012 metų nuostatos. [Žiūrėta 2015-10-18]. Prieiga per internetą: <http://www.smm.lt.>.
33. Zumeras R., Gurska V. (2012). *Mokinių fizinis aktyvumas ir sveikata*. Vilnius: LEU.
34. Лисаускене М. В. (2006). Поколение next – прагматичные перфекционисты или романтики потребления. *Социологические исследования*. 4. С. 45-53.

EXPRESSION OF YOUNG FOOTBALL PLAYERS' PERSONAL COMPETENCE

Summary

Non-formal education is becoming increasingly more relevant and significant in the context of education in Lithuania because knowledge and skills gained during formal education are not enough to educate a versatile personality. When participating in activities of non-formal education, children develop competences enabling them become active members of society, independently solve problems arising in their lives. *The problem question of the paper*: what factors do determine expression of young football players' personal competence; and how should the training of young sportsmen change when orienting this process towards an integral system where development of personal competences is the essence?

Research object: personal competence of young football players. *Research aim***:** to analyse and empirically ground expression of young football players' personal competence having the insights on possibilities for improvement of quality in non-formal sport education. *Research methods*: 1) theoretical (analysis and generalisation of literature sources); 2) empirical: questionnaire-based survey and content analysis; 3) statistical analysis of the research data.

Results of the empirical research highlighted major motives encouraging the choice of football: popularity of the sports branch, example of "sport stars", interesting activities, advice of pedagogues, parents, peers to go in for sports, personal determination, a wish to become enrolled to the national team in the future. Major factors encouraging the going in for sports are the following: a wish to be healthy, strong and physically active, to maintain good relationships with a coach, to gain new knowledge, skills on football, to participate in sport competitions, a wish to fulfil leisure time with interesting activities, the striving to be known, respected, etc. The research proves the ideas stated by scientists: for young football players it is important to have safe and managed environment for training, high quality sports inventory, favourable relationships with a coach.

Keywords: personal competence, young football player, sports pedagogue, non-formal education.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Jonas Lebedžinskas.
Mokslo laipsnis ir vardas: -
Darbo vieta ir pozicija: Kelmės sporto mokykla, futbolo treneris.

Autoriaus mokslinių interesų sritys: jaunųjų sportininkų rengimas.
Telefonas ir el. pašto adresas: + 370 60363977; lebedzinskasjonas@gmail.com.

Autoriaus vardas, pavardė: Laimutė Bobrova.
Mokslo laipsnis ir vardas: socialinių mokslų daktarė, docentė.
Darbo vieta ir pozicija: Šiaulių universitetas, Kūno kultūros ir sporto edukologijos katedra, docentė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: studijų kokybė, kūno kultūros mokytojų rengimo inovacijos.
Telefonas ir el. pašto adresas: +370 41595 760; l_bobrova@hotmail.com; kkk@cr.su.lt.

Autoriaus vardas, pavardė: Arūnas Grabauskas.
Mokslo laipsnis ir vardas: -
Darbo vieta ir pozicija: Šiaulių universitetas, Kūno kultūros ir sporto edukologijos katedra, lektorius.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: sportininkų rengimas, studijų kokybė.
Telefonas ir el. pašto adresas: +370 41595 760; arunasg@splius.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Jonas Lebedžinskas.
Science degree and name: -
Workplace and position: Kelme sports school coach.
Author's research interests: young athletes training.
Telephone and e-mail address: + 370 60363977; lebedzinskasjonas@gmail.com.

Author name, surname: Laimutė Bobrova.
Science degree and name: Doctor of Social Sciences, Associate Professor.
Workplace and position: Šiauliai University, Associate Professor of the Department of Physical Education and Sports Educology.
Author's research interests: quality of studies, innovations of training of physical education teachers.
Telephone and e-mail address: +370 41595 760, l_bobrova@hotmail.com .

Author name, surname: Arūnas Grabauskas.
Science degree and name: -
Workplace and position: Šiauliai University, lecturer of the Department of Physical Education and Sports Educology.
Author's research interests: Preparation of athletes, quality of studies.
Telephone and e-mail address: +370 41595 760; arunasg@splius.lt.

MEDIJŲ RAŠTINGUMO UGDYMAS AUKŠTOJOJE MOKYKLOJE

Laima Kuprienė
Klaipėdos universitetas

Anotacija. Medijinio raštingumo (kai kuriuose šaltiniuose medijinio ir informacinio raštingumo) svarba didėja dėl naujų technologinių sprendimų atsiradimo, daugybės komunikacijos priemonių prieinamumo ir komunikacijos priemonių įtakos žmonių elgsenai realioje ir virtualioje erdvėje. Visuomenės narių gebėjimas rinkti, saugoti, analizuoti, valdyti informaciją, naudojant medijas, suprasti ir kritiškai analizuoti ir vertinti informaciją, kurti medijos turinį, medijomis įgytas žinias lyginti su jau esama patirtimi, dalinti informacija su kitais visuomenės nariais turėtų būti ugdomas nuo priešmokyklinio amžiaus iki senatvės.

Pagrindiniai žodžiai: medijinis raštingumas, medijos, ugdymas.

Įvadas

Jungtinių Tautų švietimo, mokslo ir kultūros organizacija UNESCO medijinį raštingumą (angl. *media literacy*) įvardija kaip vieną iš svarbiausių gebėjimų, kurio būtina siekti visą gyvenimą. Nepaisant žmogaus amžiaus ir išsilavinimo, būtina siekti įgyti reikiamų medijų raštingumo kompetencijų, t. y. kiekvienas visuomenės narys turi mokytis suvokti medijų vaidmenį ir funkcijas visuomenėje, suprasti medijų egzistavimo sąlygas, gebėti kritiškai analizuoti ir vertinti įvairių medijų rūšių turinį, įgyti įgūdžių medijų turiniui sukurti ir viešinti.

Pasaulyje medijinis ugdymas įvairiose mokymo institucijose nėra naujiena. JAV apie medijų raštingumo svarbą kalbama jau nuo 1970 m. Europoje mokslininkų dėmesys šiai sričiai skiriamas taip pat nuo XX a. pabaigos. Mokslinėje literatūroje medijinis ugdymas apibūdinamas kaip asmenybės vystymo(-si) procesas, kuriame dalyvauja visa demokratinė visuomenė ir medijos. Šis procesas turi būti integruojamas į ugdymo programas nuo ikimokyklinio ir priešmokyklinio ugdymo lygmens iki trečiojo amžiaus universitetų programų.

Tačiau Lietuvoje medijinis ugdymas dar visai svetimas elementas ir mokslininkų tyrinėjimuose, ir praktiniame teorijų pritaikyme, t. y. švietimo įstaigų programose. Medijinio ugdymo tendencijas ir perspektyvas iki šiol nagrinėjo L. Duoblienė (2011), R. Uznienė (2009a, 2009b), V. Juteikienė, V. Motiekaitytė (2012). Tačiau šios tyrėjos labiau akcentuoja atskiras medijų pritaikymo galimybes, medijų poveikį atskiroms amžiaus grupėms ar požiūrį į medijose skleidžiamą informaciją, bet nekalba apie medijų raštingumo problemą šiuolaikinėje visuomenėje. Tuo tarpu, stebint viešąją erdvę, politinius bei ekonominius virsmus mūsų valstybėje matomas jaunų žmonių nesugebėjimas siųsti informaciją, kritiškai vertinti ir kontroliuoti gaunamos informacijos srautus, ypač analizuojant tarptautinių informacinių karų informaciją.

Tyrimo tikslas – atskleisti medijų raštingumo ugdymo realijas aukštojoje mokykloje nuo priešmokyklinio ugdymo lygmens iki trečiojo amžiaus universitetų programų.

Uždaviniai:

1. pateikti medijų raštingumo sampratą informacinėje žinių visuomenėje,
2. apibrėžti medijų ir medijų raštingumo ugdymo vietą aukštosios mokyklos studijų programose,
3. išsiaiškinti aukštųjų mokyklų studentų ir dėstytojų medijose skelbiamos informacijos vartojimo ypatumus.

Metodai: mokslinės literatūros apžvalga, apklausa, statistinis duomenų apdorojimas.

Medijų raštingumas: teorinis pagrindimas

Medijų raštingumas (kituose šaltiniuose: *medijų ir informacinis raštingumas, medijų kompetencija*) siejamas su įvairių rūšių medijomis (tradicinėmis ir naujomis), jų vieta visuomenės komunikacijos procesuose, šiuolaikinėmis technologijomis ir jų valdymu. Sparčiai besivystančios technologijos leidžia kiekvienam sociumo dalyviui tapti ne tik medijų vartotoju, bet ir medijų kūrėjų, informacijos skleidėju realioje ir virtualioje erdvėje. Todėl UNESCO nuolat rengia konferencijas įvairiose Europos šalyse, kur akcentuojama medijinio ugdymo svarba. Medijinį ugdymą rekomenduojama įtraukti į kiekvienos valstybės nacionalinio ugdymo planus (www.unesco.lt). Medijų raštingumo ugdymas reglamentuojamas įvairiuose dokumentuose. Būtinybė skatinti piliečių kritinį požiūrį į informaciją ir jos valdymą akcentuojama Griunvaldo deklaracijoje (1982), UNESCO Paryžiaus darbotvarkėje (2007), Pasaulinio partnerystės aljanso medijų ir informacinio raštingumo srityje programoje bei veiksmų plane (2013), Medijų ir informacinio raštingumo politikos bei strategijos gairėse (2013), Medijų švietimo

politikos pasaulio žemėlapyje: vizijos, programos ir iššūkiai (2009) ir kt. Tokia gausybė dokumentų liudija apie komunikacijos ir medijų valdymo ekspertų susirūpinimą esama padėtimi. Tiesa pasakius, pirmiausiai Lietuvoje į šiuos raginimus sureagavo pagrindinės mokyklos ir gimnazijos. Ne vienoje jų galima rasti papildomo ugdymo užsiėmimus, kurių metu, vaikai mokomi žurnalistinio darbo, kūrybinio bei kritinio mąstymo subtilybių. Aukštoji mokykla eina atsilikdama žingsniu.

L. Duoblienė (2010, 22) teigia, kad medijos ugdymo procese turi atlikti keletą vaidmenų: medija gali būti dalyko mokymo metodas, informacijos šaltinis, besimokančių socialinių ir vertybinių nuostatų formavimo įrankis, asmeninių gebėjimų ugdymo pagalbinė priemonė, pasaulio pažinimo kanalas ir t.t. Tačiau norint, kad medija taptų daugiafunkciniu elementu, reikia suprasti, kas yra medija, ir išmanyti, kaip ja naudotis. Todėl į studijų programų, atskirų studijų dalykų numatomus rezultatus turėtų būti įtraukiami ir medijinio ugdymo uždaviniai. Studentas turėtų mokytis suvokti medijų vaidmenį ir funkcijas, suprasti, kaip ir kodėl atsiranda medijos, susipažinti su teisėmis, pareigomis ir atsakomybėmis kuriant ir vartojant įvairaus formato medijas, saugoti savo asmeninę informaciją ir gebėti atkoduoti tikrąją informacinių pranešimų esmę, skaidyti informaciją į reikšminius blokus ir etiškai dalinti informacija su kitais visuomenės nariais. Tai lengviausia daryti virtualioje aplinkoje. A. Augustinienė ir V. Marcinkevičienė (2011) savo tyrime teigia, kad medijų gebėjimai pirmiausiai yra informaciniai ir analitiniai gebėjimai: mokėjimas rinkti, saugoti, analizuoti, valdyti informaciją, naudojant medijas, medijose pateikiamų tekstų supratimas, kritiškas analizavimas, mokėjimas naudotis medija, medijos apipavidalinimas (jos pateikiamo teksto supratimas), visuomenės atsiliepimai apie mediją, grupavimas, dedukcija, indukcija ir pan. Ir nesvarbu, apie kokias medijas kalbama – tradicines ar naująsias. Visose medijose slypi pavojų. Panašių gebėjimų ugdymui pritaria ir A. Parola ir M. Ramieri (2010), į pirmąsias pozicijas iškeldami kritinį mąstymą ir socialinių medijų atsakingą vertinimą.

Pastaruoju metu pastebima tendencija, kad vis daugiau Lietuvos gyventojų naudojasi naujosiomis medijomis, o ne tradicinėmis. Žiniasklaidos tyrimų apžvalgoje (2014) pastebima, kad 19-29 metų (galima daryti prielaidą, kad tokio amžiaus žmonės dažniausiai yra studentai) visuomenės nariai yra aktyviausiai įvairių medijų vartotojai: 99 proc. minėtos amžiaus grupės žmonių yra aktyvūs interneto naršytojai, per parą praleidžia apie 4 val. prieš televizorių, 2 valandas klausosi radijo, apie 60 proc. skaito įvairaus turinio spaudą. Deja, daugiausiai veiklų yra susijusios su pramoga. Tačiau medijų specialistai siūlo šias priemones naudoti ir ugdymo tikslais, pirmiausiai integruojant medijas į kalbų mokymus. 2014 m. LR Kultūros ministerijos užsakymu atliktame Žiniasklaidos priemonių naudojimo raštingumo tyrime teigiama, kad šiuolaikinėje visuomenėje laikas kalbėti apie metaraštingumą, t. y. turimų informacinio raštingumo gebėjimų pritaikymą ir plėtimą skaitmeniniame bendrabūvyje (A. Nugaraitė ir kt., 2014). Savo rekomendacijose tyrėjai siūlo medijų raštingumą įvardinti viena svarbiausių vaikų ir vyresnių kartų ugdymo programų, siekiant piliečių duomenų apsaugos ir pilietiškumo didinimo, sukurti žiniasklaidos raštingumo portalą, kuriame būtų galimybė visiems gauti reikiamą informaciją apie medijas. Taip pat, autorių nuomone, valstybė turėtų inicijuoti institucinę žiniasklaidos raštingumo ugdymo priežiūrą, siekiant užtikrinti visuomenės metaraštingumą.

Aukštosiose mokyklose formuluojant studijų programų rezultatus ir sudarinėjant studijų tinklelį, retai kada įdedamas dalykas, supažindinantis studentus su medijomis, jų vieta ir poveikiu visuomenei ir jos vystymuisi. Tai ir nėra būtina, jei programa neruošia komunikacijos, viešų ryšių specialisto. Tačiau kaip į įvairius dalykus savu laiku buvo integruotas kompiuterinis raštingumas, taip dabar vietos turėtų atsirasti medijų raštingumo ugdymui. Kalbant apie realias ir virtualias medijas, studentams dažniausiai pabrėžiamas tik vienas aspektas: etiškas citavimas ir svetimų darbų ar idėjų plagijamas bei su šiuo veiksmu susijusi atsakomybė. Tiesa, jie taip pat supažindinami su atviros prieigos duomenų bazėmis ir virtualia mokymosi sistema *Moodle*. Tačiau studentai, skaitydami knygas (e. knygas), laikraščius, žurnalus, žaisdami kompiuterinius žaidimus, siųsdami elektroninius laiškus, bendraudami socialiniuose tinkluose ir dalindamiesi savo kuriamu ir virtualioje erdvėje aptiktu turiniu, šių žinių nepanaudoja, o kaip elgtis su kasdien kintančia virtualios erdvės apimtimi ir teikiančiomis galimybėmis, nemoka. Čia teorinių žinių nepakanka, iškyla praktinio mokėjimo naudotis medijomis poreikis – mokėjimas kurti įvairaus formato (spausdintus, vaizdo, garso, mišrius ir pan.) tekstus medijoms. Dėstytojas, stebėdamas studentus, jų pomėgius ir poreikius, susiedamas analizuojamas dalyko temas ir siekiamus rezultatus, turėtų parinkti ir integruoti į mokymosi procesą tinkamiausias medijas. Kaip teigia D. Siudikienė (2013), svarbu atkreipti dėmesį į tokias auditorijos dalyvių charakteristikas, kaip sociodemografiniai veiksniai (amžius, lytis, pajamos, išsilavinimas), psichografiniai veiksniai (vertybės, nuostatos, interesai, motyvacija, gyvenimo būdas), sociokultūriniai veiksniai (kultūra, socialinė grupė, šeima, draugai, įtakų grupės). R. Hobbs (2011) siūlo penkias veiklas, kurias būtų galima integruoti į kiekvieną dėstomą dalyką: medijų įtraukimą, analizavimą, kūrimą, reflektavimą ir praktinį pritaikymą gyvenimiškose situacijose.

Tyrimo metodika

Siekiant išanalizuoti studentų ir dėstytojų požiūrį į medijų raštingumo ugdymo padėtį ir galimybes aukštojoje mokykloje, buvo atlikta anoniminė anketinė apklausa. Sudaryti du klausimynai dviem tikslinėms grupėms: studentams ir dėstytojams. Kiekviena grupė turėjo atsakyti į 15 klausimų. Pateikti buvo ir uždari, ir atviri klausimai. Klausimynai sudaryti straipsnio autorės. Studentų ir dėstytojų apklausa atlikta 2015 metų sausio-kovo mėnesiais 3 Lietuvos aukštojo mokslo institucijose. Apklausoje dalyvavo 189 pirmo-ketvirto kurso studentai, nestudijuojantys komunikacijos ir/ar medijų srities specialybės. Klausimyną dėstytojams užpildė 50 dėstytojų, nedėstančių komunikacijos ir/ar medijų srities dalykų. Kadangi dalis klausimų buvo diagnostiniai, t.y. buvo stengiamasi išsiaiškinti, ką respondentai žino apie įvairias medijų rūšis, medijų skirtumus ir panašumus, medijų vartojimo ypatumus, elgesio taisykles virtualioje erdvėje, straipsnyje pateikiami tik tų klausimų atsakymai, kurie tiesiogiai susiję su analizuojama tema.

Medijų raštingumas: studentų požiūris

Pirmu klausimu siekta išsiaiškinti studentų nuomonę, kas turėtų kurti medijų turinį.

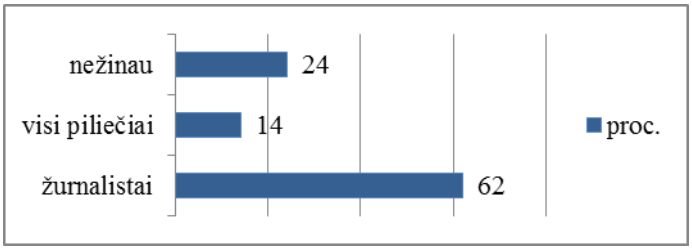

1 pav. **Medijų turinio kūrėjai**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Beveik du trečdaliai respondentų atsakė, kad medijų turinį turėtų kurti žurnalistai. Tokia nuomonė rodo studentų ribotą suvokimą apie medijas, jų panaudojimo galimybes. Studentai, patys kasdien kurdami tekstus virtualioje erdvėje, siųsdami nuorodas, komentuodami, sekdami kitus asmenis, savęs neįvardina medijų kūrėjais, nesuvokia savo ir medijos santykio. Tai būtų galima paaiškinti ir medijų vartojimo bei vertinimo ypatumais. Studentams medija yra priemonė, kurios pagalba jie gauna informaciją arba pramogauja. Ypač tai pastebima, kalbant apie socialines medijas virtualioje erdvėje (žr. 2 pav.).

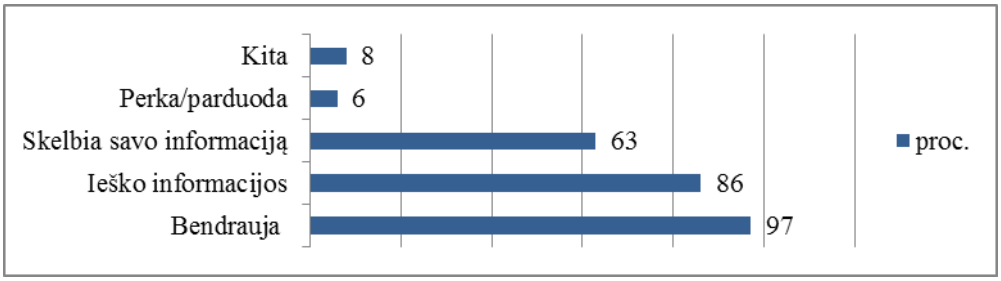

2 pav. **Studentų veikla internete**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Studentai galėjo pažymėti vieną-dvi veiklas. Dažniausiai jie bendrauja ir ieško juos dominančios informacijos. Prie varianto „kita“ dažniausiai studentai paminėjo filmų žiūrėjimą, kompiuterinius žaidimus. Tokie duomenys, viena vertus, džiugina – studentai yra mokantys naudotis šiuolaikinėmis technologijomis, aktyvūs, gebantys ir žinantys, kur ir kaip susirasti informaciją. Tačiau kita vertus, peršasi mintis, kad socialinės medijos yra pramogavimo dalis, laisvalaikio leidimo priemonė ir būdas.

Respondentai apklausoje teigia, kad paskaitose, įvairių darbų rengimo procese nėra skatinami rinktis kuo įvairesnes medijas.

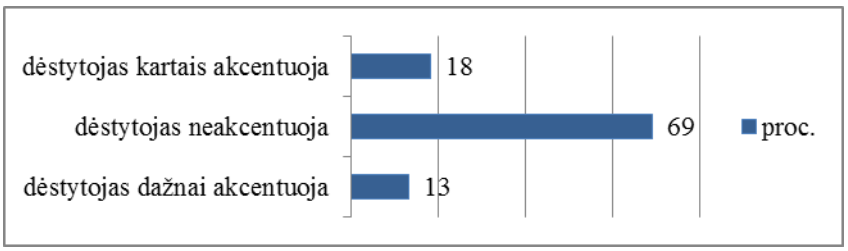

3 pav. **Medijų vartojimas studijų procese**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Kaip matyti 3 paveiksle, studentai negirdi dėstytojų, skatinančių rinkti informaciją kuo įvairesnių medijų pagalba (69 proc.). Galima būtų pagrįsti tokią nuomonę ir naujausios spausdintos literatūros trūkumu bibliotekose. Tačiau žinant šiuolaikines galimybes, knygose spausdinamą turinį galima rasti ir pilnatekstėse duomenų bazėse. Aišku, galima būtų svarstyti, ar studentas teisingai supranta dėstytojo pasakymą, kad visą informaciją galima rasti internete, kad ir virtualioje erdvėje esančios suskaitmenintos knygų kopijos yra spausdintų medijų dalis.

Nors ir dėstytojai studentams pateikia literatūros sąrašus, kuriuose yra ir tradicinių spaudinių, ir internete randamų informacijos šaltinių, studentai reikalingos informacijos spausdintose medijose neieško. Tai rodo duomenys 4 paveiksle.

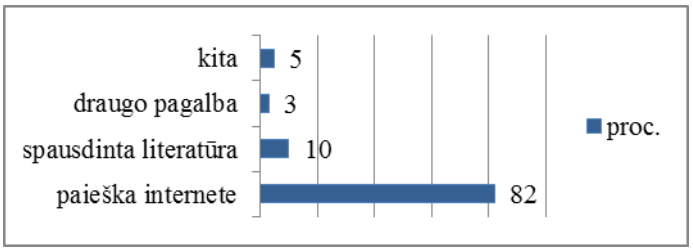

4 pav. **Informaciniai šaltiniai**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Šie duomenys atitinka šiuolaikinių jaunų žmonių skaitymo ypatumų tyrimų rezultatus. Spausdinta medija tampa nepopuliari, ją išstumia internetas. Be abejo, nereikia eiti į biblioteką ar knygyną. Nors ir susiduriama su problema, kad ne visų reikalingų leidinių randamos pilnos versijos, tačiau studentai pasitenkina ir mokslinės literatūros ištraukomis, mokslinių veikalų santraukomis ar jų citatomis kituose darbuose. Tarp „kita“ įvardintų variantų dažniausiai buvo minimi „įvairūs darbai“. Toks atsakymas turėtų kelti daugiau klausimų nei atsakymų. Manytina, kad studentai turi galvoje kitų asmenų parengtus kursinius, baigiamuosius, semestrinius darbus, kurie yra perfrazuojami, t. y. plagijuojami.

Studentų buvo klausiama, kur jie pirmiausiai ieško reikalingos informacijos (nebūtinai mokslinės). Rezultatai nenustebino, kadangi šiuolaikinė karta paieškas pradeda internete.

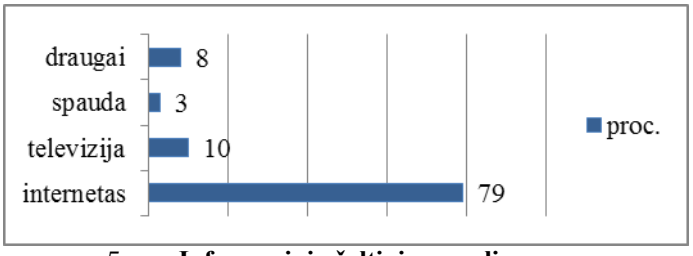

5 pav. **Informacinių šaltinių populiarumas**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Žinant, kad kasdien 19-26 metų asmenys naudojasi 2-3 medijomis, o populiariausia jų yra socialinė medija (žr. Žiniasklaidos tyrimų apžvalga), galima teigti, kad apklausos rezultatai paliudija, jog studentai yra aktyvūs interneto naršytojai, ir informacija juos pasiekia socialiniais tinklais, portalais, forumais ir pan. Tačiau jie, turėdami galimybę prieiti ne vieną to paties fakto keletą interpretaciją, informacijos netikrina.

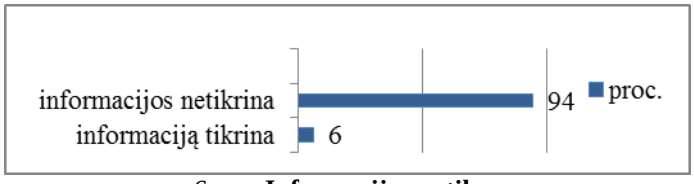

6 pav. **Informacijos patikra**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Studentui dažniausiai nekyla klausimų, ar gauta informacija yra patikima, ar nėra kito faktų dėstymo, aiškinimo, nepatikrinami cituojami šaltiniai, jų autentiškumas. Galima teigti, kad kaip senajai kartai atrodo, jog tradicinėse medijose (laikraštyje, televizijoje) informacija yra tikslesnė, taip šiuolaikinė karta labiau pasitiki naujosiomis medijomis, jose skleidžiamas informacijos turinys jaunuoliams atrodo patikimesnis. Tai įrodo 7 paveikslo informacija:

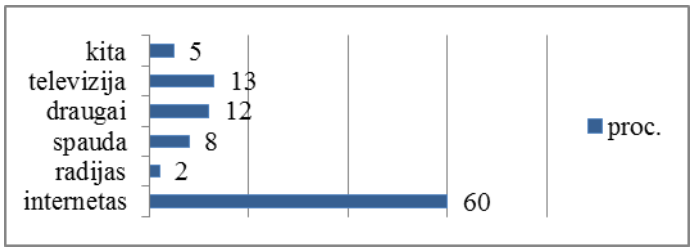

7 pav. **Informacijos patikra**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Beveik du trečdaliai apklaustųjų mano, kad internete rasta informacija yra tiksli ir jos tikrinti kituose šaltiniuose nereikia. Manytina, kad respondentai internete rastos informacijos netikrina nei kitose medijose, nei kituose internete prieinamuose šaltiniuose (kitame portale, kitame straipsnyje ir pan.). Gan paviršutinišką apklaustųjų mąstymą, problemų sprendimą rodo tas faktas, kad draugų siunčiamu informacijos turiniu pasitikima labiau nei spausdintose medijose ar televizijoje pateikiama informacija. Būtų galima daryti prielaidą, kad studentai teisingai nediferencijuoja medijų ir, pavyzdžiui, televizijos internetiniame puslapyje rastą informaciją tapatina su televizijos skleidžiama informacija. Tačiau tai būtų klaidingas suvokimas, žinant, įvertinant įvairių medijų skirtingas funkcijas ir informacijos skleidimo ypatumus.

Kaip parodė anksčiau pateikti apklausos rezultatai, dauguma respondentų netikrina informacijos faktų, informacijos šaltinių. Kadangi jie daugiausiai laiko praleidžia naršydami internete, šią informaciją jie laiko patikima ir teisinga. Tokią išvadą leidžia daryti kito klausimo atsakymų įvertinimas.

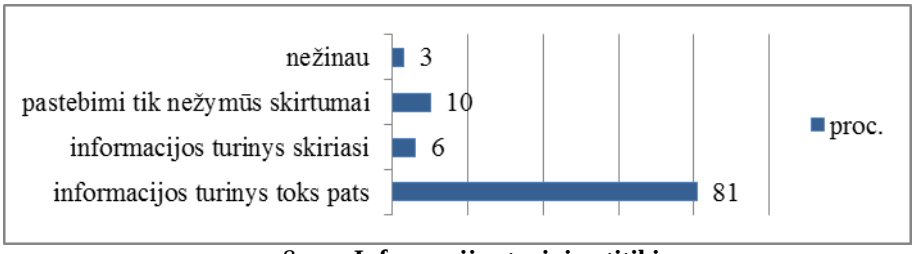

8 pav. **Informacijos turinio atitikimas**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Trys penktadaliai apklaustųjų mano, kad informacija ta pačia tema įvairiose medijose pateikiama taip pat, t. y. atitinka jų turinys. Devintadalis pastebi nežymius skirtumus. Taigi, tik maža dalis apklaustųjų yra pastebėję, kad įvairiose medijose galima rasti skirtingus faktus ta pačia analizuojama tema. Tokie rezultatai leidžia daryti išvadą, kad dauguma jaunuolių turi šaltinius-favoritus, kuriuose ieško reikiamos informacijos. Net ir kasdienes naujienas jie gauna iš tų pačių šaltinių. Jei jie naudotųsi įvairiais šaltiniais, keistų informavimo priemones, tikrintų faktus, teigiančių, kad informacijos turinys įvairiuose šaltiniuose yra toks pats, būtų ženkliai mažiau.

Pateikus klausimą, kaip studentai reaguoja, jei keliose medijose randa skirtingą informaciją ta pačia tema, gauti tokie rezultatai, kaip pateikta 9 paveiksle.

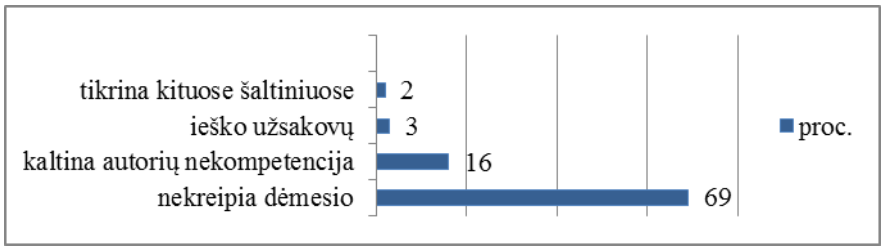

9 pav. **Požiūris į faktų neatitikimus**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Tik labai maža dalis apklaustųjų (2 proc.) nevienodais faktais domisi kituose šaltiniuose, bando rasti dar vieną nuomonę nagrinėjama tema. Prie šios dalies respondentų, kurie analizuoja informaciją, bando ją vertinti, galima priskirti ir ieškančius informacijos skleidimo užsakovų. Taip yra, siejama informacija su suinteresuotais asmenimis, kritiškai žiūrima į situacijos aiškinimą, vertinamos galimos klaidos. Didžioji dalis nesutampančius faktus vertina kaip savaime suprantamą dalyką. Būtų galima manyti, kad studentai mano apie Konstitucijos teikiamą galimybę laisvai skelbti mintis, turėti savo nuomonę. Tačiau vertinant šiandieninėje virtualioje ir realioje erdvėje vykstančius informacinius karus, reikia kalbėti ir apie pavojus paveikti nemąstančių, informacijos neanalizuojančių žmonių nuomonę, paskleisti tikrovę neatitinkančius faktus.

Kaip jau buvo minėja, šiandien informacijos turinį kuria ne tik žurnalistai – kūrėjais tampa visi, siunčiantys vaizdinę ir garsinę medžiagą virtualioje erdvėje. Be to, vienas medijų raštingumo ugdymo uždavinių yra įdiegti etiško informacijos dalinimosi įgūdžius. Studentų buvo klausiama, ar jie žino informacijos viešinimą reglamentuojančius įstatymus (žr. 10 pav.).

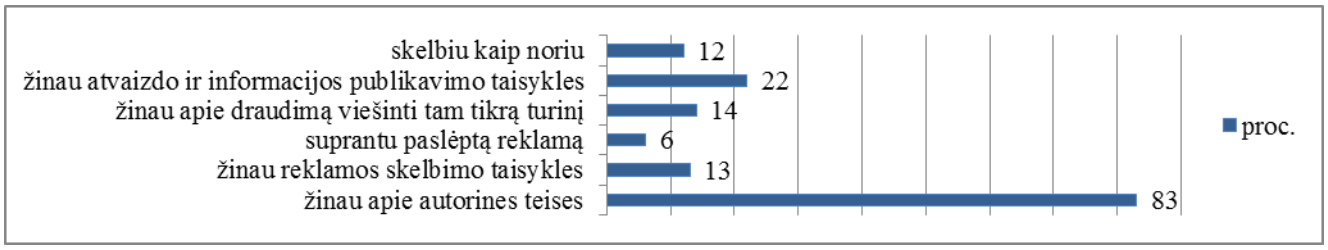

10 pav. **Informacijos patikra**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Respondentai galėjo pažymėti keletą atsakymų. Dažniausiai pasitaikė studentų atsakymai, kad jie žino apie autorines teises. Tačiau kyla klausimas, ar tik žino apie teisinio reglamentavimo ypatumus, vykdo vartotojui priskiriamas prievoles, ar tik girdėję, kad tam tikros organizacijos rūpinasi autorinėmis teisėmis. Tokių abejonių kyla peržiūrėjus klausimyno atsakymų visumą. Studentai daugiausiai informacijos ieško internete, ši informacija jiems patikima ir tiksli, įprastas būdas gauti informaciją yra „nemokamai“ parsisiųsti „nemokamas“ kitų interneto vartotojų siūlomas turinio šaltinių kopijas. Gana maži kitų variantų rezultatai leidžia daryti prielaidą, kad respondentai savo kuriamos ir viešinamos informacijos turiniui ir jo kokybei neskiria daug dėmesio, nepakankamai gerai yra įsigilinę ir į informacijos viešinimą reglamentuojančius įstatymus, taip rizikuodami pažeisti kitų asmenų laisves ir teises.

Trumpai apibendrinant studentų apklausos rezultatus, galima teigti kad šiandien pastebimas nepakankamas studentų medijų raštingumo lygmuo, nepakankamai ugdoma medijų raštingumo kompetencija.

Medijų raštingumas: dėstytojų požiūris

Dėstytojų apklausos apie medijų raštingumo ugdymo ypatumus rezultatai skyrėsi nuo studentų apklausos rezultatų.

Pirmu klausimu dėstytojų buvo paklausta, ar per paskutiniuosius trejus metus jie kėlė kvalifikaciją dalykiniuose seminaruose, kuriuose buvo aptariamos medijų raštingumo ugdymo tendencijos.

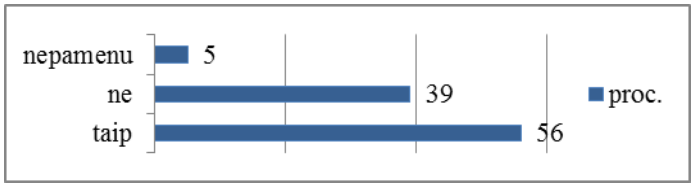

11 pav. **Medijų raštingumo seminarai**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Daugiau nei pusė respondentų yra dalyvavę seminaruose ir girdėję apie būdus, metodus ir galimybes, kaip savo dėstomuose dalykuose būtų galima integruoti medijinio raštingumo temas. Vadinasi, ši sfera nėra svetima daugeliui dėstytojų ir jie galėtų šias žinias pritaikyti savo užsiėmimų metu.

Dėstytojų taip pat buvo klausta, kas yra medijų kūrėjai (žr. 12 pav.).

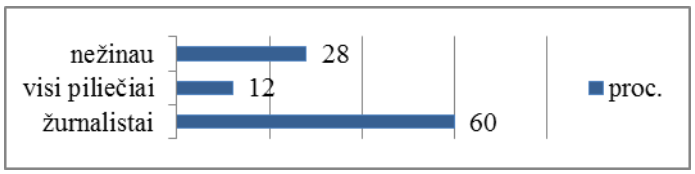

12 pav. **Medijų turinio kūrėjai (dėstytojų nuomonė)**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Rezultatai beveik sutapo su studentų atsakymais. Beveik du trečdaliai respondentų atsakė, kad medijų turinį kuria žurnalistai. Tai būtų galima paaiškinti dėstytojų priklausymui vyresnei kartai, kuri priskiriama pasyviai medijų vartotojų grupei, kuri skaito spausdintą ir internetinę informaciją, bet ją vengia kurti.

Studentai pažymėjo, kad dėstytojai neakcentuoja būtinybės, rengiant rašto darbus, remtis informacija, surinkta kuo įvairesniuose medijų šaltiniuose. Dėstytojų nuomonė skyrėsi nuo studentų nuomonės. Jie mano, kad pakankamai paaiškina studentams turinio šaltinių įvairovės būtinumą (žr. 13 pav.).

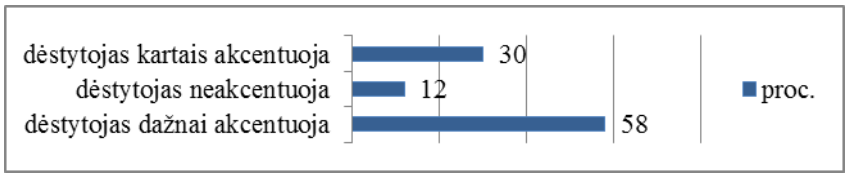

13 pav. **Medijų vartojimas studijų procese (dėstytojų nuomonė)**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Dėstytojai mano, kad jie pakankamai dažnai pabrėžia, jog studentas turi rinkti informaciją įvairaus formato, rasti įvairių šaltinių, kuriuose teikiamas tinkamas turinys analizuojamos problemos sprendimui. Vertinant dėstytojų ir studentų nuomonių nesutapimą tuo pačiu klausimu, galima daryti išvadą, kad egzistuoja nesusikalbėjimo arba neįsiklausymo problema. Dėstytojai mano, kad įvairaus formato šaltinių akcentavimas pastebimas jų dalykų aprašuose, kuriuose randama nuorodų ir į tradicinių medijų, ir į naujųjų medijų šaltinius.

Kaip ir studentų, taip ir dėstytojų buvo klausiama, kur jie ieško informacijos (dalykinės ir kasdienės). Abiejų apklaustų grupių rezultatai beveik vienodi – dėstytojai taip pat dažniausiai informacijos ieško internete (žr. 14 pav.).

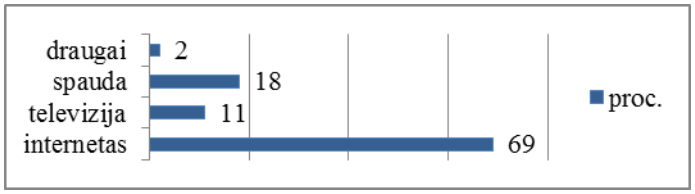

14 pav. **Informacinių šaltinių populiarumas (dėstytojų nuomonė)**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Antros respondentų grupės atstovai, priešingai nei ir pirmosios, informaciją tikrina keliuose šaltiniuose (žr. 15 pav.).

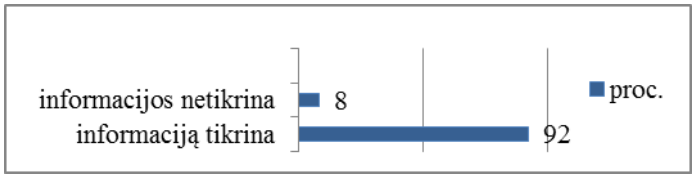

15 pav. **Informacijos patikra (dėstytojų nuomonė)**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Pateikus klausimą, kaip respondentai reaguoja, jei keliose medijose randa skirtingą informaciją ta pačia tema, gauti tokie rezultatai, kaip pateikta 16 paveiksle.

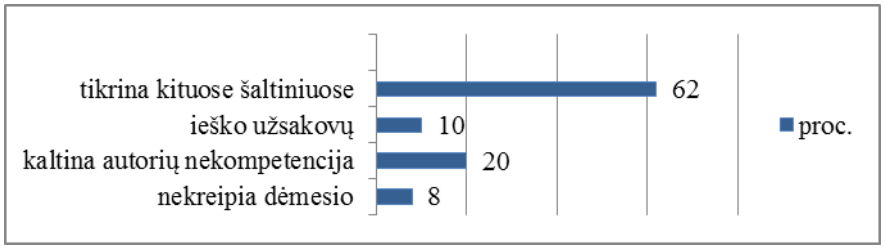

16 pav. **Požiūris į faktų neatitikimus (dėstytojų nuomonė)**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Šis klausimas atskleidė priešingą dėstytojų ir studentų nuomonę apie faktų neatitikimo skirtingose medijose reikšmę ir galimą poveikį. Pastebėję tam tikrus neatitikimus, dėstytojai šią informaciją tikrina kituose šaltiniuose (62 proc.). Galima teigti, kad respondentai aiškiai suvokia, jog informacija gali būti klaidinga bet kurios rūšie medijoje, kad ja negalima aklai pasitikėti, reikalinga faktų analizė, išsamesnis konteksto tyrimas. Tai būtų galima paaiškinti dėstytojų kompetencija, gyvenimiška patirtimi, platesniu požiūriu į susidariusią situaciją.

Vienas iš anketos klausimų buvo apie užduočių, skirtų medijų raštingumo ugdymui, įvairovę paskaitose (žr. 17 pav.).

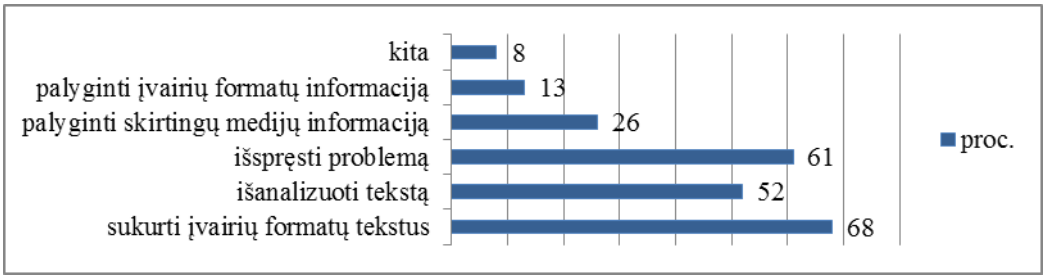

17 pav. **Medijų raštingumo ugdymui skirto užduotys**
Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis tyrimo duomenimis.

Dėstytojai galėjo pažymėti keletą atsakymų. Dažniausiai buvo minimos kūrybinės ir analitinės užduotys: teksto kūrimas – 68 proc., problemos sprendimas – 61 proc., teksto analizė – 52 proc. Lyginamieji darbai nėra tokie populiarūs. Pažymėję variantą „kita“, respondentai arba nepateikė jokio papildymo, arba dažniausiai minėjo informacijos kūrimą ir talpinimą įvairaus formato medijose.

Dėstytojams buvo pateiktas ir vienas atviras klausimas apie kylančias problemas ugdant medijų raštingumą. Bene dažniausiai pasitaikęs atsakymas – studentų abejingumas ir nenoras atlikti kūrybines užduotis. Dėstytojai taip pat paminėjo laiko trūkumą, literatūros bibliotekose stoką. Keletas suabejojo ir savo asmenine kompetencija, dalykinėmis žiniomis šioje srityje. Taigi, apibendrinant dėstytojų požiūrį į medijas ir būtinybę mokyti studentus medijų raštingumo, galima teigti, kad dėstytojai turi žinių ir galimybių diegti žinias, tačiau tam trukdo valios stoka arba kiti išoriniai veiksniai.

Išvados

Medijų raštingumas, kaip ir visos kitos kompetencijos, turėtų tapti neatsiejama ugdymo/si proceso dalimi nuo ikimokyklinio iki brandaus amžiaus. Medijų raštingumas turėtų būti suvokiamas ne tik kaip gebėjimas kurti ir skelbti įvairaus turinio ir formato informaciją įvairiose medijose, bet ir gebėjimas saugoti asmeninę informaciją, kritiškai mąstyti, atkoduoti tikrąją informacinių pranešimų esmę, skaidyti informaciją į reikšminius blokus ir etiškai, žinant teisinį informacijos viešinimo reguliavimą, dalintis informacija su kitais visuomenės nariais. Ši kompetencija apima medijų vaidmens, medijų kultūros ir funkcijų suvokimą, supratimą, kaip ir kodėl atsiranda medijos, kokią įtaką visuomenei daro kiekvieno medijų vartotojo elgesys realioje ir virtualioje erdvėje.

Šiuo metu aukštojoje mokykloje nėra pakankamai skiriama dėmesio medijų raštingumo ugdymui (išskyrus medijų ir komunikacijos krypties studijų programas). Studijų programų tinkleliuose pasigendama medijų ir komunikacijos modulių, dėstytojai fragmentiškai įtraukia medijų raštingumą į siekiamų studijų dalyko rezultatų sąrašą, nors ne viename ES dokumente visoms valstybėms-narėms yra keliamas tikslas ir pareiga į strateginius valstybės planus įtraukti visuomenės medijų raštingumo, kritinio mąstymo ir socialinių medijų atsakingo vertinimo gebėjimų ugdymą.

Studentų apklausa atskleidė, kad jie, daug laiko leisdami medijų apsupty, savęs nelaiko medijų kūrėjais, nevisiškai suvokia medijų ir medijų vartotojo santykį, žino tik nedidelę dalį informacijos viešinimo ir naudojimosi taisyklių. Kasdien naudodami keletą medijų, jie vengia kritiškai vertinti gaunamą informaciją, t. y. jie taip pat nėra linkę lyginti skirtingų šaltinių informacijos ta pačia tema, analizuoti reklaminių pranešimų, domėtis informacijos šaltiniu, kreipti dėmesį į informacijos viešinimo pažeidimo faktus. Studentai nesidomi informacijos kanalų savininkais ar informacinių pranešimų užsakovais, dažnai netikrina faktų, nors jų tikroviškumas ir kelia abejonių. Šių uždavinių, studentų nuomone, jiems nekelia ir jų dėstytojai, neskatinantys tikrinti informaciją keliuose šaltiniuose, pasiaiškinti gautų duomenų patikimumą. Suvokdami, kad informaciją virtualioje erdvėje gali skelbti bet kuris prieigą turintis žmogus, ir nesistengdami šios informacijos tikrinti, studentai nėra linkę informacijos paieškas pradėti tradicinių medijų pagalba – jie pradeda rinkti reikalingą medžiagą internete. Net ir pastebėję tam tikrus informacijos neatitikimus skirtinguose šaltiniuose, dauguma studentų šio fakto nevertina kaip priežasties pasitikrinti informaciją trečiuose šaltiniuose.

Nustatyta, kad dėstytojai, naudodamiesi įvairiomis medijomis, dalyvavę kvalifikacijos kėlimo renginiuose, studentams akcentuoja medijų įvairovės naudą ir būtinybę atliekant paskirtas užduotis. Paskirdami įvairias medijų raštingumą ugdančias užduotis, jie skatina ieškoti informacijos ir tradicinėse, ir naujosiose medijose, analizuoti rastą informaciją, kritiškai vertinti ir tikrinti faktus. Plėtoti šią veiklą trukdo laiko trūkumas, metodinės ir dalykinės medžiagos stoka ir kiti veiksniai. Dėstytojai, nors ir būdami pasyvūs naujųjų medijų vartotojai, nevengia šių medijų įtraukti į mokymo procesą, patys reikalingos informacijos paskaitoms dažnai ieško virtualioje erdvėje, tačiau, skirtingai nei studentai, surinktą informaciją stengiasi tikrinti keliuose šaltiniuose.

Kaip rodo atliktas tyrimas, medijų raštingumo kompetenciją būtina lavinti. Šio tikslo galima siekti kuriant tinklaraščius, dalinantis įvairiaformate informacija, dalyvaujant bendruose projektuose su grupės kolegomis, organizuojant atsiskaitymus, pasitelkiant medijų informaciją arba jų pagalba.

Literatūra

1. Augustinienė, A., Marcinkevičienė V. (2011). Žinios ir gebėjimai medijų kompetencijos struktūroje: mokyklos vadovų požiūrio analizė. *Šiuolaikinio specialisto kompetencijos: teorijos ir praktikos dermė,* p. 107-113. Kaunas: Kauno kolegija.
2. Duoblienė, L. (2011). Medijų raštingumo ugdymas: globaliosios tendencijos ir lietuviškojo kelio paieškos. *Santalka. Filologija. Edukologija,* 18 (2). Žiūrėta 2015, rugsėjo 3 d. per internetą: <file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator.PC-DE101E3C635C/My%20Documents/Downloads/18-69-1-PB%20(1).pdf>.
3. Juteikienė, V., Motiekaitytė, V. (2012). Efektyvus žiniasklaidos naudojimas vidurinio lavinimo švietimo įstaigose. *Informacinių technologijų taikymas švietimo sistemoje*. Kaunas: Kauno kolegija.
4. *Griunvaldo deklaracija* (1982). Žiūrėta 2016, sausio 30 d. per internetą: <http://www.unesco.org/education/pdf/MEDIA_E.PDF>.
5. Hobbs, R. (2011). *Digital and Media Literacy– Connecting Culture and Classroom.* California: Corwin.
6. *Medijų ir informacinio raštingumo politikos bei strategijos gairės* (2013). Žiūrėta 2016, sausio 30 d. per internetą: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002256/225606e.pdf>
7. *Medijų švietimo politikos pasaulio žemėlapis: vizijos, programos ir iššūkiai* (2009). Žiūrėta 2016, sausio 30 d. per internetą: <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-

information/resources/publications-and-communication-materials/publications/full-list/mapping-media-education-policies-in-the-world-visions-programmes-and-challenges>.
8. Nugaraitė, A. ir kt. (2014). *Žiniasklaidos priemonių naudojimo raštingumo tyrimas*. Žiūrėta 2016, sausio 30 d. per internetą: <http://www.lzs.lt/lt/naujienos/ziniasklaida_lietuvoje/archyvas/p60/atliktas_ziniasklaidos_priemoniu_naudojimo_rastingumo_tyrimas.html>.
9. Parola, A., Ramieri, M. (2010). *Media Education in Action– A Research Study in Six European Countries.* Firenze: Firenze University Press.
10. *Pasaulinio partnerystės aljanso medijų ir informacinio raštingumo srityje programa bei veiksmų planas* (2013). Žiūrėta 2016, sausio 30 d. per internetą: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/Events/gapmil_framework_and_plan_of_action.pdf>.
11. Siudikienė, D. (2013). Skirtingų Lietuvos auditorijos gyvenimo stiliaus grupių laisvalaikio medijų naudojimo ypatumai. *Informacijos mokslai*, 66. Žiūrėta 2015 m. spalio 28 d. per internetą: <http://www.zurnalai.vu.lt/informacijos-mokslai/article/view/2068>.
12. UNESCO Paryžiaus darbotvarkė (2007). Žiūrėta 2015 m. spalio 28 d. per internetą: <http://www.unesco.lt/images/stories/articles_files/Paris_Agenda_2007.pdf>.
13. Uznienė, R. (2009a). Medijinis ugdymas informacinės žinių visuomenės ugdymo erdvėje. *Tiltai*, 2, p. 143-155.
14. Uznienė, R. (2009b). *Medijinis ugdymas: švietimas, lavinimas ir mokymas apie žiniasklaidą*. Klaipėda: KU leidykla.
15. Žiniasklaidos tyrimų apžvalga (2014). Žiūrėta 2015 m. spalio 28 d. per internetą: <http://www.tns.lt/lt/top/paslaugos/ziniasklaidos-auditoriju-tyrimai/metine-ziniasklaidos-tyrimu-apzvalga/>.

MEDIA LITERACY EDUCATION IN A HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Summary

The importance of media literacy (in some sources media and information literacy) is increasing due to the emergence of new technological solutions, availability of a majority of communication means, and the impact of communication means on human behaviour in real and virtual spaces. The ability of the members of public to collect, store, analyse, manage information by using media, understand and critically analyse and assess information, create media content, compare knowledge acquired through media with the existing experience, distribute information among other members of the public should be nurtured from pre-school to old age. Therefore, education of the competence of media literacy should be also given special attention in a higher education institution.

Research results have revealed that the education of media literacy in a higher education institution is not given much attention. Students, extensively using modern technologies, do not have sufficient understanding and knowledge of how to properly collect, analyse, and assess information. Teachers also do not pay enough attention to such activities, do not sufficiently integrate the knowledge of media understanding to the subject they teach.

Keywords: media literacy, media, education.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Laima Kuprienė.
Mokslo laipsnis ir vardas: hum.m.dr.
Darbo vieta ir pozicija: Klaipėdos universitetas, docentė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: užsienio kalbų didaktika, taikomoji lingvistika.
Telefonas ir el. pašto adresas: +37069936355, laima_kupriene@yahoo.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Laima Kuprienė.
Science degree and name: PhD.
Workplace and position: Klaipėda University, Assoc. Prof.
Author's research interests: Foreign Language Teaching, Applied Linguistics.
Telephone and e-mail address: +37069936355, laima_kupriene@yahoo.com.

NUOLATINIŲ STUDIJŲ AUKŠTOJOJE NEUNIVERSITETINĖJE MOKYKLOJE VERTINIMAS STUDENTŲ POŽIŪRIU

Laimutė Kardelienė, Kęstutis Kardelis
Klaipėdos universitetas

Žydra Kuprėnaitė
Utenos kolegija

Anotacija. Šiame straipsnyje pateikiami tyrimo, kuriuo siekta atskleisti studentų nuomonę apie nuolatines studijas aukštojoje neuniversitetinėje mokykloje, rezultatai. Tyrimo tema aktuali, kadangi, siekiant studijų kokybės, atliepiant darbo rinkos poreikius, šalia kitų analizės požiūriu svarbių aspektų, ypač svarbūs studentų vertinimai, susiję su studijų procesu. Tyrimas atskleidė studijų pasirinkimo motyvus, studentų nuomonę apie studijų programų reikalavimus, studijų aplinkos vertinimą.

Pagrindiniai žodžiai: studentai, nuomonė, nuolatinės studijos, aukštoji neuniversitetinė mokykla.

Įvadas

Socialiniai, ekonominiai bei technologiniai pokyčiai įvairiose Europos Sąjungos valstybėse skatina ir mūsų šalyje kelti naujus reikalavimus aukštųjų universitetinių bei neuniversitetinių mokyklų absolventų pasirengimui, o gebėjimas mokytis tampa vienu iš išskirtinių absolventų bruožų. Atliekamuose tyrimuose apie aukštųjų mokyklų absolventų varžymąsi šiandieninėje darbo rinkoje, akcentuojama, kad aukštasis išsilavinimas yra viena svarbiausių prielaidų, siekiant, šalies konkurencingumo augimo, norint, kad globaliai ekonomikai būtų rengiami aukštos kvalifikacijos specialistai, gebantys prisitaikyti prie nuolat kintančios rinkos bei atlikti kompleksines užduotis (The Global Competitiveness Report 2013–2014; Aksomitienė, 2013). Deja, vis dar fiksuojamas atotrūkis tarp darbdavių lūkesčių ir pradedančiojo specialisto gebėjimo kokybiškai atlikti praktines veiklas (Rudman, Gustavsson, Hultell, 2014) bei pastebima, kad jam trūksta gebėjimo komunikuoti, ypač – dirbant komandoje (Sūnelaitytė, Žydžiūnaitė, 2013) bei bendradarbiauti su partneriais šalyje ir užsienyje (Valukonienė, Šilinskienė, Mietule, 2013).

Akcentuotina, kad atliekami tyrimai, siekiant išgryninti dalykines ir bendrąsias tam tikro specialisto kompetencijas dėl praktinės veiklos (Bartkutė Norkūnienė, Urbonienė, 2013) bei atskleidžiama studijuojančiųjų pozicija studijų dalykų (Panavas, Steponėnienė, 2013), mokymosi institucijos aplinkos atžvilgiu (Rudokas, 2013) bei kreipiamas dėmesys į abiturientų, kurie renkasi aukštąją mokyklą ir studijų programą, svarbiausius mokymo įstaigos pasirinkimą lėmusius veiksnius (Worthington, Salamonson, Weaver, Cleary, 2013).

Pateigti teiginiai leidžia formuluoti **tyrimo problemą**: kokia studentų nuomonė apie nuolatines studijas aukštojoje neuniversitetinėje mokykloje?

Tiriamasis objektas – studentų nuomonė apie nuolatines studijas aukštojoje neuniversitetinėje mokykloje.

Tyrimo tikslas – atskleisti studentų nuomonę apie nuolatines studijas aukštojoje neuniversitetinėje mokykloje.

Tyrimo metodika. Apklausti tie patys studentai, studijavę pirmame ir vėliau – trečiame kurse. Tyrime naudotas klausimynas, sudarytas Kauno medicinos ir Bielefeldo (Vokietija) universitetų mokslininkų (Petrauskas, 2004). Sudarytame klausimyne, be kitų klausimų, studentų požiūris į pasirinktas studijas buvo vertinamas pagal stojimo į aukštąją mokyklą motyvus, pagal išsakytą nuomonę apie studijas ir jų programos reikalavimus, pagal studijų aplinkų tinkamumą bei pagal atsakymus atsakymus į kitus klausimus.

Tyrimas vyko 2012-2015 m. Utenos kolegijoje. Pirmoji apklausa atlikta 2011/2012 m. m. (joje dalyvavo 246 pirmo kurso studentai), o antroji – 2013/2014 m. m. (apklausti 197 trečio kurso studentai). Kolegijos studentai anketas pildė po įvadinio instruktažo grupinių seminarų metu, Medicinos fakultete - Kosmetologijos, Burnos higienos, Odontologinės priežiūros, Kineziterapijos studijų programų bei Verslo ir technologijų fakultete – Verslo vadybos, Buhalterinės apskaitos, Informacinių sistemų inžinerijos studijų programų studentai. Tyrimo dalyviams buvo paaiškintas apklausos tikslas bei akcentuotas apklausos anonimiškumas. Apklausa atlikta, vadovaujantis etiniais ir teisiniais socialinių tyrimų principais. Užpildę anketas, studentai jas grąžino tyrėjui. Tyrimo procedūra leido surinkti visus išdalintus

klausimynus, nes juos pildė visi konkrečiame seminare dalyvavę studentai. Buvo akcentuojama, kad dalyvavimas apklausoje – savanoriškas, tad galima bet kuriuo metu atsisakyti joje dalyvauti. Daugeliui studentų buvo svarbu, kad vertinami jų išgyvenimai, nuomonė. Klausimyno užpildymui užteko 30-40 min. Tyrimo duomenys paskaičiuoti, naudojant SPSS for Windows 14 programą. Kokybinių požymių statistiniams ryšiams vertinti naudotas Chi kvadrato kriterijus, o kiekybinių požymių skirstiniai lyginti, taikant Stjudento testą.

Tyrimo rezultatai

Tyrimo metu išsiaiškinti studijų pasirinkimo motyvai. Kaip matyti 1 paveiksle, svarbiausias tirtų studentų stojimo į kolegiją motyvas – noras įgyti aukštojo mokslo diplomą, kiek daugiau merginų studijas kolegijoje rinkose tikslingai, siekdamos įgyvendinti savo svajonę.

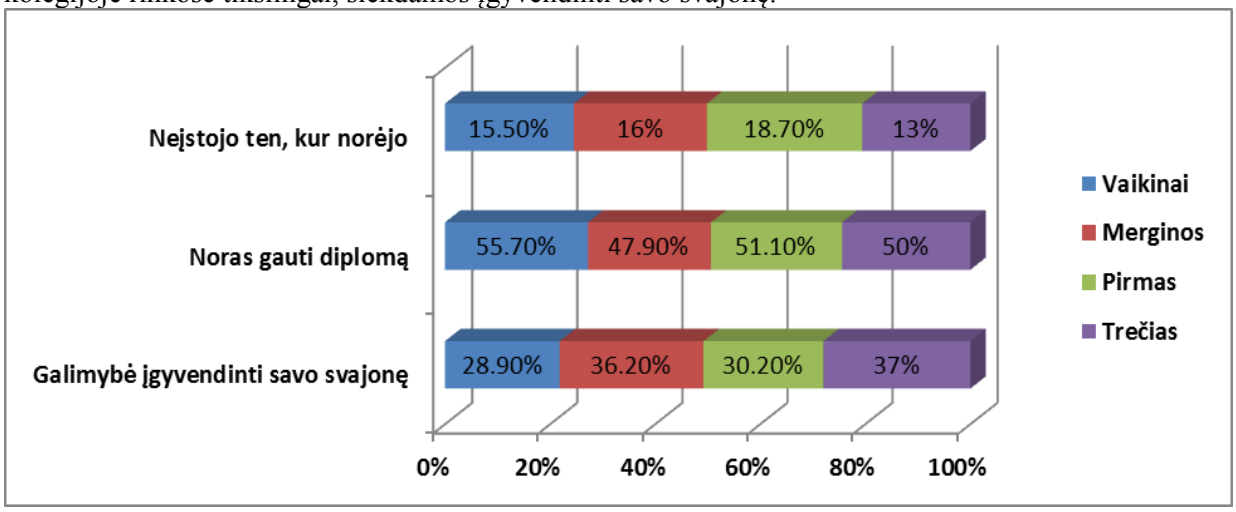

1 pav. **Respondentų studijų pasirinkimo motyvai**

Vertinant tyrimo rezultatus, pastebėti tam tikri skirtumai: Medicinos fakulteto studentai dažniau nei Verslo ir technologijų fakulteto, nurodė, kad pasirinko studijas kolegijoje, matydami galimybę įgyvendinti savo svajonę: atitinkamai – 41,5 proc. ir 21,5 proc. ($p<0,001$). Skyrėsi ir tyrimo dalyvių išsakytas noras įgyti aukštojo mokslo diplomą, nes tai, kaip pagrindinę stojimo į kolegiją priežastį, nurodė 63,4 proc. Verslo ir technologijų fakulteto studentų ir 40,1 proc. Medicinos fakulteto studentų ($p<0,001$). Būtina pastebėti, kad studijų pasirinkimo motyvų kokybinis tyrimas giliau atskleistų, kaip studentai supranta tokį studijų pasirinkimo tikslą, kaip norą gauti diplomą, t.y. ar jiems tai formalus dokumentas, ar dokumentas, liudijantis profesines kompetencijas.

Atsakymų į klausimą apie tolimesnius planus po studijų aukštojoje neuniversitetinėje mokykloje duomenys rodo, kad 28,6 proc. studentų planuoja tęsti studijas, baigę Utenos kolegiją, dirbti pagal įgytą specialybę tikisi – 27,6 proc. tyrimo dalyvių. Nustatyta, kad mažiau studentų (13,4 proc.) sieks įsidarbinti pagal savo sugebėjimus, 12,1 proc. jų planuoja išvykti į užsienį, norėdami užsidirbti ir 10 proc. jų tikisi užsidirbti Lietuvoje. Pastebėtina, kad 6,6 proc. respondentų sieks įgyvendinti svajonę, dėl kurios 33,1 proc. visų apklaustųjų stojo į kolegiją.

1 lentelėje pateikiamas studentų nuomonių apie studijų programos reikalavimus pasiskirstymas.

1 lentelė. **Studentų nuomonių apie studijų programos reikalavimus pasiskirstymas (proc.)**

Nuomonė	Lytis		Kursas	
	Vaikinai	Merginos	Pirmas	Trečias
Labai žemi	2,1	1,6	2,9	0,7
Gana žemi	7,2	6,8	2,9	10,8**
Gana aukšti	83,5	84,2	84,2	83,8
Labai aukšti	7,2	7,4	10,1	4,7**

** $p<0,01$ lyginant grupes pagal kursą

Pastebėtina, kad didžioji dauguma studentų studijų programos reikalavimus vertina kaip pakankamai aukštus. Daugiau trečio kurso studentų mano, kad šie reikalavimai yra pakankamai žemi, ir daugiau pirmakursių yra tos nuomonės, kad studijų reikalavimai yra labai aukšti, nors abiem atvejais taip

mano 10 proc. tirtų studentų. Kaip studentai vertina savo studijas, matyti 2 lentelėje. Studentų atsakymai, rodantys, kad jie visiškai sutinka su teiginiu ir kad sutinka su teiginiu iš dalies – sujungti į vieną, t.y. vertinami kaip pritariantys teiginiui.

2 lentelė. **Studentų nuomonių apie studijas pasiskirstymas (proc.)**

Vertinimo teiginiai	Lytis		Kursas	
	Vaikinai	Merginos	Pirmas	Trečias
Abejoja studijų programos pasirinkimu	28,9	27,5	30,0	26,0
Dažnai jaučiasi pasimetę savo studijose	27,8	29,4	33,8	24,1
Draugai palaiko studijuojant	73,5	85,1*	80,7	81,5
Su dėstytojais sutaria gerai	87,2	89,4	89,9	87,6
Studijos yra „chaotiškos“, todėl turi sunkumų	24,0	27,1	25,9	26,2
Studijuodami neturi galimybių įgyvendinti savo idėjų	40,6	29,6*	33,8	32,9
Patenkinti savo studijomis	86,6	87,3	83,6	90,4

* $p<0,05$ lyginant grupes pagal lytį

2 lentelėje matyti, kad didžioji dauguma tirtų studentų yra patenkinti savo studijomis, o, lyginant pagal kursus, išryškėjo tendencija, kad labiau patenkinti yra trečiakursiai ($p<0,08$). Pastebėtina, kad panaši dauguma studentų savo santykius su dėstytojais ir bendrakursiais taip pat vertina palankiai, tačiau beveik trečdalis apklaustųjų abejoja studijų programos pasirinkimu ir galbūt dėl to jaučiasi pasimetę savo studijiose (stebima tendencija, kad dažniau pasimetę yra pirmakursiai ($p<0,07$)). Pastebėti skirtumai tarp vaikinų ir merginų atsakymų, nes merginos palankiau vertina draugų palaikymą studijuojant, o vaikinai – dažniau mano, kad studijuodami neturi galimybių įgyvendinti savo idėjų. Statistiškai patikimu skirtumu labiau studijomis patenkinti Medicinos fakulteto studentai, lyginant su Verslo ir technologijų fakulteto studentais (atitinkamai 92,1 proc. ir 80,0 proc.; $p<0,05$).

Įvertinus kiekvieną studijų vertinimo teiginį atitinkamu balu, paaiškėjo, kad vidutinis visų tirtų studentų studijų vertinimo balas yra 20,75 ± 0,2 balo (maksimalus teigiamų vertinimų balas – 28). Lyginant paskaičiuotų balų vidurkius lyčių grupėse, statistiškai reikšmingų skirtumų nerasta, nes ir vaikinai, ir merginos vienodai palankiai vertina savo studijas (atitinkamai 20,58 ± 0,32 balo vaikinų grupėje ir 20,84 ± 0,26 balo merginų grupėje). Nėra skirtumų ir lyginant duomenis pagal kursus (20,47 ± 0,3 pirmame kurse ir 21,02 ± 0,27 trečiame kurse).

Atsakymai apie studijų aplinkos tinkamumą bei pritaikymą studento, kaip būsimojo specialisto, rengimui vertinti penkių balų Likerto skale: nuo labai gero iki labai blogo vertinimo. 3 lentelėje pateikti tik teigiamų vertinimų (sujungus labai gerą ir gerą vertinimus) duomenys.

3 lentelė. **Teigiama studentų nuomonė, vertinant studijų aplinkos tinkamumą (proc.)**

Studijų vietos	Lytis		Kursas	
	Vaikinai	Merginos	Pirmas	Trečias
Bibliotekos auditorija	68,8	85,1***	78,4	80,7
Teorinių paskaitų auditorijos	76,3	81,8	81,3	78,6
Seminarų kabinetai	66,7	57,2	61,6	59,7
Laboratorijos	63,2	39,8***	57,2	38,5**
Kompiuterių klasės	80,2	71,8	76,3	73,1
Maisto gamybos kabinetai	41,8	47,2	40,6	50,0

3 lentelės tęsinys. **Teigiama studentų nuomonė, vertinant studijų aplinkos tinkamumą (proc.)**

Studijų vietos	Lytis		Kursas	
	Vaikinai	Merginos	Pirmas	Trečias
Bendra auditorija	57,0	61,2	51,1	68,1**
Masažo kabinetai	40,3	28,7	29,5	34,1
Kūrybinės dirbtuvės	44,6	44,0	38,6	49,3

** p<0,01 lyginant grupes pagal kursus
*** p<0,001 lyginant lyčių grupes

Lentelėje pateikti duomenys rodo, kad palankiausiai studentai vertina bibliotekos auditoriją – kaip geriausiai tenkinančią studentų poreikius, nors vaikinų nuomonė šiuo aspektu mažiau palanki. Teigiamai studentai vertina ir paskaitoms skirtas auditorijas, kompiuterių klases ir šiek tiek mažiau – seminarų klases. Kiek mažiau palankiai yra vertinama bendra auditorija (joje neretai vyksta jungtinės paskaitos). Šiuo požiūriu išsiskiria trečio kurso studentų nuomonė, kuri yra labiau teigiama. Studijoms skirtų patalpų atžvilgiu mažiau palankiai studentai vertina laboratorijas, ypač tai būdinga merginoms ir trečio kurso vaikinams. Mažiau palankiai studentai vertina maisto gamybos mokymo kabinetus, taip pat masažo kabinetus ir kūrybines dirbtuves (išryškėjo tendencija, kad pastarųjų atžvilgiu kiek palankesnė trečio kurso studentų nuomonė – p<0,07, o masažo kabinetus geriau vertina vaikinai – p<0,08).

Pastebėti ir kiti skirtumai – palankiau laboratorijų tinkamumą ir pritaikomumą studijų procesui vertino Verslo ir technologijų fakulteto studentai (62,8 proc. ir 32,1 proc.; p<0,001). Geriau jie vertino ir kompiuterių klases (82,1 proc. ir 67,6 proc.; p<0,03), tačiau mažiau palankiai atsiliepė apie maisto gamybos kabinetus (35,2 proc. ir 54,1 proc.; p<0,01) bei bendrąją auditoriją (46,7 proc. ir 71,9 proc.; p<0,001). Pastebėtina, kad labiau palankiai minėtą auditoriją vertino trečio kurso vaikinai (72,2 proc. ir 47,4 proc.; p<0,02) ir merginos, nors pastarosios ir ne taip reikšmingai (66,7 proc. ir 53,8 proc. p<0,07). Geriau bendrąją auditoriją vertino ir trečio kurso Medicinos fakulteto merginos, nei to paties kurso Verslo ir technologijų fakulteto merginos (atitinkamai 73,0 proc. ir 40,4 proc.; p<0,001). Daugiau teigiamų atsiliepimų apie masažo kabinetus užfiksuota taip pat tarp trečio kurso Medicinos fakulteto studenčių, nei tarp to paties kurso Verslo ir technologijų fakulteto studentų (35,7 proc. ir 16,2 proc.; p<0,01). Įdomu ir tai, kad trečiame kurse merginos, lyginant jų atsakymus su pirmame kurse pateiktais, dažniau teigiamai vertino kūrybines dirbtuves (47,4 proc. ir 35,5 proc.; p<0,05).

Kaip ir studijų vertinimo atveju, taip ir vertinant studijų aplinkos tinkamumą, atsakymai buvo koduoti atitinkamu balu, po to – sumuojami. Duomenų analizė parodė, kad vidutinis studijų vietų vertinimo balas visų tirtų studentų buvo 31,84 ± 0,29 balo iš 45 galimų balų. Šis balas nesiskyrė vaikinų ir merginų grupėse: 31,61 ± 0,58 vaikinų grupėje ir 31,96 ± 0,32 merginų grupėje. Be to, nėra skirtumų ir pagal kursus: pirmame kurse šis vertinimas siekė 31,79 ± 0,42 balo, o trečiame kurse – 31,89 ± 0,39 balo. Įdomu pastebėti, kad procentine išraiška kiek aukštesniu balu studentai vertino savo studijas, lyginant su studijų vietų tinkamumo įvertinimo balu, atitinkamai: 74,1 proc. teigiamų vertinimų ir 70,0 proc. teigiamų vertinimų.

Tyrimo rezultatų apibendrinimas

Analizuojant, kaip studentai vertina studijas, pastebima, kad beveik visi išskiria dėstytojo vaidmenį, nes nurodė, kad su dėstytojais sutaria gerai. Gauti tyrimo rezultatai patvirtina mokslininkų pateikiamą išvadą, jog studentų požiūrį į studijų kokybę lemia komunikaciniai dėstytojų gebėjimai ir ypač – studijų institucijos bendruomenės kultūra, išskiriant dėstytojo, kaip mokymo proceso organizatoriaus, vaidmenį (Bobrova, Grajauskas, Alūzas, 2012).

Daugiau kaip 90 proc. studentų mano, kad studijų programų reikalavimai – aukšti, tai skatina gilintis į kitų tyrėjų gautas išvadas. Nustatyta, kad studentų motyvacija gali turėti įtakos jų įsitraukimui į veiklą studijose (Almonaitienė, 2012). Pastebėtina, kad studijų metu pateikiamos probleminės situacijos, reikalaujančios kūrybinio mąstymo, o trūkumas motyvacijos ir įsitraukimo į jų sprendimą, gali lemti ir tai, jog ir vaikinai, ir merginos tiek būdami pirmame, tiek trečiame kurse mano, kad studijų reikalavimai yra aukšti ir net labai aukšti. Kito tyrimo autorės (Bartukė-Norkūnienė, Urbonienė, 2013) akcentuoja, kad studentus pačius prisiimti atsakomybę už studijų rezultatus turėtų skatinti Europos kreditų perkėlimo ir kaupimo sistema (ECTS). Šis faktas svarbus ir dėl specialistų įsidarbinimo baigus studijas galimybių. Toks teiginys patvirtina ir aprašomo tyrimo rezultatus, kadangi, tyrimo duomenimis, tik ketvirtadalis tyrimo dalyvių ketina įsidarbinti, o kiti – arba tęs studijas, arba vyks į užsienį. Užsienio šalyse darbdaviai,

kitaip nei Lietuvos darbdaviai, vertina mokymo įstaigose įgyjamus įgūdžius (Valukonienė, Šilinskienė, Mietule, 2013), ir tai gali būti siejama su studentų ketinimais išvykti į užsienį baigus studijas.

Be to, darbdavių apklausos Lietuvoje rodo (Aksomitienė, 2013; Žarskutė, 2013), kad laukiama specialistų, gebančių savarankiškai priimti sprendimus visose situacijose, išsiskiriančių gebėjimu suderinti aptarnavimo efektyvumą ir paslaugumą, o praktiniai gebėjimai, jų manymu, ugdomi mokslo įstaigoje, turėtų būti glaudžiai derinami su tomis įmonėmis, kuriose studentai galės įsidarbinti, baigę mokslus.

Aptariant tyrimo rezultatus dėl palankiai ir mažiau palankiai vertinamų studijų aplinkos, pastebėtina, kad didesnė dalis studentų nėra patenkinti bendrąja auditorija bei laboratorijomis. Rezultatus galima komentuoti, atsižvelgiant į tyrimo dalyvių lytį: merginos dažniausiai vertina aplinką pagal joje išgyvenamas emocijas, o vaikinai – pagal tai, kiek atitinkamoje aplinkoje gali pasiekti tikslą. Šį teiginį galima paremti ir kitu tyrimo faktu: merginos, dažniau nei vaikinai, teigiamai atsiliepia apie bibliotekos auditoriją, o vaikinai – apie masažo kabinetus. Kitų autorių tyrimai apie studijų aplinkos pritaikomumą, pavyzdžiui, Panevėžio kolegijoje (Rudokas, 2013), atskleidė tai, kad pusei įvairių studijų klausytojų institucijos aplinka – reikšmingas veiksnys ugdymuisi, nors ir suprantama aplinkos svarba, deja, prie jos keitimo norima linkme, pagal šio tyrimo išvadas, tik maža dalis studentų norėtų prisidėti, t.y. įsitraukti į veiklas, kuriose, tarkim, būtų gerinamas estetinis vaizdas. Tai leidžia teigti, kad tyrime dalyvavę studentai, kaip ir kitų institucijų studentai, geba pastebėti aplinkos privalumus ir trūkumus. Kita vertus, straipsnyje aprašomojo tyrimo atveju, kaip ir cituojamojo tyrimo atveju, tyrimo dalyvių atsakymams galėjo turėti įtakos jų studijų specifika ir siaura pažintis su kitų fakultetų patalpomis. Įdomi cituojamo tyrimo išvada apie studentų pragmatiškumą: studentus veiklai motyvuotų atlikto darbo įvertinimas pažymiu ar užduoties įskaitymas bei padėkos ir garbės raštai, taip pat jiems aktualus ir materialinis atlygis norint, kad jie prisidėtų prie studijų aplinkos gerinimo.

Išvados

1. Atlikto tyrimo duomenimis, pagrindiniai tirtų studentų stojimo į aukštąją neuniversitetinę mokyklą motyvai – noras (gal siekis?) įgyti aukštojo mokslo diplomą bei galimybė įgyvendinti savo svajonę.
2. Vertinant studentų požiūrį į pasirinktas studijų programas atskleista, kad beveik kas trečias pirmojo ir trečiojo kurso studentas abejoja savo studijų programos pasirinkimu, kurių reikalavimus absoliuti dauguma tyrimo dalyvių vertina kaip aukštus. Mažiau galimybių studijose realizuoti savo idėjas turi merginos.
3. Skirtingų studijų programų studentai nevienodai vertina studijų vietas. Verslo ir technologijų fakulteto studentai palankiau nei Medicinos fakulteto studentai vertina laboratorijas ir kompiuterių klases (laboratorijas palankiau vertina ir trečio kurso studentai), o Medicinos fakulteto studentai labiau išskiria studijų aplinkas, susijusias su jų, kaip specialistų, rengimu, t.y. masažo kabinetus.

Literatūra

1. Aksomitienė, J. (2013). Automobilių eksploatavimo inžinieriaus Utenos regiono darbo rinkoje poreikio analizė. *Įžvalgos.* Nr. 1 (8). Utena: UAB „Utenos indra“.
2. Almonaitienė, J. (2012). Kūrybiškumo konceptualizacija ir praktiniai jo ugdymo aukštojoje mokykloje aspektai. *Studijos šiuolaikinėje visuomenėje*. Mokslo darbai. Nr. 3(1). Šiauliai: Šiaurės Lietuvos kolegija.
3. Bartkutė - Norkūnienė, V., Urbonienė, J. (2013). IT specialistų konkurencingumo darbo rinkoje didinimas. *Įžvalgos*. Nr. 1(8). Utena: UAB „Utenos indra“.
4. Bobrova, L., Grajauskas, L., Alūzas, R. (2012). Mokymo ir mokymosi kokybės įžvalgos: universitetinių kūno kultūros studijų programos studentų vertinimo kontekstas. *Studijos šiuolaikinėje visuomenėje*. Mokslo darbai. Nr. 3(1). Šiauliai: Šiaurės Lietuvos kolegija.
5. Lukošienė, V., Samulevičienė, D. (2009). Vilniaus kooperacijos kolegijos absolventų pasirengimas dalyvauti darbo rinkoje. *Mokslo ir verslo dermė*. Vilnius: Vilniaus kooperacijos kolegija.
6. Panavas, T., Steponėnienė, V. (2013). The attitude of the students at utena university of app;ied sciences to methematics philosorhical and cultural terms and their relationship with learning outcome. *Įžvalgos.* Nr. 1 (8). Utena: UAB „Utenos indra“.
7. Petrauskas, D. (2004). *Kauno universitetų studentų subjektyvios sveikatos, savijautos ir gyvensenos sąsajų vertinimas (*daktaro disertacija). Kaunas: Kauno medicinos universitetas.
8. Pupelytė, R. (2010). *Universitetinių studijų, kaip paslaugos, kokybės vertinimas: dimensijos ir kriterijai.* Žiūrėta 2016, vasario 15 per internetą: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ900263.pdf>.

9. Rudman, A., Gustavsson, P., Hultell, D. (2014). A prospective study of nurses' intentions to leave the profession during their first five years of practice in Sweden. *International Journal of Nursing Studies.*
10. Rudokas, G. (2013). The conception of the students aproach to aesthetic harmonization of the learning institution through visual art measures. *Įžvalgos*. Nr. 1 (8). Utena: UAB „Utenos indra".
11. Stundienė, G. (2010). Maitinimo verslo studijų absolventų integracija darbo rinkoje. *Koleginių studijų patrauklumo stiprinimas*. Vilnius: Vilniaus kolegija. p. 311–317.
12. Sūnelaitytė, A., Žydžiūnaitė, V. Kooperuoto mokymo(si) dimensijos ir jų integralumas. Žiūrėta 2016, balandžio 10 per internetą: <http://www.europeana.eu/portal/record/9200419/BibliographicResource_3000125919372.html>.
13. Valukonienė, G., Šilinsknienė, R., Mietule, I. (2013). The requirements of employee to the hospitality specialist in lithuania and abroad. *Įžvalgos*. Nr. 1(8). Utena: UAB „Utenos indra".
14. Worthington, M., Salamonson, Y., Weaver, R., Cleary, M. (2013). Predictive validity of the Macleod Clark Professional Identity Scale for undergraduate nursing students. *Nurse Education Today.* Žiūrėta 2016, kovo 11 per internetą: <http://www.nurseeducationtoday.com/article/S0260-6917(12)00021-4/abstract>.
15. Žarskutė, R. (2013). Analysis of students professional activity learning outcomes achieved durin legal dokuments management practice. *Įžvalgos*. Nr. 1(8). Utena: UAB „Utenos indra".

ASSESSMENT OF THE STUDIES AT THE HIGHER NON-UNIVERSITY SCHOOL IN THE STUDENT'S APPROACH

Summary

Aiming at the study quality, especially it is important to investigate the student's satisfaction with the study process as well as their expectations. A qualitative research, surveying the first-year and the third-year students of the Business and Technology Faculty and the Faculty of Medicine of Utena University of Applied Sciences, has been performed given the above aim. During the research, it has been ascertained that the main respondent's motive choosing the studies at a higher education institution is the aspirations to make their dream to come true. It has been identified that one third of the respondents have doubts concerning the choice of the study programme and that the majority of the students recons that the chosen study programme requirements are rather high. Besides, more girls than guys have specified that they receive more friend's support and it has been determined that the girls lack opportunities to implement their ideas more than the guys. It has been revealed that a bit more students of the Faculty of Business and Technologies that the students of the Faculty of Medicine assess laboratories, computer classes as the study environment positively; while the students of the Faculty of Medicine rate the general auditorium, massage rooms positively. It has been noticed that in the future some qualitative research with regards to the same research issues would allow a deeper glimpse into the following: the study choice motives, analyzed in the article, the requirements raised, the study environment, or the relationship with the lecturers.

Keywords: students, an opinion, full-time studies, a higher non-university education institution.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Laimutė Kardelienė.
Mokslo laipsnis ir vardas: Socialinių mokslų daktarė, profesorė.
Darbo vieta ir pozicija: Klaipėdos universitetas, Sveikatos mokslų fakultetas, Sveikatos tyrimų ir inovacijų mokslų centras, profesorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: sveikatos edukologija.
Telefonas ir el. pašto adresas: 868559677; laimutekk@gmail.com.

Autoriaus vardas, pavardė: Kęstutis Kardelis.
Mokslo laipsnis ir vardas: Biomedicinos mokslų daktaras, Socialinių mokslų habilituotas daktaras.
Darbo vieta ir pozicija: Klaipėdos universitetas, Sveikatos mokslų fakultetas, Sveikatos tyrimų ir inovacijų mokslų centras, profesorius.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: -
Telefonas ir el. pašto adresas: 868559677; k.kardelis@gmail.com.

Autoriaus vardas, pavardė: Žydra Kuprėnaitė.
Mokslo laipsnis ir vardas: Humanitarinių mokslų magistrė, lektorė.
Darbo vieta ir pozicija: Utenos kolegija, lektorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: -
Telefonas ir el. pašto adresas: 860783858; zydrai@gmail.com.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Laimute Kardeliene.
Science degree and name: Doctor of Social Sciences, Professor.
Workplace and position: Klaipeda University, Faculty of Health Sciences, Professor.
Author's research interests: Health education.
Telephone and e-mail address: +37068559677; laimutekk@gmail.com.

Author name, surname: Kestutis Kardelis.
Science degree and name: Biomedical Ph.D.; Habilitated Doctor of Social Sciences.
Workplace and position: Klaipeda University, Faculty of Health Sciences, Professor.
Author's research interests: -
Telephone and e-mail address: +37068559677; k.kardelis@gmail.com.

Author name, surname: Zydra Kuprenaite.
Science degree and name: Lecturer.
Workplace and position: Utena university of applied sciences, Lecturer.
Author's research interests: -
Telephone and e-mail address: +37060783858; zydrai@gmail.com.

MODERNIOS AKADEMINIŲ BIBLIOTEKŲ PASLAUGOS: AKADEMINIŲ BIBLIOTEKŲ VEIKLOS KAITOS UŽTIKRINIMAS AUTORIŲ TEISĖS NORMOMIS

Marija Stonkienė
Vilniaus universitetas

Anotacija. Straipsnyje analizuojama akademinės bibliotekos funkcijų kaita, jai perimant kitų mokslo komunikacijos sistemos subjektų funkcijas, jos tradicines funkcijas keičiant pakitusiai kitų šios sistemos subjektų veiklai. Ištyrus akademinės bibliotekos informacinės veiklos teisinį pagrindą, grindžiamą autorių teise, nustatyta, kad tradicinį akademinės bibliotekos veikimą įstatyminiu pagrindu (autorių teisių išimtinis, ribojimais) papildo sutartiniai pagrindai.

Pagrindiniai žodžiai: mokslo komunikacija, akademinės bibliotekos funkcijos, autorių teisė.

Įvadas

Problemos ištyrimo lygis ir tyrimo aktualumas. Akademinių bibliotekų veiklos visuomeninė svarba sietina tiek su žinių visuomenėje didėjančiu mokymosi poreikiu, tiek su mokymo(si), mokslinių tyrimų procesų aukštojo mokslo įstaigose užtikrinimu, modernių studijų, mokslinių tyrimų informaciniu aprūpinimu. Tai rodo, kad akademinės bibliotekos yra paveikios aukštojo mokslo institucijos veiklą keičiantiems veiksniams (naujoms mokymosi aplinkoms, naujiems mokslo informacijos šaltiniams, mokymo(si) pokyčiams ir pan.). Tačiau, greta šių veiksnių, akademinių bibliotekų veiklai poveikį daro ir kiti veiksniai, kuriais bibliotekų veiklą analizuojantys mokslininkai grindžia įvairias akademinių bibliotekų veiklos kaitos kryptis. Tiriant akademinės bibliotekos funkcijų pokyčius, analizuojamas jos virsmas socialine akademine biblioteka, naujų mokymosi erdvių akademinėse bibliotekose formavimasis (Gayton, 2008; Corrall ir kt., 2012; Manžuch ir kt., 2012; Juchnevič, 2015), skaitmeninės aplinkos, mobiliųjų, ryšių (informacijos ir komunikacijos) technologijų veikiamos bibliotekų paslaugos, komunikacija su vartotojais, informacijos išteklių kaupimas ir naudojimas, akademinių bibliotekų teikiamų informacinių paslaugų pokyčiai (Corrall ir kt., 2012; Bishop, Bartlett, 2013; Kennan ir kt., 2014; Gore, 2014). Akademinėse bibliotekose vykstantys pokyčiai rodo, kad jos yra paveikios bendros mokslo komunikacijos sistemos pokyčiams. Šios sisteminės prieigos taikymo galimybė nurodo pristatomo tyrimo aktualumą.

Skaitmeninės aplinkos, informacijos ir komunikacijos technologijų naudojimo plėtra bei kiti akademinės bibliotekos veiklai poveikį darantys veiksniai reikšmina mokslinių kūrinių intelektinės nuosavybės problematiką akademinių bibliotekų veikloje. Mokslininkai, tiriantys akademinių bibliotekų veiklą, pastebi, kad kūrinių skaitmeninimas, lengvas jų konvertavimas į skaitmeninį formatą, kelia daug teisinių klausimų, susijusių su autorių turtinių teisių ribojimu (arba sąžiningo naudojimo doktrina copyright autorių teisių apsaugos sistemas taikančiose valstybėse) (Carter, 2007; Cook, 2012; Monseau, 2015). Autorių teisių pokyčiai, mokslininkų manymu, taip pat turi poveikį įvairių tipų bibliotekų veiklai (Prilliman, 2008; Bishop, 2011; Hansen ir kt., 2013; McCormic, 2014; Andersdotter, 2015). Tai nurodo šio mokslinio tyrimo, kuriame analizuojama akademinių bibliotekų veiklos kaitos ir autorių teisių apsaugos temų sankirtos problema aktualumą.

Tyrimo problema – ar akademinių bibliotekų veiklos kaita atliepiama susiklosčiusio akademinių bibliotekų veiklos teisinio pagrindo, formuojamo autorių teise?

Tyrimo objektas – akademinių bibliotekų informacinių paslaugų veiklos teisinis pagrindas.

Tyrimo tikslas – nustatyti akademinių bibliotekų veiklos kaitai aktualias jų veiklos teisinio pagrindo, grindžiamo autorių teise, kaitos kryptis.

Tyrimo uždaviniai:

1. aptarti akademinių bibliotekų veiklos kaitos tendencijas;
2. pristatyti akademinių bibliotekų veiklos, grindžiamos autorių teise, teisinius pagrindus;
3. identifikuoti akademinių bibliotekų veiklos teisinio pagrindo, grindžiamo autorių teise, pokyčius.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros lyginimas, apibendrinimas, loginė, sisteminė analizė. Akademinės bibliotekos veiklos kaita, teisinio akademinės bibliotekos veiklos pagrindo, grindžiamo autorių teise, teorinis tyrimas atliekamas bendrame mokslo komunikacijos sistemos kontekste. Tyrime atsiribojama nuo skirtingų autorių teisių apsaugos sistemų skirtumų analizės, teorinė tyrimo prieiga orientuojama į Lietuvai aktualios autorių teisių apsaugos sistemos (sutartinių pagrindų, „uždaro“ autorių teisių ribojimo) pokyčių teorinį vertinimą.

Akademinių bibliotekų veiklos kaita mokslo komunikacijos kontekste: teorinės įžvalgos

Akademinės bibliotekos yra viena svarbiausių mokslo komunikacijos infrastruktūros dalių, reikšmingas mokslo komunikacijos sistemos subjektas. Šioje sistemoje akademinės bibliotekos tradiciškai atlieka informacinio tarpininko vaidmenį, jos yra patikimos, kokybiškos mokslinės informacijos šaltiniais, jų pagrindu teikia informacines paslaugas. Mokslininkai atkreipia dėmesį į tai, kad nors šis tradicinis akademinės bibliotekos vaidmuo išlieka, tačiau kintantis akademinių bibliotekų kontekstas reikalauja jų paslaugų, funkcionalumo pokyčių.

Alvite ir Barrionuevo pastebi, kad akademinių bibliotekų tradicinius vaidmenis keičia kintantys jų suinteresuotojų (vartotojų) vaidmenys, švietimo modelių kaita, informacinės elgsenos modeliai (Alvite, Barrionuevo, 2011). Bartnik ir kt. teigia, kad sėkmingai akademinių bibliotekų veiklai, pokyčių valdymui svarbu atsižvelgti į aukštojo mokslo sektoriaus kaitą, permąstyti akademinės bibliotekos vaidmenį siekiant teikti bendradarbiavimu, dalyvavimu grįstas paslaugas (Bartnik ir kt., 2010). Kiti mokslininkai išskiria ir daugiau veiksnių, keliančių iššūkius akademinių bibliotekų veiklai: atvirąją prieigą prie mokslo kūrinių, naujų mokslo komunikacijos formų atsiradimą, naujų medijų ir naujų mokslinės literatūros leidybos verslo modelių atsiradimą, mokslo informacijos šaltinių tvarumą didinančio skaitmeninio ar suskaitmeninto turinio gausėjimą, poreikį akademines bibliotekas suvokti kaip mokymosi, bendradarbiavimo erdves, kintančius informacinių paslaugų naudotojų poreikius, turinčius poveikį jų informacinei elgsenai, kitų informacinių paslaugų teikėjų funkcionalumo didėjimą, informacijos paieškos, saugojimo ir kitų informacijos apdorojimo procesų pokyčius, aukštojo mokslo sistemos pokyčius ir kt. (Gayton, 2008; Cunningham, Tabur, 2012; Manžuch ir kt., 2012; Harris, 2012; Bishop, Bartlett, 2013; Bell, 2014; Kennan ir kt., 2014; Gore, 2014; Juchnevič, 2015; Delaney, Bates, 2015).

Mokslinių tyrimų metu nustatyti akademinių bibliotekų veiklos kaitos reikalaujantys veiksniai, parodo, kad akademinių bibliotekų veiklos savitumai, jos kaitos tendencijos yra susijusios su akademinių bibliotekų kaip mokslo komunikacijos subjektų veikla, jų funkcijų pokyčiais mokslo komunikacijoje. Kintančią mokslo komunikacijos sistemą liudija linijinės mokslo komunikacijos struktūros, atitinkančios klasikinį informacinio produkto kūrimo modelį (mokslo komunikacijoje tai: *mokslininkas-leidėjas-akademinė biblioteka-mokslininkas*), kaita link tinklinės mokslo komunikacijos struktūros, kuriai būdingi nauji, socialiniai informacinių produktų kūrimo modeliai, naudojant informacijos ir komunikacijos (ryšio, interneto ir kt.) technologijas atsirandančios naujos galimybės kurti mokslo informaciją, ja keistis, skleisti, naudoti ir to lemiami mokslo komunikacijos subjektų funkcionalumo pokyčiai. Dėka naujų informacijos ir komunikacijos technologijų, moksliniai kūriniai, informacija, duomenys kuriami dalyvaujant suinteresuotiesiems, kinta jų forma (plinta skaitmeninės formos, multimedijiniai kūriniai), atsiranda nauji jų kopijavimo (skaitmeninės prigimties kūriniai yra nepastovios formos, tokių kūrinių kopijos samprata netapati materialios laikmenos kūrinio kopijos sampratai), platinimo (platinamos nematerialios kūrinio „kopijos“) naudojimo (kūrinys gali būti daug kartų tuo pat metu naudojamas neįgijus jo laikmenos nuosavybės teisių, prieigos teisių pagrindu) būdai. Šie pokyčiai ne tik lemia naujų mokslo komunikacijos subjektų funkcijų atsiradimą, jie skatina mokslo komunikacijos subjektų mokslo komunikacijoje vykdomų tradicinių funkcijų persipynimą, perėmimą, t.y. mokslo komunikacijos subjektų daugiafunkcionalumą.

Atsirandantį akademinės bibliotekos kaip mokslo komunikacijos subjekto daugiafunkcionalumą parodo suinteresuotųjų į(si)trauktis į šio subjekto valdomus (vykdomus) mokslo komunikacijos procesus bei akademinės bibliotekos kaip mokslo komunikacijos subjekto įtrauktis į kitų mokslo komunikacijos subjektų valdomus (vykdomu) mokslo komunikacijos procesus. Būtent su akademinės bibliotekos kaip dalyvaujamosios institucijos radimusi siejasi akademinės bibliotekos kaip vieno iš daugelio mokymo(si) partnerių (šiuos pokyčius išsamiai analizuoja Nalani Meulemans ir Carr (Nalani Meulemans, Carr, 2013) teikiamų paslaugų radimasis. Suinteresuotųjų į(si)trauktis į akademinių bibliotekų veiklą rodo ir besiklostantį aktyvesnį aukštojo mokslo institucijų vaidmenį akademinės bibliotekos, ir aktyvesnį akademinės bibliotekos vaidmenį aukštojo mokslo institucijos (mokslininkų) vykdomuose moksliniuose tyrimuose, mokymo(si) procesuose, moderniose studijose. Tai paaiškina ir akademinių bibliotekų kaip mokymosi erdvių kaitą, aktyvėjantį akademinių bibliotekų dalyvavimą socialiniuose procesuose (analizuojamą ir diskutuojama Gayton, Juchnevič, Corrall ir kt. (Gayton, 2008, Juchnevič, 2015), jų suinteresuotųjų rato plėtrą (susijusią ne tik su aukštojo mokslo masiškėjimu, bet ir su viso gyvenimo mokymosi paradigmomis, žinių visuomenės kompetencijų poreikiais, skaitmeninių mokymosi platformų plėtra). Gayton, atkreipęs dėmesį į kintančius prieigos prie mokslinės informacijos būdus, pabrėžia

akademinės bibliotekos kaip bendradarbiavimo erdvės svarbą, reikalaujančią netradicinių erdvių ir elgesio modelių (Gayton, 2008). Delaney ir Bates pabrėžia, kad akademinių bibliotekų veikla siejama ne su paramos mokymui(si) procesais ir paslaugomis, bet su mokymo(si) ir mokslinių tyrimų skatinimo procesais ir paslaugomis, akademinių bibliotekų tapimu mokymo(si), mokslinių tyrimų partneriais (Delaney, Bates, 2015). Kennan ir kt. teigia, kad akademinių bibliotekų paslaugų ratas plečiasi tiek mokslinių duomenų valdymo užtikrinimo, tiek kitokios paramos moksliniams tyrimams linkme (pvz., informavimas apie mokslinius leidinius, mokslinių žurnalų leidybines platformas, dotacijas moksliniams tyrimams ir kt.) (Kennan ir kt., 2014). Būtent partnerystės, bendradarbiavimo, į(si)traukties siekiai reikšmina akademinės bibliotekos auditorijos lūkesčių pažinimą, jos poreikių suvokimą, įtraukiant suinteresuotuosius (jiems įsitraukiant) į mokslo komunikacijos procesus akademinėje bibliotekoje, keičiant ją dalyvaujamosios akademinės bibliotekos linkme. Akademinės bibliotekos kaip dalyvaujamosios institucijos radimasis, pasitenkinimo akademinių bibliotekų paslaugomis tyrimai (Bell, 2014) pagrindžia ir rodo tradicinių akademinės bibliotekos paslaugų kaitą – siekiant patogumo vartotojams naudojamos įvairios technologinės platformos (pvz., akademinės bibliotekos naudoja QR kodus, mobiliąsias programėles, suteikdamos tokiu būdu savo vartotojams galimybes gauti jų paslaugas,susipažinti su teikiamomis paslaugomis), informacinės sistemos (pvz., kuriami vietos nustatymu (angl. *digital reunion*) grindžiami informacijos išteklių rinkiniai) (Bishop, Bartlett, 2013), debesų kompiuterija (Mavodza, 2013) ir kt.). Tai rodo, kad vieno mokslo komunikacijos subjekto (mokslininko, mokslo institucijos) į(si)traukimas į kito mokslo komunikacijos subjekto (akademinės bibliotekos) veiklą (ir atvirkščiai) keičia abiejų subjektų mokslo komunikacijoje atliekamas funkcijas. Tuo pačiu tai laikytina ir akademinių bibliotekų, kaip mokslo komunikacijos subjekto slinkties link kito mokslo komunikacijos subjekto – mokslininko funkcionalumo požymiu.

Tradicinė akademinių bibliotekų veikla yra keičiama atsirandančių naujos inovatyvios akademinių bibliotekų veiklos formų, funkcijų ir dėka mokslo komunikacijoje besiformuojančios neformaliosios mokslo komunikacijos. Jensen pastebi mokslo komunikacijos sistemos ir informacinių produktų kūrimo bei sklaidos kaitos sąsajas, jis teigia esant mokslo komunikacijos sistemos kitimą nuo sistemos, priklausomos nuo fizinėse laikmenose esančių informacinių produktų, kuriai būdingas informacijos deficitas, link sistemos, vis labiau grindžiamos skaitmeninės formos informaciniais produktais, kuriančiais informacinės gausos aplinką (Jensen, 2007). Būtent informacinės gausos aplinka lemia naujų mokslinių informacinių išteklių radimąsi (akademinių bibliotekų veikloje svarbia tampa neformaliosios mokslo komunikacijos informacinė produkcija, pakitusius mokymo(si) būdus lydinti skaitmeninė mokymo(si) medžiagos gausa). Akademinės bibliotekos, siekdamos mokslo, studijų informacinio aprūpinimo, mokslo komunikacijos sistemoje atliekamas tradicines funkcijas turi grįsti ir mokslo informacijos šaltiniais, generuojamais neformaliojoje mokslo komunikacijoje. Tai dar sykį patvirtina, kad akademinių bibliotekų kaip mokslo komunikacijos subjektų veikla yra paveiki kito mokslo komunikacijos subjekto – mokslininko – funkcionalumo mokslo komunikacijoje pokyčiams (mokslininkas perima leidėjo, akademinės bibliotekos funkcijas).

Akademinės bibliotekos kaip mokslo komunikacijos subjektai vykdo jiems tradicines mokslo informacijos tarpininko funkcijas – atlieka mokslinės informacijos, kūrinių saugojimo, tvarkymo, sklaidos ir kt. funkcijas. Tačiau kintanti mokslinių išteklių forma, atsirandantys nauji jų kopijavimo, platinimo naudojimo būdai, susiję su skaitmeninių technologijų naudojimu keičia tradicines bei kuria naujas akademinių bibliotekų paslaugas (pvz., skaitmeninimo, 3D spausdinimo ir pan.). Choy teigia, kad mokslinių išteklių pokyčiai lemia ir akademinių bibliotekų teikiamų informacijos paslaugų pokyčius – akademinės bibliotekos tampa ir mokslinių šaltinių paieškos kuratoriais, ir navigatoriais, ir pagalbininkais (Choy, 2011). Mokslininkai pastebi, kad akademinės bibliotekos atitinkamas veiklas perkelia į infosferą (interneto tinklus) (Alvite, Barrionuevo, 2010). Tai nurodo išliekančių tradicinių akademinių bibliotekų paslaugų pokyčius bei paaiškina atsirandančias informacijos ir komunikacijos technologijomis grįstas naujas paslaugas.

Išaugęs mokslo kūrinių kiekis, mokslo leidinių skaitmeninės formos plėtra, komercializavimas, specializavimas, skatino naujų akademinių bibliotekų veiklos formų, lemiamą funkcinės akademinių bibliotekų slinkties link inovatyvios mokslo kūrinių platinimo (prieigos prie jų sudarymo) sąvokos, apimančios ir savitas mokslo kūrinių leidybos raiškas, t.y. akademinių bibliotekų funkcionalumo kaita sietina ir su savitu akademinės leidybos funkcijų perėmimu. Akademinių bibliotekų veikloje dėka augančio skaitmeninio mokslinio turinio svarbią vietą užima skaitmeninių mokslo išteklių kaupimas, tvarkymas, sklaida, sudarantis prielaidas tiek antrinės mokslinės ar studijų informacijos, tiek skaitmeninių akademinių bibliotekų, talpyklų ar archyvų kuriamų skaitmeninio mokslinio turinio kaupimo, saugojimo, sklaidos organizavimo principais, radimuisi. Akademinių institucijų poreikis intelektinės nuosavybės

valdymui, lydimas ne tik intelektinės nuosavybės teisių paskirstymo, naudojimo ir kt. taisyklių nustatymo, bet ir atitinkamo skaitmeninio mokslinio turinio (duomenų, kūrinių, informacijos) saugojimo, viešinimo skaitmeniniuose archyvuose, talpyklose, akademinėse bibliotekose mokslo komunikacijos kontekste leidžia konstatuoti mokslo komunikacijoje esant akademinių bibliotekų slinktį link kito mokslo komunikacijos subjekto – akademinės leidyklos funkcionalumo.

Dėka informacijos, žinių visuomenėje vykstančių fundamentalių informacinių produktų gamybos modelių pokyčių, skaitmeninės formos mokslinio, studijų turinio gausėjimo, viešųjų informacijos, žinių visuomenės poreikių ryškėja dar viena mokslo komunikacijos kaitos kryptis, turinti poveikį akademinių bibliotekų veiklai – laisvosios, atvirosios prieigos prie mokslinių kūrinių, duomenų radimasis. Laisvosios, atvirosios prieigos prie mokslinių kūrinių suteikimo subjektais gali būti tiek mokslininkai, tiek leidėjai – tokiu būdu šie subjektai savitai perima tradicines akademinės bibliotekos kaip mokslo komunikacijos subjekto funkcijas. Tačiau būtina įvertinti tai, kad akademinių bibliotekų funkcinis išskirtinumas skaitmeninės informacijos valdymo procesuose sietinas su mokslinių išteklių patikimumo patvirtinimu, jų agregavimu, vartotojų poreikius atitinkančių rinkinių formavimu, todėl akademinės bibliotekos išlieka savarankiškais mokslo komunikacijos subjektais, išlaikančiais „tradicinį“ funkcionalumą. Kitų mokslo komunikacijos subjektų atliekamos mokslinių išteklių saugojimo, sklaidos funkcijos, užtikrinamos atvirąja prieiga, keičia tradicinį akademinės bibliotekos funkcionalumą skaitmeninės akademinės bibliotekos (talpyklos) funkcionalumu. Tai pavirtina teiginį, kad akademinių bibliotekų kaip mokslo komunikacijos subjektų funkcionalumas paveikus kitų mokslo komunikacijos subjektų funkcionalumo kaitai. Būtina įvertinti ir tai, kad laisvosios, atvirosios prieigos skaitmeniniai moksliniai ištekliai atliepia akademinių bibliotekų veiklos pagrindą – galutiniams vartotojams prieiga prie šių išteklių yra neatlygintinė (ji finansuojama aukštojo mokslo institucijų ar pritraukiant išorės lėšas). Visa tai patvirtina, kad kitiems mokslo komunikacijos subjektams perimant akademinės bibliotekos funkcionalumą (pvz., akademinėje leidyboje įsivyraujant skaitmeninei leidybai, akademinės bibliotekos nebeįgyja skaitmeninės formos mokslinių išteklių nuosavybės teisių, akademinės leidyklos tokiu būdu siaurina tradicines tiek akademinių bibliotekų, tie jų paslaugų naudotojų teises) akademinių bibliotekų veikloje vyksta pokyčiai. Todėl manoma, kad kintantis tiek akademinės bibliotekos, tiek kitų mokslo komunikacijos subjektų funkcionalumas reikalauja naujo tiek visuomenės interesus, tiek kitų mokslo komunikacijos subjektų interesus atliepiančio jų informacinės veiklos, grindžiamos kitų mokslo komunikacijos subjektų intelektinės veiklos rezultatų intelektinės nuosavybės teisių paskirstymu, teisinio reguliavimo.

Akademinių bibliotekų informacinių paslaugų veiklos teisinis užtikrinimas autorių teisėmis

Akademinių bibliotekų informacinių paslaugų teikimo (toliau tekste – informacinės veiklos), grindžiamo prieigos prie mokslinių kūrinių suteikimu vartotojams, teisinis pagrindas sietinas su mokslinių kūrinių autorių teisių apsauga. Gasaway, tirdama bibliotekininkų ir kitų mokslo komunikacijos subjektų santykius, atkreipė dėmesį į tai, kad „*bibliotekininkai ir kiti turinio teikėjai laikosi tų pačių vertybių ir siekdami bendrų tikslų sugyvena, dirba bendrai*“ (Gasaway, 2000, p. 115). Tai parodo esant atitinkamą vertės kūrimo grandinę, visų mokslo komunikacijos subjektų teisių ir teisėtų interesų paisymą. Tačiau Gasaway pastebi, kad tarp mokslo komunikacijos sistemos subjektų – kūrėjų, leidėjų ir bibliotekininkų interesų bei vertybių kyla konfliktų, prieštaraujančių autorių teisių įstatymų tikslams (Gasaway, 2000). Galima manyti, kad šių konfliktų priežastimis gali būti tiek skirtingi mokslo komunikacijos subjektų veiklos pagrindai (dalis mokslo komunikacijos subjektų veikia komerciniais, kiti – nekomerciniais pagrindais), susiję su jų veiklos tikslingumu (viešųjų ar privačiųjų interesų tenkinimas), tiek mokslo komunikacijos sistemos kaita.

Analizuojant teisinius akademinės bibliotekos informacinės veiklos pagrindus, svarbu įvertinti tai, kad kūrinių, apsaugomų autorių teisės normomis, teisėtas naudojimas galimas dviem teisiniais pagrindais: sutartiniu ir įstatyminiu. Sutartinio mokslinių kūrinių naudojimo esmė yra ta, kad mokslinio kūrinio autorių teisių savininkas suteikia kūrinio naudotojui atitinkamas autorių teises susitarimo pagrindu. Šis teisinis pagrindas būdingesnis mokslo komunikacijos sistemoje komerciniais pagrindais veikiantiems subjektams, kurių veikloje vyrauja privačių interesų tenkinimo tikslas. Įstatyminis pagrindas sietinas su autorių teisių ribojimu, išimtimis (toliau tekste – autorių teisių ribojimu), šis teisinis pagrindas būdingas nekomerciniais pagrindais veikiantiems mokslo komunikacijos subjektams, kurių veikloje vyrauja viešųjų interesų tenkinimas. Autorių teisių ribojimo esmė yra ta, kad kūrinių naudotojai be autorių teisių subjekto leidimo ir nemokėdami už kūrinių naudojimą (arba atitinkamai atlygindami pagal valstybėje nustatytą

tvarką) atitinkamu būdu, paisydami tam tikrų reikalavimų (dažniausiai susijusių su autorių teisių subjektų teisių apsauga) gali teisėtai naudoti kūrinį. Tradiciškai bibliotekos, orientuotos į viešųjų interesų tenkinimą, informacinę veiklą grindžia įstatyminiu pagrindu (valstybių autorių teisių įstatymuose visada yra autorių teisių apsaugos išimčių, susijusių su bibliotekų veikla; pvz., Lietuvoje įstatyminiu pagrindu užtikrinamas tiek skaitytojui neatlygintinas mokslo kūrinių naudojimas (bibliotekoms neatlygintinai teikiant mokslinius kūrinius (knygas) panaudai, numatant viešaisiais ištekliais atitinkamo kompensavimo sistemą autorių teisių subjektams), kūrinių išsaugojimas (pvz., reprografinės kopijos vietoj prarastos ar tapusios netinkama naudotis padarymo galimybė), kūrinių sklaida švietimo ir mokymosi tikslais (kūrinių atgaminimas ir padarymas viešai prieinamais per bibliotekų terminalus) ir pan.). Tai patvirtina įstatyminių pagrindų akademinių bibliotekų veikloje aktualumą. Nekintant akademinių bibliotekų veiklos tikslingumui, įstatyminių pagrindų aktualumas išliks, tačiau mokslinių kūrinių formos kaita (skaitmeninė forma, multimedijalumas), kintanti akademinių bibliotekų veikla, pareikalaus ir adekvačių ir šio teisinio pagrindo pokyčių. Mokslo komunikacijos subjektų funkcionalumo kaita, akademinių bibliotekų daugiafunkcionalumo radimasis kelia klausimą – ar akademinei bibliotekai, perimant kitų mokslo komunikacijos subjektų funkcijas, akademinė biblioteka savo veiklą gali grįsti jų veiklos teisiniais pagrindais, grindžiamais autorių teise.

Šiuolaikinėje mokslo komunikacijoje galima išskirti kelių rūšių teisinius mokslo komunikacijos subjektų veiklos pagrindus, grindžiamus autorių teise (šie teisiniai pagrindai vizualizuojami ryšių schema, patogumo dėlei ryšiai schematizuojami taikant ne tinklo, o linijinę struktūrą; žr. 1 pav.).

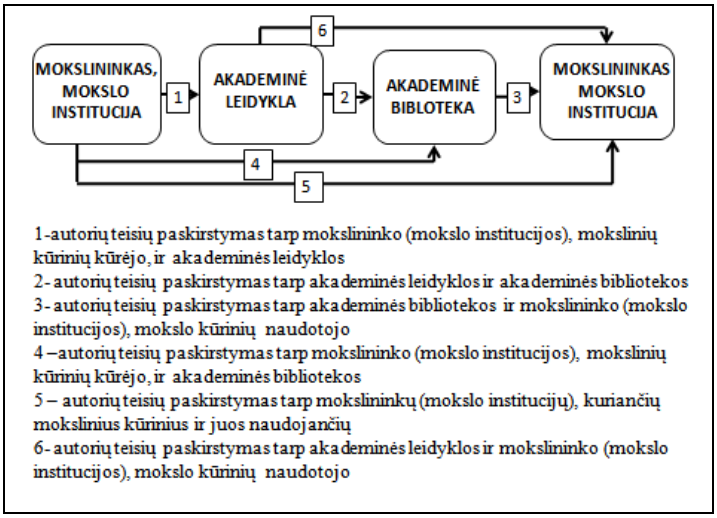

1 pav. **Teisiniai mokslo komunikacijos subjektų veiklos pagrindai, grindžiami autorių teise**

Autorių teisių paskirstymas tarp mokslininko (mokslo institucijos), mokslinių kūrinių kūrėjo, ir akademinės leidyklos (žr. 1 pav. 1 ryšys) yra grindžiamas sutartiniais pagrindais. Randantis dalyvaujamajai akademinei bibliotekai, akademinėms bibliotekoms jų kompetencijos ribose įsitraukiant į mokslinius tyrimus, akademinių bibliotekų funkcionalumas aprėpia ir mokslinių kūrinių naudojimo jų atstovaujamose mokslinėse institucijoje įteisinimą. Nors tradiciškai toks mokslinių kūrinių naudojimas yra grindžiamas autorių teisių išimtimis, McCormick, Jungtinių Amerikos Valstijų akademinių bibliotekų pavyzdžiu, pastebi, kad tokiu atveju, nors mokslinio kūrinio naudojimo galimybės yra suteikiamos būtent šiuo pagrindu yra linkstama jas pakeisti aiškesniais sutartiniais pagrindais (McCormick, 2014). Mokslininkai, analizuojantys ir vertinantys abu šiuos mokslo kūrinių naudojimo teisinius pagrindus (sutartinį ir išimtimis grindžiamą) teigia, kad sutartinis pagrindas naudotojo požiūriu turi daugiau trūkumų (pvz., sutartiniai pagrindai neužtikrina kūrinio naudotojo anonimiškumo, kūrinio platinimo teisės išsėmimo teikiamų kūrinio naudojimo galimybių, aktualių tarpbibliotekinio abonemento paslaugoms ir kt.) (Chang, 2007, Davis, 2012). Kintant akademinių bibliotekų funkcionalumui, joms imant savitai vykdyti leidybos teises, šis teisinis pagrindas išlieka – sudaromos autorinės licencinės sutartys dėl kūrinių, kurie tvarkomi skaitmeninėse akademinėse bibliotekose, talpyklose.

Autorių teisių paskirstymas tarp akademinės leidyklos ir akademinės bibliotekos (žr. 1 pav. 2 ryšys), kaip ir autorių teisių paskirstymas tarp akademinės leidyklos ir mokslininko (mokslo institucijos), mokslinių kūrinių naudotojo (žr. 1 pav. 6 ryšys) tradiciškai grindžiamas materialios mokslinio kūrinio kopijos nuosavybės teisių įgijimu (kartu su atitinkamomis tos kūrinio kopijos naudojimo teisėmis) ir autorių teisių ribojimu. Organizuojant skaitmeninės akademinės bibliotekos, talpyklos veiklą,

bibliotekininkai tampa atsakingi už mokslinių kūrinių, valdomų šiose bibliotekose, talpyklose, naudojimo teisių sutartinį įgijimą ir jų galiojimo priežiūrą (Schlosser, 2009; Hanlon, Ramirez, 2011; Leary ir kt., 2012). Bishop, analizuodamas skaitmeninių talpyklų veiklą, atkreipia dėmesį į tai, kad jų veiklos sutartiniai teisiniai pagrindai gali trukdyti akademinių bibliotekų misijai, užtikrinančiai laisvą tokių kūrinių naudojimą (autorių teisių ribojimų pagrindu) (Bishop, 2011). Tai leidžia teigti, kad kintant akademinių leidyklų kaip vieno iš mokslo komunikacijos subjekto veiklai, stebima ir kito mokslo komunikacijos subjekto – akademinės bibliotekos – veiklos teisinių pagrindų kaita – akademinės leidyklos dėl skaitmeninės formos mokslinių kūrinių santykius su akademinėmis bibliotekomis grindžia sutartiniais pagrindais (autorinėmis licencinėmis sutartimis). Šie pokyčiai patvirtina įstatyminių (autorių teisių ribojimų) pagrindų pokyčių, susijusių su skaitmenine, multimedijine mokslo kūrinių forma, informacinių paslaugų teikimu naudojant informacinius tinklus, informacines ir komunikacines technologijas, svarbą.

Autorių teisių paskirstymas tarp akademinės bibliotekos ir mokslininko (mokslo institucijos), mokslo kūrinių naudotojo (žr. 1 pav. 3 ryšys) tradiciškai grindžiamas autorių teisių ribojimu, tačiau akademinei bibliotekai perimant kitų mokslo komunikacijos subjektų funkcijas ir šiame ryšyje stebimas sutartinių pagrindų radimasis (pvz., mokslinio skaitmeninio turinio teikėjų akademinės bibliotekos skaitytojams autorinėmis licencinėmis sutartimis suteikiamos atitinkamos kūrinių naudojimo teisės). Pastebima, kad pakitę ryšių tarp akademinės leidyklos ir akademinės bibliotekos teisiniai pagrindai turi poveikį ir ryšių tarp akademinės bibliotekos ir mokslininko mokslo institucijos, mokslinių kūrinių vartotojų, santykių teisiniams pagrindams. Akademinės bibliotekos mokslininkams, mokslo institucijoms, mokslinių kūrinių vartotojams gali suteikti tik akademinių leidyklų autorinėse licencinėse sutartyse nurodytas kūrinių naudojimo teises, t.y. tradicinis autorių turtinių teisių ribojimo pagrindas papildomas sutartiniu pagrindu.

Mokslininkai pastebi, kad skaitmeninių mokslinių išteklių gausa, pakitę informacinių paslaugų teikimo būdai (pvz., prieigos prie išteklių sudarymas iš nutolusių vietų), akademinės bibliotekos teikiamos inovatyvios paslaugos (pvz., tarpbibliotekinio abonemento pagrindu teikiant skaitmeninės formos mokslinius kūrinius, teikiant kompleksines skaitmeninių įrašų valdymo (angl. *E-reserve, electronic record of scheduled events and reservation of venue*) ir kt. paslaugas (Gould ir kt. 2005, Prilliman, 2008), reiškia tai, kad tradicinių autorių teisių ribojimų nebepakanka. Pakitusi situacija rodo, kad teisinio įstatyminio pagrindo akademinės bibliotekos veikloje nepakanka, jis nebeužtikrina teisinio tikrumo. Akademinių bibliotekų veiklos kaita, sietina su pakitusių mokymo(si) būdų lemiama skaitmeninių mokslo išteklių įvairove (pvz., į akademinių bibliotekų išteklius įtraukiami masyvieji atvirieji skaitmeniniai mokymo(si) kursai, angl. *MOOC (Massive Open Online Courses)* (Gore, 2014), skaitmeninių išteklių gausa ir patogios skaitytojui prieigos prie jų sudarymas, taip pat nebeužtikrinamas autorių teisių ribojimų.

Autorių teisių paskirstymas tarp mokslininko (mokslo institucijos), mokslinių kūrinių kūrėjo, ir akademinės bibliotekos (žr. 1 pav. 4 ryšys) yra naujai atsirandantis ryšys, galimas dėka mokslo komunikacijos subjektų daugiafunkcionalumo. Šis ryšys grindžiamas tiek sutartiniais (pvz., suteikiant atitinkamas talpyklose archyvuojamų kūrinių naudojimo teises), tiek autorių teisių ribojimo pagrindais. Tokiais pat pagrindais grindžiamas ir autorių teisių paskirstymas tarp mokslininkų (mokslo institucijų), kuriančių mokslinius kūrinius ir juos naudojančių (žr. 1 pav. 5 ryšys). Analizuojant šio ryšio teisinius pagrindus dėl skaitmeninio mokslinio turinio pastebima, kad vienas iš aktualių sutartinių teisinių pagrindų čia yra atvirojo turinio autorinės licencinės sutartys, kuriomis autorių teisių subjektas, naudodamasis esamomis informacinėmis platformomis, operacinėmis sistemomis (pvz., kūrybinės visumos, angl. creative commons, CC, GNU ir kt.) iš anksto potencialiems kūrinio naudotojams suteikia atitinkamas mokslinio kūrinio naudojimo teises. Šis sutartinis pagrindas stebimas ir kituose su akademine biblioteka susijusiuose mokslo komunikacijos ryšiuose (akademinės leidyklos – mokslininko, mokslo institucijos, tiek mokslinio kūrinio kūrėjo, tiek mokslinio kūrinio naudotojo lygiu, akademinės leidyklos – akademinės bibliotekos, skaitmeninės akademinės bibliotekos, institucinės talpyklos mokslininko, mokslo institucijos, tiek mokslinio kūrinio kūrėjo, tiek mokslinio kūrinio naudotojo lygiu) – čia atsiranda taip vadinami žaliasis, auksinis viešosios prieigos keliai. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad šis ryšys yra komplikuotas, nes mokslinis skaitmeninis turinys (teisės į jį), kuri sukuria mokslininkas (mokslo institucija), yra apsaugomas jo naudojimo teises suteikiančiomis autorinėmis licencinėmis sutartimis. Tokių licencijų suteikiamų skaitmeninių mokslinių kūrinių naudojimo mastas ir skaitmeninio mokslinio kūrinio teisėms teikiama apsauga galutiniam vartotojui nėra visiškai aiškūs.

Mokslo komunikacijos subjektų autorių teisių į mokslo kūrinius paskirstymo ryšių analizė parodė akademinės bibliotekos informacinės veiklos teisinių pagrindų kaitą. Kintanti akademinių leidyklų veikla keičia akademinės bibliotekos veiklos teisinius pagrindus – akademinės leidyklos dėl skaitmeninės formos mokslinių kūrinių santykius su akademinėmis bibliotekomis grindžia sutartiniais pagrindais (autorinėmis licencinėmis sutartimis). Kintantis mokslininko (mokslo institucijos) funkcionalumas mokslo komunikacijoje (mokslininkams atvirojo turinio licencijų pagrindu suteikiant kūrinių naudotojams atitinkamas teises) taip pat reikšmina sutartinius akademinių bibliotekų informacinės veiklos pagrindus. Tai rodo, kad greta veiklos grindimo įstatyminiu pagrindu, akademinių bibliotekų veikloje atsiranda ir sutartinis informacinės veiklos pagrindas.

Įvertinus tai, kad šiuo metu autorių teisių ribojimai orientuoti į materialios mokslinio kūrinio laikmenos naudojimo tradicijas, o ne į skaitmeninės formos, multimedijinius kūrinius ar skaitmeninės aplinkos teikiamas kūrinio naudojimo bei bibliotekinių paslaugų galimybes, gali nebeužtikrinti visuomenės poreikių akademinių bibliotekų veiklai, matomas atitinkamas su šiais technologiniais aspektais sietinas autorių teisių ribojimo kaitos poreikis.

Išvados

Mokslo komunikacijos sistemos kaita iššaukia akademinės bibliotekos funkcionalumo kaitą – akademinė biblioteka savitai perima kitų mokslo komunikacijos sistemos subjektų funkcijas (biblioteka dalyvauja skaitmeninių mokslinių išteklių kūrime, viešinime, sklaidoje). Akademinės bibliotekos kaip dalyvaujamosios institucijos radimasis reikšmina akademinės bibliotekos svarbą moderniose studijose, leidžia akademinę biblioteką vertinti kaip mokymo(si) organizavimo partnerį. Tradicinių akademinių bibliotekų funkcijų kaitos bei inovatyvių funkcijų formavimosi reikalauja ir akademinės bibliotekos paveikumas kitų mokslo komunikacijos sistemos subjektų funkcijų kaitai – akademinių bibliotekų funkcionalumą keičia pakitusi akademinė leidyba, mokslininkų (mokslo institucijų) perimamos akademinių bibliotekų mokslinės, studijų informacijos, išteklių valdymo galimybės.

Akademinei bibliotekai, perimant kitų mokslo komunikacijos subjektų funkcijas, kinta ir jos veiklos teisinis pagrindas. Tradicinį teisinį akademinės bibliotekos veiklos grindimą įstatyminiu pagrindu (autorių teisių ribojimais) papildo sutartiniai pagrindai – akademinės bibliotekos informacinę veiklą grindžia tiek sutartiniais, tiek įstatyminiais (autorių teisių ribojimo) pagrindais. Tai, kad akademinių bibliotekų veiklą užtikrinantys įstatyminiai pagrindai (autorių teisių ribojimas) orientuoti į materialiose laikmenose esančius mokslinius kūrinius, tradicines bibliotekų paslaugas, nebeatliepia pakitusio akademinių bibliotekų funkcionalumo, reikalauja įstatyminių pagrindų (autorių teisių ribojimo) kaitos, numatant skaitmeninės formos, multimedijinių mokslinių kūrinių autorių teisių ribojimą, informacijos ir komunikacijos technologijomis grįstų akademinių bibliotekų paslaugų teikimą visuomenės interesais.

Literatūros sąrašas

1. Juchnevič, L. (2015). Changes of libraries' role in the context of the system theory. *Informacijos mokslai*, (69), 103-117.
2. Manžuch, Z., Macevičiūtė, E., Adomavičius, B. (2012). *Lietuvos valstybinės reikšmės ir apskričių viešųjų bibliotekų plėtros veiksnių ir tendencijų analizė: LiBiTOP: Lietuvos bibliotekų tinklo optimizavimo galimybių studija.* Vilnius.
3. Alvite, L., Barrionuevo, L. (2010). *Libraries for users: services in academic libraries*. Elsevier.
4. Andersdotter, K. (2015). Cross-border Copyfight: European libraries re-thinking the InfoSoc Directive. Žiūrėta 2016, sausio 18 per internetą: < http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:814857/FULLTEXT02>
5. Bartnik, L., Farmer, K., Ireland, A., Murray, L., Robinson, J. (2010). We will be assimilated: Five experiences in embedded librarianship. *Public Services Quarterly*, 6(2-3), 150-164.
6. Bell, S. J. (2014). Staying True to the Core: Designing the Future Academic Library Experience. *Portal: Libraries and the Academy*, 14(3), 369-382.
7. Bishop, B. W., Bartlett, J. A. (2013). Where do we go from here? Informing academic library staffing through reference transaction analysis. *College & Research Libraries*, 74(5), 489-500.
8. Bishop, J. (2011). Copyright across the cohort: A qualitative evaluation of the dissemination of intellectual property information on ARL websites. *Library Philosophy and Practice*, (1), 34.
9. Carter, H. (2008). Copyright, Permissions and Fair Use in Interlibrary Loan and Electronic Reserve: Introduction. *Journal of Interlibrary Loan, Document Delivery & Electronic Reserve*, 18(1), 1-6.
10. Chang, Y. L. (2008). Looking for zero-sum or win-win outcomes: A game-theoretical analysis of the fair use debate. *International Journal of Law and Information Technology*, 16(2), 176-204.

11. Corrall, S., Kennan, M. A., & Afzal, W. (2012). Changes in Academic Libraries: Evolution and Innovation in Research Support Services. *Libraries in the Digital Age (LIDA) Proceedings*, 12. Žiūrėta 2016, sausio 20 d. per internetą: <http://ozk.unizd.hr/proceedings/index.php/lida/article/view/74/45>.
12. Davis Jr, A. (2012). Fair use: articulating the liberal approach. *portal: Libraries and the Academy*, 12(2), 121-137.
13. Choy, F. (2011). From library stacks to library-in-a-pocket: will users be around?. *Library management*, 32(1/2), 62-72.
14. Cook, T. (2012). Exceptions and limitations in European Union copyright law. *Journal of Intellectual Property Rights*, 17, 243-245. Žiūrėta 2016, sausio 20 d. per internetą: <http://nopr.niscair.res.in/bitstream/123456789/14081/1/JIPR%2017%283%29%20243-245.pdf>.
15. Cunningham, H. V., & Tabur, S. (2012). Learning space attributes: reflections on academic library design and its use. *Journal of Learning Spaces*, 1(2). Žiūrėta 2016, sausio 16 per internetą: <http://libjournal.uncg.edu/jls/article/view/392/287>.
16. Delaney, G., Bates, J. (2015). Envisioning the academic library: a reflection on roles, relevancy and relationships. *New Review of Academic Librarianship*, 21(1), 30-51.
17. Gayton, J. T. (2008). Academic libraries:"Social" or "communal?" The nature and future of academic libraries. *The journal of academic librarianship*, 34(1), 60-66.
18. Gasaway, L. N. (2000). Values conflict in the digital environment: librarians versus copyright holders. *Colum.-VLA JL & Arts*, 24, 115-449.
19. Gore, H. (2014). Massive open online courses (MOOCs) and their impact on academic library services: Exploring the issues and challenges. *New Review of Academic Librarianship*, 20(1), 4-28.
20. Gould, T. H., Lipinski, T. A., Buchanan, E. A. (2005). Copyright policies and the deciphering of fair use in the creation of reserves at university libraries. *The Journal of Academic Librarianship*, 31(3), 182-197.
21. Hanlon, A., Ramirez, M. (2011). Asking for permission: A survey of copyright workflows for institutional repositories. *Portal: Libraries and the Academy*, 11(2), 683-702.
22. Hansen, D. R., Cross, W. M., Edwards, P. M. (2013). Copyright policy and practice in electronic reserves among ARL libraries. *College & Research Libraries*, 74(1), 69-84.
23. Harris, S. (2012). *Moving towards an open access future: the role of academic libraries*. Sage.
24. Jensen, M. (2007). The New Metrics of Scholarly Authority. *Chronicle of Higher Education*, 2007, vol. 53, no. 41. Žiūrėta 2016 sausio 18 d. Prieiga per internetą: <http://chronicle.com/free/v53/i41/41b00601.htm>.
25. Kennan, M. A., Corrall, S., Afzal, W. (2014). "Making space" in practice and education: Research support services in academic libraries. *Library Management*, 35(8–9), 666-683.
26. Leary, H., Lundstrom, K., Martin, P. (2012). Copyright solutions for institutional repositories: a collaboration with subject librarians. *Journal of Library Innovation*, 3(1), 62-71.
27. Mavodza, J. (2013). The impact of cloud computing on the future of academic library practices and services. *New Library World*, *114*(3/4), 132-141.
28. McCormick, A. (2014). Copyright, Fair Use and the Digital Age in Academic Libraries: A Review of the Literature. *SLIS Student Research Journal*, *4*(2), 5.
29. Monseau, S. (2015) Copyright and the Digital Economy: Is It Necessary to Adopt Fair Use? (March 10, 2015). SSRN. Žiūrėta 2016, sausio 15 per internetą: <http://ssrn.com/abstract=2576436>.
30. Nalani Meulemans, Y., Carr, A. (2013). Not at your service: building genuine faculty-librarian partnerships. *Reference Services Review*, 41(1), 80-90.
31. Prilliman, J. S. (2008). Copyright and the Academic Library: The Ambiguities of Fair Use. SSRN. Žiūrėta 2016, sausio 5 per internetą: <http://ssrn.com/abstract=1825175>.
32. Schlosser, M. (2009). Unless otherwise indicated: A survey of copyright statements on digital library collections. *College & Research Libraries*, 70(4), 371-385.

CONTEMPORARY SERVICES OF ACADEMIC LIBRARY: CHANGES OF ACTIVITIES OF ACADEMIC LIBRARIES IN RELATION WITH CHANGES IN LEGISLATION (COPYRIGHT LAW)

Summary

Activities of academic libraries are linked with the increasing need for knowledge in the society, and with assurance of provision of information for the learning process at higher education institutions. Researchers have noted that academic libraries are affected by both changes of activities of higher education institution and changes in scientific communication system. Digital environment, developing information and communication technologies along with changes in holistic science communication system signifies issues regarding copyright of scientific works in academic libraries.

In order to determine the trends that academic libraries are shifting in their current activities based on legislations, especially on copyright law, there was conducted a logical analysis of scientific literature through systematization, comparison, generalization methods. The theoretical study of changes of activities of academic

libraries, legislation of academic libraries mostly copyright law, was carried out by the analysis of the works of researchers in the overall context of science communication systems. The theoretical study was focused on the changes of copyright protection systems that are relevant to Lithuanian law (,,closed" copyright limitations).

In the study there were found that the change in scientific communication system had caused changes in the functions of academic libraries: distinctively academic libraries took over the roles of other actors of science communication system, as well have changed the roles of other science communication system actors, while the digital environment also encourages emergence of new functions of academic libraries to, that change the traditional ones. These changes have an impact on the legal and operational framework of academic libraries that depend on copyright law. The traditional activities of academic libraries based on statutory law (copyright restrictions) are complemented by contractual law. The study revealed that copyright restrictions remain relevant to academic libraries, but now actually copyright restrictions focus on tradition of material scientific work usage, rather than in digital form, such as multi-media works, or in the different use of the digital work, and the capabilities of services offered by libraries in digital environments, no longer meet the change of functions of academic libraries or even needs of society.

Keywords: science communication, functions of academical library, copyrights.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Marija Stonkienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: socialinių mokslų daktarė.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto Bibliotekininkystės ir informacijos mokslų instituto docentė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: mokslo komunikacija, viešoji komunikacija, intelektinės nuosavybės teisė, informacijos teisė, akademinių bibliotekų veikla.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: 8 5 236 6109, marija.stonkiene@kf.vu.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author's name, surname: Marija Stonkienė.
Science degree and Academic title: Doctor of Social Sciences.
Workplace and position: Vilnius University, Faculty of Communication, Institute of Library and Information Science, assoc. professor.
Author's research interests: science communication, scholarly communication, public communication, intellectual property law, information law, activities of academic library.
Telephone number and e-mail address: +370 5 236 6109, marija.stonkiene@kf.vu.lt.

STUDENTŲ UŽSIENIO KALBOS MOKYMOSI PATIRTIES ANALIZĖ KAIP SĄLYGA SĖKMINGAM NUOLATINIAM MOKYMUISI

Rasa Jodienė, Dalia Stunžėnienė
Utenos kolegija

Anotacija. Straipsnyje nagrinėjama Utenos kolegijos studentų užsienio kalbų mokymosi patirtis ir taikomos mokymosi strategijos profesinės užsienio kalbos mokymosi rezultatams pasiekti. Autorės analizuoja sąmoningą besimokančiojo veiklą, tokiu būdu siekdamos pažinti Utenos kolegijos studentų mokymosi praktiką besimokant profesinės užsienio kalbos. Jų manymu, toks pažinimas leistų pasiūlyti studentams efektyvesnes, nuoseklesnes, lankstesnes ir įvairesnes profesinės užsienio kalbos mokymosi strategijas, įgalinančias nenutrūkstamą savarankišką mokymąsi.

Raktažodžiai: mokymosi patirtis, mokymosi strategijos, sąmoninga veikla, profesinė užsienio kalba.

Įvadas

Mokymosi visą gyvenimą memorandume (2001, p. 10) atkreipiamas dėmesys, jog „Europa eina link žiniomis grindžiamos visuomenės ir ūkio. Labiau nei bet kada naujausios informacijos ir žinių prieinamumas, motyvacija ir įgūdžiai protingai naudotis šiais resursais savo ir visos visuomenės vardu tampa veiksniu, didinančiu Europos kompetenciją, žmonių darbingumą ir pritaikomumą“. Memorandume akcentuojama, jog svarbiausia, kad kiekvienas išmoktų mokytis, prisitaikytų prie pokyčių ir naudotųsi informacijos gausa. Kitaip tariant, asmuo turi turėti tam tikras kompetencijas. Europos Parlamento ir Tarybos rekomendacija dėl bendrųjų visą gyvenimą trunkančio mokymosi gebėjimų (2006) įvardija aštuonias pagrindines kompetencijas, kurios yra reikšmingos asmens saviraiškai ir tobulėjimui, socialiniam dalyvavimui, aktyviam pilietiškumui ir užimtumui. Rekomendacijoje įvardijamos šios kompetencijos: bendravimo gimtąja kalba kompetencija, bendravimo užsienio kalbomis kompetencija, matematinių gebėjimų ir pagrindinių gebėjimų mokslų ir technologijų srityse kompetencija, skaitmeninio raštingumo kompetencija, mokėjimo mokytis kompetencija, socialinės ir pilietinės kompetencijos, iniciatyvos ir verslumo kompetencija ir kultūrinio sąmoningumo ir raiškos kompetencija. Remiantis šia rekomendacija, bendrąjį privalomąjį išsilavinimą įgiję jauni asmenys, turėtų turėti suformuotas pagrindines kompetencijas.

Remdamosi ilgamete profesine patirtimi, straipsnio autorės kelia **probleminį klausimą**, ar tęsdami studijas aukštojoje mokykloje, besimokantieji, turintys nepakankamai suformuotas pagrindines bendrąsias kompetencijas, pajėgs tinkamai įsisavinti aukštosios mokyklos siūlomos studijų programos žinių, gebėjimų ir įgūdžių, ir ar sugebės sėkmingai mokytis savarankiškai visą gyvenimą. Tokioje situacijoje labai svarbu, kad būtų įvertinti vidiniai ir išoriniai sėkmingam mokymuisi svarbūs veiksniai, ypač tinkamų mokymosi strategijų pasirinkimas ar parinkimas. Dėstytojo vaidmuo tampa šiame kontekste labai svarbus. Dėstytojas gali stebėti ar apklausti besimokančiuosius (studentus), įvertinti jų turimų kompetencijų lygį ir pasiūlyti tinkamų priemonių pasiekti tokį besimokančiųjų pagrindinių kompetencijų lygį, kuris leistų asmeniui sėkmingai mokytis nuolat. Siekiant sėkmės, dėstytojui itin gali padėti besimokančiųjų mokymosi patirties žinojimas.

Šiame kontekste reikšminga yra Achtenhagen F. ir Lempert W. (2000) studija, nagrinėjanti, kaip vaikų ir jaunuolių mokymasis mokykloje yra susijęs su sėkmingu mokymusi įgyjant profesiją ir su mokymusi visą gyvenimą. Autoriai teigia (52 p.), kad „norint pasiekti aukštą mokėjimo lygį, reikia rūpintis atitinkamais mokymosi procesais – spragų mokykloje iš „bazinės“ programos neturi būti arba jos gali būti nedidelės ir turi būti kuo greičiau likviduotos, kitaip besimokantieji nepajėgs įsisavinti naujos medžiagos ir tai ypač aktualu mokantis matematikos ir užsienio kalbų“.

Anksčiau įgyta užsienio kalbų mokymosi patirtis dažnai lemia, ar studentas toliau noriai mokysis tą dalyką. Patirtį studentas įgijo tam tikromis sąlygomis, naudodamas tam tikras mokymosi ar pagalbines priemones, vedamas tam tikrų motyvų, sąveikaudamas su bendramoksliais ir mokytojais, taikydamas tam tikras mokymosi strategijas. Studentui, ypač studijuojančiam pirmuosius metus, labai svarbu savarankiškai įveikti mokymosi sunkumus, įžvelgti kalbos mokymosi galimybes ir jomis pasinaudoti, gebėti pasirinkti tinkamus mokymosi būdus: veiksmingai naudotis mokymosi situacijomis išlaikant dėmesį teikiamai informacijai, suvokiant galutinį užduočių tikslą, veiksmingai bendradarbiaujant poromis ar grupėmis, aktyviai ir dažnai vartojant išmoktą kalbą. Svarbu gebėti pagal savo poreikius naudotis mokomąja medžiaga, mokytis tiesiogiai dalyvaujant komunikacinėje veikloje, nusistatyti poreikius ir išsikelti tikslus, įsivertinti mokymosi veiklą ir pasiektus rezultatus, pasirinkti strategijas ir veikimo būdus (mokymosi technikas) šiems tikslams siekti. Su studijų pradžia pirmo kurso studentams prasideda naujas

etapas, kai buvę mokymosi nuopelnai ar nesėkmės aplinkiniams nežinomi. Per daugelį darbo kolegijoje metų autorės pastebėjo, kad pirmakursiai, atėję studijuoti iš įvairių mokyklų ir atsidūrę naujoje aplinkoje, naujai suformuotoje besimokančiųjų grupėje, pirmąjį mėnesį deda daug pastangų, kad „įsitvirtintų“ grupėje, studentų grupėje užsitarnautų pagarbą. Šiam tikslui pasiekti per užsienio kalbos (anglų/vokiečių) pratybas jie pasitelkia įvairias lig šiol naudotas mokymosi strategijas.

Gebėjimas tinkamai pasirinkti mokymosi strategiją, norint greičiau pasiekti rezultatų ir tuos rezultatus naudoti profesinėje veikloje, gali būti svarbus veiksnys, padedantis susikurti sąlygas efektyviam nuolatiniam mokymuisi bei įsitvirtinti ir išlikti konkurencingu darbo rinkoje bei išsaugant darbo vietą.

Temos aktualumas ir naujumas. Įgyjant užsienio kalbų mokymosi patirtį didžiulę reikšmę turi taikomos mokymosi strategijos. Užsienio kalbos mokymosi strategijų tematiką įvairiais jos aspektais plačiai nagrinėjo šie užsienio autoriai: P. Bimmel, 1993; A.D. Cohen, 1990, 2006, 2007; R. Ellis, 1990; J.M. O'Malley, A.U. Chamot, 1990; R.L. Oxford, 1989, 1990; J. Rubin, 1975, 1981; C.E. Weinstein, R.E. Mayer, 1986; A. Wenden, 1987; K.P. Wild, U. Schiefele, A. Winteler, 1992 ir kt. Lietuvoje šios temos nagrinėjimui daugiausiai dėmesio skyrė ir monografiją šia tema parengė N. Mačianskienė (2000). Paminėtina, jog stebimos atskiros įvairių užsienio ir Lietuvos autorių pastangos nagrinėti šią temą teoriniu bei taikomuoju aspektu, kadangi jos supratimas gali būti viena iš pagrindinių prielaidų užsienio kalbos mokymui aukštojoje mokykloje tobulinti. Nuolatinis mokslininkų domėjimasis ir tyrimai šia tema parodo, jog ji yra aktuali. Temos naujumą sudaro tai, kad profesinės užsienio kalbos mokymosi strategijų taikymas aukštojoje mokykloje nebuvo labai plačiai nagrinėtas. Utenos kolegijoje situacija nagrinėta komunikacinės kompetencijos ugdymo aspektu (Stunžėnienė, Skruzdienė, 2013).

Tyrimo objektas – Utenos kolegijos nuolatinių ir ištęstinių studijų pirmo kurso studentų užsienio kalbų mokymosi patirtis.

Tyrimo tikslas – išanalizuoti Utenos kolegijos studentų užsienio kalbos mokymosi patirtį.

Tyrimo uždaviniai: 1. Išanalizuoti mokslinės literatūros šaltiniuose pateikiamas užsienio kalbos mokymosi strategijos sampratas ir mokymosi strategijų klasifikaciją. 2. Nustatyti Utenos kolegijos pirmo kurso studentų naudojamas užsienio kalbų mokymosi strategijas. 3. Remiantis tyrimo rezultatais, pateikti užsienio kalbos mokymosi patirties analizę.

Tyrimo metodika. Atliekant tyrimą, buvo taikomi tokie tyrimo metodai: mokslinių šaltinių analizė, apklausa raštu (anketavimas), interviu, duomenų analizė. Tyrimas atliktas 2014 m. rugsėjo-spalio mėn., 2015 m. vasario mėn. ir rugsėjo – spalio mėn. Tyrime dalyvavo 180 Utenos kolegijos pirmo kurso studentų, kurie mokėsi profesinės užsienio kalbos (anglų arba vokiečių). Studentams rudens ir pavasario semestro pradžioje buvo pateikta anketa iš 3 dalių, 25 atvirų ir uždarų klausimų, kuriais siekta išsiaiškinti motyvaciją mokytis užsienio kalbas, asmens taikomas mokymosi strategijas bei asmens kalbinių pasiekimų vertinimą. Apibendrinus gautus anketinės apklausos duomenis ir siekiant išsamesnės informacijos, II semestro pradžioje interviu metodu apklausti 97 studentai, kurie jau dalyvavo apklausoje raštu ir sutiko dalyvauti interviu.

Užsienio kalbos mokymosi strategijos samprata

Vieni ryškiausių autorių, nagrinėję mokymosi strategijas, A. Wenden ir J. Rubin (1987) apibūdina strategiją kaip „bet kokias operacijas, žingsnius, planus, tvarką, kuriais naudojasi besimokantysis, norėdamas įgyti, išsaugoti, atgaminti ir panaudoti informaciją“; J. Richards, J. Platt, ir H. Platt (1992) pabrėžia, kad strategija yra „apgalvota/sąmoninga elgsena ir mintys, kurias besimokantieji pasitelkia mokydamiesi, kad geriau suprastų, išmoktų ir atsimintų naują informaciją“. Kalbos mokymosi strategijos nagrinėtos laiko aspektu (priklausomai nuo planavimo ir kontrolės), strategijos apimties aspektu (t.y. mikro ir makro), specifiškumo aspektu (bendrosios kalbos strategijos ar skirtos specifiniam dalykui išmokti). R. L. Oxford pasiūlė užsienio kalbų mokymosi strategijų taksonomiją, kuri yra plačiausiai naudojama mokymo praktikoje ir tyrinėjant užsienio kalbų mokymąsi, bei pasiūlė dažniausiai cituojamą ir naudojamą kalbos mokymosi strategijos sampratą (1990, p. 18), teigiančią, kad kalbos mokymosi strategija yra „specifiniai besimokančiojo veiksmai, elgsena, žingsniai, kuriuos (dažnai apgalvotai) besimokantysis naudoja siekdamas, kad mokymasis būtų lengvesnis, greitesnis, džiaugsmingesnis, labiau nukreiptas į patį besimokantįjį ir veiksmingiau perkeliamas į naujas situacijas“. Autorė taip pat pabrėžia, kad lemiamą vaidmenį mokymesi vaidina kontekstas, kuriame besimokantysis yra.

Užsienio kalbos mokymosi strategijų klasifikacija

Mokslininkai ir tyrėjai stengėsi identifikuoti ir aprašyti tas mokymosi strategijas, kurias besimokantieji naudoja svetimos kalbos mokymosi procese. Neišvengiamai, po to sekė bandymas šias strategijas vienaip ar kitaip klasifikuoti. Tai ne tik padėjo sugrupuoti mokymosi strategijas į tam tikras kategorijas ir susieti jas su įvairiais kognityvinio proceso etapais, bet ir prisidėjo prie tam tikrų instrukcijų ir schemų kūrimo. Taikydami gana skirtingus metodus duomenims surinkti, mokslininkai parengė gana panašias mokymosi strategijų klasifikacijas. Dėl šios priežasties nebūtų tinkama jas lyginti tarpusavyje arba jų daromą poveikį mokymo ir mokymosi procesui, bet jų žinojimas ir supratimas gali labai padėti tiek mokytojui, tiek besimokančiajam suprasti užsienio kalbos mokymosi strategijas ir pažinti metodus, kurie taikomi tas strategijas panaudojant (Zare, 2012).

Išnagrinėjusios įvairių tyrėjų pateiktas mokymosi strategijų klasifikacijas, straipsnio autorės, tirdamos Utenos kolegijos studentų užsienio kalbos mokymosi patirtį, rėmėsi P. Bimmel ir U. Rampillon (2000) pateikta mokymosi strategijų klasifikacija. Minėti autoriai mokymosi strategijas skirsto į tiesiogines, kurios tiesiogiai susijusios su mokymosi medžiaga, ir netiesiogines, kurios susijusios su mokymosi būdu, mokymosi maniera. Prie tiesioginių mokymosi strategijų priskiriamos *atminties* (mentalinių ryšių sukūrimas, vaizdų ir garsų panaudojimas, reguliarus kartojimas, veiksmo imitavimas) ir *kalbos apdorojimo strategijos* (struktūrizavimas, analizavimas ir taisyklių taikymas, praktikavimasis, pagalbinių priemonių panaudojimas). Prie netiesioginių strategijų P. Bimmel ir U. Rampillon (2000) priskiria *mokymosi valdymo* (koncentravimasis į savo mokymąsi, savo mokymosi organizavimas ir planavimas, savo mokymosi stebėjimas ir vertinimas), *afektyvines* (savo jausmų registravimas ir reiškimas, streso mažinimas, savęs drąsinimas) ir *socialines* strategijas (klausimų uždavimas, bendradarbiavimas, empatija). P. Bimmel ir U. Rampillon dar labiau detalizuoja kalbos mokymosi strategijas ir atskiria kalbos mokymosi strategijas nuo kalbos vartojimo strategijų (turimų žinių panaudojimas, visų galimų priemonių panaudojimas). Šio straipsnio objektas yra kalbos *mokymosi* patirtis, todėl autorės rėmėsi būtent šia, jų manymu, išsamiausia strategijų klasifikacija.

Tyrimo rezultatai ir jų interpretacija

Dauguma Utenos kolegijos studentų yra mokęsi ne vieną užsienio kalbą prieš pradėdami studijuoti profesinę užsienio kalbą. Remiantis tyrimo duomenimis, matyti, kad didesnė dalis studentų mokėsi dvi užsienio kalbas, o 20% net tris užsienio kalbas.

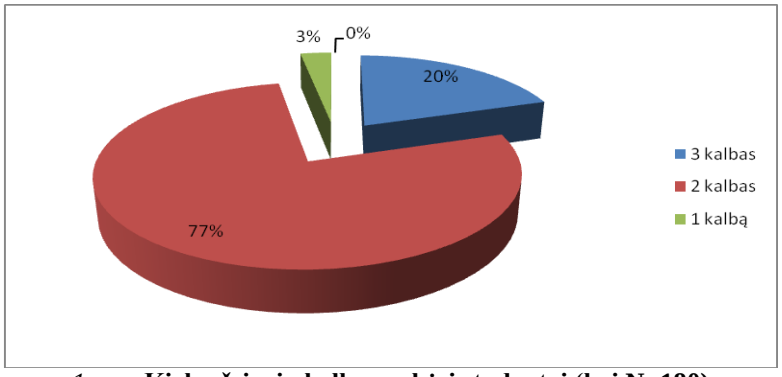

1 pav. **Kiek užsienio kalbų mokėsi studentai (kai N=180)**

Studentų pirmosios užsienio kalbos mokymosi patirtis laiko aspektu yra labai skirtinga. Kaip rodo tyrimo duomenys, ši patirtis gana ilga ir leido susiformuoti tam tikriems kalbų mokymosi įpročiams.

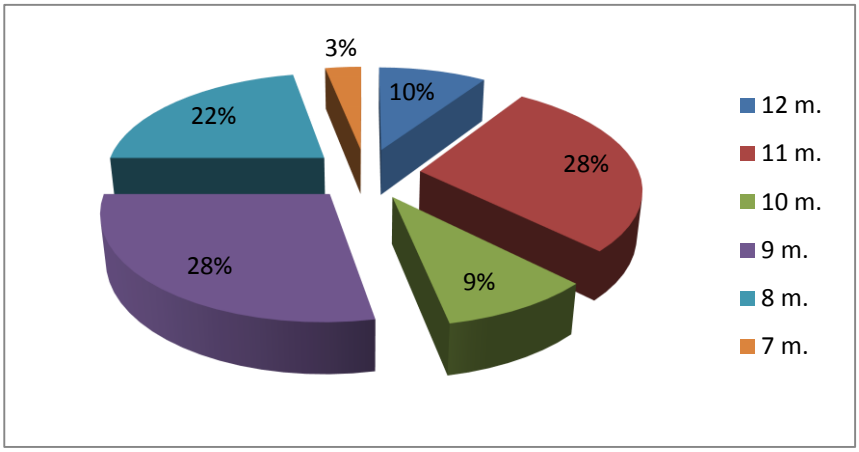

2 pav. **Pirmosios užsienio kalbos mokymosi trukmė metais (kai N=180)**

Apklausos ir interviu metu atsiskleidė tam tikra dominuojanti tendencija, kad tik nedidelė dalis profesinės užsienio kalbos besimokančių studentų savarankiškai ir sąmoningai planuoja ir organizuoja savo užsienio kalbos mokymąsi. Formuluojant kai kuriuos anketos ir interviu klausimus, susijusius su mokymosi strategijomis, pasinaudota P. Bimmel ir U. Rampillon (2000) pastebėjimu, kad besimokančiajam nusakyti pasirinktą mokymosi strategiją padeda „jei..., tai...“ formuluotė. Minėti tyrėjai pateikia tokį pavyzdį: jei mano tikslas yra išmokti dialogą, tai aš išsigalvoju pokalbiui partnerį ir savo vaizduotėje su juo kalbuosi. Formuluotės „jei..., tai...“ naudojimas pasiteisino, studentams nebuvo sunku nusakyti veiksmus, siekiant rezultato, gaunama informacija buvo pakankamai tiksli ir aiški.

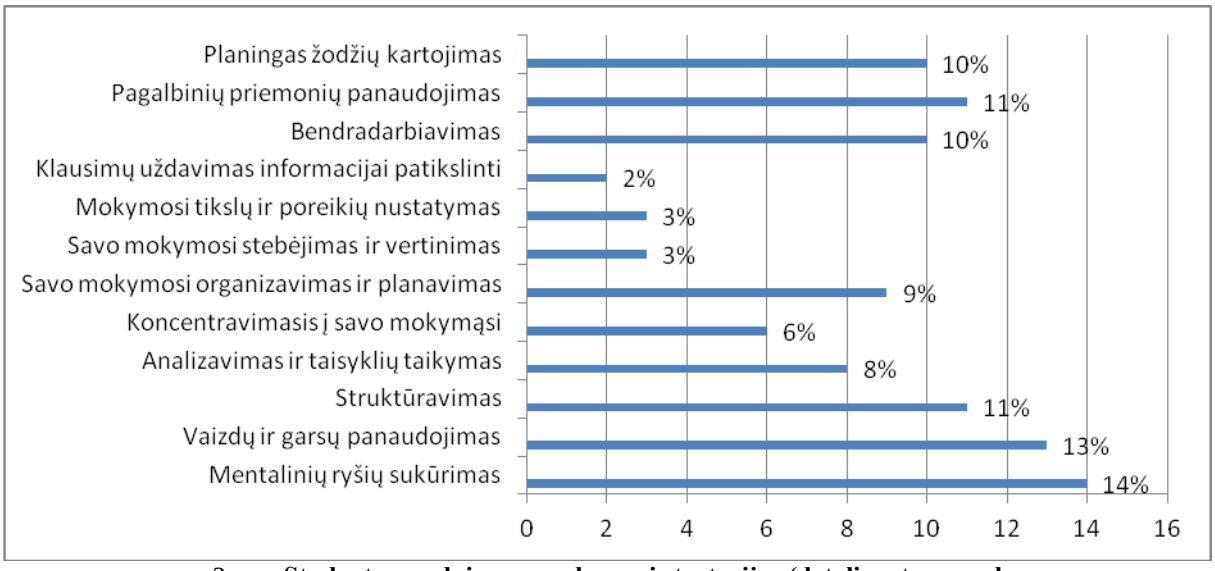

3 pav. **Studentų naudojamos mokymosi strategijos (detalizuotos pagal Bimmel ir Rampillon, 2000), kai N=97**

Mokantis profesinės užsienio kalbos, studentams tenka įsiminti ir išmokti didelį kiekį naujų žodžių ar išsireiškimų, susijusių su profesija. Išanalizavus ir apibendrinus anketinės apklausos ir interviu rezultatus paaiškėjo, kad studentai taiko įvairias *atminties* strategijas: ieško mentalinių ryšių, sudarydami (teminių) žodžių grupes, panaudoja žodžius naujame kontekste, sugalvodami savo sakinius su tuo žodžiu. Studentai nurodė, kad jiems (14 proc.) patinka atlikti užduotį žodžių (teminių) grupių sudarymui, jei randa tokią mokymosi priemonėje ir ji yra veiksminga, tačiau patys niekieno neliepiami tokia strategija nesinaudoja.

Dalis studentų (13 proc.) naujus žodžius įsimena vaizdų pagalba. Pavyzdžiui, elektros energetikos, aplinkos apsaugos inžinerijos ir verslo vadybos studijų programų studentams patinka atvaizduoti galimus žodžių junginius *žodžių ežiukais* (vok. *Wortigel*; asociograma). Studentų teigimu, *žodžių ežiukai/asociograma* yra veiksminga pakartojimui ir įtvirtinimui. Tačiau studentams labai patrauklu mokytis naudojantis žodžių mokymuisi skirtais filmukais *YouTube*, kai ekrane matomas užrašytas žodis

ar frazė ir jį iliustruojantis vaizdas. Sėkmingai taikomas mokymasis, naudojantis garsiniu žodžių panašumu, pvz. *Hurrikane* (vok.) – uraganas; *rotation* (angl.) – rotacija.

Kol kas dar tik pavieniai studentai, mėgstantys naudotis technologijomis ir sąmoningai siekiantys geriausių kalbos mokymosi rezultatų, naudojasi internete laisvai prieinamais elektroniniais žodynais (pvz. *Duden Online* vokiečių kalbai, *The Free Dictionary* anglų kalbai ar kitais), kuriuose galima ties įvestu žodžiu rasti su juo susijusią koncentruotą informaciją. Pastebėta, kad išgirdę apie kolegų patirtį, šią strategiją panoro išbandyti kiti studentai. Ar tai taps įpročiu, kol kas sunku prognozuoti.

Planingai žodžius kartoja 10 proc. studentų. Didesnė dalis studentų kartoja einamos temos žodžius prieš numatomą žinių vertinimą (atsiskaitymą raštu ar žodžiu). Populiariausias žodžių kartojimas – pasinaudojant studento užrašuose sudarytu dvikalbiu teminių žodžių sąrašu, nes tokia mokymosi strategija buvo mokytojo(s) pademonstruota ir išmokyta taikyti dar bendrojo lavinimo mokykloje.

Analizuojant gautus tyrimo duomenis apie kalbos *apdorojimo strategijas,* paaiškėjo, kad nemaža dalis studentų (11 proc.) sėkmingai taiko struktūravimą. Analizavimo ir taisyklių taikymo strategija studentų tarpe taikoma gana dažnai: ją žino ir, remiantis tyrimo duomenimis, vienaip ar kitaip taiko visi tyrime dalyvavę studentai. Išmoktas gramatines taisykles studentai taiko ne tik rašydami, bet ir skaitydami teisingam sakinio prasmės supratimui.

Atsakydami į klausimą apie tai, kokias pagalbines priemones naudoja mokydamiesi, studentai nurodė dvikalbius popierinius žodynus, elektroninius žodynus, vertimui skirtas interneto svetaines (pvz. *VDU mašininis vertimas* anglų kalbai), mokomuosius filmus *YouTube, Google* vertimo programą, gramatikas (popierines), savo pačių susidarytą gramatinių taisyklių rinkinį ir t.t. Ne visi studentai naudoja tas pačias priemones. Straipsnio autorės daro prielaidą, kad tos ar kitos pagalbinės priemonės naudojimą apsprendžia jos turėjimas (prieinamumas) ir gebėjimas ja naudotis.

Duomenys apie netiesiogines strategijas buvo gauti per interviu. Kaip pastebi P. Bimmel ir U. Rampillon (2000), netiesioginės strategijos padeda susikurti sąlygas efektyviam nuolatiniam mokymuisi. Suformuotas toks gebėjimas gali būti labai svarbus kitų bendrųjų kompetencijų formavimui, palaikymui ir tobulinimui.

Strategijas, kaip *valdyti mokymąsi*, taiko visi apklausti studentai. Dažniausias studentų pateikiamas pavyzdys – gyvenant viename kambaryje su bendramoksliu triukšmo ir judėjimo artimoje aplinkoje eliminavimas, kai reikia mokytis. 6 proc. studentų dėmesį sukaupti padeda tylus muzikinis fonas. Kadangi studentai jau turi ilgametę užsienio kalbos mokymosi patirtį (žr. 2 pav.), profesinės užsienio kalbos mokymosi organizavimas ir planavimas didelių problemų nesukelia. Tik 3 proc. apklausoje dalyvavusių studentų buvo pamąstę apie tikslų sau išsikėlimą per tam tikrą nusistatytą laiką pasiekti konkretų profesinės kalbos mokymosi rezultatą, jei tai nesusiję su reikalavimais studijų metu. Jie ketina atlikti praktiką užsienyje ir siekia įvaldyti profesinę užsienio kalbą tokiu lygiu, kad atitiktų praktikantui keliamus reikalavimus.

Afektyvinės strategijos susijusios su besimokančiojo jausmais, mokantis užsienio kalbą. Į klausimą, ar fiksuoja savo jausmus mokantis, visi tyrime dalyvavę studentai atsakė neigiamai. Dauguma studentų išsakė nuomonę, kad profesinės užsienio kalbos mokymosi pradžioje išgyveno įtampą ar nerimą, nes suprato, jog jų turimos užsienio kalbos žinios ir įgūdžiai turi daug spragų, neleidžiančių siekti gerų rezultatų. Atsikratyti nerimo padėjo kitoks kalbos mokymosi planavimas ir organizavimas bei neformalus bendravimas su grupės draugais. Studentai nepraktikuoja slopinti nerimą prieš mokymąsi, žiūrėdami linksmus filmus ar skaitydami linksmas istorijas.

Studentai mokydamiesi taiko vienokias ar kitokias *socialines strategijas*, jas ypač mėgsta ir taiko tie studentai, kurių kalbos mokėjimo lygis žemesnis: kolegų prašo paaiškinti, išversti, ištaisyti jų klaidas, rinkdamiesi draugus dialogui konstruoti, renkasi pagal jų sumanumą, draugišką būdą, gebėjimą dirbti konstruktyviai. Kita vertus, daug kalbos mokymuisi skirtų užduočių yra susijusios su darbu poroje ar grupėje, kai studentai rengia bendrą mokymosi produktą, pvz. pristatymą, dialogą ir pan.

Apibendrindamos, straipsnio autorės skatina prisiminti, kaip apibūdinama *mokėjimo mokytis kompetencija*: tai asmens noras ir pasirengimas imtis naujų užduočių, gebėjimas kontroliuoti pažintinius ir emocinius procesus mokymosi metu ir taikyti įgytus gebėjimus įvairiuose kontekstuose (bendrosios programos, 2008). Straipsnio autorių atlikta studentų užsienio kalbų mokymosi patirties analizė iliustruoja, kad pagrindinės bendrosios kompetencijos yra susijusios tarpusavyje – vienų kompetencijų lavinimas gali prisidėti prie kitų kompetencijų tobulinimo. Mokymosi patirties žinojimas, jos analizė leidžia dėstytojui tikslingai ir kryptingai organizuoti mokymosi procesą ir taip sudaryti sąlygas įgyti kompetencijas, kurios pasitarnaus mokantis visą besimokančiojo gyvenimą.

Išvados

1. Kalbos mokymosi strategijų sąvokos ir strategijų klasifikavimo analizė teoriniu aspektu parodė, kad kalbos mokymosi sėkmė priklauso nuo sąmoningų besimokančiojo veiksmų.
2. Didesnė dalis respondentų linkę rinktis iš tų strategijų, kurias siūlo (ar nurodo) dėstytojas.
3. Mokydamiesi skirtingas užsienio kalbas, jie yra linkę taikyti tas pačias kalbos mokymosi strategijas, tačiau noriai išbando jiems naujas, kitų studentų pasiūlytas ar naudojamas strategijas. Žinodamas studentų mokymosi patirtį, dėstytojas gali tikslingai ir kryptingai organizuoti jų mokymąsi ir padėti formuoti trūkstamas kompetencijas.
4. Įvairių pagalbinių priemonių (pvz., išmaniųjų technologijų, e. šaltinių įvairiomis užsienio kalbomis) panaudojimą mokantis profesinės užsienio kalbos apsprendžia jos turėjimas (prieinamumas) ir gebėjimas jomis naudotis.
5. Gebėjimas tinkamai pasirinkti mokymosi strategiją, norint greičiau pasiekti rezultatų ir tuos rezultatus naudoti profesinėje veikloje, gali būti svarbus veiksnys, padedantis susikurti sąlygas efektyviam nuolatiniam mokymuisi, įsitvirtinti ir išlikti konkurencingu darbo rinkoje bei išsaugant darbo vietą.

Literatūra

1. *Europos Parlamento ir Tarybos rekomendacija dėl bendrųjų visą gyvenimą trunkančio mokymosi gebėjimų. (2006/962/EC).* Žiūrėta 2016, vasario 2 per internetą (anglų kalba): <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/?uri=URISERV%3Ac11090>.
2. Mačianskienė, N. (2000). Mokymosi strategijų ir skirtumų tarp lyčių sąsaja mokant anglų kalbos. *Pedagogika*, 46.
3. *Mokymosi visą gyvenimą memorandumas*. Vilnius, 2001, p. 10.
4. Pradinio ir pagrindinio ugdymo bendrosios programos. Patvirtinta Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2008 m. rugpjūčio 26 d. įsakymu Nr. ISAK-2433. Žiūrėta 2016, vasario 3 per internetą: <https://www.google.lt/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=bendrosios%20programos%202008>.
5. Achtenhagen, F., Lempert, W. (2000). *Lebenslanges Lernen im Beruf – seine Grundlegung im Kindes- und Jugendalter. Bd.1: Das Forschungs-und Reformprogramm.* Springer Fachmedien Wiesbaden, p. 52
6. Bimmel, P. (1993). Lernstrategien im Deutschunterricht. In: Fremdsprache Deutsch, H. 8/1993 „Lernstrategien".
7. Bimmel, P., Rampillon, U. (2000). *Lernerautonomie und Lernstrategien*. Goethe –Institut, München.
8. Cohen, A. D. (1990). *Language learning: Insights for learners, teachers, and researchers*. New York: Newbury House.
9. Cohen, A. D. (2011) (Ch. 41). Second Language Learner Strategies. In Hinkel, E. (Ed.) Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning, Vol. II – Part V. Methods and Instruction in Second Language Teaching (pp. 681-698). Abingdon, England: Routledge.
10. Oxford, R. L. (1990). *Language learning strategies: What every teacher should know*. New York: Newbury House/Harper & Row.
11. Richards, J.C., Platt, J., Platt, H. (1992). *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*. Essex: Longman.
12. Wenden, A., Rubin, J. (1987). *Learner strategies in language learning*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
13. Zare, P. (2012). Language Learning Strategies among EFL/ESL Learners: A Review of Literature. *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 2, No. 5

THE ANALYSIS OF SECOND LANGUAGE LEARNING EXPERIENCE OF THE STUDENTS AS A PRECONDITION FOR SUCCESSFUL LONGLIFE LEARNING

Summary

The article deals with the issue of foreign language learning experience in a higher school. The starting point of the discussion in the article are the eight key competences for lifelong learning that are essential in a knowledge society and guarantee more flexibility in the labour force, allowing it to adapt more quickly to constant changes in an increasingly interconnected world. The authors, having the experience of foreign language teaching (English and German) to young school-leavers and adults, who are reshaping their professional careers, focus on the competences of learning to learn and communication in foreign languages. They concentrate themselves on the intentional activity of a learner; therefore, they do not speak about teaching strategies and the strategies that are used during any activity involving foreign language and focus specifically on learning strategies. To their point of view, it is very important for foreign language teachers to be aware of the language learning strategies employed by their students in order to suggest a broader choice of strategies that could make the learning process more effective, flexible and consistent, which, in its turn, could facilitate to constant self-study during the whole life of learners. The

authors questioned and interviewed students to get their responses by following certain methodology and discuss their findings in the article. The responses of the students revealed the following: the majority of the students choose the strategies offered or even indicated by their teacher; when learning different foreign languages students tend to apply the same learning strategies, however, are open to learn and test new ones offered by their group-mates; a very important aspect is the awareness of a student's preferences for the learning strategies demonstrated by a teacher, since s/he can shape a student's learning process by forming and enhancing the missing competences. The authors of the article suggest that the ability to choose proper learning strategies in order to achieve the desired results more effectively and to apply them in job-related activity might be an essential factor that enables a learner for longlife learning which in its turn results in better competitiveness of a person.

Keywords: learning experience, learning strategies, consciaus actions/activity, professional foreign language.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Rasa Jodienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Socialinių mokslų (edukologijos) magistras, docentė.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Utenos kolegija, Kalbų ir komunikacijos katedros vedėja.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: taikomosios lingvistikos problemos: užsienio kalbų mokymo/si strategijos; nuotoliniu būdu teikiamų studijų kalbų mokymo/si galimybės ir problemos; tarpdisciplininiai lingvistiniai ir kultūriniai ryšiai.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: 861568069, rasa@utenos-kolegija.lt.

Autoriaus vardas, pavardė: Dalia Stunžėnienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Socialinių mokslų (edukologijos) magistras, lektorė.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Utenos kolegija, Neformaliojo suaugusiųjų švietimo koordinatorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: taikomosios lingvistikos problemos: užsienio kalbų mokymo/si strategijos; nuotoliniu būdu teikiamų studijų kalbų mokymo/si galimybės ir problemos; tarpdisciplininiai lingvistiniai ir kultūriniai ryšiai.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +370 677 95329, dalia.st@ukolegija.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author's name, surname: Rasa Jodienė.
Science degree and Academic title: Master of Social Sciences (Educology), assoc. prof.
Workplace and position: Utena University of Applied Sciences, the head of the department of Languages and Communication.
Author's research interests: the issues of applied linguistics – foreign language learning strategies; language learning opportunities provided by distance learning and its problems; cross disciplinary linguistic and cultural relations.
Telephone number and e-mail address: +37061568069, rasa@utenos-kolegija.lt.

Author's name, surname: Dalia Stunžėnienė.
Science degree and Academic title: Master of Social Sciences (Educology), lecturer.
Workplace and position: Utena University of Applied Sciences, a coordinator for non-formal adult education.
Author's research interests: the issues of applied linguistics – foreign language learning strategies; language learning opportunities provided by distance learning and its problems; cross disciplinary linguistic and cultural relations.
Telephone number and e-mail address: +370677 95329, dalia.st@ukolegija.lt.

PRADINIO UGDYMO PEDAGOGO INTERNETO SVETAINĖS NAUDOJIMAS PRADINIO UGDYMO PROCESE

Renata Kondratavičienė
Vilniaus kolegija

Anotacija. Norint mokymą(si) padaryti patrauklų visiems mokiniams, aktualu sukurti palankią mokinių mokymo(si) aplinką. Viena iš tokių aplinkų, kurią akcentuoja pradinio ugdymo pedagogai – praktikai yra pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainė. Straipsnyje atskleidžiama pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės samprata, naudojimo ugdymo procese ypatumai. Tiriama pradinio ugdymo pedagogų nuomonė bei patirtis apie pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimo ypatumus pradinio ugdymo procese.

Pagrindiniai žodžiai: pradinis ugdymas, pedagogas, interneto svetainė, mokiniai, tėvai.

Įvadas

Pradiniame ugdyme siekiama, kad mokiniai naudotų informacines kompiuterines technologijas (toliau tekste – IKT) mokydamiesi įvairių dalykų, taikomi žaidybiniai interaktyvūs metodai, skatinama tiriamoji veikla ir kūrybiškumas (Informatikos, informacinių technologijų ugdymo 2014–2020 metų strategijos gairės). Siekiant sėkmingai integruoti IKT į pradinio ugdymo procesą, turi būti skiriamas nuolatinis dėmesys pedagogų tobulėjimui. Pradinio ugdymo pedagogai turėtų gebėti dirbti naudodamiesi šiuolaikinėmis technologijomis, pajusti jų pranašumus, pastebėti dalyko dėstymo pokyčius. Sparčiai formuojantis informacinei visuomenei, iškilo daug klausimų dėl tradicinių ir inovatyvių ugdymo metodų efektyvumo bei santykio tarp jų pradinio ugdymo procese. Pradiniame ugdyme IKT turi būti taikomos ne tik kaip informacijos ir žinių šaltinis, bet ir kaip priemonė mokymo turiniui perteikti, kaip svarbus bendravimo ir bendradarbiavimo būdas. IKT proveržis įpareigoja pradinių klasių pedagogus ne tik prisitaikyti prie nuolat besikeičiančios aplinkos, bet ir žengti kartu su naujais metodais, technologijomis. Naujosios technologijos keičia požiūrį į mokytojo vaidmenį: buvę tik ugdymo instruktoriais, mokytojai tampa jo konstruktoriais, tarpininkais ir šiuolaikinių mokymosi aplinkų kūrėjais. Mokymosi aplinkos – tai edukacinę vertę turinčios žmonių gyvenimo bei veiklos erdvės, įgalinančios individo asmeninį tobulėjimą, realizuojamą per mokymosi pastangas (Jucevičienė, 2001). Viena iš tokių mokymosi aplinkų, kurią akcentuoja pradinio ugdymo pedagogai – praktikai (Иваненко, 2015; Vuk, 2012), yra pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainė. Apie pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimą pradinio ugdymo procese rašoma užsienio šalių pedagogų (Иваненко, 2015; Vuk, 2012) straipsniuose bei tarptautinių konferencijų leidiniuose, tačiau tyrimų apie pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimą ugdymo procese Lietuvoje nepavyko rasti. Todėl straipsnyje koncentruojamasi į šį tyrimo probleminį klausimą: kokiais ypatumais ugdymo procese pasižymi pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimas?

Tyrimo objektas – pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimas.

Tyrimo tikslas – nustatyti pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimo ugdymo procese ypatumus.

Tyrimo tikslui pasiekti yra keliami šie **uždaviniai:**

1. Atskleisti pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės sampratą.
2. Atskleisti pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimo ugdymo procese ypatumus.
3. Nustatyti pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimo ugdymo procese ypatumus tiriant pradinio ugdymo pedagogų nuomones bei patirtį.

Hipotezė – pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimas efektyvina ugdymo procesą.

Tyrimo metodai: mokslinių šaltinių ir turinio analizė, apklausa raštu.

1. Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės samprata

Dar visai neseniai pasaulinio tinklo idėja buvo tik fantastų svajonėse, o šiandien jis jau apraizgė visą planetą. Sparčiai besivystančios technologijos leido internetui „apsigyventi“ beveik kiekvienoje Lietuvos šeimoje. Internetas daugeliui mūsų tapo ne tik informacijos, žinių ar pramogų šaltiniu. Jis atvėrė galimybę kiekvienam naudotojui pasidalyti mintimis, savo kūryba, išreikšti nuomonę, susirasti bendraminčių (Paukštė, 2009).

Angliškai svetainė vadinama *home page* – namų puslapiu, tačiau lietuviškai – asmenine svetaine. Šis pavadinimas ypač taiklus, nes tiek bendrovių, tiek oficialių ir privačių asmenų interneto puslapiai atlieka elektroninės svetainės vaidmenį: juose priimami interneto svečiai, jiems pasakojama apie save, rodoma tai, kas, svetainės šeimininko nuomone, privalu parodyti. Dėl bendrovių ir oficialių asmenų interneto svetainių viskas aišku: jos skirtos komercijai, politikai ir pan., jose gausu oficialios informacijos, adresų, telefonų numerių. Šiek tiek kitaip yra dėl asmeninių interneto svetainių, ypač dėl asmeninių pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainių. Ką rasime jose? Kaip ir užėjus pas draugą į namus, interneto svetainėje kalbama šiek tiek apie svetainės šeimininko gyvenimą, darbą, mokyklą, asmeninius dalykus: pomėgius, laisvalaikį, bet daugiausiai – apie ugdomąją veiklą. Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainė yra edukacinė erdvė, kurioje mokiniai mokosi, bendrauja, kuria tarpusavio santykius. S. Vuk (2012) straipsnyje „*Interneto svetainė: tėvų, mokinių ir mokytojų partnerystė*“ rašo, kad jos klasės svetainė yra suskirstyta į šias pagrindines dalis: mūsų renginiai, mūsų klasė, klasės kalendorius, pranešimai ir naujienos spaudai, pramogos. Išanalizavus tiek Lietuvos, tiek užsienio šalių pradinio ugdymo interneto svetaines, pastebėta dažniausiai pasitaikanti sveatinių struktūra: Pagrindinis; Apie Mus; Mokiniams; Tėvams; Kolegoms; Galerija; Svečių knyga; Forumas.

Atsiradus „debesies“ technologijoms ir duomenis paskirsčius kaip įmanoma efektyviau, įrankiai tinklalapių kūrimui pradėjo sparčiai populiarėti. Šiais laikais mokytojams nebūtina turėti dizaino ar programavimo žinių – tik vaizduotės, trupučio kantrybės ir noro turėti savo svetainę internete. Svetainės išvaizdą galima rinktis iš įvairios tematikoms – nuo asmeninių iki verslo – profesionalių dizainerių paruoštų šablonų. Mokytojai yra savo svetainių šeimininkai – be kitų pagalbos "drag & drop" principu gali keisti struktūrą, spalvas, išvaizdą, turinį. Dažniausia yra 3 paprasti žingsniai nemokamos svetainės sukūrimui: Dizaino pasirinkimas; Turinio sudėjimas; Svetainės publikavimas. Populiariausi nemokami interneto puslapių kūrimo įrankiai: „Weebly.com“, „Webs.com“, „Jimdo.com“, „Wix.com“, „Google Sites“ (Gelinas, 2016).

2. Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimo ugdymo procese ypatumai

Šių dienų mokytojas yra ne žinių perteikėjas, o mokymo(si) proceso koordinatorius. Būtinybė mokymą(si) padaryti patrauklų visiems mokiniams skatina ieškoti naujų mokymo būdų, atsižvelgiant į kiekvieno ugdytinio poreikius ir galimybes. Naujausi švietimo dokumentai akcentuoja patrauklų, sėkmingą mokymąsi ir vienas iš būdų tai padaryti yra – ugdymo proceso diferencijavimas ir individualizavimas. Norint ugdymo turinį individualizuoti ir diferencijuoti, aktualu sukurti palankią mokinių mokymo(si) aplinką. Mokymo(si) aplinka, kaip vienas esminių kokybiško švietimo veiksnių, pastaruoju metu yra ne tik užsienio, bet ir Lietuvos švietimo politikų dėmesio centre. *Lietuvos pažangos strategijoje Lietuva 2030* teigiama, kad privalu visose mokyklose sukurti tinkamą mokymo(si) aplinką, nes ji, šalia mokymo programų kokybės, labai svarbi ateities visuomenės narių kūrybingumui ugdyti.

Dirbdamas pradinėje mokykloje, pedagogas susiduria su iššūkiais: kaip organizuoti pamoką, kad kiekvienas mokinys įsitrauktų į aktyvų bei sąmoningą mokymąsi ir kaip išugdyti dalyko kompetencijas bei gerinti mokinių pasiekimus? Kaip sakė Džefris Petis (Geoff Petty) (2008), planuoti pamoką – tai menas, ne mokslas, nes nėra jokios apibrėžtos idealios pamokos. B.K.Čarltonas (Beth Critchley Charlton) (2007) nurodo, kad pamoka – gerai apgalvotas veiksmų planas, kuris atspindi, kaip perprantama mokymo(si) programa, mokinio gebėjimai, tai, ką mokiniui reikia sužinoti, ir būdai, kaip mokinys ir mokytojas įvertina sėkmę. Net ir išsiaiškinus, kas gi kiekvienam iš mūsų yra inovatyvus ugdymas, ir turint konkrečių pavyzdžių, gali kilti klausimų, kaip tinkamai pradėti, ar tai bus efektyvu. Manoma, kad čia svarbiausia – mokytojo noras tobulėti ir pasiryžimas priimti naujus iššūkius. Jei pedagogas nenori tiesiog atsiriboti nuo skaitmeninio pasaulio mokinių mokymo, verta iš naujo apsvarstyti ir savo metodologiją, ir ugdymo turinį. Nėra nelaukta, kad ugdymo turinys iš esmės yra skaitmeninis ir technologinis. Jis apima kompiuterius, kompiuterių programinę įrangą, robotų techniką, nanotechonologijas (Prensky, 2009). Toks ugdymo turinys priimtinas šiandienos pradinukui. Ar daug pedagogų yra pasirengę taip mokyti? „...Kvalifikuoti ir turintys ilgametę praktiką mokytojai savo patirties sklaidai vis drąsiau renkasi internetą ir savo pačias didžiausias profesines paslaptis atvirai patiki virtualiai erdvei...“, rašoma straipsnyje „Profesinė paslaptis – tinklalapyje“ apie Kupiškio rajono Noriūnų Jono Černiaus pagrindinės mokyklos pradinių klasių mokytojos ekspertės Ekaterinos Vanagienės parengtą interneto svetainę „*Ekaterinos klasė*“.

Pedagogo interneto svetainės atsiradimą dažniausiai lemia mokytojų ir tėvų bendradarbiavimas. Interneto svetainės tikslas – informuoti tėvus, mokinius, paskatinti juos būti aktyviais bei įtraukti į bendrą darbą. Kiekviena veikla dokumentuojama – taip atsiranda galimybė giliau pažvelgti į kasdienę

veiklą ir užtikrinti, kad pamoka kiekvienam būtų matoma ir skaidri. Į partnerystę gali būti įtraukiami tėvai, kurie rengia atskiras interneto svetainės dalis (Vuk, 2012). Galima klausti, kam reikalinga asmeninė pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainė? Įstatymo, kad būtina susikurti pradinio ugdymo pedagogo interneto puslapį, nėra, tačiau privalumų ji suteikia nemažai. N. I. Ivanenko (Н. И. Иваненко) (2014) rašo, kad informacinių technologijų plėtra skatina mokytoją savirealizacijai interneto platybėse. Sukurti metodinę „taupyklę“, pildyti elektroninį portfolio, organizuojant projektinę veiklą vykdyti apklausas, rasti bendraminčių. Šias ir kitas galimybes mokytojas gali įgyvendinti naudojant asmeninę interneto svetainę.

Mokinio mokymo(-si) rezultatams didelę įtaką daro jo šeimos požiūris į mokymąsi, mokymo(si) įpročiai ir tradicijos. Geriausių rezultatų pasiekiama tuomet, kai sutampa ir mokinio, ir mokytojo, ir mokinio šeimos lūkesčiai. A. Hargreaves (1999) pabrėžia, kad mokytojų ir tėvų bendravimas skatina abiejų pusių tobulėjimą. Svarbu, kad mokinių tėvų dalyvavimas klasės ir mokyklos gyvenime būtų prasmingas, tikslingas ir veiksmingas. Pastaruoju metu vis daugiau tėvų turi galimybę bendrauti internetu. Daugelis pradinio ugdymo pedagogų svetainių turi forumus, kuriuose tėvai gali išsakyti savo nuomonę, klausti patarimų, patys patarti, aiškintis jiems rūpimus klausimus. Mokytojai ir kiti mokykloje dirbantys specialistai taip pat gali teikti siūlymus, patarimus. Toks bendravimas yra gana veiksmingas, nes abi pusės (tėvai ir mokykla) gali greitai ir operatyviai spręsti kylančias problemas, sulaukti pagalbos juos dominančiais klausimais.

Pasak R. Kondratavičienės ir R. Labunskienės (2012, 5), pedagogas savo interneto svetainėje gali talpinti vaikų meninės raiškos rezultatus, įdomius gyvenimo momentus, teikti informaciją ugdymo įstaigos tėvams ugdymo(si) klausimais. Interneto svetainė ar jos atskiros dalys, mokinių tėvams pageidaujant, gali būti apsaugota slaptažodžiu. Pirmiausia, asmeninė svetainė – tai saviraiškos būdas. Daugelis pradinio ugdymo pedagogų čia dalijasi savo patirtimi. Mokiniai, jų tėvai, kolegos gali pareikšti savo nuomonę svetainės savininkui bet kuriuo rūpimu klausimu. Antra, interneto svetainė – tai būdas surasti kontaktų su kolegomis, dalintis patirtimi. Trečia, asmeninių pradinio ugdymo pedagogogo interneto svetainių funkcija – pati altruistiškiausia. Jose surašoma informacija, kuri, svetainės autoriaus nuomone, gali praversti čia užsukantiems: pateikiamos nuorodos į vertingus interneto ugdomuosius objektus, įvairūs internetinių bei neinternetinių problemų sprendimo būdai, patarimai tėvams (Kondratavičienė, 2015).

3. Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimo ypatumų ugdymo procese tyrimas

3.1. Tyrimo metodologija ir organizavimas

Siekiant detaliau nustatyti pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimo ugdymo procese ypatumus, pirmiausia buvo analizuojama mokslinė, metodinė literatūra, užsienio bei Lietuvos pradinio ugdymo pedagogų kurtos svetainės. Remiantis gauta informacija, buvo tyrėjos sudarytas uždaras klausimynas iš aštuonių klausimų dirbantiems bei būsimiems Lietuvos pradinio ugdymo pedagogams bei atviras klausimynas iš šešių klausimų pradinio ugdymo pedagogams, turintiems ir naudojantiems interneto svetainę pradinio ugdymo(si) procese.

Uždaras klausimynas: *pradinio ugdymo pedagogų kvalifikacinė kategorija; pedagoginė darbo patirtis; pedagogų nuomonė apie interneto svetainės naudojimą ugdymo procese bei kokia informacija turėtų būti pateikiama pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainėje; interneto svetainės turėjimo bei naudojimo patirtis; interneto svetainės neturėjimo priežastys; interneto svetainės kūrimo kursų reikalingumas; svetainės kūrimui dažniausiai naudojamos turinio valdymo sistemos.*

Atviras klausimynas: *kokie veiksniai lėmė jų interneto svetainės sukūrimą bei naudojimą ugdymo procese; koks jų interneto svetainės tikslas; kokia svetainės nauda mokiniams; kokio pobūdžio informacija mokiniams pateikta jų svetainėje; kokių privalumų teikia jų svetainė;kas rodo jų svetainės naudą bei populiarumą; kokie patarimai pradedantiems pedagogams apsisprendusiems turėti savo interneto svetainę; ar galėtų pradinio ugdymo pedagogo veiklą pagerinti jo interneto svetainė; kokia nformacija turėtų būti pateikiama pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainėje*.

Anketinėje apklausoje, atliktoje 2015 m. gruodžio mėnesį, dalyvavo 64 dirbantys Lietuvos pradinio ugdymo pedagogai ir 47 būsimi pradinio ugdymo pedagogai, studijuojantys pradinio ugdymo pedagogiką Vilniaus kolegijos Pedagogikos fakultete. Tyrimas atliktas, naudojant elektroninę apklausą. Lietuvos pradinio ugdymo pedagogams buvo išsiųsti laiškai, kuriuose prašoma, kad jie užpildytų anonimines anketas. Tyrimo duomenys apdoroti kompiuterine programa *Microsoft Excel 2010*.

Atliekant tyrimą buvo laikomasi tyrimo etikos principų. Visi tyrime dalyvavę pedagogai dalyvavo savanoriškai, tyrimo dalyviai iš anksto buvo supažindinti su tyrimų tikslu, buvo gerbiamas jų pasirinkimas dalyvauti tyrime, buvo saugomos tiriamųjų teisės ir išlaikomi šilti, bet dalykiški santykiai.

3.2. Pradinio ugdymo pedagogų nuomonės apie interneto svetainės naudojimą pradinio ugdymo(si) procese analizė

Daugiausia (39 proc.) tyrime dalyvavo mokytojai metodininkai (1 paveikslas). 34 proc. pagal gautus rezultatus kvalifikacinėje kategorijoje užima mokytojai, 22 proc. – vyresnieji mokytojai. 5 proc. visų respondentų užima mokytojai ekspertai.

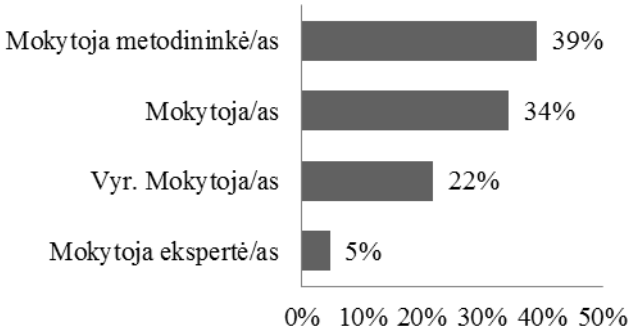

1 pav. **Pradinio ugdymo pedagogų kvalifikacinė kategorija**

Daugiausia (23 proc.) tyrime dalyvavo pedagogai, turintys 20-25 metų darbo patirtį (2 paveikslas), kiek mažiau (17 proc.) – turintys 25-30 metų patirtį. Mažiausia (5 proc.) tyrime dalyvavo pedagogai, turintys 10-15 metų darbo patirtį.

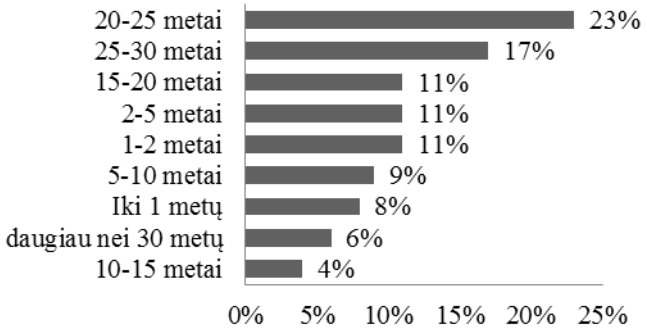

2 pav. **Pedagoginė darbo patirtis**

Tiek dirbančių, tiek būsimų pedagogų nuomone (3 paveikslas), pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainė ugdymo procese gali būti naudojama mokytojų patirties sklaidai (34 proc., 25 proc.), darbui su mokiniais (32 proc., 38 proc.) bei mokinių tėvais (34 proc., 37 proc.).

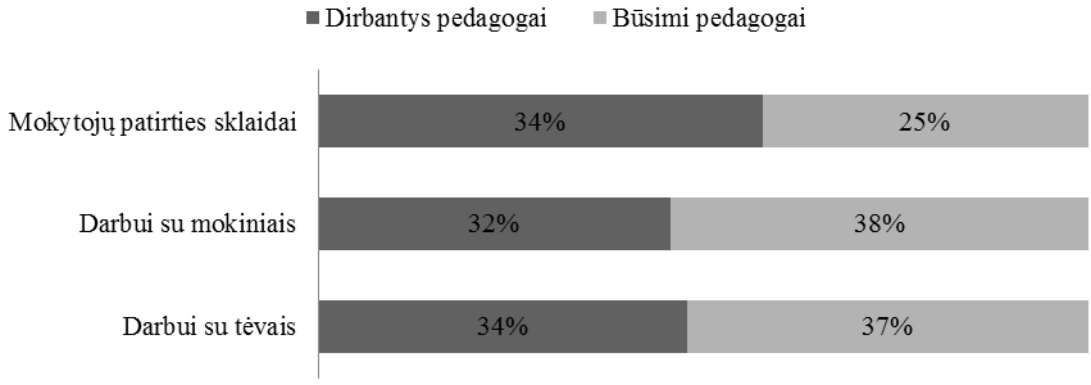

3 pav. **Pradinio ugdymo pedagogų nuomonė apie interneto svetainės naudojimą ugdymo procese**

Pagal diagramoje (4 paveikslas) pateiktus duomenis matome, kad labiausiai pasitvirtinanti, dirbančių pedagogų turinčių ir neturinčių svetainės bei būsimų pedagogų neturinčių svetainės, nuomonė

yra, jog interneto svetainėje turėtų būti pateikiama informacija, skirta darbui su mokiniais, darbui su tėvais bei mokytojo patirties sklaidai. Pasitaikė ir kitaip manančių, kurie nurodė, kad galėtų būti pateikiama informacija apie pačią mokyklą bei mokytojo asmeninė informacija.

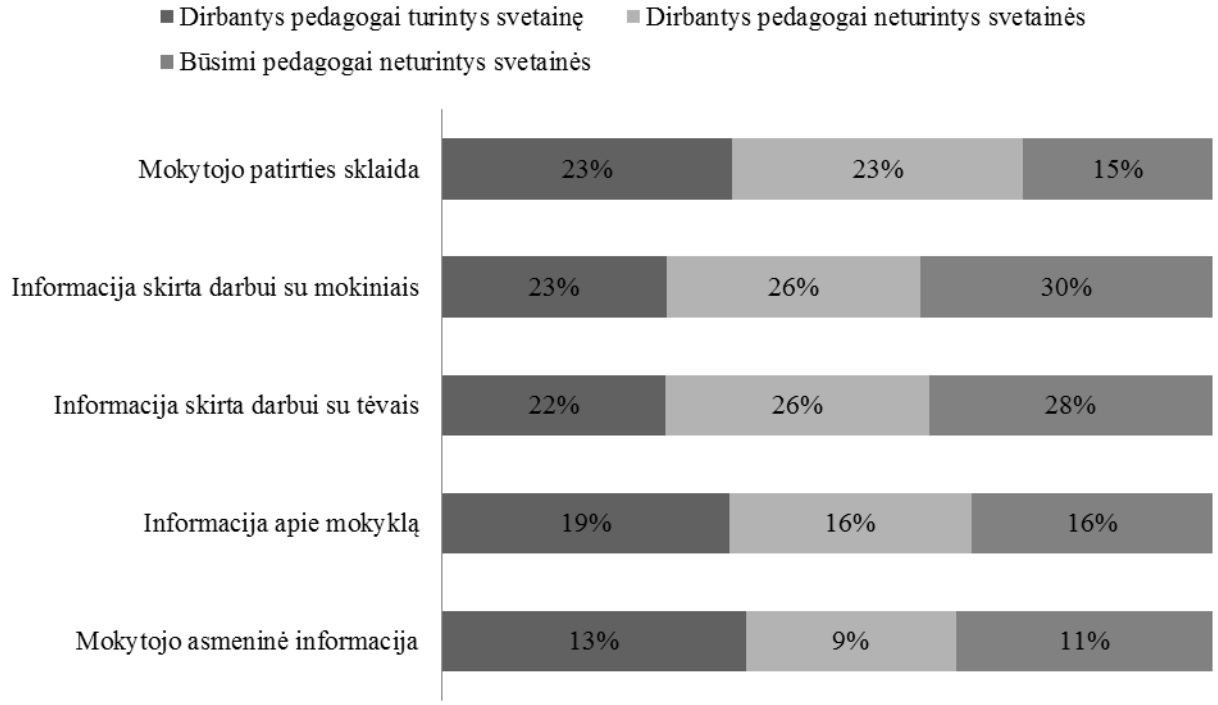

4 pav. **Pradinio ugdymo pedagogų nuomonė kokia informacija turėtų būti pateikiama pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainėje**

Pagal diagramoje pateiktus duomenis (5 paveikslas) matome, kad interneto svetainės neturi 48 proc. iš atsakiusių dirbančių ir 21 proc. būsimų pradinio ugdymo pedagogų. Interneto svetainę turi beveik 27 proc. dirbančių pradinio ugdymo pedagogų. Kol kas interneto svetainės neturi nei vienas būsimas pradinio ugdymo pedagogas, nes laisvai pasirenkamos alternatyvos Inovatyvios technologijos pradiniame ugdyme modulis, kurio metu studentai mokosi kurti ir administruoti svetaines, perkeltas į penktą semestrą. Tačiau 25 proc. būsimų pradinio ugdymo pedagogų ir 79 proc. dirbančių pedagogų išreiškė norą turėti interneto svetainę.

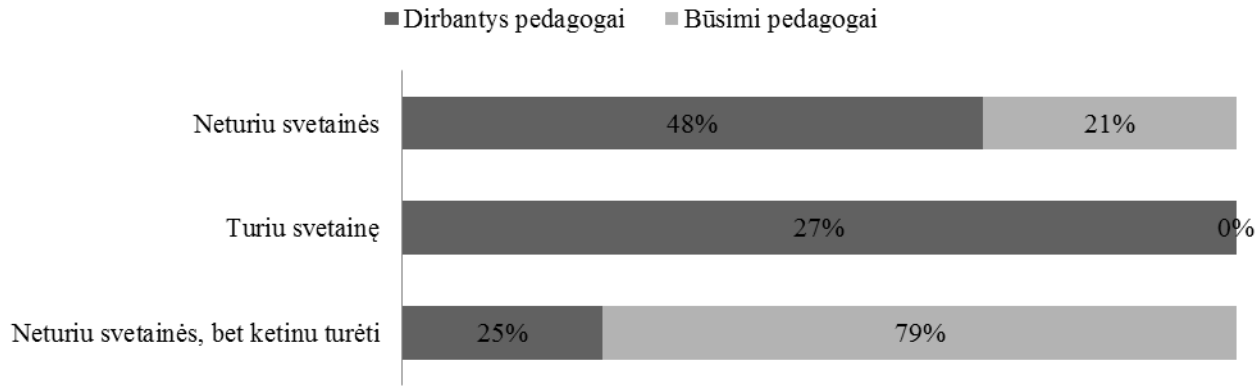

5 pav. **Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės turėjimas**

Pagal diagramoje (6 paveikslas) pateiktus duomenis matome, kad 54 proc. dirbančių ir 64 proc. būsimų pradinio ugdymo pedagogų nurodė, kad jiems yra reikalingi svetainės kūrimo kursai. Tačiau tokie kursai nereikalingi 33 proc. dirbantiems ir 27 proc. būsimiems Lietuvos pradinio ugdymo pedagogams. Kitas priežastis nurodė 13 proc. dirbančių ir 9 proc. būsimų pradinio ugdymo pedagogų.

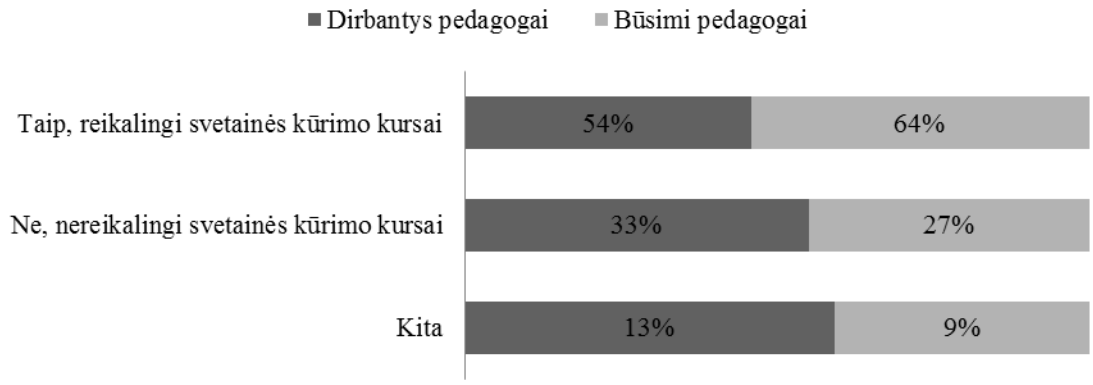

6 pav. **Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės kūrimo kursų reikalingumas**

Buvo siekiama sužinoti, kodėl dauguma pradinio ugdymo pedagogų neturi interneto svetainės (7 paveikslas). Dirbantys pedagogai, turintys (51 proc.) ir neturintys (50 proc.), bei būsimi pedagogai, neturintys interneto svetainės (36 proc.), mano, kad kolegos interneto svetainės sukūrimui neturi praktinių įgūdžių. Dirbantys pedagogai, turintys (27 proc.) ir neturintys (32 proc.), bei būsimi pedagogai, neturintys interneto svetainės (18 proc.), mano, kad kolegoms nėra poreikio. 27 proc. dirbančių turinčių ir 10 proc. neturinčių bei 19 proc. būsimų pedagogų neturinčių interneto svetainės nuomone, pedagogai neturi motyvacijos susikurti interneto svetainės. Dirbantys pedagogai, turintys (7 proc.) ir neturintys (8 proc.) bei būsimi pedagogai neturintys interneto svetainės (27 proc.), mano, kad mokytojai vis dar neturi techninių galimybių taikyti pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės ugdymo procese.

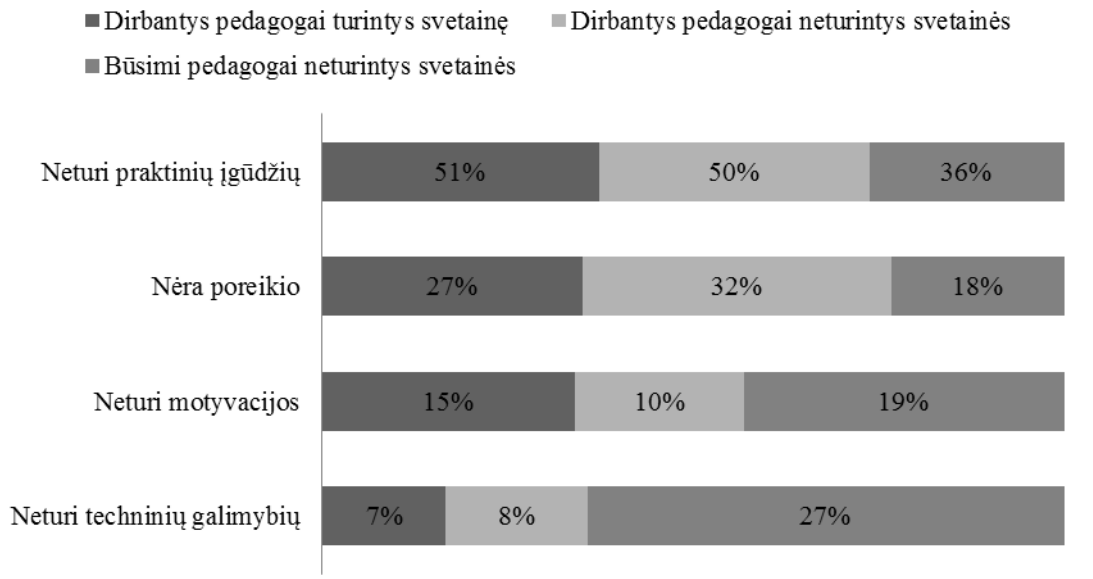

7 pav. **Pradinio ugdymo pedagogų nuomonė kodėl dauguma pradinio ugdymo pedagogų neturi interneto svetainės**

Sekančiu klausimu siekiama sužinoti, kokiomis valdymo sistemomis (programomis) naudojosi pedagogai, kurdami interneto svetaines (8 paveikslas). Daugiau nei pusė pedagogų (62 proc.) nurodė, jog labiausiai jų pačių naudojama svetainės kūrimo sistema yra „Jimdo". Daugiau nei dešimtadalis (14 proc.) nurodė, kad naudojo „Google Sites" svetainių kūrimo sistemą. Kitos valdymo sistemos (programos), tokios kaip „Wordpress", „Wix.com" ir „Microsoft Office FrontPage", pagal naudojimą ir populiarumą užimė po 5 proc.

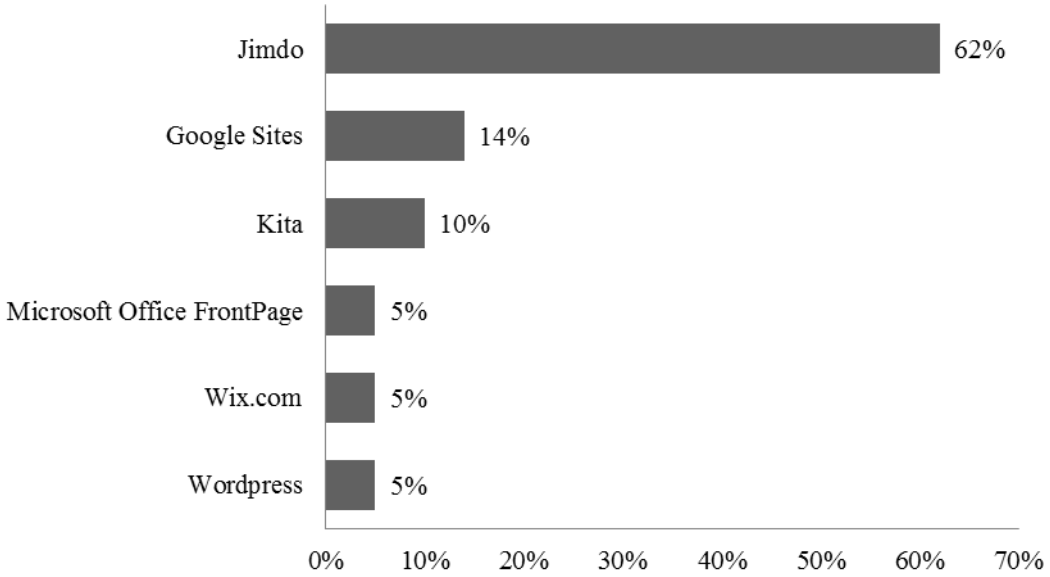

8 pav. **Svetainės kūrimui dažniausiai naudojamos turinio valdymo sistemos**

Apibendrinant dirbančių ir būsimų pradinio ugdymo pedagogų nuomones apie interneto svetainės naudojimą ugdymo procese, išsiaiškinta, kad interneto svetainė ugdymo procese gali būti naudojama mokytojų patirties sklaidai, darbui su mokiniais bei mokinių tėvais. Labiausiai pasitvirtinanti nuomonė yra, kad interneto svetainėje turėtų būti pateikiama informacija, skirta darbui su mokiniais pamokų metu ir užklasinėje veikloje bei mokytojo patirties sklaidai. Interneto svetainės neturi beveik pusė iš atsakiusių dirbančių ir penktadalis būsimų pradinio ugdymo pedagogų. Tačiau daugiau nei trys ketvirtadaliai būsimų pradinio ugdymo pedagogų ir ketvirtadalis dirbančių pedagogų išreiškė norą turėti interneto svetainę. Pusei dirbančių Lietuvos pradinio ugdymo pedagogų ir daugiau nei pusei būsimų pradinio ugdymo pedagogų yra reikalingi svetainės kūrimo kursai. Pedagogai rekomenduoja svetainę pradėti kurti turint aiškią svetainės taikymo viziją bei naudą. Pedagogų nuomone, dauguma pradinio ugdymo pedagogų neturi interneto svetainės todėl, kad kolegos interneto svetainės sukūrimui neturi praktinių įgūdžių, motyvacijos ar techninių galimybių. Populiariausios pedagogų naudojamos svetainės kūrimo sistemos yra „Jimdo", „Google Sites", „Wordpress", „Wix.com" ir „Microsoft Office FrontPage".

3.3 Pradinio ugdymo pedagogų naudojančių interneto svetainę pradinio ugdymo(si) procese patirties analizė

Siekiant, kad tyrimas būtų atviras svarbioms problemoms, kurių planuojant apklausą galbūt nebuvo numatyta, į klausimyną buvo įkomponuoti atviri klausimai, kai tiriamieji laisvai galėjo parašyti savo nuomonę nei vertinimus. Atviro klausimyno metu buvo siekta išsiaiškinti, *kokie veiksniai lėmė pedagogų interneto svetainės sukūrimą bei naudojimą ugdymo procese.* Paaiškėjo, kad beveik visi 17 tyrime dalyvavę informantai akcentavo, kad jų interneto svetainės atsiradimą dažniausiai lemė kolegų patirtis, poreikis dalintis patirtimi, skleisti klasės gyvenimo akimirkas, klasės naujienas, bendrauti su mokinių tėvais, supažindinti tėvus su kasdiene veikla mokykloje.

Tyrimo metu pedagogų buvo paklausta, *koks jų interneto svetainės tikslas.* Dažniausia pedagogai nurodė kad jų interneto svetainės tikslas – pateikti užduotis bei naudingas nuorodas mokiniams, talpinti, skelbti reikiamą, aktualią informaciją visai klasės bendruomenei, bendrauti ir bendradarbiauti su mokinių tėvais ir kolegomis, dalintis gerąja savo patirtimi, įkvėpti kolegas susikurti savo interneto svetainę ir naudoti pradinio ugdymo(si) procese.

Klausimo „*kokia svetainės nauda mokiniams*" įrodantys teiginiai: „*Mokiniai randa daug naudingų nuorodų, sužino aktualią informaciją, peržiūri renginių akimirkas, sveikina klasės draugus, įtvirtina žinias; mokiniai svetainėje džiaugiasi savo pasiekimais, mokosi; tai pagrindinė klasės knyga, kurią jie skaito kiekvieną dieną su didžiausiu malonumu. Čia jie gali bendrauti plepučių forume, sužinoti pagrindinę dienos, mėnesio, savaitės informaciją. Laiku pasiruošti reikiamas priemones reikalingas dailės ir technologijų, pasaulio pažinimo pamokoms, papildomai pagilinti savo žinias. Pasidžiaugti savo ir klasės draugų darbais*" atskleidžia, kad pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės nauda mokiniams yra didelė, nes pateikiama naudinga informacija mokiniams; bendraujama ir bendradarbiaujama, mokiniai dalijasi kūrybiniais darbais su bendraamžiais.

Klausimo „*kokio pobūdžio informacija mokiniams pateikta jų svetainėje*“ iliustruojantys pasisakymai: „*Informacinė, mokomoji, šviečiamoji, dalykinė, kūrybinė, mokytojo sukurtos mokomosios priemonės pamokoms, pramogoms, laisvalaikiui, šventėms; klasės pasiekimai, nuorodos į mokomąsias svetaines; pamokų ir neformaliojo ugdymo tvarkaraščiai; mokomieji filmai, žaidimai bei pristatymai; nuorodos į įrankius, naudojamus informacinių technologijų būrelyje*“ parodo, kad pedagogai dalijasi informacine, mokomąja, šviečiamąja bei dalykine informacija savo kurtoje pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainėje.

Tyrimo metu buvo aiškinamasi, *ar galėtų pradinio ugdymo pedagogo veiklą pagerinti jo interneto svetainė*. Analizuojant tyrimo duomenis, buvo išskirtos trys pagrindinės sritys: bendravimas su mokinių tėvais, gerosios patirties sklaida tarp kolegų, pamokos metu pateikiamos užduotys.

Analizuojant klausimą „*kokių privalumų teikia jų svetainė*“ išryškėja pagrindiniai svetainės privalumai: „*Svetainė sutaupo laiko pamokos metu, nes vaikai lengviau susiranda mokomąją medžiagą; vaikai saugiai naršo internete (tėvai nesibaimina, kad vaikas užklys ten, kur nesaugu); viešinama klasės veikla (nuotraukos, video) tėvams, mokiniams, kolegoms; nenutrūkstamas kontaktas su bendruomene*“. Tai leidžia teigti, kad pedagogo interneto svetainė naudojama ne tik darbui su mokiniais bei jų tėvais, bet ir mokytojų patirties sklaidai.

Tyrimu siekta išsiaiškinti, *kas rodo pedagogo svetainės naudą bei populiarumą.* Beveik visi tyrime dalyvavę pedagogai (n=17) atsakė, kad svetainės naudą bei populiarumą rodo svetainės lankytojų aktyvumas (skaitikliukas), svetainės lankytojų atsiliepimai svečių knygoje, asmeniniai laiškai iš atskirų vartotojų, rastos puslapyje informacijos aptarinėjimas klasėje ir tėvų susirinkimo metu.

Apibendrinant pradinio ugdymo pedagogų, naudojančių interneto svetainę pradinio ugdymo(si) procese, patirtį, galima teigti, kad jų interneto svetainės atsiradimą dažniausiai lemė kolegų patirtis, poreikis dalintis patirtimi su kolegomis, supažindinti tėvus su kasdiene veikla mokykloje. Dažniausia pedagogai nurodė kad jų interneto svetainės tikslas – pateikti užduotis bei naudingas nuorodas mokiniams, talpinti, skelbti reikiamą, aktualią informaciją visai klasės bendruomenei, bendrauti ir bendradarbiauti su mokinių tėvais ir kolegomis, dalintis gerąja savo patirtimi, įkvėpti kolegas susikurti savo interneto svetainę ir naudoti pradinio ugdymo(si) procese. Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės nauda mokiniams yra didelė, nes pateikiama naudinga informacija mokiniams; bendraujama ir bendradarbiaujama, mokiniai dalijasi kūrybiniais darbais su bendraamžiais. Dažniausia pedagogai dalijasi informacine, mokomąja, šviečiamąja bei dalykine informacija savo kurtoje pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainėje. Svetainės naudą bei populiarumą rodo svetainės lankytojų aktyvumas, svetainės lankytojų atsiliepimai svečių knygoje, asmeniniai laiškai iš atskirų vartotojų.

Išvados

1. Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės atsiradimą dažniausiai lemia: mokytojų ir tėvų bendradarbiavimas; kolegų patirtis; mokytojo noras tobulėti ir pasiryžimas priimti naujus iššūkius; troškimas, kad kiekvienas mokinys įsitrauktų į aktyvų bei sąmoningą mokymąsi. Dažniausiai pasitaikanti svetainių struktūra: Apie Mus; Mokiniams; Tėvams; Kolegoms; Galerija; Svečių knyga; Forumas. Populiariausi interneto svetainės kūrimo įrankai, nereikalaujantys dizaino ar programavimo žinių: „Weebly.com“, „Webs.com“, „Jimdo.com“, „Wix.com“, „Google Sites“.
2. Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės paskirtis – informuoti tėvus, kolegas, mokinius, dalintis gerąja patirtimi bei klasės gyvenimo akimirkomis, efektyviau įtraukti mokinius į mokymo(si) procesą, kad kiekvienas mokinys patirtų atradimo džiaugsmą. Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainė dažniausiai naudojama mokytojų patirties sklaidai, darbui su mokiniais bei mokinių tėvais.
3. Pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainėje pateikiama informacija skirta darbui su mokiniais pamokų metu ir užklasinėje veikloje bei mokytojo patirties sklaidai. Svetainės tikslas – pateikti užduotis bei naudingas nuorodas mokiniams, talpinti, skelbti reikiamą, aktualią informaciją visai klasės bendruomenei, bendrauti ir bendradarbiauti su mokinių tėvais ir kolegomis, dalintis gerąja savo patirtimi, įkvėpti kolegas susikurti savo interneto svetainę ir naudoti pradinio ugdymo(si) procese.

Hipotezė, kad pradinio ugdymo pedagogo interneto svetainės naudojimas efektyvina ugdymo procesą, pasitvirtino.

Literatūra

1. Gelinas, Ch. l. (2016). *Free Website Builder*. Žiūrėta 2016, vasario 19 per internetą: <http://socialcompare.com/en/comparison/free-website-builder>.

2. Hargreaves, A. (1999). *Keičiasi mokytojai, keičiasi laikai: mokytojų darbas ir kultūra postmoderniajame amžiuje.* Vilnius.
3. *Informatikos, informacinių technologijų ugdymo 2014–2020 metų strategijos gairės*. Žiūrėta 2016, vasario 10 per internetą: <http://www.upc.smm.lt/ugdymas/dokumentai/svarstomi/it/Informatikos_ir_IT_ugdymo_nuo_2015_m._gaires_2012-10-04.pdf>.
4. Kondratavičienė, R, Labunskienė, R. (2012). *Informacinių technologijų taikymas ikimokyklinio ugdymo pedagogo darbe*. Informacinių technologijų taikymas švietimo sistemoje 2012: e. mokymosi patirtis, aktualijos ir perspektyvos: Respublikinės mokslinės-praktinės konferencijos pranešimų medžiaga//Kaunas: Kauno kolegija, 2012, 12-26.
5. Kondratavičienė, R. (2015). *Informacinių technologijų taikymo pradiniame ugdyme*. Žiūrėta 2016, vasario 10 per internetą: <http://moodle.viko.lt/mod/lesson/view.php?id=63085&pageid=397>.
6. *Lietuvos pažangos strategijoje Lietuva 2030* (2014). Žiūrėta 2016, vasario 10 per internetą: <https://www.lietuva2030.lt>.
7. *Lietuvos pradinių klasių mokytojų svetainės*. Žiūrėta 2016, vasario 10 per internetą: <http://www.musumokykla.lt/ikt-mokykloje-/svetaines-mokytojams-21/lt/kolegu--svetaines-112.html>.
8. Pasvalio rajono laikraštis „Darbas“. (2010 m. rugsėjo 18 d.). *Profesinė paslaptis – tinklalapyje.* Nr. 105(8629).
9. Paukštė, V., et al. (2009). *Šiuolaikiškas žvilgsnis į tinklalapių kūrimą*. Vilnius: TEV.
10. Prensky, M. (2001). Digital Natives Digital Immigrants (1-6). *On the Horizon*, Vol. 9, Iss. 5.
11. Petty, G. (2008). *Įrodymais pagrįstas mokymas*. Vilnius: Tyto alba.
12. *Tarptautinių žodžių žodynas*, (2008), p. 73, Vilnius: Alma littera.
13. Vanagienė, E. (2015). *Ekaterinos klasė*. Žiūrėta 2016, vasario 19 per internetą: <http://e-katerinosklase.jimdo.com>.
14. Vuk, S. (2012). *Website – A Partnership between Parents, Students and Schools*. ELearning Papers, ISSN: 1887-1542. Žiūrėta 2016, vasario 10 per internetą: <www.elearningpapers.eu>.
15. Иваненко, Н. И. (2015). *Формирование ключевых компетенций учащихся начальных классов при использовании персонального веб-сайта учителя в информационно-образовательной среде школы*. Žiūrėta 2016, vasario 19 per internetą: <http://ито-ростов.рф/2014/section/230/95472>.

PRIMARY EDUCATION TEACHER'S WEBSITE'S USABILITY

Summary

For training (learning) to make attractive to all students, it is relevant to create a favorable students' training (learning) environment. One of these environments, which focuses on primary education teachers practitioners are the primary education teacher website. The article discusses the primary school teacher's web site conception, development and use of the primary education process needs, experiences, opportunities, structure, and the most popular free site-building tools. Analysis of the primary education teachers opinion and experience of initial teacher education Web site usage primary education.

In order to examine the primary education teacher's website's usability, firstly scientific and methodological literature on primary education teacher's website's usability was analysed. According to the information received, it was adapted to Vilnius University of Applied Sciences, Faculty of Pedagogics of Information Technology lecturer, Renata Kondratavičienė's questionnaires for existing and prospective primary education teachers. The questionnaire survey, conducted in on December, 2015, had a total of 64 primary education teacher attendees and 47 prospective primary education teacher attendees.

An analysis of the scientific and methodological literature showed that the primary education teacher's website's usability helps actualize the curriculum and create a supportive environment for student learning. Currently working and prospective primary education teachers' questionnaire showed that the website can be used to work with students, parents and for sharing of teachers experiences. Teachers, that have a website stated that their websites are mainly dedicated for the sharing of good practices, communication purposes, for work with students and for improving primary education activities of the teacher. The most popular website building tool is said to be Jimdo. More than half of the teachers said that they do not have a primary education teacher's website, because of lack of practical skills for their creation, but however state that they intend to have one and to apply it work with students, parents and for sharing experience.

The hypothesis that the primary education teacher's web site usage is increasing effectiveness of education process confirmed.

Keywords: primary education, teacher, website, students, parents.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Renata Kondratavičienė.
Mokslo laipsnis ir pedagoginis vardas: Matematikos mokslų magistro laipsnis. Gimnazijos matematikos mokytojo kvalifikacija.
Atstovaujama organizacija ir pareigos: Vilniaus kolegija, Pedagogikos fakultetas. Informacinių technologijų lektorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Informacinių technologijų taikymas pradinėje mokykloje, ikimokykliniame ugdyme, socialiniame pedagoginiame darbe, gestų kalbos vertėjo darbe. Skaitmeninio raštingumo ugdymas. Virtuali erdvė ir jos techninės priemonės. Inovatyvių technologijų taikymas. Logika. Matematika. Statistika.
Telefono nr. ir el. pašto adresas: +37060450290, r.kondrataviciene@pdf.viko.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Renata Kondratavičienė.
Science degree and Academic title: Master's degree in mathematics. Mathematics and Informatics Teacher of Secondary School. Mathematics Teacher of Gymnasium**.**
Workplace and position: Vilniaus kolegija / University of Applied Sciences. Information Technology lecturer.
Author's research interests: Information technology in primary school, pre-school education, social pedagogical work, sign language interpreter at work. Digital literacy. Virtual space and technical facilities. Innovative technologies. Logic. Math. Statistics.
Telephone number and e-mail address: +37060450290, r.kondrataviciene@pdf.viko.lt.

ASMENS SVEIKATOS UGDYMO(SI) KRYPTYS NEVYRIAUSYBINĖSE ORGANIZACIJOSE

Saulius Vaivada
Šiaurės Lietuvos kolegija, Šiaulių universitetas

Vilma Žydžiūnaitė
Vytauto Didžiojo universitetas, Klaipėdos valstybinės kolegija

Anotacija. Straipsnyje nevyriausybinės organizacijos (NVO) įvardijamos asmens sveikatos ugdymo(si) organizatorėmis. Sveikatos ugdymo(si) renginiuose NVO sukuria aplinkas, kuriose asmeniui suteikiama galimybė pačiam sąmoningai pasirinkti sveiką gyvenimo būdą ir atsisakyti sveikatai rizikingo elgesio. Nors asmens sveikatos ugdymas(is) sulaukia vis didesnio Lietuvos ir užsienio tyrėjų dėmesio, tačiau pasigendama darbų, kuriuose būtų diskutuojama apie sveikatos ugdymo(si) NVO kryptis. Straipsnyje pristatomame tyrime išsikeltas tikslas buvo pagrįsti asmens sveikatos ugdymo(si) kryptis nevyriausybinėse organizacijose. Įvykdytas kokybinis tyrimas. Tyrime dalyvavo 20 asmenų, o jų atrankos kriterijus buvo dalyvavimas NVO sveikatos ugdymo(si) programose. Duomenys rinkti vykdant pusiau sturktūruotą interviu, o analizuoti taikant kokybinės turinio analizės metodą. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad galima išskirti penkias asmens sveikatos ugdymo(si) NVO kryptis: i) sąmoningumo ugdymas(is), ii) į(si)galinimas asmeninei kaitai, iii) atsinaujinimas, iv) savęs pažinimas ir v) ryšio su savimi atstatymas. Daroma išvada, kad ugdant(is) sąmoningumą skatinamas asmens proaktyvumas, formuojama į sveikatos saugojimą bei stiprinimą orientuota jo elgsena, skiepijamas požiūris, kad už asmeninę sveikatą, gyvenimo kokybę, su sveikata susijusius pasirinkimus ir su jais susijusius rezultatus yra atsakingas jis pats. NVO sveikos gyvensenos ugdymo(si) turinys lemia tolesnio asmenybės tobulėjimo kryptį, tačiau asmeniui paliekama laisvė ir atsakomybė dėl ugdymo(si) strategijų, būdų ir formų pasirinkimo.

Pagrindiniai žodžiai: asmens sveikatos ugdymas(is), ugdymo(si) kryptys, nevyriausybinė organizacija, kokybinė turinio analizė.

Įvadas

Asmens sveikatos ugdymo organizavimą vykdantiems specialistams dėl sveikatos priežiūros sistemoje vykstančių šiuolaikinių transformacijų, keičiančių veiklos kryptis iš ligos į sveikatą, iš gydymo į prevenciją (Nettleton, 2011), atitenka vis atsakingesnis vaidmuo. Tačiau sveikatos ugdymas(is) įmanomas, jei asmenims suteikiama galimybė sąmoningai patiems pasirinkti sveiką gyvenimo būdą ir atsisakyti rizikingo elgesio (Have ir kt., 2003). Asmens sveikatos ugdymo(si) vizijos konstruktu šiandieniniame visuomenės sveikatos kontekste turi būti pasirinktas įgalinimas, pastarąjį reiškinį visuose lygmenyse (individualiajame, organizaciniame ir bendruomeniniame) siejant su suvokta kontrole, bendruomeniškumo jausmu, kritine sąmone ir dalyvavimu pokyčiuose (Wiggins, 2011). Tokios vizijos praktiniam įgyvendinimui tinkamos sąlygos sukuriamos tada, kai sveikatos ugdymas(is) orientuojamas į asmens išmokymą/išmokimą padėti sau pačiam arba, kitaip tariant, į(si)galinimą sveikai gyvensenai ir asmeninei kaitai.

Asmens sveikatos ugdymo(si) organizatoriais įvairių sričių mokslo atstovai bei už sveikatą atsakingos aukščiausio lygmens institucijos mini ir nevyriausybines organizacijas (toliau – NVO), organizacijas, priskiriamas trečiajam visuomenės sektoriui (Lewis, 2007; Yaziji ir Doh, 2009; Lang, 2013). NVO indėlis ir vaidmuo sveikatos ugdyme(si) akcentuojamas tiek visam Europos regionui skirtuose strateginiuose sveikatos saugojimą ir stiprinimą reglamentuojančiuose dokumentuose (*Health 21- Health for all in the 21st Century*, 1998; *Health 2020*, 2013), tiek ir naujoje *Lietuvos sveikatos 2014–2025 metų programoje* (2014), kurioje pabrėžiamas tarpsektorinis bendradarbiavimas bei įvairių sričių partnerių sutelkimas asmens ir visuomenės sveikatos gerinimo tikslų įgyvendinimui. Pasaulinė sveikatos organizacija (toliau – PSO), pripažindama bendradarbiavimo su NVO apčiuopamą naudą visuomenei bei jos sveikatai, pateikia gerosios patirties sveikatos saugojimo ir stiprinimo atvejus įvairiose pasaulio šalyse (*WHO and Civil Society: Linking for better Health*, 2002).

NVO įvardijamos kaip reikšmingi sveikatos ugdymo(si) srities partneriai, kurių veikla turi pridėtinę vertę asmens ir visuomenės sveikatai (Ricciardi ir Paget, 2012; Salci ir kt., 2013), nors mokslo aplinkoje aptinkama nuomonių, kad reikėtų skirti didesnį dėmesį joms tinkamų mokymo modelių ir gebėjimų sveikatos priežiūros srityje stiprinimui (Nathan ir kt., 2002). Minimos organizacijos vis dažniau pasitelkiamos įgyvendinant tarptautinio ir nacionalinio lygmens įvairių sveikatos priežiūros ir ugdymo sričių projektus bei programas (Eriksson ir kt., 2011; Nguyen ir kt., 2014), atliekant sveikatos srities mokslinius tyrimus bei viešinant jų rezultatus (Gulis ir kt., 2008; Beinare, McCarthy, 2012), propaguojant

fizinę (Piotrowicz ir Cianciara, 2013), psichinę sveikatą (Funk ir kt., 2005; Thara ir Patel, 2010), sveiką gyvenseną (Algėnaitė ir Stepukonis, 2011), vykdant lėtinių neinfekcinių ligų prevenciją (Liutkutė ir kt., 2013), tenkinant specifinių grupių (pvz., moterų, vyresnio amžiaus asmenų, profesinių grupių, vietos bendruomenių), pacientų ir jų šeimų sveikatos ir socialinius poreikius (Piotrowicz ir Cianciara, 2013).

Asmens sveikatos ugdymas(is) sulaukia vis didesnio Lietuvos edukologijos mokslininkų dėmesio (Petrauskienė ir Žydžiūnaitė, 2007; 2008; Norkus, 2012; Adaškevičienė ir Strazdienė, 2013; Česnavičienė, 2013; Gudžinskienė, 2013), tačiau pasigendama darbų, kuriuose būtų išsamiau analizuojamas sveikatos ugdymas(is) NVO. Užsienio autorių darbuose labiau koncentruojamasi ne į NVO vykdomas asmens sveikatos ugdymo(si) veiklas ar kryptis, tačiau į minėtose organizacijose vykdomų sveikatos saugojimo ir stiprinimo programų ar taikomų konkrečių technikų poveikį asmens sveikatai ir gyvenimo kokybei (Qu ir kt., 2013; Kumar ir kt., 2013; Jyotsna ir kt., 2014; Seppälä ir kt., 2014; Sureka ir kt., 2014), žalingų įpročių mažinimui ir prevencijai (Kochupillai ir kt., 2005; Vedamurthachar ir kt., 2006), analizuojamos nevyriausybinių organizacijų galimybės bei perspektyvos aktyvinant lėtinių neinfekcinių ligų prevenciją (Ricciardi ir Paget, 2012).

Šiame straipsnyje pristatomame tyrime ieškoma atsakymų į šį klausimą: kokiomis kryptimis vykdomas asmens sveikatos ugdymas(is) nevyriausybinėse organizacijose?

Tyrimo objektas – asmens sveikatos ugdymas(is).

Tyrimo tikslas – pagrįsti asmens sveikatos ugdymo(si) kryptis nevyriausybinėse organizacijose.

Sveikatos ugdymo(si) kryptys

Sveikatos ugdymas(is) asmens ir visuomenės sveikatos priežiūros kontekste siejamas ne tik su individualios savirūpos, sveikatos priežiūros (vartotojo) ir socialinėmis kompetencijomis, įgalinančiomis priimti pozityvius sveikatai elgsenos sprendimus asmens ir socialiniame lygmenyje (Petrauskienė ir Žydžiūnaitė, 2008), bet ir su asmens fizinių, psichinių, dvasinių galių vystymu bei socialiniu saugumu (Petrauskienė ir Žydžiūnaitė, 2007). Sveikatos ugdymo(si) programų sričiai priskiriamas turinys tapatinamas su tinkama mityba, fiziniu aktyvumu, pilnaverčiu poilsiu ir atsipalaidavimu, savęs pažinimu, sveikatą tausojančia asmens elgsena, bendruomene ir aplinka, asmens gyvenimu, kovojant su ligomis ir priklausomybėmis (Gangl, 2015). Tačiau kertinėmis tampa tos veiklos, kurios remiasi asmens atsakomybę ir asmeninį apsisprendimą pabrėžiančiais ugdymo(si) principais (Wulhorst, 2002).

Svarbiausiomis sveikatos ugdymo(si) kryptimis šiandieninėje visuomenėje yra asmens kognityvių ir socialinių gebėjimų, susijusių su tikslinės informacijos supratimu ir naudojimu priimant sveikatos atžvilgiu tinkamus sprendimus, ugdymas, kryptingas į sveikatos saugojimą ir stiprinimą orientuotos asmens elgsenos formavimas bei asmens orientacija į sveikatingumą. Sveikatingumas šiuo atveju suprantamas kaip procesas, apimantis entuziazmą (motyvaciją, stimulą) gyventi ir paties susikurtą gyvenimo būdą, leidžiantį pajusti gyvenimo pilnatvę (Jankauskas, 2015). Sveikatos ugdymo(si) kryptys susietos su socialine dimensija, t. y. su sveikatos ugdymo(si), kaip socialinio proceso, matymu. Šio proceso paskirtis – motyvuoti asmenį (besiugdantįjį) (Wahl, 2007) bei skatinti sveikatingumą, pačiam besiugdančiajam suteikiant galimybę kontroliuoti sveikatą lemiančius veiksnius (Česnavičienė, 2013). Pabrėžiant NVO vaidmenį sveikatos ugdyme(si), išskiriama pagrindinė kryptis – asmens ugdymas(is), orientuotas į pagalbą sau pačiam (Gellert, 1996). Todėl NVO organizuojamame asmens sveikatos ugdyme(si) akcentuojama besiugdančiojo savireguliacija, savivaldumas, nuostatos bei motyvacija kaitai, gebėjimas šią kaitą įsisąmoninti ir valdyti, kurti ir palaikyti ugdymo(si) procesui socialiai reikšmingus santykius.

Tyrimo metodologija

Tyrimo imtis. Tyrime iš viso dalyvavo 20 asmenų: 11 moterų ir 9 vyrai. Tyrimo dalyvių atrankos kriterijai buvo dalyvavimas NVO sveikatos ugdymo(si) programose. Atsirinktų informantų amžius varijuoja nuo 24 m. iki 71 m. (vidurkis 43,5 m.). Tyrimo imčiai sudaryti buvo derinami kokybiniam tyrimui būdingi *maksimaliai įvairių atvejų* ir *sniego gniūžtės* atrankos metodai (Vaismoradi ir kt., 2013). Nurodytų imties atrankos metodų pasirinkimą sąlygojo tyrėjų siekis tyrimo metu apimti maksimaliai įvairius atvejus, į tyrimo imtį tikslingai įtraukiant prieš tai buvusių informantų rekomenduotus, tyrimo sąlygas atitinkančius asmenis.

Tyrime dalyvavo dviejų skirtingų NVO įvairias sveikatos ugdymo(si) programas baigę asmenys, turintys skirtingą sveikos gyvensenos patirtį (žiūrėti 1 lentelę). Tyrimui tinkamų NVO (organizacija 1 ir organizacija 2), vykdančių sveikatos ugdymo(si) programas, pasirinkimą tyrimo vieta lėmė šios objektyvios priežastys:

- Abiejų organizacijų sveikatos ugdymo(si) programos grindžiamos skirtinga filosofija bei skirtingomis metodikomis, tačiau jas vienija bendras holistinis požiūris į žmogaus sveikatą.
- Pasirinktos organizacijos, savo veiklą atitinkamai pradėjusios 1990 m. (organizacija 2) ir 1993 m. (organizacija 1), turi daugiau nei 20 metų siekiančią, vieną didžiausių Lietuvoje patirtį sveikatos ugdymo(si) srityje.
- Pagal savo narių ir kursuose dalyvavusių žmonių skaičių šios organizacijos yra didžiausios Lietuvoje veikiančios NVO, vykdančios sveikatos ugdymo(si) programas.

1 lentelė. **Informantų charakteristika**

Eilės Nr.	NVO, kurios SG ugdymo(-si) programą(-as) baigė informantai	Lytis	Amžius	Išsilavinimas	Pagrindinė veikla	Sveikos gyvensenos laikotarpis
1.	Organizacija 1	Moteris	36 m.	Aukštasis	Ajurvedinių masažų specialistė	10 m.
2.	Organizacija 1	Moteris	41 m.	Aukštasis	Verslininkė	12 m.
3.	Organizacija 1	Vyras	42 m.	Vidurinis	Vairuotojas	10 m.
4.	Organizacija 1/ Organizacija 2	Moteris	24 m.	Aukštasis	Žurnalistė	6 m.
5.	Organizacija 1	Vyras	44 m.	Aukštasis	Šaltkalvis	8 m.
6.	Organizacija 1	Moteris	49 m.	Aukštasis	Draudimo brokerė	7 m.
7.	Organizacija 1/ Organizacija 2	Moteris	63 m.	Aukštasis	Pedagogė	22 m.
8.	Organizacija 1/ Organizacija 2	Vyras	57 m.	Aukštasis	Inžinierius	35 m.
9.	Organizacija 1	Vyras	28 m.	Aukštasis	Chemikas-inžinierius	1 m.
10.	Organizacija 1	Vyras	48 m.	Aukštasis	Architektas	27 m.
11.	Organizacija 2	Moteris	71 m.	Spec. vidurinis	Pensininkė	20 m.
12.	Organizacija 2	Vyras	63 m.	Spec. vidurinis	Pensininkas	32 m.
13.	Organizacija 2	Vyras	65 m.	Spec. vidurinis	Pensininkas	43 m.
14.	Organizacija 2	Moteris	50 m.	Aukštesnysis	Policininkė	15 m.
15.	Organizacija 2	Moteris	48 m.	Aukštasis	Arbatinės pardavėja	6 m.
16.	Organizacija 1/ Organizacija 2	Moteris	30 m.	Aukštasis	Foto studijos vadovė	2 m.
17.	Organizacija 2	Moteris	35 m.	Aukštasis	Vadybininkė	12 m.
18.	Organizacija 2	Moteris	24 m.	Aukštasis	Projektų vadovė	6 m.
19.	Organizacija 2	Vyras	27 m.	Aukštasis	Vadybininkas	2 m.
20.	Organizacija 2	Vyras	25 m.	Aukštasis	NVO savanoris	5 m.

Duomenų rinkimas. Duomenims rinkti buvo pasitelktas *pusiau struktūruotas* interviu, kuris įvardijamas tinkamu metodu, kada tyrimas yra orientuotas į įžvalgas ir supratimą, o tyrėjui svarbu suprasti perteikiamų prasmių gilumą (Gillham, 2005). Pusiau struktūruotas interviu šiame tyrime sudarė geresnes prielaidas bendrauti su informantais bei gauti tyrimo tikslą atliepiančius duomenis, nes: 1) padėjo neatitolti nuo išsikeltų tyrimo klausimų bei kryptingai orientavo tyrimo dalyvių pasisakymus tiriamo reiškinio linkme; 2) suteikė galimybę šalia pagrindinių, iš anksto parengtų klausimų kelti tyrimo dalyvių atsakymus pagilinančius klausimus; 3) suteikė lankstumo tyrimo eigai.

Tyrime naudoto pusiau struktūruoto interviu klausimai orientuoti į asmens sveikatos ugdymo(si) patirties atskleidimą. Asmens sveikatos ugdymo(si) kryptys nevyriausybinėse organizacijose pagrįstos analizuojant informantų atsakymus apie sveikatos ugdymo(si) specifiką minėtose organizacijose.

Duomenų analizė. Duomenų analizei buvo naudotas kokybinės turinio (*content*) analizės metodas. Atliekant šį tyrimą buvo pasirinktas indukcine logika grįstas kokybinės turinio analizės būdas: kategorijos buvo išvestos iš duomenų analizės metu, o pavieniai, atskiri informantų patirtį iliustruojantys atvejai buvo sujungti į bendrą visumą. Visas kokybinės turinio analizės procesas vyko trimis etapais (Elo ir Kyngäs, 2008): pasirengimo, organizavimo ir duomenų pristatymo.

Tyrimo etika. Kokybinio tyrimo etika siejama su tyrimo dalyvių autonomija, gerove ir teisėmis (Orb ir kt., 2000). Todėl tyrėjai suteikė juos dominusią informaciją, informavo apie tyrimo rezultatų publikavimą. Kiekvienas tyrimo dalyvis prieš interviu pradžią buvo supažindintas su tyrimo tikslu, buvo gauti žodininiai visų asmenų sutikimai dalyvauti organizuojamame tyrime. Tyrimo atlikimo metu buvo išpildyti šie esminiai kokybiniam tyrimui būdingi etikos principai (Žydžiūnaitė ir kt., 2011): pagarba asmens orumui, teisė nebūti pažeistam, konfidencialumas, privatumas.

Tyrimo rezultatai

Remdamiesi atlikto tyrimo rezultatais, galime teigti, kad asmens sveikatos ugdymas(is) NVO vyksta penkiomis skirtingomis, tačiau viena su kita susijusiomis kryptimis: i) sąmoningumo ugdymas(is), ii) į(si)galinimas asmeninei kaitai, iii) atsinaujinimas, iv) savęs pažinimas ir v) ryšio su savimi atstatymas.

Viena iš išskiriamų sveikatos ugdymo(si) krypčių NVO – *sąmoningumo ugdymas(is),* kuris vyksta perteikiant ir įsisavinant į dvasinį tobulėjimą orientuotas žinias; atliekant sąmoningumą ugdančias praktikas ir įsisąmoninant buvimą dabarties momente.

Kalbėdami apie „asmens sąmoningumą ugdančias dvasines žinias“, kurios perteikiamos NVO sveikos gyvensenos vykdomose programose, tyrimo dalyviai pabrėžia asmens autonomiškumą tolesniame dvasinio tobulėjimo kelyje („Žmogus lieka visiškai autonominė instancija ir nieko neverčiamas. O tai yra unikalus dalykas, kai tu gauni žinias, suvoki tą šaltinį, iš ko tu gauni žinias ir esi nuo jo nepriklausomas, 1.3. informantas). Asmens „sąmoningumą ugdančioms praktikoms“ informantai priskiria „sąmonės nuskaidrėjimui skirtus dalykus“ (1.7. informantas), skatinančius besiugdančiojo proaktyvumą ir įgalinančius jį sąmoningai prisiimti atsakomybę už savo sveikatą ir su ja susijusius pasirinkimus. „Buvimo dabarties momente“ išgyvenimas, informantų teigimu, yra vienas esminių NVO sveikatos ugdymo(si) procese taikomų dvasinių praktikų tikslų, orientuojančių asmenį į aukštesnio lygmens gyvenimo kokybę.

Kitos asmens sveikatos ugdymo(si) NVO krypties *į(si)galinimo asmeninei kaitai* turinyje aptinkamos ne tik asmenybės transformacijas skatinančios žinios, technikos, aplinka, bet ir patirtinis mokymasis, taip pat tolesnių tobulėjimo krypčių nusistatymas.

Tyrimo dalyviai akcentuoja, kad NVO perteikiamos į asmens sveikatos ugdymą(si) orientuotos žinios skatina asmens dvasines transformacijas, o mokymo(si) technikos bei sukuriama ugdymo(si) aplinka palengvina asmeninį keitimąsi, jei asmuo tam yra pasirengęs („Jeigu tu pasirašai sąmoningai eiti link to, link savo pokyčių, tai ta technika, ką ten moko, aš manau, ji duoda mažą galimybę keisti save, palengvina keitimą(si)“, 1.5. informantas). Su *į(si)galinimu asmeninei kaitai* siejamą patirtinį mokymąsi informantai apibūdina kaip mokymąsi iš kitų ir asmeninės patirties. Mokantis iš kitų patirties svarbus vaidmuo atitenka sveikos gyvensenos žinias perteikiantiems lektoriams („Tai jie (kursai) yra ypatingi tuo, kokie čia žmonės dirba, nes jie turi labai stiprią gyvenimišką patirtį, todėl jie gali būti pavyzdžiais kitiems žmonėms“, 2.6. informantas). Mokymesi, grindžiamame asmenine patirtimi, interviu dalyviai akcentuoja įgytų žinių pritaikymą praktikoje bei galimybę įsitikinti žinių teisingumu („Išsimaudai lediniame vandenyje ir tu jauti kažką, taip? Greitas tas toks pokytis, kad tu gali pajusti tuos pojūčius“, 2.7. informantas). Kalbėdami apie asmeninį tobulėjimą, kaip *į(si)galinimo asmeninei kaitai* rezultatą, tyrimo dalyviai pripažįsta, kad NVO yra vieta, kurioje sukuriamos asmenybės į(si)galinimo asmeninei kaitai prielaidos, tačiau tolesnį saviugdos kelią pasirenka pats asmuo („Čia tik startas, bazė, nuo kurios pradeda sklisti idėja ir ieškoti žmonės pradeda savų kelių. Savų sistemų, sau pritaikytų, kurios labiausiai tinka, šeimai“, 2.7. informantas).

Trečioji asmens sveikatos ugdymo(si) NVO kryptis – *atsinaujinimas* - informantų pasisakymuose atskleidžiama per „gilaus” poilsio patyrimą, fizinio kūno atpalaidavimą bei pasąmonėje susikaupusių išgyvenimų šalinimą.

„Gilų“ poilsį informantai sieja su dėmesio koncentracija dabarties momente ir meditatyviu buvimu pačiam su savimi tyloje. Tiriamieji mini meditacijos įtaką asmens gyvenimo kokybei, pasireiškiančią proto ramybe ir didesne vidine energija („Tai yra labai labai gilus poilsis, atpalaidavimas ir tiesiog kelias prie dabarties to momento: atsipalaiduoji ir nebesiblaškai, neišgyveni dėl ateities ir neužstringi kažkokiuose praeities įvykiuose. Tai tiesiog pasidaro lengviau gyventi“, 1.4. informantas; „Gauni energijos; po to grįžęs bent pusę metų visai kitaip jautiesi“, 1.6. informantas). Sveikos gyvensenos ugdymo(si) kursuose įvaldomi jogos pratimai, interviu dalyvių tvirtinimu, taip pat pagerina proto koncentraciją bei padeda atpalaiduoti fizinį kūną („Kūnas mano buvo labai sukaustytas, kadangi daug sportavau, tai labai kažkaip atpalaidavo. Tuo pačiu metu padėjo labiau susikaupti“, 1.4. informantas).

Savęs pažinimo, ketvirtosios asmens sveikatos ugdymo(si) NVO krypties, turinyje integruojami skirtingų asmenybės dimensijų įsisąmoninimas ir suvokimas. Juos sąlygoja įvairūs NVO vykdomose

sveikatos ugdymo(si) programose naudojami pratimai ir technikos („Kursai ypatingi tuo, kad kaip pagrindą panaudoja klasikinę sveikatingumo programą: fiziniai pratimai, kvėpavimo pratimai, meditacijos pratimai“, 1.3. informantas). Fizinėje *savęs pažinimo* dimensijoje tyrimo dalyviai išskiria savo kūno pojūčius. Pasak tyrimo dalyvių, kūniška pajauta susiformuoja ne tik atliekant specialius fiziniam kūnui skirtus pratimus, laikantis sveikos mitybos, bet ir atliekant kvėpavimo pratimus, kurie pašalina susikaupusią įtampą („pajauti kiekvieną savo ląstelę, kur yra skausmas, kur yra įtampa. Ir per kvėpavimą būtent, per pratimus, tu paleidi tą įtampą iš tam tikrų savo kūno vietų“, 1.4. informantas). Psichinėje *savęs pažinimo* dimensijoje NVO vykdomų sveikos gyvensenos ugdymo(si) programų dalyviai išskiria laimės ir ramybės būsenas bei savęs priėmimą („Per kvėpavimą, per meditaciją, tu pasieki tokią ramybę, daraisi laimingas. Ir pradedi mylėti save tokį, koks esi“, 1.4. informantas). Dvasinis *savęs pažinimas* vyksta ne tik meditatyviai einant savęs link, į savo esmę, bet ir suvokiant „ką tu čia veiki, kas tau duota“ (2.6. informantas).

Ryšio su savimi atstatymas, kaip asmens sveikatos ugdymo(si) NVO kryptis, siejamas su vidinės pusiausvyros atkūrimu bei mokymusi priimti save tokį, „koks esi“. Išskirdami *ryšio su savimi,* orientuojančio į vidinę pusiausvyrą, *atstatymą* tyrimo dalyviai remiasi nuostata, kad asmens vidinė darna būna pažeista dėl įvairiausių priežasčių. Todėl „žmogus pats nesupranta, kas jis toks yra, nekalbant apie gyvenimo kažkokį suvokimą“ (1.3. informantas). Atliekamos praktikos „atstato žmogaus pirminį, pradinį ar esminį balansą viduje, kuris ir turi būti“ (1.3. informantas). Kita *ryšio su savimi atstatymo* kryptis – mokymasis priimti save tokį, „koks esi“, siejamamas su vidinės darnos išraiškos forma – meile sau („Tu išmoksti tiesiog tai priimti ir mylėt save tokį, koks esi. Tai yra svarbiausia, ir tu iš tikrųjų pamatai, kad esi gražus, turi gražų kūną“..., 1.4. informantas).

Diskusija

Atlikto tyrimo rezultatai leidžia teigti, kad asmens sveikatos ugdymas(is) NVO organizuojamas penkiomis skirtingomis kryptimis. Visgi, papildomų diskusijų reikalauja ne tik sveikatos, bet ir kitokiam ugdymo(si) kontekstui aktualiausia ugdymo(si) kryptis – *į(si)galinimas asmeninei kaitai*.

Tyrimo metu atskleista, kad vienos iš asmens sveikatos ugdymo(si) NVO krypties, *į(si)galinimo asmeninei kaitai,* turinyje integruojamos asmenybės transformacijas skatinančios žinios, technikos ir aplinka, patirtinis mokymasis bei tolesnių asmeninio tobulėjimo krypčių nusistatymas. Šie rezultatai patvirtina Gangl (2015) įžvalgą, kad į asmens sveikatos saugojimą bei stiprinimą orientuota ugdomoji veikla neapsiriboja vien tik bendrųjų žinių apie sveikatą perteikimu, ji taip pat sudaro prielaidas pagrindinių gyvenimo valdymo, bendravimo su savimi ir kitais įgūdžių tobulinimui, reflektyviems praeities išgyvenimams bei įsipareigojimams kurti asmeninę ateitį. Kadangi esminiu sveikatos, kaip ir bet kokio kito ugdymo(si), orientyru šiandieninėje visuomenėje tampa žmogiškoji prigimtis ir jos vystymo(si) potencialas (Wagner, 2015), remdamiesi tyrimo rezultatais, galime teigti, kad per asmens *į(si)galinimą asmeninei kaitai* NVO realizuoja esminę ugdymo(si) ir saviugdos idėją.

Atlikto tyrimo rezultatai rodo, kad psichologinis *į(si)galinimas asmeninei kaitai*, vykstantis asmeniui dalyvaujant NVO sveikatos ugdyme(si), sudaro prielaidas savęs ir savo vidinio potencialo pažinimui, sąmoningumo augimui bei įgalina besiugdantįjį prisiimti atsakomybę už asmeninę sveikatą bei nuo jos priklausančią gerovę. Išskirtinai psichologinis į(si)galinimas orientuoja į individualaus potencialo atskleidimą, kad asmuo turėtų daugiau galimybių kontroliuoti asmeninį gyvenimą, bei skatina glaudesnę asmens sąveiką su jo paties sveikata, didesnį sąmoningumą priimant sprendimus, susijusius su jos reikiama priežiūra (Salci ir kt., 2013).

Išvados

Ugdant(is) sąmoningumą, skatinamas asmens proaktyvumas, formuojama į sveikatos saugojimą bei stiprinimą orientuota jo elgsena, skiepijamas požiūris, kad už asmeninę sveikatą, gyvenimo kokybę, su sveikata susijusius pasirinkimus ir su jais susijusius rezultatus yra atsakingas jis pats. Į(si)galinimas asmeninei kaitai pasireiškia NVO sukuriamoje ugdymui(si) ir saviugdai palankioje aplinkoje. Joje patirtinio mokymosi metu įsisavinamos asmenybės transformacijas skatinančios žinios bei nu(si)statomos tolesnės asmeninio tobulėjimo kryptys. NVO sveikos gyvensenos ugdymo(si) turinys lemia tolesnio asmenybės tobulėjimo kryptį, tačiau asmeniui paliekama laisvė ir atsakomybė dėl ugdymo(si) strategijų, būdų ir formų pasirinkimo.

Literatūra

1. Adaškevičienė, E., Strazdienė, N. (2013). *Vaikų sveikatą stiprinančio fizinio aktyvumo ugdymas.* Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
2. Algėnaitė, I., Stepukonis, F. (2011). Dainiaus Kepenio Palangos sveikatos mokyklos atvejo studija asmens pozityvios sveikatos aspektu. *Sveikatos mokslai,* 21 (7), 61-65.
3. Beinare, D., McCarthy, M. (2012). Civil Society Organisations, Social Innovation and Health Research in Europe. *European Journal of Public Health*, 22 (6), 889–893.
4. Česnavičienė, J. (2013). 5-8 klasių mokinių sveikatos saugojimo ir stiprinimo kompetencijos integruotas ugdymas(is). *Daktaro disertacija: socialiniai mokslai, edukologija, (07 S).* Lietuvos edukologijos universitetas.
5. Elo, S., Kyngäs, H. (2008). The Qualitative Content Analysis Process. *Journal of Advanced Nursing*, 62 (1), 107-115.
6. Eriksson, Ch., et al. (2011). A Research Strategy Case Study of Alcohol and Drug Prevention by Non-Governmental Organizations in Sweden 2003-2009. *Substance Abuse Treatment, Prevention, and Policy*, 6 (8). Žiūrėta 2015, gruodžio 12 per internetą: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3102619/>.
7. Funk, M., et al. (2005). Advocacy for Mental Health: Roles for Consumer and Family Organizations and Governments. *Health Promotion International*, 21 (1), 70-75.
8. Gangl, V. (2015). „Gesundheit" ist mehrdimensional. Grundlagen einer Gesundheitsbildung. In *Erwachsenenbildun,* 24. Gesundheit und Bildung. Macht lebenslanges Lernen wohl gesund? Žiūrėta 2016 vasario 1 d. per internetą: <http://erwachsenenbildung.at/magazin/>.
9. Gellert, G. (1996). Non-Governmental Organizations in International Health: Past Successes, Future Challenges. *International Journal of Health Planning and Management,* 11, 19-31.
10. Gillham, B. (2005). *The Research Interviewing: The Range of Techniques*. Maidenhead: Open University Press.
11. Gudžinskienė, V. (2013). *Jaunimo socialinės sveikatos ugdymas*. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto leidykla.
12. Gulis, G., et al. (2008). Public Health Research Priorities in Europe Seen by Non-Governmental Organizations. *Central European Journal of Public Health*, 16 (4), 209–212.
13. Have, H. A. M. J. ten, Meulen, R. H. J. ter, Leeuwen, E. van. (2003). *Medicinos etika*. Vilnius: Charibė.
14. *Health 21 – Health for all in the 21st Century*. Žiūrėta 2015, gruodžio 15 d. per internetą: <http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0003/88590/EHFA5-E.pdf?ua=1>.
15. *Health 2020: a European Policy Framework and Strategy for the 21st Century*. Žiūrėta 2015, gruodžio 15 d. per internetą: <http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0011/199532/Health2020-Long.pdf?ua=1>.
16. Yaziji, M., Doh, J. (2009). *NGOs and Corporations. Conflict and Collaboration.* New York: Cambridge University Press.
17. Jankauskas, J. P. (2015). *Sveikos gyvensenos pagrindai.* Monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
18. Jyotsna, V. P., et al. (2014). Completion Report: Effect of Comprehensive Yogic Breathing Program on Type 2 Diabetes: A Randomized Control Trial. *Indian Journal of Endocrinology and Metabolism*,18 (4), 582-584.
19. Kochupillai, V., et al. (2005). Effect of Rhythmic Breathing (Sudarshan Kriya and Pranayam) on Immune Functions and Tobacco Addiction. *Annals of the New York Academie of Sciences*, 1056, 242-252.
20. Kumar, N., et al. (2013). Randomized Controlled Trial in Advance Stage Breast Cancer Patients for the Effectiveness on Stress Marker and Pain through Sudarshan Kriya and Pranayam. *Indian Journal of Palliative Care*, 19 (3), 180–185.
21. Lang, S. (2013). *NGOs, Civil Society, and the Public Sphere.* New York: Cambridge University Press.
22. Lewis, D. (2007). *The Management of Non-Governmental Development Organizations* (2nd Ed.). London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
23. *Lietuvos sveikatos 2014-2025 metų programa*. Žiūrėta 2016, sausio 20 d. per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/85dc93d000df11e4bfca9cc6968de163>.
24. Liutkutė, V., Štelmėkas, M., Veryga, A. (2013). Lietuvos nevyriausybinių organizacijų, vykdančių lėtinių neinfekcinių ligų prevenciją ir ugdančių sveiką gyvenseną, veiklos galimybių vertinimas. *Visuomenės sveikata*, 23(5), 35-39.
25. Nathan, S., Rotem, A., Ritchie, J. (2002). Closing the Gap: Building the Capacity of Non-Governmental Organizations as Advocates for Health Equity. *Health Promotion International*, 17 (1), 69-78.
26. Nettleton, S. (2011). *The Sociology of Health and Illness* (2nd ed.). Malden: Polity Press.
27. Nguyen, N., et al. (2014). Survey of Nongovernmental Organizations Providing Pediatric Cardiovascular Care in Low- and Middle-Income Countries. *World Journal for Pediatric and Congenital Heart Surgery*, 5 (2), 248-255.
28. Norkus, A. (2012). Sveika gyvensena Lietuvos studentų populiacijoje: edukacinis diagnostinis aspektas. *Daktaro disertacija: socialiniai mokslai, edukologija, (07 S).* Šiaulių universitetas.

29. Orb, A., Eisenhauer, L., Wynaden, D. (2000). Ethics in Qualitative Research. *Journal of Nursing Scholarship*, 33 (1), 93-96.
30. Petrauskienė, A., Žydžiūnaitė, V. (2007). Sveikatos ugdymo koncepcija: sveikatai pozityvios mokinių elgsenos formavimas. *Sveikatos mokslai*, 5 (52), 1172-1177.
31. Petrauskienė, A., Žydžiūnaitė, V. (2008). Mokyklos mediko vaidmens kompleksiškumas ugdant mokinių sveikatą. *Specialusis ugdymas*, 1 (18), 91-100.
32. Piotrowicz, M., Cianciara, D. (2013). The Role of Non-Governmental Organizations in the Social and the Health System. *Przegl Epidemiol*, 1 (67), 69 – 74.
33. Qu, S., et al. (2013). Rapid Gene Expression Changes in Peripheral Blood Lymphocytes upon Practice of a Comprehensive Yoga Program. *PLoS One*, 8(4). Žiūrėta 2015, gruodžio 18 d. per internetą: <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0061910>.
34. Ricciardi, W., Paget, D. Z. (2012). The Role of Non-Governmental Organisations in European Public Health: 'Yes We Can'. *European Journal of Public Health*, 22 (6), 753.
35. Salci, M. A., et al. (2013). Health Education and its Theoretical Perspectives: a Few Reflections. *Text Context Nursing*, 22 (1), 224-30.
36. Seppälä, E. M., et al. (2014). Breathing-Based Meditation Decreases Posttraumatic Stress Disorder Symptoms in U.S. Military Veterans: a Randomized Controlled Longitudinal Study. *Journal of Traumatic Stress*, 27, 397–405.
37. Sureka, P., et al. (2014). Effect of Sudarshan Kriya on Male Prisoners with Non Psychotic Psychiatric Disorders: a Randomized Control Trial. *Asian Journal of Psychiatry*, 12, 43–49.
38. Thara, R., Patel, V. (2010). Role of Non-Governmental Organizations in Mental Health in India. *Indian Journal of Psychiatry*, 52 (Suppl 1), 389-395.
39. Vaismoradi, M., Bondas, T., Turunen, H. (2013). Content analysis and thematic analysis: Implications for conducting a qualitative descriptive study. *Journal of Nursing & Health Sciences*, 15 (3), 398-405.
40. Vedamurthachar, A., et al. (2006). Antidepressant Efficacy and Hormonal Effects of Sudarshan Kriya Yoga (SKY) in Alcohol Dependent Individuals. *Journal Affect Disord*, 94, 249-253.
41. Wagner, F. (2015). Gesundheit als Mission Possible. Trainerinnen im Gesundheitsbereich. Eine essayistische Reflexion. In *Erwachsenenbildun,* 24. Gesundheit und Bildung. Macht lebenslanges Lernen wohl gesund? Žiūrėta 2016, vasario 1 d. per internetą: <http://erwachsenenbildung.at/magazin/>.
42. Wahl, P. W. (2007). On Academics: Public Health Education in the 21st Century: Topics and Trends. *Public Health Reports*, 122 (6), 828-831.
43. *WHO and Civil Society: Linking for better Health*. *Civil Society Initiative.* Žiūrėta 2015, gruodžio 15 d. per internetą: <http://www.who.int/civilsociety/documents/en/CSICaseStudyE.pdf>.
44. Wiggins, N. (2011). Popular Education for Health Promotion and Community Empowerment: a Review of the Literature. *Health Promotion International*, 27 (3), 356-371.
45. Wulfhorst, B. (2002). *Theorie der Gesundheitspädagogik. Legitimation, Aufgabe und Funktionen von Gesundheitserziehung.* Weinheim: Juventa.
46. Žydžiūnaitė, V., Neifachas, S., Zubrickaja, E. (2011). *Teisinio visuomenės švietimo strategijos modeliavimas.* Mokslo studija. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.

TRENDS OF PERSONAL HEALTH (SELF)EDUCATION WITHIN THE NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS

Summary

Non-governmental organizations (NGOs) are organisers of personal health (self)education. The person, who participates in these educational activities is empowered to choose the health life style and to reject the risky behaviour for his/her health. Health (self) education is the research focus in many research studies in Lithuania and abroad, but here is still a lack of research studies in which are accentuated the health (self)education within the NGOs and the trends of such (self) education.

Research object in this study was the personal health (self)education.

Aim was to substantiate the trends of health (self)eduation within the non-governmental organizations.

Methodology was oriented to the qualitative research nature. Data were collected by applying the semi-structured interview. For data analysis were used the qualitative content analysis.

Findings. Results highlighted five different, but interrelated health (self)education trends within the NGOs: i) (self)education of consciousness; ii) (self)empowerment for personal change; iii) renewal; iv) self-knowledgeability, and v) restoration of connections with self-confidence.

Conclusions. The person becomes proactive and the health care-oriented his / her behaviour is formed through (self)education of consciousness. The (self)empowerment for personal change is manifested in the environment, which is friendly for (self)education and in which the individual assimilates the knowledge that stimulates his / her personal transformations and motivates to indicate the trends for personal development. NGOs raise the individuals' self-awareness regarding the personal health, quality of life, personal choices and health-

related consequences. The content of health education, which is provided by NGOs influences the trends of personal development, but the individual is free to choose the srategies, methods and forms for (self)education.

Keywords: personal health (self)education, (self)education trends, non-governmental organization (NGO), qualitative content analysis.

AUTORIŲ LYDRAŠTIS

Autoriaus vardas, pavardė: Saulius Vaivada.
Mokslo laipsnis ir vardas: dr. Socialiniai mokslai, edukologija.
Darbo vieta ir pozicija: Šiaulių universitetas, lektorius; Šiaurės Lietuvos kolegija, docentas.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Asmenybės holistinė saviugda, Sveikatos ugdymas(is).
Telefonas ir el. pašto adresas: +370 62 029 860; vaivadas@gmail.com.

Autoriaus vardas, pavardė: Vilma Žydžiūnaitė.
Mokslo laipsnis ir vardas: Dr. Socialiniai mokslai, edukologija; PhD Sveikatos (biomedicinos) mokslai, slauga.
Darbo vieta ir pozicija: Vytauto Didžiojo universitetas, Šv. Ignaco Lojolos kolegija, profesorė.
Autoriaus mokslinių interesų sritys: Lyderystė, Kokybinių tyrimų metodologija, Savivaldus ir savaiminis mokymasis, Vertybių ugdymas/is.
Telefonas ir el. pašto adresas: v.zydziunaite@smf.vdu.lt.

A COVER LETTER OF AUTHORS

Author name, surname: Saulius Vaivada.
Science degree and name: Dr. Social Sciences, Education.
Workplace and position: Šiauliai University, Lecturer; Northern Lithuania College, associate Professor.
Author's research interests: Holistic Personality Self-education, Health education.
Telephone and e-mail address: +370 62 029 860; vaivadas@gmail.com.

Author name, surname: Vilma Žydžiūnaitė.
Science degree and name: Dr. Social Sciences, Education; PhD Health Sciences, Nursing.
Workplace and position: Vytautas Magnus University, St. Ignatius Loyola College, Professor.
Author's research interests: Leadership, Qualitative research methodology, Self-directed and self-managed learning, Value (self)education.
Telephone and e-mail address: v.zydziunaite@smf.vdu.lt.

Šiaurės Lietuvos kolegija

STUDIJOS ŠIUOLAIKINĖJE VISUOMENĖJE
STUDIES IN MODERN SOCIETY

Mokslo darbai
Academic Papers

2016 Nr. 7(1)

ISSN 2029-431X

Maketavimas – Aistė Dzimidaitė
Anglų kalbos redagavimas – Virginija Žukauskienė
Viršelio autorė – Emilija Samčenkaitė

Tiražas 100 egz.
Išleido VšĮ Šiaurės Lietuvos kolegija
Tilžės g. 22, 78243 Šiauliai
El. p. dzimidaite.aiste@slk.lt
http://www.slk.lt

Spausdino UAB „Šiaulių knygrišykla“
P. Lukšio g. 9A, 76207 Šiauliai
El. p. knygos@splius.lt
http://www.siauliuknygrisykla.lt